

ESKİŞEHİR
OSMANGAZI
ÜNİVERSİTESİ

iibf

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ESKİSEHIR OSMANGAZI UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES

CİLT/VOLUME: 21, SAYI/NO: 1
NİSAN/APRIL 2026
e-ISSN 1306-6293

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Sahibi/Owner

Üniversite Adına (On Behalf of University)
Prof. Dr. Kamil ÇOLAK (Rektör/Rector)

Baş Editör/Editor-in-Chief

Prof. Dr. Rukiye TINAS

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Arş. Gör. Doğuş DÜZGÜN

Bilimsel Danışma Kurulu/Scientific Advisory Board

Doç. Dr. Ozan Nadir ALAKAVUKLAR (Utrecht University)
Prof. Dr. A. Fuat FIRAT (University of Texas Rio Grande Valley)
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ (Kapadokya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ziya ÖNİŞ (Koç Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter RANGAZAS (Indiana University)
Prof. Dr. Fazıl TEKİN (Onursal Üye/Honorary Member)
Prof. Dr. Ömer TORLAK (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. Attila YAPRAK (Wayne State University)
Prof. Dr. Erinç YELDAN (Kadir Has Üniversitesi)

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Barış ALPASLAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)
Prof. Dr. Menderes ÇINAR (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Emrah FERHATOĞLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan GERÇEK (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Tamer KAŞIKÇI (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Tunç KÖSE (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Şennur SEZGİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Oktay Fırat TANRISEVER (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Deniz TUNÇALP (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Alan Editörleri/Field Editors

Prof. Dr. Ferdi ÇELİKAY Arş. Gör. Dr. Müge DALAR BAYSAL
Doç. Dr. Esra DOĞAN KENDİRCİ Doç. Dr. Asmin KAVAS BİLGİÇ
Prof. Dr. Halil Semih KİMİZAN Prof. Dr. Umut KOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KÖPRÜCÜ Dr. Öğr. Üyesi Talha KÖSEOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Veysel TEKDAL Dr. Öğr. Üyesi Seyfullah YÜRÜK

Dil Editörleri/Language Editors

Öğr. Gör. Dr. Canan ÇETİN Öğr. Gör. Dr. Ömer KARA Arş. Gör. Dr. Esmâ YÜRÜK

İstatistik Editörü/Statistical Editor

Arş. Gör. Dr. Hasan DURMUŞ

Sekreteryâ/Secreteriat

Arş. Gör. Yakup AYDIN Arş. Gör. Melike Nur DEMİREL Arş. Gör. Selçuk ÖZKAYA

iibfdergi@ogu.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/oguiibf>

ESOGU İİBF Meşelik Kampüsü 26040 ESKİŞEHİR

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda üç kez Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli ve süreli bir e-dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergi; Emerging Sources Citation Index, TRDizin, EconLit, EBSCO, ASOS Index, Sobiad, Akademik Dizin, Acarindex ve Arastirmax tarafından endekslenmektedir.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ UNIVERSITY
JOURNAL OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Dergiye katkıda bulunan ve aşağıda isimleri yer alan hakemlere teşekkür ederiz.

Cilt 21, Sayı 1, 2026 NİSAN Sayısı Hakemleri

Prof. Dr. Semra AKAR ŞAHİNGÖZ	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsüm AKARSU	(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ	(Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Mikail BATU	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat BAYRAKTAR	(İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ÇINKARA	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Güler DEMİR	(Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Memduh Alper DEMİR	(Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Turgay DEMİR	(Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi)
Doç. Dr. Mete DİBO	(Hitit Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Deniz Pelin DİNÇER AKAN	(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fügen DURLU ÖZKAYA	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Mehmet Erman EROL	(De Montfort University)
Doç. Dr. Tuğçe ERSOY CEYLAN	(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Öğr. Gör. Dr. Önder GÜR	(Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Volkan HACIOĞLU	(İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mümtaz İPEK	(Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Özge KOZAL	(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Yaşar KÖSE	(Türk Hava Kurumu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yeşim KUBAR	(Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Aslı Seda KURT	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur KURTARAN	(Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Durdane KÜÇÜKAYCAN	(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Emre ÖZÇELİK	(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sefa ÖZTÜRK	(Yalova Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRKOĞLU	(Yaşar Üniversitesi)
Doç. Dr. Asuman PEKYAMAN	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Nilüfer PEMBEÇİOĞLU	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Şakir SAKARYA	(Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Melike SARIKÇIĞLU ÖKTEN	(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayçe SEPLİ	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çağlar SÖKER	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Gültekin SÜMER	(Beykent Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan ŞENGÜL	(Mudanya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TORLAK	(İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi)
Prof. Dr. Belkıs ULUSOY	(İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Meysune YAŞAR	(İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine YETİŞKUL	(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER (TABLE OF CONTENTS)	SAYFA (PAGE)
ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)	
Examining the Connection Between Real Wages, Labor Productivity, and Inflation Using Nonlinear Methods in the Case of Türkiye: New Evidence Based on Wavelet Decomposition	
(Türkiye Örneğinde Reel Ücretler, Emek Verimliliği ve Enflasyon Arasındaki Bağlantının Doğrusal Olmayan Yöntemler Kullanılarak İncelenmesi: Dalgacık Ayrıştırmasına Dayalı Yeni Kanıtlar)	1–29
<i>Enis BEGEÇ</i>	
Anglo-Amerikan Uyumunun Gölgesinde: Birleşik Krallık Dış Politikasında ABD İzleri	
(In the Shadow of Anglo-American Alignment: Traces of the United States in the United Kingdom's Foreign Policy)	30–58
<i>Uğur ARSLAN</i>	
Economic Justice in the Final Fantasy XVI	
(Final Fantasy XVI'da İktisadi Adalet)	59–84
<i>Yaşar ALKAN</i>	
Üçüncü Yer Olarak Mekân Oluşturmada İnsan Ölçeğinde Mahalleler	
(Human-Scale Neighborhoods in Placemaking as a Third Place)	85–104
<i>Emine KEF</i>	
Akademik ve İdari Personelin Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığını Etkileyen Faktörler: Üniversite Uygulaması	
(Factors Affecting Academic and Administrative Staff's Sustainable Development Awareness: University Practice)	105–130
<i>H. Pınar KAYA, Bedia ZIVALI</i>	
Bugs on the Menu? Investigating the Determinants of Edible Insect Acceptance in Turkish Consumers	
(Menüde Böcekler mi Var? Türkiye'deki Tüketicilerde Yenilebilir Böcek Kabulünün Belirleyicilerinin Araştırılması)	131–153
<i>Duran CANKÜL, Okan OĞUZ, Işıl CANKÜL</i>	
Kaçar Sarayından Osmanlı Divanına: Bir Diplomatın İz Bırakan Hikâyesi (1790-1862)	
(From the Kaçar Palace to the Ottoman Divan: The Memorable Story of a Diplomat (1790-1862))	154–178
<i>Mikail DEVEBAKAN</i>	

- Unveiling the Nexus Between Economic Complexity and Environmental Sustainability:
Evidence from BRICS-T Countries**
(Ekonomik Karmaşıklik ve Çevresel Sürdürülebilirlik Arasındaki Bağlantının Ortaya
Çıkarılması: BRICS-T Ülkelerinden Kanıtlar) **179–207**
Emre AKUSTA
- Hegemonik Siyonist Düşünceden Parçalı Etnik Kimliğe: İsrail'in Politik Demografisi**
(From Hegemonic Zionist Thought to Fragmented Ethnic Identity: The Political
Demography of Israel) **208–231**
Menderes KURT
- Marka ve Ticari Marka Tarihi: Foucault'nun Liberal Yönetimsellik Çözümlemesine Bağlı
Bir Okuma**
(History of Brand and Trademark: A Reading Based on Foucault's Analysis of Liberal
Governmentality) **232–257**
Mehmet Ali GENİŞ
- Enhanced Loan Approval Prediction Using a Cascaded Machine Learning Framework**
(Çok Katmanlı Makine Öğrenimi Çerçevesi ile Gelişmiş Kredi Onay Tahmini) **258–278**
Ahmet AKUSTA
- The Implementation Gap in Global Climate Finance: Recipient-Side Barriers and the Case
of Türkiye**
(Küresel İklim Finansmanında Uygulama Boşluğu: Alıcı Tarafındaki Engeller ve Türkiye
Örneği) **279–300**
Eray ERBİL, Oktay TANRISEVER
- Ulaştırma ve Depolama Sektöründe Finansal Performans: BİST Üzerine LOPCOW,
ARWEN ve RAWEC Yöntemleri ile Kapsamlı Bir Çalışma**
(Financial Performance in Transportation and Warehousing Sector: A Comprehensive
Study on BIST with LOPCOW, ARWEN and RAWEC Methods) **301–331**
Nazife ŞAHİN MACİT
- The Intellectual Genealogy of Özalism and Neoliberalism: Reconstructing Turkey's
Political Economy Amid Crisis, Ideology, and Articulation with Global Capitalism**
(Özalizm ve Neoliberalizmin Entelektüel Kodları: Kriz, İdeoloji ve Küresel Kapitalizme
Eklemlenme Ekseninde Türkiye'nin Siyasal-İktisadi Yeniden İnşası) **332–355**
Betül SARI AKSAKAL
- 1995-2023 Arasında Türkiye'nin Bölgesel Dış Ticaret Yoğunluğunun Benimsenen Ticaret
Politikaları Kapsamında Değerlendirilmesi**
(Evaluation of Türkiye's Regional Foreign Trade Intensity Between 1995 and 2023 within
the Scope of Adopted Trade Policies) **356–384**
İsmail ALTAY, Özgül BİLİCİ
- Kültürlerarası İletişim Bağlamında Göç Kavramı: Little Amal'ın Uluslararası Göçünde
Türkiye Güzergahı Üzerine Göstergebilimsel Analiz**
(The Concept of Migration in the Context of Intercultural Communication: A Semiotic
Analysis of Turkey's Route in Little Amal's International Migration) **385–414**
Harika TOS, Onur TOS

Examining the Connection Between Real Wages, Labor Productivity, and Inflation Using Nonlinear Methods in the Case of Türkiye: New Evidence Based on Wavelet Decomposition

Enis BEGEÇ¹

Türkiye Örneğinde Reel Ücretler, Emek Verimliliği ve Enflasyon Arasındaki Bağlantının Doğrusal Olmayan Yöntemler Kullanılarak İncelenmesi: Dalgacık Ayrıştırmasına Dayalı Yeni Kanıtlar	Examining the Connection Between Real Wages, Labor Productivity, and Inflation Using Nonlinear Methods in the Case of Türkiye: New Evidence Based on Wavelet Decomposition
Öz Bu çalışma, 2005-2024 yılları arasında Türkiye imalat sektöründe reel ücretler, emek verimliliği ve enflasyon arasındaki karşılıklı ilişkiyi Fourier tabanlı yöntemler ve dalgacık ayrıştırması yöntemini kullanılarak incelemektedir. Analiz sonuçları, enflasyonun ve reel ücretlerin karesinin emek verimliliğini azalttığını, reel ücretlerin ise emek verimliliğini artırdığını belirtmektedir. Ayrıca reel ücretler ve emek verimliliği arasında ters U-şeklinde bir ilişkinin olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Fourier Granger nedensellik sonuçları, değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisine işaret etmektedir. Kısa vadede nedenselliğin yönü enflasyondan ve reel ücretlerin karesinden emek verimliliğine doğru iken, orta ve uzun vadede karşılıklı nedensellik ilişkisi vardır.	Abstract This study investigates the interrelationship between real wages, labor productivity, and inflation in Türkiye's manufacturing sector from 2005 to 2024, utilizing Fourier-based methods and wavelet decomposition. The analysis results indicate that inflation and the square of real wages reduce labor productivity, while real wages increase labor productivity. Furthermore, an inverted U-shaped relationship was found between wages and productivity. Fourier Granger causality results indicate a bidirectional causality relationship between the variables. In the short-term, the direction of causality is from inflation and the square of wages to labor productivity, while in the medium- and long-term, there is a reciprocal causality relationship.
Anahtar Kelimeler: Emek Verimliliği, Reel Ücretler, Enflasyon, Fourier Eşbütünleşme-Nedensellik, Dalgacık Ayrıştırması	Keywords: Labor productivity, Real Wages, Inflation, Fourier Cointegration-Causality, Wavelet Decomposition
JEL Kodları: C22, E24, E31, O11, O47	JEL Codes: C22, E24, E31, O11, O47

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics.
Authors' Contributions to the Article	The entire study was prepared by the author.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest arising from this study for the author or any third parties.

¹ Research Assistant Ph.D., Aydın Adnan Menderes University, Nazilli Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, enisbegec@gmail.com
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Labor productivity has become a central issue in explaining cross-country growth differences, economic development, standards of living, and competitiveness. It is also an important variable for both central banks and policymakers. Central banks attach importance to increases in labor productivity to ensure inflation targeting. Policymakers also prioritize rises in labor productivity to boost their country's competitiveness. Therefore, both central banks and policymakers examine the factors affecting labor productivity.

Real wages are an important economic indicator for workers, firms, and policymakers. They directly affect workers' working life, social lives, motivation, and living standards. For firms, they are an important factor in determining both their costs and their long-term strategy. Policymakers also attach importance to real wages when determining their economic policies. This is because real wages contribute to social justice and affect macroeconomic variables such as inflation, employment, savings, and competitiveness. Since real wages represent two different situations, it is important to determine them by taking these situations into account. For instance, during collective bargaining processes, workers emphasize purchasing power, whereas producers emphasize labor costs. For these reasons, considering inflation and adjusting real wages by at least the inflation rate may help reduce disagreements.

Central banks prioritize inflation targeting and price stability. In an economy where price stability cannot be achieved, policymakers cannot develop long-term economic programs. This situation leads to reduced labor market efficiency and competitiveness, and to deterioration in income distribution. Furthermore, firms' postponement or revision of investment plans, and reductions in capital depreciation rates can be cited as additional factors (Clark, 1982; Kumar et al., 2012).

There are two views explaining the relationship between labor productivity and real wages. The first argues that this relationship is linear, whereas the second argues that it is nonlinear (inverted U-shaped). For example, according to the efficiency wage theory,² the association between the variables is linear and positive. Succinctly, the theory posits that when real wages rise, labor becomes more costly, leading to a substitution effect toward capital. As a result, marginal labor productivity is expected to rise (Kumar et al., 2012, p. 2945; Wakeford, 2004, p. 113). In addition, with rising real wages, employees who receive higher salaries tend to increase their effort to avoid job loss, thereby increasing labor productivity (Storm & Naastepad, 2007). Another consideration is that when nominal wage growth exceeds inflation, labor productivity rises; the reverse holds.

The time allocation theory and the trade-off theory (Becker, 1965; Brown et al., 1976; Caragea, 2009; Gneezy & Rustichini, 2000; Moses, 1962) argue that the relationship between the variables is nonlinear and negative.³ This situation arises from the interaction between a negative income effect and a positive substitution effect. At lower wage levels, increases in real wages generally motivate employees to devote more time to work than to leisure, thereby increasing productivity. The reason is that the positive substitution effect outweighs the negative income effect. Moreover, once real wages reach a sufficiently high level, workers-benefiting from increased income- become more inclined to substitute leisure for work. This

---

² See Akerlof (1982), Salop (1979), Shapiro & Stiglitz (1984), Solow (1979), Stiglitz (1976), and Weiss (1980) for more information.

³ The negative relationship is about increasing the unit labor cost on the firm's supply curve (Tang, 2014, p. 319).

shift strengthens the negative income effect and eventually offsets the positive substitution effect (Tang, 2014, p. 311).

In the literature, many studies claim that inflation negatively affects labor productivity. These studies explain this situation by reference to several factors, including regulatory changes, workers' experience, and the inflationary process. They also mention factors such as adjustments in firms' investment decisions and efforts to preserve capital stock over the long term. A reduction in capital depreciation is likewise considered among explanations for this negative relationship. Another factor emphasized is the decline in labor effort resulting from the erosion of workers' purchasing power. Moreover, the failure to use new production techniques is also highlighted in this context (Christopoulos & Tsionas, 2005; Clark, 1982; Hondroyannis & Papapetrou, 1998; Jarrett & Selody, 1982; Kumar et al., 2012; Ram, 1984). Additionally, controlling the wage-price spiral requires increases in labor productivity. Higher wages may simultaneously encourage labor productivity gains and support economic stability while keeping inflation under control.

Most national (for Türkiye) and international studies on the association between labor productivity and real wages have employed linear methods, often within the context of efficiency wage theory. However, these studies have generally overlooked the role of structural breaks when explaining the relationships among the variables. In contrast, this study incorporates time allocation theory and employs nonlinear methods that account for structural breaks. Although the literature includes research analyzing a nonlinear relationship between real wages and labor productivity (e.g., Tang, 2012, 2014, for Malaysia) and studies applying nonlinear methods (e.g., Bildirici & Aykaç, 2008, for Türkiye), both perspectives remain limited and may include certain methodological and theoretical limitations.

Firstly, Tang (2012, 2014) employed the Granger causality test, the Zivot-Andrews, Phillips-Perron, Lumsdaine-Papell, and Augmented Dickey-Fuller unit root test, and afterwards applied the Johansen and ARDL cointegration methods. However, except for the Lumsdaine-Papell and Zivot-Andrews unit root test, these methods do not account for structural breaks. Secondly, Bildirici & Aykaç (2008) analyzed the relationship between the variables using nonlinear TAR unit root and cointegration methods. Nevertheless, their model did not incorporate the inflation variable, which may have led to an omitted variable problem, influencing the robustness of their findings.

This study aims to analyze the impact of real wages and inflation on labor productivity. It also examines whether an inverted U-shaped relationship exists between labor productivity and real wages in the case of Türkiye. Besides, the study investigates the interrelationships among these variables using the Fourier Granger Causality test. In this context, the hypotheses of the study are as follows:

H₁: A Fourier Granger Causality relationship exists between the variables.

H₂: An inverted U-shaped relationship exists between the variables.

This study makes a significant contribution to the literature in three key respects. Firstly, it employs methods based on Fourier terms, which offer an improved approach to modeling structural breaks. Analyses involving macroeconomic variables must consider structural breaks, as events occurring during a given period may distort these variables and lead to biased results (Perron, 1989). In other words, methods that ignore structural breaks or model them incorrectly may yield misleading findings in terms of consistency and accuracy. Based on this

idea, numerous studies have examined structural breaks in different ways. Some studies identify structural breaks by using dummy variables (Carrion-i-Silvestre & Sanso, 2007; Lee & Strazicich, 2003; Zivot & Andrews, 1992), while others incorporate Fourier terms (Becker et al., 2006; Enders & Jones, 2015; Tsong et al., 2016). However, dummy-variable approaches define breaks as sharp and require the duration, form, and number of breaks to be known a priori. Becker et al. (2006) proposed a method that yields robust results even when the characteristics of the structural breaks are unknown. They also emphasized that the effects of a structural break emerge gradually rather than abruptly. Following a similar approach, Enders & Jones (2015) and Tsong et al. (2016) incorporated Fourier terms into their models and developed the Fourier cointegration and Fourier Granger causality methods.

Secondly, the study uses wavelet decomposition methods, which separate the variables into three different time scales: medium-term (8-16 years), long-term (>16 years), and short-term (<8 years). This approach allows for a more detailed examination of the dynamic relation among the variables by capturing their behavior across different time scales. Additionally, wavelet analysis has the advantage of integrating information from both the frequency and time domains. Thirdly, Türkiye is chosen as the sample country, as the second hypothesis has not yet been evaluated within the context of Türkiye.

The structure of the paper is as follows: the next section reviews the literature. The third title introduces the model and data; the following section includes the empirical methods. The fifth title presents the empirical results, and the final section contains conclusions.

2. Literature Review

The reciprocal relationship between inflation, labor productivity, and real wages has long been debated in both national and international literature. This relationship has been explained within the framework of efficiency wage, gift exchange, wage bargaining, time allocation, and trade-off theories. The findings generally indicate that while inflation negatively affects labor productivity, real wages positively affect it.

2.1. International Literature

Theoretical studies have examined the wage-productivity relationship within the framework of efficiency wage theory. For example, Akerlof (1982) used the gift exchange approach to argue that workers who receive higher wages voluntarily increase their effort. Extending this model, Akerlof & Yellen (1986) stated that low wages reduce labor loyalty, which in turn lowers productivity. Studies examining the productivity-inflation relationship have also emphasized three different approaches. The first approach has posited that inflation reduces productivity through higher costs and uncertainty (Clark, 1982). The second has claimed that inflation reduces total factor productivity by lowering capital productivity (Jarrett & Selody, 1982). The third has also explained it with the business cycle theory. According to this approach, productivity is sensitive to cyclical fluctuations (Freeman & Yerger, 1998).

In early studies examining the relationship between inflation and productivity, the relationship between these variables was primarily investigated via causality analysis. For example, Jarrett & Selody (1982) examined the relationship between these variables in Canada sample using the Granger-Sims causality test. The results of the analysis show that there was a bidirectional causality. In addition, a one-unit increase in inflation reduced productivity by approximately 0.30. Based on these findings, they emphasized that inflation was the cause of the slowdown in productivity in Canada. They also stated that in the short-term, inflation

increases working hours. However, output does not increase at the same rate. In the long-term, inflation reduced output growth. These situations weakened productivity. Consequently, they attributed the slowdown in productivity more to supply shocks and the disruptive effects of inflation than to insufficient demand. Besides, they stated 83% of the productivity loss caused by inflation was due to expected inflation. Similarly, Ram (1984) investigated the relationship between these variables in the post-war period using the Granger causality test on the USA sample. In addition to the causality test, the study also used the Hsiao FPE method to determine the sum of the lag coefficients. The findings show that there was a one-way causality from inflation to productivity. A one-unit increase in inflation reduced productivity by approximately 0.9%. The author stated that the decline in output growth has a negative effect on productivity due to inflation. These results differ from those of Jarrett & Selody (1982). While they identified bidirectional causality in Canada sample, Ram (1984) identified unidirectional causality in the USA sample.

In addition, similar results have been obtained in studies conducted for European countries. For instance, Buck & Fitzroy (1998) analyzed the productivity-inflation relationship using Germany's current and expected inflation data. They found that current inflation negatively affected productivity in all sectors. Based on this result, they emphasized that productivity would decline as inflation increased. They also found that expected inflation had a negative effect only in the fourteen sectors. In conclusion, the authors touched upon three points. First, inflation, whether expected or unexpected, reduces productivity. Second, causality runs from inflation to productivity. Third, this situation has been strongly observed even in a country with low inflation, such as Germany. Similarly, the productivity-inflation relationship has been tested in multi-country analyses, yielding similar findings. Hondroyannis & Papapetrou (1998) investigated the relationship between these variables using time series methods. They employed productivity, interest rates, real growth, and inflation variables from eight OECD countries. The study utilized Johansen, Engle-Granger cointegration tests, and VAR-based Granger causality tests. The results indicate that there is no cointegration between the series. They also indicate that there is causality from inflation to productivity in the short-term. Furthermore, while authors identified the short-term effect of inflation shocks on productivity, they did not detect any effect of productivity shocks. Consequently, they stated that the effect of inflation shocks is temporary. They also stated that productivity is influenced by structural factors in productivity, such as technology, investment, and the labor market. However, Freeman & Yerger (1998) claimed that the relationship between the series is insignificant. In their study, they retested the hypothesis that inflation reduces productivity. To test this hypothesis, they used a VAR-based Granger causality test method. They utilized the productivity, output growth, federal funds interest rates, and inflation variables of three sectors. As a result, they found the hypothesis to be invalid.

Studies conducted on the Greek sample also show that the inflation-productivity relationship is negative. Bitros & Panas (2001) used Greece's manufacturing sector total cost, output, capital price, labor price, energy price, and inflation variables. The findings of the study indicate a negative relationship between inflation and productivity. They attributed this result to the distortion of price signals and the decline in resource allocation efficiency when inflation rises. They also stated that productivity slowed significantly in sixteen out of twenty manufacturing sectors during the period of rising inflation. This finding indicates causality from inflation to productivity. Dritsakis (2004) analyzed the direction of the relationship between

these variables using Greece's producer price index and labor productivity variables. The analysis was conducted using Johansen cointegration and Granger causality methods. The findings show cointegration between the series and causality from productivity to inflation. In conclusion, the author emphasized that productivity is an important determinant of price stability. Accordingly, productivity policies should be prioritized in the fight against inflation.

In parallel with the above studies, Tsionas (2003) investigated whether the hypothesis that productivity increases when inflation falls, as emphasized in the Maastricht criteria, holds true. To identify this relationship, the author used data from fifteen European countries. The study employed Johansen, Phillips-Ouliaris-Hansen, Engle-Granger, and Bayesian cointegration tests, as well as the Dolado-Lütkepohl causality test. The study estimated a translog-type production function with capital, labor, and import inputs. According to the analysis results, in general, there is no long-term productivity-inflation relationship in most countries. The causality results show that in some countries, the relationship is bidirectional. In some countries, causality runs from inflation to productivity. In other countries, no causality is detected. As a result, the author stated that the hypothesis was invalid and the productivity problem was caused by structural factors rather than inflation. Parallel to Tsionas (2003), Christopoulos & Tsionas (2005) investigated the relationship between the series using panel data methods within the framework of the Maastricht criteria. They analyzed the productivity-inflation relationship for fifteen European countries. In the study, labor productivity, inflation rate, investment, and foreign trade terms variables were used. As methods, Pedroni and Fisher-Johansen panel cointegration tests, panel FMOLS, and panel causality methods were employed. The analysis results show that inflation has a significant and negative effect on productivity. While causality from inflation to productivity is found in the long-term, short-term causality is detected in only five countries. They also stated that investment is a strong determinant of productivity. In contrast, foreign trade terms generally have a negative effect. In conclusion, they emphasized that the Maastricht criteria are valid in the long-term in Europe.

Studies on the productivity-wage relationship have applied similar methods to those investigating the productivity-inflation relationship. Hall (1986) can be cited among early studies in this regard. Hall (1986) analyzed this relationship in the UK sample using the Granger-Engle two-stage methods. In the study, nominal wages, consumer prices, productivity, working hours, and unemployment rate were employed. The findings indicate that the series are cointegrated. The results show that working hours have a greater effect on the wage equation and that expected inflation strongly affects wages. Alexander (1993) conducted a similar study for the UK. Unlike Hall (1986), the author used Johansen cointegration, VAR-based Granger causality testing, and the Chow test. After detecting a structural break in 1979 using the Chow test, the study period was divided into two parts: before and after 1979. The analysis results show that there is a cointegration relationship between the series in both periods. However, the causality results differ across periods. While no causality is detected in the pre-1979 period, bidirectional causality is found in the post-1979 period. Consequently, the author stated that unemployment was the main cause of the productivity-wage imbalance in the pre-1979 period. In the post-1979 period, wages were identified as the source of the imbalance. Although wages had a negative effect in the short-term, this effect diminished in the long-term.

Erenburg (1998) investigated the relationship between these variables using the USA sample. The analysis was conducted in three stages. First, the relationship between the variables was examined through a structural simultaneous equation system, consist of real

wage and productivity equations. Second, the equations specified in the first stage were estimated using the Full Information Maximum Likelihood (FIML) method. In the final stage, the long-term relationship was analyzed using the Stock-Watson approach. The findings indicate that real wages are a key determinant of productivity. The study also shows that declines in public infrastructure investment led to reductions in both productivity and real wages. The productivity-wage relationship has also been examined in experimental studies, yielding similar conclusions. Gneezy & Rustichini (2000) analyzed this relationship through laboratory and field experiments and found that low-wage policies reduce performance.

The relationship has also been examined from a sectoral perspective. For example, Fuess & Millea (2002) investigated the relationship between the variables in Japan sample using the Linear Feedback method developed by Geweke (1982, 1984). The results indicate the presence of unidirectional causality running from productivity to wages. They concluded that, in general, productivity is not a key determinant of wage formation, although it plays a determining role in certain sectors. A similar study was conducted by Millea & Fuess (2005) for the USA. While the same methodology was employed, the sample was restricted to durable and non-durable goods sectors. Unlike the earlier study, they found evidence of bidirectional causality. Strong bidirectional causality was observed in the non-durable goods sector, whereas no causal relationship was detected in the durable goods sector. High wage levels, unionization, and collective bargaining agreements in the durable goods sector were claimed as the explanations for this result. Moreover, the authors argued that labor demand theory is more dominant, as the causal effect from productivity to wages (a 4.5% improvement in forecast error variance) is stronger than the effect from wages to productivity (a 1.8% improvement) in the manufacturing sector.

Similar to the above studies, Wakeford (2004) and Mora et al. (2005) also examined this relationship. Wakeford (2004) examined the relationship between the series using Johansen cointegration and Granger causality methods in the South African sample. In the study, the author divided the period into two, similar to Alexander (1993). The reason is that the structural change that took place in South Africa in 1990 affected the long-term relationship between the series. The findings show that there is a long-term relationship between real wages and productivity, particularly after 1990. The results of the causality analysis indicate a one-way (from real wages to productivity) negative causality between the variables. Furthermore, it emphasized that real wages increased lagged behind productivity and that productivity increases, particularly after 1990, reduced the share of labor. The author states that firms shifted towards capital-intensive technology instead of hiring workers after 1990, and therefore, wages did not increase significantly. The author also stated that despite the increase in productivity, wage increases responded only marginally to this and that the increase in productivity was reflected in capital rather than labor. Finally, the author emphasized that workers' bargaining power was low and therefore had no effect on wage dynamics. Mora et al. (2005) analyzed whether convergence existed between the series. They used beta and sigma convergence methods in their study. The main findings of the study show that there is convergence in unit labor costs and nominal wages, but no convergence between real wages and productivity. In conclusion, they stated that in a situation where wages converge but productivity does not, low-productivity countries will lose their competitive advantage and face unemployment pressure. They also emphasized the need to implement productivity-enhancing

policies, labor market reforms, technology transfers, and policies aimed at human capital investments.

There are also studies in the literature that examine the variables of productivity, wages, and inflation together. For instance, Hondroyannis (1997) investigated the relationship between these variables for Greece using seasonal cointegration, Johansen & Juselius cointegration, and error correction (ECM) methods. In the study, the period was divided into two parts: before and after 1986 due to the implementation of Greece's stabilization program. The results indicated that no cointegration relationship existed for the full sample period; however, cointegration was detected in both sub-periods. The author stated that these findings were not consistent with the efficiency wage theory, and as a result, inflation reduced productivity, and the wage-productivity relationship was weak. Strauss & Wohar (2004) investigated this relationship in the USA manufacturing industry sample using panel data methods. The cointegration analysis results show strong cointegration between wages and productivity in most sectors. Furthermore, there is cointegration between inflation and productivity, but not in all sectors. The causality results indicate unidirectional causality from inflation to wages. In the light of these findings, they stated that prices are weakly exogenous, wage increases do not cause inflation, and prices are determined more by demand pressures. In conclusion, they noted that although there is cointegration in the relationship between inflation, wages, and productivity, it is heterogeneous. Narayan & Smyth (2009) similarly examined G7 countries using panel data methods. The analysis results show that a 1% increase in real wages increases productivity by 0.6%. The productivity-wage relationship is significant in all countries except Canada. This finding supports the efficiency wage theory. However, they found that the effect of inflation on productivity is statistically insignificant in all countries except the UK. In conclusion, they stated that while real wages are a strong and positive determinant of productivity in G7 countries, inflation has no long-term effect.

Kumar et al. (2012) examined the relationship between these variables in the Australian sample. They analyzed this relationship using Johansen, Gregory-Hansen, Engle-Granger, ARDL cointegration methods, and Granger causality method. The analysis results show that a 1% increase in real wages causes an increase in productivity of approximately 0.5%-0.8%. They stated that this finding is consistent with the wage-productivity cycle. They also emphasized that inflation has a negative effect on productivity, but that this effect is weak. Furthermore, they found that there is bidirectional causality between wages and productivity in the short-term. They could not detect any causality from inflation to other variables. Dritsaki (2016) analyzed this relationship in the Romanian and Bulgarian samples using ARDL bounds test and Toda-Yamamoto causality test. According to the analysis results, real wages have a positive effect on productivity, while inflation has a negative effect. When wages increase by 1% in Bulgaria, productivity increases by 1.45%, while in Romania it increases by 1.28%. When inflation increases by 1% in Bulgaria, productivity decreases by 0.013%, while in Romania it decreases by 0.062%. The causality results show that in Bulgaria, causality runs from inflation and productivity to wages, while in Romania, it runs only from wages to productivity.

Nasir et al. (2022) analyzed the asymmetric relationship between wages and productivity using the Nonlinear Autoregressive Distributed Lag (NARDL) method, which differs from the above studies. In general, they found that productivity increases have a positive effect on wages. They noted that a 1% increase in productivity during positive shocks leads to approximately a 2% increase in wages, while the effect is weak during negative shocks. They

obtained similar results in the retail sector. They found that a 1% increase in productivity during positive shocks led to a 0.62% increase in wages, while during negative shocks, it caused a 0.42% decrease. They explained this situation with low skills, bargaining power, and profit margins. Furthermore, the relationship between the variables weakened during the 2008-2009 crisis, but the long-term relationship persisted. They also stated that wages are the determinant of productivity increases, and that sectoral differences in wage policies should be taken into account. Besides, they noted that minimum wages and base wages are important factors in breaking the low productivity-wage cycle.

In summary, the productivity-wage-inflation relationship in the international literature varies according to the methods used, sectors, countries, and periods. Early studies focused on the negative effect of inflation on productivity. Subsequent studies investigated the effect of wages on productivity. Studies examining all three variables together have emphasized that the wage-productivity relationship weakens as a result of inflationary pressures and that this relationship is heterogeneous. Accordingly, it is expected that the findings obtained in the national literature will differ in economies experiencing high inflation, unemployment, and structural breaks.

2.2. National Literature

The prevailing view in the national literature⁴ is that there is a long-term relationship between labor productivity and real wages. However, it is argued that this relationship is weak and unstable. The reasons cited for this include the disappearance of this relationship during periods of financial crises, high unemployment, and high inflation. This situation shows that the relationship between real wages and labor productivity is fragile in the face of external shocks. In addition, there is a strong consensus that inflation determines the dynamics of real wages and labor productivity. For example, Yıldırım (2015) examined the relationship between labor productivity, inflation, and real wages using data from Türkiye's manufacturing industry. The author used the Engle-Granger, Gregory-Hansen, Johansen, and ARDL bounds tests to detect cointegration, and then employed the Granger causality test to determine the direction of the relationship between the variables. Lastly, the DOLS and FMOLS methods were applied to detect the long-term cointegration vector coefficient. The findings denote that there is a long-term (cointegration) relationship between the variables. The causality test indicates a strong bidirectional causality between inflation and labor productivity and a unidirectional causality from real wages to labor productivity. Based on these results, the author argued that the link between inflation and productivity is stronger than the link between real wages and labor productivity. This finding coincides with the structural problems of the Turkish economy. Consequently, the high tax burden and low bargaining power of workers in the Turkish economy, along with high unemployment and informality, weaken the reflection of real wage gains on labor productivity.

In line with these findings, the evidence indicates that the relationship between real wages and labor productivity in Türkiye is influenced by structural and macroeconomic variables. One study that highlights this situation is Karaalp-Orhan (2017). Karaalp-Orhan (2017) examined the relationship between labor productivity, unemployment, and real wages using the ARDL bounds test and the Toda-Yamamoto causality test. The cointegration analysis reveals a long-

---

⁴ This review includes only English-language studies on Türkiye, though Turkish studies employing similar methods yield consistent results.

term (cointegration) relationship between labor productivity and real wages. According to the long-term coefficient elasticity, a 1% increase in real wages increases labor productivity by 0.97%. This finding suggests that the efficiency wage theory is valid. The error correction term coefficient is negative and statistically significant. This finding also indicates that short-term errors converge to the long-term equilibrium value. The causality analysis found no evidence of causality between labor productivity and real wages. In conclusion, it is argued that unemployment is a central variable in determining real wages and labor productivity dynamics in the Turkish economy. The author also stated that the labor market in Türkiye is rigid, and cited high unemployment and wage dynamics as the reasons for this. Other studies determined the relationship between labor productivity and real wages within the framework of inflation dynamics and wage determination mechanisms in the literature. For instance, Eryılmaz & Bakır (2018) analyzed the relationship among labor productivity, inflation, and real wages in the Türkiye sample using the variables of labor productivity, hourly earnings, and the consumer price index. They used the Johansen cointegration test to identify this relationship. According to the analysis results, there is a cointegration relationship among the variables; however, the long-term coefficient elasticity was found to be positive and statistically insignificant. They stated that this finding is consistent with wage bargaining theory. They also noted that inflation affects both productivity and real wages in the short-term, while dummy variables reduce labor productivity in the long-term. Finally, the causality analysis detected a unidirectional causality from productivity and inflation to real wages.

Similar results, particularly showing that the link between labor productivity and real wages weakens during crisis periods, have been reported in recent studies. Korkmaz (2021) examined the relationship between labor productivity and real wages in the Türkiye sample using partial labor productivity, hourly labor productivity, unemployment, and real wages as variables. The author used the ARDL bounds test and the Toda-Yamamoto causality test with a view to determining the relationship among the variables, and also divided the study period into two periods: before and after the 2008 crisis. According to the analysis results, a long-term (cointegration) relationship was found between partial labor productivity, real wages, and unemployment before the 2008 crisis. No cointegration relationship was found among hourly labor productivity, unemployment, and real wages for the post-2008 period. The causality analysis found that there is causality from real wages to productivity. In conclusion, the author stated that prior to the 2008 crisis, economic uncertainties did not have a significant effect on the long-term relationship between the variables; however, this relationship weakened in the post-2008 crisis period. The reasons cited for this were the financial difficulties faced by companies after the 2008 crisis, high inflation, and the erosion of real wages against inflation. High unemployment rates were also cited as another reason.

In addition to these studies, research indicates that the relationship between labor productivity and real wages is nonlinear and may vary across sectors. Bildirici & Aykaç (2008) analyzed the relationship between real wages and productivity using TAR unit-root and cointegration methods. They used net wage variables calculated by deducting taxes, premiums, and other obligations from labor productivity and registered employees to examine this relationship. According to the analysis results, they determined that both variables contained a threshold unit root. They then applied the threshold cointegration test and found that in the first regime, wages were below the 0.70 threshold value relative to productivity. In the second regime, they found that wages were 70% higher than productivity. These findings indicate a

nonlinear relationship between wages and productivity, i.e., a two-regime relationship. As a result, they stated that productivity increases do not directly respond to wage increases, and that wages move within certain limits relative to productivity. They also stated that the response of wages to productivity is asymmetric and that wage increases and productivity increases are not consistently aligned. As for the study conducted by İzikler & Dikilitaş Çelik (2021), they investigated the relationship between labor productivity and the real unit wage index using the Engle-Granger cointegration (for robust check) test and the Granger causality test. The study used the real unit wage index, labor productivity, and sector variables (manufacturing, mining and quarrying, and electricity, gas, steam, and air conditioning). The cointegration results indicate that there is no long-term relationship among the variables. The causality analysis results also indicate a one-way causality from labor productivity to the real unit wage index. The sector-based causality results show that in the manufacturing and electricity, gas, steam, and air conditioning sectors, causality runs from productivity to wages, while in the mining and quarrying sector, there is bidirectional causality. These findings support the hypothesis that wages increase as productivity increases.

In addition to these studies, the literature includes studies examining the wage-productivity relationship from the perspective of firm behavior, profitability, and macroeconomic wage determination. For example, Metin-Özcan et al. (2002) and Günay et al. (2005) reported that profit margins positively influence wages and inflation. Taymaz et al. (2024) examined whether there is a positive virtuous cycle between productivity and wages among firms in Türkiye's manufacturing sector. In the study, they analyzed using static and dynamic panel data methods employing wages, R&D, capital intensity, export, productivity, and firm size variables. They used panel fixed effects in the static analysis and system GMM (Arellano-Bover/Blundell-Bond) methods in the dynamic analysis. The findings show that increases in wages lead to productivity gains by strengthening employee commitment, motivating employees, and attracting more skilled labor. Furthermore, productivity was found to have a positive and significant effect on wages. In light of these results, they stated that productivity increases enhance the capacity to pay higher wages, indicating a virtuous cycle between wages and productivity. Moreover, they revealed that low wage policies negatively affect productivity increases and hinder growth in the long-term. Consequently, they emphasized that the low wage policies implemented in Türkiye are unsustainable.

3. Data and Model

To test the hypotheses, the paper uses Türkiye's manufacturing sector data from 2005 through 2024. Productivity can be measured in different ways. The first is marginal productivity, the contribution of the last worker employed to output. The second is to measure by dividing total output by the number of hours worked, that is, output per hour of labor input. However, both methods have certain disadvantages. Measuring marginal productivity is technically difficult; productivity measures based on working hours require reliable and comprehensive data. The third approach, and the most widely used method in the literature, is to measure by dividing total output by total employment. Accordingly, in this study, productivity was calculated by dividing the manufacturing sector production index by the manufacturing sector employment index (production index/employment index).

Real wages can be represented in two ways: real consumption wages and real producer wages. Real consumption wages (nominal wages/consumer price index) represent workers' purchasing power, while real producer wages (nominal wages/producer price index) represent

producers' labor costs (Wakeford, 2004, p. 110). In line with this, the paper used the ratio of nominal wages to the consumer price index (nominal wage/consumer price index) to assess in terms of purchasing power. The consumer price index was employed to represent the inflation rate. All variables are collected from the Turkish Statistical Institute (TSI) and then added to the model by taking the natural logarithms and adjusting for seasonal effects.

This paper follows Tang's (2014) model to estimate the relation between the variables:

$$\text{Model1: } lp_t = \beta_0 + \beta_1 rw_t + \beta_2 rw_t^2 + \beta_3 \ln cpi_t + \varepsilon_t$$

where lp and rw indicate labor productivity and real wages, respectively. rw^2 and cpi represent the square of real wages and the consumer price index, respectively. t and ln denote time and logarithm, respectively. ε is the error correction term. The expected sign of the coefficients is as follows: the coefficient of β_1 is positive, and the coefficients of β_2 and β_3 are also negative. Rw^2 was added to the model to capture the nonlinear, inverted-U-shaped relationship between labor productivity and real wages. The fact that the sign of rw^2 is negative and significant means that the relation of the variable of interest is nonlinear.

The model is constructed within an adaptive expectations framework. The reason is that workers do not fully anticipate wage and inflation dynamics; instead, they base their effort and time allocation decisions on observed wages. Including real wages in the model allows the examination of the efficiency wage theory, which suggests that higher wages can raise labor productivity by increasing motivation and their work effort. In addition, the square of the real wage term is used to capture the implications of the time-allocation theory. According to this approach, once wages exceed a certain level, workers may reduce labor effort by allocating more time to leisure, leading to a nonlinear relationship between real wages and productivity. In this context, the model allows an assessment of whether productivity-enhancing wage effects dominate at lower wage levels and whether behavioral adjustments become evident as real wages increase.

Table 1: Data Properties

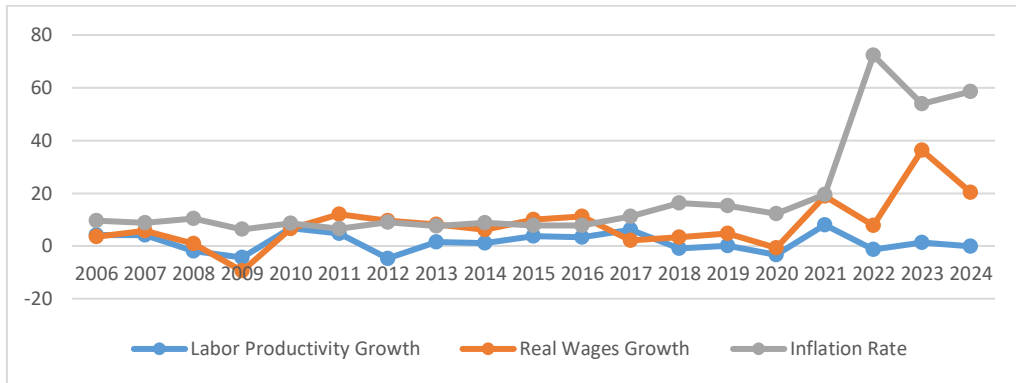
Panel A: Summary Stats	Labor Productivity	Real Wages	Square of Real Wages	Consumer Price Index
Mean	0.888705	0.132817	0.021583	460.8878
Median	0.869116	0.117463	0.013801	250.5750
Maximum	1.027993	0.323302	0.104524	2652.077
Minimum	0.724909	0.072876	0.005311	114.5433
Standard Deviation	0.082672	0.063183	0.023177	549.1644
Skewness	0.071573	1.483226	2.237170	2.519392
Kurtosis	1.741024	4.683184	7.399747	8.751515
Jarque-Bera	5.351708 (0.068848)	38.77648 (0.000000)	131.2583 (0.000000)	194.8975 (0.000000)
Observation	80	80	80	80
Panel B: Correlations	Labor Productivity	Real Wages	Square of Real Wages	Consumer Price Index
Labor Productivity	1			
Real Wages	0.816088 (0.0000)	1		
Square of Real Wages	0.705745 (0.0000)	0.978031 (0.0000)	1	
Consumer Price Index	0.633692 (0.0000)	0.946256 (0.0000)	0.986478 (0.0000)	1

Notes: The probability values are in parentheses.

Based on the Jarque-Bera test results reported in Table 1, the null hypothesis of normality is rejected for all variables, since their p-values are less than the 5% critical value. All variables, according to the Skewness test, are positive and right-skewed. Therefore, it is possible to say that the variables show positive asymmetry. When we examine the Kurtosis test, all variables except labor productivity are greater than three. These results mean that the distribution of the variables is more peaked and has a heavily tailed characteristic. The fact that the correlation results are statistically significant and positive indicates that there is no multicollinearity problem.

Before evaluating the analysis results, it would be appropriate to examine the general structure and characteristics of Türkiye's manufacturing sector. The reason is that this situation provides the necessary background for interpreting how the sector functions and responds to macroeconomic development. Additionally, assessing the dynamics of real wages, inflation, and labor productivity in Türkiye provides insight into the broad economic environment. This framework helps present a comprehensive picture before discussing the empirical findings.

Figure 1: Labor Productivity, Inflation, and Real Wages in Türkiye

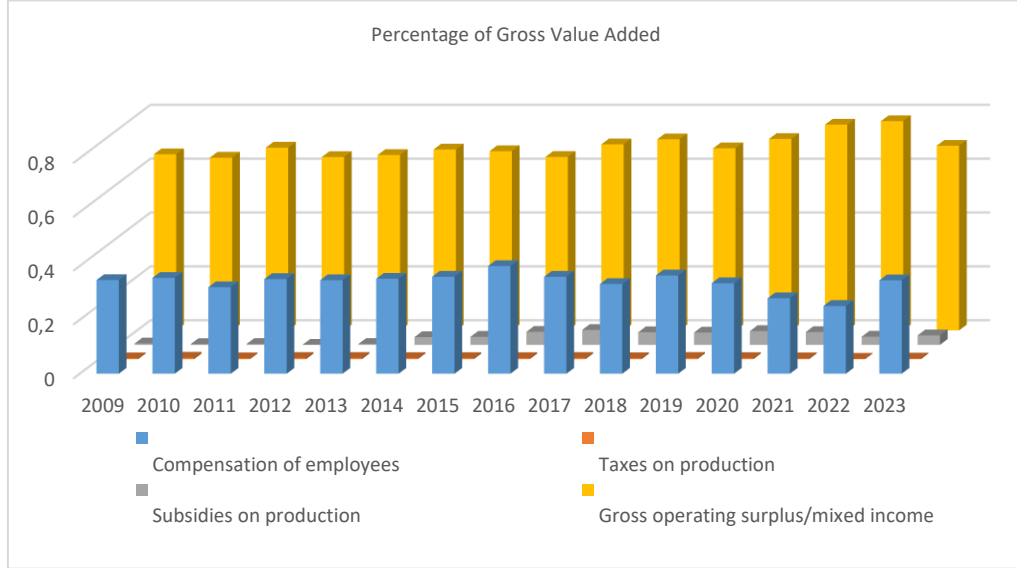
Source: It was created by the author using data obtained from the Turkish Statistical Institute

Figure 1 illustrates the dynamic interaction between real wages, inflation, and labor productivity in Türkiye. The figure shows that inflation shocks cause significant volatility in real wages, whereas they lead to more limited fluctuations in labor productivity. This situation may suggest that persistent inflationary pressures primarily erode workers' purchasing power. As a result, workers' motivation weakens, which may ultimately undermine long-term productivity gains. The erosion of real wages against inflation directly negatively impacts workers' living standards. This situation can also indirectly exert pressure on labor productivity by weakening labor force motivation. Moreover, the data indicate that when real wages exceed labor productivity, inflationary pressures increase and the wage-price spiral becomes more pronounced. This reveals that wage dynamics are directly linked to inflation and that sustainable wage policies cannot be established without price stability. Furthermore, the evidence shows that when productivity gains are not reflected in wages, issues related to income distribution and social justice may become more pronounced.

In conclusion, the high sensitivity of real wages to inflation in Türkiye is closely related to labor productivity dynamics. Achieving sustainable productivity gains requires wage-setting

policies that are aligned with inflation control, a condition essential not only for macroeconomic stability but also for preserving social welfare.

Figure 2: Compensation of Employees, Gross Operating Surplus/Mixed Income, Tax on Production, and Subsidies on Production in the Turkish Manufacturing Sector

Source: It was created by the author using data obtained from the Turkish Statistical Institute

Figure 2 illustrates the distribution of the overall structure of Türkiye's manufacturing sector over time, revealing the divergence between labor and capital income. This suggests that the compensation of employees has stagnated, while the gross operating surplus has increased significantly. This table reveals that productivity gains⁵ have disproportionately favored capital⁶, creating a structural asymmetry in the labor-capital distribution.

In particular, the increase in the tax burden on production and the relatively low levels of subsidies have suppressed wages while boosting companies' profitability⁷. This situation highlights a clear wage-productivity mismatch. The relative decline in labor income weakens domestic demand and deepens income distribution inequalities. Furthermore, it also shows

⁵ Productivity can be calculated in two ways: gross domestic product at constant prices divided by the number of people employed, and nominal output/labor input. It would not be incorrect to say that labor productivity is influenced by the output and employment variables, as indicated by these formulas. For this reason, these variables should be taken into consideration when interpreting productivity. Provided that the case output levels increase and employment decreases, productivity will rise. In this circumstance, since the increases are related to the output level, more interpretations must be made in terms of the level of output.

⁶ This situation has also identified in Wakeford's (2004) study.

⁷ This situation can be explained by the tax and cost effect, wage pressure, low subsidy effect, and the relationship between profitability and productivity. Arulampalam et. al (2012) have stated that tax increases can reduce wages. Brown (2015) and Katz (1996) have argued that low subsidies will reduce wage costs, thereby suppressing wages. Souchier (2022) has shown that productivity shocks can impact firms' wage policies, and these effects may vary across different sectors. Specifically, it was found that productivity shocks at the firm level have a lesser impact on wages, while shocks at the sector level have a greater impact on wages. This situation demonstrates that the sectoral structure plays a crucial role in firms' ability to reflect productivity increases in wages.

that labor's contribution to production is not fully compensated, while capital accumulation becomes increasingly decisive in shaping income distribution. These dynamics emphasize the need to redesign wage policies to strengthen labor's bargaining power and ensure a fairer reflection of productivity gains in wages. Such an approach would help restore balance in income distribution and support domestic demand and sustainable growth dynamics.

4. Empirical Methods

4.1. Fourier KPSS Unit Root

Variables should follow a stationary process in time-series analysis, since analyses using non-stationary variables may lead to spurious regression. Furthermore, the estimated coefficients do not adequately reflect the actual relationship.

Becker et al. (2006) calculated in the first stage using $y_t = d_t + r_t + \varepsilon_t$ and $r_t = r_{t-1} + u_t$ models for the data generation process. In the second stage, they calculated the components of d_t using $d_t = \delta_0 + \alpha_k \sin\left(\frac{2k\pi t}{T}\right) + \beta_k \cos\left(\frac{2k\pi t}{T}\right)$ model. The parameters of the equation, T and t denote observation numbers and trend, respectively. k and π also represent frequency numbers and pi, respectively. In the third stage, to test the null hypothesis and obtain the residuals, a model is constructed in the form of $y_t = \alpha_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t$.

The FKPSS test is calculated by applying $\tau_\mu(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\tilde{\sigma}^2}$ equation to these residuals. In this equation, $\tilde{S}_t(k) = \sum_{j=1}^t \tilde{e}_j$ and $\tilde{e}_j$ corresponds to the residuals resulting from the third stage equation. The appropriate frequency selection is made as follows, using the equation used in the third stage: Values from 1 to 5 are given, and the sum squared residual (SSR) is obtained. The frequency value that yields the minimum sum squared residual is selected. To assess whether the Fourier terms are significant, the F -test $\left(F_i(k) = \frac{SSR_0 - SSR_1(k)}{\frac{2}{T-q} SSR_1(k)}\right)$ is employed.

For the F -test to be assessed, the variable must be stationary. The reason is that a non-stationary variable weakens the power of the F -test.

4.2. Fourier Shin Cointegration

If variables are stationary in the first difference, two different approaches can be followed: (i) taking the difference of the variables or (ii) using cointegration methods. Taking the difference of the variables causes information loss. Therefore, using cointegration methods allows us to obtain more reliable results. Fourier-Shin cointegration is a test that accounts for the smooth transition in structural breaks without information loss in the variables.

Tsong et al. (2016) developed the Fourier Shin (Fshin) cointegration method by adding Fourier terms to the Shin (1994) cointegration method. This approach enables a smooth structural shift to be modeled in a flexible, non-parametric manner by including Fourier trigonometric terms. They constructed the following model to calculate cointegration regression: $y_t = d_t + x_t' \beta + \eta_t$. In this model, y_t and x_t are scalar and p -vector, respectively. These parameters (y_t and x_t) follow the stochastic process: $y_t = y_{t-1} + u_t$, $x_t = x_{t-1} + v_{2t}$, $\eta_t = y_t + v_{1t}$. Under this structure, both y_t and x_t exhibit unit root behavior. If a cointegration relation exists, the v_{1t} (residual term) obtained from the regression becomes stationary, which is the main idea underlying the Shin (1994) framework.

The deterministic component, d_t , in the model is calculated as follows: $d_t = \delta_0 + \alpha_k \sin\left(\frac{2k\pi t}{T}\right) + \beta_k \cos\left(\frac{2k\pi t}{T}\right)$. Here, k , and t denote frequency and time, respectively. T and π represent total observations and pi, respectively. To test the null hypothesis, $y_t = \delta_0 + \alpha_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + x'_t \beta + v_{1t}$ the model was used. To calculate the cointegration of Fshin, $CI_f^m = T^{-2} \widehat{w}_1^{-2} \sum_{t=1}^T S_t^2$ the model is employed. In this equation, $S_t = \sum_{i=1}^t \widehat{v}_{1i}$ denotes the partial sum of residuals derived from the equation used to test the null hypothesis, while $\widehat{w}_1^2$ represents the estimator of the long-run consistent variance of v_{1t} . The Fourier-Shin cointegration offers a more flexible and robust approach to detecting cointegration compared to Shin (1994) cointegration method, particularly in the presence of structural breaks or nonlinear deterministic patterns.

4.3. Long and Short Run Cointegration Vector Estimation

Many methods have been developed to determine long-run cointegration vector coefficients. These methods include Fully Modified OLS (FMOLS), Dynamic OLS (DOLS), and Canonical Cointegration Regression (CCR). These three methods aim to increase the consistency and efficiency of parameter estimates in cointegration analysis.

The FMOLS method was introduced into the literature by Phillips & Hansen (1990). This method estimates coefficients using the $y_t = Ax_t + u_{0t}$. In the equation, A_t denotes an $n \times m$ matrix, X_t , $m = (m_1, m_2)$ denotes the cointegration vector. Pedroni (2001) found that this method can produce robust results even with small samples. It also performs coefficient estimation by transforming the data and parameters. In the CCR method introduced to the literature by Park (1992), unlike the FMOLS method, coefficient estimation is performed only by transforming the data. In addition, asymptotic deviations are eliminated. In both the FMOLS and CCR methods, endogeneity and autocorrelation are corrected using the kernel (Bartlett) and bandwidth (Newey-West fixed) method. Coefficient estimation is performed using the equation $Y_t = \beta_0 + \bar{\beta}X + \sum_{j=-q}^p \bar{d}_j \Delta X_{t-j} + u_t$ in the DOLS method, which was developed by Stock & Watson (1993). In this equation, Y , X , and $\bar{\beta}$ represent dependent, independent variables, and the cointegration vector, respectively. The other parameters, q and p , are the lead and lag lengths, respectively. In the DOLS method, unlike FMOLS and CCR methods, the autocorrelation problem is corrected using Generalized Least Squares. The endogeneity problem is adjusted by adding the lagged values of the independent variables into the model.

4.4. Fourier Granger Causality Test

In the literature, researchers who developed causality tests generally did not take into account structural breaks. As with unit-root and cointegration tests, accounting for structural breaks in causality tests is crucial for the consistency of results.

Enders & Jones (2016) aimed to develop a new test by including Fourier terms into the VAR-based Granger Causality test. To that end, they constructed the following model: $Y_t = \alpha_{01} + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} X_{t-i} + \phi_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \phi_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_{1t}$ and $X_t = \alpha_{02} + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} X_{t-i} + \phi_3 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \phi_4 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_{2t}$. While in the first model, the existence of causality from Y to X is tested, in the second model, the existence of causality from X to Y is examined. In the models, T , t , k , and π indicate observation numbers, trend, frequency number, and pi, respectively. In this method, the prerequisite for performing analyses is the use of stationary variables. In the case that variables are stationary at the level,

the analysis should be performed using the level values; the fact that they are not stationary at the level should be made stationary by taking their differences, and the analysis should be performed using the differences of the variables.

4.5. Wavelet Decomposition

Two different methods are used for wavelet transformations: (i) continuous wavelet transform (CWT) and (ii) discrete wavelet transform (DWT). The continuous wavelet transform has certain disadvantages. In particular, the continuous wavelet transform is computationally intensive and produces a highly redundant representation, generating more coefficients than necessary. Due to these disadvantages, discrete wavelet decomposition is generally preferred in empirical studies (Ha et al., 2018).

The standard discrete wavelet transform is defined as follows: $y(t) = \sum_k s_{j,k} \phi_{j,k}(t) + \sum_{j=1}^J \sum_k d_{j,k} \Psi_{j,k}(t)$. In this model, $\phi_{j,k}(t)$ represents the scaling (father) wavelet at the coarse scale J , while $\Psi_{j,k}(t)$ denotes the detail (mother) wavelet at scale j . The term $s_{j,k}$ is the scaling coefficient reflecting the long-term, low-frequency component of the series. The terms $d_{j,k}$ is also the wavelet detail coefficient, capturing short-term, high-frequency dynamics at each scale.

As an alternative to the classical discrete wavelet transform, Walden (2001) developed the maximum overlap discrete wavelet transform (MODWT), which allows all sample sizes, preserves alignment with the original time index, and avoids down-sampling. The MODWT is formally defined by: $w_{j,t} = \sum_{l=0}^{L-1} \tilde{\psi}_{j,l} Y_{t-1 \pmod{N}}$, $v_{j,t} = \sum_{l=0}^{L-1} \tilde{\phi}_{j,l} Y_{t-1 \pmod{N}}$. $w_{j,t}$ and $v_{j,t}$ denote the wavelet (detail) coefficient at scale j and the scaling (smooth) coefficient, respectively. Y_t is the variable to be decomposed. L is also the length of the wavelet filter. The other parameters $\tilde{\psi}_{j,l}$ and $\tilde{\phi}_{j,l}$ are the rescaled MODWT wavelet and scaling filters. Following Gençay et al. (2010), the wavelet filter length was set to 8, and the Daubechies Least Asymmetric method was used for decomposition.

Finally, the maximum decomposition level was determined by: $J_0 = \log_2(T)$ formula. Where T is the sample size. Each decomposed component -both detail and smooth- can be analyzed individually (scale-by-scale) or used jointly in further empirical modeling. Following Ha et al.'s (2018) approach, this study combines the variables d1, d2, d3, d4, and d5 into d1+d2 (short-term), d3 (medium-term), and d4+d5 (long-term), and includes these in the analysis.

5. Empirical Results

The null hypothesis of the FKPSS test assumes stationarity. Since the FKPSS test statistic exceeds the critical values, the null hypothesis of stationarity is rejected, as reported in Table 2. Therefore, none of the variables is stationary at the level. The F_t statistic indicates whether the Fourier terms are statistically significant and is interpreted under the assumption of stationarity. Since this condition is not met, the F_t statistic cannot be interpreted.

Table 2: Fourier KPSS and KPSS Unit Root Test Results

Variables	Freq	Min SSR	FKPSS	F _t	KPSS
LP	1	0.216	0.437(6)	57.355	1.178(6)
RW	1	0.176	0.458(6)	30.215	1.057(6)
RW ²	1	0.027	0.434(6)	20.366	0.882(6)
CPI	1	27.751	0.505(6)	31.498	1.124(6)
Δ LP					0.111(15)
Δ RW					0.646(5)
Δ RW ²					0.601(6)
Δ CPI					0.733(6)

Notes: For a frequency of 1, the 1% critical value of the FKPSS test is set at 0.2699. For F_t and KPSS, 1% critical values are 6.730 and 0.7390, respectively. Values in the parentheses denote the optimal lag determined by bandwidth (Newey-West) and the kernel (Bartlett). Δ denote the first difference.

Figure 3: The Variables and Fitted Nonlinearities

The Fourier KPSS test was not applied to the first difference of the variable. The reason is that Becker et al. (2006) employed level values to capture unit roots, structural breaks, and nonlinear components through Fourier terms added to the deterministic part of the variables. Differencing removes level and trend information, which prevents the detection of such breaks. Since Becker et al. (2006) did not apply the method to differenced data, this study followed the same approach. Instead, the standard KPSS (1992) test was applied, which indicates that the variable is stationary in first differences.

Table 3: Fourier Shin Cointegration Results

Freq	Min SSR	Fshin-test CI ^m	Shin-test CI ^m	F _{test}	Fshin Critical Value %1	F _{test} Critical Value %1
2	0.039	0.103(4)	0.067(5)	251.312	0.215	5.774

Notes: The numbers in the parentheses are the optimal lag based on bandwidth (Newey-West) using the kernel (Bartlett).

The null hypothesis of the Fourier-Shin cointegration test assumes the existence of a long-run cointegration relation among the variables. As reported in Table 3, the test statistic falls below the critical values, leading to the conclusion that the null hypothesis cannot be rejected. This finding provides robust evidence for the presence of a long-run equilibrium relation among the variables. Besides, by confirming long-run cointegration within the case of Türkiye, this study also highlights the relevance of incorporating long-run interactions in economic policy design.

Table 4: Long-Run Results

Variables	FMOLS	DOLS	CCR
Constant	0.9544*** (0.0000)	1.0244*** (0.0000)	1.0072*** (0.0000)
RW	5.2084*** (0.0000)	5.1205*** (0.0000)	5.4630*** (0.0000)
RW ²	-7.7631*** (0.0000)	-7.4777*** (0.0000)	-8.1377*** (0.0000)
CPI	-0.1030** (0.0172)	-0.1173*** (0.0005)	-0.1170** (0.0148)
SIN	-0.0007 (0.9247)	0.0039 (0.6967)	-0.0036 (0.6638)
COS	-0.0301*** (0.0001)	-0.0291*** (0.0000)	-0.0342** (0.0117)
Adjusted R ²	0.8880	0.9156	0.8840
SSR	0.0545	0.0394	0.0565

Notes: For the DOLS method, the optimal lead and lag are determined as 1 and 0, respectively, according to the Schwarz Information Criterion. Long-run covariance in FMOLS and CCR estimates is estimated according to Bandwidth (Newey-West) and Kernel (Bartlett). P-values are reported in parentheses. SSR, ***, **, and * indicate sum squared resid, 1%, 5%, and 10% critical values, respectively.

As stated by Table 4 (based on all three tests), a one-unit increase in real wages increases labor productivity by an average of 5.26%. This finding supports the efficiency wage theory. In contrast, a one-unit increase in inflation decreases labor productivity by an average of 0.11%. The square of real wages is negative and reduces labor productivity by an average of 7.79%. The results are consistent with time allocation and trade-off theories⁸. Using three different techniques yields similar estimates, suggesting that the results are robust.

⁸ The positive effect of real wages and the negative effect of inflation are consistent with the evidence reported by Jarrett & Selody (1982), Dritsakis (2004), Yıldırım (2015), and Taymaz et al. (2024). The negative effect of the square of real wages is similar to the findings of Gneezy & Rustichini (2000) and Tang (2012, 2014).

Table 5: Short-Run Results

Variables	FMOLS	DOLS	CCR
Constant	-0.0020 (0.5260)	0.0022** (0.0238)	0.0010 (0.8027)
ΔRW	8.3648*** (0.0000)	4.3268*** (0.0000)	5.6949*** (0.0023)
ΔRW^2	-14.7162*** (0.0000)	-6.0355*** (0.0000)	-8.2456* (0.0519)
ΔCPI	-0.0599 (0.3166)	-0.1557*** (0.0000)	-0.1229 (0.1579)
ECT_{t-1}	-0.3498*** (0.0001)	0.0061 (0.8887)	-0.3190** (0.0163)
Adjusted R ²	0.5790	0.9931	0.5392
SSR	0.0413	0.0005	0.0452

Notes: For the DOLS method, the optimal lead and lag are determined as 1 and 0, respectively, according to the Schwarz Information Criterion. Long-run covariance in FMOLS and CCR estimates is estimated according to Bandwidth (Newey-West) and Kernel (Bartlett). P-values are reported in parentheses. ***, **, *, ECT, Δ , and SSR denote 1%, 5%, 10% critical values, error correction term, difference operator, and sum squared resid, respectively.

The short-run analysis results, as demonstrated in Table 5, show that there are meaningful relationships among the variables that are in line with theoretical expectations. In addition, except for the DOLS method, the coefficient of the short-run error correction term (ECT) was statistically significant and negative. The findings denote that deviations occurring in the short-term tend to converge to the equilibrium value in the long-term. In other words, short-run deviations are corrected at an approximate adjustment speed of 35% per period. These findings provide additional evidence supporting the reliability of long-run analyses.

Table 6: Fourier Granger Causality Test Results

The Direction of Causality	k	p	F-stat	Bootstrap p-value
LP $\rightarrow$ RW	2	1	3.510*	0.066
RW $\rightarrow$ LP	2	1	2.799*	0.094
LP $\rightarrow$ RW ²	3	2	2.401	0.260
RW ² $\rightarrow$ LP	3	2	8.422**	0.036
LP $\rightarrow$ CPI	3	6	12.126	0.131
CPI $\rightarrow$ LP	3	6	28.438***	0.001
RW $\rightarrow$ CPI	3	2	24.506***	0.002
CPI $\rightarrow$ RW	3	2	8.553**	0.042
RW ² $\rightarrow$ CPI	3	9	111.161***	0.000
CPI $\rightarrow$ RW ²	3	9	38.306***	0.000

Notes: k and p represent optimal lags and frequency, respectively. ***, **, and * denote %1, %5, and %10 critical values, respectively.

The Fourier Granger Causality results reported in Table 6 indicate a one-way causal relationship from the square of real wages and inflation to labor productivity. This suggests that price instability and nonlinear real wage dynamics have direct effects on labor productivity. In addition, bidirectional causal relationships are identified between labor productivity and real wages, as well as among real wages, inflation, and the square of real wages. These results imply mutual interdependence among these variables in Türkiye's manufacturing sector (also see Figure 1). In Türkiye, where inflation volatility and delayed wage adjustments are prevalent, these causal relations suggest that productivity is particularly sensitive to price dynamics and nonlinear wage movements. Overall, the findings indicate that wage, inflation, and productivity

dynamics interact with each other. These results are consistent with the findings of Millea & Fuess (2005) and Tang (2014), but differ from those reported by Karaalp-Orhan (2017).

Table 7: Fourier KPSS and KPSS Unit Root Test Results Based on Wavelet Decomposition

Variables		Freq	Min SSR	FKPSS	F _t	KPSS
Short-Term <8 Years	LP	5	0.064	0.259(34)	0.062	0.234(33)
	RW	5	0.028	0.456(68)	0.221	0.369(53)
	RW ²	5	0.004	0.275(43)	0.221	0.247(37)
	CPI	5	4.260	0.259(40)	0.169	0.227(35)
Medium-Term 8-16 Years	LP	5	0.045	0.057(4)	4.525	0.037(5)
	RW	5	0.028	0.045(4)	11.252	
	RW ²	5	0.004	0.042(4)	10.509	
	CPI	5	3.885	0.039(4)	9.491	
Long-Term >16 Years	LP	3	0.096	0.466(6)	24.401	
	RW	3	0.072	0.462(6)	28.166	
	RW ²	3	0.010	0.431(6)	32.507	
	CPI	3	11.749	0.514(6)	26.764	

Notes: critical values %1 for frequencies 3 and 5 are 0.7182 and 0.7386, respectively. F_t critical value %1 is 6.730.

The variables were decomposed using the wavelet method, and the Fourier KPSS test was subsequently applied. The results obtained are demonstrated in Table 7. The analysis results show that the variables are stationary in the long- and medium-term and that the Fourier terms are statistically significant. In the short-term, although the variables are stationary, the Fourier terms are insignificant, which invalidates the use of the Fourier approach. Therefore, the standard KPSS (1992) test was applied, and the variables were determined to be stationary at the level. Since the Fourier-Shin cointegration test can only be applied when all variables are stationary at the first difference, this method was not used on the decomposed variables in this study, as they are stationary at the level.

Table 8: Fourier Granger Causality Test Results Based on Wavelet Decomposition

The Direction of Causality	Short-Term <8 Years			Medium-Term 8-16 Years			Long-Term >16 Years		
	k	p	F _{stat}	k	p	F _{stat}	k	p	F _{stat}
LP → RW	3	11	5.808 (0.842)	3	11	19.444* (0.095)	1	10	42.482*** (0.000)
RW → LP	3	11	14.866 (0.243)	3	11	24.697** (0.032)	1	10	48.163*** (0.000)
LP → RW ²	3	11	5.990 (0.819)	3	11	25.032** (0.028)	3	10	51.848*** (0.000)
RW ² → LP	3	11	23.445* (0.056)	3	11	23.673** (0.037)	3	10	78.908*** (0.000)
LP → CPI	3	11	14.125 (0.289)	3	11	20.524* (0.075)	1	10	56.686*** (0.000)
CPI → LP	3	11	21.126* (0.080)	3	11	31.855*** (0.006)	1	10	41.622*** (0.000)
RW → CPI	3	11	102.138*** (0.000)	3	11	135.954*** (0.000)	1	10	335.424*** (0.000)
CPI → RW	3	11	22.519* (0.065)	3	11	165.475*** (0.000)	1	10	333.365*** (0.000)
RW ² → CPI	3	11	166.917*** (0.000)	3	11	339.994*** (0.000)	3	10	210.601*** (0.000)
CPI → RW ²	3	11	53.180*** (0.000)	3	11	520.395*** (0.000)	3	10	227.324*** (0.000)

Notes: k and p represent optimal lags and frequency, respectively. ***, **, and * denote %1, %5, and %10 critical values, respectively.

The Fourier Granger causality test was applied to the wavelet-decomposed variables, and the results are reported in Table 8. The short-term results indicate a one-way causal relationship from inflation and the square of real wages to labor productivity. This finding shows that short-term price volatility and nonlinear wage fluctuations exert immediate effects on productivity in Türkiye's manufacturing sector. In addition, bidirectional causality is observed among real wages, inflation, and the square of real wages. This result reflects the presence of feedback mechanisms in wage-price dynamics.

In the medium- and long-term components, reciprocal causal relationships emerge among all variables. These relations indicate that real wages, labor productivity, and inflation evolve in a mutually dependent manner over longer horizons. These results point to the dominance of structural factors, such as productivity-enhancing investments, labor market adjustments, and cost pass-through mechanisms, in shaping wage-inflation-productivity interactions. Overall, the results show asymmetric effects in the short-term, driven by inflation volatility and wage rigidities. At the same time, they indicate strong interdependence in the medium- and long-term. Accordingly, policymakers should adopt flexible measures to mitigate short-term shocks. Wage, productivity, and inflation policies should also be addressed within a coordinated and comprehensive long-term framework.

6. Conclusion

This study provides new empirical evidence on the reciprocal relationship between real wages, inflation, and labor productivity in Türkiye. Fourier-based methods and wavelet decomposition are used to capture nonlinear dynamics and causal relationships that vary across different time scales. The findings can be summarized under three main results. First, the cointegration analysis confirms the existence of a long-term relationship among the

variables. Real wages have a positive effect on labor productivity, whereas inflation exerts a negative impact.

Second, the square of real wages has a negative and statistically significant effect on labor productivity, supporting time allocation and trade-off theories. This result confirms a nonlinear, inverted U-shaped relationship. It implies that moderate increases in real wages enhance labor productivity, while excessive wage growth may hinder it through substitution effects between labor and leisure. Therefore, productivity gains are more likely to be sustained under wage-setting policies that remain consistent with productivity growth and price stability. Third, the causality analysis shows a one-way relationship from the square of real wages to labor productivity. However, wavelet-based results indicate strong bidirectional causal interactions across different time scales. The findings provide empirical support for both hypotheses proposed in this study (H_1 and H_2).

The wavelet decomposition results further show that short-term volatility in inflation and real wages generates asymmetric and temporary effects on labor productivity. In high-inflation environments, the rapid erosion of real wages suppresses household consumption. As a result, productivity gains are not fully reflected in economic output. In the medium- and long-term, mutual causality indicates that real wages, inflation, and labor productivity move within a structural interaction. This finding suggests that productivity-oriented policies should not be limited to cost-reducing measures. Instead, long-term structural actions are required. These include developing human capital, accelerating technological transformation, supporting R&D activities, and promoting high value-added production in strategic sectors.

Consistent with ILO findings, a balanced increase in real wages alongside productivity gains can strengthen the demand side of the economy. However, this process requires an institutional and macroeconomic framework in which wage increases also support productivity. Otherwise, prolonged divergences between real wages and productivity may weaken demand-led growth.

In conclusion, inflation control is essential not only for price stability but also for protecting real wages and sustaining labor income. It also plays a key role in ensuring that productivity gains are transmitted to workers. Therefore, wage policies, productivity-enhancing structural reforms, and macroeconomic policies aimed at price stability should be designed within a coordinated and complementary framework.

This study is limited to real wages, labor productivity, and inflation in Türkiye's manufacturing sector for the period 2005-2024. Future research could extend this analysis by incorporating sectoral heterogeneity or the role of technological change. Exploring cross-country comparisons with other emerging economies may also provide broader insights into the productivity-wages-inflation nexus.

References

- Akerlof, G. A. (1982). Labor contracts as partial gift exchange. *The Quarterly Journal of Economics*, 97(4), 543-569
- Akerlof, G. A., & Yellen, J. L. (1986). *Efficiency wage models of the labor market*. Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511559594.001>
- Alexander, C. O. (1993). The changing relationship between productivity, wages, and unemployment in the UK. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 55(1), 87-102. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1993.mp55001005.x>
- Arulampalam, W., Devereux, M. P., & Maffini, G. (2012). The direct incidence of corporate income tax on wages. *European Economic Review*, 56(6), 1038-1054. <https://dx.doi.org/10.1016/j.euroecorev.2012.03.003>
- Becker, G. S. (1965). A theory of the allocation of time. *The Economic Journal*, 75(299), 493-517. <https://doi.org/10.2307/2228949>
- Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Bildirici, M. E., & Aykaç, A. E. (2008). The relationship between wages and productivity: Tar unit root and tar cointegration approach. *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, 5(1), 93-110.
- Bitros, G. C., & Panas, E. E. (2001). Is there an inflation-productivity trade-off? Some evidence from the manufacturing sector in Greece. *Applied Economics*, 33(15), 1961-1969. <https://doi.org/10.1080/00036840110043730>
- Brown, C. V., Levin, E., & Ulph, D. T. (1976). Estimates of labor hours supplied by married male workers in Great Britain. *Scottish Journal of Political Economy*, 23(3), 261-277. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.1976.tb00780.x>
- Brown, A. J. (2015). Can hiring subsidies benefit the unemployed? IZA World of Labor, 163. <https://doi.org/10.15185/izawol.163>
- Buck, A. J., & Fitzroy, F. (1988). Inflation and productivity growth in the Federal Republic of Germany. *Journal of Post Keynesian Economics*, 10(3), 428-444. <https://doi.org/10.1080/01603477.1988.11489693>
- Caragea, N. (2009). Time allocation in economics and the implications for economic development. *Romanian Journal of Economics*, 29(2(38)), 122-141.
- Carrion-i-Silvestre, J. L., & Sansó, A. (2007). The KPSS test with two structural breaks. *Spanish Economic Review*, 9(2), 105-127.
- Christopoulos, D. K., & Tsionas, E. G. (2005). Productivity growth and inflation in Europe: Evidence from panel cointegration tests. *Empirical Economics*, 30(1), 137-150. <https://doi.org/10.1007/s00181-004-0227-3>
- Clark, P. K. (1982). Inflation and productivity decline. *The American Economic Review*, 72(2), 149-154.
- Dritsaki, C. (2016). Real wages, inflation, and labor productivity: Evidences from Bulgaria and Romania. *Journal of Economic & Financial Studies*, 4(5), 24-36. <https://doi.org/10.35341/2314-5419.2020.17.3>
- Dritsakis, N. (2004). A causal relationship between inflation and productivity: An empirical approach for Romania. *American Journal of Applied Sciences*, 1(2), 121-128. <https://doi.org/10.3844/ajassp.2004.121.128>

- Enders, W. & Jones, P. (2015). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 20(4), 399-419. <https://doi.org/10.1515/snde-2014-0101>
- Erenburg, S. J. (1998). Productivity, private and public capital, and real wage in the US. *Applied Economics Letters*, 5(8), 491-495. <https://doi.org/10.1080/135048598354410>
- Eryılmaz, F., & Bakır, H. (2018). Real wages, inflation, and labor productivity: An evaluation within Turkish context. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 11(3), 1946-1959. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.436936>
- Freeman, D. G., & Yergler, D. B. (1998). Inflation and multifactor productivity growth: A response to Smyth. *Applied Economic Letters*, 5(5), 271-274. <https://doi.org/10.1080/758524399>
- Fuess, S. M. JR., & Millea, M. (2002). Do employers pay efficiency wages? Evidence from Japan. *Journal of Labor Research*, 23(2), 279-292. <https://doi.org/10.1007/s12122-002-1007-5>
- Gençay, R., Gradojevic, N., Selçuk, F., & Whitcher, B. (2010). Asymmetry of information flow between volatilities across time scales. *Quantitative Finance*, 10(8), 895-915. <https://doi.org/10.1080/14697680903460143>
- Gneezy, U., & Rustichini, A. (2000). Pay enough or don't pay at all. *The Quarterly Journal of Economics*, 115(3), 791-810
- Günay, A., Metin-Özcan, K., & Yeldan, E. (2005). Real wages, profit margins, and inflation in Turkish manufacturing under post-liberalization. *Applied Economics*, 37(16), 1899-1905. <https://doi.org/10.1080/00036840500217903>
- Ha, J., Tan, P-P., & Goh, K-L. (2018). Linear and nonlinear causal relationship between energy consumption and economic growth in China: New evidence based on wavelet analysis. *PLoS ONE*, 13(5): e0197785. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0197785>
- Hall, S. G. (1986). An application of the granger & engle two-step estimation procedure to United Kingdom aggregate wage data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 48(3), 229-239. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1986.mp48003003.x>
- Hondroyannis, G. (1997). Seasonality-cointegration and the inflation, productivity and wage growth relationship in Greece. *The Social Science Journal*, 34(2), 235-247. [https://doi.org/10.1016/S0362-3319\(97\)90053-7](https://doi.org/10.1016/S0362-3319(97)90053-7)
- Hondroyannis, G., & Papapetrou, E. (1998). Temporal causality and the inflation-productivity relationship: Evidence from eight low inflation OECD countries. *International Review of Economics & Finance*, 7(1), 117-135. [https://doi.org/10.1016/S1059-0560\(99\)80020-3](https://doi.org/10.1016/S1059-0560(99)80020-3)
- İkizler, H., & Dikilitaş Çelik, B. (2021). Labor productivity and real unit wage index in Türkiye. *Industrial Policy*, 1(2), 88-92.
- Jarrett, J. P., & Selody, J. G. (1982). The productivity-inflation nexus in Canada, 1963-1979. *The Review of Economics and Statistics*, 64(3), 361-367.
- Karaalp-Orhan, H. S. (2017). Labour productivity, real wages and unemployment: An application of bounds test approach for Turkey. *Journal of Economic and Social Development*, 4(2), 11-22.
- Katz, L. F. (1996). Wage subsidies for the disadvantaged. NBER Working Paper, 5679.
- Korkmaz, Ö. (2021). Is labor productivity linked to real wages? An empirical study of the Turkish manufacturing sector. *Journal of Productivity*, 2, 25-48. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.692326>
- Kumar, S., Webber, D. J., & Perry, G. (2012). Real wages, inflation and labour productivity in Australia. *Applied Economics*, 44(23), 2945-2954. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.568405>
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit

- root? *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Metin-Özcan, K., Voyvoda, E., & Yeldan, E. (2002). The impact of the liberalization program on the price-cost margin and investment of Turkey's Manufacturing Sector after 1980. *Emerging Markets Finance and Trade*, 38(5), 72-103.
- Millea, M., & Fuess, S. M. JR. (2005). Does pay affect productivity or react to it? Examination of U.S. manufacturing. *The Quarterly of Economics and Finance*, 45(4-5), 796-807. <https://doi.org/10.1016/j.gref.2004.06.004>
- Mora, T., López-Tamayo, J., & Suriñach, J. (2005). Are wages and productivity converging simultaneously in Euro-area countries? *Applied Economics*, 37(17), 2001-2008. <https://doi.org/10.1080/00036840500217655>
- Moses, L. N. (1962). Income, leisure, and wage pressure. *The Economic Journal*, 72(286), 320-334. <https://doi.org/10.2307/2228670>
- Narayan, P., & Smyth, R. (2009). The effect of inflation and real wages on productivity: New evidence from a panel of G7 countries. *Applied Economics*, 41(10), 1285-1291. <https://doi.org/10.1080/00036840701537810>
- Nasir, M. A., Wu, J., Howes, C., & Ripley, H. (2022). Asymmetric nexus between wages and productivity in the context of the global financial crisis. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 198, 164-175. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2022.04.001>
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegration regressions. *Econometrica*, 60(1), 119-143.
- Pedroni, P. (2001). Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. B. H. Baltagi, T. B. Fomby, & R. C. Hill (Eds.), *Nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels* (Advances in econometrics, Vol. 15, pp. 93-130). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S0731-9053\(00\)15004-2](https://doi.org/10.1016/S0731-9053(00)15004-2)
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Phillips, P. C. B., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables Regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Ram, R. (1984). Causal ordering across inflation and productivity growth in the post-war United States. *The Review of Economics and Statistic*, 66(3), 472-477.
- Salop, S. C. (1979). A model of the natural rate of unemployment. *The American Economic Review*, 69(1), 117-125.
- Shapiro, C., & Stiglitz, J. E. (1984). Equilibrium unemployment as a worker discipline device. *The American Economic Review*, 74(3), 433-444.
- Shin, Y. (1994). A residual-based test of the null of cointegration against the alternative of no cointegration. *Econometric Theory*, 10(1), 91-115. <https://doi.org/10.1017/S0266466600008240>
- Solow, R. M. (1979). Another possible source of wage stickiness. *Journal of Macroeconomics*, 1(1), 79-82, [https://doi.org/10.1016/0164-0704\(79\)90022-3](https://doi.org/10.1016/0164-0704(79)90022-3)
- Souchier, M. (2022). The pass-through of productivity shocks to wages and the cyclical competition for workers. Working Paper.
- Stiglitz, J. E. (1976). The efficiency wage hypothesis, surplus labour, and the distribution of income in L.D.C.s. *Oxford Economic Papers*, 28(2), 185-207.

- Stock, J., & Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegration vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61(4), 783-820.
- Storm, S., & Naastepad, C. W. M. (2007). Why labour market regulation may pay off: Worker motivation, co-ordination and productivity growth. *Economic and Labour Market Paper 2007/4*.
- Strauss, J., & Wohar, M. E. (2004). The linkage between prices, wages, and labor productivity: A panel study of manufacturing industries. *Southern Economic Journal*, 70(4), 920-941
- Tang, C. F. (2012). The non-monotonic effect of real wages on labor productivity: New evidence from the manufacturing sector in Malaysia. *International Journal of Social Economics*, 39(6), 391-399. <https://doi.org/10.1108/03068291211224900>
- Tang, C. F. (2014). The effect of real wages and inflation on labour productivity in Malaysia. *International Review of Applied Economics*, 28(3), 311-322. <https://doi.org/10.1080/02692171.2013.872084>
- Taymaz, E., Voyvoda, E., & Yılmaz, K. (2024). Is there a virtuous cycle between wages and productivity? Turkish experience after the transition to democracy. *World Development*, 175, 106474. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106474>
- Tsionas, E. G. (2003). Inflation and productivity in Europe: An empirical investigation. *Empirica*, 30(1), 39-62. <https://doi.org/10.1023/A:1022650710086>
- Tsong, C. C., Lee, C. F., Tsai, L. J., & Hu, T. C. (2016). The Fourier Approximation and testing for the null of cointegration. *Empirical Economics*, 51(3), 1085-1113. <https://doi.org/10.1007/s00181-015-1028-6>
- Yıldırım, Z. (2015). Relationships among labour productivity, real wages and inflation in Turkey. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 28(1), 85-103. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2015.1022401>
- Wakeford, J. (2004). The productivity-wage relationship in South Africa: An empirical investigation. *Development Southern Africa*, 21(1), 109-132. <https://dx.doi.org/10.1080/0376835042000181444>
- Walden, A. T. (2001). Wavelet analysis of discrete time series. In: C. Casacuberta, R. M. Miró-Roig, J. Verdera, & S. Xambó-Descamps (Eds.), *European Congress of Mathematics*. (Vol 202). Birkhäuser, Basel. https://doi.org/10.1007/978-3-0348-8266-8_56
- Weiss, A. (1980). Job queues and layoffs in labor markets with flexible wages. *Journal of Political Economy*, 88(3), 526-538.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Extended Summary

Examining the Connection Between Real Wages, Labor Productivity, and Inflation Using Nonlinear Methods in the Case of Türkiye: New Evidence Based on Wavelet Decomposition

The primary objective of this article is to comprehensively assess the effects of inflation and real wages on labor productivity in Türkiye and to reveal the impact of the reciprocal dynamic relationship between these variables across different time scales. To this end, this study examines the interrelationship between real wages, labor productivity, and inflation in Türkiye's manufacturing sector for the period 2005-2024 using Fourier-based methods and wavelet decomposition. Unlike analyses in the literature that often rely on linear methods, this article utilizes nonlinear methods and specifically tests the hypothesis that the relationship between real wages and labor productivity may be an inverse, U-shaped relation.

This article considers two different approaches. The first is the efficiency wage theory, which argues that real wage increases raise labor productivity by increasing workers' motivation and effort. According to this theory, wage increases make labor more costly, forcing firms to use labor more efficiently. In addition, workers who receive higher wages make more effort to keep their jobs. The second is the time allocation theory. The theory claims that the relationship between real wages and labor productivity is an inverse, U-shaped relation. When wages are low, wage increases motivate workers to work harder. However, when wages are raised above a certain threshold, workers tend to allocate more time to leisure activities, and as a result, productivity declines. In terms of inflation, the literature emphasizes that price instability makes it difficult to preserve capital stock, reduces workers' purchasing power, hinders the adoption of new technologies, and consequently negatively affects labor productivity.

Labor productivity was calculated by dividing the manufacturing sector's production index by its employment index. Real wages were also calculated by dividing nominal wages by the consumer price index. The Consumer Price Index was used to represent inflation. All variables were obtained from the Turkish Statistical Institute website, and their natural logarithms were taken and seasonally adjusted before being included in the analyses. The methods employed were the Fourier KPSS unit root test, the Fourier-Shin cointegration test, the Fourier Granger causality test, the FMOLS, DOLS, and CCR methods, and finally, the wavelet decomposition method. Fourier-based methods were chosen because they can model structural breaks with smooth transitions rather than defining them sharply. The wavelet method, at the same time, enables the examination of the relationship between variables on short-, medium-, and long-term scales.

The analysis results have been evaluated in three different ways. First, the results of the Fourier-Shin cointegration test confirm the existence of a long-term cointegration relationship between real wages, labor productivity, and inflation. This result demonstrates that wages in Türkiye align with productivity in the long-run, and therefore, wage suppression cannot be a permanent policy tool. Second, long- and short-run coefficient estimates reveal a positive and statistically significant relationship between real wages and productivity. Nevertheless, the fact that the coefficient of the square of real wages is negative and statistically significant proves that the real wage-productivity relationship is nonlinear, an inverted U-shaped relation. This finding supports the time allocation theory, showing that while real wages increase productivity up to a certain level, excessive wage increases can reduce productivity. The coefficient of inflation was found to be negative, indicating that price instability has a negative effect on productivity. Moreover, the negative and significant coefficient of the error correction term indicates that deviations occurring in the short-term converge to the long-term equilibrium value within three periods.

Fourier Granger causality results indicate both unidirectional and bidirectional causality between variables. While unidirectional causality is detected from inflation and the square of real wages to labor productivity, bidirectional causality is detected between real wages and labor productivity. Furthermore, the bidirectional causality between real wages and inflation indicates that the wage-price spiral is strongly treated in Türkiye. The variables were decomposed into long-, short-, and medium-term using the wavelet method, and the Fourier Granger causality test was applied. The analysis results reveal an asymmetric relationship in the short-term, while indicating that the variables move in mutual dependence in the medium- and long-term.

This study also highlights three important points in terms of policy implications. First, a sustainable wage-productivity balance is only possible when price stability is achieved. When inflation is not kept under control, the contribution of wage increases at reasonable levels both boosts worker motivation, thereby supporting productivity, and prevents the leisure time preferences that excessive wage increases would create. Third, imbalances in income distribution pose a risk not only in terms of social justice but also in terms of domestic demand and sustainable growth.

In conclusion, this article presents new empirical evidence on the complex relationship between real wages, labor productivity, and inflation in Türkiye. The findings reveal that moderate wage increases can boost labor productivity; however, this effect is weakened if inflation is not kept under control. Moreover, the fact that production increases are reflected in profits but not in wages to the same extent indicates that policymakers need to develop measures to strengthen labor income. In this context, the study not only contributes to the academic literature in terms of

methodology and theory but also emphasizes the need to reassess wage, labor productivity, and inflation policies in Türkiye.

Anglo-Amerikan Uyumunun Gölgesinde: Birleşik Krallık Dış Politikasında ABD İzleri¹

Uğur ARSLAN²

Anglo-Amerikan Uyumunun Gölgesinde: Birleşik Krallık Dış Politikasında ABD İzleri	In the Shadow of Anglo-American Alignment: Traces of the United States in the United Kingdom's Foreign Policy
Öz <p>Bu çalışma, Birleşik Krallık dış politikasının ABD'nin stratejik yönelimleriyle ne ölçüde örtüştüğünün analizini hedeflemektedir. Araştırmanın sorusu; "Birleşik Krallık dış politikası, uluslararası düzende normatif ve kurumsal özerklik kapasitesini koruyabilmekte midir, yoksa ülke stratejik ilişkiler ağı içinde bağımlı/uyumlu bir aktör olarak mı hareket etmektedir?" şeklinde formüle edilmiştir. Seçilen strateji belgeleri; karşılaştırmalı olarak incelendiğinde Soğuk Savaş ve sonrası dönemde her iki ülkenin de benzer hedef ve tehdit seti belirlediği görülmektedir. Keza, Birleşik Krallık, post Brexit dönemde "Küresel Britanya" söylemiyle özerk bir küresel aktör imajı sunma iddiasını ortaya koysa da ülkenin büyük ölçüde ABD'nin dış politik yönelimleriyle uyum içinde hareket etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır.</p>	Abstract <p>This study examines the extent to which United Kingdom foreign policy aligns with the strategic orientations of the United States. The central research question asks whether UK foreign policy preserves normative and institutional autonomy within the international order, or whether it functions as a dependent and aligned actor within a broader network of strategic relationships. A comparative analysis of selected strategy documents shows that during and after the Cold War both states articulated similar objectives and threat perceptions. Moreover, despite post-Brexit claims of an autonomous "Global Britain," the UK largely continues to operate in conformity with US foreign policy priorities.</p>
Anahtar Kelimeler: ABD Dış Politikası, Birleşik Krallık Dış Politikası, Küresel Britanya, Özel İlişki, Strateji Belgeleri	Keywords: US Foreign Policy, UK Foreign Policy Global Britain, Special Relationship, Strategy Documents
JEL Kodları: F53, H56, O38	JEL Codes: F53, H56, O38

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı tek yazar tarafından oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu makale, yazarın Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı'nda 2025 yılında tamamlanan "Stratejik Savunma ve Güvenlik Belgeleri Ekseninde Birleşik Krallık Dış Politikası" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Av. (Ankara Barosu), Dr (kamu hukuku ve uluslararası ilişkiler), e- posta: avarslanugur@gmail.com
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

II. Dünya Savaşı, Birleşik Krallık için askerî bakımdan olduğu kadar ekonomik ve politik açılardan da sarsıcı bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın galiplerinden biri olmasına rağmen, Birleşik Krallık savaş sonrası dönemde ciddi bir ekonomik çöküşle karşı karşıya kalmış; borçlanma, sanayi üretimindeki düşüş ve sömürgelerin hızla elden çıkmasıyla birlikte uluslararası sistemdeki ağırlığını kaybetmiştir (Weiler, 1987). Bu zayıflama, Londra'nın dış politikada daha güçlü bir aktör olan Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) yönelmesini zorunlu kılmıştır. Bu dönemde oluşan yakın ittifak ilişkisi, ilk kez Winston Churchill tarafından "özel ilişki" (special relationship) kavramı ile tanımlanmış ve bu ilişki sonraki on yıllarda Birleşik Krallık dış politikasının belirleyici bir paradigması hâline gelmiştir (Reynolds, 1985).

Soğuk Savaş boyunca Britanya, konvansiyonel askerî gücünü sistemli olarak küçültmüş; güvenliğini ve küresel caydırıcılığını ise büyük ölçüde nükleer kapasitesine dayandırmıştır (Torun & Çöpoğlu, 2021). Ancak bu stratejik dönüşüm, teknolojik ve ekonomik nedenlerle tek başına mümkün olmamış; ülke, nükleer silah kapasitesini geliştirme ve sürdürme konusunda ABD'ye bağımlı kalmıştır (Navias, 1989; Mills, 2024). 1956'daki Süveyş Krizi sırasında ABD'nin İngiltere'ye yönelik ekonomik baskısı ve diplomatik yalnızlaştırma politikası, Londra'nın ulusal çıkarlar söz konusu olduğunda dahi Washington'un çizdiği sınırların dışına çıkamayacağını ortaya koymuştur (Dockrill, 2002). Kriz, İngiliz dış politikasında kısa süreli bir özerklik arayışına yol açmışsa da uzun vadede "özel ilişki"nin asimetrik yapısını daha görünür kılmıştır (Foerster & Raymond, 2017). Bu çizgi, Margaret Thatcher gibi "Demir Lady" unvanıyla tanınan karizmatik liderler döneminde dahi büyük ölçüde değişmemiştir (Young, 2005).

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, ABD'nin uluslararası müdahaleci rolü artarken, Birleşik Krallık da bu askeri angajmanların sadık bir ortağı olmayı sürdürmüştür. Nitekim, eski Yugoslavya'nın parçalanma süreci, 1991 Körfez Savaşı ve 2001 sonrası Afganistan operasyonlarındaki İngiliz tutumu, Londra'nın küresel krizlerde Washington çizgisine büyük ölçüde uyum sağladığını göstermektedir (Consterdine, 2016; Sokullu, 2017). Bu durum, İngiliz dış politikasının stratejik anlamda ABD tarafından yönlendirildiği yorumlarını güçlendirmiştir. Tony Blair'in başbakanlığı döneminde de ülkenin dış politika reflekslerinde ABD'ye yakınlığı dikkat çekmiştir.³ Ayrıca, 2000'li yıllarda "renkli devrimler" olarak adlandırılan ve ABD destekli demokratikleşme dalgaları şeklinde yorumlanan Gürcistan (2003), Ukrayna (2004, 2014) ve Kırgızistan'daki (2005) halk hareketlerine karşı da Birleşik Krallık, Batı'nın kolektif söylemiyle uyumlu bir tutum sergilemiştir. Bu bağlamda İngiliz dış politikası, liberal demokratik değerlerin yaygınlaştırılması adına "normatif güç" iddiasını öne çıkarsa da bu süreçler genellikle ABD'nin jeopolitik çıkarlarıyla paralellik göstermiştir (Ambrosio, 2010).

"Arap Baharı" sürecinde (2011) Libya'ya yönelik NATO müdahalesinde Birleşik Krallık, Fransa ile birlikte öncü rol üstlenmiş, bu müdahale Obama yönetiminin desteklediği çok taraflı askeri operasyon modeliyle uyumlu şekilde yürütülmüştür (Kuperman, 2013). Aynı şekilde, Suriye İç Savaşı'na ilişkin olarak da Birleşik Krallık, Esad rejimine karşı pozisyon almış, rejimin muhaliflere yönelik olarak kimyasal silah kullandığı şeklindeki iddialar sonrasında ABD ile ortak hava saldırılarına katılmıştır (House of Commons, 2018). Ancak 2013 yılında parlamentonun

³ Blair'in ABD ile "omuz omuz" yürüttüğü bu dış politika çizgisi, onun liderliğinin en çok eleştirilen yönlerinden biri olarak hafızalara kazınmıştır. Blair, özellikle 2003 Irak Savaşı'na verdiği destek kamuoyunda büyük tepki toplamıştır. Nitekim Londra sokaklarındaki savaş karşıtı protestolara binlerce kişi katılmıştır (Strong, 2015).

hükümetin Suriye'ye müdahale önerisini reddetmesi, İngiliz dış politikasında nadir görülen bir fren mekanizmasına işaret etmiştir (Watt & Hopkins, 2013).

2016 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda Avrupa Birliği (AB)'nden ayrılma (Brexit) kararı, Birleşik Krallık açısından tarihsel önemde yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Londra yönetimi, Brexit sonrası dönemde kendisini "bağımsız ve küresel bir aktör" olarak konumlandırmaya çalışsa da dış politikadaki yönelim ve ittifak yapıları dikkate alındığında bu iddianın pratikte sınırlı kaldığı görülmektedir (Black ve diğerleri, 2017). Özellikle, 2021 ve 2023 tarihli strateji belgelerinde ifade edilen dış politika ve güvenlik hedeflerinin, büyük ölçüde ABD'nin 2017 ve 2022 ulusal güvenlik strateji belgelerinde ortaya konan önceliklerin bir uzantısı niteliğinde olduğu dikkat çekmektedir. Her ne kadar Trump'ın ikinci başkanlık döneminde bu uyum kısmen zayıflasa da Ukrayna krizi Birleşik Krallık- ABD dış politika uyumunun en açık örneklerinden biridir. 2014'te Kırım'ın ilhaki ve ardından başlayan Donbas çatışmaları, Birleşik Krallık tarafından "uluslararası hukuk ihlali" olarak tanımlanmış; Rusya'ya yönelik yaptırımlar konusunda Washington'la tamamen eşgüdümü hareket edilmiştir. 2022'de başlayan geniş çaplı işgal sürecinde ise ülke, Ukrayna'ya askerî ve istihbarî destek konusunda en agresif Batılı aktörlerden biri olmuş, bu yaklaşım ABD'nin "Avrupa'da Rusya'yı dizginleme" stratejisiyle tamamen örtüşmüştür (Chalmers, 2022; Günar, 2021).

Bu çalışma, Birleşik Krallık dış politikasındaki özerklik arayışı ile Anglo-Amerikan stratejik uyumunun sürekliliği arasındaki paradoksu inceler ve argüman olarak; Birleşik Krallık dış politika yönelimlerinin, bağımsız stratejik özerklik iddialarına rağmen büyük ölçüde ABD'nin küresel stratejik hedefleriyle şekillendiği iddiasını öne sürer. Bu kapsamda araştırmanın soruları; (görünürde artan bağımsızlık söylemine rağmen) "Birleşik Krallık stratejik yönelimleri ABD'nin küresel hedefleriyle ne ölçüde iç içe geçmiştir? Birleşik Krallık dış politikası, uluslararası düzende normatif ve kurumsal özerklik kapasitesini koruyabilmekte midir? Ülke, stratejik ilişkiler ağı içinde bağımlı/uyumlu bir aktör olarak mı hareket etmektedir?" şeklinde formüle edilmiştir. Araştırmanın amacı, Anglo-Amerikan ilişkilerinin örneklem olarak seçilen stratejik belgeler üzerinden içerik düzeyinde karşılaştırmalı analizini yaparak, Birleşik Krallık'ın dış politikadaki eşgüdüm ve yönelim dinamiklerini açığa çıkarmaktır.

Gerçekten de ulusal strateji belgeleri, devletlerin uluslararası sistemin baskılarına verdikleri tepkileri şekillendiren bağımlı değişkenler olarak kritik bir işlev görmektedir. Zira bu belgeler, karar alıcıların tehdit algılarını, ulusal çıkar tanımlarını ve stratejik önceliklerini nasıl formüle ettiklerini; söz konusu formülasyonun iç politika dinamikleri, kurumsal yapılar ve tarihsel deneyimlerle nasıl iç içe geçtiğini somut biçimde ortaya koyarlar (Arslan, 2025). Dolayısıyla, Soğuk Savaş'tan günümüze kadar Birleşik Krallık ve ABD tarafından yayımlanan ulusal güvenlik ve savunma stratejisi belgelerinin, iki ülkenin dış politika yönelimlerindeki sürekliliği izlemeye olanak tanıdığı söylenebilir. Birleşik Krallık açısından bu gelenek, 1957 tarihli *Defence White Paper* ile kurumsallaşmış, 1966, 1975, 1981 ve 1990 belgeleriyle Soğuk Savaş koşullarına uyarlanmıştır. 1998 tarihli *Strategic Defence Review* ise Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk kapsamlı güvenlik dokümanı olarak nitelendirilmektedir. Bu belge ve bunu izleyen, 2010, 2015, 2021 ve 2023 tarihli strateji belgeleri ise çalışmada analize dahil edilen temel dokümanları oluşturmaktadır. Zira, söz konusu belgeler; nükleer caydırıcılık, kitle imha silahları, haydut devletler, uluslararası terörizm, "Küresel Britanya" vizyonu, hibrit ve siber tehditler, salgın hastalıklar, Çin ve Rusya'ya ilişkin tehdit tanımlamaları ve NATO ittifakı vurgusu vb. dış politika başlıkları bakımından karşılaştırmalı incelemeye olanak sunmaktadır. Keza; ABD de Soğuk Savaş sonrası dönemde ondan fazla ulusal güvenlik strateji belgesi (National Security Strategy- NSS)

belgesi yayımlamıştır. 1990'lardan itibaren düzenli biçimde yayımlanan NSS belgeleri ülkenin dış politika vizyonundaki dönüşümü izlemek açısından temel kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak bu çalışmada kapsamın sınırlılığı ve karşılaştırmalı analiz tutarlılığı açısından yalnızca 1997, 2010, 2015, 2017 ve 2022 tarihli ABD belgeleri değerlendirmeye alınmıştır. Bu çerçevede seçilen dönem (1997–2023), her iki ülke açısından da Soğuk Savaş sonrası uluslararası düzenin yeniden tanımlandığı, revizyonist güçlerin yükselişi ve liberal düzenin korunması söylemlerinin belirginleştiği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Böylelikle strateji belgelerinin yalnızca kronolojik değil, aynı zamanda tematik süreklilik ve uyum bakımından da bütüncül biçimde değerlendirmesi amaçlanmıştır.⁴

Çalışma, yöntemsel olarak; karşılaştırmalı belge analizi, bağlamsal ve yorumlayıcı yaklaşım yöntemlerini bir arada kullanmaktadır. Karşılaştırmalı analiz; farklı coğrafyalarda-tarihsel ve siyasi bağlamlarda yayımlanan strateji belgelerinin ortak temalar, söylemler ve öncelikler açısından eşleştirilmesini sağlamaktadır. Bu yöntemde, her bir belge, kendi döneminin stratejik bağlamı içerisinde değerlendirilmektedir; ancak belgeler arası benzerlikler ve farklılıklar yapılandırılmış karşılaştırmalı mantıkla (structured comparison) ortaya konmaktadır.

Kuramsal olarak bu çalışma, stratejik ilişkiler ve güvenlik işbirlikleri kavramları etrafında ve "eklemlenme" (band-wagoning), "bağımlılık", "stratejik eşgüdüm" (concerted partnership) ve "stratejik özerklik" tartışmaları çerçevesinde konumlanmaktadır. Neorealist geleneğe *eklemlenme*, daha güçlü bir aktörün güvenlik şemsiyesi altında dış politika yöneliminin güçlü aktör çizgisine uyarlanmasını ifade eder. Bu tür yönelimler genellikle kırılganlık ve zorunluluk koşullarında, kısa- orta vadeli güvenlik kaygıları temelinde ortaya çıkar ve normatif uyumdan yoksun tepkisel tercihlerdir (Walt, 1987). Bu kavram, devletlerin zayıf konumlarını güçlendirmek veya tehditlerden korunmak amacıyla, baskın veya güçlü bir aktöre (genellikle hegemonik bir güce) gönüllü olarak katılmasını veya onun yanında yer tutmasını tanımlar. *Band-wagoning*, realizmin temel varsayımlarından biri olan güç dengesi (balance of power) dinamiklerinin bir parçasıdır, ancak geleneksel "dengeleme" (balancing) stratejisinin tam tersi bir yaklaşımdır. Buna karşılık *stratejik eşgüdüm*, çıkarların, değerlerin ve kurumsal yapıların daha simetrik biçimde örtüştüğü durumlarda ortaya çıkan, bilinçli ve proaktif bir iş birliği biçimini temsil eder (Avşar, 2025). Literatürde, bu tür eşgüdümlü ortaklıkların özellikle yakın çıkar uyumu ve normatif benzerlik koşullarında tercih edildiği öne sürülmektedir (Keohane, 1984). *Stratejik bağımlılık* (strategic dependence) ise, bir aktörün güvenlik, savunma, enerji veya ekonomik kaynaklar açısından başka bir hegemonik güce aşırı derecede muhtaç kalmasını ifade eden analitik bir kavramdır. Bu bağımlılık, aktörün özerk karar alma ve eylem kapasitesini sınırlayan yapısal bir kırılganlık olarak kavramsallaştırılır. Zira bu durum, dış politika manevra alanını daraltır ve jeopolitik riskleri artırır. Özellikle realizm paradigmasında, stratejik bağımlılık, anarşik uluslararası sistemde güç dengesizliklerinin bir sonucu olarak görülür ve aktörlerin hayatta kalma stratejilerini şekillendirir. Bu çerçeveye ek olarak, *stratejik özerklik* kavramı ise devletlerin büyük güç rekabetinde kendi hareket alanlarını koruma ve dış politika yönelimlerinde bağımsız inisiyatif geliştirme kapasitesine işaret eder (Howorth, 2019).

⁴ Çalışmada seçilen ABD strateji belgeleri, aynı dönemlerde yayımlanan Birleşik Krallık savunma ve güvenlik dokümanlarıyla kronolojik ve tematik olarak doğrudan karşılaştırma olanağı sunduğu için analize dahil edilmiştir. Diğer yandan, 1996–2000 ila 2002–2004 tarihlerinde yayımlanan ABD ve Birleşik Krallık stratejileri ya eşleşme sağlamadıkları ya da 11 Eylül sonrası dönemde Batılı ülkelerin savunma ve güvenlik stratejilerinde gözlenen belirgin paralellik nedeniyle örnekleme dahil edilmemiştir. Bu seçim, analizdeki karşılaştırmalı yaklaşımın geçerliliğini ve bulguların açıklayıcılığını güçlendirmektedir.

Bu makalede söz konusu kavramlar, “başlatıcı irade” ve “çıkar simetrisi” ölçütleri açısından birbirinden ayrılmaktadır. *Başlatıcı irade*, iş birliği yöneliminin hangi aktör tarafından ve ne ölçüde başlatıldığını; yani dış politika kararının bağımsız stratejik hesaplara mı, yoksa daha güçlü bir aktörün yönlendirici etkisine mi dayandığını belirler. *Çıkar simetrisi* ise tarafların iş birliğinden sağladıkları faydanın karşılıklı denge düzeyini ifade eder (Snidal, 1985; Lake, 2009; Ikenberry, 2001). Bu açıdan, yüksek çıkar simetrisi eşgüdümçü ortaklıkları teşvik ederken, düşük simetri ve tek taraflı başlatıcı irade durumlarında eklemleme eğilimi güçlenir. Dolayısıyla çalışma, devletlerin dış politika davranışlarını güç asimetrileriyle ve mezkûr iki eksenin etkileşimi üzerinden çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Hill’in *eylem kapasitesi* yaklaşımıyla (1993) birlikte değerlendirildiğinde bu iki ölçüt, Birleşik Krallık gibi orta ölçekli bir gücün büyük güçlerle ilişkilerinde ne ölçüde özerk davranabildiğini ve dış politika yöneliminin hangi koşullarda stratejik bağımlılıktan stratejik eşgüdüme evrilebildiğini analitik olarak tartışmaya imkân tanımaktadır.

Tablo 1: Dış Politika Kavramları Tipolojisi

Kavram	Koşullar	Süreklilik	İlişki Türü	Örnekler
Eklemleme	Zorunluluk/kırılganlık	Kısa/orta vadeli	Bütünleşik	ABD-Japonya güvenlik ittifakı
Stratejik Bağımlılık	Tek yönlü çıkar aktarımı	Orta/uzun vadeli	Hiyerarşik	Güney Kore-ABD
Stratejik Eşgüdüm	Ortak çıkar ve normatif yakınlık	Uzun vadeli	Yatay	ABD-Birleşik Krallık ve AB ile AB üyesi devletler arasındaki ilişki

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Bu çalışmada bağlamsal ve yorumlayıcı yaklaşım ve yapılandırılmış karşılaştırma yöntemi bir arada kullanılmış olmakla birlikte, belge temelli analizlerin bazı yöntemsel sınırlılıkları olduğu da kabul edilmektedir. Her şeyden önce ulusal güvenlik strateji belgeleri, karar alıcı elitlerin ürettiği metinler olup uygulamadan ziyade söylemsel hedefleri yansıtır. Bu nedenle tespit edilen uyum, her zaman pratik politikaya birebir yansımayaabilir. Bu sınırlılıkları aşmak amacıyla, belgeler yalnızca kendi bağlamlarında değil, yayınlandıkları dönemlerin jeopolitik koşulları ve uygulamalar da dikkate alınarak analiz edilmiş, bu sayede karşılaştırmalı değerlendirme güvenilirliği artırılmıştır.

Tablo 2: ABD ve Birleşik Krallık Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri

Dönem	Ülke	Belge Adı	Sayfa Sayısı	Temel odak
1997	ABD	<i>A National Security Strategy for a New Century</i>	34	Soğuk Savaş sonrası liberal düzenin kurumsallaşması
1998	Birleşik Krallık	<i>Strategic Defence Review</i>	59	Soğuk Savaş sonrası güvenlik ortamına uyum
2010	ABD	<i>National Security Strategy</i>	60	Liderlik, güvenlik ve küresel istikrar.
2010	BK	<i>Securing Britain in an Age of Uncertainty: The Strategic Defence and Security Review</i>	75	Karmaşık tehditlerin üstesinden gelmek ve savunma bütçesi
2015	ABD	<i>National Security Strategy</i>	29	Sürdürülebilir liderlik, iklim güvenliği ve küresel yönetim
2015	Birleşik Krallık	<i>National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review</i>	96	Hibrit tehditler, siber güvenlik ve NATO önceliği
2017	ABD	<i>National Security Strategy of the United States</i>	55	“America First” ve ekonomik milliyetçilik teması
2021	Birleşik Krallık	<i>Global Britain in a Competitive Age: The Integrated Review</i>	114	Küresel Britanya”, Hint-Pasifik açılımı, teknoloji rekabeti
2022	ABD	<i>National Security Strategy</i>	48	Büyük güç rekabeti (Çin-Rusya) ve demokratik değerler
2023	Birleşik Krallık	<i>Integrated Review Refresh</i>	63	Çin’in “sistemik rakip” olarak tanımı, Rusya tehdidi ve AUKUS vurgusu

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Makale, Birleşik Krallık’ın dış politikasında ABD ile sergilediği paralelliğin, salt bir stratejik bağımlılık ilişkisi olarak mı yoksa ortak çıkarlar ve değerler temelinde şekillenen stratejik bir eşgüdüm çerçevesinde mi değerlendirilmesi gerektiği sorusuna açıklık getirmeyi amaçladığından öncelikle ilgili dönemlerde yayımlanmış ABD ulusal güvenlik strateji belgelerine yer verilmiş, ardından aynı ya da yakın dönemdeki Birleşik Krallık strateji belgeleri ele alınmış, böylece her iki ülkenin hedef ve tehdit algılarının karşılaştırmalı biçimde analiz edilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu karşılaştırmaların daha açık ve sistematik biçimde sunulabilmesi amacıyla, söz konusu strateji belgelerindeki hedefler ve tehdit algıları, tematik tablolar aracılığıyla değerlendirilerek benzerlikler ile farklılıklar daha görünür hale getirilmiştir.

Çalışma, Anglo-Amerikan ilişkileri literatüründe sıklıkla vurgulanan ABD–Birleşik Krallık uyumu ve eşzamanlılığı tartışmasını bütünüyle yeni bir olgu olarak ele almaktan ziyade, söz konusu uyumun hangi kurumsal, söylemsel ve stratejik çerçeveler içerisinde yeniden üretildiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Mevcut literatürde iki ülke arasındaki “özel ilişki”, çoğunlukla liderler arası etkileşimler, kriz anları veya ittifak teorileri üzerinden değerlendirilmiş; stratejik uyumun sürekliliği genellikle tarihsel ve normatif bağlamlar çerçevesinde açıklanmıştır. Bu çalışma ise, söz konusu yaklaşımlarla örtüşmekle birlikte, ayrıştığı noktada, ulusal güvenlik ve savunma strateji belgelerini birincil kaynak olarak ele alarak, Anglo-Amerikan stratejik uyumunun zamansal sürekliliğini ve tematik derinliğini karşılaştırmalı biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede çalışmanın literatüre katkısı, yeni bir kuramsal iddia geliştirmekten ziyade, “stratejik özerklik”, “stratejik eşgüdüm” ve “bağımlılık/eklemlenme” gibi kavramların belge temelli analizler üzerinden sistematik biçimde işletilmesinde yatmaktadır. Böylelikle, literatürde dağınık biçimde ele alınan ABD–Birleşik Krallık uyumu tartışması,

karşılaştırmalı ve bütüncül bir analitik çerçeve içerisinde yeniden değerlendirilmekte; özellikle (Türkçe literatürde sınırlı biçimde kullanılan) strateji belgeleri aracılığıyla bu ilişkinin yapısal boyutları daha görünür hâle getirilmektedir.

2. Erken Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Yayımlanan Strateji Belgeleri

2.1. ABD Ulusal Strateji Belgesi (1997 NSS)

"*A National Security Strategy for a New Century*" başlıklı strateji belgesi, Bill Clinton'ın ABD başkanlığı döneminde 1 Mayıs 1997 tarihinde yayımlanmıştır. Bu belge, 1986 tarihli *Goldwater Nichols Savunma Yapılandırma Yasası* kapsamında strateji belgelerinin Kongreye sunulması zorunluluğu çerçevesinde hazırlanmıştır (Dilmaç, 2024).

Bill Clinton yönetimi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Amerikan dış politikasına yön veren başlıca aktörlerden biri olarak, başkanlık görevine başladığı 1993 yılından itibaren genel hatlarıyla liberal ve idealist temellere dayanan bir dış politika çizgisi benimsemiştir. Ancak bu çizgi, tamamen normatif bir idealizmden ibaret olmamış, gerektiğinde realist unsurları da içeren pragmatik bir yapı sergilemiştir. Clinton'ın dış politika anlayışı, özellikle ulusal güvenlik belgelerinde somut olarak izlenebilecek şekilde, hem Amerikan değerlerini yaymayı hedefleyen normatif yönelimi hem de ulusal çıkarları önceleyen stratejik hesapları bir araya getiren hibrit bir yapıya sahiptir. Üçü başkanlığın birinci döneminde (1993–1997), dördü ise ikinci döneminde (1997–2001) yayımlanan bu belgeler, Soğuk Savaş sonrası küresel sistemin belirsizlikleri içinde ABD'nin rolünü yeniden tanımlama çabası olarak değerlendirilebilir. Clinton yönetimi, bu belgelerde ABD'nin küresel liderliğini sürdürmesi gerektiğini savunurken, bu liderliği sadece askerî üstünlüğe değil, aynı zamanda demokrasi, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi ve uluslararası iş birliği gibi değerler temelinde şekillendirmeye çalışmıştır.

Clinton'ın dış politika çizgisi, kendisinden önceki başkanlarla karşılaştırıldığında dikkat çekici bir farklılık göstermektedir. Ronald Reagan döneminin realist ve güç odaklı dış politika yaklaşımı, ideolojik sertlikle birleşmiş ve Sovyet tehdidine karşı kuvvet projeksiyonu öncelenmiştir (Best ve diğerleri, 2020; McCrisken, 2003; Armaoğlu, 2022; Sander, 2023). George H. W. Bush'un "Yeni Dünya Düzeni" vizyonu ise daha çok taraflılık ve liberal uluslararası iş birliği arayışına yönelmiş, ancak Soğuk Savaş'ın mirasını büyük ölçüde realist çerçevede sürdürmüştür (Ataman & Gökcan, 2012). Clinton yönetimi ise bu iki yaklaşımdan farklı olarak, liberal normları merkeze alırken zaman zaman müdahaleci bir dış politika izleyerek insani müdahaleleri meşrulaştıran bir söylem inşa etmiş, fakat aynı zamanda ABD'nin ekonomik ve stratejik çıkarlarını da öncelemiştir. NSS belgelerinde yer alan bu stratejik çerçeve, Clinton'ın dış politikasında iç içe geçmiş iki eğilimi yansıtmaktadır. Bunlardan ilki, liberal uluslararasılığın yayılmasını savunan normatif bir yönelim; ikincisi ise müdahaleci pragmatizmi içeren ve çıkar-temelli hesaplara dayanan stratejik bir eğilimdir. Bu bağlamda Clinton yönetimi, küresel düzeyde hem normatif bir liderlik iddiası ortaya koymuş hem de Amerika'nın hegemonik konumunu pekiştirecek adımlar atmıştır (Dilmaç, 2024).

34 sayfadan oluşan strateji belgesinde, Amerikan dış ve güvenlik politikasının üç temel amacı açık bir şekilde ortaya konmuştur. İlk olarak, ABD'nin güvenliğinin etkin diplomasi ve gerektiğinde kazanacak şekilde hazırlanmış askerî güç yoluyla sağlanması hedeflenmiştir. Bu çerçevede, Amerikan çıkarlarını doğrudan tehdit eden gelişmelere karşı sadece savunmacı değil, gerektiğinde proaktif bir müdahale yaklaşımına dayalı caydırıcı bir strateji benimsenmiştir. İkinci olarak, ABD'nin ekonomik refahının güçlendirilmesi, ulusal güvenliğin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, serbest ticaretin teşviki, stratejik

sektörlerde küresel rekabet gücünün artırılması ve finansal istikrarın korunması temel öncelikler arasında yer almıştır. Üçüncü hedef olarak ise, demokrasinin küresel düzeyde teşvik edilmesi benimsenmiştir. Başkan Clinton, demokratik sistemlerin yayılmasının etik bir sorumluluk olduğu kadar daha barışçıl ve istikrarlı bir uluslararası düzenin inşası açısından stratejik bir gereklilik olduğunu savunmuştur. Bu kapsamda, demokratik kurumların güçlendirilmesi, insan haklarının korunması ve hukukun üstünlüğünün tesisi için çok taraflı ve bölgesel girişimlerin desteklenmesi öngörülmüştür. Bu üç sütun, Clinton yönetiminin “uluslararası düzenin şekillendirilmesi” ve “müdahil olma” stratejisinin temel dayanaklarını oluşturmaktadır (The White House, 1997, s. 3; Dilmaç, 2024).

Belgeye göre mevcut güvenlik ortamı dinamik, belirsizliklerle dolu ve çok boyutlu tehditlerle şekillenmektedir. Etnik çatışmalar ve yasa dışı faaliyetlerde bulunan devletler, birçok bölgenin istikrarını tehdit ederken; kitle imha silahlarının yayılması, terörizm, organize suçlar ve çevresel tahribat gibi sınır aşan sorunlar, küresel güvenlik için ortak tehdit alanları olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu dönemin sadece tehditlerle değil, aynı zamanda önemli fırsatlarla da karakterize olduğu vurgulanmaktadır. Amerikan değerleri olarak tanımlanan temsili yönetim, serbest piyasa ekonomisi ve temel insan haklarına saygı gibi ilkeler, dünya genelinde çok sayıda ülke tarafından benimsenmiş ve uluslararası iş birliği için yeni alanlar doğmuştur (The White House, 1997, s. 5).

Tablo 3: 1997 ABD Ulusal Güvenlik Stratejisi’nde hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - ABD’nin güvenliğinin etkin diplomasi ve gerektiğinde kazanacak şekilde hazırlanmış askerî güç yoluyla sağlanması, - Amerika’nın ekonomik refahının güçlendirilmesi, - Demokrasinin küresel düzeyde teşvik edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> - Bölgesel kaynaklı veya devlet destekli tehditler (nükleer kapasite arayışı, etnik ve iç çatışmalar ve yasa dışı faaliyetlerde bulunan devletler), - Ulusötesi tehditler (terörizm, organize suçlar, yasadışı göç ve çevresel tahribat gibi sınır aşan sorunlar, nüfus artışı), - Kitle imha silahlarından kaynaklanan tehditler.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

2.2. Birleşik Krallık Strateji Belgesi (1998 SDR)

1998 strateji belgesinin “Güvenlik Bağlamı” başlığı taşıyan giriş kısmında belgenin güncellenmesine duyulan ihtiyaçlar hakkında çeşitli tespitler yapılmıştır. Buna göre, İşçi Partisi Hükümeti, Varşova Paktı’nın çöküşünün ve Doğu Avrupa’nın çoğunda ve Rusya’da demokrasinin ortaya çıkmasının, artık Birleşik Krallık’a (Kuzey İrlanda’daki terörizm eylemleri dışında), bağımlı bölgelerine veya Batı Avrupa müttefiklerine yönelik doğrudan bir askerî tehdit olmadığı anlamına geldiğini kabul eder. Ancak bu durum, Avrupa güvenliğinin genel durumunun hafife alınması gerektiği anlamına gelmez. Daha geniş dünya daha az tehlikeli değildir. Soğuk Savaş sırasında, Doğu/Batı Çatışması, dünyanın büyük bir bölümünde yanıltıcı bir istikrar izlenimi yaratan bir şekilde stratejik düşünceye hâkim olmuş, bunun bir kısmı, bu çatışmanın altta yatan gerginlikleri ve sorunları geçici olarak bastırılması şeklinde olmuştur. Bir kısmı da Soğuk Savaş’ta yer alan risklerin ölçeğinin, ortaya çıkan daha yeni tarz güvenlik risklerinin potansiyel önemini gizlemesi biçiminde belirlemiştir. Soğuk Savaş dönemine özgü geleneksel askerî tehditlerin yerini, bölgesel istikrarsızlıklar, etnik çatışmalar, kıt kaynaklar üzerindeki rekabet, uyuşturucu kaçakçılığı, terörizm ve göçün bir güvenlik aracı olarak kullanılması gibi karmaşık ve ulusötesi riskler almıştır. Karşılıklı bağımlılığın ve küreselleşmenin derinleşmesi, uluslararası istikrarın korunmasının önemini daha da artırmış; bu çerçevede ortaya çıkan yeni

tehdit ve riskler, Birleşik Krallık'ın kayıtsız kalamayacağı ve doğrudan ulusal güvenliğini etkileyebilecek nitelikte sorunlar haline gelmiştir. (HM Government, 1998, s. 9; Rogers, 1997).

Yukarıda belirtildiği gibi belge; Soğuk Savaş sonrasında şekillenen yeni stratejik gerçeklikleri ve güvenlik ortamını değerlendirerek başlamakta, Varşova Pakti'nin dağılmasıyla birlikte Birleşik Krallık'a yönelik doğrudan askerî bir tehdidin artık söz konusu olmadığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte, ülkeye yönelik dolaylı tehditlerin varlığını sürdürdüğü, bu tehditlerin çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkabileceği ve dünyanın giderek daha istikrarsız ve öngörülemez bir yapıya büründüğü özellikle vurgulanmaktadır. Belgede, Batı Avrupa'ya ya da Birleşik Krallık'ın hava ve deniz sahasına veya denizaşırı topraklarına yönelik geleneksel, Soğuk Savaş dönemi tarzı bir konvansiyonel tehdit bulunmadığı açıkça ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Birleşik Krallık'ın Avrupa kıtasında ya da Atlantik'te büyük ölçekli ve sürekli konuşlandırılmış askerî kuvvetler bulundurmasına artık gerek duyulmamaktadır. Bu doğrultuda, silahlı kuvvetlerin esnek, hareket kabiliyeti yüksek ve hızlı tepki verebilen bir yapıya sahip olmaları ayrıca seferi operasyonlara hazır şekilde yapılandırılmaları büyük önem taşımaktadır (HM Government, 1998, s. 10). Bu dönüşüm, İngiltere'nin NATO içinde "güvenilir ortak" rolünü pekiştirirken, aynı zamanda AB ile savunma iş birliği girişimlerini de desteklemiştir. (McInnes, 1998).

Belgede, NATO'nun Avrupa'nın ve dolayısıyla Birleşik Krallık'ın güvenliğinin temel dayanağı olmaya devam edeceği açıkça belirtilmiştir. ABD ile sürdürülen siyasi ve askerî ilişkiler ise hayati önemde görülmekte; bu bağın korunmasının ulusal güvenlik açısından merkezi bir öncelik taşıdığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla NATO, salt askerî bir ittifak olmanın ötesinde kolektif güvenlik ve istikrarın sağlanmasında da en uygun kurumsal çerçeve olarak değerlendirilmektedir. Avrupa genel olarak daha güvenli görünse de bölgesel kırılmalıklar sürmekte, bu durum ise NATO'ya bağlılığın önemini pekiştirmektedir. Bununla birlikte AB, Batı Avrupa Birliği (BAB) ve AGİT de Avrupa güvenliğinin desteklenmesinde tamamlayıcı bir rol oynamaktadır. İngiltere'nin NATO'daki stratejik ağırlığı, konvansiyonel ve nükleer katkılarının orantılılığına dayanmaktadır. Özellikle enerji arz güvenliği açısından Körfez bölgesinde yaşanabilecek istikrarsızlıklar, Birleşik Krallık'ın ekonomik ve stratejik çıkarlarını doğrudan tehdit edebilecek niteliktedir. Ayrıca, özellikle doğudaki eski tehdit unsurlarına karşı koyabilmek adına güçlü ve dengeli konvansiyonel kuvvetlerin varlığı ile asgari düzeyde bir nükleer caydırıcılığın sürdürülmesinin gerekliliği bir kez daha teyit edilmiştir (Campbell, 1997). Risk, tehdit ve güvenlik zorluklarının etkin şekilde yönetilmesinin en etkili yolu önleyici stratejilerin benimsenmesidir. Bu yaklaşım, Birleşik Krallık'ın çıkarlarını diplomatik, kalkınmaya yönelik ve askerî araçlar aracılığıyla bütüncül bir biçimde takip edebilmesini sağlayan entegre bir dış politika anlayışını gerekli kılmaktadır. Ancak, önleme ve caydırma stratejilerinin yetersiz kaldığı durumlarda, etkin askerî müdahalelerin gerçekleştirilmesi kaçınılmaz hale gelebilir (HM Government, 1998, s. 19).

Birleşik Krallık'ın uluslararası sistemdeki konumu hem ulusal hem de uluslararası çıkarları tarafından şekillendirilmektedir. Ulusal çıkarlar, büyük ölçüde uluslararası bir boyut taşımakta ve küresel düzeyde sorumluluklar doğurmaktadır. Birleşik Krallık, AB ve NATO gibi çok taraflı örgütlerin önde gelen üyelerinden biri olmasının yanı sıra, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin daimî üyeleri arasında yer almaktadır. Ekonomik yapısı büyük ölçüde uluslararası ticarete dayalı olup, bu yapı kapsamlı yabancı yatırımlarla desteklenmekte ve önemli ölçüde hammadde ithalatına bağımlı bir nitelik arz etmektedir. Bu denizaşırı ekonomik çıkarlar ile

tarihsel bağların bir sonucu olarak, Birleşik Krallık küresel ölçekte çeşitli sorumluluklar üstlenmektedir (McInnes, 1998; Dodd & Oakes, 1998).

Tablo 4: 1998 strateji belgesinde hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - İngiliz halkının korunması, - Birleşik Krallık'ın küresel etkisinin öne çıkarılması, - Ülke refahının artırılması. 	<ul style="list-style-type: none"> - Afrika, Balkanlar ve Orta Doğu'daki istikrarsızlıklar, - Nükleer, biyolojik ve kimyasal teknolojilerin yayılması, - Terörizm, uyuşturucu ve organize suçlar, - Kit kaynaklar üzerindeki rekabet ve ekonomik kırılganlıklar - Çevresel bozulma, etnik gerginlikler, nüfus baskıları.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Son tahlilde, 1997 ABD NSS ile 1998 Birleşik Krallık Stratejik Savunma İncelemesi; Soğuk Savaş sonrası dönemde büyük ölçekli devletler arası çatışmaların geri plana itildiği, buna karşılık bölgesel krizler, başarısız devletler ve insani müdahalelerin öne çıktığı bir güvenlik ortamında, NATO merkezli çok taraflılık ve esnek, seferî askerî kapasite ihtiyacı konusunda belirgin bir transatlantik örtüşmeye işaret etmektedir.

3. 2010 Yılı Strateji Belgeleri

3.1. ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi (2010 NSS)

2010 NSS, 2008 küresel ekonomik krizi ve Irak-Afganistan savaşlarının yarattığı yıpranmanın ardından, ABD'nin küresel liderliğini askerî müdahalelerden ziyade diplomasi, iş birliği ve ekonomik toparlanma ekseninde yeniden tanımlamıştır. Bu anlayışı somutlaştıran strateji belgesi, ABD'nin güvenliğinin askerî güçle birlikte ekonomik dayanıklılık ve demokratik değerlerin korunmasına bağlı olduğunu vurgulamıştır. Obama yönetimi, çok taraflı kurumların güçlendirilmesi, müttefiklerle ilişkilerin yeniden dengelenmesi ve küresel sorunların ortak eylemle çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Bu strateji, ABD'nin 21. yüzyıldaki liderliğini "örnek güç" (power of example) anlayışı üzerinden kurallara dayalı uluslararası düzeni yeniden canlandırma hedefiyle ilişkilendirmiştir (The White House, 2010, s. 36.).

2010 NSS, ABD'nin güvenlik önceliklerini çok boyutlu bir yaklaşımla tanımlamıştır. Belge, kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi ve nükleer güvenliğin güçlendirilmesini temel ulusal çıkar olarak vurgulamış; İran ve Kuzey Kore gibi yükümlülüklerini ihlal eden devletlere karşı uluslararası hukuk çerçevesinde yaptırım ve diplomatik baskı uygulanması gerektiğini belirtmiştir. 11 Eylül sonrası dönemde terörle mücadele, özellikle Afganistan ve Pakistan hattında El Kaide'nin etkisizleştirilmesi ekseninde yeniden yapılandırılmış, askeri operasyonların yanında diplomasi, hukuk ve kalkınma araçlarının eşgüdümüne dikkat çekilmiştir (The White House, 2010, s. 17).

Belge, Irak'tan çekilme süreci, Ortadoğu barışının iki devletli çözüm temelinde sürdürülmesi ve İslam dünyasıyla karşılıklı saygıya dayalı ilişkilerin geliştirilmesi hedeflerini içermiştir. Ekonomik alanda ise, 2008 krizi sonrası küresel istikrarın yeniden tesisi, G-20'nin ana ekonomik platforma dönüştürülmesi, sürdürülebilir büyüme ve adil ticaretin sağlanması öncelik olarak belirlenmiştir. Strateji, ayrıca; insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve bilgiye erişim özgürlüğünü ulusal güvenliğin ayrılmaz unsurları olarak değerlendirmiştir. ABD'nin değerlerini "dayatma" yerine "örnek olma" yoluyla yayması gerektiği vurgulanmıştır. Son olarak, belge iklim değişikliği, salgın hastalıklar ve enerji güvenliği gibi yeni nesil tehditlerle mücadelede uluslararası iş birliği ve kurumsal reform çağrısında bulunmuştur (The White House, 2010, s.

35). Bu yönüyle 2010 strateji belgesi, askerî üstünlüğün ötesinde diplomasi, ekonomik dayanıklılık ve normatif liderlik ekseninde şekillenen çok taraflı bir güvenlik anlayışını temsil etmektedir.

Tablo 5: 2010 ABD strateji belgesinde hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
- Amerikan liderliğini yeniden tesis etmek,	- Nükleer silahlanma (İran, Kuzey Kore),
- Ekonomik toparlanma ve küresel istikrarı sağlamak,	- Uluslararası terörizm,
- Uluslararası düzeni şekillendirmek,	- Siber ve biyolojik tehditler,
- Küresel iş birliği ve kolektif güvenlik,	- Küresel ekonomik kırılganlık,
- Demokrasi ve insan haklarını desteklemek.	- İklim değişikliği ve salgın hastalıklar,
	- Başarısız devletler,
	- Küresel Organize Suç ve Kaçakçılık Ağları.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

3.2. Birleşik Krallık Strateji Belgesi (2010 SDSR)

Irak ve Afganistan'daki savaşlar, İspanya ve Birleşik Krallık'ta yaşanan büyük çaplı terör saldırılarının körüklediği güvensizlik duygusuyla birleşince uluslararası ortam dramatik bir değişim süreci içerisine girmiştir. Batı'nın 11 Eylül olaylarına Afganistan ve Irak'ı işgal ederek verdiği yanıt, Soğuk Savaş ve sonrası döneme göre daha da büyük belirsizliklerle karakterize edilen uluslararası bir güvenlik ortamının oluşmasına sebep olmuş ve bunun sonucunda İngiliz silahlı kuvvetleri daha geniş bir yelpazede ve sıklıkta daha uzun süreli görevlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuz gelişmeler savunmayı daha geniş bir güvenlik çerçevesine dahil etme zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Birleşik Krallık, Soğuk Savaş dönemindekinden çok daha farklı bir stratejik ortamla karşı karşıyadır. Rusya ve müttefiklerinin oluşturduğu açık ve mevcut askerî tehdide karşın, güvenlik ortamı belirsizlik ve karmaşıklık ile karakterizedir. İngiliz karar alıcılar; iç çatışma, uluslararası terörizm, suç şebekeleri ve çevresel bozulmanın neden olduğu istikrarsızlık ve güvensizlik, kitle imha silahlarının yayılması, haydut devletler ve başka bir devletten gelebilecek daha konvansiyonel ve potansiyel askerî tehdit de dahil olmak üzere çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır.

Belirsizlik Çağında Britanya'nın Güvenliği: Stratejik Savunma ve Güvenlik İncelemesi (Securing Britain in an Age of Uncertainty: The Strategic Defence and Security Review- 2010 SDSR) başlığı taşıyan yeni strateji belgesi ile; stratejik düşünme kapasitesini kurumsallaştırmak, savunma harcamalarında kesintiler yoluyla bütçe dengesizliklerini onarmak ve savaşın değişen doğasına ve Soğuk Savaş sonrası dönemin yeni tehditlerine yanıt vermek hedeflenmiş, bu yönüyle belgenin İngiliz stratejik düşüncesinde yeni bir dönemin kırılma noktası olması beklenmiştir. Başbakan David Cameron kitabın önsözü için kaleme aldığı yazıda; ulusal güvenlikle ekonomik güvenliğin birbirleriyle doğrudan ilintili olduğunu, bunun için savunma bütçesi konusunda dengeli olacaklarını bununla birlikte NATO'nun %2 hedefinin de karşılanacağını belirtmiş, Afganistan'daki misyonun devam ettirileceğini; ulusal güvenlik risklerinin kök nedenlerinin önceden tespiti, tüm çabaların bir araya icmalı ve risk ve tehditlere karşı gerekli önlemlerin alınması için Ulusal Güvenlik Konseyinin (NSC) kurulduğunu; Uluslararası Kalkınma Departmanının ise dünya çapındaki resmi kalkınma yardımlarını iki katına çıkaracağını ifade etmiştir (HM Government, 2010, ss. 3-6).

2010 SDSR'nin savunma ve silahlı kuvvetler konularının yanı sıra terörle mücadele, diplomasi, uluslararası yardım, yurt savunması, sınır güvenliği, siber güvenlik vb. konularını da ele aldığı görülmektedir. İleriye bakma, kapsamlı stratejik duruş, ulusal güvenliğe yönelik en acil

tehditleri ele almak ve ortaya çıkan tehditleri Birleşik Krallık için daha büyük tehditler haline gelmeden önce tespit etme ve bunlarla başa çıkma yeteneğini korumak gibi görevlerin (yeni kurulan) NSC tarafından yapılması kararlaştırılmıştır (HM Government, 2010, s. 9). Bu esnek, uyarlanabilir duruş sayesinde; uluslararası barışı ve güvenliği koruma, Birleşik Krallık'ı ve çıkarlarını tehdit edenleri caydırma ve kontrol altına alma ve gerektiğinde saldırganlara birden fazla cephede müdahale etme gibi yeteneklerin daha etkin kullanılacağı düşünülmüştür.

Tablo 6: 2010 Birleşik Krallık strateji belgesinde hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
- Ulusal güvenliği ekonomik güvenlikle bütünleştirmek,	- Uluslararası terörizm (El Kaide ve benzeri),
- Mali disiplini sağlayarak NATO taahhütlerini sürdürmek,	- Kitle imha silahlarının yayılması,
- Esnek ve konuşlandırılabilir silahlı kuvvetler oluşturmak,	- Siber saldırılar ve altyapı riskleri,
- Krizleri kaynağında önleme kapasitesi geliştirmek,	- Devlet dışı aktörler ve suç şebekeleri,
- Birleşik Krallık'ın küresel etkisini korumak.	- İklim ve çevresel tehditler.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

2010 strateji belgesi, genel yönelimi itibarıyla aynı yıl yayımlanan ABD *Ulusal Güvenlik Stratejisi* ile dikkat çekici bir eşgüdüm içerisindedir. Her iki belge de 2008 küresel finans krizinin ardından ekonomik istikrarı ulusal güvenliğin ayrılmaz bir bileşeni olarak tanımlamış, mali disiplin ve savunma harcamalarının rasyonelleştirilmesini güvenliğin sürdürülebilirliğiyle ilişkilendirmiştir. Ayrıca, her iki strateji de Soğuk Savaş sonrası dönemin asimetrik tehditlerine karşı bütüncül bir güvenlik yaklaşımını benimsemiş; diplomasi, kalkınma ve savunma araçlarının entegrasyonunu temel politika ilkesi haline getirmiştir. Bu yönüyle SDSR, ABD'nin 2010 NSS'sinde görülen "smart power" ve kurumsal yeniden yapılanma vurgularını büyük ölçüde yansıtmaktadır. Ancak, Birleşik Krallık stratejisinin ABD çizgisine bütünüyle tabi olmadığı da görülmektedir. Londra yönetimi, savunma doktrininde köklü bir dönüşüme giderek askeri gücü yalnızca caydırıcılık aracı değil, barış zamanı dış politika enstrümanı olarak da konumlandırmış; bu çerçevede ileri konuşlandırma ve hibrit tehditlerle mücadele kapasitesine özel önem vermiştir. Bu yaklaşım, ABD'nin küresel liderlik söylemini desteklemekle birlikte, Birleşik Krallık'ın sınırlı kaynaklar içinde "uyarlanabilir küresel aktör" olma arayışını da yansıtır. Dolayısıyla 2010 SDSR, stratejik vizyon açısından Washington'la yüksek düzeyde uyum gösterirken, uygulama biçiminde Londra'nın kendi mali, kurumsal ve operasyonel gerçekliklerine dayalı kısmi bir özerklik sergilediği bir dönüm noktası olarak da değerlendirilebilir.

4. 2015 Yılı Strateji Belgeleri

4.1. ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi

Barack Obama'nın ikinci başkanlık döneminde yayımlanan *Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi*, ABD'nin küresel rolünü yeniden tanımlamak ve "akıllı güç" ilkesi çerçevesinde şekillendirmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu belge, askeri kapasitenin yanı sıra ekonomik güç, teknoloji, diplomasi ve normatif değerlerin dış politika araçları olarak nasıl kullanılacağına dair kapsamlı bir vizyon sunmuştur. Belgede ABD'nin uluslararası sistemdeki liderliğine duyulan ihtiyaç sıkça vurgulanmakta; bu liderliğin sadece askerî güce değil, aynı zamanda kolektif hareket kabiliyetine, demokratik normlara ve uzun vadeli stratejik planlamaya dayandığı belirtilmektedir (Dilmaç, 2024).

Belgenin giriş bölümünde Başkan Obama, ABD'nin Irak ve Afganistan'daki askerî varlığını büyük ölçüde azalttığını, NATO ve Asya-Pasifik'teki müttefiklerle ilişkilerini yeniden güçlendirdiğini ve enerji üretimi ile ekonomik toparlanma süreçlerinde önemli ilerlemeler kaydettiğini vurgulamaktadır. Bu kazanımlar, ABD'nin küresel sistemde yeniden daha istikrarlı ve yönlendirici bir aktör olarak konumlandığını göstermektedir. Strateji belgesinde açıkça ifade edildiği üzere, Amerikan liderliğinin temel hedefi; güvenliğin korunması, refahın artırılması, değerlerin yaygınlaştırılması ve kurallara dayalı uluslararası düzenin tesis edilmesidir (The White House, 2015, ss. 1-6). Bu dört ilke, belge içindeki ana bölümlere de yön vermektedir.

2015 belgesinde tehdit tanımları çoğulcu ve çok boyutlu bir biçimde yapılmıştır. El Kaide ve IŞİD gibi şiddet ve aşırılık yanlısı örgütlerin küresel güvenliği tehdit ettiği, Rusya Federasyonu'nun saldırgan dış politikalarının uluslararası düzeni istikrarsızlaştırdığı, Çin ile ilişkilerde ise dikkatli bir denge siyasetine ihtiyaç duyulduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca siber saldırılar, iklim değişikliği, salgın hastalıklar ve nükleer silahların yayılması gibi geleneksel olmayan tehditlerin de kapsamlı biçimde ele alındığı görülmektedir (The White House, 2015, s. 7).

Strateji belgesinin öne çıkan yönlerinden biri de uluslararası iş birliğine yapılan güçlü vurgudur. Obama yönetimi, çok taraflı forumlar (örneğin G20, Doğu Asya Zirvesi), uluslararası örgütler ve bölgesel iş birlikleri aracılığıyla kolektif eylemi teşvik etmektedir. NATO ile ilişkilerin sürdürülmesi, Avrupa'daki kalıcı ittifakların desteklenmesi ve yeni ortaklıkların geliştirilmesi gibi hedefler bu bağlamda önem kazanmaktadır (The White House, 2015, s. 23).

2015 strateji belgesinde öne çıkan bir diğer unsur ise enerji güvenliğine ve ekonomik güç rekabetine yapılan göndermelerdir. ABD'nin enerji üretimindeki liderliği ve Avrupa'nın Rusya'ya olan enerji bağımlılığı gibi hususlar hem güvenlik hem de dış politika öncelikleri bakımından stratejik öneme sahiptir. Obama, bu çerçevede ABD'nin yalnızca bir savunma gücü değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmayı yönlendiren bir küresel aktör olması gerektiğini belirtmiştir (The White House, 2015, s. 16).

Tablo 7: 2015 strateji belgesinde hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - ABD'nin küresel liderliğinde; - Güvenliğin korunması, - Refahın artırılması, - Değerlerin yaygınlaştırılması, - Kurallara dayalı uluslararası düzenin tesis edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> - El Kaide ve IŞİD gibi şiddet ve aşırılık yanlısı örgütler, - Rusya Federasyonu'nun saldırgan dış politikaları, - Çin'in Hint- Pasifik bölgesindeki faaliyetleri ve sanayi ve teknoloji casusluğu eylemleri, - Siber saldırılar, - İklim değişikliği, Salgın hastalıklar, - Nükleer silahların yayılması.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

2015 *Ulusal Güvenlik Stratejisi*, 21. yüzyılın henüz erken evrelerinde Amerikan liderliğinin sürdürülmesi ve yeniden tahkim edilmesi yönünde kapsamlı bir vizyon ortaya koymaktadır. Strateji belgesi, ABD'nin küresel rolünü askeri üstünlüğü ve bunun da ötesinde, normatif değerler, çok taraflı iş birliği ve kurumsal düzenin güçlendirilmesi gibi unsurlar üzerinden tanımlamaktadır. Amerikan gücünün amacı ve potansiyeli net biçimde ortaya konulmakta; ulusal çıkarlarla evrensel değerlere atıf yapan bütüncül bir yaklaşım benimsenmektedir. ABD, müttefiklerinin ve ortaklarının güvenliğini koruma kararlılığını vurgularken, diğer ülkelerin barışçıl yükselişini tehdit olarak değil, küresel yük paylaşımını destekleyen bir fırsat olarak görmektedir. Bu yaklaşım, rekabetin sürdüğü alanlarda dahi iş birliğine açık olma yönündeki

stratejik esnekliği ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, uluslararası düzenin kurallarını koruma ve gerektiğinde bu kuralları güncelleme taahhüdü, ABD'nin liderliğinin güç kullanımını sistemin normatif meşruiyetine de dayandırmak istediğini göstermektedir. Belgede II. Dünya Savaşı sonrası şekillenen uluslararası sistemin hâlâ geçerliliğini koruduğu vurgulanarak, bu düzenin hem ABD'ye hem de küresel topluma hizmet etmeye devam edeceği inancı ifade edilmektedir (The White House, 2015, s. 29). Sonuç olarak, söz konusu strateji, Amerikan dış politikasında geçmişteki iki kutuplu mutabakat zeminine geri dönülmesinin önemine dikkat çekerken; ABD'nin uyum sağlama ve krizlerden toparlanma kapasitesini, ulusal birliğini ve liderlik iddiasını 21. yüzyıl koşullarına göre yeniden tanımlayan bütünlüklü bir çerçeve sunmaktadır.

4.2. 2015 Birleşik Krallık Strateji Belgesi (2015 NSS- SDSR)

2015 strateji belgesi ulusal ve küresel bağlamdaki jeopolitik değişimler tarafından yönlendirilmiştir. 2010 strateji belgesinin yayımlanmasının üzerinden geçen 5 yıl içinde ortaya çıkan; ekonomik durgunluk, IŞİD gibi terörist yapılar, Suriye iç savaşı, Rusya'nın Suriye iç savaşına müdahalesi, Kırım'ı ilhaki ve Doğu Ukrayna'ya askerî müdahalesi, Rusya'nın NATO sınırlarında ve Ukrayna topraklarındaki saldırgan eylemleri nedeniyle Batılı ülkelere doğru büyüyen yeni göç dalgaları Birleşik Krallık'ın güvenlik pozisyonunda önemli değişiklikler yaratmıştır. Bu süreç içinde Birleşik Krallık'ın AB üyeliğine ilişkin şüpheler daha da artmış ve kamuoyunda bu konu daha da tartışılır bir mesele haline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler, 2010 strateji belgesinin güncellenmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Cornish & Dorman, 2010)

Muhafazakâr Parti Mayıs 2015'te Parlamento çoğunluğunu elde edip David Cameron yeniden Başbakan olduktan sonra (The Telegraph, 2015) Yeni savunma ve güvenlik politikası tek bir belgede birleştirilerek *Ulusal Güvenlik Stratejisi ve Stratejik Savunma ve Güvenlik İncelemesi (National Security Strategy and Strategic Defence and Security Review / NSS- SDSR)* başlığı altında 23 Kasım 2015'te yayımlanmıştır (Chapman, 2016). *2015 NSS- SDSR*, hem geleneksel devlet merkezli tehditleri hem de asimetrik tehditleri (terörizm, siber saldırılar, organize suç vb.) ele alan çok boyutlu bir güvenlik yaklaşımı benimsemiştir.

2015 NSS- SDSR, "küresel erişime ve etkiye sahip, güvenli ve müreffeh bir Birleşik Krallık" vizyonunu ortaya koymuştur. Belge, Birleşik Krallık'ın devlet kaynaklı tehditlere karşı geleneksel savunma ile ulusal sınırları aşan tehditlere karşı koyma ihtiyacı arasında ayırım gözetmeyeceğini, Birleşik Krallık'ın devlet kaynaklı tehditleri caydırması, terörizmle mücadele etmesi, küresel siber güvenlik lideri olarak kalması ve ortaya çıkan krizlere hızla yanıt verebilmesi gerektiğini belirtmiştir. Küresel istikrarsızlık ve tehditlerin ilk önce yerelde önlenmesi gerektiği gerçeğinden yola çıkılarak; yolsuzlukla mücadele, iyi yönetişimi teşvik etme, güvenlik ve adaleti geliştirme ve iş ve ekonomik fırsat yaratma yoluyla çatışma ve istikrarsızlık nedenlerinin ele alınmasına yardımcı olunacağı belirtilmiştir. Zira bu hususlar daha barışçıl ve kapsayıcı, toplumları destekleyen, demokrasi ve kalkınmanın temel unsurlarıdır (HM Government, 2015, s. 9).

Belge, Birleşik Krallık'ın ulusal güvenlik stratejisini ekonomik güvenlikle ilişkilendirerek, küresel rolünü güçlendirme hedefi üzerine inşa edilen kapsamlı bir politika çerçevesi sunmaktadır. Ekonomik güvenlik ile ulusal güvenlik arasındaki yakın ilişki vurgulanmış ve Birleşik Krallık'ın güç, etki ve değerleri yansıtmaya yönelik mevcut ve planlanan yatırımlarının altı çizilmiştir. Bu bağlamda hükümet, silahlı kuvvetlerin personel hacmini korumayı, Kraliyet Donanması ve Kraliyet Hava Kuvvetlerinde artışlar yapmayı taahhüt etmiştir. Müşterek Kuvvet 2025 projesi (JF2025) kapsamında 50.000 kişilik bir sefer kuvveti planlanmış ve ekipman desteği için gelecek on yılda 178 milyar sterlin harcama taahhüdünde bulunulmuştur (Black ve diğerleri, 2017)

2015 NSS-SDSR, “Vizyonumuz, küresel erişime ve nüfuza sahip, güvenli ve müreffeh bir Birleşik Krallıktır” diyerek üç ulusal güvenlik hedefi tanımlamıştır. Bunlar; İngiliz halkının korunması, Birleşik Krallık’ın küresel etkisinin öne çıkarılması ve ülke refahının artırılmasıdır. Yine bu belgedeki risk değerlendirmeleri 2010’a kıyasla önemli ölçüde değişmemiş, mevcut risklere; terörizm, uluslararası askerî çatışma, siber güvenlik ve büyük doğal afetlerin yanına halk sağlığı riskleri ve yurt dışındaki istikrarsızlık riskleri ilave olunmuştur (HM Government, 2015, s. 11). Bununla birlikte, belge güvenlik için dört ana zorluk belirlemiştir. Bunlar; terörizm, aşırılık ve istikrarsızlığın oluşturduğu tehdit; devlet temelli tehditlerin yeniden canlanması, teknolojinin, özellikle siber tehditlerin ve daha geniş teknolojik gelişmelerin etkisi ve son olarak da kurallara dayalı uluslararası düzenin aşınması olarak belirlenmiştir (HM Government, 2015, s. 15).

Tablo 8: 2015 NSS- SDSR’de hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - İngiliz halkının korunması, - Birleşik Krallık’ın küresel etkisinin öne çıkarılması, - Ülke refahının artırılması. 	<ul style="list-style-type: none"> - Devlet kaynaklı tehditlerin yeniden canlanması, - Kurallara dayalı uluslararası düzenin aşınması, - Terörizm, - Siber saldırılar, - Doğal afetler, Halk sağlığı riskleri, - Başarısız devletler.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Sonuç olarak, 2015 NSS- SDSR ABD’nin 2015 *Ulusal Güvenlik Stratejisi* ile yüksek düzeyde paralellik ve eşgüdüm göstermektedir. Her iki belge de revizyonist güçlerle mücadele, kurallara dayalı uluslararası düzenin korunması, demokratik değerlerin yaygınlaştırılması ve serbest piyasa ilkelerinin savunulmasını öncelikli hedefler olarak ortaya koymaktadır. Keza, İngilizlerin 2015 NSS- SDSR’inde öne çıkan “çevik, yetenekli ve küresel olarak konuşlandırılabilir kuvvetler” yaklaşımı, ABD NSS’de vurgulanan esnek güç projeksiyonu ve küresel krizlere yanıt kapasitesiyle örtüşmektedir. Ayrıca, NATO’ya ve çok taraflı güvenlik iş birliğine verilen önem, iki ülkenin transatlantik güvenlik mimarisinde koordineli hareket etme eğilimini göstermektedir. Bu paralellik, Birleşik Krallık’ın ABD ile stratejik yakınlığını sürdürdüğünü ve uluslararası güvenlik alanında ABD ile uyumlu bir aktör olarak konumlandığını doğrulamaktadır.

5. Donald Trump’ın 47. Başkanlığı Döneminde ve Brexit Sürecinde Yayımlanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri⁵

5.1. ABD Ulusal Güvenlik Stratejisi (2017)

Başkan Donald J. Trump yönetimi tarafından Aralık 2017’de yayımlanan *Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi*, ABD’nin dış politika yönelimi açısından önceki dönemlerden belirgin bir kırılmaya işaret etmektedir. Belge, klasik realizmin temel ilkelerine dayalı olarak, ulusal çıkar, güç rekabeti ve egemenlik temelli bir uluslararası sistem tasavvurunu benimsemiştir. Başkan Trump, belgeye yazdığı önsözde Amerikan halkının güvenliği, refahı ve yaşam tarzını korumayı merkeze almış; dış politikada ideolojik değil “gerçekçi” temellere dayanan yeni bir rota çizileceğini ifade etmiştir (The White House, 2017, ss. 1-2).

⁵ 2017 ABD NSS ile 2021 Birleşik Krallık strateji belgesi farklı dönemlerde yayımlanmış olsalar da her iki belge de liberal düzenden büyük güç rekabetine geçişi temsil eden aynı stratejik dönüşüme yanıt aramaktadır. Bu nedenle belgeler, tarihsel eşzamanlılık temelinde değil, stratejik mantık sürekliliği (continuity of strategic rationale) ve söylemsel etkileşim çerçevesinde birlikte değerlendirilmiştir.

Belgenin temel yapısı, “dört sütun” olarak adlandırılan stratejik öncelikler üzerine kuruludur: Amerikan halkını ve anavatanı korumak, Amerikan refahını artırmak, güç yoluyla barışı korumak ve Amerikan nüfuzunu genişletmek. Bu dört öncelik, belge boyunca yalnızca hedef olarak sunulmakla kalmamış, aynı zamanda uygulamaya dönük genel politika çerçeveleriyle desteklenmiştir. Ancak eylem planları çoğu zaman yüzeysel kalmış, önceki dönemlere kıyasla daha az kurumsal derinliğe sahip olmuştur (Dilmaç, 2024).

55 sayfadan oluşan 2017 belgesinin tehdit algısı, selefi 2015 NSS’ye kıyasla çok daha sert ve seçicidir. Nitekim, Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu, rekabetçi güçler ve Amerikan çıkarlarına doğrudan meydan okuyan “stratejik rakipler” olarak tanımlanmıştır. Bu çerçevede Çin’in ekonomik “haksız ticaret uygulamaları” ve Rusya’nın askeri-siyasi nüfuz artırma politikaları ulusal güvenliğe yönelik tehditler arasında sayılmıştır (The White House, 2017, s. 25). Kuzey Kore ve İran ise “haydut rejimler” olarak nitelendirilmiş; bu aktörlerin nükleer ve füze programları bölgesel istikrara zarar veren doğrudan tehditler olarak öne çıkarılmıştır. Ayrıca radikal İslamcı terörizm, sınır güvenliği, yasa dışı göç, uyuşturucu kartelleri ve ulusötesi suç ağları da ABD’nin güvenlik gündeminde geniş yer tutmaktadır (The White House, 2017, ss. 10-11).

Trump yönetiminin güvenlik stratejisi, çok taraflılıktan ziyade ikili ilişkiler ve yük paylaşımına dayanan bir ortaklık modelini savunmaktadır. Bu yaklaşım, özellikle NATO üyelerine yönelik sorumluluk çağrılarında açıkça görülmektedir. Trump, ABD’nin güvenlik yükünün orantısız biçimde ağırlaştığını savunarak müttefiklerden daha fazla savunma harcaması yapmalarını talep etmiş; bu da Anglo-Amerikan ittifakındaki stratejik söylemde belirli bir ton değişikliğine yol açmıştır (Diamond, 2017). Her ne kadar NATO’ya bağlılık vurgulansa da strateji belgesi genel olarak egemenlik ve ulusal önceliklere dayalı bir dış politika çizgisi sunmaktadır.

Bu belge, Birleşik Krallık’ın 2021 tarihli *Integrated Review* (IR21) belgesiyle kıyaslandığında dikkat çekici paralellikler içerdiği ve hatta IR21’in 2017 ABD strateji belgesinden esinlendiği görülmektedir. Belgede özellikle Çin’in sistemik rakip, Rusya’nın revizyonist tehdit olarak tanımlanması, Hint-Pasifik bölgesinin öncelikli ilgi alanı haline gelmesi iki ülkenin dış politika söylemlerinin büyük ölçüde örtüşüğünü göstermektedir. Bununla birlikte, ABD’nin stratejik belgelerinde normatif vurgunun azaldığı, uluslararası kurumlara ve kurallara dayalı düzenden ziyade ulusal kapasiteye ve caydırıcılığa dayalı bir anlayışın öne çıktığı da gözlemlenmektedir.

Tablo 9: 2017 NSS’de hedefler ve tehditler.

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - Amerikan halkını ve anavatanı korumak, - Amerikan refahını artırmak, - Güç yoluyla barışı korumak, - Amerikan nüfuzunu genişletmek. 	<ul style="list-style-type: none"> - Çin Halk Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu’nun rekabetçi ve Amerikan çıkarlarına meydan okuyan faaliyetleri, - Çin’in haksız ticari uygulamaları, sanayi ve teknoloji casusluğu eylemleri, - “Haydut rejimler” olarak nitelendirilen Kuzey Kore ve İran, - Radikal İslamcı terörizm, Sınır güvenliği, Yasa dışı göç, Uyuşturucu kartelleri ve ulusötesi suç ağları.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

5.2. Birleşik Krallık Strateji Belgesi (IR21)

Brexit süreci devam ederken 2019’da yapılan genel seçimlerin ardından hükümeti devralan Boris Johnson Hükümeti, Birleşik Krallık’ın dünyadaki rolüne ilişkin bütünleşik bir güvenlik, savunma ve dış politika incelemesi yapma niyetini ortaya koymuştur (Brooke-Holland ve

diğerleri, 2024). Bu belge hazırlanırken arka planında; 47. ABD Başkanı Trump'ın beklenmedik ve öngörülemeyen tutumları ile yaklaşan başkanlık seçimlerini Joe Biden'ın kazanıp kazanamayacağı konusunda İngiliz politikacıların yaşadığı ikilem, Rusya ile inişli çıkışlı ilişkiler, İran Nükleer Antlaşması'nın geleceği, NATO müttefikleri arasında daha adil bir yük paylaşımı konusu, artan jeopolitik rekabet ve yarı işlevsel uluslararası kurumlar, Covid- 19 salgını ile küresel ticaretin akamete uğraması, Birleşik Krallık'ın Çin ile büyüyen ticaret ve yatırım ilişkisine karşın Covid-19 salgını konusunda Çin hükümetinin şeffaflıktan uzak tutumu ve Çin'in Sincan eyaletindeki Müslüman Uygur nüfusuna yönelik insan hakları ihlalleri nedeniyle iki ülkenin bozulan ilişkileri ve Birleşik Krallık ile Türkiye arasındaki sıcak ilişkilerin Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'daki dış politik hamleleri nedeniyle gerginleşip gerginleşmeyeceği gibi gelişmeler damga vurmuştur (Brooke-Holland ve diğerleri, 2020).

Hükümet, *Rekabetçi Bir Çağda Küresel Britanya* (IR21) adlı çalışmasını 16 Mart 2021'de yayımlamıştır. Dönemin Başbakanı Johson'ın söylemlerinde sıkça başvurduğu "Küresel Britanya" mottosu diplomaside olduğu kadar savunma ve güvenlik anlayışında da kırılmaya işaret eden bir dönüm noktası olması itibarıyla önemlidir. Küresel Britanya vizyonunun amacı giderek rekabetçi hale gelen küresel ortama yanıt vermek olarak belirlenmiş, bu vizyon da IR21 ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Başbakan Johson IR21'in giriş bölümünde gelecek on yıl için "Küresel Britanya" genel vizyonunu ortaya koymuştur. (HM Government, 2021, ss. 3-5).

Çok kısa bir şekilde ifade edilecek olunursa; IR21, Brexit sonrası Birleşik Krallık'ı bağımsız bir küresel aktör olarak konumlandırma çabasıdır. Belgede NATO, ABD ve Asya-Pasifik (özellikle Hint-Pasifik) bölgesi ile ilişkiler ön planda iken AB'den ayrılmış olmasına rağmen, Avrupa güvenliği ve iş birlikleri de vurgulanmıştır. Uluslararası liberal düzenin korunması kapsamında "açık ve özgür toplumlar", "demokratik değerler", "insan hakları" gibi terimlerin belgede sıkça kullanıldığı görülmektedir. IR21'de ayrıca, siber güvenlik, uzay teknolojileri ve nükleer caydırıcılık savunma harcamalarının artırılması ve modernizasyon vurgusu dikkat çekmektedir.

IR21'de özellikle vurgulanan başlıklar arasında Hint- Pasifik'e eğilim, Rusya'nın saldırganlığına yanıt vermek ve bu kapsamda NATO'ya düşen görev olmuştur. Belgenin savunma ve güvenlik öncelikleri kapsamında Rusya ve Çin, doğrudan veya dolaylı şekilde tehdit olarak tanımlanmıştır (HM Government, 2021, ss. 24- 26). Buna göre İngiliz dış politikasının Hint-Pasifik bölgesine daha fazla yönelmek istediği belirtilmiş, bu durum, ABD ile küresel ittifakı güçlendirme ve Çin'e karşı dengeleyici bir rol oynama stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.

IR21 uluslararası stratejik ortamın giderek karmaşıklaşan ve belirsizleşen doğasına dair karamsar bir tablo çizmektedir. Küresel sistemde çok kutupluluğun yükselişi, devletler arası rekabetin yoğunlaşması ve Birleşik Krallık'a yönelik tehditlerin çeşitlenmesi, belgenin ana eksenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, tehdit algısı, önceki savunma politikalarındaki yaklaşımlardan belirgin bir paradigma kayması sergileyerek devlet aktörlerini merkeze almaktadır. Kuzey Kore ve İran'ın nükleer ve balistik füze programları, bölgesel istikrarsızlığa neden olan unsurlar olarak not edilse de hem nükleer caydırıcılık kapasitesi hem de gri bölge faaliyetleri (hibrit savaş taktikleri, sabotajlar, siber saldırılar ve dezenformasyon kampanyaları) nedeniyle Londra için en acil ve doğrudan tehdit olarak öne çıkmaktadır. Rusya'nın faaliyetleri, NATO ittifakının doğu kanadında istikrarı tehdit ederken, Birleşik Krallık'ın güvenlik politikalarında merkezi bir endişe kaynağı olmayı sürdürdüğü anlaşılmaktadır (HM Government, 2021, s. 24). Bununla birlikte, belgenin stratejik vizyonu incelendiğinde, Çin'in de Birleşik Krallık

için uzun vadeli ve sistemik bir rakip olarak tanımlandığı görülmektedir. Çin'in ekonomik, teknolojik ve askerî alandaki yükselişi, yalnızca Birleşik Krallık'ın ekonomik güvenliğini değil, aynı zamanda Londra'nın liberal demokratik değerlerini, siyasî sistemini ve küresel etkisini tehdit eden bir meydan okuma olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Belge, Çin'in küresel tedarik zincirlerindeki artan nüfuzunu, teknolojik üstünlük arayışını ve Hint-Pasifik bölgesindeki stratejik hamlelerini vurgulayarak, bu ülkenin Birleşik Krallık ve müttefikleri için çok boyutlu bir risk oluşturduğunu ifade etmektedir. (HM Government, 2021, s. 26).

IR21'de hükümet dört ana stratejik öncelik ortaya koymuştur. Bunlar; bilim ve teknoloji yoluyla stratejik avantajı sürdürmek, geleceğin açık uluslararası düzenini şekillendirmek, yurt içinde ve yurt dışında güvenliği ve savunmayı güçlendirmek ve son olarak yurt içinde ve yurt dışında istikrar oluşturmak olarak belirlenmiştir (HM Government, 2021, s. 35). Yazılı metin boyunca, her hedef tam olarak tartışılmış ve kapsamlı bir öncelikli eylemler listesi ortaya konmuştur. IR21 özellikle, yapay zekâ, kuantum hesaplama, mühendislik biyolojisi, nükleer teknoloji, siber ve uzay gibi alanlardaki inovasyonun, İngiliz halkının gelecekteki refahı ve yaşam kalitesi için hayati öneme sahip olduğu ve devletler arasındaki giderek daha önemli hale gelen bir rekabetin de alanları haline geldiğini vurgulamıştır (HM Government, 2021, ss. 35- 36).

Tablo 10: IR21'de hedefler ve tehditler.

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - Bilim ve teknoloji yoluyla stratejik avantajı sürdürmek, - Geleceğin açık uluslararası düzenini şekillendirmek, - Yurt içinde ve yurt dışında güvenliği ve savunmayı güçlendirmek, - Yurt içinde ve yurt dışında istikrar oluşturmak. 	<ul style="list-style-type: none"> - Devletler arasında veya devletlerle devlet dışı aktörlerin neden olduğu sistemik rekabetin yoğunlaşması, - Gri bölge faaliyetleri, hibrit tehditler, terörizm, - Kuzey Kore ve İran'ın nükleer programları, - Çin ve Rusya, - Başarısız devletler, - Salgın hastalıklar, iklim değişikliği ve çevresel güvenlik, - Siber uzay ve teknolojik rekabet, - Kitle imha silahları ve nükleer yayılma.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

IR 21, ABD'nin 2017 *Ulusal Güvenlik Stratejisi* ile önemli ölçüde paralellik ve stratejik eşgüdüm göstermektedir. Her iki belge de büyük güç rekabeti paradigmasını öne çıkararak Çin ve Rusya gibi otoriter rejimleri stratejik rakip ve/veya doğrudan tehdit olarak tanımlamaktadır. IR21'de vurgulanan "tam spektrumlu aktör" yaklaşımı, ileri teknoloji ve hibrit tehditlere karşı direnç, küresel krizlere hızlı müdahale kapasitesi gibi unsurlar, 2017 NSS'nin esnek güç projeksiyonu ve küresel caydırıcılık hedefleriyle örtüşmektedir. Ayrıca, NATO ve transatlantik iş birliğine verilen önem, iki ülkenin güvenlik ve dış politika alanlarında koordineli hareket etme eğilimini pekiştirmektedir. Bu paralellik, Birleşik Krallık'ın ABD ile stratejik uyumunu sürdürmek ve uluslararası güvenlik alanında güçlü bir transatlantik ortak olarak konumlanmak istediğini göstermektedir.

6. Değişen Güvenlik Ortamında ve Post Brexit Dönemde Yayımlanan Strateji Belgeleri

6.1. ABD Ulusal Güvenlik Stratejisi (2022)

Joe Biden yönetimi tarafından Ekim 2022'de yayımlanan 48 sayfalık bu belge, Trump döneminden belirgin bir biçimde ayrılan söylemiyle dikkat çekmiştir. Mezkûr belge Soğuk Savaş sonrası dönemin sonlandığını ve yeni bir küresel rekabet çağına girildiğini ilan ederken yalnızca klasik tehditlerle mücadeleyi değil, aynı zamanda ortak/transnasyonal tehditlerle mücadele kapsamında uluslararası aktörlere iş birliği çağrısını içeren çift yönlü (dual-track) bir strateji önermektedir (The White House, 2022, s. 3).

Belge, “Jeopolitik Rekabetin Geri Dönüşü ve “Sınır Tanımayan Ortak Tehditler” şeklinde iki ana küresel zorluk etrafında şekillenmiştir. “Jeopolitik Rekabetin Geri Dönüşü” kapsamında özellikle Çin ve Rusya'nın revizyonist, otoriter ve uluslararası düzene karşı faaliyetleri, temel tehdit olarak konumlandırılmıştır (The White House, 2022, s. 8). “Sınır Tanımayan Ortak Tehditler” olarak sayılan; iklim değişikliği, pandemiler, gıda güvensizliği, enerji krizi, dezenformasyon gibi sorunların ulusal güvenlik gündeminin merkezine yerleştirilmesi, bu NSS belgesini önceki dönemlerden ayıran temel unsurlardandır. Bu çifte meydan okuma, çatışmacı bir strateji ile beraber kooperatif mekanizmalarla kriz yönetimini içeren bir yaklaşıma işaret etmektedir (The White House, 2022, s. 10).

Biden yönetiminin yeni stratejik vizyonunu; temel hak ve özgürlüklerin korunmasını esas alan *özgürlük*, bilginin serbest dolaşımı ile ülkelerin egemen tercihlerine saygı gösterilmesini ifade eden *açıklık*, saldırganlığa karşı caydırıcılığı hedefleyen *güvenlik* ve kapsayıcı ekonomik kalkınmayı öngören *refah* ilkeleri çerçevesinde tanımlamaktadır (The White House, 2022, s. 15). Bu yaklaşım, demokratik ülkelerle ve kurallara dayalı uluslararası düzene bağlı tüm aktörlerle ortaklık kurmayı içeren pragmatik bir idealizmi yansıtmaktadır.

ABD'nin hedeflerini gerçekleştirmek üzere benimsediği üç temel stratejik aks ise şunlardır: İlk olarak, ulusal gücün temellerine yatırım yapılarak ülke içindeki dayanıklılığın artırılması, ileri teknoloji ve endüstriyel kapasitenin geliştirilmesi ile altyapı yatırımlarının güçlendirilmesi amaçlanmaktadır (The White House, 2022, s. 14). İkinci olarak, küresel koalisyonlar kurmak ve güçlendirmek suretiyle NATO, QUAD, AUKUS ve gibi çok taraflı ve bölgesel yapılarla bağların derinleştirilmesi hedeflenmektedir (The White House, 2022, s. 16). Üçüncü olarak ise, askerî gücün modernizasyonu ön plana çıkmakta; büyük güç rekabetine uygun savunma yeteneklerine yatırım yapılması ve aynı zamanda terörle mücadele kapasitesinin korunması stratejik öncelik olarak belirlenmiştir (The White House, 2022, s. 20).

Çin, ABD'nin “en ciddi ve sistemsel” rakibi olarak tanımlanmıştır. Askerî, ekonomik ve teknolojik kapasitesi nedeniyle uzun vadeli stratejik rakip konumundadır (The White House, 2022, s. 23). Rusya ise “hemen şimdi” tehdit oluşturan revizyonist aktör olarak değerlendirilmiştir. Ukrayna Savaşı bu tutumun gerekçesi olarak sunulmaktadır. Belgede ayrıca, Çin ve Rusya'nın post-Soğuk Savaş düzeninden fayda sağladıkları hâlde bu düzene meydan okumaları çelişkili bir davranış biçimi olarak nitelendirilmiştir (The White House, 2022, s. 25).

Belge, iklim değişikliği, pandemiler ve küresel sağlık sistemlerinin yetersizliği, enerji arz güvenliği, dijital güvenlik ve siber tehditler ile ekonomik eşitsizlik ve tedarik zinciri sorunlarını ortak tehditler arasında saymaktadır. Bu tehditlerin, yalnızca belirli ülkeleri değil tüm uluslararası toplumu etkileyen sınır aşan sorunlar olduğu vurgulanmaktadır. (The White House, 2022, s. 32). Belgeye göre, bu tür tehditlerle etkili bir şekilde mücadele edebilmek, ulusların tek başlarına alacakları önlemlerle sınırlı kalmamalı; çok taraflı ve kapsayıcı iş birlikleri yoluyla gerçekleştirilmelidir. Dahası, bu iş birliği çabalarının, büyük güçler arasındaki jeopolitik rekabetin arttığı mevcut ortamda dahi sürdürülmesi gerektiği belirtilmektedir (The White House, 2022, s. 27).

ABD'nin dış politikasındaki etik yön, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarının teşviki üzerinden ifade edilmiştir. Ancak bu değerlerin zorla ihraç edilmesi değil, “demokrasilerin işlediğini göstererek” örnek olunması gerektiği belirtilmiş, bu yönüyle Trump döneminin dış politika anlayışından ayrılmıştır.

Tablo 11: 2022 NSS'de hedefler ve tehditler

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - Temel hak ve özgürlüklerin korunması, - Bilginin serbest dolaşımı ile ülkelerin egemen tercihlerine saygı gösterilmesi, - Saldırganlığa karşı caydırıcılık, - Kapsayıcı ekonomik kalkınma. 	<ul style="list-style-type: none"> - Büyük güç rekabeti (Çin ve Rusya), - Otoriter rejimlerin yükselişi, - Kitle İmha Silahları ve Nükleer Yayılma, - İklim değişikliği, Pandemiler ve küresel sağlık sistemlerinin yetersizliği, - Enerji arz güvenliğinin sekteye uğraması, - Terörizm, siber saldırılar, - Ekonomik eşitsizlik ve tedarik zinciri sorunları.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

2022 NSS, ABD'nin müttefik ve ortaklarıyla birlikte özgür, açık, müreffeh ve güvenli bir küresel düzenin tesisi yönündeki hedeflerini gerçekleştirme kapasitesine sahip olduğu inancıyla şekillendirilmiştir. Belgenin ortaya koyduğu temel ilkeler doğrultusunda ABD, gelecek dönemin belirleyici ikili sınavıyla yüzleşmeye hazır olduğunu beyan etmektedir. Bir yandan uluslararası düzenin kurallarını kendi çıkar ve değerleri doğrultusunda şekillendirmek için stratejik rakipleriyle rekabet ederken, diğer yandan iklim değişikliği, pandemi ve gıda güvenliği gibi küresel sorunlarla iş birliği temelinde mücadele etmeye kararlıdır. Geleceğe yönelik bu stratejik yönelim, demokrasi ve çok taraflı kurumların güçlendirilmesiyle birlikte, gelişen teknolojiler, siber güvenlik, ticaret ve ekonomi gibi alanlarda adil ve kapsayıcı normların oluşturulmasına da öncelik vermektedir. ABD, sahip olduğu yapısal avantajlara ve müttefik ağlarına dayanarak bu hedefleri gerçekleştirme iradesini açıkça ortaya koymaktadır. Stratejinin uygulanmasında, Amerikan halkının çıkarlarını en iyi şekilde temsil edecek politika araçlarının sürekli olarak gözden geçirileceği vurgulanmaktadır.

ABD'nin küresel liderliği ile iç siyasi, ekonomik ve toplumsal istikrarı arasındaki kopmaz ilişki, stratejinin bütüncül yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Bu bağlamda belge, yalnızca dış politikadaki başarı kriterlerini değil, aynı zamanda içerde yaşam kalitesini, güvenliği ve adaleti artırma hedefini de esas alan bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır. Bu belirleyici sürenin sonunda başarıya ulaşmak; sanayi kapasitesinin geliştirilmesi, insan kaynağına yatırım yapılması ve demokrasinin tahkim edilmesiyle mümkün olacaktır. Bu unsurlar hem ekonomik temellerin güçlendirilmesini hem de ulusal direncin artırılmasını sağlayacak; ABD'nin uluslararası meşruiyetini ve rekabet üstünlüğünü pekiştirecektir. Ayrıca, geleneksel müttefiklerle ve ortak bir gelecek vizyonunu paylaşan tüm devletlerle ilişkilerin derinleştirilmesi suretiyle, stratejik rakiplerle sürdürülen rekabetin ABD'nin çıkar ve değerlerine uygun biçimde yürütülmesi sağlanacak; ortak sorunlara yönelik iş birliğinin kurumsal temelleri atılacaktır. Askeri modernizasyon, ileri teknolojilere yatırım ve savunma iş gücünün geliştirilmesi sayesinde, jeopolitik çatışmaların yoğunlaştığı bu dönemde caydırıcılık güçlendirilecek ve ABD; yurt içi güvenliğini, müttefik ve ortaklarını, yurtdışındaki çıkarlarını ve küresel değerlerini etkin biçimde savunabilecek bir konuma taşınacaktır (The White House, 2022, s. 48).

6.2. Birleşik Krallık Strateji Belgesi (IR23)

IR21 belgesi, yayımlandığı dönemde Birleşik Krallık'ın dış politika, savunma, güvenlik ve kalkınma önceliklerini kapsamlı biçimde ortaya koymayı amaçlamışsa da izleyen yıllarda yaşanan bazı gelişmeler bu stratejik çerçeveye yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuştur. Özellikle; Rusya'nın Ukrayna'yı işgali, Çin'in küresel ölçekte yükselişiyle birlikte Birleşik Krallık'ın ekonomik açıdan Çin'e olan bağımlılığı ve COVID-19 pandemisinin kurallara dayalı uluslararası

düzen, enerji güvenliği ve küresel gıda tedarik zincirleri üzerindeki yıkıcı etkileri, IR21'in öngördüğü tehdit ve önceliklerin yetersiz kaldığı yönünde değerlendirilmiş hem Birleşik Krallık kamuoyunda hem de uzman çevrelerinde IR21'in yeniden gözden geçirilmesi yönünde güçlü çağrılar yapılmıştır. Bu talepler doğrultusunda, 13 Mart 2023 tarihinde *Bütünleşik İnceleme 2023 Güncellemesi: Daha Çekişmeli ve Değişken bir Dünyaya Yanıt Vermek* (The Integrated Review Refresh 2023: Responding to a More Contested and Volatile World, kısaca IR23) başlığıyla yeni bir strateji belgesi yayımlanmıştır (Brooke-Holland, Mills & Walker, 2023).

Yukarıda ifade edildiği üzere, IR23, hızla değişen küresel dinamiklere yanıt olarak ortaya çıkmıştır. IR21'de tanımlanan; küresel güç dengesindeki değişim, devletler arası sistemik rekabet, hızlı teknolojik dönüşüm ve kötüleşen ulusötesi tehditler gibi dört ana eğilim daha da belirginleşmiş ve bu durum, dünya genelinde çok kutuplu, parçalanmış ve rekabetçi bir dönemin başladığını göstermiştir. IR23'ün temel gerekçelerinden biri, Rusya'nın Ukrayna'yı yasa dışı işgaliyle Avrupa'da II. Dünya Savaşı'ndan bu yana en büyük askeri krizin ve mülteci krizinin ortaya çıkmasıdır. Bu durum, NATO'nun caydırıcılık ve savunma yaklaşımlarını doğrudan etkilemiş ve Birleşik Krallık için Rusya'nın en ciddi tehdit olmaya devam ettiğini teyit etmiştir. Ayrıca, İran ve Kuzey Kore gibi devletlerin nükleer faaliyetleri, Ortadoğu'daki istikrarsızlık, İslamcı terör örgütlerinin faaliyetleri ve organize suç şebekelerinin teknolojik gelişmeleri kullanarak faaliyetlerini çeşitlendirmesi tehdit ortamını daha karmaşık hale getirmiştir. Sistemik rekabetin yoğunlaşması, Çin'in otoriter sistemini küresel düzene dayatma çabalarıyla birleşmiş, bu devletin Rusya ve İran ile olan iş birlikleri daha fazla endişe kaynağı haline gelmiştir (HM Government, 2023, ss. 2, 3, 11, 30, 42).

Belgeye göre, Rusya'nın Ukrayna'yı yasadışı işgali, Putin'in saldırgan eylemleri, II. Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana Avrupa'daki en büyük askeri çatışmayı, mülteci ve enerji krizini yaratmıştır. Bu durum büyük ölçekli, yüksek yoğunluklu kara savaşını gündeme yeniden taşımış Birleşik Krallık ve NATO'nun caydırıcılık ve savunma yaklaşımının yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. IR21'in ortaya koyduğu gibi, Rusya, Birleşik Krallık'ın güvenliği için en akut tehdittir. IR23 kısa ve orta vadede en acil ulusal güvenlik ve dış politika önceliğinin Rusya'nın Avrupa güvenliğine yönelik tehdidini ele almak ve Rusya'nın Ukrayna topraklarını işgali ile elde edebileceği herhangi bir stratejik faydayı reddetmek olduğu sonucuna varmıştır. IR23'e göre, kolektif güvenlik artık ve doğrudan doğruya Ukrayna'daki çatışmanın sonucuyla içsel olarak bağlantılıdır. Ayrıca, özellikle kara savaşlarında, savaşın değişen doğası analiz edilmeli, ondan ders çıkarılmalı ve ona uyum sağlanmalıdır (HM Government, 2023, s. 7).

Hint-Pasifik'teki artan gerginlikler bu bölgede ortaya çıkabilecek herhangi bir çatışmanın Ukrayna'daki çatışmadan daha büyük küresel sonuçları olabileceğini göstermektedir. İran kaynaklı tehditler ve bu tehditlerin bölgeyi istikrarsızlaştırıcı etkileri artmıştır. İran rejiminin 2022'den itibaren Birleşik Krallık vatandaşlarını veya Birleşik Krallık'ta yaşayan kişileri öldürme veya kaçırma yönündeki eylemleri artış göstermektedir. Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti de komşularını tehdit eden füze denemeleri yoluyla bölgesel istikrarsızlaştırıcı faaliyetleri sürdürürken, nükleer yeteneklerini geliştirmeye çalışmaktadır (HM Government, 2023, s. 1).

IR23 ayrıca, Avrupa-Atlantik ve Hint-Pasifik bölgeleri arasındaki stratejik bağın güçlenmesi gerektiğine işaret etmekte ve bu doğrultuda G7, AUKUS, GCAP ve Five Eyes gibi çok taraflı ve bölgesel iş birliklerinin önemini vurgulamaktadır (HM Government, 2023, s. 9). Aynı zamanda enerji ve tedarik zincirleri güvenliği, ham madde rekabeti gibi faktörler jeopolitik rekabetin merkezine yerleşmiştir. İklim değişikliği ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi küresel meseleler, çevresel olduğu kadar güvenlik risklerini de artıran çarpanlardır. Göç dalgaları, insani yardım

krizleri ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinden sapmalar gibi olgular, bu risklerin doğrudan sonuçları olarak değerlendirilmiştir (HM Government, 2023, s. 16).

Belgede; Birleşik Krallık hükümeti hem yurt içinde hem de uluslararası düzeyde temel görevinin, ülkenin egemenliği, güvenliği ve refahı gibi ulusal çıkarları korumak ve ilerletmek olduğunu beyan etmektedir. Sadece ulusal çıkarlarla sınırlı kalmayan bu yaklaşım, Birleşik Krallık'ın daha yüksek düzeydeki çıkarını, yani uluslararası hukuka ve Birleşmiş Milletler Şartı'na saygı temelinde işleyen açık ve istikrarlı bir uluslararası düzenin inşasını da kapsamaktadır. Böyle bir düzen, tüm devletlerin meşru çıkar ve beklentilerini tanıyan, iş birliği ve yönetilebilir rekabeti teşvik eden bir çerçeve sunar. Bu nedenle, açık ve istikrarlı bir uluslararası düzenin desteklenmesi, Birleşik Krallık stratejisinin nihai hedeflerinden biri olarak, ulusal çıkarlarla birlikte değerlendirilmektedir (HM Government, 2023, s. 19).

IR23, söz konusu nihai hedeflere ulaşmak için izlenecek yolları dört temel sütun üzerinden tanımlamaktadır. Bu sütunlar, dış politika ve güvenlik alanlarını ve iç politika ve kaynak tahsisine yönelik kararları da yönlendirmeyi amaçlamakta; stratejik belirsizliklerin arttığı bir dönemde uzun vadeli düşünerek kısa vadede harekete geçme ilkesini esas almaktadır. Birinci sütun, uluslararası ortamın şekillendirilmesini hedeflemekte; sistemik rekabetin başlıca alanlarında dengeleme, iş birliği ve rekabet süreçlerinde Birleşik Krallık'ın daha etkin bir rol üstlenmesini öngörmektedir. Bu yaklaşım, açık bir uluslararası düzenin desteklenmesi yönünde tüm aktörlerle angajmana açık bir tutumu yansıtmaktadır. İkinci sütun ise, tüm alanlarda caydırıcılık, savunma ve rekabet süreçlerinin bütüncül bir anlayışla yürütülmesini öngörmektedir. NATO'nun bu çabaların merkezinde yer aldığı belirtilmekle birlikte, değişen tehdit ortamı karşısında caydırıcılığın yalnızca Euro-Atlantik bölgesiyle sınırlı kalmadan farklı yapı ve bölgeleri de kapsayacak biçimde genişletilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca, çok kutuplu sistemde stratejik istikrarın yeniden tanımlanması ve yeni güvenlik mimarilerinin oluşturulması gerekliliği de bu bağlamda öne çıkmaktadır. Üçüncü sütun, dirençlilik yoluyla kırılganlıkların giderilmesine odaklanmaktadır. Bu yaklaşım, Birleşik Krallık'ın krizler karşısında maruz kalabileceği yapısal zafiyetlerin uzun vadeli kampanyalarla ortadan kaldırılmasını ve bu yolla ikinci sütun altında tanımlanan operasyonel faaliyetlerin daha etkin yürütülmesini hedeflemektedir. Dördüncü ve son sütun ise, stratejik üstünlüğün üretilmesi ve sürdürülmesi ilkesine dayanmaktadır. Bu, Birleşik Krallık'ın hedeflerine ulaşma kapasitesini rakiplerine kıyasla artırma yönündeki çabalarını kurumsallaştırmakta; hareket serbestisi, dış baskılardan korunma ve uluslararası iş birliklerinde etkinlik açısından vazgeçilmez bir unsur olarak tanımlanmaktadır (HM Government, 2023, ss. 18-59).

IR23'e göre; akut hale gelen yasadışı göç Birleşik Krallık için hala önemli bir risk oluşturmakta tehdit tablosunu daha da karmaşıklştırmaktadır. Bu süreç kolluk kuvvetleri ve istihbarat teşkilatları için önemli bir odak noktası olmaya devam etmektedir. Köktenci terörist grupların Birleşik Krallık ve denizaşırı çıkarlarına karşı saldırılar düzenleme iştahı devam etmektedir. Orta Doğu'dan kaynaklanan tehdit Afganistan ve Sahel gibi istikrarsız bölgelere yayılmaktadır (HM Government, 2023, s. 8).

Tablo 12: IR23'te hedefler ve tehditler.

Hedefler	Tehditler
<ul style="list-style-type: none"> - Bilim ve teknoloji yoluyla stratejik avantajı sürdürmek, - Geleceğin açık uluslararası düzenini şekillendirmek, - Yurt içinde ve yurt dışında güvenliği ve savunmayı güçlendirmek, - Yurt içinde ve yurt dışında istikrar oluşturmak. 	<ul style="list-style-type: none"> - Akut tehdit (Rusya), - Sistemik rekabet (Çin), - Otoriter rejimlerin yükselişi (Kuzey Kore), - Zayıf devletler ve istikrarsız bölgeler (Afganistan, sahra altı Afrika), - İran'ın bölgesel etkisi ve nükleer programı, - Organize suçlar, göç baskıları, - Terörizm ve radikal aşırılık, - İklim değişikliği, salgın hastalıklar, - Siber güvenlik, teknoloji ve dijital tehditler.

(Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.)

Yukarıda ortaya konulduğu üzere, IR23'ün ABD'nin 2022 *Ulusal Güvenlik Stratejisi* ile yüksek düzeyde paralellik ve stratejik eşgüdüm gösterdiği görülmektedir. Her iki belge de büyük güç rekabeti ekseninde Çin ve Rusya'yı sistemik rakip ve doğrudan tehdit olarak tanımlamakta; teknolojik üstünlük, siber ve hibrit tehditler ile tedarik zincirlerinin güvenliği gibi modern güvenlik önceliklerini vurgulamaktadır. Ayrıca, küresel düzenin korunması, NATO ve transatlantik iş birliği, serbest piyasa ve demokratik değerlerin savunulması gibi normatif hedefler her iki belgede de merkezi bir konuma sahiptir. Bu bağlamda IR23, ülkenin ABD ile stratejik yakınlığı sürdürdüğünü, küresel güvenlik alanında koordineli bir aktör olarak hareket ettiğini ve uluslararası krizlere yanıt kapasitesini ABD ile uyumlu bir şekilde planladığını ortaya koymaktadır.

7.Sonuç

Bu çalışma, Birleşik Krallık'ın dış politikasının ABD dış politikası ile ne ölçüde paralel ya da güdümlü olduğunu stratejik belgeler üzerinden sorgulamayı hedeflemiştir. Çalışma, Birleşik Krallık dış politikasına dair literatüre özgün bir katkı sunmakta ve ülkenin stratejik savunma ve güvenlik belgeleri üzerinden ABD ile olan stratejik uyumunu ve yönlendiricilik düzeyini sistematik biçimde analiz etmektedir. Teorik olarak çalışma, normatif ve stratejik kaygıların orta güçlerin büyük güçlerle uyum kararlarını nasıl şekillendirdiğini açıklamaktadır. Pratik açıdan ise, politika yapıcılar ve analistler için Birleşik Krallık'ın stratejik önceliklerini, transatlantik koordinasyonunu ve kriz yönetim kapasitesini yorumlamak adına somut bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır. Ayrıca, ABD ve İngiltere strateji belgelerinin farklı yönetimler boyunca karşılaştırmalı analizi, ulusal güvenlik stratejilerinin hem iç politik öncelikleri hem de uluslararası taahhütleri nasıl yansıttığını incelemek için bir karşılaştırmalı metodolojik model geliştirmektedir. Mevcut çalışmalar genellikle "stratejik eşgüdüm" veya "stratejik bağımlılık" kavramlarını kullanmakla birlikte, bu çalışmada söz konusu kavramlar başlatıcı irade ve çıkar simetrisi açısından ayrıştırılmıştır. Analiz, ABD'nin başlatıcı irade rolünü sürdürdüğünü, Birleşik Krallık'ın ise bu yönelimi büyük ölçüde paylaşarak çıkar simetrisi zemininde hareket ettiğini; dolayısıyla özerklik iddiasının sınırlı, Anglo-Amerikan stratejik eşgüdümünün ise belirleyici olduğunu göstermektedir.

Yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, ABD'nin 1997, 2010, 2015, 2017 ve 2022 tarihli ulusal güvenlik strateji belgeleri incelendiğinde genel olarak; "revizyonist güçlerle mücadele", "kurallara dayalı uluslararası düzenin korunması", "nükleer silahların yayılmasının önlenmesi," "hibrit ve siber tehditler, "uluslararası terörizmle ve organize suçlar ile mücadele", "serbest piyasa ilkelerinin savunulması" ve "demokratik değerlerin yaygınlaştırılması" gibi temel hedeflerin öne çıktığı görülmektedir. Özellikle son yıllarda, bu hedeflerin yanı sıra, küresel

sistemde Çin ve Rusya gibi otoriter rejimlere karşı yürütülen stratejik rekabet çerçevesinde yeni bir paradigma benimsenmiştir. Bu bağlamda, ABD'nin strateji belgeleri giderek daha fazla şekilde büyük güç rekabeti anlayışıyla şekillenmekte ve uluslararası düzenin korunması hedefi, açık biçimde Çin ve Rusya'nın meydan okumalarına karşı konumlandırılmaktadır. Benzer şekilde, Birleşik Krallık'ın 1998, 2010, 2015, 2021 ve 2023 tarihli strateji belgelerinde de ABD belgeleriyle büyük ölçüde örtüşen temalar öne çıkmaktadır. Bu belgelerde de; "kurallara dayalı uluslararası düzenin korunması", "nükleer caydırıcılığın sürdürülmesi", "NATO'ya verilen önemin vurgulanması", "demokrasi, özgürlük ve serbest piyasa ilkelerinin savunulması" gibi değerler süreklilik arz etmektedir. Ayrıca, Çin'in "sistemik rakip" ve Rusya'nın ise "doğrudan tehdit" olarak tanımlanması, Birleşik Krallık'ın güvenlik tehditlerini ABD ile benzer bir çerçevede değerlendirdiğini göstermektedir. Özellikle, Brexit sonrası Küresel Britanya mottosu ile birlikte Birleşik Krallık'ın "tam spektrumlu bir aktör" olma iddiası öne çıkmasına rağmen IR21 ve IR23 belgelerinin ABD'nin strateji belgeleriyle doğrudan paralellik taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, Birleşik Krallık'ın yalnızca bölgesel değil, küresel ölçekte etkili bir güç olma arzusunu ve bu doğrultuda ABD ile stratejik uyum içinde hareket etme eğilimini yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Birleşik Krallık'ın dış politikası biçimsel olarak bağımsızlık iddiasını korusa da özellikle tehdit tanımları, risk değerlendirmeleri ve hedef seti açısından ABD dış politika belgeleriyle dikkat çekici bir uyum içerisindedir. Bu durum, "özel ilişkinin" güncel stratejik belgeler üzerinden yeniden üretildiğini ve Birleşik Krallık'ın dış politikasının ABD güdümünde hareket ettiği yönündeki tezleri güçlendirmektedir.

Kaynakça

- Ambrosio, T. (2010). Constructing a framework of authoritarian diffusion: Concepts, dynamics, and future research. *International Studies Perspectives*, 11(4), 375–392.
- Armaoğlu, F. (2022). *20. yüzyıl siyasî tarihi* (30. baskı). Kronik.
- Arslan, U. (2025). *Stratejik savunma ve güvenlik belgeleri ekseninde Birleşik Krallık dış politikası* (Doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi).
- Ataman, M., & Gökcan, Ö. (2012). Bush dönemi Amerikan dış politikası: Bir aşırı-yayılmacılık denemesi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 199–229.
- Avşar, A. K. (2025). 2022 Rusya-Ukrayna savaşı sonrası Çin-Rusya ilişkileri. *Küresel Politika ve Uluslararası İlişkiler*. <https://kapdem.org/2022-rusya-ukrayna-savasi-sonrasi-cin-rusya-iliskileri/>
- Best, A., Hanhimäki, J. M., Maiolo, J. A., & Schulze, K. E. (2020). *20. yüzyılın uluslararası tarihi* (3. baskı). Siyasal Kitabevi.
- Black, J., Hall, A., Cox, K., Kepe, M., & Silfversten, E. (2017). *Defence and security after Brexit*. RAND Corporation.
- Brooke-Holland, L., Ares, E., Smith, B., Curtis, J., Dickson, A., Mills, C., Butchard, P., Fella, S., & Dawson, J. (2020). *The integrated review: A look ahead to the government's review* [Briefing paper]. House of Commons Library.
- Brooke-Holland, L., Mills, C., & Walker, N. (2024). *A guide to British defence reviews* (Research Briefing No. 43). House of Commons Library.
- Brooke-Holland, L., Mills, C., & Walker, N. (2023). *A brief guide to previous British defence reviews* [Research briefing]. House of Commons Library.
- Campbell, M. (1997). British security and defence policy. *RUSI Journal*, 142(3), 35–38.
- Chalmers, M. (2022). Ukraine, Russia and NATO: The future of deterrence. *RUSI Commentary*. <https://rusi.org>
- Chapman, B. (2016). Geopolitics of the 2015 British defense white paper and its historical predecessor. *Geopolitics, History, and International Relations*, 8(2), 43–58.
- Consterdine, E. (2016). *The huge political cost of Blair's decision to allow Eastern European migrants unfettered access to Britain*. The Conversation.
- Cornish, P., & Dorman, A. (2010). Breaking the mould: The United Kingdom strategic defence review 2010. *International Affairs*, 86(2), 395–410.
- Diamond, J. (2017). Trump scolds NATO allies over defense spending. *CNN*. <https://edition.cnn.com/2017/05/25/politics/trump-nato-financial-payments>
- Dilmaç, A. (2024). *Ulusal güvenlik stratejisi belgeleri üzerinden Amerika Birleşik Devletleri dış politikası ve uluslararası sistemin analizi* (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Dockrill, M. L. (2002). *Britain's retreat from East of Suez: The choice between Europe and the world?* Palgrave Macmillan.
- Dodd, T., & Oakes, M. (1998). *The strategic defence review White Paper* (Research Paper 98/91). House of Commons Library.
- Foerster, S., & Raymond, R. (2017). The US–UK “special relationship” at a critical crossroad. Atlantic Council.
- Günar, A. (2021). Son on yıldaki İngiltere dış politikası (2010–2020). İçinde F. Ç. Oran (Ed.), *İngiltere dış politikası* (ss. 185–204). Nobel.
- Hill, C. (1993). The capability-expectations gap, or conceptualizing Europe's international role. *Journal of Common Market Studies*, 31(3), 305–328.
- HM Government. (1998). *Strategic defence review*. The Stationery Office.

- HM Government. (2010). *Securing Britain in an age of uncertainty: The strategic defence and security review*. The Stationery Office. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/62482/strategic-defence-security-review.pdf
- HM Government. (2015). *National security strategy and strategic defence and security review 2015: A secure and prosperous United Kingdom*. <https://www.gov.uk/government/publications/national-security-strategy-and-strategic-defence-and-security-review-2015>
- HM Government. (2021). *Global Britain in a competitive age: The integrated review of security, defence, development and foreign policy*. HMSO. <https://www.gov.uk/government/publications/global-britain-in-a-competitive-age-the-integrated-review-of-security-defence-development-and-foreign-policy>
- HM Government. (2023). *Integrated review refresh 2023: Responding to a more contested and volatile world* (CP 811). HMSO. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/641d72f45155a2000c6ad5d5/11857435_NS_IR_Refresh_2023_Supply_AllPages_Revision_7_WEB_PDF.pdf
- Howorth, J. (2019). Strategic autonomy and EU–NATO relations. *Journal of Common Market Studies*, 57(6), 1310–1326.
- Ikenberry, G. J. (2001). *After victory: Institutions, strategic restraint, and the rebuilding of order after major wars*. Princeton University Press.
- Kuperman, A. J. (2013). A model humanitarian intervention? Reassessing NATO's Libya campaign. *International Security*, 38(1), 105–136.
- Lake, D. A. (2009). *Hierarchy in international relations*. Cornell University Press.
- McCrisken, T. B. (2003). *American exceptionalism and the legacy of Vietnam*. Palgrave Macmillan.
- McInnes, C. (1998). Labour's strategic defence review. *International Affairs*, 74(4), 823–845.
- Mills, C. (2024). *Nuclear weapons at a glance: United Kingdom* [Research briefing]. House of Commons Library.
- Navias, M. S. (1989). *The Sandys White Paper of 1957 and the move to the British New Look: An analysis of nuclear weapons, conventional forces and strategic planning 1955–57* (Doctoral dissertation, King's College London).
- Reynolds, D. (1985). *A special relationship: Anglo-American relations since 1945*. Weidenfeld & Nicolson.
- Rogers, P. (1997). Reviewing Britain's security. *International Affairs*, 73(4), 655–670.
- Sander, O. (2023). *Siyasî tarih 1918–1994*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Snidal, D. (1985). The limits of hegemonic stability theory. *International Organization*, 39(4), 579–614.
- Sokullu, E. C. (2017). İngiltere'nin AB ile imtihanı: Siyasal söylemlerde Avrupa-şüpheciliğin evrimi ve Brexit içinde F. Akhan (Ed.), *Brexit sonrası Birleşik Krallık ve AB'nin geleceği* (ss. 11–34). Akademos Yayınları.
- Strong, J. (2015). Why Parliament now decides on war: Tracing the growth of the parliamentary prerogative through Syria, Libya and Iraq. *The British Journal of Politics and International Relations*, 17(4), 604–622.
- The White House. (1997). *A national security strategy for a new century*. <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/nss1997.pdf>
- The White House. (2010). *National security strategy of the United States of America*. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
- The White House. (2015). *National security strategy of the United States of America*. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf

- The White House. (2017). *National security strategy of the United States of America*. <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>
- The White House. (2022). *National security strategy of the United States of America*. <https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
- Torun, Z., & Çöpoğlu, M. O. (2021). Soğuk Savaş döneminde İngiltere dış politikası. İçinde F. Ç. Oran (Ed.), *İngiltere dış politikası* (ss. 117–144). Nobel.
- Walt, S. M. (1987). *The origins of alliances*. Cornell University Press.
- Watt, N., & Hopkins, N. (2013). Cameron forced to rule out British attack on Syria after MPs reject motion. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/29/cameron-british-attack-syria-mps>
- Weiler, S. (1987). British Labour and the Cold War: The foreign policy of the Labour governments 1945–1951. *Journal of British Studies*, 26(1), 54–82.
- Young, H. (2005). *One of us: A biography of Margaret Thatcher*. Pan Macmillan.

Extended Summary

In the Shadow of Anglo-American Alignment: Traces of the United States in the United Kingdom's Foreign Policy

This study investigates the extent to which the United Kingdom's foreign policy between 1998 and 2023 has aligned with that of the United States. Drawing upon a comparative analysis of national strategy documents published by both countries during this period, the research examines the convergence of threat perceptions, normative orientations, regional priorities, and strategic goals. The main argument of the study is that although the UK has occasionally emphasized autonomy in its foreign policy discourse, its strategic documents reveal a persistent alignment with U.S. strategic priorities. This alignment, it is argued, reflects not mere dependency but a form of institutionalized strategic coordination.

Historically, the relationship between the UK and the U.S. has been characterized by the term “special relationship,” first articulated by Winston Churchill following the Second World War. This formulation encompassed not only normative closeness but also tangible strategic cooperation in intelligence, defense, and the protection of common interests in the international system. During the Cold War, this bond was institutionalized through NATO and deepened particularly in response to the Soviet threat. However, the asymmetric nature of the relationship was laid bare during the 1956 Suez Crisis, when the United States used economic pressure to force the UK to withdraw from military intervention. This moment marked a turning point, revealing Britain's growing reliance on U.S. leadership in global affairs.

In the post-Cold War era, the UK continued to act in alignment with U.S. strategic preferences, participating in interventions in Bosnia, Kosovo, Iraq, and Afghanistan. The Blair government's decision to support the 2003 Iraq War, despite strong domestic opposition, demonstrated the extent of this alignment. While British policymakers often employed a normative discourse—emphasizing human rights, democracy, and liberal values—these narratives largely paralleled the global strategic interests of the United States. This raises critical questions about the UK's capacity to pursue an autonomous foreign policy independent of Washington's orientation.

The documents analyzed include four U.S. National Security Strategies (1997, 2015, 2017, and 2022) and four UK strategy documents (1998, 2015 NSS–SDSR, 2021 IR21, and 2023 IR23). The 1997 U.S. strategy under the Clinton administration emphasized global leadership, the spread of democracy, economic liberalization, and the fight against international terrorism. The UK's 1998 Strategic Defence Review similarly noted the decline of direct military threats but highlighted the rise of regional instability, terrorism, and environmental risks. Both documents placed strong emphasis on multilateralism, diplomacy, and the use of normative tools for global security governance.

In 2015, the Obama administration's NSS, shaped by the concept of “smart power,” advocated the balanced use of military deterrence and diplomatic engagement. That same year, the UK's NSS–SDSR identified three primary objectives: protecting the population, promoting prosperity, and enhancing global influence. Both documents shared a strong focus on cybersecurity, terrorism, fragile states, and the threat posed by a revisionist Russia. The similarities in framing and prioritization suggest a high degree of strategic coherence between the two allies.

The 2017 U.S. NSS reflected the Trump administration's realist orientation, prioritizing national interest, sovereignty, and power competition. It identified China and Russia as strategic rivals and emphasized bilateralism over multilateral cooperation. The UK's 2021 Integrated Review (IR21), released in the aftermath of Brexit, introduced the “Global Britain” narrative as a framework for foreign policy repositioning. While the document outwardly emphasized autonomy, it substantially echoed U.S. strategic discourse: China was defined as a systemic competitor, Russia as the most acute threat, and the Indo-Pacific as a new strategic focal point. In practice, the IR21 reinforced rather than diverged from Anglo-American coordination.

In 2022, the Biden administration's NSS presented a dual approach, combining great power competition with responses to transnational challenges such as climate change, pandemics, and cybersecurity. China was labeled a long-term strategic rival, while Russia was described as an immediate and aggressive threat. The UK's 2023 Integrated Review Refresh (IR23) reflected this framing, identifying Russia as the principal threat to European security, while also addressing challenges posed by China's authoritarian tendencies, Iran's nuclear ambitions, and North Korea's military provocations. The document placed strong emphasis on supply chain resilience, energy security, and investment in strategic technologies.

The documents not only mirror each other in content but also in tone and strategic reasoning. Their alignment is visible in threat hierarchies, defense modernization, normative commitments, and regional focus. This coordination extends beyond policy texts and into concrete actions, such as the UK's participation in the AUKUS security pact and its support for limiting Chinese technological influence in critical infrastructure. Thus, strategy documents serve as more than declarations of intent; they signal policy directions that are acted upon in practice.

The “Global Britain” vision, introduced in the wake of Brexit, aimed to reposition the UK as a more autonomous and globally engaged power. However, this narrative has largely remained symbolic. The weakening of political and

security ties with the European Union has, in effect, driven the UK to strengthen its transatlantic commitments. The content of recent strategy documents suggests that "Global Britain" is less a break from past dependencies and more a recalibrated form of Anglo-American alignment.

In conclusion, the UK's strategic documents reveal a sustained and structured pattern of alignment with U.S. foreign policy. This alignment, while not amounting to complete dependency, reflects a deeply embedded transatlantic consensus grounded in shared values, institutional ties, and mutual threat perceptions. Strategic coordination remains the dominant mode of interaction, while strategic autonomy is asserted more often in discourse than in practice. The UK's role in the international system thus continues to be shaped by its integration into the liberal international order led by the United States. Rather than emerging as a fully independent global actor, the UK acts as a principal architect and executor of the transatlantic security framework, lending continuity and legitimacy to an order it no longer leads but still helps sustain.

Economic Justice in the Final Fantasy XVI

Yaşar ALKAN¹

Final Fantasy XVI'da İktisadi Adalet	Economic Justice in the Final Fantasy XVI
<p>Öz</p> <p>Bu çalışma, <i>Final Fantasy XVI</i> evreninde iktisadi adaletin temsillerini, sınıf ilişkilerini ve siyasal iktidarla kurduğu bağı incelemektedir. Kristallerin üretim ve dağıtım süreci, aristokrat sınıfın ekonomik gücü ve bu sayede halk üzerinde elde ettiği tahakkümün adaletin nasıl ihlal ettiği analiz edilmektedir. Karakter odaklı analizlerle - Clive, Joshua, Jill, Cidolfus ve Ultima- bireysel yolculukların iktisadi düzen üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Oyun, toplumsal eşitsizlikleri kavramsallaştırmak ve iktisadi adaletin çok boyutlu doğasını irdelemek için zengin bir örnek sunmaktadır.</p>	<p>Abstract</p> <p>This study examines the representations of economic justice, class relations, and its connection to political power in the <i>Final Fantasy XVI</i>. The process of crystal production and distribution, the economic power of the aristocratic class, and the resulting dominance over the people, are analyzed, revealing how justice is violated. Character-focused analyses -Clive, Joshua, Jill, Cidolfus, and Ultima- assess the impact of individual journeys on the economic order. The game offers a rich example for conceptualizing social inequalities and exploring the multidimensional nature of economic justice.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: İktisadi Adalet, Final Fantasy XVI, Kristallerin Ekonomi-Politiği, Sınıf Mücadelesi, Kaynak Dağılımı</p>	<p>Keywords: Economic Justice, Final Fantasy XVI, Political Economy of Crystals, Class Struggle, Resource Distribution</p>
<p>JEL Kodları: B14, D63, P48</p>	<p>JEL Codes: B14, D63, P48</p>

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics
Conflict of Interest Statement	The entire study was prepared by the author.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest arising from this study for the author or any third parties.

¹ Assoc. Prof., Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Department of Management and Organization, yasar.alkan@cbu.edu.tr

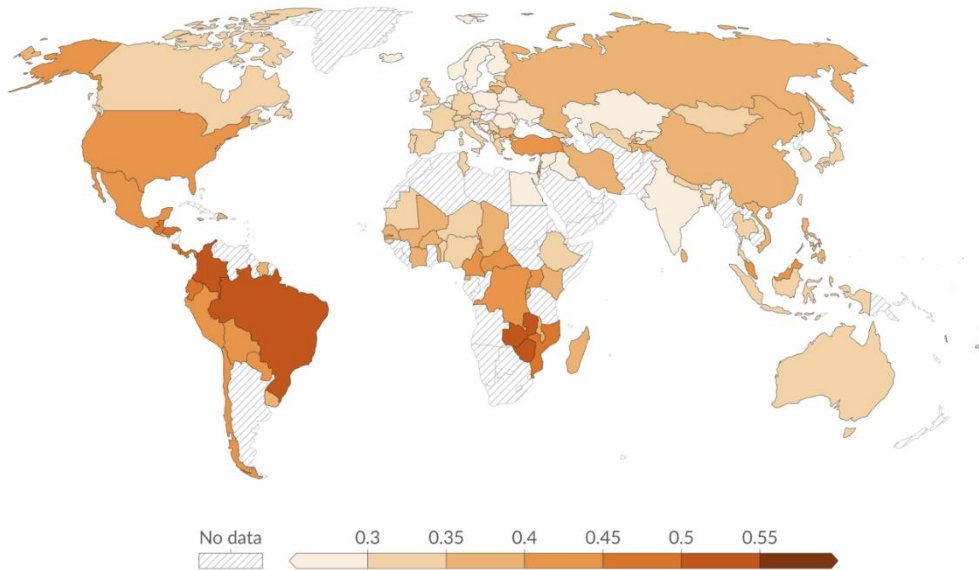
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Final Fantasy XVI presents a fictional universe in which social, political, legal, military, and economic relations are deeply intertwined. Set in the land of Valisthea, the narrative unfolds around the Mothercrystals-colossal sources of aether that sustain production, daily life, and political authority. For generations, societies have clustered around these crystals, relying on their energy to simplify labor, enhance productivity, and secure material well-being. Over time, however, the control of Mothercrystals has given rise to rigid political structures, territorial fragmentation, and a fragile balance of power among regional authorities. Although this order appears stable on the surface, it is increasingly undermined by the spreading Blight, which disrupts production, weakens institutional control, and exposes the vulnerability of a social system built upon finite and unevenly distributed resources (Square Enix).

Beyond its narrative setting, *Final Fantasy XVI* resonates with contemporary global concerns that define current debates in political economy. Widening income inequality, the erosion of institutional trust, and intensifying ecological crises have become defining features of the global economic order. These interrelated challenges reveal that economic justice is no longer a purely normative aspiration but a structural problem embedded in systems of production, distribution, and governance.

Figure 1: Income Inequality: Gini Coefficient², 2024

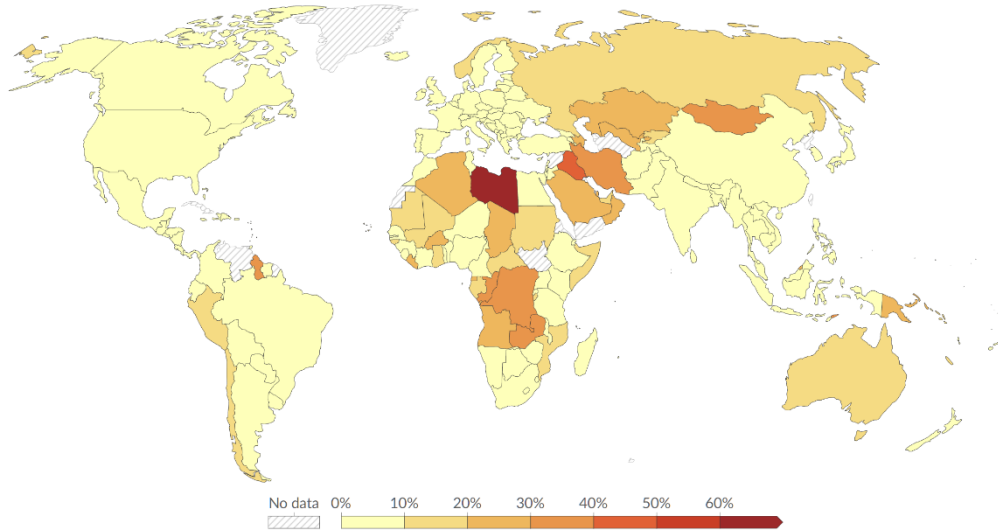

Source: World Bank Poverty and Inequality Platform (2025)

Resource dependency, in particular, has emerged as a central fault line, as societies organized around strategic assets often experience concentrated power, distributive asymmetries, and institutional fragility.

² The Gini coefficient measures inequality on a scale from 0 to 1. Higher values indicate higher inequality (Our World in Data, 2025).

Figure 2: Total Natural Resource Rents, 2021

Source: The Changing Wealth of Nations (2025)

In this respect, fictional universes such as Valisthea offer an analytically productive space in which the moral and political consequences of resource-based economies can be examined without the constraints of empirical case specificity, while still reflecting real-world dynamics (see Figure 1 and Figure 2).

Irony and paradox play a central role in articulating these tensions within the game's narrative structure. Although the title *Final Fantasy XVI* evokes expectations of resolution and closure, the story unfolds through persistent conflict, violence, and moral ambiguity. The protagonist, Clive Rosfield, embodies this irony most clearly. His pursuit of revenge is driven by the promise of peace, yet it gradually draws him into deeper forms of loss and alienation. Similarly, the territorial division of Valisthea, designed to preserve order and prevent war, ultimately becomes a catalyst for sustained conflict. Rather than ensuring stability, political fragmentation intensifies competition over resources and accelerates systemic breakdown, demonstrating how institutional arrangements intended to secure justice may instead reproduce injustice (Wibowo et al., 2024, p. 107).

Within this narrative framework, economic justice constitutes the primary analytical lens of the present study. Economic justice lies at the core of enduring debates concerning the sustainability of social order, the protection of individual freedoms, and the equitable distribution of material resources. From this perspective, *Final Fantasy XVI* can be approached not merely as a video game, but as a fictional arena in which the construction, legitimation, and violation of economic justice are rendered visible. The game's social order invites political-economic interpretation through its portrayal of class relations, resource allocation mechanisms, and the institutionalization of power.

Central to this analysis is the role of crystals as the foundation of production relations. The organization of labor, consumption, and warfare around crystal-based energy systems reveals how material production structures shape social hierarchies and distributive outcomes. Access to crystals is monopolized by aristocratic elites, while the broader population remains

dependent on limited and controlled allocations. This asymmetry exposes the inherently political character of economic justice, demonstrating that justice is not an abstract moral principle but a practice embedded in material relations of production. Rather than operating through an egalitarian social contract, the economic order of Valisthea is structured by inherited privilege and coercive power relations anchored in resource control.

Accordingly, the social formation depicted in Final Fantasy XVI can be interpreted as a hybrid of feudal, mercantilist, and early capitalist modes of production. The strict aristocratic regulation of crystal distribution obstructs the free functioning of market mechanisms and transforms economic justice into a principle administered by centralized authority. Through the population's enforced dependence on crystals, ruling elites reproduce their dominance by defining the boundaries of production, survival, and social participation. Economic justice, under such conditions, becomes contingent upon power rather than fairness, highlighting the structural tensions between resource dependency, institutional authority, and social equity.

In light of these dynamics, the main purpose of this article is to examine how economic justice is represented in Final Fantasy XVI, the institutional and social practices through which it operates, and the conflicts it generates. By situating the game's narrative within broader theoretical discussions of political economy and justice, the study aims to demonstrate how fictional worlds can illuminate the contradictions of real-world economic systems. Thus, this article does not offer a simple game analysis, but an interdisciplinary inquiry into the theoretical richness of economic justice as articulated through a contemporary cultural text.

2. The Political-Economic Role of Crystals

Final Fantasy XVI shows that crystals are not merely mystical artifacts embedded in a fantasy setting; they function as strategic resources that structure the entire social and economic order of Valisthea. Their significance extends beyond symbolism, shaping production processes, distributive mechanisms, and the legitimacy of political authority. In this respect, crystals can be analytically compared to non-renewable natural resources such as oil or natural gas in contemporary political economy, where control over strategic assets determines economic sustainability, social stratification, and the reproduction of power (Sachs & Warner, 1995). The continuity of production, the maintenance of social welfare, and the stability of political rule in Valisthea are all directly contingent upon access to and control over these resources (Square Enix).

From a political-economic perspective, the role of crystals can be examined along interrelated dimensions. Their integration into production and labor relations, their function within distribution and justice mechanisms, and their contribution to the legitimation of class hierarchies and political domination. Considered together, these dimensions reveal that crystals operate simultaneously as an energy source and as a hegemonic instrument that structures social order.

The position of crystals within production relations manifests through the monopolization of the means of production by aristocratic elites within their respective territories. Crystal-derived aether permeates agriculture, craftsmanship, military technology, and everyday life, rendering productive activity impossible without access to this resource. Direct control over crystals is concentrated in the hands of ruling classes, while the broader population is granted access only to limited and strictly regulated crystal fragments. This asymmetric arrangement constitutes a process of appropriation through which productive power is systematically

extracted from the populace. By restricting access to the primary means of production, the aristocracy diminishes the productive autonomy of labor and reproduces economic inequality through resource control.

The distributive structure of the crystal-based economy reveals a profound violation of economic justice. Rather than alleviating deprivation or improving the living conditions of lower-income groups, the allocation of crystals entrenches a cycle of dependency and exclusion. The population's reliance on aristocratically controlled resources severely constrains their capacity to act independently, develop productive capabilities, or improve their social position. Individuals are rendered incapable of sustaining life or labor without access to crystals, transforming economic dependence into a mechanism of social discipline. Under such conditions, economic justice is not merely compromised but structurally negated, as distributive outcomes are determined by power rather than by principles of equity or social benefit.

This concentration of resource control closely mirrors Thomas Piketty's analysis of wealth concentration under capitalism. As he argues, modern economic systems tend toward the accumulation of productive assets in the hands of a narrow elite, a process that undermines equality, participation, and long-term social stability (Piketty, 2014, p. 412). The monopolization of crystals by the aristocracy in *Final Fantasy XVI* offers a fictional yet analytically precise illustration of this dynamic. Crystal concentration not only secures material dominance but also reinforces political authority, allowing ruling elites to shape both economic outcomes and institutional structures.

Crystals play a central role in legitimizing political power and sustaining class hierarchies. Control over crystals is framed not merely as an economic necessity but as a natural and divinely sanctioned order, reinforcing the moral authority of ruling institutions. This process aligns with broader historical patterns in which economic domination is naturalized through ideology and tradition (Polanyi, 1944/2001; Mann, 1986). By presenting resource control as an unquestionable foundation of social order, the aristocracy transforms economic inequality into a normalized and enduring condition. As a result, justice becomes redefined as obedience to an existing hierarchy rather than as a principle grounded in fairness or human development.

Taken together, these dynamics suggest that the social order depicted in *Final Fantasy XVI* represents a hybrid formation combining elements of feudalism, mercantilism, and early capitalism. The rigid aristocratic regulation of crystal distribution obstructs the free functioning of market mechanisms and situates economic justice within the domain of centralized authority. Rather than emerging from reciprocal exchange or institutional accountability, justice is imposed from above and conditioned by resource dependency. Through this system, the ruling elites continuously reproduce their power by determining the limits of production, survival, and social participation.

Ultimately, the political-economic role of crystals reveals that economic justice in Valisthea is inseparable from material production relations. Crystals function not only as sources of energy but as instruments through which inequality is institutionalized and resistance is constrained. By foregrounding resource dependency as the foundation of social order, *Final Fantasy XVI* exposes the structural tensions between power, production, and justice, offering a critical allegory of extractive economies and their enduring moral and institutional consequences.

3. Classes and Socio-Economic Hierarchy in Society

Final Fantasy XVI presents a stratified social order in which economic injustice is produced and reproduced through rigid class hierarchies and asymmetric access to productive resources. The game's political economy is structured around control over the means of production (most notably crystals) which function as the primary source of energy, wealth, and authority. Consistent with the tradition of historical materialism, the mode of production depicted in the game shapes class relations, while these relations, in turn, determine institutional and political arrangements (Marx, 1990; Square Enix). The persistence of feudal characteristics, combined with extractive resource dependency, forms the structural basis of economic injustice in Valisthea.

At the apex of this hierarchy stand the aristocratic classes, whose power derives from lineage, political authority, and monopolistic control over crystals. Unlike agrarian feudal systems grounded in land ownership, aristocratic dominance in *Final Fantasy XVI* is sustained through control of an energy resource that substitutes for land-based production. This monopoly generates a continuous flow of wealth while simultaneously enforcing the dependency of the broader population. Crucially, aristocratic power is not limited to economic coercion; it also operates symbolically. By constructing crystals as sacred and indispensable to social survival, the ruling elite legitimizes its dominance and suppresses challenges to distributive justice at the cultural level. Economic power thus converges with symbolic power, producing a hegemonic order that naturalizes inequality.

The popular classes (comprising peasants, artisans, and day laborers) occupy a structurally subordinate position within this system. Although they actively contribute labor to production processes, they lack autonomous access to crystals and therefore to the material conditions necessary for self-sustaining economic activity. While their situation resembles Marx's concept of the proletariat, it does not correspond to an industrial working class. Instead, the mode of production reflects a hybrid structure combining feudal dependency with mercantilist extraction. The defining feature of this class is not unemployment but dispossession. Labor is expended without fair access to its material outcomes.

This condition can be further illuminated through Marx's concept of alienation. When workers lack control over both the means and the products of production, they become estranged not only from economic output but from their own productive capacities (Marx, 1844/1964, p. 111). In *Final Fantasy XVI*, exclusion from crystal access alienates the people from production itself, reducing labor to a means of survival rather than self-realization. Economic injustice thus assumes psychological and cultural dimensions, extending beyond material deprivation to the erosion of agency and dignity.

A distinctive feature of the game's class structure is the presence of Dominants—individuals endowed with the power of Eikons. Their social position cannot be explained solely through economic class and is more accurately conceptualized using Weber's notion of 'status groups,' defined by honor, prestige, and socially recognized distinction (Weber, 1978, p. 932). Dominants occupy an ambivalent position. Their extraordinary power grants them relative privilege, yet this same power subjects them to political instrumentalization and social suspicion. As a result, they are simultaneously elevated and constrained within the hierarchy.

This intermediary status reveals that economic justice is inseparable from status equality. Access to material resources alone does not guarantee justice if social recognition and

autonomy remain unevenly distributed. Dominants illustrate how privilege can coexist with oppression, complicating binary class distinctions and demonstrating that injustice operates across multiple social dimensions.

The interaction between aristocrats, popular classes, and Dominants generates persistent conflict. As emphasized by Marx and Engels, class struggle constitutes the driving force of historical transformation (Marx & Engels, 1848/1998, p. 9). In *Final Fantasy XVI*, monopolization of crystals intensifies inter-class tensions, producing conflict not only at the economic level but also within cultural and ideological domains. Consent is manufactured through narratives of necessity and survival, discouraging collective claims to justice. The resulting socio-economic hierarchy stands as a central obstacle to economic justice, revealing how entrenched class structures undermine both distributive fairness and human agency within the game's universe.

4. Forms of Production, Labor, and Relations of Exploitation

Understanding economic justice in *Final Fantasy XVI* requires close attention to the forms of production, the organization of labor, and the relations of exploitation embedded within them. The game's social order is structured not merely by political authority or narrative conflict, but by the material conditions under which production takes place. These conditions determine how labor is mobilized, how surplus is appropriated, and how inequality is reproduced across society.

The dominant form of production in *Final Fantasy XVI* is an agrarian economy shaped by feudal relations. Most of the population resides in rural areas and engages in agricultural labor on land controlled by aristocratic elites. Peasants contribute their labor to the land but lack effective control over both the means and outcomes of production. In Marx's analysis of feudal production, exploitation occurs through land ownership rather than wage relations, as surplus is extracted directly from the peasantry (Marx, 1990, p. 340). This dynamic is clearly reflected in the game's rural economy, where labor obligations and material dependency bind peasants to aristocratic authority.

What distinguishes this feudal structure from its historical counterparts is the central role of crystals as a technological and energetic input. Agricultural productivity depends on crystal-derived energy, yet access to this resource is strictly regulated by aristocrats. As a result, exploitation operates on two levels. Peasants are deprived of the products of their labor and simultaneously excluded from autonomous control over the technical conditions of production. Crystals thus function as instruments that deepen dependency and stabilize existing hierarchies, transforming energy access into a mechanism of economic domination.

Alongside agrarian production, *Final Fantasy XVI* depicts forms of urban craftsmanship organized through guild-like structures. Artisans engage in labor-intensive production processes that combine skilled work with crystal energy. Despite their relative autonomy compared to peasants, artisans remain economically subordinate. A significant portion of their output is appropriated by aristocratic authorities, who control trade routes and crystal distribution. This arrangement bears strong similarities to mercantilist systems in which political power regulates trade in order to secure elite accumulation (Heckscher, 1931). The restricted autonomy of artisans prevents fair price formation and wage determination, reinforcing relations of exploitation despite the absence of fully capitalist labor markets.

Marx's theory of alienation provides a useful framework for interpreting these labor relations. Alienation manifests when workers are separated from the products of their labor,

the labor process itself, their own human potential, and their social relations (Marx, 1844/1964, p. 113). In *Final Fantasy XVI*, both peasants and artisans experience these dimensions of alienation. The lack of control over production processes erodes workers' sense of agency, while deepening inequality undermines social solidarity. Labor becomes a means of survival rather than a source of self-realization, revealing the ethical dimensions of economic injustice.

Although the game does not depict a fully capitalist economy, mechanisms resembling surplus value extraction operate through the monopolization of crystals. Aristocrats control access to energy, enabling them to appropriate the excess value generated by labor while returning only what is necessary for subsistence. This hybrid structure combines feudal extraction with proto-capitalist surplus appropriation. From Ricardo's labor theory of value, the gap between the value produced by labor and the compensation received by workers represents a measurable indicator of injustice (Ricardo, 1817/2004, p. 137). Crystal monopolies widen this gap, intensifying exploitation without formal wage relations.

Modes of production also shape political authority. Aristocratic dominance over crystals translates directly into political power, confirming Moore's argument that economic structures underpin political regimes (Moore, 1966, p. 29). Because material dependency restricts political participation, economic inequality is mirrored by political exclusion. Institutions thus function to preserve existing production relations rather than correct their injustices.

Evaluated through Rawls's difference principle, these production arrangements fail to improve the position of the least advantaged (Rawls, 1971, p. 83). From Sen's capabilities perspective, labor processes systematically constrain individuals' opportunities to develop and exercise their capacities (Sen, 2009, p. 254). Foucault's concept of biopolitics further illuminates how crystals operate as technologies of control, regulating life, labor, and survival simultaneously (Foucault, 1978, pp. 95, 139-140). The forms of production in *Final Fantasy XVI* reveal a multilayered structure of exploitation in which economic, political, and biopolitical mechanisms converge, explaining why economic justice remains unattainable within the game's universe.

5. Resource Distribution, Trade, and Regional Inequalities

Economic justice is profoundly shaped by the spatial distribution of resources and the trade relations that emerge from this distribution in *Final Fantasy XVI*. Control over crystals constitutes the primary axis around which production patterns, political authority, and regional hierarchies are organized. Unequal access to this strategic resource generates asymmetric development trajectories across regions, transforming geography into a decisive determinant of economic and political power.

Resource asymmetries between regions are stark. Certain territories possess abundant crystal deposits, while others are almost entirely deprived of them. This imbalance is further intensified by the spread of the Blight, which renders large areas uninhabitable and agriculturally unproductive. These conditions create a geography of inequality in which resource-rich regions consolidate power while resource-poor regions become structurally dependent. This dynamic recalls arguments in geographical determinism, where environmental advantages historically shaped economic and institutional development (Diamond, 1997, pp. 109-112). In *Final Fantasy XVI*, the uneven geography of crystals produces similar outcomes, anchoring economic injustice in spatial structures rather than individual failure.

Regional dependency manifests most clearly through trade. Because crystals are indispensable for energy, production, and survival, regions lacking access must rely on trade routes controlled by aristocratic elites. Trade in this context does not operate according to principles of open exchange but within a tightly regulated and militarized framework. Dangerous terrain, hostile forces, and ecological instability render trade routes sites of coercion, legitimizing aristocratic and military oversight. As a result, trade functions within a mercantilist logic, where political authority controls circulation to secure elite accumulation (Magnusson, 1994, p. 65). Although trade could theoretically mitigate regional disparities, aristocratic monopolization of routes and volumes instead reinforces inequality, violating principles of economic justice.

The consequences of this structure are visible in the socio-economic divergence between regions. Crystal-rich territories exhibit relatively higher productivity, military strength, and institutional stability, while deprived regions experience poverty, food insecurity, and political marginalization. This configuration closely parallels Wallerstein's center-periphery model, in which core regions dominate production and exchange while peripheral regions remain dependent and underdeveloped (Wallerstein, 1974, p. 350). In the game's universe, crystal-abundant regions function as centers, extracting value and power, whereas peripheral regions supply labor, compliance, and dependency. Economic justice cannot be realized under such conditions, as inequality is structurally embedded within the spatial organization of the economy.

Resource distribution also determines political power. Regions controlling crystals possess not only economic leverage but also military and diplomatic superiority. Political authority is therefore grounded in material control rather than popular consent. As Mann argues, political power derives from the capacity to organize and manage material resources across society (Mann, 1986, p. 23). Aristocratic dominance over crystals constitutes precisely this form of infrastructural power, enabling elites to impose authority across regions in *Final Fantasy XVI*. Consequently, inequalities in resource distribution translate directly into violations of political justice, further entrenching economic injustice.

Regional inequalities have direct implications for everyday life. In crystal-deprived regions, low productivity, energy scarcity, and deteriorating health conditions undermine basic living standards. These pressures generate migration toward resource-rich centers, producing demographic imbalances and intensifying social tensions. Migration thus becomes both a symptom and a driver of injustice, destabilizing regional cohesion and threatening social peace. Importantly, however, resource abundance does not guarantee long-term prosperity. Economic literature on resource dependency demonstrates that reliance on a single strategic resource often inhibits diversified development and institutional resilience (Auty, 1993, p. 12). In the game, regions heavily dependent on crystals neglect alternative modes of production, locking themselves into an unsustainable development path.

This paradox reveals a crucial insight. While resource-rich regions appear advantaged in the short term, their economic structures ultimately serve the interests of aristocratic elites rather than the broader population. Development remains narrow, extractive, and exclusionary. As a result, economic justice is undermined not only in peripheral regions but across the entire system. *Final Fantasy XVI* thus presents regional inequality as a systemic failure rooted in resource monopolization, demonstrating that economic justice cannot emerge from an order defined by spatially concentrated power and extractive trade relations.

6. Worker Resistance, Rebellions, and the Search for Justice

Across historical and fictional contexts alike, the pursuit of economic justice has rarely emerged from institutional benevolence alone; rather, it has been shaped by resistance from subordinated classes confronting exploitation and exclusion. In *Final Fantasy XVI*, asymmetrical resource distribution, aristocratic monopolization of trade, and coercive labor regimes entrap large segments of the population in cycles of dependency. The working class (comprising crystal miners, agricultural laborers, and forced workers along trade routes) constitutes the material foundation of production while remaining systematically excluded from its benefits. The persistence of the aristocratic order depends on the continuous extraction of surplus from these groups, rendering labor not only an economic category but also a central political and cultural actor.

Aristocratic authority in the game seeks to neutralize labor resistance by preventing collective organization and deploying ideological narratives that naturalize exploitation. Crystals are framed as sacred and indispensable, encouraging workers to interpret deprivation as inevitable rather than unjust. Yet, as historical experience suggests, no economic order is immune to contestation. Resistance in *Final Fantasy XVI* does not manifest solely through overt rebellion but unfolds across multiple registers, revealing the fragility of the existing order.

While mass uprisings represent the most visible form of resistance, they are neither the most common nor the most enduring. Drawing on James C. Scott's concept of 'hidden transcripts,' resistance among subordinated groups often takes the form of everyday practices that undermine domination without directly confronting it (Scott, 1985, p. 32). In the game's universe, labor slowdowns in crystal mines, peasants' covert evasion of tax obligations, and disruptions along trade routes exemplify these subtle strategies. Such acts may appear minor in isolation, yet collectively they signal labor's capacity to withdraw cooperation from exploitative systems. The demand for economic justice thus emerges not only through confrontation but through the erosion of the routines that sustain aristocratic power.

Moments of systemic rupture (such as wars between ruling factions, economic crises, or ecological collapse) create openings for resistance to escalate. Under these conditions, workers' struggles extend beyond immediate material grievances and intersect with broader political transformation. Resistance becomes a means of rearticulating social relations, challenging both economic exploitation and the legitimacy of the institutions that uphold it. In this sense, labor movements in *Final Fantasy XVI* reflect a historical pattern in which crises expose the contingent nature of dominant orders and create space for alternative claims to justice.

An equally significant dimension of resistance lies in the formation of collective identity. Shared experiences of exploitation foster solidarity among workers, transforming individual grievances into collective demands. This process is sustained through cultural practices (songs, stories, and rituals) that preserve memories of injustice and articulate alternative moral frameworks. Cultural resistance serves as a repository of dissent, ensuring that even when rebellions are suppressed militarily or ideologically, the aspiration for justice persists. The aristocratic classes may dismantle organized movements, but they cannot fully extinguish the cultural memory of resistance embedded within the working population.

The game's narrative foregrounds these dynamics through character interactions that link structural injustice to individual experience. Encounters between rulers and the ruled, as well

as the trajectories of figures such as Clive Rosfield, Jill Warrick, and Cidolfus Telamon, illuminate how resistance operates at both systemic and personal levels. Through these interactions, *Final Fantasy XVI* portrays economic justice as a contested process shaped by labor, resistance, and the enduring struggle to reclaim agency within an exploitative order.

7. Clive Rosfield, His Struggle, and Influences

Final Fantasy XVI foregrounds the role of individual agency in processes of economic transformation without detaching such agency from broader structural conditions. Within this framework, Clive Rosfield is not merely the protagonist of a personal tragedy but a figure through whom the contradictions of the existing economic order become visible and contestable. His trajectory illustrates how individual action can destabilize entrenched systems of domination while simultaneously revealing the limits of personal intervention in the absence of institutional reconstruction. Clive's struggle is therefore inseparable from the political economy of Valisthea and its crisis of economic justice.

Clive's initial position within the aristocratic hierarchy is crucial for understanding his later transformation. Born as the first son of the Archduke of Rosaria, he is expected to inherit both political authority and the Eikon of Fire, Phoenix. His perceived failure to do so (when this power manifests in his younger brother Joshua) results in a symbolic displacement from privilege (Square Enix). This early experience of loss and marginalization within an elite structure enables Clive to perceive the fragility and arbitrariness of aristocratic legitimacy. Rather than reinforcing loyalty to the existing order, his exclusion exposes the contingent foundations of privilege and power.

The catastrophe at Phoenix Gate, culminating in the destruction of Rosaria and Clive's unwitting role as the *Dominant of Ifrit*, marks a decisive rupture. What begins as a personal narrative of guilt and vengeance gradually evolves into a broader political awakening. Clive's confrontation with the devastation wrought by the struggle over *Eikonic* power mirrors the systemic violence generated by the crystal-based economy itself. Personal tragedy thus becomes the entry point through which structural injustice is apprehended. His journey ceases to be exclusively individual and increasingly aligns with the collective suffering of the working classes subjected to exploitation and dispossession.

At the core of Clive's political significance lies his confrontation with the Mothercrystals, which function as the material and symbolic foundation of aristocratic power. Crystals regulate energy production, magic, and labor, rendering them the primary means of production in Valisthea. By targeting and ultimately destroying these structures, Clive challenges the monopolization of productive power by centralized elites. This act can be interpreted as a metaphorical and material intervention into exploitative relations, disrupting the conditions that enable surplus extraction and social domination. In this sense, Clive's struggle offers not merely a moral critique but a practical intervention aligned with redistributive principles of economic justice.

The broader social impact of Clive's actions extends beyond the immediate dismantling of aristocratic power. His journey generates symbolic momentum that encourages collective resistance. Drawing on Hirschman's framework of 'exit, voice, and loyalty,' Clive's actions shift popular responses away from resignation or passive compliance toward protest (Hirschman, 1970, p. 76). By demonstrating that the foundations of domination are neither natural nor invulnerable, he legitimizes dissent and strengthens the moral confidence of the working

classes. The sequential destruction of the Mothercrystals signifies the possibility of reclaiming productive capacity for the broader population.

Despite his aristocratic origins, Clive's immersion in the lived experiences of workers is central to his political role. Through sustained interaction with peasants, forced laborers, and marginalized communities, he acquires an experiential understanding of exploitation. This enables him to function as a mediating figure between classes, transferring the cultural and symbolic capital of aristocratic status into a collective struggle for justice. His relationships, grounded in empathy and trust, illustrate that class boundaries (while structurally real) are not impermeable. Individual actors can traverse these boundaries, facilitating alliances that challenge hierarchical divisions and expand the scope of collective action.

Clive's significance also operates at the level of cultural representation. His association with Cidolfus Telamon and his eventual adoption of the name 'Cid' after the latter's death transforms him into a symbol of resistance and justice within popular memory. This symbolic continuity fosters a shared identity that transcends regional and class divisions, materializing most visibly in the Hideaway as a space of collective imagination and organization. Economic justice, in this sense, is not constructed solely through structural change but through narratives and symbols that sustain belief in the possibility of a different order.

Nevertheless, *Final Fantasy XVI* does not present Clive's actions as sufficient for the realization of lasting economic justice. The destruction of the Mothercrystals dismantles the foundations of the existing order but simultaneously generates uncertainty regarding the organization of production and distribution. This tension resonates with Polanyi's argument that while the dissolution of monopolistic structures may enable social liberation, it also risks instability if not accompanied by new institutional arrangements (Polanyi, 1944/2001, p. 148). Clive's intervention thus represents a moment of revolutionary rupture rather than a complete solution.

The long-term establishment of economic justice, as the narrative suggests, depends on collective institutional reconstruction beyond the scope of individual heroism. Clive's role is therefore best understood as catalytic rather than comprehensive. He initiates a process that exposes injustice, dismantles exploitative mechanisms, and reactivates collective agency, but the consolidation of justice requires sustained social transformation. In this regard, Clive Rosfield functions as a dramatic allegory of economic justice itself. His journey demonstrates how individual agency can intersect with structural conditions to challenge domination, while simultaneously underscoring the necessity of institutionalizing justice beyond singular acts. By situating personal struggle within a broader political-economic crisis, *Final Fantasy XVI* presents economic justice as a contested and unfinished project -one that begins with resistance but must ultimately be secured through collective and institutional effort.

8. The Phoenix and the Economic Allegory of Rebirth in the Clive-Joshua Dilemma

The Phoenix symbol in the *Final Fantasy XVI* universe, besides being a mythological creature or a source of magical power, is a powerful allegory representing the rebirth of the economic, social, and cultural order. The Phoenix's cycle of rebirth points to the possibility of building an egalitarian and just system after the collapse of an exploitative economic order. In this context, the Phoenix's economic meaning can be considered both a metaphor for hope and a theoretical model of the post-destruction reconstruction process.

The Phoenix figure frequently appears in ancient mythologies as a symbol of rebirth after destruction, that is, life after death. From an economic perspective, the Phoenix, representing the processes of reconstruction following crises, finds its counterpart in Joseph Schumpeter's concept of 'creative destruction' (Schumpeter, 1942/2008, p. 83). The collapse of a system allows for the emergence of a new order of production and distribution. In the Final Fantasy XVI universe, the Phoenix represents the possibility of economic justice reborn after the collapse of the exploitative system created by the crystals, symbolizing a new society rising from the ashes of an unjust system. The Phoenix's cycle of rebirth can also be used to explain the transformative role of economic crises. A crisis emerges when productive forces erode existing relations of production, while destruction paves the way for a new social order emerging from this. In the game, the crisis triggered by the destruction of the crystals can also collapse the existing aristocratic order and provide workers with the opportunity to establish an egalitarian and relatively more just order. The Phoenix is the guardian of stability and prosperity in times of peace, a symbol of the just order that can emerge after an economic crisis. Therefore, it reminds of the constructive, not the destructive, role of crises.

The Phoenix also symbolizes the transformation of relations of production and the redistribution of resources. Indeed, as depicted at the end of the play, the children who dramatize the battle between Ifrit and Phoenix, the Eikons that have become stories of the past, embody the representation of a family living in peace and security. This reveals that the society rising from the ashes of the Phoenix holds the possibility of establishing a system where opportunities are more equally distributed, replacing the inequalities previously created by crystal monopolies. The Phoenix represents the redistribution of resources from the aristocratic class to the wider society. Its existence is an image of a new economic order in which workers are liberated from exploitation and control over the means of production is socialized. Thus, the Phoenix is a myth that shapes collective memory. As can be explained by Maurice Halbwachs's concept of collective memory, societies remember and reconstruct their past experiences through symbolic narratives (Halbwachs, 1950/1992, p. 44). The Phoenix's story becomes a narrative that evokes the people's resistance to exploitation and the hope for rebirth.

The Phoenix's allegory of rebirth also carries significance at the institutional level. Following the collapse of an existing order, the construction of new institutions is essential for the institutionalization of economic justice. As Douglass North notes, institutions are the fundamental structures that determine economic performance (North, 1990, p. 3). In this context, the Phoenix symbolizes the inevitability of establishing new institutions, indicating the necessity of establishing an order within the Final Fantasy XVI universe that does not remain in a vacuum after the collapse of aristocratic monopolies, but rather is supported by new and just institutions. The Phoenix's cycle reminds us that economic justice cannot be considered a temporary condition and must exist within an institutional continuum.

Throughout the story, Clive and Joshua's compulsion to feel the presence of the Phoenix within themselves, as brothers, demonstrates the privileges and obligations that society's adopted identities impose on individuals. Two individuals, both of whom, given the choice, would have preferred not to undertake such a burden, are, so to speak, spending their lives

under the responsibility of duties that are justified within them by their birth and fulfillment. Ultimately, both have given their lives for this cause.³

9. The Role of Eikon Dominants and Class Relations

One of the most decisive elements in the political economy of *Final Fantasy XVI* is the position of *Eikon Dominants* within the social and economic hierarchy. Dominants possess extraordinary powers that exceed ordinary productive or military capacity, granting them a form of ‘supernatural privilege’ that profoundly reshapes class relations. This privilege, however, does not place Dominants outside the class structure; rather, it inserts them into it in contradictory ways. They function simultaneously as instruments of aristocratic domination and as potential agents of economic transformation. As such, Dominants occupy a structurally ambivalent position at the center of debates on economic justice.

The game’s formal language, naming conventions, and performative style contribute to the elevation of Dominants above ordinary social categories. Character names and linguistic registers are deliberately archaic and ceremonial, reinforcing associations with authority, destiny, and honor. This formalism constructs characters as embodiments of duty rather than autonomous individuals (Wibowo et al., 2024, p. 110). Clive Rosfield’s restrained demeanor, ritualized speech, and disciplined bodily presentation exemplify how Dominants are socially encoded as bearers of responsibility. This symbolic elevation, however, also distances them from common people, reinforcing hierarchical separation even before economic or political power is exercised.

Within this symbolic framework, each Dominant represents a distinct modality of power embedded in the economic order. Clive Rosfield, as the Dominant of Ifrit, embodies destructive transformation. Ifrit’s fire symbolizes the violent rupture necessary to dismantle an exploitative system grounded in monopolized resources (Square Enix). Clive’s capacity to annihilate Mothercrystals positions him as a force that directly undermines aristocratic control over the means of production. His power thus aligns with revolutionary destruction rather than institutional regulation, highlighting the necessity (and danger) of radical intervention in unjust economic systems.

Joshua Rosfield, as the Phoenix Dominant, represents a contrasting logic. Phoenix symbolizes healing, restoration, and rebirth, pointing toward post-destruction reconstruction (Square Enix). In economic terms, this metaphor corresponds to reparative mechanisms such as social protection, redistribution, and reintegration of marginalized populations. Joshua’s role emphasizes that economic justice cannot be achieved solely through dismantling power structures; it also requires rebuilding social bonds and restoring productive capacity in ways that protect the vulnerable.

Jill Warrick’s association with Shiva introduces a logic of balance and restraint. Shiva’s symbolism of ice and composure reflects principles of sustainability, moderation, and long-term equilibrium (Square Enix). Jill’s character suggests that economic justice involves limiting overconsumption and preventing the reckless exploitation of resources. Unlike Ifrit’s destructive force, Shiva’s power implies that justice can also emerge through ethical self-limitation and care, foregrounding ecological and intergenerational dimensions of economic order.

---

³ The final scene of the play depicts Clive Rosfield dying on a beach. While it’s generally accepted that Clive is dead, there are also analyses to the contrary.

Cidolfus Telamon, as the Dominant of Ramuh, embodies institutional rationality and normative regulation. Ramuh's lightning is associated with wisdom, law, and deliberation (Square Enix). Cid's role highlights the importance of legal frameworks, norms, and governance structures in stabilizing markets and preventing arbitrary power. His opposition to crystal monopolies is not merely revolutionary but institutional, emphasizing that economic justice requires enforceable rules rather than reliance on individual virtue alone.

Benedikta Harman's Garuda represents volatility and unregulated power. Garuda's storm imagery symbolizes chaos, unpredictability, and domination by force (Square Enix). Benedikta's political maneuvering and manipulation mirror economic systems characterized by deregulation and opportunism. Her role illustrates how unrestrained power (whether military or economic) amplifies inequality and allows dominant actors to engulf weaker ones, undermining justice through instability.

Barnabas Tharmr, as Odin's Dominant, represents authoritarian consolidation. Odin's symbolism of war and command reflects the concentration of resources and coercive control under autocratic rule (Square Enix). Barnabas's regime demonstrates how economic justice collapses when power is centralized and dissent is eliminated. Here, Dominant power serves as an extension of state violence, reinforcing hierarchical domination rather than challenging it.

Hugo Kupka, as the Titan Dominant, exemplifies resource-based domination. Titan's association with land, mining, and physical endurance highlights the centrality of material ownership in economic power (Square Enix). Hugo's wealth and influence derive from direct control over natural resources, demonstrating that economic justice is most threatened when resource ownership is concentrated. Titan thus represents the structural foundations of exploitation rather than its ideological justification.

Dion Lesage, as the Bahamut Dominant, introduces an ethical dimension to power. Bahamut's celestial symbolism evokes higher norms, responsibility, and moral order (Square Enix). Dion's sense of duty toward society as a whole suggests that economic systems must be grounded in ethical principles rather than mere efficiency or domination. His character illustrates the possibility (though not the guarantee) of aligning power with justice.

These figures demonstrate that Dominants are narrative devices and allegorical representations of competing economic logics: destruction, repair, regulation, sustainability, chaos, authoritarianism, extraction, and ethics. Their extraordinary capacities allow them to shape production, trade, and warfare in ways that directly affect class relations. A single Dominant can secure trade routes, protect production, or devastate entire regions, making their role in economic justice decisive. Yet Dominants are rarely autonomous. Most are embedded within aristocratic structures that seek to appropriate their power for political legitimacy and economic control. Their supernatural authority reinforces elite dominance, transforming inequality into something seemingly natural or inevitable. Dion's instrumentalization by Emperor Sylvestre Lesage illustrates how Dominant power is subordinated to dynastic interests. At the same time, Dominants are not free from constraint. Their powers are exercised under social, political, and existential pressure, limiting their own economic freedom. This dual condition (privileged yet instrumentalized) positions Dominants as both beneficiaries and victims of the system. Their class affiliation is therefore not fixed but contingent, shaped by historical context and personal alignment.

When Dominants serve aristocratic interests, they function as extensions of ruling-class power. When they align with the working classes, they become catalysts for transformation. This fluidity underscores a central argument of *Final Fantasy XVI*. Economic justice is not determined solely by structural position but by how power is deployed. Dominants embody the tension between reproduction and transformation of inequality, making them pivotal actors in the struggle over economic justice.

10. Joshua Rosfield and His Impact in the Context of Phoenix

Joshua Rosfield occupies a distinctive position in debates on economic justice within the *Final Fantasy XVI* universe, not merely as the second son of the Duke of Rosaria but as the Dominant of Phoenix, a figure symbolically associated with rebirth, healing, and continuity (Square Enix). From the outset, Joshua is framed by the ruling elite (most notably his mother, Anabella Rosfield) as a providential figure destined to restore Rosaria's political authority and economic prosperity. This expectation situates him at the intersection of dynastic power and collective hope, transforming his personal narrative into a broader allegory of social and economic renewal.

The Phoenix, as embodied by Joshua, functions as a metaphor for post-crisis reconstruction. Its healing power directly relates to the restoration of labor capacity, which is a foundational element of economic continuity. The curing of disease, the healing of war-related injuries, and the preservation of human life ensure the reproduction of labor power and, by extension, the sustainability of production. His symbolic role extends beyond moral leadership. Joshua represents a stabilizing force within an economy repeatedly disrupted by war, plague, and resource depletion. Even at the level of collective perception, his existence serves as a guarantee of economic survival, reinforcing the belief that recovery is possible despite systemic collapse.

Although Joshua is born into Rosaria's aristocratic order, his lived experience distances him from the material and ideological certainties of that class. The feudal structure of Rosaria (grounded in land ownership and the control of strategic trade routes) rests on inherited privilege and exclusion. Joshua's traumatic encounters with violence, loss, and displacement gradually erode his alignment with aristocratic interests. Rather than acting as a passive instrument of elite power, he becomes a figure who questions the moral legitimacy of feudal domination and exhibits sensitivity to the conditions of subordinate classes. This transformation positions him as a mediating actor capable of easing class antagonisms by fostering solidarity across social divisions.

Joshua's loss and eventual recovery of Phoenix's power can be read as a narrative reflection of cyclical economic breakdown and renewal. This dynamic resonates with Fernand Braudel's emphasis on long-term historical rhythms of crisis and reconstruction, in which periods of devastation are followed by gradual processes of recovery (Braudel, 1949/1992, p. 124). Joshua's personal suffering thus transcends individual tragedy, symbolizing the broader social costs of economic collapse. His rebirth signals the re-emergence of collective hope for a more just and stable economic order.

The contrast between Joshua and his brother Clive Rosfield further clarifies his economic significance. While Clive embodies rupture, confrontation, and the violent dismantling of exploitative structures, Joshua represents the complementary logic of repair, balance, and reintegration. Economic justice in this universe is through a sequential process in which

reconstruction becomes indispensable. Joshua's healing practices allow workers to return to production, mitigate the long-term effects of war and epidemic, and sustain communal life under conditions of scarcity.

Joshua Rosfield functions as both a symbolic and practical agent of economic justice. His contribution lies not in institutional redesign but in safeguarding the human foundations upon which any just economic order must rest. By strengthening solidarity and enabling recovery, he emerges as a central reference point for political and economic reconstruction in the *Final Fantasy XVI* universe.

11. Jill Warrick and Her Influences

Jill Warrick occupies a distinctive position in discussions of economic justice in the *Final Fantasy XVI* universe, as her narrative directly exposes structural themes of slavery, coerced labor, militarized production, and social solidarity. Raised alongside Clive and Joshua Rosfield in Rosaria, Jill's later subjugation as a Dominant under Waloeed's authoritarian regime marks a decisive rupture in her life trajectory (Square Enix). This rupture transforms her character into a critical lens through which the economic consequences of domination and exploitation are made visible.

Jill's prolonged captivity as an enslaved Dominant constitutes one of the clearest representations of unfree labor in the game's political economy. Forced to deploy her powers under extreme conditions and deprived of autonomy, she is reduced to a functional instrument of military and economic production. This denial of agency aligns closely with classical forms of slave labor, in which human beings are stripped of subjectivity and integrated into production solely as expendable resources. Under Waloeed's rule, the systematic control of Dominants facilitates the militarization of the economy, diverting productive capacity away from social welfare and toward coercive power. Jill's trauma thus reflects the broader devastation of an economic order founded on violence and extraction.

The northern regions from which Jill originates are characterized by harsh climatic conditions, limited agricultural capacity, and a war-oriented economic structure. In such an environment, the mobilization of resources for military survival becomes normalized, and enslavement emerges as a rationalized economic strategy. Jill embodies both the victim of this structure and a potential agent of its transformation. Her eventual liberation undermines the legitimacy of militarized accumulation and signals the possibility of reallocating resources toward collective needs. In this sense, her story illustrates how economic systems shaped by scarcity and conflict reproduce injustice unless fundamentally challenged.

Jill's rescue and subsequent integration into the *Hideaway* established by Cid mark a transition from coerced labor to free participation in social production. This shift has implications that extend beyond individual emancipation. As a free agent, Jill contributes to the reconstruction of economic relations grounded in cooperation rather than domination. Her role as Shiva's Dominant further reinforces this transformation. While her ice-based powers possess military significance, they also carry broader economic implications, including the regulation of climate conditions, protection of water resources, and stabilization of agricultural productivity. Through these functions, Jill's power becomes associated with sustainable resource management rather than destructive accumulation.

Jill's influence also highlights the gendered dimensions of labor and economic justice. Her visibility challenges the marginalization of women's labor within hierarchical systems and

affirms its centrality to social reproduction. By participating actively in rebuilding communities and fostering solidarity across regions, Jill strengthens the social foundations necessary for equitable economic arrangements. Her actions contribute to mitigating class conflict and reinforcing collective resilience, particularly in contexts marked by displacement and trauma.

The partnership between Jill and Clive further underscores that economic justice in *Final Fantasy XVI* is inherently collective. While Clive embodies rupture and structural dismantling, Jill represents continuity, healing, and moral reconstruction. Together, they reveal that the pursuit of justice requires the destruction of oppressive systems and the cultivation of solidarity and care. Jill Warrick's journey thus demonstrates that economic justice is a matter of institutional change, and a social and ethical process rooted in the restoration of human dignity.

12. Cidolfus Telamon and His Social Impact

Cidolfus Telamon, a key figure in the reconstruction of economic justice in the Final Fantasy XVI universe, is portrayed as a former soldier, a dominant protector in the context of Clive and Jill, and a person dedicated to freeing enslaved people and establishing them within a new social organization (Square Enix). In this respect, Cid represents both a practical and ideological opposition to economic inequalities in the universe. His struggle demonstrates that economic justice can be built through individual resistance and social organization, which are the catalysts for structural transformations.

Cid's history begins as a central figure in the economic and political order. His long service to the imperial order makes him a witness to the workings of the dominant economic structure. It can be said that he was initially an actor loyal to rational-legal authority, but over time, his observation of the exploitative nature of the system led him to break with the existing order and turn to the pursuit of economic justice. His long-term acquaintance with Benedikta, Dominant of Garuda, and the years he spent under the patronage of King Barnabas, Dominant of Odin, shaped his path to becoming a representative of authority. Later, his realization that this authority reproduced not only oppression but also economic exploitation led him to organize a community alternative to the existing order.

The Hideaway, founded under the leadership of Cid, functions as an alternative economic space in the Final Fantasy XVI universe. Here, Dominants and other people freed from slavery live freely, participate in production, and thus build a new order based on social solidarity. Economic activities within the hideaway are organized on the basis of solidarity and shared needs rather than the market. Commercial activities continue, and production is not only undertaken to generate economic value but also to ensure the continuity of the community. This situation offers an example of an alternative economic order to capitalist market rationality. Cid's leadership demonstrates that economic organization can be built on ethical foundations. The community established under his leadership embraces collective responsibility compatible with individual freedoms. Economic activities carried out in the Sanctuary are organized by sharing according to individuals' abilities, and Telamon's leadership provides a practical example of this approach.

Cid's struggle to free the dominants and other people from slavery is both a humanitarian act and an economic transformation. Slave labor is one of the fundamental sources of production for the dominant order in the universe. His effort to break this chain leads to the unsustainability of the slave-based economic order. In this context, Telamon's journey, signifying the rejection of the commodification and exploitation of labor, is seen as a critical

step in establishing economic justice. Another prominent aspect of Cid is his ability to use technology for social benefit. The repurposing of technologies based on ancient knowledge and magic is a key component of his economic vision. He repurposes technology for freedom and collective production, countering the existing order's use of technology as a tool of oppression and exploitation. Indeed, this demonstrates that technology can be a transformative force for economic justice. The tools Cid develops produce military power when necessary, while at other times, they generate efficiency in production processes and mechanisms for sharing within the community. It is noteworthy that his adopted daughter, Midadol 'Mid' Telamon, takes over the production of technology in the bunker after Cid's death, in keeping with her role as an engineer.

Telamon's struggle reminds that economic justice requires great sacrifices for it to transcend its theoretical ideal and is thus a value that can be achieved in practice at a heavy price. His death, in a sense, demonstrates that the price of economic freedom can be paid by individuals sacrificing their own lives. The Cid's charismatic leadership enables the community to organize and maintain the economic order even after his death. Telamon is thus the founder of a collective legacy, and his individual struggles have economic consequences on a universal scale. The weakening of the labor-based order of the Eikon Dominants disrupts the economic structure of the empires, leading to shifts in the balance of power between regions and the emergence of new economic relations. Indeed, throughout the play, the characters Vivian Ninetales and Harpocrates II Hyperboreos, who periodically explain the political and economic transformations of the universe to Clive, explain these changes and transformations in the safe space -the hideaway- built by the Cid.

Cidolfus Telamon is one of the most powerful representatives of economic justice in the Final Fantasy XVI universe. Cid's story demonstrates that economics is more than just numbers and market mechanisms. Filled with ethical justifications and moral questions, Cid's journey and struggle symbolize the restoration of economic justice based on the preservation of human dignity and the liberation of labor.

13. Ultima and His Impact on the Game Universe

Ultima, a figure representing the most complex and metaphysical dimension of economic justice in the Final Fantasy XVI universe, is the ultimate antagonist. He can be considered an entity that penetrates the depths of the economic, political, and social order (Square Enix). His existence signifies both the origin and ultimate purpose of the social, political, and economic organization of the universe. His desire to concentrate power and his aim for absolute control of resources and labor signify the embodiment of absolute inequality and an authoritarian order in terms of economic justice. In the game system, Ultima symbolizes absolute inequality, domination, and lack of freedom, the opposites of economic justice. Ultima's story reminds of the fragility of economic justice and the difficulty of maintaining it in the face of absolute authority. He demonstrates that justice and economic justice are only possible through collective resistance, the struggle for freedom, and ethical economic organization. Ultima's existence can be interpreted as a theoretical metaphor for absolute domination and inequality in the literature on economic justice.

Ultima's order completely eliminates economic freedoms, transforming individuals into passive instruments of his absolute will. Ultima's existence, which creates total injustice, contradicts all principles of economic justice. He seeks to dominate all living beings, especially humans, as the operational embodiment of the concept of hegemony. Ultima's most

fundamental desire is to transform humanity from being an entity independent of his own will into a single existential order. In this respect, his ideal can be interpreted as establishing 'irresistible authority.' Ultima's project is a comprehensive form of sovereignty that aims to eliminate all individual will. His desire to reshape the world implies the centralized management of production relations, labor processes, and resource distribution. Therefore, Ultima is the metaphysical reflection of an absolute monarchy in economic terms.

One of Ultima's greatest influences on economic justice is his approach to resource control. Crystals and Aether are central to both economic and social life in the Final Fantasy XVI universe. Ultima uses these resources for absolute control and domination. According to Polanyi, the market is not a natural phenomenon, but a structure that emerges from the reorganization of social relations (Polanyi, 1944/2001, p. 93). Ultima's approach to resources, however, goes beyond the market and is a control mechanism that attempts to subordinate all social relations to his will. In this context, his existence, from the perspective of economic justice, points to the distribution of resources not according to social needs, but according to a will constructed within the context of his own desires. Ultima's project completely instrumentalizes human labor. In his eyes, humans and Dominants are valued only as elements serving his own ends. Within the context of this approach, labor in Ultima's system completely ceases to be an individual subject, becoming a mechanical part of an absolute system, and humans are reduced to the level of mere tools.

Clive and his comrades' resistance against Ultima aims to liberate human and labor, ensure a fair distribution of resources, and protect individual freedom. As Ultima nears the end of his project to create Clive, the ultimate embodiment, through a series of moves that gradually shape the universe, he creates a perception among people as a great evil that inspires collective resistance. Clive Rosfield, possessing the power of all the Eikon Dominants he defeated, bravely confronted Ultima in the final battle. In a grand clash that unfolded in stages, he successfully defeated Ultima, the final boss. Feeling that he possessed all the powers within himself, he rejected the potential to become the new Ultima, choosing to overthrow the existing order. This is significant because it offers others the hope they need to rebuild justice and economic fairness.

Ultima's defeat offers an opportunity for the restoration of economic justice, but since this process is not depicted in the game, any analysis beyond speculation cannot be considered rational. In any case, when Ultima's absolute authority collapses, it becomes necessary to establish rational and ethical foundations for the construction of a new social and economic order. This rebuilding process, given the deaths of dominant figures like Clive, Joshua, Cid, and Dion, will likely be under the leadership of Jill Warrick and the solidarity-based assistance offered to communities by the hideaway.

14. Conclusion

Final Fantasy XVI, through its fictional universe, lore, characters, and their interactions, contains metaphors that reveal different dimensions of the concept of economic justice. Within the framework presented by the game, inequalities and unfair situations are largely based on the unbalanced distribution of resources and the regional power differences this distribution creates. Control of crystals and Aether forms the basis of interregional conflicts, and consequently, relations between societies are shaped on a plane determined by economic interests. Resources such as crystals and Aether constitute the most fundamental problem of economic justice, and their unequal distribution leads to political and social conflicts. In this

context, the economic disparities between regions such as Rosaria, Sanbreque, Waloed, and Dhalmekia are the result of inequality in natural resources, as well as the interference of political authority, military power, and ideological tools in economic functioning.

The inequalities between different regions in the Final Fantasy XVI universe bear significant similarities to global economic injustices in today's world. While Sanbreque's imperial structure represents a colonial economic model, combining resource control with political power, Waloed's authoritarian regime exemplifies a system in which economic freedoms are completely suppressed. The most striking consequence of these inequalities is the unequal organization of trade and labor within regional boundaries. While regions like Dhalmekia may appear to have economic advantages due to their abundance of natural resources, they are unable to translate these advantages into sustainable prosperity due to political instability and power struggles. The situation depicted demonstrates that resource abundance is not sufficient for economic justice. The fair management and allocation of resources is fundamental.

The impact of the main characters' journeys on economic justice is crucial in the play. The story of the protagonist, Clive Rosfield, can be considered a symbol of individual freedom and the struggle against the exploitation of labor, due to its long and arduous nature. Clive's struggle can be interpreted as an attempt to regain people's economic and social freedoms. Joshua Rosfield's journey, while more metaphysical, actually offers a healing and reconstructive economic metaphor. Its existence demonstrates that resources can be used not only for consumption or domination, but also for social solidarity and healing. Jill Warrick, on the other hand, highlights dimensions such as liberation and freedom from slavery within the context of economic justice. The story of Cidolfus Telamon demonstrates the possibility of alternative forms of economic organization. By establishing a network that can be described as an 'underground economy' against institutionalized unjust orders, Cid demonstrates that justice can also be established through non-market mechanisms. Ultima, on the other hand, stands in contrast to all these stories as a symbol of absolute injustice. His system is a system in which resources are managed centrally, labor is instrumentalized, and trade is used for control rather than mutual benefit. Ultima can be considered a metaphorical expression of absolute domination in economic justice literature. The struggle against Ultima represents the practical application of theoretical principles of economic justice. The liberation of labor, the redistribution of resources, and the protection of personal freedoms are the ultimate goals of this struggle.

One of the play's most important themes is the exploitation of labor and the restriction of economic freedoms for nearly all members of society, excluding the main characters. The status of *bearers*, who can harness the power of the crystals, constitutes the most striking dimension of economic justice. Despite being the most important productive force in the social order, they are excluded both politically and socially. From this perspective, Clive and Cid's struggles play a critical role in the revalorization and liberation of labor. The liberation of labor is a prerequisite for the restoration of economic justice. The resistance movements undertaken in this context demonstrate the possibility of alternative forms of organization for the reconstruction of economic justice. The network established by Cid can be considered an example of solidarity economies aimed at the redistribution of resources and the liberation of people. The resistance movements, collective solidarity, and alternative organization in the play allow economic justice to transcend a theoretical ideal and become a practical possibility.

One of the most important points revealed by this study is that economic justice is a process that must be constantly reconstructed at the individual and societal levels. From Rawls's theory of justice to Sen's capabilities approach, from Marx's critique of labor to Polanyi's analysis of market society, various justice-based economic theories are revisited through the game's narrative. Thus, the stories told in a fictional universe, combined with theoretical discussions in the social sciences, contribute to a deeper understanding of the concept of economic justice. Indeed, rather than being an absolute goal, economic justice is a process that must be constantly negotiated and reconstructed. In this context, Final Fantasy XVI, with its dynamic social, political, and economic structure that changes over time, can be considered not only a game but also a fertile metaphorical space for reflecting on the economic and social order.

References

- Auty, R. M. (1993). *Sustaining development in mineral economies: The resource curse thesis*. Routledge.
- Braudel, F. (1949/1992). *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II* (2nd ed., S. Reynolds, Trans.). University of California Press.
- Diamond, J. (1997). *Guns, germs, and steel: The fates of human societies*. W. W. Norton & Company.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality, volume 1: An introduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.
- Halbwachs, M. (1950/1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press.
- Heckscher, E. F. (1931). *Mercantilism*. George Allen & Unwin.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Harvard University Press.
- Magnusson, L. (1994). *Mercantilism: The shaping of an economic language*. Routledge.
- Mann, M. (1986). *The sources of social power. Volume I: A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge University Press.
- Marx, K., & Engels, F. (1848/1998). *The communist manifesto* (S. Moore, Trans.). Verso.
- Marx, K. (1990). *Capital: A critique of political Economy, Volume I*. Penguin Books. (Original work published 1867)
- Marx, K. (1844/1964). *Economic and philosophic manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). International Publishers.
- Moore, B. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world*. Beacon Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Our World in Data. (2025). *Gini index of economic inequality* [Data set]. Our World in Data. <https://ourworldindata.org/grapher/economic-inequality-gini-index>
- Our World in Data. (2025). *Natural resource rents (% of GDP)* [Data set]. Our World in Data. <https://ourworldindata.org/grapher/natural-resource-rents?tab=map>
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1944/2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Beacon Press.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Harvard University Press.
- Ricardo, D. (1817/2004). *On the principles of political economy and taxation*. Dover Publications.
- Sachs, J. D., & Warner, A. M. (1995). *Natural resource abundance and economic growth* (NBER Working Paper No. 5398). National Bureau of Economic Research.
- Sen, A. (2009). *The idea of justice*. Harvard University Press.
- Schumpeter, J. A. (1942/2008). *Capitalism, socialism and democracy*. Harper Perennial Modern Thought.
- Scott, J. C. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press.
- Square Enix. (t.y.). *Characters - FINAL FANTASY XVI*. Erişim adresi: <https://na.finalfantasyxvi.com/characters>
- Square Enix. (t.y.). *Story - FINAL FANTASY XVI*. Erişim adresi: <https://na.finalfantasyxvi.com/story>
- Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.

- Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.; E. Fischoff, Trans.). University of California Press.
- Wibowo, A. P., Suyudi, I., Purnomo, S. L. A., Firmawan, H., & Khatib, A. J. (2024). Formalism and power of language: Unravelling the narratology of Final Fantasy XVI. *Langkawi: Journal of The Association for Arabic and English*, 98-114. <https://doi.org/10.31332/lkw.v0i0.6921>

Extended Summary

Economic Justice in the Final Fantasy XVI

Final Fantasy XVI offers a comprehensive interdisciplinary examination of how the fictional world of Valisthea reflects, challenges, and reimagines core debates in political economy, distributive justice, and institutional design. By drawing on a wide range of theoretical frameworks, this work argues that the narrative structure, character development, and world-building of *Final Fantasy XVI* (FFXVI) serve as powerful metaphors for real-world struggles over economic inequality, resource distribution, and the fragile balance between state authority and market forces.

The world of Valisthea is sustained by enormous crystal mountains known as the *Mothercrystals*. These crystalline sources provide aether, which in turn enables the practice of magic that is used for everyday comfort, agriculture, warfare, and industrial development. For centuries, the Mothercrystals have underpinned not only material prosperity but also the political stability of the dominant nations. Each realm has claimed territorial control around a Mothercrystal, forming the economic and military foundation of its sovereignty. Yet, as the so-called *Blight* spreads across the continent -draining lands of fertility and threatening the life-giving properties of the crystals- the very economic system upon which this world depends begins to collapse. Thus, the setting of *Final Fantasy XVI* dramatizes a central dilemma of political economy: the fragility of resource-dependent growth and the crisis that follows when scarcity replaces abundance. Within this framework, the game's central figures -the Dominants, human vessels of godlike Eikons- embody the tensions between individual power and collective welfare, between destructive potential and constructive responsibility. Their journeys illustrate distinct paradigms of economic justice.

Clive Rosfield, Dominant of Ifrit, symbolizes revolutionary rupture. His fiery transformation embodies the need to dismantle entrenched hierarchies of privilege and to burn down exploitative economic systems that perpetuate inequality. Clive's arc highlights the Marxian notion that sometimes justice requires the destruction of old structures to make way for new, more equitable orders. His role can be interpreted as the metaphorical 'force of history' driving towards redistribution and renewal. Joshua Rosfield, Dominant of Phoenix, represents rebirth and healing. While Clive destroys, Joshua restores. Phoenix's regenerative power signifies redistributive welfare policies and the rebuilding of social trust. Jill Warrick, Dominant of Shiva, embodies the principle of balance and sustainability. Her association with ice suggests cool restraint, moderation, and the need to preserve natural resources. Economically, Shiva is a metaphor for sustainable growth and ecological responsibility. Jill's perspective aligns with contemporary debates on climate justice, emphasizing that economic arrangements cannot disregard environmental constraints without compromising long-term survival.

Cidolfus Telamon, Dominant of Ramuh, illustrates the role of law, institutions, and knowledge. Ramuh's thunderous wisdom functions as a reminder that markets require regulation and societies require normative frameworks to ensure justice. Dion Lesage, Dominant of Bahamut, reflects an ethic of responsibility and cosmic order. His celestial power evokes a moral perspective that transcends material gain, symbolizing the ethical foundation upon which any sustainable economic system must rest. By contrast, antagonistic dominants dramatize the darker aspects of economic concentration. Hugo Kupka, Dominant of Titan, embodies resource monopoly. His power over the earth symbolizes the dangers of extractive economies in which natural wealth is hoarded by elites, leading to inequality and instability. Barnabas Tharmr, Dominant of Odin, personifies authoritarian control, representing economic systems governed by coercion, hierarchy, and the suppression of dissent. Finally, the presence of Ultima, as a transcendent and manipulative force, symbolizes the abstraction of economic domination -the tendency of systemic structures (capital, empire, globalization) to subsume human agency and reshape societies according to inhuman logics. Taken together, these character arcs and metaphors weave a coherent narrative about the multiple dimensions of economic justice.

The game explores themes of:

1. Scarcity and distribution: As the Blight spreads, nations vie for dwindling resources, echoing real-world crises of climate change and resource depletion.
2. Institutional legitimacy: The role of rulers, laws, and traditions in mediating economic order is scrutinized, often revealing fragility in the face of corruption or authoritarianism.
3. Agency and resistance: The Dominants' struggles highlight how individuals and movements can resist unjust systems, though at immense personal cost.
4. Restorative vs. revolutionary justice: Through the contrast between Phoenix and Ifrit, the text stages an enduring debate over whether justice is best pursued through gradual healing or radical transformation.
5. Ethics and sustainability: Shiva and Bahamut remind players that economic justice must remain grounded in moral responsibility and long-term ecological viability.

Methodologically, this study employs a close textual analysis of *Final Fantasy XVI* in conversation with economic theory. The game's world-building is treated as a literary and cultural artifact capable of illuminating broader questions of distributive justice. By integrating character narratives with theoretical frameworks, the research demonstrates how popular culture can serve as a medium for critical reflection on real-world economic challenges.

The conclusion of the study emphasizes that *Final Fantasy XVI* is not simply a fantasy tale but a complex allegory of economic justice in an age of global crisis. The game teaches that justice is multifaceted: it requires the dismantling of exploitative structures, the restoration of community, the regulation of power, and the safeguarding of natural and moral foundations. In this way, FFXVI resonates with contemporary debates over inequality, sustainability, and the future of global capitalism.

Ultimately, the research contends that the significance of *Final Fantasy XVI* lies in its ability to dramatize how societies negotiate scarcity, distribute power, and confront the ethical dilemmas of survival. By analyzing characters and *Eikons* through the perspective of political economy, this study uncovers not only the game's narrative depth but also its relevance as a cultural text that reflects and critiques the contradictions of our own world.

Üçüncü Yer Olarak Mekân Oluşturmada İnsan Ölçeğinde Mahalleler

Emine KEF¹

Üçüncü Yer Olarak Mekân Oluşturmada İnsan Ölçeğinde Mahalleler	Human-Scale Neighborhoods in Placemaking as a Third Place
Öz <p>Kentin ekosistemin bir parçası olduğu gerçeğini göz ardı eden kent politikalarının kültürel dokuyu tek boyutlu bir tasarım paradigmasına indirilmesi, kent sakinlerinin dayatılan mekânsal forma yabancılaşmasına ve zamanla çevreye karşı kayıtsızlaşmasına yol açmaktadır. Kentsel sürdürülebilirliğin sağlanması amacıyla, Ray Oldenburg'un Üçüncü Yer Teorisi'nden hareketle ev ve iş dışında, özellikle mahalle ölçeğinde açık alanlarda aktif bir kamusal yaşamın mümkün olduğu savunulmaktadır. Fred Kent'in öncülüğünde gelişen placemaking hareketi çerçevesinde hayata geçirilen uygulamalar, karar süreçlerine halkın katılımının kent mekânını dönüştürücü etkisini göstermektedir. İnsan ölçeğini esas alan ve planlama süreçlerinde yerel aktörleri güçlendiren bu yaklaşımın, mahalleleri kademeli biçimde dönüştürerek kentleri doğal ekosistemle yeniden bütünleştirme potansiyeli taşıdığı değerlendirilmektedir.</p>	Abstract <p>Urban policies that disregard the fact that the city is part of the ecosystem and reduce cultural fabric to a single-dimensional design paradigm lead urban residents to become alienated from imposed spatial forms and, over time, indifferent to their environment. In pursuit of urban sustainability, this study draws on Ray Oldenburg's Third Place Theory to argue that an active public life is possible outside home and work, particularly in open spaces at the neighborhood scale. Practices implemented within the framework of the placemaking movement, advanced by Fred Kent, demonstrate the transformative impact of public participation in decision-making processes on urban space. This approach, which prioritizes human scale and empowers local actors in planning processes, is evaluated as having the potential to incrementally transform neighborhoods and reintegrate cities with the natural ecosystem.</p>
Anahtar Kelimeler: Mekân Oluşturma, Üçüncü Yer Teorisi, Sürdürülebilir Kentler, İnsan Ölçeği, Halk Katılımı	Keywords: Placemaking, Third Place Theory, Sustainable Cities, Human Scale, Public Participation
JEL Kodları: H83, P25	JEL Codes: H83, P25

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazarın makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Merzifon İİBF, SBKY.

1. Giriş

Bir kentin sadece tek bir unsuru bile kentin yaşam felsefesi ya da bir felsefesi var mı yok mu bunun hakkında bilgi verebilmektedir. Kaldırım, sokak, yol, bina, park ve meydanlar gibi mikro ölçekli morfolojik bileşenler kentin yaşamsal hatları ve onu karakterize eden temel unsurlar, aynı zamanda kente yüklenen anlamı resmeder. Medeniyet ve barbarlık arasındaki çizginin sınırı olarak kent sakinlerinin açık alanlarda kendilerini güvende hissetme ya da hissedememesi söz konusu bileşenlerin donmuş bir tasarım mı yoksa yaşamın deviniminin olağanlığına katılan canlı bir organizma mı olduğunu ortaya koyar. Kentlere dair son yılların temel politikalarından sürdürülebilir kentler tasarlama ihtiyacını doğuran sebep, bu aşamaya gelene kadar inşa edilen kentlerin kartezyen (işlevlerin ve alanların katı bir şekilde ayrıldığı) bir nitelik göstermesidir. Yolların trafikteki araçların yol almasına imkân verecek şekilde tasarlanmasıyla kurgulanan kentlerde, başarı ölçütü dayanıklı ve fakat yüksek katlı ve hacimli binalar ve hiçbir tıkanma olmaksızın akıp giden yollar inşa edebilmektedir. Modern kentlerde arz-talep döngüsüne cevap veren yapılar tasarlamak, yaya ve araç trafiğini kolaylaştırmak, yön bulmayı basitleştirmek ve topografya gibi doğal özellikleri göz ardı ederek araziye daha etkin kullanmak amacıyla tercih edilir. Modern kent tasarımı ve politikası, trafiğin ve nüfusun yönetilmesine dair tepeden inme bir anlayışla, ekosistemi göz ardı ederek yapılaştığı için geline aşama sadece nüfus ve trafik sorunu yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda ekolojik yapıyı her geçen gün bozmakta ve yerel kültürel unsurları dikkate almadığı için inşa edildiği yerde estetik nitelikten yoksun, monoton bir görünüm sergilemektedir.

Toplum içinde kültürel çeşitlilik ne kadar zengin olursa olsun kentler onu tasarlayan erklerin bilgi ve bilinç düzeyi kadar farklılık gösterebilmektedir. Kültürel etkileşimin doğurgan yapısına karşın tasarım, yaşamı kendi kurallarına göre karakterize ederken iletişimi zayıflatır ve nihayetinde mekânlar gibi kültürün de donmuş bir hal almasına neden olur. Kartezyen kent tasarımında konutların hemen çevresi ile sosyal yaşamın şekillendiği yerler birbirinden ayrılmıştır. Ticaret, sanayi ve diğer iş alanları ile konut arasındaki mesafenin her geçen gün artması kabullenilmiş bir kentsel yaşam sunarken eğitim ve sağlık kurumları dahi ulaşılabilirlik için sürekli çözüm bulmayı gerektiren bir sorun haline gelmektedir. Kentin genişlemesi bir tarafa tasarım tercihleri nedeniyle de mesafeler büyümekte ve bir noktadan diğerine giderken en uzun süre vakit geçirilen sokaklar, kayıtsızlığın en yüksek olduğu mekânlara dönüşmektedir. Bir yerden başka bir yere ulaşma ve yetişme kaygısı, aradaki yolu bir an önce aşılması gereken bir engel olarak kodlar. Bu süreçte ne önünden geçilen mekanlara ne de insanlara dikkat kesilmek mümkün olur. Modern kentleşmede yeşil alanlar, konutların doğal bir parçası olarak değil ancak belirli bir mesafe katettikten sonra ulaşılan 'yapay mekanlar' olarak tasarlanmıştır. Bu yaklaşım, doğayı yaşayan bir ekosistemden ziyade sadece bir peyzaj unsuru olarak gördüğü için, onu yapılaşmış alanların uzağında kalan veya aralara sıkıştırılmış bir 'çevre düzenlemesine' indirgemektedir.

Yaşadığınız yerde kapısı doğrudan sokağa veya bahçeye açılan kaç ev bulunmaktadır? Sokağa çıkabilmek için kaç kapıdan geçmek ve kaç adım atmak gerekmektedir? Yüksek yapılar, banka ve arazi sahiplerine sağladığı spekülâtif kazanç dışında hiçbir fayda sağlamaz. Bu binaların sosyoekonomik maliyeti yüksek olduğu gibi açık alanlar yaratmaya izin vermez. Işığı, havayı ve manzarayı bozarak açık alanları enkaz haline getirir. Kent manzarası ve sosyal yaşamın yok olması sosyal denetimi zayıflatır; bu da suça teşvik eder, özellikle kadınların ve çocukların yaşamını zorlaştırır. Bütün bunların dışında, aslında insanın duygu ve düşüncelerine zarar verdiği tecrübeyle kanıtlanan bu yapıların makul hiçbir özelliği yoktur (Alexander ve diğerleri,

1977, s. 115). Kentler, üzerine kurulduğu doğayı istila ederken sürdürülebilirlik söyleminde kendini kartezyen döngüye hapsedmesinin çözümü olarak doğayı kente geri getirme çalışmaları yapılmaktadır (Mata ve diğerleri, 2020). Farklı işlevlere sahip alanlar ayrıştırılarak konut, rekreasyon, ticaret ve endüstri bölgelerinin ayrı bir şekilde kapsamlı projelerle tasarlandığı kartezyen kentlerin merkezinde kamusal buluşma alanı olarak verili bir ana meydan veya park bulunur. Başlangıçta kolaylaştırmak adına yapılan her tasarım, hareket alanı tanıyacak boşluk bırakmadan kalıcılık tezi üzerine inşa edildiği için bir aşamadan sonra devinime entegre olamadığı gibi hareketin önünde engel olmaya başlar.

Kentlerle ilgili tasarım süreçlerinin nihayetinde ortaya çıkan kartezyen görünüm, politikaları sürdürülebilir kentler planlamaya sevk etmiştir. Çalışmada, kentlerde sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik açık alanların başı çektiği üçüncü yer teorisi (third place theory; Oldenburg, 2001) üzerinden alternatif önermelere yer verilip, bunun için de öncelikle doğa-çevre dikotomisinin ekosistemi dengeye kavuşturacak şekilde iyileştirilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bunun içinse bir yerin sakinlerinin topluluk ilkeleri doğrultusunda aktif bir şekilde işe koşularak gerçekleştirilen mekân oluşturma (placemaking) hareketinin yerel alanlarda bir nevi *küçük güzeldir* düsturuyla hem kenti doğal ekosisteme entegre etmeyi hem de alanda kolektif ilginin konsantrasyonu ile mekânı mahale çevirmeye yönelik ilke ve çalışmalarına yer verilip örnekler yardımıyla değerlendirmeler yapılmıştır. Çoğu zaman olanaklı değil gibi görünen şeyler başka bir zaman ve mekânda ya çoktan gerçekleşmiş olmakta ya da halihazırda gerçekleşmektedir. Kentlerin tasarlanmasında büyük ve kapsamlı projelerin dikkate değer bulunup kentsel sorunların tek çözümü olduklarına dair inanca alternatif yaklaşım sergileyen mekân oluşturma çalışmaları, mekânla birlikte kişilere de aidiyetlik içerisinde bir kimlik vererek kolektif ruhu yeniden uyandırmayı vadetmektedir. Görünürde aynı mekânda olmalarına rağmen birbirinden kopuk yaşam sürdürmeleri, insanları birbirine ve çevrelerine karşı yabancılaştırmakta ve kayıtsızlaştırmaktadır. Yaşadığı yere hayat verecek faaliyetlerde bulunma sorumluluğunu üstlenme, binalar içine gizlenen ve insanlığı yalnızlığa mahkûm eden yaşamı sokaklara davet edecek ve hem insanları hem de kentleri iyileştirecektir.

2. Kartezyen Kentlerin Sürdürülebilirlik Çağrısı ve Üçüncü Yer Teorisi

Kartezyen kentlerin bir tasarım ürünü olması, sürdürülebilirlik çalışmalarının ve politikalarının artmasının temel nedeni ve konusudur. Modernist mimarlardan Le Corbusier'e göre, kentler fonksiyonlarına göre bölgeleştirilip mekânı ayrıştırdıkça, sosyal bağları zayıflatmakta ve yaşamın bütünlüğünü azaltmaktadır. Ulaşımı kolaylaştırmak için geniş yollar ve büyük bloklar tercih edilir. İnsan ölçeği göz ardı edilen bu tasarım, verili yapı dışını yasaklayan kentler inşa eder (1985). Planlamalar bir kez kabul gördükten sonra birbirinin tekrarı tasarımlar tüm monotonluğu ile varlığını sürdürür ve davranış kalıplarını etkiler. Davranışlar, içinde yaşanılan fiziksel ve sosyal çevre tarafından şekillenir. Etki gücüyle doğru orantılı olarak çevresini dönüştüren insanla çevresi arasında bu açıdan bir karşılıklık söz konusudur. Devininin sağlayan bu ilişkinin kristalize olmuş hâli, kentlerde açıkça görülmektedir. Algı, kentin öğelerini seçip onları kodlayarak imgeye dönüştürür ve psikolojik haritalarını belirler. Mekândaki davranış kalıplarını belirleyense söz konusu imajlardır (Göregenli, 2010, s. 17). Davranışların çeşitlilik göstermesi, kentsel mekânın ve buna bağlı olarak rollerin değişmesinden kaynaklanmaktadır. Zaman-mekân ikiliğinde, mekânda zaman geçirmek ve orada yaşamak, aidiyetlik duygusunun yoğunlaşmasıyla doğru orantılıdır. "...mekânsal belleklerin, mekânsal imgelerin, tasvirlerin, var olan aktiviteye ilişkin mekânsal çerçevelenmelerin ve örtük olan mekânsal bileşenlerin" birlikteliğinde çevre ile ilişki kurulur (Göregenli, 2010, s. 120).

Tasarım, kentin mekânsal organizasyonu ve işleyişini değiştirebilir. Toplumların daha varlıklı hale geldiği her yerlerde, daha kaliteli mekânlar talep edilir. Kentsel iyileştirme programları kısmen bu talebe bir cevaptır ve yeniden yapılandırılmış ekonomiye uyacak şekilde topluma uygun yeni mekânlar yaratarak kentsel alanın dönüşüm zorunluluğunu karşılar (Madanipour, 2006, s. 15). Planlama ve mimariye halkın katılımı sağlanarak kolektif anlayış mekâna yansıtılmalıdır. İyi bir mekân iyi bir görgü barındırmalı ve ortak bilinçte yer alan bir kodu takip etmelidir. Medeni bir yaşam, basit kuralları ortak bir anlayışla daha zevkli hale getirir. İnsanlar, çevrelerinin iyileştirilmesine isteyerek ve özgür bir şekilde dahil olmalı ve mekânsal dönüşüm aşağıdan yukarıya doğru bir yol izlemelidir (Moughtin, 2003, s. 11). Tepeden inme her tasarım, orada yaşamayacak kişilerin mekân aracılığıyla yerin sakinleri üstünde bir bakıma baskı kurması anlamına gelerek etik sorgulamaya neden olur. Kentsel mekânda etğin sürdürülebilirliğinin sosyal ve çevresel alanlar olmak üzere sırasıyla iki kaynağı vardır. Kentin fiziksel formuna yaklaşımının evrimsel karakteri, toplulukların katılabileceği ve uyum sağlayabileceği geçişler ve yeniden kullanımın küçük ölçekli müdahalelerle sağlanabilmesi ve kaynaklar üzerinde sadece mütevazı taleplerde bulunulmasını gerektirir (Canniffe, 2006, s. 77).

Kentsel politikalarda halkın planlamalara karşı antipatisi, mimarların, kentsel tasarımcıların ve planlamacıların eğitimi ile yerel yönetim ve kamu politikalarının uygulama biçimiyle doğrudan ilişkilidir. Plan ve tasarım süreci, hedef kitlesi olan halka çok az veya hiç atıfta bulunmadan, nadir bir atmosferde öğretilmiştir. Yıllara dayalı tüm bilgi ve tecrübeler, binalara hapsolmuş bir kentin içinde o binalardan birinde görülen eğitim, ezber yaklaşımlar, sağlam gelenekten kopuk bir üslupla ve ampirik olarak test edilmemiş teori tarafından domine edilmiştir. Bir kenti tasarlayan ile yaşan arasındaki bağlantısızlık, yaşadığı yerin ve yerel yönetim politikalarının katı bir biçimde belirlediği yaşam tarzı ile temassız bir topluluk üretir (Moughtin, 2003, s. 13). Gönüllü olarak sahip olmadığımız şeylerle ilişki kurmakta güçlük yaşarız çünkü gönüllülük, zihinsel ve bedensel katılımı beraberinde getirir. Bu tecrübeyi içselleştirmek, sahipliğin gerektirmediği şeylere karşı dahi dikkat gösterilmesini ve aidiyetlik hissedilmesini sağlamaktadır. Kentlere, sokak ve mahallelere sahip olunmaz ancak etkileşim kurup katkı sağlanmasıyla aidiyetlik hissi yaşanır ve bunun sağlandığı yerlerde kök salınır. Mekânı dönüştürürken aynı zamanda kendini dönüştüren o yerin sakinleri, toplumsal kimliğini yaşadıkları yerlerde aktif varlık göstererek oluşturabilirler. Karar vericilerin ve tasarımın ellerine terkedilmeyen bu mekânlar, kendi sakinlerinin estetik anlayışlarını ve kendi tarihsel hikâyelerinin sembollerini yansıtır (Göregenli, 2010, s. 124-5). Aynı zamanda, alanda kişilere hareket serbestisi tanır. Seçim olanağının olması, onu kullanmak kadar önemlidir ve eğer istediğinizde hareket edebileceğinizi biliyorsanız, olduğunuz yerde kalmak daha rahattır (Whyte, 2001, s. 34). Sahiplenme ve aidiyetlik hissi, sakinlerine bu imkânları veren mekânlarda ortaya çıkmaktadır. Dev binaların ve onlardan arta kalan yerde arabaların hizmetine sunulan cadde ve sokakların insan ölçeği hesaba katılmadan tasarlanması, yönetsel ve planlama zafiyetini neden-sonuç-neden döngüsüne hapsettiği gibi söz konusu hislerin önüne ket vurmaktadır. Sokaklarda güvenliğin sağlanamaması, kentin diğer gereksinimlerine de cevap verilemediğinin açık göstergesidir. Dolayısıyla, kentin sokakları sakinlerine en önce güvenliği vaat etmeli ve vaadini yerine getirmelidir. Bazen tek bir olay bile sakinlerinin sokaklardan çekilmesine neden olur. Sakinlerinin kullanmadığı sokaklar ise güvenlik, üretkenlik, keyif ve bakım açısından gittikçe daha kifayetsiz hale gelir (Jacobs, 2011, s. 50).

Kavram karmaşası gibi gelebilir ama mahalle mahremiyeti diye bir şey vardır (Jacobs, 2011, s. 78) ve kamusal huzurun daimî koruyucusu, sosyal denetim mekanizmasının temel birimi olan

'o yer'in sakinleridir (Jacobs, 2011, s. 51). Sosyolog Ray Oldenburg, Üçüncü Yer Teorisi'nde ev ve iş dışında kalan sosyal mekânların aidiyetlik duygusunu geliştirmede anahtar rol oynadığını vurgulamıştır (Oldenburg, 2001). İnsanların en çok zamanını geçirdiği ve mahremiyet alanı olan evler birincil yerler, üretkenlik ve rekabetin gerçekleştiği iş yeri ya da okullar ise ikinci yerlerdir. Birinci ve ikinci alanlar dışında kalan üçüncü yerler, diğerlerinden farklı olsa da onların bazı özelliklerini taşıdıkları için tüm mekânların kesişimini oluşturabilecek bir yapıya sahiptir (Demir, 2017, s. 219). Mahallelerde herkesin katılım gösterebildiği sosyal mekânlar, büyük etkinlikler için değil, hayatın gündelik akışında sokaklarda aktif bir biçimde varlık göstererek güçlü bir kolektif bağlılığın mekânı haline gelir (Oldenburg, 2001). Bunun için kişilerin sokağı sahiplenmesi ve yardıma ihtiyaç duyulduğunda destek göreceğine inanması, yani o yerin sakinlerinin birbirini tanıması gerekir (Jacobs, 2011, s. 58). Bu karşılıklı ilişki, sosyal bağların kurulduğu mekânı tesis eden yerel ekonomiyi canlı tutarken, mahallenin ihtiyaçlarının fark edilip giderilmesi için sakinleri harekete geçirecek bir yol haritası da sunmaktadır (Moataz, 2024).

Tepeden inme, ilgili yerin sakinleri ve sakini olacakların sosyal iletişimini ve huzurunu önemsemeksizin, meta anlayışı içinde tasarlanan mekânlar, kullanıcılarının faydalanmasını sağlamayacağı gibi olumsuz sonuçlar da doğuracaktır (Jacobs, 2011, s. 61). Üçüncü Yer olarak tanımlanan mekânlar kimliğimizi, dünya görüşümüzü, değerlerimizi, konuşmamızı, fikirlerimizi, eğitimimizi, istihdam beklentilerimizi, sağlığımızı, zenginliğimizi ve mutluluğumuzu etkiler. Daha iyi yerler, mahalleler ve topluluklar yaratıldığında, çevremizdeki herkes için daha iyi olur ve yeni insanlarla tanışmamıza, becerilerimizi geliştirmemize ve daha mutlu ve tatmin olmuş bir bireyler olmamıza yardımcı olur. Bu etki, özellikle çocuklar ve kadınların tutumunda gözlemlenebilir. Çünkü onlar daha seçici ve kamusal alanların ayırt edici kullanıcılarıdır. Bir mekânın güvenli, konforlu, kullanışlı ve sosyal olup olmadığının en iyi yargıçları da yine bu kullanıcılar olur (Cracknell, 2024).

İnsanın ekosistemin bir parçası olduğu gerçeğinin planlara yansıtılmasıyla sürdürülebilirlik sağlanabilir. Bu doğrultuda yerel halkın karar süreçlerine katılımı; yolların, açık alanların ve binaların sakinlerin gerçek ihtiyaçlarını yansıtmasını sağlar. Gruplar arasındaki farklılıklara rağmen paylaşılan ortak alanlar bu yapının temel bileşenidir. Çünkü bu alanlar birer odak merkezi işlevi görerek topluluğu fiziksel olarak birbirine bağladığı gibi konutların konumu ve mimari yapısıyla da sosyal ilişkileri doğrudan şekillendirir. Komşuluk ilişkisi aslında sosyal olduğu kadar fiziksel bir yakınlık meselesidir. Örneğin güçlü bağlara sahip sakinlerin oturduğu alanlarda, planlama genellikle yan yana veya karşı karşıya gelmeyi teşvik eder. Oysa modern blok planlamalar ve anonim yapılar, insanların arasındaki bu doğal bağı koparmaktadır. Bir mekânın canlılığı, insanların farklı amaçlarla da olsa ortak bir alanda iletişim kurarak yaşamasına bağlıdır. Bu mekân bazen bir yol kadar küçük, bazen de bir yeşil alan kadar büyük olabilir. (Alexander ve diğerleri, 1977, s. 198-201).

Mahallenin sahip olduğu kültürel ana bellek, meydanlarında saklıdır. Bu meydanlar, kent meydanları kadar büyük olmasa da mahallelinin evinin camından hemen iletişim kurabileceği kadar kompakt bir özelliğe sahiptir. Günümüzde evin dışına çıkıp vakit geçirme isteği aslında yeni bir akım değildir. İnsanlar tabiatları gereği kendi akranlarıyla birlikte zaman geçirmek isterler. Sınırları belirli alanlarda vakit geçirmelerine izin vermek yerine, mahalle yaşamı tıpkı arı sürüsü gibi belli belirsiz, basit bir varlık sürdürmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım hem farklı kuşaklar arasındaki ilişkiyi korur hem de mahalle hayatında ihtiyaç duyulan ortak desteği sağlar (Alexander ve diğerleri, 1977, s. 218). Ancak modern dünya arasına örülen duvarlar, farklı grupların toplumdaki izole olmasına neden olur. İnsanlar, aynı sokakları, dükkanları, hizmetleri

ve ortak alanları fiziksel olarak birlikte paylaşmadıkça sosyal olarak birbirlerine entegre olamazlar. Arkaik toplumlara kadar gitmeye gerek duymadan mahalle yapısının kentin belirleyici olduğu dönemlerde, evin kapısının önüne çıkıp mahalleli ile oturmak ve oynayan çocukları izlemek, aynı anda pek çok ihtiyacın giderilmesini sağlamaktaydı. İşte kent tasarımında konutların ve yolların konumlandırılmasında, mahalle içindeki küçük meydanlar toplumsal iletişim ve gündelik ihtiyaçlara bu şekilde cevap verir. Sokağa ya da bahçeye açılan evlerde insanların birbirleriyle karşılaşması iletişim kurması planlı bir eylem değil, doğal bir süreçtir. Çocukların oyunlarının planlanmış yer ve zamanda sıkıştırılmasına gerek olmayan böyle bir ortamda, bahçelerin sağladığı avantajlara değer biçilemez. Kültürel unsurları doğaya uyarlayarak oluşturulan bir ortam kurma çabası, insanları sokaklardan izole eden apartman hayatının reddedilip bahçeleriyle ve yürümeye ve vakit geçirmeye elverişli sokaklarıyla ve sakinlerinin gereksinimlerini önceliklendiren dükkanlarıyla kolektifin oturma odasında, yani korunaklı bir mahallede yaşama isteğidir. Kentsel yerleşim alanlarında tüm unsurların bir aradılığında, sakinler arasında psikolojik sıkıntıyı ve saldırganlık duygularını da azaltabilir, aynı zamanda sosyal etkileşimleri teşvik edebilir ve komşular arasında daha büyük bir topluluk duygusu geliştirebilir (Moskell & Allred, 2013, s. 85).

İnsanlar rahat ve neşeli hissettiklerinde sevgi gösterirler. Bu nedenle, onların çevrelerinde arabalar, gürültü ve duman gibi stres faktörlerini uzaklaştıran ve çiçekler, güzellik ve dinginlik gibi neşe getiren özellikler ekleyen yerler, sevgi ve mutluluk duygularını açığa çıkarırlar. Birbirimizle iletişim kurmanın doğal ifadesi, karşılıklı kurulan sözsüz temaslarda ortaya çıkar. Bu karşılıklık, iletişimin temel yollarından biridir ve neredeyse nefes almak kadar önemlidir. Tebessüm ederek kurulan basit bir göz teması bir yere hayat veren (Kent ve diğerleri, 2024b) ve “seni görüyorum” diyerek ilişkiyi başlatan ilk hamledir. Sosyal olarak meşgul ve aktif olunan bir yerle bağ kurulmaya başlanır. Böylece o yer daha fazla önemsenir; önemsenen şeylerin iyi olmasını istemek insan doğasında olduğundan, sakinler çevrelerine bakma, onları koruma ve olumlu değişikliklere katkı sunma konusunda daha istekli hâle gelirler (Novak, 2021).

İnsanlar aktif biçimde varlık gösterebildikleri yerlere yönelir. Bu nedenle, durup oturabilecekleri ve birlikte vakit geçirebilecekleri alanlar sunulduğunda, o mekânlar hızla toplanma noktalarına dönüşür (Kent ve diğerleri, 2024b). Çocuklar için ailelerinin dışında sürekli bir arada gördüğü ve görüştüğü komşular, içinde yaşadıkları topluluğun mekânsal sınırlarının belirleyicisidirler. Sosyo-mekânda ilişkilerin çerçevesi bu şekilde belirlenir. Tanıdık olanın dışında kalan dünyaya karşı bir koruma–korunma mekanizması devreye girer (Göregenli, 2010, s. 119). Sokak ve mahallede durup bekleyebilme imkânına sahip olmak dahi başlı başına önemli bir göstergedir. Kent ve Çevre Planlamacısı Tony Matthews, sosyal uyumun komşularınızı tanıyıp tanınamamak arasındaki farkta yattığını belirtir. Ayrıca doğal çevrede ağaçların büyümesini ve mevsimsel değişimini gözlemlemenin ya da hayvanlarla temas kurmanın bilinçaltı düzeyde mutluluk yarattığını ifade eder (Novak, 2021). Mutluluk üreten ortamlar, bireyleri içgüdüsel olarak bu değeri korumaya yönlendirir ve böylece sosyal denetimle çevrelenmiş sorumluluk duygusunu eyleme dönüştürür.

3. Doğa Çevre Dikotomisinde Kentsel Mekân

Kentlerin sürdürülebilirliği, doğaya uyumlu yapılaşma olmaksızın sağlanamaz. Dolayısıyla sürdürülebilirliğin devamlılığı için kentin hukuki ve planlama ilkeleri doğaya dayandırılmak zorundadır. Sürdürülebilir kent politikalarındaki paradoks, yapı tasarımı, nüfus yoğunluğu ve canlı ekosistem arasındaki dengesizliğe dayanmaktadır. Doğaya yabancılaşma politikalarla desteklenir hale geldikçe, bitkinin kültürel sistemdeki önemi bina üretiminin lehine geri plana

itilmektedir (Boutreux ve diğeri, 2024, s. 2). Kentsel yoğunlaşma, dolgu inşaatı ve mevcut binalara ek katlar yapılması yoluyla gerçekleşmekte, arsa ve kent ölçeğinde açık alan oranını azaltmakta ve potansiyel olarak kritik eşikleri aşmaktadır. Bu oran, kalıcı yeşillendirmenin yanı sıra yoğunluğa ulaşmak için umut vadeden bir ölçüt işlevi görmektedir. Açık alan alanı ile taban alanı arasındaki dengede "niteliksel yoğunluk" eşiklerini belirlemek, etkili düzenlemeler yoluyla mekânı şekillendirmek ve kentleri güvenli işleyen bir kentsel morfolojiye yönlendirmek açısından önemlidir (Boutreux ve diğeri, 2024, s. 3).

Kentlerin yayılması ve yoğunlaşmasının yerel ekosistemler üzerindeki etkilerini azaltmak için ekolojik ilkelerin benimsenmesi ve katılımcı süreçlerle halkın bilinç düzeyinin artırılması gerekmektedir. İyi bilgilendirilmiş bir toplum oluşturmak, yerel türlerin etkili biçimde korunmasını teşvik etmenin aracı olarak kentsel ekolojinin en önemli uygulamalarından biri olabilir (McKinney, 2002, s. 883-4). Biyoçeşitlilik, insan sağlığına katkıda bulunduğu bilinen çeşitli ekosistem işlevini destekler. Buna kentsel çevresel stres faktörlerinin şiddetinin azaltılması da dahildir (Marselle ve diğeri, 2021, s. 148). Ancak kentin yerleşik alanında, yani öncelikle insan ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilen bölgelerde, biyoçeşitliliğin korunması ekonomik büyüme, ulaşım altyapısı ve konut geliştirme gibi kent planlamasının diğer öncelikleriyle rekabet etmektedir (Fairbairn ve diğeri, 2024, s. 707).

Yeşil alanların yaşam kalitesine katkısı, bu alanlar tamamen erişilebilir olduğunda en üst düzeye (Kaźmierczak ve diğeri, 2010, s. 386). Halka açık bir alanın başarısı, çoğu zaman yerleşim dokusunun bütüncül bir parçası olmasına bağlıdır (Friedman, 2021, s. 230). Halka açık parklar, herkesin eşit erişime sahip olması gereken kamu mallarıdır. Ancak bu eşitlik birçok kentte sağlanamamaktadır. Parklar kentlerde insanların eşit mesafelerden erişebileceği biçimde dağıtılmamaktadır. Aksine, parklar çoğunlukla daha yüksek konut standartlarına ve daha yüksek gelir düzeyine sahip mahallelerde yoğunlaşmaktadır (Breuste, 2022, s. 133). Kanıtlanmış avantajlarına ve kent sakinlerine sağladığı faydalara rağmen, özellikle gelişmekte olan ülkelerde parklar kentsel yapının kalıcı bileşenleri olarak görülmemektedir. Kamusal kentsel yeşil alanlar, çoğu durumda geliştirme ve altyapı projeleri karşısında önceliği kaybetmektedir (Breuste, 2022, s. 143).

Yeşil alanların kâr getirecek yapılara tahsis edilmesi, kısa vadede hedeflere hizmet etse de uzun vadede mekânın yaşanabilirliğini azaltmaktadır. Büyük kentsel alanlar genellikle "kentsel ısı adası" (urban heat island) etkisine maruz kalmaktadır (Giridharan ve diğeri, 2004, s. 526). Isı adasının yüksekliği, ortalama bina yüksekliğinin üç ila beş katıdır (Givoni, 2008, s. 244). Kentsel yapı ve nüfus yoğunluğu, yapılaşmış alan oranı, bina yüksekliği, binalar arası mesafe, sokak genişliği, inşaat ve yüzey malzemeleri ile gökyüzü görüş faktörü, kentsel ısı adasını etkileyen başlıca insan kaynaklı unsurlardır (Giridharan ve diğeri, 2004, s. 526). Yeşil sokaklar, yerel yolların karakterini belirlemede önemli rol oynar. Yol yapımında yoğun biçimde kullanılan asfaltlama, kentsel yüzeyin olması gerekenden çok daha fazla ısınmasına neden olmaktadır. Beton ve asfaltın çevre üzerindeki baskısı, yerel iklimi değiştirdiği gibi güneş enerjisinin olumlu kullanımını engelleyerek kenti ısı yükünün olumsuz etkilerine maruz bırakmaktadır. Kentsel mekândaki sıcaklığı yeşil yüzeylere kıyasla 10-14 derece artırabilen bu yapılaşma, yürüyüş, açık havada oturma ve çocukların oyun oynama imkânlarını sınırlandırmakta, doğal drenaj sistemini bozmakta ve hayvanlar ile bitkilerin yaşamını zorlaştırmaktadır. Buna karşılık sağladığı esas fayda araçların hız yapmasına olanak tanimasıdır (Alexander ve diğeri, 1977, s. 267-8).

Doğanın tüm öğeleri, kendine özgü hikâyelerinin ötesinde, yerel ekosistemdeki canlılar için işlevsel roller üstlenir. Her türün yerine getirdiği bir işlev ve ekosistem içinde karşılığı olan bir

amacı vardır (Mata ve diğerleri, 2020, s. 356). Bitki ve hayvanlarla bir arada yaşamak insan için bir tercih değil, tabiatının bir parçasıdır. Kültürel yabancılaşma bitki ve hayvanları sahip olunan nesnelere indirgerken ve kentsel tasarım diğer canlılar için yaşamı tehdit ederken, canlılar arasındaki ilişki birbirlerine sahip olmak değil sahip çıkmak üzerine kuruludur. Bitki ve hayvan türlerinin zenginliği ile bir aradalığının ruh sağlığı ve refah üstündeki dengeleyici ve iyileştirici etkilerine ilişkin çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Marselle ve diğerleri, 2021). Ağaçlar, parklar ve çeşitli bitkilerle daha fazla yeşil dokuya sahip kentler, genellikle daha mutlu sakinlere sahiptir. Daha az yeşil alana sahip yerlerde ise insanlar yürümeye daha az meyilli olmakta; obezite, hastalık ve depresyon oranları artmakta ve bunun sonucunda olumsuz bir halk sağlığı tablosu ortaya çıkmaktadır (Novak, 2021). Yeşil alanlar, stres düzeyi ve zihinsel esenlik üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Bu alanlar, kent sakinlerinin fiziksel aktivite düzeyinin artmasında doğrudan ve dolaylı rol oynamaktadır. Bu ve benzeri nedenlerle, Avrupa ülkelerinde hükümet politikaları giderek daha fazla kentlerde yeşil alanlar ve fiziksel aktivite için uygun koşullar yaratmaya odaklanmaktadır (Vakhovskaya ve diğerleri, 2021, s. 4). Kapalı mekânlarda sosyalleşme faaliyetleriyle çözüm aramak ise sorunu yeniden üretip kökleştirmekten öteye geçmemektedir. Parklar, kafe ve restoranlardan farklı olarak ücret gerektirmeden sağlıklı bir atmosferde sosyalleşme imkânı sunduğu gibi kentlerin önemli bir patolojisi haline gelen yalnızlık sorununun kendiliğinden çözümünün de anahtarını sunmaktadır. Yalnızlık, depresyon, kalp damar hastalıkları, stres, antisosyal davranışlar, alkol ve uyuşturucu kullanımı ve Alzheimer gibi hastalıklara karşı koruyucu rol oynadığı gibi iyileştirici etkiye de sahiptir. Araştırmalar, yalnızlığın ölüm riskini %26 oranında artırdığını ortaya koymaktadır. Birlikte geçirilen vakit, yalnızlık duygusunun yanı sıra anılan hastalıklara maruz kalmanın da önüne geçebilmektedir (Novak, 2021).

Bir mahallenin sakini olmak, bir konutta yaşamaktan çok daha fazlasıdır ve mahalle, aktif vatandaşlığın en yoğun biçimde gözlemlenebileceği mekânlardan biridir. Mahalle sakinleri, yaşadıkları sokak ve parkların ağaçlarını dikmek, hangi ağaçların dikileceği kararına katılmak ve onların bakımını yapmak için benzersiz bir konumdadır. Belediye kurumları ve sivil toplum örgütleri ağaçların bakımı için kaynaklara sahip olabilirken (sulama araçları veya gönüllüler gibi), her yeni dikilen ağacın bakımını zamanında yapamayabilir. Bu noktada ağaçların ve çiçeklerin bakımı için sakinlerin dikkati ve bakımına ihtiyaç vardır. Ancak kentlerin üzerinde yükseldiği doğal unsurlara ilişkin kamuoyu katılımının yetersizliği, sakinlerin sokak ve mahallelerindeki diğer canlı türlerine karşı resmî kurumları sorumlu görmelerine ve yaşadıkları yerde ekosisteme karşı sorumluluk duygusu geliştirememelerine yol açmaktadır (Moskell & Allred, 2013, s. 86).

Hemen yanı başındaki ekosistemin işleyişine karşı kayıtsızlık, katı bir profesyonellekle tasarlanan kentler içinde yaşamaya zorlamakla doğrudan ilişkilidir. Coğrafi geçişler, toprağın üzerindeki bitki türlerinde doğal bir çeşitlilik üretmesine rağmen, peyzaj tasarımıyla tıpkı binalar gibi bitki örtüsünü de tek tipleştirilmiş ve sınırları uyarıcı yazılar da dahil olmak üzere çeşitli yöntemle çizilerek yaşamın dışına itilmiştir. Günümüzde kentsel peyzaj, özel ve kamusal alanlarda büyük ölçüde çim gibi tek tip bitki örtüsüyle kaplıdır. Kentlerde yeşil alan yaratmayı çimlendirme olarak görmenin yanlış bir politika olduğu anlaşılmıştır. Nitekim kentsel yeşillendirmede çimlerin azaltılması gerektiği önerilmektedir. Sıcak mevsimlerde haftada en az bir kez biçilmesi gereken çimler, uçucu organik bileşenlerin taze kesim sırasında açığa çıkan uçucu organik bileşikler nedeniyle kentlerdeki ozon seviyesini artırabilmektedir. Benzer sorunlar, doğru bilgi ile yapılmayan kentsel ağaçlandırmalarda da söz konusu olmaktadır (Churkina ve diğerleri, 2015, s. 15). Bu yaygın uygulamalar, yüksek miktarda su, kimyasal ve

enerji tüketerek kaynak baskısı oluşturmakta ve su kirliliğine yol açmaktadır. Çimlendirmede kullanılan gübreler doğal su akışlarına karıştığında, çözünmüş oksijen seviyesini düşürmekte ve balıklar ile yaban hayatı için toksik olan amonyak salgılamaktadır (Friedman, 2021, s. 257-8). Oysa kentlerin yeşillendirilmesi, ekosistem hizmetlerinin daha iyi sağlanması yoluyla yalnızca insanlara değil, aynı zamanda insan-doğa etkileşimlerini artıran diğer organizmalara da fayda sağlamalıdır. Kentteki çimler yoğun biçimde yönetildiğinden, uzun bitkilerin çiçek açmasına ya da tohum vermesine nadiren izin verilmektedir. Bu durum, sürgünler, çiçekler ve tohumlarla beslenen böcek türlerinin yaşam döngülerini tamamlamalarını engellemektedir (Fairbairn ve diğerleri, 2024, s. 708).

4. Kendi Yaşamına Aktif Katılım: Mekân Oluşturma (Placemaking)

Kentsel alanlarda 'doğaya dönüş'ün giderek popülerleşmesi, geride bırakılan doğadan oldukça farklı olacak yeni bir "kentsel doğaya" geçiş anlamına gelmektedir. Kentsel sistem, bozulmamış ekosistemlerde bulunmayan antropojenik hava ve su kirletici emisyonlarıyla karakterize edilmektedir. Ayrıca, kentsel alanlarda hava sıcaklıkları kırsal alanlara kıyasla daha yüksek olması, kentsel bitki örtüsü üzerinde ek bir stres faktörü oluşturmaktadır. Naturopolis (Doğakent) yaratma çabalarında bitkiler ve kentsel ortam koşulları arasındaki etkileşimlerin dikkate alınması gerekmektedir. Kentsel yeşillendirme programlarının odağını tarihsel bir ekolojik sistemin restorasyonundan, birleşik bir doğal-insan ekosisteminin oluşturulmasına kaydırmak, küresel ölçekte yaşam kalitesinin sürdürülmesi için temel bir yaklaşım sunmaktadır (Churkina ve diğerleri, 2015, s. 15).

Kentlerin ortaya çıkış gerekçesi, sonraki süreçte de bu gerekçeye bağlı olarak biçimlenmelerini gerektirmektedir. İnsan ilişkilerinden doğan bir gereksinim olarak kentler, zamanın ruhunu buna göre şekillendirdiğinde, insan eliyle üretilen araçlar amaç haline gelmez ve kent mekânlar araçların değil, insan ilişkilerinin hissedildiği yerler olarak varlığını sürdürür (Akbarishahabi, 2022, s. 139). Kentsel mekân ile doğa arasında bütünsel bir ilişki kurmayı amaçlayan mekân oluşturma (placemaking) yaklaşımı, temelini topluluğu anlamaya ve onun faydasına yönelik "az ama öz" ya da "daha az daha iyidir" (less is more) anlayışıyla hareket etmektedir. Mekân oluşturma'nın temel ilkelerinden biri insan merkezli tasarım, insan için faydalı olanın insani ölçekte olması gerektiğini savunur. Bu yaklaşım, taşıt, bina veya diğer altyapılardan ziyade insanların ihtiyaç ve isteklerine öncelik verir. Sosyal etkileşimi ve kültürel değişimi teşvik eden kamusal alanlar yaratmak da bu yarar anlayışının kapsamına dâhildir. Mekân oluşturma, kamusal alanların toplulukların sosyal ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynadığını ve bir yer ve kimlik duygusu yaratmada kritik öneme sahip olduğunu kabul eder. Mekân oluşturma'nın bir diğer ilkesi, mekâna çok işlevli nitelikler kazandırmaktır (Urban Design Lab, 2023).

Mekân oluşturma, kapsayıcı niteliğiyle insanların bağ kurduğu kamusal alanlar üretmeyi amaçlayan bir felsefe ve katılımcı bir süreçtir. Bu yaklaşım, bir yerin yalnızca fiziksel unsurlarını değil, insanların çevreleriyle kurdukları düşünsel ve duygusal ilişkiyi de geliştirmeyi hedefler (Town Team Movement, 2024c, s. 11). Küresel ölçekte gelişen bu hareket, bireylerin çevrelerini algılama ve deneyimleme biçimlerini iyileştirmeyi esas alır. Odaklandığı temel sorun ise güvenli olmayan, sosyal etkileşimi desteklemeyen, taşıt odaklı ve sürdürülemez sokaklara sahip kentlerde insanların kendilerini güçsüz hissetmeleridir (Cracknell, 2024).

Başta mahalleler olmak üzere kamusal alanların geliştirilmesi, vatandaşların bu ilgi alanlarını bir araya getirmenin önemli araçlarından biridir. Bunun yanında iyi tasarlanmış kentsel ortamlar, küreselleşmiş ve kentleşmiş toplumlarda sosyal kimlikler için zemin oluşturabilir ve

kent sakinleri için güçlü bir toplumsal anlam üretebilir (Madanipour, 2006, s. 17). Kimlik, bir bireyi diğerlerinden ayıran özelliklerin bilinçte yer edinmesiyle oluşan öz tanımlamadır. Kent ve mahalle kimliği ise diğer kentlerden ayırt edilmesini sağlayan farklı özelliklerinin fenomenolojik bir nitelik kazanmasıdır. Mahallede kesintisiz bir süreklilik içinde edinilen deneyimlerin sembolleşerek anlatıya dönüşmesi, geçmiş ile gelecek arasında tarihsel bir bağ kurar. Bu bağlılığın kökleşmesiyle oluşan aidiyet duygusu, 'evde olma' hissiyle bütünleşir. Bu nedenle mahalle, kişi nereye giderse gitsin geri dönülen ve güvenle özdeşleşen bir yer olarak bilinçte konumlanır (Göregenli ve diğerleri, 2014, s. 76).

Mekân oluşturma hem kavramsal bir çerçeve hem de mahalle, kent ya da bölgeyi iyileştirmeye yönelik uygulamalı bir yaklaşım olarak, kamusal alanları toplulukların kalbi kabul eder ve bu alanların kolektif biçimde yeniden tasarlanmasını teşvik eder. İnsanlar ve paylaştıkları yerler arasındaki bağlantıyı güçlendiren bu yaklaşım, kamusal alanları ortak değer üretimini en üst düzeye çıkaracak biçimde şekillendirmeye yönelik işbirlikçi bir süreci ifade eder. Ayrıca insanlara kolektif vizyonlarının ne kadar güçlü olabileceğini gösterir. Parkların, kent merkezlerinin, kıyıların, meydanların, mahallelerin, sokakların, pazarların, kampüslerin ve kamu yapılarının potansiyelini yeniden değerlendirmeye imkân tanır (Project for Public Spaces, 2007).

Kentsel mekân oluşturma hakkı, güçlü bir aidiyet ve sorumluluk duygusuna sahip olan ve kentin fiziksel, sosyal, duygusal ve ekolojik sağlığını nasıl iyileştirebileceğini ve koruyabileceğini anlayan herkese aittir. Tasarımdan ayrılan pek çok niteliğiyle birlikte mekân oluşturmada herkes mekânı hem sahiplenir hem de oraya karşı aidiyetlik geliştirir. Tasarlamak yerine oluşturmak sadece mekânı değil, aynı zamanda insanın da yaratıcı potansiyelini de harekete geçirerek kendi yaşamında karar verici noktaya taşımaktadır (Project for Public Spaces, 2007):

Mekân oluşturma

- Topluluk odaklı
- Vizyoner
- Formdan önce fonksiyon
- Uyarlanabilir
- Kapsayıcı
- Hedefler yaratmaya odaklı
- Bağlam-özel
- Dinamik
- Disiplinlerarası
- Dönüştürücü
- Esnek
- İşbirlikçi
- Sosyal

Mekân tasarlama

- Yukarıdan aşağıya
- Statükocu
- Tasarım odaklı
- Genel bir çözüm veya hızlı çözüm
- Dışlayıcı
- Araba merkezli
- Genelleyici
- Statik
- Disiplin odaklı
- Tek boyutlu
- Düzenleyici kontrollere bağlı
- Maliyet/kâr odaklı
- Proje odaklı

Kent ve arkadaşları, mahalleler sert kurallardan kurtarılıp doğaçlama yapılmasına imkân verildiğinde, 'çekim yasasını' kullanarak kendi sakinlerinin doğalarına uygun bir şekilde sokakları karakterize edebileceğinden söz ederler. Özdenetim mekanizması kuvvetli bir şekilde işlediği için mahalleler organik evrimleşme içerisinde varlıklarını sürdürür (2024a). Açık alanlar olarak mahalle ve sokakların pek çok toplumsal getirileri bulunmaktadır (Kent ve diğerleri, 2024a):

- İçgüdüsel toplanmaları engelleyen kısıtlamalardan kurtulması sokakları geçiş güzergahı olmaktan çıkarıp toplanma alanlarına dönüştürür. Sokakların canlılığı sosyal denetim mekanizmasını sağladığı için güvenlik sistemi hayata geçirir.

- Sadece insanları değil onlarla hayvanları da bir araya getiren sokak bankları gibi mobilyaların varlığı insanlar arasında ‘karşılıklı jestler’ adı verilen süreci başlatıp bu ilişkilerin değerini tekrar gösterir.
- Yaşamın sokaklara yayılması domino etkisi göstereceği için diğer işletmeleri de bu şekilde faaliyet göstermeleri hususunda motive eder.
- Çocukların keşfedebileceği ve özgürce dolaşabileceği, bebek arabalarının her yerde olduğu rahat ve güvenli bir kentsel ortam sağlar.
- Yıl boyunca insanların bir araya gelip bağlantı kurması için yerler sunar.
- İnsanlar arkadaşlarıyla daha resmi bir şekilde bir restoranda değil, sokakta bir araya gelmeyi sevdikleri için daha fazla bağlantı fırsatı sağlar.
- Trafığın daha sakin olduğu güvenli sokaklar sağlar.

Mekân oluşturma, yerel halkla ve farklı disiplinler ve yaklaşımlar arasında yatay işbirliği temelinde yürütülür. Kentsel tasarım, ekonomik kalkınma, etkinlikler ve aktivasyon, topluluk gelişimi, kentsel planlama, sanat, mühendislik, altyapı, sürdürülebilirlik ve daha pek çok konuda uzmanlık üzerine kurulu bir şekilde bütünsel bir yaklaşım sunar (Cracknell, 2024). Halk tarafından şekillendirilen alanlar, dışarıdan dayatılan tasarımlardan farklı olarak reklam ya da pazarlama desteğine ihtiyaç duymaksızın öncelikle yerel sakinlerin gereksinimlerine yanıt verecek nitelikler kazanır. Sorunlara yönelik proaktif bir tutum benimsenmesi, durağan bir çevre oluşumunu engelleyerek kentsel devinime mikro ölçekte katılım sağlar. Herhangi bir siyasal kaygı gözetmeksizin kapsayıcı biçimde sakinlerin yararını incelemesi, toplumsal grup hegemonyalarının önüne geçilmesine de katkı sunar. Uygulamalar, mevcut koşulların elverdiği ölçüde bağlama uyumlu biçimde gerçekleştirilir. Sakinler tarafından şekillendirilen alanlar yaratıcı, eşitlikçi ve canlı bir nitelik taşır (Town Team Movement, 2024a, s. 1).

5. Mekân Oluşturmaya Dair Örnekler

Kullanıma açılan yerlerinden dışında bir kentteki her boş arsa, çevredeki topluluk için ekolojik ve sosyal faydaları kısıtlayabilecek veya destekleyebilecek benzersiz özelliklere sahiptir. Bu özelliklerin tümü, kentsel çevre potansiyelini en üst düzeye çıkarmak için birlikte değerlendirilebilir (Rega-Brodsky ve diğerleri, 2018, s. 1). Kentsel nüfus için daha yüksek bitki örtüsü çeşitliliğine sahip alanlar her zaman çevresel gürültünün azaltılmasında doğrudan olumlu sonuç vermese de bitki örtüsünün akustik ortamı değiştirdiği ve sesi daha kabul edilebilir düzeylere çekebildiği bilinmektedir (Marselle ve diğerleri, 2021, s. 148; Collins ve diğerleri, 2020). Dünyada bazı kentler, yeni yeşil alanlar oluşturmak, ağaç dikmek ya da çatı bahçeleri geliştirmek amacıyla kendi programlarını aktif biçimde hayata geçirmektedir. Örneğin, Los Angeles belediye başkanı, kenti Amerika Birleşik Devletleri’nin en yeşil büyük şehri yapma hedefiyle Milyon Ağaç Los Angeles programını başlatmıştır. Bu program, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ile belediyeye bağlı birimlerin işbirliği içinde uygulanmıştır (Churkina ve diğerleri, 2015, s. 14).

New York’ta pandemi döneminde, kapalı mekânların taşıdığı risklere alternatif olarak sinema önleri dâhil geniş kaldırımlar ve açık alanlarda kurulan baraka tipi yemek kulüpleri ile oturma düzenekleri, insanları bir araya getirerek aralarında bağ kurulmasına olanak sağlamıştır. Kent sakinleri bu alanları “hayatın tadını çıkardıkları yerler” olarak tanımlamıştır. Belirli gruplara değil kentin tüm sakinlerine hitap eden bu uğrak noktaları sokaklara canlılık kazandırmıştır. Ancak Belediye Başkanı Eric Leroy Adams ile Konsey Başkanı Adrienne Eadie Adams’ın kararları doğrultusunda, sokakların bu şekilde kullanımına ek mali yükümlülükler getirilmiş ve kullanım

sınırlanmıştır; denetimin yeniden belediyeye ve araç trafiğine bırakılmasını amaçlayan düzenlemelerle bu alanlar kaldırılmaya başlanmıştır. Uygulamaya tepki gösteren kentliler, kaybedilenin yalnızca yeme içme mekânları değil, yönetimin korumakla yükümlü olduğu sosyal bağlar ve kent ruhu olduğunu ifade etmiş ve şu çağrısı yapmıştır: Bu alanlar toplulukları güçlendirerek sokaklara ve mahallelere yeni bir yaşam kazandırmıştır; geleceğin ana caddelerini belirleyecek olan unsur araç trafiği değil, insanların sosyal yaşam merkezleri olacaktır (Kent ve diğerleri, 2024a). Dolayısıyla topluluğu bir araya getirmenin en etkili yollarından biri, bireylerin fiziksel olarak buluşabileceği ortamlar yaratmaktır. Mahalle sakinlerini buluşturacak mekânların ve etkinliklerin planlanmasına imkân tanınması, yerel halkın aktif ve katılımcı bir rol üstlenmesini destekler. Tasarım kararları, mekân üzerinden insanları ayrıştırma ya da bir araya getirme gücüne sahiptir. Her yaşta bireyin birlikte bulunabildiği sokaklar, New York örneğinde görüldüğü gibi (Görsel 1, 2), sakinler arasında etkileşimi teşvik ederek toplumsal bağı güçlendirmektedir (Town Team Movement, 2024a, s. 12).

Görsel 1, 2: Pandemiye New York'ta dönüşen sokak ve kaldırımlar

Kaynak: (Kent ve diğerleri, 2024a)

Sosyal mekân adıyla yüksek maliyetlerle inşa edilen kapalı alanlar, zor koşullarda işlevsiz kaldığında, doğayla doğrudan ilişkili en basit açık alanların insanların birçok gereksinimine yanıt verebildiği görülmüştür. Pandemi bunun en açık örneğidir. Bu alanların sokaklarla doğrudan bağlantılı olması ise yılın farklı dönemlerinde de aktif biçimde kullanılmalarını mümkün kılmaktadır (Kent ve diğerleri, 2024a). İnsanlar için inşa edilmiş altyapı, hizmetler, ulaşım, eğitim, ekonomik olanaklar ve diğer maddi gereksinimleri karşılayan yaşanabilir yerlerden, insanlarla birlikte ya da insanlar tarafından üretilmiş, derin bağlılık ve aidiyet hissettiğimiz, üzerinde söz ve etki sahibi olduğumuz sevecen mekânlara doğru bir dönüşüm, bu yerleri daha iyi hale getirme arzusunun da beraberinde getirir (Cracknell, 2024). Doğayla bağlantılı mahalle ölçeğindeki toplanma alanları, psikolojik restorasyon üzerinde etkili olarak bireylere özgürlük duygusu ve haz deneyimi sunar (Görsel 3, 4). Toplanma alanları, sosyal denetim mekanizmalarını harekete geçirerek doğal bir güvenlik ağı oluşturur ve güvenlik hissini

pekiştirir. Güvenlik duygusunun ruhsal iyilik hâlinin korunmasına katkı sağlaması, toplumsal dengenin sürdürülmesi açısından önemli bir rol oynar (Mostafa ve diğerleri, 2004, s. 102).

Görsel 3, 4: Farklı işleve sahip dükkanların toplanma noktası haline dönüşmesi

Kaynak: (Kent ve diğerleri, 2024a)

İnsanın kendi eliyle oluşturduğu kültürel çevrede doğa unsurlarını yalnızca birer peyzaj nesnesi olarak görmek yerine, kent kültürünü doğayla uyumlu biçimde kurgulaması durumunda ortaya çıkan temiz hava, yürüyüş, egzersiz ve oyun alanları ne bir amaç ne de bir sonuçtur. Bunlar sadece gündelik yaşamın olağan bileşenleridir. Kentlerin bu yaklaşımı benimsemesindeki temel amaç, sakinlerin özellikle konut ve işyeri binalarını tek yaşam evreni olarak görmelerini engelleyerek algısal bir daralmayı aşmalarını sağlamaktır. İnsan doğanın içinde var olur; bu nedenle açık havada gerçekleştirilen etkinlikler rahatlatıcı bir ortam sunduğundan, yeşil alanlar bireyleri dış mekâna çekmede önemli bir işleve sahiptir. Araştırmalar, ağaç ve bitki örtüsünün varlığının komşuluk ilişkilerinin güçlenmesi ve güvenlik duygusunun artması gibi sosyal ekosistem göstergeleriyle ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Açık alanlarda yetişkin gözetiminde daha fazla zaman geçiren çocukların suça yönelme olasılığının azalması da bu alanların varlığı ve erişilebilirliğinin önemini açık biçimde göstermektedir (Friedman, 2021, s. 268).

Görsel 5, 6: Fremantle’de (Avusturalya) açık alan ve bisiklet yolu

Kaynak: (Town Team Movement, 2024b)

Binaların varlığı ne kadar zorluyorsa araçların varlığı da benzer ölçüde gereklidir. Ancak binalar insan ölçeğini ezici biçimde tehdit edebildiği gibi, benzer bir tehdit araçlardan da kaynaklanmaktadır. Yolların otomobillere öncelikli biçimde tahsis edilmesi, başlangıçtaki ulaşım hedefinden saparak kentsel hareket alanlarını daraltmış ve yaşamı, binaların baskın rolüyle uyumlu biçimde kartezyen bir kent düzenine hapsetmiştir. Yirminci yüzyılın son çeyreğinde kentleri daha sürdürülebilir kılmaya yönelik ulaşım politikalarının başında bisiklet kullanımının teşvik edilmesi yer almaktadır. Bisikletlilere, yayalara ve mahalle sakinlerine ayrılmış alanlar, trafik kaynaklı riskleri azaltırken kamusal mekânın güvenliğini de artırmaktadır (Görsel 5, 6). Taşıt odaklı kurgulanan sokaklar bireysel ölçekte pratiklik sağlıyor gibi görünse de talebin artmasıyla birlikte yollar ve sokaklar araçlarla dolu dar koridorlara dönüşmektedir. Kent sokaklarında araçlarla yayalar karşılaştığında, mekânsal üstünlük çoğunlukla araçlara ait olmakta ve yayalar kendilerini küçük ve savunmasız hissetmektedir. Bisiklet yollarının mekân tasarımında yükselen bir eğilim olduğu açıktır; ancak planlama yaklaşımları bağlama göre önemli farklılıklar göstermektedir.

Taşıt yolunun hemen yanında, işlevsel genişlikten yoksun ve fiziksel koruma olmaksızın yalnızca zemin renklendirmesiyle tanımlanan bisiklet yolları, bisikletlileri yayaların motorlu taşıtlar karşısında hissettiğine benzer bir güvensizlik duygusuna sürüklemektedir. Bisiklet daha ekonomik, sağlıklı ve çevresel açıdan daha sürdürülebilir bir ulaşım biçimi olmasına rağmen, mekânsal tasarımın otomobil öncelikli kurgulanması nedeniyle taşıt trafiği içinde tehdit altında kalan bisikletliler bu kez kaldırımlarda yayalar için risk oluşturabilmektedir. Sorunun çözümü, yolun kullanım türüne göre ayrıştırılmış ve birbirinden bağımsız sistemlerin tasarlanmasını gerektirir (Alexander ve diğerleri, 1977, s. 290). Mekân oluşturma yaklaşımı, konut, ticari ve kamusal işlevleri aynı alanda bütünleştiren karma kullanımlı gelişimi teşvik eder. Bu yaklaşım, yer duygusunu güçlendirirken sosyal etkileşim ve ekonomik faaliyet için elverişli bir zemin oluşturur. Karma kullanımlı gelişim, mağazalara, hizmetlere ve toplu taşımaya erişimi kolaylaştıran, yaya ve bisiklet odaklı mahalleler üreterek otomobile bağımlılığı azaltmaya da katkı sağlayabilir (Urban Design Lab, 2023).

Görsel 7: Amsterdam'da sokağa açılmış etkinlik alanı

Kaynak: (Friedman, 2021, s. 270)

Erişilebilir sokakların planlanması, Amsterdam örneğinde görüldüğü gibi (Görsel 7), hareket kısıtlılığı bulunan bireylerin kamusal alanda daha fazla zaman geçirmesine olanak tanır. Kamusal meydanlar açık hava oturma odaları olarak değerlendirilebilir. Bu nitelik, mekânda güçlü sosyal ilişkilerin ve ortak bir güvenlik ağının oluşması açısından önemlidir. Meydanların kullanıcı çekebilmesi için tanımlı ve nitelikli bir sokak cephesine sahip olması gerekir. Örneğin, merkezinde ana bir çeşme bulunan meydan düzenlemeleri alana güçlü bir odak noktası kazandırır. Alternatif olarak, kamusal sanat öğeleri ve uygun yerleştirilmiş kent mobilyaları, etkileşimi ve toplanmayı teşvik edecek biçimde kurgulanabilir (Friedman, 2021, s. 270, 287).

Bir sokağın fiziksel boyutları ve işlevsel gereksinimleri, sokak mobilyalarının kentsel peyzaja nasıl ve ne ölçüde entegre edilebileceğini belirler (Liebenberg, 2022, s. 7). Kamusal sanatın yerel kültürü destekleyici biçimde uygulanması, topluluk açısından çok yönlü yararlar üretir. Kamusal sanat, güçlenme duygusunu artırabilir, suç ve vandalizmi azaltabilir, sosyal etkileşimi çoğaltabilir, oyun ve yaratıcılığı teşvik edebilir, mekânın kültürel ve sembolik değerini yükseltebilir ve kamusal eğitim açısından işlev görebilir. Bağlayıcı niteliği sayesinde bireysel önyargıların ötesine geçerek topluluk oluşumuna katkı sunar. Özel sanatın çoğu zaman belirli mekânlarda sergilenen ve daha sınırlı bir izleyiciye hitap eden temsil niteliğine karşılık, kamusal sanat farklı sosyal bağlamlarda geniş ve çeşitli kitlelere açık biçimde sunulmaktadır (Friedman, 2021, s. 296).

5. Sonuç

Kentlerin dev ölçekli yapılara ve taşıt yollarına öncelik verecek biçimde kurgulanması, sokakları sakinlerine yabancılaştıran ve kentsel yaşamı çok katmanlı maliyetlerle karşı karşıya bırakan bir süreç üretmiştir. Kentsel mekânın ekonomik değer üzerinden tanımlanması, mekânı metalaştırırken mahallelerin toplumsal ve kültürel dokusunu zayıflatmaktadır. Bir yerde yaşamak ile o yerin sakini olmak arasındaki fark tam da burada ortaya çıkar. Yerle kurulan ilişkinin zayıflaması, aidiyet duygusunun ve kolektif sorumluluğun gerilemesine yol açar. Mekân oluşturma yaklaşımı, ikamet etme pratiğini yeniden güçlendiren ve yer ile kurulan bağı onaran

bir çerçeve sunmaktadır. Yaşamın konut ve işyeri arasında sıkıştığı bir kent kurgusu, sokakları yalnızca geçiş hatlarına indirger. Mahalle ölçeğinde kültür üretimi zayıflar, bireyler kapalı mekânlara çekilir; ardından yabancılaşma ve kayıtsızlık yaygınlaşır. Kamusal alanların üretimine doğrudan katılım ise toplumsal iletişimi güçlendirir ve yerel ekonomiye canlılık kazandırır. Mekân üretiminde ortak yararı önceleyen bir yaklaşım, kentsel dayanıklılığın temel koşullarından biridir.

“En iyi olan en yakın olandır” ilkesi, ulaşım ve mekân organizasyonunda yerellik temelli çözümleri işaret eder. Malzeme ve enerji tüketimini azaltan, yürüme ve bisiklet gibi doğal hareket biçimlerini destekleyen planlama anlayışı, kentsel yaşamın niteliğini artırır. Politikaların nüfusun büyüklüğünden çok yaşam kalitesine odaklanması gerekmektedir. Her bölgenin özgün nitelikleri dikkate alındığında bütüncül bir mekânsal kurgu mümkündür.

Bu çalışmada, mekân oluşturma yaklaşımının yalnızca fiziksel tasarım meselesi olmadığı; yerellik, aidiyet ve kolektif sorumluluk üzerinden kentsel sürdürülebilirliğin yeniden düşünülmesini gerektiren bütüncül bir planlama perspektifi sunduğu ortaya konmuştur. Sokak ve mahallelerin yeniden değer kazanması, kentlerin yaşanabilirliğini doğrudan etkiler. Kapalı mekânlara sıkışmış bir yaşam kolektif hafıza üretmezken, kamusal alanlar ortak deneyimleri görünür kılar ve toplumsal bağı güçlendirir. Mekâna değer atfedilmeden toplumsal yönelim üretilemez. Mahalle ve sokakların itibarının yeniden tesis edilmesi, kentsel yaşam kalitesini artırmanın temel koşullarından biridir. Mekân oluşturma, fiziksel düzenlemenin ötesinde sosyal, kültürel ve ekolojik sürekliliği birlikte ele alan bir strateji olarak değerlendirilmelidir. Yaşamın dinamizmi yeni kültürel formlar üretme potansiyeli taşır; bu dinamizmin desteklendiği kentler, sürdürülebilirliği dışsal müdahalelerle değil kendi iç devinimleriyle üretebilir.

Kaynakça

- Akbarishahabi, L. (2022). İnsan ölçeğinde tasarlanan kentsel mekanlar ve kent sakinlerinin aidiyet duyguları üzerine bir değerlendirme. *Kent Akademisi*, 15(1), 136-154. <https://doi.org/10.35674/kent.991918>
- Alexander, C., Ishikawa, S., & Silverstein, M. (1977). *A pattern language: Towns, buildings, construction*. Oxford University Press.
- Boutreux, T., Bourgeois, M., Bellec, A., Commeaux, F., & Kaufmann, B. (2024). Addressing the sustainable urbanism paradox: Tipping points for the operational reconciliation of dense and green morphologies. *npj Urban Sustainability*, 4(1), Article 38. <https://doi.org/10.1038/s42949-024-00176-7>
- Breuste, J. (2022). *The green city: Urban nature as an ideal, provider of services and conceptual urban design approach*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-63976-4>
- Canniffe, E. (2006). *Urban ethic: Design in the contemporary city*. Routledge.
- Churkina, G., Grote, R., Butler, T. M., & Lawrence, M. (2015). Natural selection? Picking the right trees for urban greening. *Environmental Science and Policy*, 47, 12–17. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2014.10.014>
- Collins, R. M., Spake, R., Brown, K. A., Ogutu, B. O., Smith, D., & Eigenbrod, F. (2020). A systematic map of research exploring the effect of greenspace on mental health. *Landscape and Urban Planning*, 201, Article 103823. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2020.103823>
- Cracknell, D. (2024). *Placemaking in 12 minutes*. Placemaking.Education. <https://placemaking.education/p/placemaking-in-12-minutes>
- Demir, G. (2017). Oldenburg'un üçüncü mekân paradigması bağlamında kütüphane mekânının sorgulanması. *Bilgi Dünyası*, 18(2), 195–223. <https://doi.org/10.15612/BD.2017.628>
- Fairbairn, A. J., Meyer, S. T., Mühlbauer, M., Jung, K., Apfelbeck, B., Berthon, K., Frank, A., Guthmann, L., Jokisch, J., Kerler, K., Obster, C., Unterbichler, M., Webersberger, J., Matejka, J., Depner, P., & Weisser, W. W. (2024). Urban biodiversity is affected by human-designed features of public squares. *Nature Cities*, 1, 706–715. <https://doi.org/10.1038/s44284-024-00126-5>
- Friedman, A. (2021). *Fundamentals of sustainable urban design*. Springer Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-60865-1>
- Giridharan, R., Ganesan, S., & Lau, S. (2004). Daytime urban heat island effect in high-rise and high-density residential developments in Hong Kong. *Energy and Buildings*, 6(36), 525-534. <https://doi.org/10.1016/j.enbuild.2003.12.016>
- Givoni, B. (2008). *Climate considerations in building and urban design*. Wiley.
- Göregenli, M. (2010). *Çevre psikolojisi: İnsan mekân ilişkileri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Göregenli, M., Karakuş, P., Özgen Kösten, E. Y., & Umuroğlu, İ. (2014). Mahalleye bağlılık düzeyinin kent kimliği ile ilişkisi içinde incelenmesi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 29(73), 73–85.
- Jacobs, J. (2011). *Büyük Amerikan şehirlerinin ölümü ve yaşamı*. Metis Yayınları.
- Kaźmierczak, A., Armitage, R., & James, P. (2010). Urban green spaces: Natural and accessible? The case of Greater Manchester, UK. In N. Müller, P. Werner, & J. G. Kelcey (Eds.), *Urban biodiversity and design* (pp. 383–405). Wiley-Blackwell.
- Kent, F., Panova, T., & Madden, K. (2024a, June 24). *What New Yorkers lost: Dining sheds that supported vibrant sidewalk life and social hubs in NYC*. Social Life Project. <https://www.sociallifeproject.org/dining-sheds-social-hubs-and-sidewalk-life-in-nyc/>
- Kent, F., Madden, K., Walljasper, J., & Hinshaw, M. (2024b, July 29). *Paris: A city where social life thrives*. Social Life Project. <https://www.sociallifeproject.org/paris-is-the-world-capital-of-affection-comfort-joy/>

- Le Corbusier. (1985). *Towards a new architecture*. Dover Publications.
- Liebenberg, A. (2022). *Exploring the opportunities for street furniture to contribute to climate resilience and sustainability*. UBC Sustainability Scholars.
- Madanipour, A. (2006). Roles and challenges of urban design. *Journal of Urban Design*, 11(2), 173–193. <https://doi.org/10.1080/13574800600644035>
- Marselle, M. R., Lindley, S. J., Cook, P. A., & Bonn, A. (2021). Biodiversity and health in the urban environment. *Current Environmental Health Reports*, 8(2), 146–156. <https://doi.org/10.1007/s40572-021-00313-9>
- Mata, L., Ramalho, C. E., Kennedy, J., Parris, K. M., Valentine, L., Miller, M., Bekessy, S., Hurley, S., & Cumpston, Z. (2020). Bringing nature back into cities. *People and Nature*, 2(2), 350–368. <https://doi.org/10.1002/pan3.10088>
- McKinney, M. L. (2002). Urbanization, biodiversity, and conservation: The impacts of urbanization on native species are poorly studied, but educating a highly urbanized human population about these impacts can greatly improve species conservation in all ecosystems. *BioScience*, 52(10), 883–890. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2002\)052\[0883:UBAC\]2.0.CO;2](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2002)052[0883:UBAC]2.0.CO;2)
- Moataz, M. (2024, October 10). *Third Place Theory: Creating community spaces*. Urban Design Lab. <https://urbandesignlab.in/third-place-theory-creating-community-spaces/>
- Moskell, C., & Allred, S. B. (2013). Residents' beliefs about responsibility for the stewardship of park trees and street trees in New York City. *Landscape and Urban Planning*, 120, 85–95. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2013.08.002>
- Mostafa, A., Sobh, H., & Ahmed, E.-K. (2004). Urban landscape impact on human behavior. In F. Alberti, P. Gallo, A. R. Matamanda, & E. J. Strauss (Eds.), *Resilient planning and design for sustainable cities* (pp. 95–106). Springer.
- Moughtin, C. (2003). *Urban design: Street and square*. Architectural Press.
- Novak, M. (2021, September 22). *The psychological effects of greenery on modern city dwellers*. CityChangers.org. <https://citychangers.org/psychological-effects-of-greenery/>
- Oldenburg, R. (2001). *Celebrating the third place: Inspiring stories about the "great good places" at the heart of our communities*. Marlowe & Company.
- Project for Public Spaces. (2007). *What is placemaking?* <https://www.pps.org/article/what-is-placemaking>
- Rega-Brodsky, C. C., Nilon, C. H., & Warren, P. S. (2018). Balancing urban biodiversity needs and resident preferences for vacant lot management. *Sustainability*, 10(5), Article 1679. <https://doi.org/10.3390/su10051679>
- Town Team Movement. (2024a). *20 quick wins: A recipe book for community-led placemaking*. Placemaking.Education. <https://placemaking.education/p/20-quick-wins>
- Town Team Movement. (2024b). *Case Study 4 – The Bike Hub*. <https://www.townteammovement.com/case-study-4-the-bike-hub/>
- Town Team Movement. (2024c). *Safer speeds & better places community toolkit*. Placemaking.Education. <https://placemaking.education/p/safer-speeds-and-better-places-community-toolkit>
- Urban Design Lab. (2023, March 28). *Placemaking in urban design*. Urban Design Lab. <https://urbandesignlab.in/placemaking-in-urban-design/>
- Vakhovskaya, M. Y., Tsvetkova, I. I., & Yachmeneva, V. M. (2021). Some aspects of urban green areas organization and management in Russia. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 876, 012079. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/876/1/012079>
- Whyte, W. H. (1980). *The social life of small urban spaces*. Project for Public Spaces.

Extended Summary

Human-Scale Neighborhoods in Placemaking as a Third Place

A single element of a city can reveal its underlying philosophy of life or even the lack of one. Micro-scale components such as sidewalks, streets, roads, buildings, parks, and squares represent the vital characteristics of the city and the meanings attributed to it. The safety felt by city dwellers in open spaces acts as a reflection of whether these components are merely a static design or a vibrant organism actively participating in the flow of daily life. The push for sustainable city design, a key policy in recent years, stems from the realization that many cities have developed a cartesian quality. In these cities, the design typically emphasizes roadways that facilitate vehicle traffic, with success measured by the ability to construct durable, high-rise buildings and unobstructed thoroughfares. This modern approach often prioritizes structures that meet supply and demand over pedestrian needs, thereby neglecting local topography and natural features. This disregard for the ecosystem results in a municipal philosophy that reduces cities to mere population and traffic challenges. The ecological framework of cities deteriorates over time, leading to monotonous urban environments devoid of aesthetic appeal and disconnected from local cultural elements. Although society may be rich in cultural diversity, urban designs can vary dramatically based on the influences of those who create them. Effective cultural interaction becomes undermined, as design rigidly enforces its own rules and ultimately stifles cultural expression, akin to how it freezes spaces. In cartesian city planning, residential areas are often isolated from spaces where social life flourishes. The growing distance between commercial, industrial, and residential zones not only complicates urban living but also creates accessibility challenges for education and healthcare institutions. As cities expand, the distances between essential points grow, leading to longer travel times and fostering a sense of indifference in the streets that people traverse. The urgency to move from one location to another often overshadows any appreciation for the surroundings or the people encountered along the way. Green spaces are typically viewed as areas to be reached only after covering significant distances, rather than as integral parts of urban life. As such, these regions become mere landscapes, detached from the essence of nature, rather than vital components of the environment where people live.

Are there any houses in your area that open directly to the street or garden? How many are left? How many doors do you have to pass through, and how many steps do you need to take to reach the street? Tall buildings primarily benefit banks and landowners through speculation, but their socioeconomic costs are significant. These structures disrupt light, air, and views, turning open spaces into rubble and preventing the creation of areas for social interaction. The degradation of the urban landscape and social life diminishes social control, which can lead to increased crime and make life more challenging, especially for women and children. Furthermore, these buildings, which studies have shown can harm people's emotions and mental well-being, lack reasonable features. As cities expand into natural areas, there is a growing movement to reintegrate nature into urban environments as part of the sustainability discourse. In so-called cartesian cities, different functions are segregated, with separate zones for housing, recreation, trade, and industry, usually centered around a public square or park. Although these designs intend to facilitate movement, they often become permanent obstacles that hinder mobility over time. The cartesian perspective that guides city design has led to policies aimed at planning sustainable urban environments. This study presents alternative proposals based on the theory of third places, where open space plays a vital role in ensuring urban sustainability. It emphasizes that improving the ecosystem requires addressing the nature-environment dichotomy. To achieve this, the principles of the placemaking movement are explored, focusing on community involvement and the idea that "small is beautiful" in local areas. Examples of initiatives aimed at integrating cities with natural ecosystems and transforming spaces into neighborhoods that foster collective interest are provided and evaluated. Frequently, what seems impossible has either already occurred or is happening elsewhere in a different time and place. These space-creation initiatives, which challenge the notion that large-scale projects are the only solutions to urban issues, can reignite the collective spirit, providing people with a sense of belonging and identity within their spaces.

As we become disconnected from our ability to truly inhabit a place, we also lose our roots and our connection to the resources that nurture our communities. Therefore, creating meaningful spaces in our cities can be seen as a way to revive the art of dwelling and strengthen our community ties. An urban design that confines life to homes and workplaces reduces the streets to mere corridors connecting these locations. This separation fosters alienation and indifference among individuals who live increasingly isolated lives rather than cultivating a collective culture within their neighborhoods. Engaging in the creation of spaces where people can gather outside of buildings is essential for enhancing community communication, both socially and economically. It is crucial to approach space creation with a focus on the common good, prioritizing community needs over individual interests. Adopting the principle that "the best is the closest" allows us to minimize transportation needs and create efficient local systems that serve everyone. Uncertainty can undermine trust within communities, but this uncertainty can be alleviated when individuals feel understood and able to express themselves. Developing a sense of identity and belonging requires establishing firm foundations within our environments. To achieve this, policies should prioritize understanding the needs of populations

rather than just their numbers. Urban planning that overlooks the importance of walking as an integral aspect of human experience fails to recognize a fundamental truth of our existence. It is essential to step outside and embrace the rhythm of life rather than confining ourselves to buildings. Furthermore, social guidance cannot be achieved without restoring dignity to neighborhoods and streets. By revitalizing our urban spaces, we can make cities more livable. The vibrancy of life fosters new cultures, diminishing the need for new sustainability claims, as cities naturally evolve to protect their ecosystems in motion.

Akademik ve İdari Personelin Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığını Etkileyen Faktörler: Üniversite Uygulaması

H. Pınar KAYA ¹

Bedia ZIVALI ²

Akademik ve İdari Personelin Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığını Etkileyen Faktörler: Üniversite Uygulaması	Factors Affecting Academic and Administrative Staff's Sustainable Development Awareness: University Practice
Öz Üniversitelerin sürdürülebilirlik misyonunu benimseyerek uygulayabilmesinde üniversitelerde görev yapan çalışanların sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri önemli rol oynamaktadır. Çalışmanın amacı anket yöntemi ile akademik ve idari personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerini ekonomik, toplumsal ve çevresel faktörler açısından incelemektir. Elde edilen bulgulara göre sürdürülebilir kalkınma farkındalığını en çok ekonomik faktörlerin etkilediği tespit edilmiştir. Üniversite personelinin ekonomik koşulları ve kalkınma ile ilgili ekonomik beklentileri, sürdürülebilirlik farkındalıklarını doğrudan etkilediği için sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada politika yapıcıların ekonomik faktörleri iyileştirme yönündeki çabalarının önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.	Abstract The sustainable development awareness levels of university staff play an important role in universities' ability to adopt and implement their sustainability mission. The study aimed to examine the sustainable development awareness levels of academic and administrative staff using a survey method in terms of economic, social, and environmental factors. According to the findings, economic factors were found to have the greatest impact on sustainable development awareness. It has been concluded that the efforts of policy makers to improve economic factors are important in achieving sustainable development goals, as the economic conditions and economic expectations of university staff directly affect their sustainability awareness.
Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Üniversite, Akademik Personel, İdari Personel, Farkındalık	Keywords: Sustainable Development, University, Academic Staff, Administrative Staff, Awareness
JEL Kodları: H30, M49	JEL Codes: H30, M49

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma (03.09.2024 tarih ve 2024/08/18 sayılı Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu Onay Belgesi ile) bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Yazar 1'in makaleye katkısı %60, Yazar 2'nin makaleye katkısı %40'tır.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye, pkaya@ahievran.edu.tr

² Arş. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye, bediha.zivali@ahievran.edu.tr

e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Modern çağda uluslararası toplumun en çok ilgilendiği konulardan biri olan sürdürülebilir kalkınma; ekonomik gelişme, çevre koruma ve sosyal adaleti sağlama arasında denge kurmaya yönelik uzun vadeli bir yaklaşımı temsil eder (Yassir, 2025, s. 8). Gelecekteki kalkınmaya zarar vermeyen hedefleri yerine getirmek için yürütülen mevcut eylemler olarak tanımlanabilen sürdürülebilir kalkınma; ekolojik sistem, ekonomik sistem ve sosyo-kültürel sistem olmak üzere birbiriyle ilişkili sistemler arasındaki bütünleşme, değişim, uzlaştırma ve uzlaşma anlamına gelir (Tien vd., 2020, p. 43). Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ekonomik ve sosyal kalkınmanın çevreyle bağlantılı olması gerektiği fikrine dayanmaktadır (Berglund & Gericke, 2016, s. 1115).

Sürdürülebilir kalkınma terimi ilk kez Birleşmiş Milletler tarafından 1987 yılında yayınlanan “Brundtland Raporu”nda kullanılmıştır. Çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları olan sürdürülebilir kalkınma, çok boyutlu bir kavramdır. Ekonomide kâr hakimdir, ekolojide doğal kaynakların korunması esastır, sosyal amaç ise insanların yaşam koşullarını iyileştirmektir. Sürdürülebilir kalkınmanın zorluğu, tüm ekonomik, çevresel ve toplumsal faydaları ve gelecek nesli bir araya getirmektir. Yaklaşım ne olursa olsun, sürdürülebilir kalkınma aynı anda ekonomik kalkınmayı, çevrenin korunmasını ve sosyal refahın sağlanmasını gerektirdiği için sosyal, ekonomik, çevresel faktörlerin birbirleri ile ilişkisi ve uyumu son derece önemlidir (Teodorescu, 2015, s. 85).

Küresel ısınma, su kıtlığı, biyolojik çeşitliliğin azalması, asit yağmuru, doğal kaynakların tükenmesi, kirlilik, aşırı nüfus, ormanların kaybı gibi birçok sorun nedeniyle son yıllarda çevre küresel bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Çevre sorunlarına karşı zamanında önlem alınmazsa söz konusu sorunlar insan sağlığını tehdit edebilir, hastalık ve ölüme sebep olabilir. Bu çevre sorunlarının ve çevresel sorunlarla ilişkili olan ekonomik ve sosyal sorunların kalıcı çözümü eğitim ve farkındalık yoluyla sağlanabilir (Kumar & Kumar, 2023, s. 183).

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin Birleşmiş Milletler tarafından 2015 yılının Eylül ayında kabul edilmesi ve 2016 yılının başından itibaren yürürlüğe girmesi ile birlikte daha sürdürülebilir bir dünya yaratmak Birleşmiş Milletler üyesi olan ülkelerin ortak amacı haline gelmiştir. Söz konusu hedeflere 2030 yılı sonuna kadar ulaşılabilmesi için başta eğitim kurumları olmak üzere herkese önemli sorumluluklar düşmektedir. Yükseköğretim kurumları öğrencilerin sürdürülebilirlik bilgisini artırmada ve sürdürülebilirlik davranışlarını teşvik etmede veya onları bu davranışlara katılmaya motive etmede önemli rol oynamaktadır (Leiva-Brondo vd., 2022, s. 1).

Özellikle sanayileşme ve kentleşme sürecinin hızla devam ettiği ülkelerde sürdürülebilir kalkınma bilincinin oluşması büyük önem taşımaktadır (Atmaca vd., 2019, s. 86). Sürdürülebilir kalkınmanın hedefleri konusunda küresel ölçekte herkesin bilgi sahibi olması ve hedeflere ulaşılmasına katkıda bulunması beklenir (Akinlolu vd., 2017, s. 669). Sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin temel bileşenlerinden biri eğitimidir (Yuan vd., 2021, s. 1). Eğitim, insanların algılarını, tutumlarını ve davranışlarını değiştirmenin bir yolu olduğu için sürdürülebilir kalkınma eğitim ile sağlanabilir (Sudarmin vd., 2024, s. 1). Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek ve böylece sosyal refahı artırmak üzere insan sermayesinin gelişimine yönelik politikalar benimsemek önemlidir.

İnsan sermayesinin gelişimi, insanların enerji tasarrufu konusunda duyarlı olmalarını ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmalarını sağlamak açısından önemlidir. İnsan sermayesi gelişen ülkelerin çevre bilincinin, ekonomik ve sosyal özgürlüklerinin artması

beklenmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaşmasının, insan sermayesinin gelişiminin ve teknolojik ilerlemelerin, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olabileceği düşüncesinden hareketle BRICS ülkelerinde yapılan bir çalışmada insan sermayesi gelişiminin, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin başarılmasına katkıda bulunduğu kanıtlanmıştır. Çalışmanın sonucunda BRICS ülkelerinin insan sermayesine daha fazla yatırım yapmaları sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için temel politika seçeneği olarak sunulmuştur (Pata, 2025, s. 1-12).

Bireysel ve/veya kolektif olarak tüm insanlar sosyal, ekonomik veya çevresel sorunların çözümünün bir parçası olmalıdır. Bu noktada yükseköğrenim, kişisel ve mesleki yaşamlarında en uygun teknolojileri kullanarak, daha etkin endüstriyel süreçler geliştirerek, insanların ve toplumların bireysel gelişimini teşvik ederek, daha az gelişmiş ülkelerin gelişimine katılarak küresel sorunları çözmek için hareket edebilecek öğrencileri eğitmede önemli bir rol oynar. İnsanlığın ve gezegenimizin geleceği özellikle bugünün genç neslinin elindedir (Leiva-Brondo vd., 2022, s. 1). Üniversiteler genç nesilleri yetiştiren eğitim kurumlarının son halkasıdır.

Beşerî sermaye ile sürdürülebilir kalkınma bilinci arasında güçlü bir bağ vardır. Sürdürülebilir kalkınma bilincine sahip çalışanlardan oluşan üniversitelerin, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin yerine getirilmesindeki önemli payı yadsınamaz. Öğrencilere örnek teşkil etmesi ve üniversitelerin sürdürülebilirlik misyonunu ve vizyonunu benimseyerek uygulayabilmesi, üniversitelerde görev yapan çalışanların konu ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeyine bağlıdır. Üniversitelerde eğitim alan öğrencilerin yetişmesinde ve çalışma hayatına hazırlanmasında önemli paya sahip olan üniversite akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma hedefleri hakkındaki farkındalıklarını ve bu farkındalıklarını etkileyen faktörleri tespit etmek çalışmanın temel amacıdır. Anket tekniği ile akademik ve idari personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerini ekonomik, sosyal ve çevresel faktörler açısından belirlemeyi amaçlayan bu çalışmanın, küresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesine katkıda bulunması beklenmektedir.

2. Literatür Taraması

Ulusal literatürdeki çalışmalar incelendiğinde, üniversitede görev yapan akademik ve idari personelin “*sürdürülebilir kalkınma farkındalıklarını*” araştıran sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmıştır. Karcı Demirkol & Birişçi (2020) tarafından yapılan bir çalışmada Ege Üniversitesinde görev yapan 215 akademik personele anket uygulanmış ve akademisyenlerin “sürdürülebilirlik kavramı ve sürdürülebilir yerleşke” hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları, konu hakkındaki bilgi düzeylerinin fakülteye ve yaşa bağlı olarak değişiklik gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bir diğer çalışmada Uştuk & Özcan Gönülal (2021), 11 devlet üniversitesinde görev yapan ve araştırma alanları içerisinde “sürdürülebilirlik” anahtar kelimesi olan 30 öğretim üyesi ve bir bağımsız araştırmacı ile görüşmeler yaparak sürdürülebilirlik kavramına yönelik algılarını araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda sürdürülebilirliğin ekolojik krize bir çözüm üretmediği, tam aksine krizi gizlemekte ya da ötelemekte olduğu ileri sürülmüştür.

Ulusal literatürdeki sürdürülebilir kalkınma farkındalığının tespiti ile ilgili yapılan diğer çalışmaların çok büyük bir kısmı üniversitelerin farklı bölümlerinde öğrenim gören öğretmen adayları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Az sayıda çalışma hemşire adaylarının, üniversite hastanesi çalışanlarının ve dergi baş editörlerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalıklarını belirlemeye yöneliktir. Söz konusu çalışmalara ilişkin özet bilgiler Tablo 1’de kronolojik olarak sunulmuştur.

Tablo 1: Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığının Tespitine Yönelik Ulusal Literatür Özeti

Yazar (yıl)	Örneklem	Sonuç
Öztürk Demirbaş (2015)	504 öğretmen adayı	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Öğretmenliği bölümündeki öğretmen adayları en yüksek, Okul Öncesi Öğretmenliği bölümündekiler ise en düşük sürdürülebilir kalkınma farkındalığına sahiptir. Cinsiyetin farkındalık düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Alt faktörler açısından öğretmen adaylarının “çevresel etik” ve “toplumsal-sosyal” sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri yüksektir.
Çobanoğlu & Türer (2015)	183 öğretmen adayı	Karadeniz Bölgesindeki bir üniversitenin Sosyal Bilgiler ve Fen Bilgisi Öğretmenliği bölümlerinde öğrenim gören adayların sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları yüksektir. Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları, cinsiyete ve bölüme göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık göstermemektedir.
Er Nas & Şenel Çoruhlu (2017)	143 fen bilgisi öğretmen adayı	Öğretmen adayları sürdürülebilir kalkınma kavramı ile ilgili yeterli seviyede bilgiye sahip değildir. Fen bilgisi öğretmen adaylarının lisansta aldıkları derslerin içeriğine “sürdürülebilir kalkınma” konusunun dahil edilmesinin farkındalıklarını artırabileceği ileri sürülmüştür.
Bulut (2019)	387 öğretmen adayı	Fırat ve İnönü Üniversitelerinin Sosyal Bilgiler bölümünde öğrenim gören adayların sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri cinsiyete ve sınıfa göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir. Küresel vatandaşlık düzeyleri yüksek olan adayların sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri de yüksek çıkmıştır.
Faiz & Yüzbaşıoğlu (2019)	790 öğretmen adayı	Kastamonu Üniversitesi öğretmen adaylarının “çevresel-etik, toplumsal-sosyal ve çevresel-ekonomik” farkındalık puanları orta seviyenin üzerindedir. Kadın adayların çevresel-ekonomik farkındalık puanları erkeklere göre daha yüksektir. 2. ve 3. sınıf öğrencileri daha yüksek farkındalığa sahiptir.
Dal & Akçay (2021)	102 fen bilimleri öğretmeni	Ağrı ilindeki ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları yüksektir. Fen bilimleri öğretmenlerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları yaş ve kıdeme göre farklılık göstermektedir.
Aslan vd. (2023)	323 üniversite hastanesi çalışanı	İstanbul’da bir üniversite hastanesindeki sağlık profesyonellerinin ve diğer çalışanların “toplumsal sürdürülebilirlik farkındalık düzeyleri”, ekonomik ve çevresel sürdürülebilirliğe göre yüksektir. Eğitim durumu ve gelir düzeyi ekonomik, çevresel ve toplumsal sürdürülebilirlik farkındalık düzeyi üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
Aydın Gürlü (2023)	310 sınıf öğretmeni adayı	Gaziantep Üniversitesindeki öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları orta seviyenin üzerindedir. 3. sınıftaki öğretmen adaylarının ve kadın adayların sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları daha iyi seviyededir.
Eröz vd. (2023)	91 öğretmen adayı	Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri orta seviyenin üzerindedir, cinsiyete göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir. Türkçe bölümündeki aday öğretmenlerin farkındalık düzeyleri, diğer bölümlere göre daha düşüktür. Yaşam boyu öğrenme eğilimi yüksek olan adayların farkındalık düzeyleri daha yüksektir.
Şen Olgay vd. (2023)	212 hemşirelik öğrencisi	İstanbul’da bir vakıf üniversitesinde okuyan hemşirelik öğrencilerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri ortalamanın üzerinde çıkmıştır. Öğrencilerin sürdürülebilirlik kavramları ve kalkınma hedeflerini bilmeleri, sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerini etkilemiştir.
Değirmenci & Gül (2024)	12 sosyal bilgiler öğretmeni adayı	Türkiye’deki bir devlet üniversitesinin öğretmen adayları sürdürülebilir kalkınma ile ilgili daha çok doğal kaynak kullanımına vurgu yapmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramının gelecek nesiller için önemli olduğu, ülke ve toplumların kalkınması ve gelişmesini ifade ettiği, yaşam tarzı ve bilincini yansıttığı ortaya çıkmıştır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının, dengeli ve adil yaşamının sürdürülebilir kalkınma açısından önemli olduğu ileri sürülmüştür.
Doğru & Orzan (2025)	355 öğretmen adayı	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi’ndeki öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalıklarının orta seviyede olduğu, farkındalığın cinsiyet, yaş, bölüm değişkenlerine göre anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile küresel iklim değişikliği farkındalığı arasında orta seviyede, pozitif ve anlamlı ilişki vardır.

Çeliker & Incekar (2025)	150 hemşirelik öğrencisi	Yüksek İhtisas Üniversitesi hemşirelik bölümü lisans öğrencilerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile gıda israfı tutumları arasında bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kız öğrencilerin ve 4. sınıf öğrencilerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığının yüksek olduğu tespit edilmiştir.
Çelik & Basaran-Acil (2025)	55 dergi baş editörü	TR-Index listesinde sağlık bilimleri alanında dizinlenen dergilerin baş editörlerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları yüksek seviyede tespit edilmiştir. Editörlerin sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile yaşları, cinsiyetleri, unvanları arasında bir ilişki olmadığı belirlenmiştir.

Üniversitede görev yapan akademik ve idari personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını araştırmaya yönelik olarak yapılan bu çalışma, araştırma yapılan meslek grubu ve il açısından yukarıda özetlenen çalışmalardan farklılaşmaktadır.

Uluslararası literatürde sınırlı sayıda da olsa üniversite personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını belirlemeye yönelik çalışmalar olduğu dikkat çekmiştir. Akinlolu vd. (2017), Nijerya’da Osun State Üniversitesindeki 450 öğrenci ve personele anket uygulayarak sürdürülebilir kalkınma hedefleri hakkındaki farkındalıklarını ve bilgilerini ölçmeyi amaçlamışlardır. Katılımcıların sadece %43’ünün sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin farkında olduğunu, bilgi düzeylerinin son derece düşük olduğunu ve %56,3’nün hedeflere karşı olumlu bir tutuma sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Sürdürülebilir kalkınma hedefleri hakkında olumlu tutuma sahip olmak, akademik personel olmak ve orta yaş grubuna ait olmakla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca erkeklerin kadınlara, akademik personelin akademik olmayan personele ve öğrencilere göre farkındalık düzeylerinin daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.

Leal Filho vd. (2021), 40 ülkeden 120 öğretim elemanının katıldığı anket ile sürdürülebilir kalkınma için öğretim elemanlarının sürdürülebilirliği öğretme ve uygulama konusundaki yeterliliklere ne kadar değer verdiğini ve bunları ne ölçüde algıladığını belirlemeye yönelik bir çalışma yapmışlardır. Elde edilen sonuçlar öğretim elemanlarının sürdürülebilirlik ile ilgili kavramların farkında olduğunu ancak sürdürülebilirlik sorunlarını ele almanın paydaş temelli, çözüm odaklı doğası göz önüne alındığında bu konuda eksiklikleri olduğunu ortaya koymuştur.

Dania & Okobia (2022), Nijerya’da Benin Üniversitesi personelinin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinde eğitimin rolüne ilişkin farkındalık düzeylerini araştırdıkları çalışmada 400 çalışana anket uygulamışlardır. Çalışma sonucunda üniversite personelinin farkındalığının orta düzeyde olduğu, personel farkındalığı arasında cinsiyet, nitelik ve deneyime dayalı önemli farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Xu vd. (2024), üniversite eğitiminde sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ve stratejileri geliştirmek amacıyla yaptıkları çalışmada 350 öğretim elemanı ve öğrenciye anket uygulamışlardır. Çalışmanın sonucunda sürdürülebilir kalkınma stratejilerinin başarılı bir şekilde uygulanmasının güçlü kurumsal destek gerektirdiği, üniversite yönetimi tarafından sürdürülebilir eğitim yaklaşımları teşvik edilirse öğrencilerin ve öğretim elemanlarının sürdürülebilir kalkınma farkındalığının iyileştiği tespit edilmiştir.

Zhengli & Boonphadung (2025), Çin’in Sichuan eyaletindeki sekiz üniversitede görev yapan 532 öğrenci danışmanına anket uygulayarak, danışmanların öğrencilere sürdürülebilir kalkınma hedefleri konusunda sağlayacakları katkıyı araştırmışlardır. Analiz sonuçları öğrenci danışmanlarının olumlu öğrenme ortamları yaratmada, ruh sağlığını geliştirmede, yeniliği teşvik etmede, eşitsizlikleri azaltmada ve sosyal sorumluluğu teşvik etmede yüksek yeterlilik seviyelerine sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Uluslararası literatürde sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile ilgili diğer çalışmaların daha çok üniversite öğrencileri üzerinde yapıldığı görülmektedir (Manolis & Manoli, 2021; Leiva-

Brondo vd., 2022; Ebaid, 2022; Yassir, 2025; Sahoo & Sahoo, 2025). Çalışmalarda sadece öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları ölçülmemiş bunun yanı sıra öğrencilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik farkındalıklarını artırmada etkili olan faktörler de (projeler, medya, ders dışı etkinlikler, kurumsal destek gibi) tespit edilmeye çalışılmıştır.

3. Yöntem

Çalışmanın amacı; Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını ölçmek, farkındalık düzeyinin cinsiyete, yaşa, eğitim durumuna, medeni duruma, kadro durumuna, mesleki tecrübeye, görev yapılan birime ve gelir düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek, personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalığına etki eden faktörleri (ekonomi, toplum ve çevre alt boyutlu faktörlerin sürdürülebilir kalkınma farkındalığı üzerindeki etkisini) belirlemek ve farkındalığın artırılmasına yönelik öneriler geliştirmektir. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına dolaylı katkı sunması açısından yapılan bu çalışmanın önemli olduğu düşünülmektedir.

Çalışmanın evrenini Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi personel bilgi sistemine kayıtlı toplam 1.473 (1.044 akademik personel ve 429 idari personel) personel oluşturmaktadır. Evrenden hareketle yapılan hesaplama sonucu asgari örneklem büyüklüğü %95 güven seviyesi ve %5 hata payı ile 305 tespit edilmiş ve araştırmada 420 akademik ve idari personele anket uygulanmıştır. Örneklem yöntemi olarak zaman kısıtı sebebiyle kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.

Anket formu; Atmaca vd., (2019) tarafından yapılan “Development of a Measurement Tool for Sustainable Development Awareness” başlıklı çalışmadan uyarlanarak oluşturulmuştur. Söz konusu ölçeğin kapsam geçerliliği uzman görüşü ile yapı geçerliliği ise doğrulayıcı faktör analizi ile sağlanmıştır. Anket formu, üniversite akademik ve idari personelinin demografik özelliklerini ve sürdürülebilir kalkınma farkındalığını belirlemeye yönelik olmak üzere iki bölüm olarak tasarlanmış ve 7 demografik bilgi ile 36 farkındalık ifadesi sorularından oluşturulmuştur. Anketin ikinci bölümünde yer alan sorular beşli Likert ölçeğine göre hazırlanmıştır.

Araştırma için etik kurul ve kurum izni alınmıştır. Atmaca vd. (2019) tarafından geliştirilen ölçekte sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ekonomi, toplum ve çevre farkındalığı olmak üzere üç alt faktöre ayrılmıştır. Bu çalışmada da faktör yükleri tespit edilerek anket sorularından elde edilen veriler “SPSS 29.0” istatistiksel paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

4. Bulgular

Araştırma kapsamında sağlanan verilerin istatistiksel analizlerinin sonuçları aşağıda sunulmuştur.

4.1. Akademik ve İdari Personelin Demografik Özellikleri ve Ölçek İfadelerine Verilen Cevapların Tanımlayıcı İstatistikleri

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi akademik ve idari personelinin demografik özelliklerinin tespitine yönelik yapılan frekans ve yüzde analizi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin İstatistikler

Demografik Özellikler		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	195	46,4
	Erkek	225	53,6
Yaş	18-25 arası	1	0,2
	26-33 arası	82	19,5
	34-41 arası	138	32,9
	42-49 arası	154	36,7
	50 ve üzerinde	45	10,7
Eğitim Durumu	Lise	3	0,7
	Önlisans	4	1,0
	Lisans	155	36,9
	Lisansüstü	258	61,4
Medeni Durum	Evli	196	46,7
	Bekar	224	53,3
Kadro Durumu	Akademik	244	58,1
	İdari	176	41,9
Mesleki Tecrübe	0-5	18	4,3
	6-10	97	23,1
	11-15	122	29,0
	16-20	103	24,5
	21 ve üzeri	80	19,0
Görev Yapılan Birim	Eğitim Fakültesi	31	7,4
	Fen Edebiyat Fakültesi	42	10,0
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	48	11,4
	İlahiyat Fakültesi	27	6,4
	Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi	9	2,1
	Güzel Sanatlar Fakültesi	20	4,8
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	4	1,0
	Spor Bilimleri Fakültesi	19	4,5
	Tıp Fakültesi	42	10,0
	Ziraat Fakültesi	42	10,0
	Yüksekokullar	4	1,0
	Meslek Yüksekokulları	56	13,3
	Rektörlük	56	13,3
	Enstitüler	20	4,8
Aylık Gelir Düzeyi	30.001-50.000 TL	71	16,9
	50.001-70.000 TL	177	42,1
	70.001 TL ve Üzeri	172	41,0

Ankete katılım gösteren üniversite personelinin yaklaşık %54'ü erkeklerden, %46'sı kadınlardan oluşmuştur. Yaş aralığı dağılımına bakıldığında en yüksek katılımın yaklaşık %37 ile 42-49 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların %61'i lisansüstü eğitim seviyesine sahipken %53'ünün bekar ve %58'inin akademik kadroda çalışanlardan oluştuğu tespit edilmiştir. Ankete en yüksek katılımı mesleki tecrübe yılı 11-15 yıl arası olan çalışanların gösterdiği saptanmıştır. Görev yapılan birime göre dağılıma bakıldığında en yüksek katılımın Meslek Yüksekokulları ile Rektörlükten sağlandığı ve bunu İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin izlediği görülmektedir. Son olarak katılımcılar aylık gelir düzeyine göre kategorize edildiğinde en yüksek katılımın %42 ile 50.001 TL – 70.000 TL gelir elde edenler olduğu tespit edilmiştir.

Ankete katılım gösteren akademik ve idari personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını etkileyen faktörlere yönelik yapılan frekans ve yüzde analizi sonuçları incelenmiş olup faktör bazında istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3: Katılımcıların Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığına İlişkin İstatistikleri

Ekonomi Faktörü						
Ortalama: 4,37	F	9	14	0	276	121
	%	2,1	3,3	0	65,7	28,8
Toplum Faktörü						
Ortalama: 3,11	F	5	14	3	195	203
	%	1,2	3,3	0,7	46,4	48,3
Çevre Faktörü						
Ortalama: 3,67	F	5	11	11	251	142
	%	1,2	2,6	2,6	59,8	33,8

Tablo 3'te yer alan frekans analizi sonuçları; katılımcıların sürdürülebilir kalkınma farkındalığını en çok ekonomik faktörlerin (4,37) etkilediğini, bunu çevresel faktörlerin (3,67) izlediğini, toplumsal faktörlerin (3,11) ise sürdürülebilir kalkınma farkındalığı üzerinde en az etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda ekonomik faktörlerin sürdürülebilir kalkınma farkındalığının biçimlendirilmesine yönelik faktörler arasında en önemli yere sahip olduğu ifade edilebilir.

4.2. Güvenilirlik ve Faktör Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla Cronbach's Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Elde edilen α değeri 0,949 olup, bu değer ölçeğin yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir (Alpar, 2013, s. 848-850). Ölçekte yer alan 36 maddeye ilişkin yapılan bu analiz, veri setinin güvenilirliğinin oldukça güçlü olduğunu ortaya koymuştur.

Tablo 4: Güvenilirlik Analizi Sonucu

Cronbach's Alpha Katsayısı	Madde Sayısı
0,949	36

Ölçeğin geçerliliğini sınamak amacıyla yapılan faktör analizinde ise Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterlilik değeri 0,899 olarak belirlenmiş, açıklanan toplam varyans oranı %61 bulunmuştur. Bartlett küresellik testi anlamlı çıkmış ($p=0,000$; $p<0,05$), bu da verilerin faktör analizine uygun olduğunu göstermiştir. Bu doğrultuda faktör yapısını belirlemek üzere Direct Oblimin rotasyon tekniği ile faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen faktör yapılarına ilişkin yük değerleri, varyans oranları ve özdeğerler Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Faktör Analizi Sonucu

FAKTÖRLER	F1	F2	F3	Özdeğer >1	% Açıklanan Varyans	Kümülatif
<i>Faktör 1: Ekonomi Faktörü</i>						
<i>"Gelecek nesilleri de düşünerek mevcut ekonomik kaynakları tasarruflu kullanmalıyız."</i>	,671			6,888	51,779	41,112
<i>"Kalkınma için yapılacak borçlanma ekonomik dengeler gözetilerek yapılmalıdır."</i>	,629					
<i>"Ekonomik politikalar, yoksulluğu ve gelir dağılımındaki farklılıkları azaltıcı nitelikte olmalıdır."</i>	,621					

"Ekonomik kalkınma işsizliği önleyecek şekilde planlanmalıdır."	,622					
"Ekonomik politikalar sürdürülebilir üretime göre şekillenmelidir."	,599					
"Ekonomik politikalar doğal kaynakları yok etmeyecek şekilde oluşturulmalıdır."	,591					
"Ekonomik kalkınma için üretim dışı sektörlere ağırlık verilmelidir."	,614					
"Ekonomik kalkınma için ileri teknoloji ürünlerinin üretimi desteklenmelidir."	,761					
"Ekonomik kalkınma için tarım ve hayvancılık sektörlerine yapılacak yatırımlar desteklenmelidir."	,614					
"Ekonomik kalkınma için araştırma geliştirme (AR-GE) çalışmaları desteklenmelidir."	,688					

Faktör 2: Toplum Faktörü

"Toplumdaki bireylere (kadın/erkek, zengin/fakir, ırk/din vb.) eşit fırsatlar sunulmalıdır."	,644					
"Toplumdaki bütün bireyler için bireyin yaşam boyu öğrenmesine olanak sağlayacak ortamlar oluşturulmalıdır."	,621					
"Toplumdaki bütün bireylere eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşım hakkı sağlanmalıdır."	,798					
"Toplumdaki kültürlerin birbiri ile etkileşimi desteklenmeli ve geliştirilmelidir."	,783					
"Bireylerin ve ailelerin refah düzeyini asgari koşulların üzerinde tutmak için toplum sorumluluk almmalıdır."	,674			5,133	9,919	46,332
"Şehirleşme, (şehir, kasaba vb.) toplumun ruh ve beden sağlığını koruyacak şekilde olmalıdır."	,765					
"Gelecek nesillere daha yeşil bir dünya bırakabilmek için ağaçlandırma çalışmaları ve ağaçların korunması ile ilgili her bireye sorumluluk düşmektedir."	,777					
"Ham madde kaynaklarının gelecek nesiller tarafından da kullanılabilmesi için atıkların geri dönüştürülmesi sürecinde her bireyin sorumlulukları olduğunu düşünüyorum."	,711					

Faktör 3: Çevre Faktörü

"Sürdürülebilir çevre için faaliyetlerde bulunan resmi ve sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları desteklenmelidir."	,744					
"Biyolojik çeşitliliğin devamı için doğal yaşama zarar veren her müdahale (bilinçsiz ilaçlama, yasak avlanma vb.) cezalandırılmalıdır."	,703					
"Araç alırken, ekolojik dengenin bozulmasına etkisi en az olan araçların tercih edilmesi gerektiğini düşünüyorum."	,633			7,554	14,891	55,651
"Enerji kaynaklarının daha uzun süreli kullanılabilmesi için enerji tasarrufu yapan ürünlerin tercih edilmesi gerekir."	,671					
"Yaşanılabilir bir dünya bırakabilmek için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılması gerekir."	,754					
"Gelecek nesillerin ekolojik sorunlar yaşamaması için mevcut kaynakların (su, hava, toprak vb.)"	,669					

<i>korunması hususunda her bireye düşen sorumluluklar vardır.”</i>					
<i>“Endüstri kuruluşları çevre sağlığını koruyacak ve doğal kaynakların kirlenmesini önleyecek tedbirler almalıdır.”</i>			,661		
<i>“Önlem alınmaması halinde küresel ısınmanın, dünyamızın geleceği için ciddi tehdit oluşturduğunu düşünüyorum.”</i>			,774		
<i>“Dünyanın yaşanabilirliğinin devamı için ekolojik ayak izimizin küçültülmesi gerektiğini düşünüyorum.”</i>			,644		

Araştırmada kullanılan ölçek Atmaca vd. (2019) tarafından geliştirilmiş olan çalışmadan alınmış olup söz konusu çalışmada geçerlilik ve güvenilirlik analizlerinin ardından sürdürülebilir kalkınma farkındalık ölçeğinin nihai formu 36 maddeden ve üç faktörden oluşmuştur. Bu çalışmada da yapılan faktör analizi neticesinde ekonomi, toplum ve çevre olmak üzere üç faktör elde edilmiştir. Bahsi geçen üç faktörün toplam varyans açıklama oranı 55,651 olup söz konusu bu oranın çok faktörlü yapılar için en az %40 şartını sağladığı görülmektedir (Bayram, 2009, s. 77; Büyüköztürk, 2007, s. 151).

Tabloda elde edilen faktör yapısında F1, F2 ve F3 başlıkları altında gruplanan değişkenlerin faktör yükleri, her bir maddenin ilgili faktörle olan ilişki düzeyini ortaya koymaktadır. Bu katsayılar, maddelerin ölçtüğü yapıya katkısını belirlemek açısından önemlidir. Literatürde faktör yük değerlerinin 0,60 ve üzeri olması yüksek düzeyde ilişkiyi, 0,30 ile 0,59 arasındaki değerler ise orta düzeyde ilişkiyi ifade ettiği kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2002, s. 474). Bu bağlamda, analiz sonuçlarında yer alan faktör yüklerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde olduğu görülmektedir. Öte yandan bir maddenin faktör yüküne bakarak ölçme aracının geçerliliği hakkında karar verilirken en önemli tehdit birden fazla faktörde yük alan maddelerden kaynaklanmaktadır. Faktör yükünün geçerliliği sebebi ile söz konusu maddeler ölçme aracından çıkarılmalıdır (Bursal, 2023, s. 214). Bu çalışmada 1-8-9-16-18-24-30-33 ve 34. ifadeleri birden fazla grupta faktör yükü bulundurması sebebi ile ölçme aracından çıkarılmıştır. Tablo 5’te yer alan Direct Oblimin rotasyonlu faktör analizi sonucunda üniversite personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını etkileyen üç faktör elde edilmiştir. Bu faktörler Atmaca vd. (2019) tarafından gerçekleştirilen ölçek geliştirme çalışmasına hemen hemen paralel şekilde seyretmiş ve bu çalışmada da (i) ekonomi, (ii) toplum ve (iii) çevre olarak adlandırılarak kategorileştirilmiştir.

4.3. Normallik Testi

Araştırmada analizler sonucu elde edilen üç alt faktörün normallik sınaması Kolmogorov-Smirnov testi ile incelenmiştir. Test sonuçları aşağıdaki Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6: Kolmogorov-Smirnov Testi Sonuçları

Faktörler	Test İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Sig. (p)
Faktör 1: Ekonomi Faktörü	0,211	420	0,000
Faktör 2: Toplum Faktörü	0,143	420	0,000
Faktör 3: Çevre Faktörü	0,044	420	0,005

Üç faktöre ait değişkenler için örneklem büyüklüğü $n=420$ olup, bu değer $n>50$ koşulunu sağladığı için normallik testi olarak Kolmogorov-Smirnov testi uygulanmıştır. Test sonucunda sırasıyla elde edilen anlamlılık düzeyleri $p=0,000$; $p=0,000$ ve $p=0,005$ olup, her üç faktör için de $p<0,05$ olduğu görülmüştür. Bu bulgular doğrultusunda, söz konusu değişkenlerin normal

dağılım varsayımını 0,05 anlamlılık düzeyinde karşılamadığı tespit edilmiştir. Bu sebeple çalışmada SPSS programı kapsamında normal dağılmayan veri setleri için en yaygın olarak tercih edilen “Non-parametrik testler”e başvurulmuştur. Örneklem grupları arasındaki farkların incelenmesinde Mann-Whitney U Testi ve Kruskal-Wallis Testi uygulanmıştır.

Çalışmada cinsiyet, medeni durum ve kadro durumu gibi ikili yapıya sahip değişkenlerin etkisini değerlendirmek amacıyla Mann-Whitney U testi kullanılmıştır. Bu test, iki bağımsız grup arasında medyan temelli anlamlı bir fark olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Normal dağılım varsayımı gerektirmemesi nedeniyle, özellikle parametrik olmayan veri setlerinde tercih edilen güvenilir bir yöntemdir. Mann-Whitney U testi sonuçlarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık ortaya çıkan değişkenlere ilişkin bulgular Tablo 7’de sunulmuştur.

Tablo 7: Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Faktörler	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	p (Sig.)
F1 (Ekonomi Faktörü)	Kadın	195	222,17	43323,0	19502,5	-2,305	0,023
	Erkek	225	200,84	45189,0			
F3 (Çevre Faktörü)	Kadın	195	220,11	43320,0	11101,0	-2,312	0,010
	Erkek	225	198,23	45179,0			
	Medeni Durum	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	p (Sig.)
F1 (Ekonomi Faktörü)	Evli	196	205,10	40199,6	20105,0	-2,012	0,044
	Bekar	224	213,75	47880,8			
	Kadro Durumu	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	p (Sig.)
F1 (Ekonomi Faktörü)	Akademik	244	234,70	54999,7	19122,5	-2,441	0,021
	İdari	176	191,31	35320,5			
F2 (Toplum Faktörü)	Akademik	244	225,40	54997,6	18524,0	-2,764	0,006
	İdari	176	189,32	33320,6			

Test sonuçlarına göre;

- Cinsiyet grupları arasında sürdürülebilir kalkınma farkındalığının ekonomi ve çevre alt faktör düzeyleri açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır ($p < 0,05$). Kadınların sürdürülebilir kalkınma konusundaki ekonomi ve çevre alt boyutlu farkındalıkları, erkeklere kıyasla daha yüksek tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkeni ekonomik farkındalık ile çevre koruma faaliyetleri üzerinde oldukça etkilidir ve hem ulusal hem de uluslararası literatürde bu bulguyu destekler nitelikte veriler mevcuttur (Oral vd., 2021, s. 363; Setiawan vd., 2023, s. 374). Teoride kadınların erkeklere göre sürdürülebilir kalkınma farkındalığına duyarlılıklarının daha yüksek olmasının çeşitli nedenleri olduğu savunulmaktadır. Buna göre kadınlar; toplumsal cinsiyet rolleri, empati temelli değer yönelimleri, yüksek risk algıları, ekofeminist bilinç ve eğitimsel farkındalıkları sayesinde sürdürülebilir kalkınma davranışlarında erkeklerden anlamlı biçimde daha yüksek ortalamalar göstermektedir (Zelezny vd., 2000, p. 450; Inglehart, 1995, s. 70; Birkeland, 1993, s. 18; Güney, 2023, s. 925).
- Medeni durum değişkeni için de istatistiksel olarak anlamlı bir fark saptanmıştır ($p < 0,05$). Bekar katılımcıların sürdürülebilir kalkınma konusundaki ekonomi alt boyutlu farkındalık düzeylerinin evlilere göre daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bekar

bireylerin evli bireylere göre daha yüksek düzeyde farkındalığa sahip olması bütçe ile ilişkilendirilebilmektedir. Nitekim evli bireyler, bekar bireylere göre daha fazla geçim kaygısı güdebilmekte ve maddi kaygıları daha yüksek olabilmektedir. Öte yandan bekar bireyler tek yaşamının vermiş olduğu rahatlıkla, bütçe konusunda daha rahat davranışlar sergileyebilmektedir. Bu durum, bekarların çevreci ürünlere daha rahat yönelebilmelerini sağlarken, evli bireylerin daha temkinli davranmasına yol açabilmektedir. Ayrıca diğer bir argüman olarak bekar bireylerin özellikle genç kuşak olarak adlandırılan bireyler olduğu göz önüne alındığında, günümüz dijital ortamlarında daha fazla zaman geçirmeleri dolayısıyla bu konuda daha fazla bilgi sahibi olmaları doğal karşılanabilmektedir. Nitekim bu konuyu yapmış akademik çalışmaların sonuçları da desteklemektedir (Leiserowitz vd., 2019, s. 45).

- Görev yapılan kadro grupları arasında sürdürülebilir kalkınma farkındalığının ekonomi ve toplum alt faktör düzeyleri açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar ortaya çıkmıştır ($p < 0,05$). Akademik personelin farkındalık düzeylerinin ekonomi ve toplum alt boyutlu faktörlerde idari personele kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. İlgili sonucu açıklamada katılımcıların eğitim düzeyi önem arz etmektedir. Zira, eğitim seviyesinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını artırdığı bilinmektedir (Akinolu vd. 2017; Cohen & Levinthal, 1990, s. 128). Bu doğrultuda akademik personelin idari personele göre daha yüksek düzeyde eğitim düzeyine sahip olduğu göz önüne alındığında farkındalık düzeyinin de daha yüksek olması sürecin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir.

Kruskal-Wallis testi, üç veya daha fazla bağımsız grup arasında bağımlı değişkene ilişkin anlamlı fark olup olmadığını belirlemek amacıyla kullanılan parametrik olmayan bir testtir. Bu çalışmada Kruskal-Wallis testi; yaş, eğitim durumu, mesleki tecrübe, görev yapılan birim ve aylık gelir düzeyi değişkenlerine göre katılımcıların sürdürülebilir kalkınma farkındalığı düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı fark olup olmadığını tespit etmek amacıyla uygulanmıştır. Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık ortaya çıkan değişkenlere ilişkin bulgular Tablo 8'de sunulmuştur. Test sonuçlarına göre yaş grupları arasında sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır. (F1: ekonomi faktörü için $p=0,051$, F2: toplum faktörü için $p=0,066$ ve F3: çevre faktörü için $p=0,052 > 0,05$).

Tablo 8: Kruskal-Wallis Testi Sonuçları

Faktörler	Eğitim Durumu	N	Sıra Ortalaması	Chi-Square	p (Sig.)
F1 (Ekonomi Faktörü)	Lise	3	160,00	10,812	0,013
	Önlisans	4	180,50		
	Lisans*	155	198,80		
	Lisansüstü*	258	225,60		
F1 (Ekonomi Faktörü)	Mesleki Tecrübe (Yıl)	N	Sıra Ortalaması	Chi-Square	p (Sig.)
	0-5 *	18	192,80	10,774	0,029
	6-10	97	204,50		
	11-15	122	212,40		
	16-20	103	228,60		
21 ve üzeri*	80	241,30			
F1 (Ekonomi Faktörü)	Görev Yapılan Birim	N	Sıra Ortalaması	Chi-Square	p (Sig.)
	Eğitim Fakültesi	31	212,00	22,014	0,042
	Fen-Edebiyat Fakültesi	42	226,40		
	İİBF*	48	234,20		
	İlahiyat Fakültesi*	27	190,80		
	Mühendislik-Mimarlık Fakültesi	9	199,00		
	Güzel Sanatlar Fakültesi	20	206,70		
	Sağlık Bilimleri	4	205,00		
	Spor Bilimleri Fakültesi	19	213,80		
	Tıp Fakültesi*	42	230,50		
	Ziraat Fakültesi	42	225,00		
	Yüksekokullar	4	190,00		
	MYO	56	217,20		
	Rektörlük	56	228,50		
Enstitüler	20	214,00			
F1 (Ekonomi Faktörü)	Aylık Gelir Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	Chi-Square	p (Sig.)
	30.001-50.000 TL*	71	202,60	6,642	0,036
	50.001-70.000 TL	177	218,90		
	70.001 TL ve üzeri*	172	228,10		

Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre;

- Eğitim durumuna göre farkındalık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu tespit edilmiştir ($p=0,013<0,05$). Anlamlı farkın hangi gruplar arasında oluştuğunu belirlemek amacıyla Dunn-Bonferroni testi yapılmıştır. Test sonucu; lisansüstü grubunun ortalama sırasının diğer gruplardan daha yüksek olduğunu göstermektedir ve lisansüstü eğitim seviyesindekiler ile lisans eğitim seviyesindeki katılımcılar arasında anlamlı fark tespit edilmiştir. Buna göre; lisansüstü mezunlarının sürdürülebilir kalkınma konusundaki ekonomik alt boyutlu farkındalıkları lisans mezunlarından daha yüksektir. Bireylerin eğitim seviyeleri ile sürdürülebilir kalkınma farkındalığının artması arasındaki ilişkinin temeli, eğitimin yeni bilgiyi özümsemeyi kolaylaştırmasına dayanmaktadır. Eğitim, değer-inanç-norm zincirini güçlendirerek bireylerin farkındalığını artırmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmanın ekonomik boyutu üzerine yapılan meta analizler, eğitim müdahalelerinin bilgi, tutum ve davranış göstergelerini anlamlı biçimde iyileştirdiğini göstermektedir (Cohen & Levinthal, 1990, s. 128). Dolayısıyla eğitim düzeyi yükseldikçe sürdürülebilir kalkınma bilincinin artması beklenen ve çoklu mekanizmalarla açıklanabilir bir olgudur. Daha yüksek eğitim düzeyi, bireyin beşerî sermayesini ve eleştirel/analitik düşünme becerilerini güçlendirerek karmaşık çevresel-ekonomik-toplumsal etkileşimleri

kavrama, ayırt etme ve yanlış bilgiden sakınma kapasitesini artırabilecek ve bu da sürdürülebilirlik bilgisinin edinimini ve uygulanmasını kolaylaştırabilecektir.

- Katılımcıların mesleki tecrübelerine göre sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmıştır ($p=0,029<0,05$). Ortalama sıralar incelendiğinde, 21 yıl ve üzeri tecrübeye sahip bireyler ile 0–5 yıl tecrübesi olanlar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur ve yapılan Tamhane’s T2 testine göre farkındalık düzeyinin mesleki tecrübe arttıkça yükseldiği görülmüştür. Sürdürülebilir kalkınma bilincinin mesleki tecrübe yılı ile doğru orantılı olarak yükselmesi deneysel öğrenme ve sorumluluk artışı gibi mekanizmalarla açıklanabilmektedir. Meslekte geçirdiği yıla bağlı olarak birey; zaman içerisinde mevzuat uyum süreçleri ve çevre yönetim raporlamaları ile daha sık temas etmektedir. Böylelikle mesleki tecrübe yılı arttıkça bireyin sürdürülebilirliğin maliyet, itibar ve uyum boyutlarını somut vaka üzerinden içselleştirmeyi kolaylaştırdığı düşünülebilmektedir.

- Görev yapılan birime göre farkındalık düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir ($p=0,042<0,05$). Farkındalık düzeyi açısından anlamlı fark; yapılan Tamhane’s T2 testine göre Tıp Fakültesi ile İlahiyat Fakültesi ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ile İlahiyat Fakültesi arasında gözlemlenmiştir. Buna göre; Tıp Fakültesi ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi akademik ve idari personellerinin sürdürülebilir kalkınma konusundaki ekonomi alt boyutlu farkındalıkları İlahiyat Fakültesi akademik ve idari personellerinden daha yüksektir. Elde edilen bu bulgu, özellikle İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi akademik personelinin uzmanlık alanlarının ekonomi odaklı bilimlerin olmasından kaynaklanabilir. Kişisel özelliklerin de bu farklılığa sebep olabileceği düşünülmektedir.

- Aylık gelire göre de farkındalık düzeylerinde anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir ($p=0,036<0,05$). En yüksek farkındalık 70.001 TL ve üzeri gelir grubunda gözlemlenmiş ve bu grup ile 30.001 TL – 50.000 TL arasında gelire sahip olan grup arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık ortaya çıkmıştır. Buna göre; aylık 70.001 TL ve üzerinde geliri olanların sürdürülebilir kalkınma konusundaki ekonomi alt boyutlu farkındalıkları aylık 30.001 TL – 50.000 TL arasında geliri olanlardan daha yüksektir. Gelir seviyesi yükseldikçe sürdürülebilirlik kalkınma farkındalığının arttığı literatürde yer alan çalışma bulguları ile de desteklenmektedir (Aslan vd., 2023: s. 1086; Yakışık & Mustafazade, 2023, s. 3618).

4.4. Lojistik Regresyon Analizi

Çalışmada, bağımlı değişken olarak sürdürülebilir kalkınma farkındalığı iki kategorili niteliksel bir değişken olarak ele alınmıştır (sürdürülebilir kalkınma farkındalığı mevcut/mevcut değil). Bu nedenle, bağımlı değişken üzerinde etkili olabilecek faktörlerin belirlenmesi amacıyla iki kategorili (binary) lojistik regresyon analizi tercih edilmiştir. Lojistik regresyon modeli aşağıdaki biçimde tanımlanmıştır.

$$\pi(X) = E(Y | X_1, X_2, \dots, X_k) = e(\beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_k X_k) / [1 + e(\beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_k X_k)]$$

Bu modelde; $\pi(X)$: incelenen olayın gerçekleşme olasılığını, β_0 : sabit terimi (bağımsız değişkenlerin değeri sıfır olduğunda bağımlı değişkenin değeri), $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_k$: bağımsız değişkenlerin regresyon katsayılarını, $X_1, X_2, \dots, X_k$, bağımsız değişkenleri ifade etmektedir.

Çalışmada “Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığı Sağlama Davranışı” (FARKINDALIK: FARKINDALIK MEVCUT) bağımlı değişkendir. Bağımsız değişkenler ise; “Ekonomik açıdan uygunluk” (SEKO: EKONOMİ FAKTÖRÜ), “Toplumdan çekinme, dışlanmama arzusu” (STOP:

TOPLUM FAKTÖRÜ) ve “Çevre duyarlılığı, hassasiyeti” (SÇEV: ÇEVRE FAKTÖRÜ) olarak belirlenmiştir.

Modelde olasılık değeri üzerine logit dönüşümü uygulanarak, bağımlı değişkenin $(-\infty, \infty)$ aralığında tanımlı hale gelmesi sağlanmıştır.

$$g(X) = \ln [\pi(X)/(1 - \pi(X))] = \beta_0 + \beta_1X_1 + \dots + \beta_kX_k$$

Bu dönüşüm sonucunda elde edilen $g(X)$ fonksiyonu, lojit fonksiyonu olarak adlandırılır ve bağımsız değişkenlerin doğrusal bir bileşeni şeklindedir (İyit & Genç, 2005; Yorubulut & Erduğan, 2018; Kubar & Kırıl, 2019). Lojistik regresyonda, olasılık oranı (odds ratio), incelenen olayın gerçekleşme olasılığının gerçekleşmeme olasılığına oranıdır.

$$\text{Olasılık Oranı} = \pi(X)/(1 - \pi(X)) = e(\beta_0 + \beta_1X_1 + \dots + \beta_kX_k)$$

Regresyon katsayıları (β) bu oran üzerinden yorumlanır. Pozitif katsayılar, sürdürülebilir kalkınma farkındalığının gerçekleşme olasılığını artırırken, negatif katsayılar bu olasılığı azaltır. İlişkinin yönünü belirlemede orijinal katsayılar kullanılırken, ilişkinin büyüklüğünü ölçmede üstel katsayılar ($\text{Exp}(\beta)$) tercih edilir. $\text{Exp}(\beta) > 1$ ise pozitif, < 1 ise negatif ilişkiyi ifade eder. Bu katsayılar $(\text{Exp}(\beta) - 1) \times 100$ formülü ile yüzdelik değişim olarak yorumlanabilir (Çokluk, 2010, s. 1390-1391). Modelin genel uyumunun değerlendirilmesinde klasik R2 istatistikleri yerine pseudo-R2 katsayıları kullanılır. Bunlar arasında en yaygın olanları: Cox & Snell R2, Nagelkerke R2 ve McFadden R2'dir. Bu değerlerin 0,20–0,40 aralığında olması, modelin kabul edilebilir açıklayıcılık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir (Alpar, 2013). Veriler, anket yoluyla toplanmış ve analizler SPSS 29.0 istatistik paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

- Ölçeğin iç tutarlılığını ölçmek amacıyla Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır.
- Verilerin dağılımı, Kolmogorov-Smirnov testi ile kontrol edilmiş ve $p < 0,05$ anlamlılık düzeyi esas alınmıştır.
- Çoklu iç ilişki (multicollinearity) sorununun olup olmadığını belirlemek amacıyla korelasyon analizi, tolerans değerleri ve VIF katsayıları incelenmiştir. Tolerans $> 0,10$ ve VIF < 10 olması, çoklu iç ilişki olmadığını göstermektedir.

Bağımlı değişken olan sürdürülebilir kalkınma farkındalığına etki eden bağımsız değişkenlerin ön analizi için ki-kare bağımsızlık testi uygulanmış; anlamlı bulunan değişkenler daha sonra iki kategorili lojistik regresyon analizine dahil edilmiştir.

Çalışmada sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile demografik ve faktörel değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapılan ki-kare bağımsızlık testi sonuçları Tablo 9'da sunulmuştur. Analiz bulgularına göre, sürdürülebilir kalkınma farkındalığı ile tüm bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiler istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır ($p < 0,05$). Bu sonuçlar, bireylerin yaş, eğitim durumu, medeni durum, mesleki tecrübe, görev yapılan birim ve gelir düzeyi gibi demografik özelliklerinin yanı sıra ekonomik, toplumsal ve çevresel etkenlerin de farkındalık düzeyinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, söz konusu değişkenlerin tamamı potansiyel etkileyici unsurlar olarak kabul edilmiş ve sürdürülebilir kalkınma farkındalığını şekillendiren temel faktörleri ortaya koymak amacıyla iki kategorili lojistik regresyon analizine dahil edilmiştir.

Tablo 9: Bağımsız Değişkenler ile Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığının Ki-Kare Testi Sonuçları

Faktörler	Pearson Ki-Kare	p
Ekonomi Faktörü (SEKO)	281,386	0,000
Toplum Faktörü (STOP)	256,574	0,000
Çevre Faktörü (SÇEVRE)	247,419	0,000

Sürdürülebilir kalkınma farkındalığı, bireylerin ekonomik kararlarında çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) ilkelerini ne ölçüde benimsedikleriyle yakından ilişkilidir. Bu bağlamda ekonomik aktörlerin sürdürülebilirlik ilkelerine gönüllü uyum sağlamaları -örneğin enerji verimliliği, adil ticaret, sürdürülebilir tüketim alışkanlıkları gibi uygulamalara yönelmeleri- yüksek farkındalık düzeyini göstermektedir. Buna karşılık bireylerin veya kurumların bu tür davranışları yalnızca yasal zorunluluklar ya da cezai yaptırımlar nedeniyle benimsemeleri, sürdürülebilir kalkınma farkındalığının düşük olduğuna işaret etmektedir. Bu yaklaşım, sürdürülebilir kalkınmanın yalnızca çevresel değil aynı zamanda iktisadi karar alma süreçlerine de entegre edilmesi gerektiğini vurgulayan literatürle de örtüşmektedir (Schaltegger & Burritt, 2018). Bu teorik çerçevede, sürdürülebilir kalkınma farkındalığı bağımlı değişkeni iki kategorili niteliksel bir değişken olarak ele alınmış; yüksek farkındalık düzeyi için bir (1), düşük farkındalık düzeyi için ise sıfır (0) olarak kodlanmıştır.

Lojistik regresyon analizinin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için, bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı (multicollinearity) sorununun bulunmaması gerekmektedir. Çoklu iç ilişki sorunu, çoğunlukla bağımsız değişkenler arasında yüksek derecede korelasyon bulunmasından kaynaklanmaktadır. Düşük düzeydeki çoklu iç ilişki genellikle analiz sonuçlarını ciddi biçimde etkilemezken, yüksek düzeydeki korelasyon -örneğin iki değişken arasında $r = 0,80$ veya daha yüksek bir ilişkinin bulunması- modelde istatistiksel olarak anlamlı olması beklenen bir değişkenin etkisinin önemsiz görünmesine neden olabilir. Bu durum, modelin açıklayıcılığını azaltabileceği gibi, yanlış çıkarımlar yapılmasına da yol açabilir. Bu nedenle lojistik regresyon modelleri kurulmadan önce, bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon düzeyi dikkatle incelenmeli ve gerekli durumlarda çoklu iç ilişkiyi azaltıcı önlemler alınmalıdır (Gujarati & Porter, 2009, s. 171).

Çalışmada, bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon değerlerinin $r < 0,50$ olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, değişkenler arasında yüksek düzeyde bir ilişki bulunmadığını ve çoklu iç ilişki (multicollinearity) riskinin düşük olduğunu göstermektedir. Lojistik regresyon analizinde bağımsız değişkenler arasında çoklu iç ilişki olup olmadığını değerlendirmek amacıyla, doğrusal regresyon analizinde yaygın olarak kullanılan tolerans (tolerance) ve varyans şişirme faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) değerleri de incelenmiştir. Literatürde, VIF değerlerinin 10'un altında ve tolerans değerlerinin 0,10'un üzerinde olması, çoklu iç ilişki sorununun bulunmadığına işaret etmektedir (Alpar, 2013). Çalışma kapsamında yapılan analizde, bağımsız değişkenlere ait tolerans ve VIF değerlerinin bu kritik eşiklerin içerisinde kaldığı, dolayısıyla kabul edilebilir düzeyde olduğu Tablo 10'da görülmektedir. Bu bulgular doğrultusunda, analizde kullanılan bağımsız değişkenler arasında çoklu iç ilişki problemine rastlanmadığı ifade edilebilir.

Tablo 10: Çoklu İç İlişki Sorunları

Değişken	Tolerans	VIF
Ekonomi Faktörü (SEKO)	0,795	1,258
Toplum Faktörü (STOP)	0,837	1,195
Çevre Faktörü (SÇEVRE)	0,767	1,305

Çalışmada, lojistik regresyon modelinin genel geçerliliğini test etmek amacıyla Omnibus Test of Model Coefficients uygulanmıştır. Sadece sabit terimi içeren model ile bağımsız değişkenlerin dahil edildiği model karşılaştırıldığında, iki model arasında anlamlı bir fark olduğu belirlenmiştir ($\chi^2=221,199$; $p=0,000$). Bu sonuç, modele eklenen bağımsız değişkenlerden en az birinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığı bağımlı değişkeninin tahmininde istatistiksel olarak anlamlı bir katkı sağladığını göstermektedir.

Lojistik regresyon modelinin uyum iyiliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan Hosmer-Lemeshow (H-L) testi, oluşturulan modelin gözlemlenen verilerle ne ölçüde uyumlu olduğunu belirlemeye yönelik en yaygın yöntemlerden biridir. Bu test sayesinde, modelin tahmin ettiği olasılık değerlerinin, gerçek gözlemlerle tutarlılık gösterip göstermediği istatistiksel olarak değerlendirilmektedir. Hosmer-Lemeshow testinin hipotezleri şunlardır:

H0 Hipotezi: Model iyi kalibre edilmiştir.

H1 Hipotezi: Model iyi kalibre edilmemiştir.

Lojistik regresyon modeline ilişkin yapılan analizlerde, modelin genel geçerliliği Omnibus Testi ile doğrulanmış ($\chi^2=221,199$; $p=0,000$), modelin veriye iyi uyum sağladığı Hosmer-Lemeshow testi ile desteklenmiştir ($p=0,601$). Dolayısıyla Hosmer–Lemeshow testinde, ($p=0,601$) $p > 0,05$ için H0 hipotezi kabul edilir. Modelin açıklayıcılığı Nagelkerke R2 değeri ile %46,2 olarak hesaplanırken, sınıflama doğruluğu ise %77,6 olarak elde edilmiştir. Bu bulgular, oluşturulan modelin bağımlı değişken olan sürdürülebilir kalkınma farkındalığını anlamlı ve güçlü bir şekilde açıkladığını göstermektedir.

Tablo 11: Model Sınıflandırma Tablosu

Gözlenen		Tahmin Edilen		
		Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığı		Doğruluk Yüzdesi
		Var	Yok	
Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığı	Var	134	66	%67,0
	Yok	32	188	%85,5
Genel Yüzde				%76,7

Tablo 11, iki kategorili bağımlı değişken olan sürdürülebilir kalkınma farkındalığına ilişkin doğru ve yanlış sınıflamaların dağılımını göstermektedir. Modelin geçerliliği açısından, doğru sınıflama oranının %50'nin üzerinde olması temel bir koşul olarak kabul edilmektedir (Kubar & Kırıl, 2019: 363). Bu bağlamda, modelin %76,7 oranında doğru sınıflama yapması, analizlerin sürdürülmesi için yeterli görülmüştür. Yapılan tüm analizlerin sonucunda, kurulan lojistik regresyon modelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını açıklamada güçlü bir yapıya sahip olduğu ve veri ile yüksek düzeyde uyum gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, ki-kare bağımsızlık testiyle anlamlı etkisi belirlenen tüm bağımsız değişkenler, iki kategorili lojistik regresyon analizine tabi tutulmuştur.

Tablo 12: İki Kategorili Lojistik Regresyon Sonuçları

Değişkenler	β	SE(β)	Wald	sd	p	Exp(β)	95% C.I. for Exp(β)	
							Alt	Üst
Ekonomi Faktörü (SEKO)	0,842	0,215	15,352	1	0,001	2,321	1,513	3,561
Toplum Faktörü (STOP)	0,218	0,272	0,643	1	0,601	1,244	0,728	2,125
Çevre Faktörü (SÇEV)	0,179	0,288	0,387	1	0,207	1,196	0,681	2,1
Sabit Terim	1,872	0,643	8,483	1		0,154		

Bağımlı değişken olan sürdürülebilir kalkınma farkındalığını etkileyen değişkenlere ilişkin lojistik regresyon analizi sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur. Tabloda, modele dahil edilen bağımsız değişkenlere ait regresyon katsayı tahminleri (β), bu katsayıların standart hataları ($SE(\beta)$), Wald test istatistikleri, serbestlik dereceleri (sd), olasılık oranları ($Exp(\beta)$) ve bu oranların %95 güven aralıkları yer almaktadır. Her bir bağımsız değişkenin modelde anlamlı bir etkisinin olup olmadığını değerlendirmek amacıyla Wald testi uygulanmıştır. Bu test, ilgili değişkenin regresyon katsayısının sıfıra eşit olduğu yönündeki sıfır hipotezini ($H_0: \beta = 0$) test etmektedir. Wald istatistiği şu formülle hesaplanır:

$$W = \left(\frac{\beta_j}{SE(\beta_j)} \right)^2, j = 1, 2, 3, \dots, k$$

Bu formül, her bir bağımsız değişkenin modele katkısının istatistiksel anlamlılığını test etmeye yöneliktir (Çokluk, 2010: 1375). Tabloda ayrıca, $Exp(\beta)$ değerleri olarak adlandırılan üstel lojistik regresyon katsayıları da yer almaktadır. Bu değerler, bağımlı değişkende (sürdürülebilir kalkınma farkındalığında) meydana gelen değişimin olasılık oranları cinsinden yorumlanmasına olanak tanımaktadır. $Exp(\beta) > 1$ olması pozitif ilişkiyi, $Exp(\beta) < 1$ olması ise negatif ilişkiyi ifade etmektedir.

Tablo 11’de “Ekonomi Faktörü” verisinin bağımlı değişken olan Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalığı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu; “Toplum Faktörü” ile “Çevre Faktörü” değişkenlerinin de modele anlamlı bir katkısının olmadığı görülmektedir. Sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkmasında ekonominin doğa ile zorunlu ilişkisinden kaynaklanan durumlar, çevre ve toplum faktörlerine göre daha büyük bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilirlik aslında ekonomik politikaların çevre üzerine kurmuş olduğu baskının sürdürülemez olduğunun anlaşılması üzerine zorunlu bir değişim ve dönüşümden kaynaklanmıştır. Çevresel ve toplumsal faktörlerin arkasında yatan en önemli unsur, ekonomik politikalar (Kılıç, 2012, s. 203-207). Bu kapsamda ekonomi faktörünün sürdürülebilir kalkınma farkındalığı üzerindeki anlamlı etkisi diğer faktörlere göre daha belirgindir. Buna göre lojistik regresyon modeli şu şekildedir:

$$g(x) = 1,872 + 0,842(SEKO)$$

Elde edilen bulgular, ekonomik faktörler (SEKO) değişkeninin bağımlı değişken olan sürdürülebilir kalkınma farkındalığı üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir ($\beta=0,215$; $p<0,05$). Lojistik regresyon analizinden elde edilen olasılık oranı ($Exp(\beta) = 2,321$), bu değişkenin farkındalık düzeyini artırıcı yönde etkide bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, ekonomik faktörlerde meydana gelecek bir birimlik olumlu değişim, sürdürülebilir kalkınma farkındalığının ortaya çıkma olasılığını yaklaşık %132,1 oranında artırmaktadır [(2,321 – 1) × 100]. Olasılık oranının 1’in üzerinde olması, değişkenin etkisinin pozitif yönlü ve farkındalık düzeyini artırıcı nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Bu sonuç, sürdürülebilir kalkınma farkındalığının artırılmasında ekonomik boyutun belirleyici bir rol oynadığını ve bu alandaki iyileştirmelerin farkındalık düzeyinde anlamlı artışlara yol açabileceğini göstermektedir.

Elde edilen bulgular bireylerin ekonomik koşullarının ve kalkınma ile ilgili ekonomik beklentilerinin, sürdürülebilirlik bilincini doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan toplumsal ve çevresel faktörlerin modelde anlamlı çıkmaması, ekonomik etkenlerin bireylerin sürdürülebilir kalkınma konusundaki tutumlarını şekillendirmede daha belirleyici bir rol oynadığını işaret etmektedir. Bu sonuç, politika yapıcılar açısından sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada ekonomik faktörlerin önemine dikkat çekmektedir.

5. Sonuç

Üniversiteler, küresel sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleşmesine önemli katkı sağlayan kurumların başında yer almaktadır. Üniversitelerin sürdürülebilirlik misyonu ve vizyonu belirlemesi ve buna yönelik üniversite öğrencilerini de kapsayan projeler geliştirmesi ve bu projeleri başarı ile uygulaması üniversite personelinin sürdürülebilirlik farkındalığına bağlıdır. Üniversite akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını, farkındalığın demografik özelliklere göre değişip değişmediğini ve sürdürülebilir kalkınma farkındalığını en çok hangi faktörlerin etkilediğini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada önemli bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırma bulguları Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığının ortalamasının üstünde olduğunu, ekonomik faktörlerin toplum ve çevre faktörüne kıyasla farkındalık açısından belirleyici olduğunu göstermiştir. Üniversite personeli sürdürülebilir kalkınmanın; ekonomi politikalarının gelir dağılımındaki farklılıkların, işsizliğin, sürdürülebilir ve ileri teknoloji üretimin, sorumlu tüketimin, tarım ve hayvancılık sektörlerine yapılacak yatırımların ve araştırma geliştirme çalışmalarının dikkate alınarak yapılması ile sağlanacağını düşünmektedir. Bu sonuç, bireylerin sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin tutum ve davranışlarını ekonomik faktörlerin şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Bu sonuç doğrultusunda ülkede yaşayan vatandaşların sürdürülebilir kalkınma farkındalığını artırmak ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak açısından politika yapıcılara önemli sorumluluklar düşmektedir. Politika yapıcıların bu kapsamda öncelikle sürdürülebilirliğin ekonomi boyutunu güçlendirmeye yönelik politikalar benimsemeleri yerinde olacaktır. Ekonomik kaynakların tasarruflu şekilde kullanılması, ekonomik kalkınmanın işsizliği önleyecek şekilde planlanması, ekonomik kalkınma için ileri teknoloji ürünlerinin üretiminin, tarım ve hayvancılık sektörlerine yapılacak yatırımların ve Ar-Ge çalışmalarının desteklenmesi, yapılacak harcamalarda ekonomik dengenin gözetilmesi, üretim dışı sektörlere ağırlık verilmesi, ekonomik politikaların doğal kaynakları yok etmeyecek şekilde, yoksulluğu ve gelir dağılımındaki farklılıkları azaltıcı nitelikte, sürdürülebilir üretim yaklaşımına göre oluşturulması sürdürülebilir kalkınma açısından kritik öneme sahiptir. Ekonomik faktörlerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde katalizör görevi görmesi beklenmektedir. Çünkü ekonomik faktörlerin sürdürülebilir kalkınmanın diğer faktörleri olan çevre ve toplum üzerinde de olumlu etkiler oluşturması muhtemeldir.

Ekonomik faktörlerin yanı sıra küresel ısınma tehdidi, biyoçeşitliliğin azalması, çevrenin tahribat riski algısı, eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşım, bireyler arasındaki eşitlik, bireylerin ve ailelerinin refah düzeyi, şehirleşme ve yeşil alan gibi yaşam kalitesi ile bağlantısı sebebiyle çevresel ve toplumsal faktörler de sürdürülebilir kalkınma farkındalığının oluşumunda önemlidir. Bir toplumda; aile, sosyal çevre, eğitim kurumları ve medya gibi kanallar aracılığıyla sürdürülebilir davranış kalıpları önce bireylere aktarılmakta daha sonra da zaman içinde toplumsal düzeyde farkındalık oluşmaktadır. Toplumsal güven düzeyi, sosyal dayanışma ve vatandaşlık bilinci gibi etmenler de sürdürülebilir kalkınma farkındalığının gelişiminde önemli role sahiptir. Bu sebeple toplumsal farkındalığın ve katılımın sağlanabilmesi, sürdürülebilir kalkınma politikalarının başarıya ulaşabilmesinde büyük önem taşımaktadır.

Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek ve böylece sosyal refahı artırmak için insan sermayesinin gelişimine yönelik politikalar benimsemeleri önemlidir. İnsan sermayesinin gelişimi ile insanların enerji ve su tasarrufu yapmaları, bilinçli üretici ve tüketici

olmaları, fosil yakıt kullanımlarını azaltmaları, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelmeleri ve çevreyi korumaları mümkün hale getirilebilir. Bunun yanı sıra daha mikro düzeyde üniversite yönetimleri tarafından sürdürülebilir eğitim yaklaşımlarının teşvik edilmesinin de hem öğrencilerin hem de üniversite personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını iyileştirebileceği düşünülmektedir. Araştırmanın bulguları; kadın personelin ekonomi ve çevre alt boyutlu farkındalık düzeylerinin erkeklere göre, bekar personelin ekonomi alt boyutlu farkındalık düzeylerinin evlilere göre, akademik personelin ekonomi ve toplum alt boyutlu farkındalık düzeylerinin idari personele göre, lisansüstü mezunu olan personelin ekonomik alt boyutlu farkındalık düzeylerinin lisans mezunlarına göre, Tıp Fakültesi ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi personelinin ekonomi alt boyutlu farkındalık düzeylerinin İlahiyat Fakültesi personeline göre ve aylık geliri 70.001 TL ve üzerinde olan personelin ekonomi alt boyutlu farkındalık düzeylerinin 30.001 TL ile 50.000 TL arasında geliri olanlara göre daha yüksek olduğunu göstermiştir. Bu bulgular doğrultusunda üniversite yönetimlerinin demografik özellikleri de dikkate alarak personelin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını artırmaya yönelik projeler geliştirmesi ve etkinlikler düzenlemesi önemlidir.

Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular literatürde yer alan benzer çalışmalarla kıyaslandığında akademik personelin sürdürülebilirlik ile ilgili yeterli bilgiye sahip olma durumu açısından farklılıklar olduğu görülmektedir. Karcı Demirkol & Birişçi (2020) Ege Üniversitesinde görev yapan akademisyenlerin konu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını, Akinlolu vd. (2017) Nijerya'da Osun State Üniversitesi öğrencilerinin ve personelinin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine yönelik bilgi düzeylerinin son derece düşük olduğunu, Dania & Okobia (2022) Nijerya'da Benin Üniversitesi personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalıklarının orta düzeyde olduğunu, yapılan bu çalışmanın ise Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığının ortalamanın üstünde olduğunu ortaya koymuştur. Karcı Demirkol & Birişçi (2020) tarafından yapılan çalışmada akademik personelin konu hakkındaki bilgi düzeyi fakülteye ve yaşa bağlı olarak değişiklik göstermesine rağmen yaş gruplarına göre Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi akademik ve idari personelinin sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark ortaya çıkmamıştır.

Yapılan bu araştırmanın sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesinde gerçekleştirilmesi ve örneklem üzerinden elde edilen verilerin analiz edilmesi sebebiyle üniversite personelinin tamamının görüşünü yansıtmaması gibi bazı kısıtları bulunmaktadır. Gelecek çalışmaların Türkiye'nin diğer illerindeki üniversite personelleri üzerinde gerçekleştirilmesinin sürdürülebilir kalkınma farkındalığını artırmak açısından faydalı sonuçlara ulaştıracığı düşünülmektedir. Ülkelerin önemli kurumları arasında yer alan üniversitelerin personel ve öğrencilerinin yüksek farkındalık ve bilgi düzeyine sahip olması sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak açısından bir gerekliliktir.

Kaynakça

- Akinlolu, O. G., Grace, B. M., Damilola B. P. & Esther, A. O. (2017). Awareness and knowledge of the sustainable development goals in a university community in southwestern Nigeria. *Ethiopian Journal of Health Sciences*, 27(6), 669-676. <https://doi.org/10.4314/ejhs.v27i6.12>
- Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik yöntemler*. Detay Yayıncılık.
- Aslan, Y., Zeybek, D. Ö., Zengin, O., Kavşur, Z. & Güler, S. (2023). Sağlık sektörü çalışanlarının sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeylerinin değerlendirilmesi: üniversite hastanesi örneği. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(3), 1069-1098. <https://doi.org/10.26745/ahbvuibfd.1239635>
- Atmaca, A. C., Kiray, S. A., & Pehlivan, M. (2019). Development of a measurement tool for sustainable development awareness. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 6(1), 80-91. <https://doi.org/10.21449/ijate.518099>
- Aydın Gürler, S. (2023). Sınıf öğretmenleri adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları ve 'Doğal Kaynaklar' kavramına yönelik metaforik algıları. *Yaşadıkça Eğitim*, 37(2), 364-387. <https://doi.org/10.33308/26674874.2023372414>
- Bayram, N. (2009). *Sosyal bilimlerde SPSS ile veri analizi*. Ezgi Kitabevi.
- Berglund, T., & Gericke, N. (2016). Separated and integrated perspectives on environmental, economic, and social dimensions – an investigation of student views on sustainable development. *Environmental Education Research*, 22(8), 1115-1138. <https://doi.org/10.1080/13504622.2015.1063589>
- Birkeland, J. (1993). Ecofeminism: linking theory and practice. In Greta Gaard (Ed.) *Ecofeminism: Women, animals, nature*. Temple University Press. 13-60.
- Bulut, B. (2019). Correlation between global citizenship and sustainable development awareness levels of pre-service teachers. *International Online Journal of Educational Sciences*, 11(3), 279-293. <https://doi.org/10.15345/iojes.2019.03.019>
- Bursal, M. (2023). *SPSS ile temel veri analizleri*. Anı Yayıncılık.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483.
- Büyüköztürk, Ş. (2007). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Celik, G. H. & Basaran-Acil, S. (2025). Is editors' awareness of sustainable development goals (SDGs) a determinant of the journal's contribution to SDGs? *Learned Publishing*, 38(2), 1-10. <https://doi.org/10.1002/leap.2005>
- Cohen, W. M. & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: a new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), Special Issue: Technology, Organizations, and Innovation, 128-152.
- Çeliker, A. & Çalikuşu İncekar, M. (2025). Awareness of sustainable development and food waste attitudes among nursing students: a cross-sectional correlational study. *Nurse Education Today*, 151, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2025.106747>
- Çobanoğlu, O., & Türer, B. (2015). The awareness of science and social science prospective teachers regarding to sustainable environment. *International Journal of Turkish Education Sciences*, (5), 235-247.
- Çokluk, Ö. (2010). Lojistik regresyon analizi: Kavram ve uygulama. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(3), 1357-1407.
- Dal, Ş., & Okur Akçay, N. (2021). Fen bilimleri öğretmenlerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalıklarının belirlenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(40), 45-55. <https://doi.org/10.14582/DUZGEF.2021.176>

- Dania, O. R. & Okobia, E. O. (2022). Staff awareness of the role of education in sustainable development goals: evidence from the University of Benin. In E. O. Ekhaton, S. Miller & E. Igbiosa (Eds.), *Implementing the sustainable development goals in Nigeria* (1st ed., pp. 208–225). Routledge.
- Değirmenci, Y. & Gül, D. (2024). Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34(3), 1289-1299. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1517865>
- Doğru, S. & Orzan, M. (2025). Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği farkındalıklarının incelenmesi. *Afet ve Risk Dergisi*, 8(1), 182-195. <https://doi.org/10.35341/afet.1464168>
- Ebaid, I. E. (2022). Sustainability and accounting education: perspectives of undergraduate accounting students in Saudi Arabia. *Journal of Applied Research in Higher Education*, 14(4), 1371-1393.
- Er Nas, S. & Şenel Çoruhlu, T. (2017). Fen bilgisi öğretmen adaylarının perspektifinden sürdürülebilir kalkınma kavramı. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 562-580.
- Eröz, E., Günay, B. & Diker Coşkun, Y. (2023). Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri ve yaşam boyu öğrenme eğilimleri. *ISPEC International Journal of Social Sciences & Humanities*, 7(4), 866-880. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10436041>
- Faiz, M. & Bozdemir Yüzbaşıoğlu, H. (2019). Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalıkları. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(4), 1255-1271. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2019..-662082>
- Gujarati, D. N. & Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics*. McGraw-Hill Education.
- Güney Örmeci, G. (2023). Üniversite öğrencilerinin sürdürülebilir kalkınmaya yönelik farkındalıklarının demografik özelliklerine göre farklılıkları. *Fiscaoeconomia*, 7(1), 911-937. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1212669>
- Inglehart, R. (1995). Public support for environmental protection: objective problems and subjective values in 43 societies. *Political Science and Politics*, 28(1), 57-72.
- İyit, N. & Genç, A. (2005). Lojistik regresyon analizi yardımıyla denekte menopoz evresine geçişe ilişkin bir sınıflandırma modelinin elde edilmesi. *Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Fen Dergisi*, (25), 19-27.
- Karcı Demirkol, A. & Birişçi, T. (2020). Sürdürülebilir yerleşke kavramı farkındalığının Ege Üniversitesi yerleşkesi örneğinde irdelenmesi. *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 57(3), 367-379. <https://doi.org/10.20289/zfdergi.638112>
- Kılıç, S. (2012). Sürdürülebilir kalkınma anlayışının ekonomik boyutuna ekolojik bir yaklaşım. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47, 201-226.
- Kubar, Y. & Kırıl, G. (2019). Lise öğrencilerinin şiddet algısı üzerine bir araştırma: Elâzığ merkez ilçe örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 354-374. <https://doi.org/10.35379/cusosbil.590497>
- Kumar, S. & Kumar, S. (2023). The role of teachers in promoting sustainable development through environmental education. *IJF*, 7(23), 183-190.
- Leal Filho, W., Levesque, V. R., Salvia, A. L., Paço, A., Fritzen, B., Frankenberger, F. ... Lovren, V. O. (2021). University teaching staff and sustainable development: an assessment of competences. *Sustainability Science*, 16, 101-116. <https://doi.org/10.1007/s11625-020-00868-w>
- Leiserowitz, A., Maibach, E., Rosenthal, S., Kotcher, J., Bergquist, P., Ballew, M., Goldberg, M., & Gustafson, A. (2019). Climate change in the American mind: April 2019. Yale University and George Mason University. New Haven, CT: Yale Program on Climate Change Communication. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/CJ2NS>

- Leiva-Brondo, M., Lajara-Camilleri, N., Vidal-Meló, A., Atarés, A. & Lull, C. (2022). Spanish university students' awareness and perception of sustainable development goals and sustainability literacy. *Sustainability*, 14(8), <https://doi.org/10.3390/su14084552>
- Manolis, E. N. & Manoli, E. N. (2021). Raising awareness of the sustainable development goals through ecological projects in higher education. *Journal of Cleaner Production*, 279, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123614>
- Oral, H. V., Eren, Ö., Yay, A. S. E. & Saygın, H. (2021). Environmental citizenship perception and behavior among university engineering students in the Marmara Region of Turkey. *Environment, Development and Sustainability*, 23, 3638–3652. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-00736-8>
- Öztürk Demirbaş, Ç. (2015). Öğretmen adaylarının sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (31), 300-316. <https://doi.org/10.14781/mcd.09811>
- Pata, U. K. (2025). How to progress towards sustainable development by leveraging renewable energy sources, technological advances, and human capital. *Renewable Energy*, 241, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2025.122367>
- Sahoo, N., & Sahoo, P. K. (2025). Awareness of sustainable development and attitude towards education for sustainable development among pre-service teachers. *Education@ETMA*, 4(1), 1-9.
- Schaltegger, S., & Burritt, R. (2018). Business cases and corporate engagement with sustainability: differentiating ethical motivations. *Journal of Business Ethics*, 147(2), 241-259. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2938-0>
- Setiawan, H., Kusnadi, K., Surtikanti, H. K. & Riandi, R. (2023). Gender differences and the correlation of environmental knowledge with sustainability awareness after ESD-PjBL implementation. *JPBI (Jurnal Pendidikan Biologi Indonesia)*, 9(3), 371-386. <https://doi.org/10.22219/jpbi.v9i3.26049>
- Sudarmin, Ariyatun, Rahayu, S., Yamtinah, S., Pujiastuti, R. S. E., Munzil, & Winarto. (2024). How to increase student sustainable attitudes: a study effect of the education for sustainable development ethno-pedagogy learning model (EP-ESD). *Multidisciplinary Science Journal*, 7(5), 2025252. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2025252>
- Şen Olgay, S., Arslan, Ş., Sofi, A. C. & Tomak, D. B. (2023). Hemşirelik öğrencilerinin sürdürülebilir kalkınma farkındalık düzeyleri ile yeni çevresel paradigmaları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Yaşam Boyu Hemşirelik (YBH) Dergisi*, 4(3), 167-182. <https://doi.org/10.29228/lnursing.71820>
- Teodorescu, A. M. (2015). Sustainable development, a multidimensional concept. *Annals - Economy Series, Constantin Brancusi University, Faculty of Economics*, 82-86.
- Tien, N. H., Anh, D. T., Luong, M. V., Ngoc, N. M., Duc, L. D. M. & Dat, N. (2020). Sustainable development of higher education: a case of business universities in Vietnam. *Journal of Hunan University (Natural Sciences)*, 47(12), 42-56.
- Uştuk, O. & Özcan Gönülal, Y. (2021). Akademide sürdürülebilirlik söyleminin tezahürleri. *DTCF Dergisi*, 61(2), 1246-1274. <https://doi.org/10.33171/dtcfjournal.2021.61.2.26>
- Xu, Y., Yu, H., Wan, X. & Zhang, L. (2024). Strategies for sustainable development in university education: Breaking barriers and cultivating awareness. *Education and Information Technologies*, 29, 22567-22608. <https://doi.org/10.1007/s10639-024-12727-7>
- Yakışık, H. & Mustafazade, O. (2023). Sürdürülebilir kalkınma bilinci üzerine bir araştırma. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 10(102), 3608–3621. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10452532>
- Yassir, M. S. (2025). The role of media in shaping the cognitive awareness of sustainable development among university students. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 7(1), 8-13. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume07Issue01-03>

- Yorubulut, S. & Erdugan, F. (2018). Hastanenin tekrar tercih edilebilirliğinin lojistik regresyon ile incelenmesi. *Turkish Journal of Clinics and Laboratory*, 9(3), 185-190. <https://doi.org/10.18663/tjcl.376869>
- Yuan, X.; Yu, L. & Wu, H. (2021). Awareness of sustainable development goals among students from a Chinese senior high school. *Education Sciences*, 11(9), <https://doi.org/10.3390/educsci11090458>
- Zelezny, L. C., Chua, P. P. & Aldrich, C. (2000). New ways of thinking about environmentalism: elaborating on gender differences in environmentalism. *Journal of Social Issues*, 56, 443-457. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00177>
- Zhengli, Z. & Boonphadung, S. (2025). Raising awareness through education: the role of counselors in student affairs in sichuan province and the sustainable development goals. *Journal of Lifestyle and SDGs Review*, 5(2), e02675, 1-25. <https://doi.org/10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n02.pe02675>

Extended Summary

Factors Affecting Academic and Administrative Staff's Sustainable Development Awareness: University Practice

The sustainable development goals were enacted by the United Nations in 2016, and creating a more sustainable world has become the common goal of all UN member countries. To achieve these goals by the end of 2030, everyone, especially educational institutions, has significant responsibilities. Higher education institutions play a crucial role in increasing students' sustainability knowledge and encouraging or motivating them to engage in sustainability behaviors (Leiva-Brondo et al., 2022: 1).

Universities are among the institutions that contribute significantly to the achievement of the global sustainable development goals. The determination of universities' sustainability mission and vision, their development of projects involving university students, and their successful implementation of these projects depend on the sustainability awareness of university staff. The primary objective of this study is to determine the sustainable development awareness of university academic and administrative staff, whether this awareness varies by demographic characteristics, and the factors that most significantly influence this awareness.

A review of studies in national literature revealed no studies investigating the "sustainable development awareness" of university academic and administrative staff. It has been noted that, although limited, studies in international literature have attempted to determine the sustainable development awareness of university staff. Researching the sustainable development awareness of university academic and administrative staff differs from other studies in the literature by the occupational group and province studied.

The study population consisted of a total of 1,473 personnel registered in the personnel information system of Kirsehir Ahi Evran University. Based on the population, the minimum sample size was determined to be 305 with a 95% confidence level and a 5% margin of error, and a survey was conducted to 420 academic and administrative staff.

The survey form was adapted from the study titled "Development of a Measurement Tool for Sustainable Development Awareness" conducted by Atmaca et al. (2019). The content validity of the scale was established through expert opinion, and construct validity was established through confirmatory factor analysis. The survey form was designed in two sections to determine the demographic characteristics and sustainable development awareness of the university's academic and administrative staff. It consisted of seven demographic information questions and 36 awareness statement questions. Data obtained from the survey questions were analyzed using the SPSS 29.0 statistical package program. Frequency and percentage analysis, reliability and factor analysis, normality testing, Mann-Whitney U Test, Kruskal-Wallis Test, and Logistic Regression analysis were used as analysis techniques.

Research findings have shown that Kirsehir Ahi Evran University's academic and administrative staff have above-average awareness of sustainable development, and that economic factors, compared to societal and environmental factors, are a determining factor in this awareness. University staff believe that sustainable development can be achieved by implementing economic policies that consider income disparities, unemployment, sustainable and high-tech production, responsible consumption, investments in agriculture and livestock sectors, and R&D. This result demonstrates that economic factors shape individuals' attitudes and behaviors toward sustainable development. Therefore, the policies that policy makers will determine to improve economic factors are of great importance in achieving sustainable development goals.

In addition to economic factors, environmental and societal factors are also important in the formation of sustainable development awareness due to their link to quality of life, such as the threat of global warming, the decline in biodiversity, the perception of environmental degradation risk, access to education and healthcare services, equality among individuals, the well-being of individuals and their families, urbanization, and green spaces. In a society, sustainable behavioral patterns are first conveyed to individuals through channels such as family, social environment, educational institutions, and the media, and then, over time, awareness develops at the societal level. Factors such as social trust, social solidarity, and civic awareness also play a significant role in the development of sustainable development awareness. Therefore, ensuring social awareness and participation is crucial for the success of sustainable development policies.

It is crucial for countries to adopt policies aimed at developing human capital to achieve sustainable development goals and thereby increase social welfare. Human capital development can enable people to conserve energy and water, become conscious producers and consumers, reduce fossil fuel use, shift towards the use of renewable energy sources, and protect the environment. Furthermore, at a more micro level, it is believed that encouraging sustainable education approaches by university administrations can improve the sustainable development awareness of both students and university staff.

The findings show that female personnel have higher levels of awareness on the sub-dimensions of the economy and the environment than male personnel; single personnel have higher levels of awareness on the sub-dimensions of the economy than married personnel; academic personnel have higher levels of awareness on the sub-dimensions of

the economy and society than administrative personnel; postgraduate personnel have higher levels of awareness on the sub-dimensions of the economy than undergraduates; staff from the Faculty of Medicine and Faculty of Economics and Administrative Sciences have higher levels of awareness on the sub-dimensions of the economy than staff from the Faculty of Theology; and staff with a monthly income of 70,001 TL or more have higher levels of awareness on the sub-dimensions of the economy than those with incomes between 30,001 TL and 50,000 TL. In light of these findings, it is important for university administrations to develop projects and organize activities to increase staff's awareness of sustainable development, taking into account demographic characteristics.

This research has some limitations, such as being conducted only at Kırşehir Ahi Evran University and analyzing data from a sample, so it does not reflect the views of all university personnel. Future studies conducted on university personnel in other provinces of Turkey are expected to yield useful results in terms of increasing awareness of sustainable development.

Bugs on the Menu? Investigating the Determinants of Edible Insect Acceptance in Turkish Consumers

Duran CANKÜL¹

Okan OĞUZ²

Işıl CANKÜL³

Menüde Böcekler mi Var? Türkiye'deki Tüketicilerde Yenilebilir Böcek Kabulünün Belirleyicilerinin Araştırılması	Bugs on the Menu? Investigating the Determinants of Edible Insect Acceptance in Turkish Consumers
Öz <p>Bu çalışma, Türkiye'de yaşayan tüketicilerin yenilebilir böcek kabul düzeyini ve bu düzeyi etkileyen faktörleri incelemektedir. Araştırmada gıda neofobisi, çevre bilinci, sağlıklı beslenme farkındalığı, iğrenme, risk algısı, deneyim ve aşinalık değişkenleri ele alınmış ve yapısal eşitlik modellemesi ile analiz edilmiştir. Bulgular; gıda neofobisi, iğrenme, risk algısı, deneyim ve aşinalığın kabul üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, çevre bilinci ve sağlıklı beslenme farkındalığının ise olumlu bir etki yarattığını göstermektedir. Çalışma, tüketici algılarının psikolojik ve kültürel faktörlerden güçlü bir şekilde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Olumsuz deneyimler ve aşinalık, kabulü artırmak yerine azaltabilmektedir. Bu çalışma, sürdürülebilir gıda alternatiflerine yönelik tüketici tutumlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.</p>	Abstract <p>This study examines the level of acceptance of edible insects among consumers living in Turkey and the factors influencing this level. The study examined the variables of food neophobia, environmental awareness, healthy eating awareness, disgust, risk perception, experience, and familiarity, and analyzed them using structural equation modeling. The findings indicate that food neophobia, disgust, risk perception, experience, and familiarity have a negative effect on acceptance, while environmental awareness and healthy eating awareness have a positive effect. The study reveals that consumer perceptions are strongly influenced by psychological and cultural factors. Negative experiences and familiarity may reduce rather than increase acceptance. This study contributes to the understanding of consumer attitudes toward sustainable food alternatives.</p>
Anahtar Kelimeler: Yenilebilir böcekler, Sürdürülebilirlik, Gastronomi, Kabul düzeyi	Keywords: Edible Insects, Sustainability, Gastronomy, Acceptance
JEL Kodları: Z1	JEL Codes: Z1

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the rules of scientific research and publication ethics (with the Ethics Committee Approval Certificate dated May 31, 2024, and numbered E-95531838-050.99-102911).
Authors' Contributions to the Article	All authors contributed equally to all stages of this study.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest for the author or third parties arising from the study.

¹ Eskişehir Osmangazi University, Toursim Faculty, Turkey. dcankul@ogu.edu.tr

² Ağrı İbrahim Çeçen University, School of Tourism and Hospitality Management, Turkey. ooğuz@agri.edu.tr

³ Eskişehir Osmangazi University, Tourism Faculty, Turkey. icankul@ogu.edu.tr

1. Introduction

Sustainable food production and consumption has become an important global issue. The growing world population and environmental sustainability concerns have led to the need to transform and improve food production systems. In this context, there is a significant shift in future eating patterns and sources of nutrition (Ordóñez & Ege, 2021). An inevitable surge in the demand for animal protein will be driven by the global population's projected growth to 9.6 billion people by 2050 (van Huis, 2016). Edible insects stand out as an important component of this transformation (Seyhan & Nakilcioğlu, 2022; Andaç & Tuncel, 2023). Turkey is geographically diverse country with a rich food culture. However, the sustainability of traditional food production and consumption habits globally is facing serious challenges. This highlights an extraordinary option when it comes to the utilization of edible insects as a potential food supply.

Edible insects are considered to have high nutritional value because they are rich in protein, vitamins and minerals (Rumpold & Schöler, 2013a; Womeni et al., 2009). Furthermore, insect farming represents an environmentally sustainable system because edible insects provide better water efficiency and energy utilization as compared to traditional livestock practices (Dobermann et al. 2017). Nevertheless, the familiarity and consumption of edible insects as food could evoke great prejudice based solely on the history of factors that fit into cultural, psychological and social factors (van Huis, 2016). This study aims to explore the potential acceptance of edible insect consumption among consumers in Turkey and to examine whether this potential varies according to demographic characteristics, food neophobia, environmental concern, health-conscious eating, disgust, and risk perception. Given Turkey's food culture and agricultural capacity, it will be interesting and intriguing to what extent edible insects will be an acceptable food source for Turkish consumers. In addition, one of the major objectives of this research will be to see if edible insects can be a contributor to food sustainability and security in Turkey.

The consumption of edible insects offers a sustainable and effective solution to meeting the increasing global demand for food, as they are not only highly nutritious but also provide significant economic and environmental advantages (Rumpold & Schöler, 2013b; Dobermann et al. 2017). In the gastronomic world, the consumption of edible insects is also becoming more prevalent with people consuming insects for not only nutrition purposes but to also try something different. Considering the number of people consuming edible insects worldwide and the important benefits of insects, it is not known how this situation is potentially accepted in Turkey. A study carried out in this context is significant both for contributing to the existing literature and for offering insights into the attitudes of Turkish consumers toward this emerging food source. Therefore the main problem of this study is: What is the level of acceptance of edible insects among consumers living in Turkey and how this acceptance is influenced by factors such as food neophobia, environmental awareness, healthy eating awareness, disgust, risk perception, experience and familiarity. A quantitative research design was used, and data were collected through a survey. The variables were considered and analyzed with structural equation modeling.

2. Conceptual Framework

2.1. Insects as Food

The global need for protein-rich foods is on the rise with population growth, urbanization and changes in dietary habits. However, traditional livestock farming is known to cause several problems, such as low efficiency in resource utilization, greenhouse gas emissions and animal rights issues. In this context, there is increasing interest in new protein sources that can meet nutritional needs while reducing environmental damage (Kaldırım & Keser, 2023). In particular, edible insects are among the remarkable alternatives with their nutritional value, Insects possess a rapid reproductive capacity and the ability to convert organic waste into protein sources. Entomophagy, or the practice of consuming insects, is a long-standing tradition observed in 113 countries, particularly prevalent in Africa, Asia, and Latin America. (Kouřimská & Adámková, 2016). Although more than 2,000 insect species are considered edible, caterpillars, bees, grasshoppers, and ants are among the most commonly consumed. Furthermore, species such as crickets, cicadas, leafhoppers, termites, dragonflies, and flies are also frequently consumed (van Huis, 2016).

In Europe, insect consumption is at very low levels and is considered culturally unacceptable or taboo (van Huis, 2016). "Consumer acceptance" in Western Nations has become one of the largest barriers to large-scale insect consumption. The majority of consumers in the west are generally negatively biased towards edible insects; however, many think it is the food of the future (Kim et al., 2019). For example, in a study by Demir and Altun (2021), the majority of people in Cyprus had a negative attitude toward edible insects; furthermore, with the world's population increasing and demand for beef, pork, and chicken all the more traditional meats increasing, edible insects, by way of contrasting senses, can be seen as an important alternative protein source.

2.2. Sustainability Advantages of Edible Insects

The research of edible insects as a sustainable food alternative is an important field of study looking at the growing need for sustainable food systems and practices for consumers and producers. As the global population continues to grow rapidly there is an increasing need for finding new and sustainable ways of food production. The reliance on traditional animal protein sources is placing a huge dependency on already limited natural resources, including finite resources such as water and land (van Huis et al., 2013). In this way, edible insects have the potential to become the alternative-source protein of look as they being recognized for this and potential food sustainability. Edible insects really have the potential for sustainability based on the way being nontraditional, they have many valuable characteristics for large-scale growing such as low environmental impact, proportionally high bioavailable protein content and lower green house gas emissions, making them a valuable sustainable food system (Oonincx & de Boer, 2012; van Huis, 2013).

Edible insects can help promote food sustainability through their and production by closing nutrient cycles, contributing to food security, reducing climate change, and biodiversity loss, and as such could help meet the SDG goals (Moruzzo et al., 2021). The environmental impact of insect production (raises) would be significantly lower than conventional meat production, especially with regards to resource usage, as producing conventional animal protein sources exposes each intersection of life cycle to potential vulnerabilities. Raising conventional animals for production purposes that may potentially impact ecosystems relies on large amounts of

water and feed inputs and associated land utilization (i.e., raising beef from cattle) (Miglietta et al., 2015). Insects, on the other hand, have a significantly smaller impact on the environment compared to these species of livestock; for example, if one were to reconstitute 1 kg of protein from beef, it would take about 15,000 litres of water, while insect farming uses, on average, 3,000 litres (Dobermann et al., 2017). Furthermore, less land area is needed to farm insects, thus reducing environmental impacts—issues like deforestation can be reduced as there's less land needed for large production of insects (Oonincx et al., 2010; Halloran et al., 2016A).

In terms of nutrition, insects also have relative advantages. Edible insects are specifically sought after for their protein content, but can also contain an impressive amount of micronutrients, including B vitamins, iron and zinc (Rumpold & Schlüter, 2013a). Consuming a range of insect species provides bioavailable protein and allows for daily protein and nutrient needs to be met by humans. In addition, insects contain valuable unsaturated fatty acids, essential amino acids, and high levels of fiber. These nutritional qualities can make insects a better and healthier protein source than traditional meat (Jongema, 2015; van Huis, 2013). In terms of organic waste recycling, insects have foitable systems in salient food systems. Specifically, insects such as black soldier flies larvae can convert organic waste into high protein biomass, and this is an important addition to environmental waste management and better organ hazard to waste (Veldkamp et al., 2012; Halloran et al., 2016). Insects also provide organic waste to positive easier management, and successful circular food systems, leading to less waste. This can improve productivity, and decrease the environmental burden for agriculture and the food industry (van Huis, 2013).

Edible insects could also add biodiversity, ecological functions (pollination, and aerating topsoil), and potentially improve wild insect populations (an imperative ecological balance; Payne & Van Itterbeeck, 2017). Insects are high in protein, essential amino acids, and micronutrients. Insects within our diets can alleviate malnutrition and increase diversity in food in areas of food insecurity (Aidoo et al., 2023). Insect farming is also being perceived as a useful undertaking for economic development and access to sufficient food in the developing world, as the startup and operational cost are typically very affordable and manageable. Low capital requirements, combined with higher human labor, can support localized economies in rural areas, and factors into the workforce (Halloran et al., 2016; Yen, 2009). Additionally, insects are available as an accepted form of food, as a food source in certain cultures; encouraging food practices for consumption of insects may provide security to food practices around the world.

2.3. Acceptance of Edible Insects in Europe and the US

Cultural and consumer acceptance of edible insects is a complex phenomenon that involves an array of factors, ranging from psychological concerns to socio-cultural concerns. The issue of acceptance of edible insects in Western society has been raised in the last few years as we search for ways to source and sustain food in an environmentally sustainable manner and efficiently use resources and sources of protein. Historically, food traditions and cultures in industrialized areas such as Europe and North America have developed an aversion to eating insects. However, population growth, food safety concerns, and potential negativity on a large scale regarding the environment has opened up opportunities for acceptance of novel food. In this context, insects as potential alternative solutions for sustainable food production are beginning to be discussed and researched in the Western world (van Huis et al., 2013).

One of the main impediments to the acceptance of edible insects in Western societies has historically been cultural influences and barriers. In Europe and North America, insects are

viewed predominantly as pests, or undesirable. As pests, insects are associated with hygienic and health concerns. Studies in the field of food psychology have demonstrated that humans exhibit caution over new or strange foods, and even demonstrate some level of "disgust" reaction (Rozin et al., 1986). One of the biggest impediments to the acceptance of edible insects in Western societies is disgust, and food neophobia. Cultural norms and individual psychological tendencies will drive the disgust reaction and subsequently influence consumers' willingness to consume edible insects (Tan, 2017). The understanding of what is "appropriate" food is different in every culture. Where it is normal to consume insects, it is more socially acceptable. There is more resistance in Western cultures where insects have never been part of the food culture (Tan & Fischer et al., 2015). In this sense, the consumption of insects calls for wider changes in Western diets. Research suggests that the way in which insects are presented in the food chain is important for changing this perception, for example, offering insects in an insect product- flour, powder, or protein bars rather than insects directly, can increase the acceptance of insects (Verbeke, 2015).

Adoption of an environmentally aware, sustainable lifestyle in Europe and America in recent years is another reason for increased acceptance of eating insects. Insects have lower water and feed requirements than traditional meat sources and produce less waste and greenhouse gas emissions than traditional meat sources (Oonincx & de Boer, 2012). These apparent environmental benefits position basal insect consumption on the policy agenda in the Western world- as a key tool for combating climate change (Miglietta et al., 2015). In New Year 2018, the European Union began legal regulation of insects used as a food source and approval for the marketing and useable of some insects as food. Legal regulations offered the potential for the widespread consumption of edible insects and increased confidence in food production standards for consumers (EFSA, 2015; EFSA, 2020). Health and nutritional benefits are also motivating acceptable of insect-based foods in Western nations. The protein, vitamins, minerals and unsaturated fatty acids in insects are very bioavailable (Rumpold & Schlüter, 2013a). For individuals who adopt a healthy and balanced dietary approach, insect-based proteins offer an alternative that is nutrient dense but low in caloric value, increasing interest and nearly fanaticism for insect-based produces, especially among athletes, health-conscious individuals and groups who are interested in environmentally-friendly dietary models (Jongema, 2015).

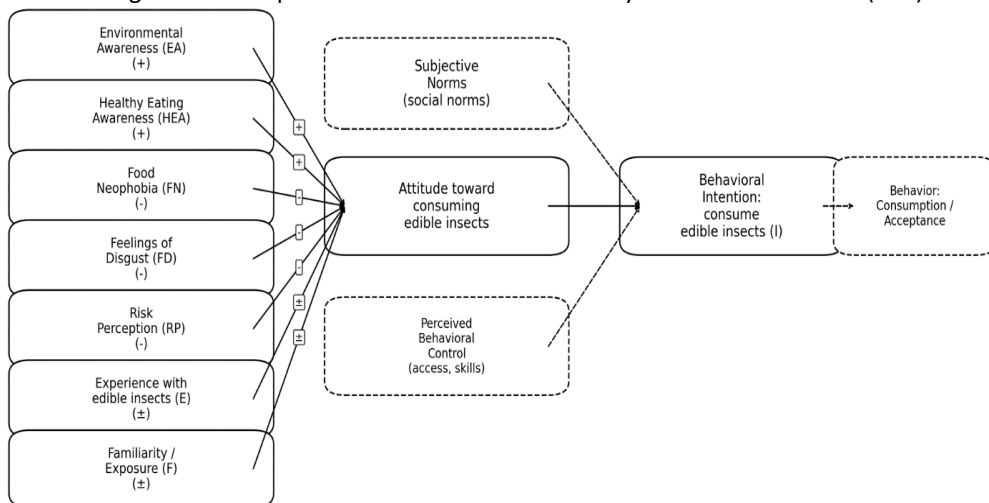
Numerous influences affect the attitudes toward edible insects in Western societies. Personal experience/glut of edible insects can lead to a greater acceptance, whether the experience was had directly or through cultural practice, and experience will be a dominant component in how people engage with consumer attitudes towards insects (Tan, 2017). Also, the taste, texture, and aroma of insect-based foods will affect acceptance; sensory characteristics such as taste, appearance and texture matter to consumers. One way of increasing acceptance is to develop insect-based produces that fulfil consumers' sensory preferences (Tan & House, 2018). Begin with insect-based produces that conceal the insect by using insects in the form of familiar food-based products so consumers do not have to engage in a visible way with the insect, thereby diminishing or allaying the fear of eating insects. With these products, it is easier to market the attributes of tasty, convenient and health-conscious edible insect-based produces (Kauppi et al., 2019). Knowledge of the nutritional value, environmental impact, and ethical considerations of consuming edible insects can play a positive part in acceptance, and education and marketing that employ these supportive

elements as a to push the shift in perceptions (Alhujaili et al., 2023). Strategies for changing perceptions can be more effective if they consider specific cultural contexts and consumer segments. Involving people in strategies to develop a new expression of food can be complicated, and addressing the different barriers and motivators specific to various cultures is important (Brunner & Nuttavuthisit, 2019). Education is equally important in changing consumer attitudes. The topical nature and understanding of edible insects' sustainability, nutritional justification and safety can dismiss misinterpretations and improve acceptance (Žuk et al., 2022).

3. Theoretical Framework

Individuals' acceptance of edible insects, as possible foodstuffs, is not only influenced by their attitudes and beliefs, but also by cultural, psychological and environmental determinants. This study draws on several consumer behaviour theories, including the Theory of Planned Behaviour (TPB) (Ajzen, 1991). TPB suggests that behaviour is predicted based on intentions, which are modified by three factors: attitudes, subjective norms, and perceived behavioural control. While TPB has been applied in a variety of contexts, it is useful to consider the extent to which it would shape consumer's intentions towards edible insects. For example, it is reasonable to assume that an individual with a more favourable attitude towards edible insects based on its perceived environmental sustainability properties, is likely to eventually consume insect-based food products. In addition, positive subjective norms from the social context may strengthen intentions to consume these products. The consumption intentions within the TPB model could also include influences of perceived behavioural control, such as issues of access, or limitations to the respondents' knowledge of cooking techniques (Verbeke, 2015). Overall, TPB can be used in this study to explore the influences of some of the variables - environmental awareness, health eating awareness and social norms - and their effects on behavioural intentions.

Figure 1: Conceptual model based on the Theory of Planned Behavior (TPB).

This model demonstrates that behavioral intention toward edible insect consumption is explained by the core components of the TPB: attitude, subjective norms, and perceived

behavioral control. The variables addressed in the study (environmental awareness, healthy eating awareness, food neophobia, disgust, risk perception, experience, and familiarity/exposure) are positioned as precursors that shape intention, particularly through attitude, by influencing individuals' beliefs and evaluations regarding edible insect consumption. The strengthening of intention represents the path to consumption/acceptance behavior in the model.

Lastly, an idea called food neophobia (Pliner & Hobden, 1992), may explain the fear or dislike of new and novel foods. Food neophobia posits that greater neophobia would have an inverse relationship to a person's attitude towards innovative food products (such as edible insects). However, it can also be noted that increased familiarity with a product in terms of innovative consumer behaviour, can reduce this fear and resistance to new foods. In this study, food neophobia may refer to attitudes clearly indicating negative views about edible insects as food. Furthermore, the familiarity aspect could be explained as the respondents' familiarity was likely part of the reason why this was related to negative views (Damsbo-Svendensen et al., 2019). Rozin and Fallon (1987) were able to show that feelings of disgust were the primary drivers of individuals' food choices. Feelings of disgust represent a major obstacle to the consumption of edible insects in mainly Western countries. The use of insect-based foods in a processed manner (e.g., flour, protein bars) can create greater sensory acceptance (Hartmann et al., 2015). In the study, this could be elaborated with respect to the impact on consumer behaviour and how potential disgust barriers could be mediated with greater sensory familiarity.

The risk perception theory postulated by Slovic (1987) is predicated on the argument that people evaluate the risk or benefits of new and unfamiliar products, which ultimately informs or influences a person's acceptance of them. Hygienic safety and health risks of edible insects, or perceptions of, as they relate to actual insect consumption should also directly relate to consumers' attitudes toward edible insects. An inquiry could be framed that examines risk perceptions impact on consumption intentions, as well as environmental benefits in an effort to balance risk perceptions. Value-Belief-Norm Theory (VBN) explains individuals environmental behaviours on the basis of their values, beliefs and norms (Stern, 2000). It is likely that environmentally-conscious individuals would positively influence their evaluations of edible insects' environmentally friendly characteristics, and potentially promote edible insect consumption behaviour. This theory could adequately describe the potential variability of the impact of environmental consciousness on insect consumption intention. This theoretical framework is designed to provide a multi-dimensional way of exploring the multitude of influences on edible insect consumption intentions and the interconnectedness of these influences. From the above theories, it is possible to develop hypotheses for the study, and this framework provides an appropriate context for the interpretation of the findings.

4. Method

A quantitative, correlational survey model was utilized in this study. This method is favored by researchers in studies that seek to identify the attitudes, thoughts, beliefs and views of individuals in large masses towards a variety of variables and the interaction between many variables (İslamoğlu & Alnıaçık, 2014). This research attempts to uncover the potential of consumer's of Turkey to accept insect consumption, and whether that potential can be measured according to other variables such as demographic variables, neophobia, environmental awareness, healthy eating awareness, disgust, risk perception and familiarity variables.

4.1. Hypothesis Development

H1: A statistically significant connection exists between Food Neophobia and Level of Acceptance of Edible Insects

Food neophobia is defined as fear of and rejection of new or unfamiliar foods. Individuals that are higher in food neophobia may tend to view unfamiliar or new foods as a more negative experience and may be less willing to try new foods (Pliner & Hobden, 1992; Barrena & Sánchez, 2013). This characteristic also appears to be a determinant factor in insect consumption and that neophobic individuals exhibited low levels of acceptance of insects (Megido et al., 2014).

H2: A statistically significant connection exists between Level of Environmental Awareness and Level of Edible Insect Acceptance

There is some evidence from studies about the environmental effects of edible insects that environmental awareness may lead to acceptance of this food source. The increased use of insects as an environmentally sustainable protein source contributes toward a smaller carbon footprint (Miglietta et al., 2015; van Huis et al., 2013). Research indicates that increased environmental awareness leads to a more positive attitude towards sustainable food sources, and an increased willingness to try new foods (Verbeke, 2015; Schlup & Brunner, 2018). If environmental awareness is increased, it follows that individuals will develop more positive attitudes towards edible insects.

H3: A statistically significant connection exists between Healthy Eating Awareness and Level of Acceptance of Edible Insects

Edible insects are viewed a safe, nutritious food option with high protein content (Rumpold & Schlüter, 2013a). Individuals with healthy eating awareness may show more interest in alternative protein sources than those who do not, and want to forage for foods with higher nutrition, low fat, and low carbohydrates (Hartmann & Siegrist, 2016; Ruby et al., 2015). The awareness of health is a competitive consideration for an individual's food choice when ultimately selecting food, and contributes to speed adoption of innovative, safe, healthy products (Rozin et al., 2012). Healthy eating awareness is, therefore, hypothesised to have a positive influence on the level of the acceptance of edible insects.

H4: A statistically significant connection exists between Feelings of Disgust and Level of Acceptance of Edible Insects

Disgust represents one of the biggest psychological barriers that individuals display towards edible insects. Disgust may lead to hesitancy to accept the food, or even consumer reluctance, (Rozin & Fallon, 1987; Hartmann et al., 2015). The research shows that disgust exerts a strong negative influence on food consumption (Martins & Pliner, 2005). If an individual tipifies with a high level of disgust, it is hypothesised the level of acceptance of edible insects will be low.

H5: A statistically significant connection exists between Risk Perception and Edible Insect Acceptance Level

There have been comments in the literature regarding the fact that an individual's perceived risk level plays an important role in the acceptance of edible insects. When opting to consume new and alternative foods, the contribution of health and safety to the perception of risk may provide the perceived constraints to the individual to develop negative attitudes towards the food options (Lobb, 2005; Kahan, 2012). Insect consumption exhibits a similar occurrence, and individuals with high levels of risk perception reject this food option (Verbeke, 2015). It is,

therefore, assumed that perceived risk as a function of perceived risk factors negatively impacts the acceptance of edible insects.

H6: A statistically significant connection exists between Experience and Edible Insect Acceptance Level

An individual's experiences impact the acceptance of edible insects. The research indicates that direct experiences with a product can fill in the knowledge gaps, reduce viewed perceived risk and strengthen positive attitudes (Verbeke, 2015; Tan et al., 2016). Two experienced edible insects in personal culinary experiences, there is a strong potentially positive attitude towards the product (Schösler et al., 2012). However, this does not mean that experience will always increase the level of acceptance. In some cases, individuals may have negative experiences associated with edible insects, and perhaps a series of negative experiences. Taste experience, texture experience, or type of consumption experience can aggravate perceptions of the edible insect, and thus diminish acceptance (La Barbera et al., 2018). Specifically, consumers may display a form of sensory aversion individuals in certain rare cases, leading to rejection of an unusual food, such as edible insects (Hartmann et al., 2015).

H:7 There is a Significant Relationship between Familiarity and Level of Acceptance of Edible Insects

Familiarity positively affects individuals' perceptions and acceptance of unusual foods. Individuals who are familiar with or have encountered edible insects perceive lower perceived risks and perceive these products as more normalized (Verbeke, 2015). In addition, for some individuals, familiarity may lead to greater exposure to the negative attributes of edible insects (e.g., aesthetics, hygiene, or contravention of cultural norms) and reinforce these negative perceptions (Rozin & Fallon, 1987). Elements such as the appearance of insects or the way they are consumed may elicit a strong disgust response in individuals, leading to a decrease in acceptance as familiarity increases. Hartmann et al. (2015) showed that familiarity can sometimes further reinforce prejudices and negative perceptions.

4.2. Population and Sample

This study's target population was consumers living in Turkey. As accessing the entire population was not feasible, the research employed an approach combining two non-probability sampling methods: convenience and snowball sampling. Considering the advantages of convenience sampling such as being more economical compared to other sampling techniques, allowing to collect a lot of data in a short time, and the sampling units being accessible and easy to select, this sampling technique was preferred because it overlaps with the purpose of the research (Yazıcıoğlu & Erdoğan, 2004).

4.3. Data Collection Tool

A questionnaire form consisting of 8 scales served as the instrument for data collection in the study. The questionnaire was preferred because it is suitable for collecting data from large and dispersed samples such as in this study, has high applicability and has the ability to provide standardized data (Creswell & Miller, 2000). In the first part of the questionnaire, based on the assumption that the participants would not have sufficient prior knowledge about edible insects and their consumption, a brief information text about edible insects was included. Sample visuals of processed and unprocessed edible insect produces were presented. Then, the sections designed to measure the level of acceptance of edible insects and the variables of

food neophobia, environmental awareness, healthy eating awareness, risk perception, disgust, familiarity and experience that are thought to affect this variable were included.

4.4. Data Collection Process

The data collection process was conducted through an online survey application 'Google Forms' in order to reach more people faster, taking into account the difficulty of reaching the sample in question. Participants received invitations to complete the survey via email, social media, and other online platforms. The online survey was open from 01/06/2024 to 16/07/2024 and the data collection process lasted for 46 days in total. No time limit was imposed on the participants to complete the survey. No personal identifying information was collected from the participants and the confidentiality and anonymity of the participants were protected. At the end of the data collection process, 524 people were reached, but the analyses were carried out with the data of 502 participants who completed the questionnaire form in a healthy and complete manner.

4.5. Data Analysis

The data analysis began with a frequency analysis to summarize the participants' demographic information and create a statistical overview. To ensure the questionnaire was reliable, The internal consistency of the scale's items was assessed using Cronbach's Alpha coefficient. Because the questionnaire was adapted from international literature, its validity was tested using factor analysis. Finally, structural equation modeling (SEM) was employed to test the research hypotheses.

5. Findings

5.1. Findings Regarding the Demographic Information of the Participants

The demographic profile of the participants shows that the majority were female (59.8%) compared to male (40.2%). Most of the respondents (59.2%) were in the 26-45 age range. In terms of education, the most represented levels were high school graduates (33.7%) and undergraduate degree holders (35.9%). In terms of income distribution, the largest group is in the 17,000-29,999 TL income range with 40.8%. In terms of sector, 42% of the respondents work in the private sector, 29.1% work in the public sector and 28.9% do not work. Regionally, the highest participation was from the Marmara Region (24.1%), followed by Central Anatolia (19.9%) and the Aegean Region (16.1%). The findings regarding the demographic characteristics of the participants are summarized in Table 1.

Table 1: Findings on demographic characteristics of the participants.

Demographic Characteristics	Frequency (N)	Percentage (%)
Gender		
Female	300	59,8
Male	202	40,2
Age		
18-25	134	26,7
26-35	160	31,9
36-45	137	27,3
46-55	47	9,3
56-65	15	3

65 and above	9	1,8
Education status		
Primary School	40	8
High School	169	33,7
Associate Degree	92	18,3
License	180	35,9
Postgraduate	21	4,2
Income		
0-16999	131	26,1
17000-29999	205	40,8
30000-44999	89	17,7
45000-59999	46	9,2
60000-74999	24	4,8
75000 and above	7	1,4
Sector		
Public	146	29,1
Private	211	42
Not working	145	28,9
Region		
Marmara	121	24,1
Aegean	81	16,1
Mediterranean	72	14,3
Central Anatolia	100	19,9
Black Sea	39	7,8
Eastern Anatolia	33	6,6
Southeast Anatolia	56	11,2

As can be seen in the table, women and individuals between the ages of 26 and 45 are predominant among the respondents, educational level is mostly high school and above, and income distribution is concentrated in middle income groups.

5.2. Findings on Validity, Reliability and Hypothesis Testing

To select the appropriate analytical methods, a normal distribution test was first performed on the data. The skewness and kurtosis values for the scale items were found to be within the reference range of +1.5 to -1.5. This result confirmed that the research data followed a normal distribution, making it suitable for analysis with parametric tests.

Following the normal distribution test, the study performed validity and reliability tests on the scales. Construct validity was assessed using Exploratory Factor Analysis (EFA). The data's suitability for factor analysis was confirmed by a Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) measure of 0.867 and a significant Bartlett's Test ($p < 0.001$). To determine the factor structure, a principal component analysis was conducted using a Direct Oblimin rotation method. In this analysis, factors were retained if their eigenvalue was greater than 1, and items were required to have a factor loading of at least 0.50 to be considered significant (Büyüköztürk, 2018).

The results from the Exploratory Factor Analysis (EFA) and Cronbach's Alpha tests are detailed in Table 2. The EFA confirmed an eight-factor structure, with each scale loading onto a single dimension as in their original forms. This model explained 78.849% of the total variance. The reliability analysis showed an overall Cronbach's Alpha value of 0.849 for the study. Together, these results indicate that all the scales used are theoretically coherent, valid, and reliable (George & Mallery, 2010).

Table 2: EFA and Cronbach Alpha Values of the Scales

Statements	Factor Load	Variance Explained	Core Value
Risk Perception		26,891	9,143
RP1	0,820		
RP2	0,903		
RP3	0,907		
RP4	0,869		
RP5	0,915		
RP6	0,909		
RP7	0,916		
RP8	0,895		
Food Neophobia		11,132	3,785
FB1	0,835		
FB2	0,844		
FB3	0,821		
FB4	0,847		
FB5	0,856		
FB6	0,847		
Familiarity		10,976	3,732
F1	0,701		
F2	0,917		
F3	0,922		
F4	0,907		
Environmental Awareness		9,626	3,273
EA1	0,677		
EA2	0,839		
EA3	0,851		
EA4	0,722		
EA5	0,723		
Feeling of Disgust		6,03	2,05
FD1	0,907		
FD2	0,907		
FD3	0,904		
Healthy Eating Awareness		5,731	1,949
HEA1	0,892		
HEA2	0,848		
HEA3	0,904		
Experience		5,079	1,727

E1	0,789		
E2	0,887		
E3	0,806		
Intention		3,384	1,15
I1	0,856		
I2	0,862		
Total explained variance		78,849	
Cronbach's Alpha		0,849	

Based on the study's purpose and the relevant literature, the resulting eight-factor structure was labeled as: risk perception, food neophobia, familiarity, environmental awareness, disgust, healthy eating awareness, experience, and intention. After the exploratory factor analysis, a confirmatory factor analysis (CFA) was conducted to verify this eight-factor model. The CFA was then assessed using the most widely accepted standard fit criteria from the literature. (Hair et al., 2015).

Table 3: CFA Goodness of Fit Index Statistical Results for the Research Data

Compliance Criteria	Good Fit	Acceptable	Model Value	Harmony
χ^2/sd	$0 \leq \chi^2 / sd < 2$	$2 \leq \chi^2 / sd \leq 5$	3,403	Acceptable
RMSEA	$0 \leq RMSEA < 0.05$	$0.05 \leq RMSEA \leq 0.10$	0,069	Acceptable
SRMR	$0 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR \leq 0.10$	0,037	Good
NFI	$0.95 < NFI \leq 1.00$	$0.90 \leq NFI \leq 0.95$	0,94	Acceptable
CFI	$0.97 < CFI \leq 1.00$	$0.95 \leq CFI \leq 0.97$	0,96	Acceptable
IFI	$0.95 < IFI \leq 1.00$	$0.90 \leq IFI \leq 0.95$	0,96	Good
NNFI	$0.97 < NNFI \leq 1.00$	$0.95 \leq NNFI \leq 0.97$	0,95	Acceptable
RFI	$0.95 < RFI \leq 1.00$	$0.90 \leq RFI \leq 0.95$	0,93	Acceptable

The overall goodness-of-fit statistics indicated that the measurement model was good and acceptable. To ensure construct validity, the analysis evaluated three key metrics: standardized factor loading, combined reliability (CR), and average variance explained (AVE). The study's results, as shown in Table 4, successfully met the established thresholds from the literature. Specifically, all factor loadings (0.803-0.962) were above the recommended 0.50 minimum, all combined reliability values (0.875-0.989) exceeded the 0.70 standard, and all average variance explained values (0.701-0.968) were greater than the suggested 0.50 cutoff. All these values reveal that the convergent validity of the factor structures is achieved, that is, the measurement is valid and reliable (Hair et al. 2015; Fornell & Larcker 1981).

Table 4: Confirmatory Factor Analysis Results for the Scales

Factors	Factor Load	C.R.	A.V.E.
Risk Perception		0.974	0.822
RP1	0,949		
RP2	0,959		
RP3	0,958		
RP4	0,943		
RP5	0,955		

RP6	0,954		
RP7	0,962		
RP8	0,949		
Food Neophobia		0.951	0.766
FN1	0,863		
FN2	0,858		
FN3	0,916		
FN4	0,854		
FN5	0,877		
FN6	0,862		
Familiarity		0.983	0.936
F1	0,938		
F2	0,951		
F3	0,960		
F4	0,938		
Environmental Awareness		0.937	0.750
EA1	0,817		
EA2	0,832		
EA3	0,845		
EA4	0,834		
EA5	0,833		
Feeling of Disgust		0.989	0.968
FD1	0,942		
FD2	0,952		
FD3	0,944		
Healthy Eating Awareness		0.939	0.838
HEA1	0,865		
HEA2	0,874		
HEA3	0,901		
Experience		0.875	0.701
E1	0,804		
E2	0,884		
E3	0,803		
Intention		0.984	0.959
I1	0,804		
I2	0,818		
Total Variance Explained		86,364	

Structural equation modeling (SEM) was employed to test the research hypotheses and determine if significant interactions existed between the variables, as proposed in the theoretical model. To assess whether the hypotheses were supported, their corresponding t-values were evaluated. The results of this SEM analysis, detailed in Table 5, were used to examine the effects of various factors on the intention to consume edible insects.

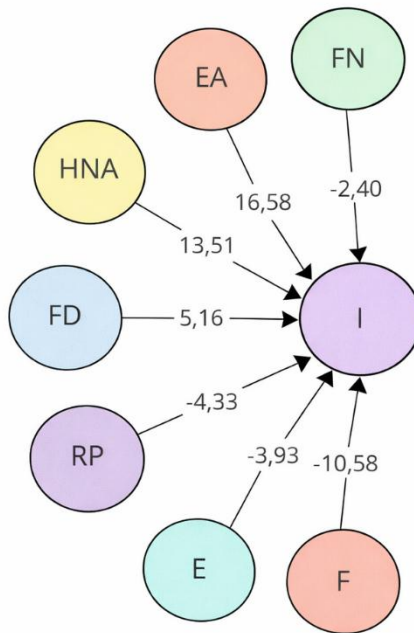

Table 5: Structural Equation Model Results Regarding Research Hypotheses

Hypotheses	Relationship	Standardized Factor Loadings	T value	Conclusion
H1	FN→I	-0.11	-2.40*	Supported
H2	EA→I	0.55	16.58*	Supported
H3	HEA→I	0.49	13.51*	Supported
H4	FD→I	-0.22	-5.16*	Supported
H5	RP→I	-0.19	-4.33*	Supported
H6	E→I	-0.19	-3.93*	Supported
H7	F→I	-0.41	-10.58*	Supported

The structural model created for the findings of the hypothesis tests is presented in Figure 1 below.

Figure 2: Research Model. I: Intention to Consume Edible Insects, FN: Food Neophobia, EA: Environmental Awareness, HEA: Healthy Eating Awareness

As can be seen in the figure above, the theoretical model created within the framework of the research was confirmed by the structural model and all research hypotheses were accepted.

6. Discussion and Conclusion

The findings reveal the importance of the factors influencing the level of edible insect acceptance and some of the complexities in this area. Food neophobia has a negative effect on acceptance ($\beta = -0.11$, $t = -2.40$). This finding supports that individuals' fear and inhibition

towards new and unfamiliar foods make it difficult to adopt innovative foods such as edible insects (Pliner & Hobden, 1992).

Environmental awareness positively affected the level of acceptance ($\beta = 0.55$, $t = 16.58$). This suggests that individuals who are aware of environmental sustainability are more likely to evaluate edible insects positively (van Huis et al., 2013). Disgust ($\beta = -0.22$, $t = -5.16$) and risk perception ($\beta = -0.19$, $t = -4.33$) were found to be strong psychological barriers that negatively affect acceptance (Rozin & Fallon, 1987; Verbeke, 2015).

However, experience ($\beta = -0.19$, $t = -3.93$) and familiarity ($\beta = -0.41$, $t = -10.58$) were found to negatively affect the level of acceptance. Although experience and familiarity are generally considered as factors that increase acceptance in the literature (Tan et al., 2016), negative experiences or perceptions were found to be effective in this study. This result suggests that especially sensory dissatisfaction and negative taste perception may permanently affect individuals' attitudes towards such products (Hartmann et al., 2015). Although experience may be effective in reducing perceived risks, a negative experience may reverse this effect and reinforce rejection behavior in individuals. This highlights the importance of sensory characteristics and presentation of insect-based foods on consumer acceptance. The negative effect of familiarity on acceptance suggests that the more individuals are exposed to edible insects, the more they may recognize negative aspects of these products. For example, the aesthetic appearance of insects or their culturally contradictory characteristics may become more prominent with increased familiarity (Rozin & Fallon, 1987).

Theoretical Outputs

This research contributes to the literature by analyzing the various factors that influence the acceptance of edible insects among people living in Turkey. The findings indicate that the acceptance of edible insects is directly influenced by an individual's psychological, social, and environmental awareness levels. Specifically, food neophobia, disgust, and risk perception were identified as having a negative impact on acceptance, representing major barriers that limit the consumption of edible insects. The results suggest that the resistance mechanisms individuals have to consuming new and novel foods merit further research. In contrast the level of environmental awareness positively supported a stronger attitude towards edible insects, and confirmed the critical role environmental sustainability awareness plays towards innovative foods. This supports the body of literature indicating environmental motives are an important aspect of consumer behavior. The negative effects of familiarity and experience constructs, which are suggested to have a positive effect in the literature, indicate that the effects of these variables may be dependent on cultural perceptions and individual knowledge.

Practical Outputs

The study's results also have practical applications for developing products, marketing, and communication strategies designed to boost consumer acceptance of edible insects. One key recommendation is that enhancing the sensory profile of products—such as their taste, texture, and appearance—could help offset negative experiences and improve consumer reception. Utilizing processed product formats could lessen people's aesthetic concerns and positively influence their attitudes towards such products. Furthermore, awareness raising campaigns focused on the environmental benefits and nutritional characteristics of edible insects could serve as positive ways to change people's perceptions of these products. These campaigns can specifically target sustainability orientated individuals. Because consumer segments are diverse

in their knowledge and beliefs, it is important that communication strategies are not only tailored for the different segments. For example, nutritional values can be emphasized for health-conscious individuals, while sustainability can be emphasized for environmentally conscious individuals.

Limitations and Recommendations

Although this study comprehensively addresses the factors affecting the acceptance level of edible insects, it has some limitations. First of all, the fact that data for the study were gathered during a defined time frame and from a specific sample group may limit the generalizability of the results. The demographic characteristics, cultural background and dietary habits of the individuals participating in the study may cause the findings to vary for different groups. Comparative studies with different socio-cultural groups will contribute to the evaluation of the validity of the results obtained in different communities. In addition, the fact that the scales used in the study are intended to measure individuals' attitudes and perceptions may not directly reflect actual consumption behaviors. It should be noted that there may be a divergence from the attitudes declared by the participants in the questionnaire or interview and the consumption behaviors they exhibit in actuality. Subsequent studies or observational investigations may alleviate this limitation by explicitly studying consumer behavior. The variables examined in the original study comprise only a portion of the multitude of factors that contribute to the acceptance of edible insects. In particular, areas such as observed price, socialization and media representations may mediate individuals' acceptance of these products. Future studies may strive to create more comprehensive models that incorporate those areas, while also investigating the multitude of mechanisms that shape acceptance.

Future research should also examine, in greater context, the cultural and demographics differences in individual determinants of acceptance of edible insects. It would be worthwhile to examine how experience and familiarity differentially mediate acceptance across cultures and examine the contributions of individuals' acceptance based on social norms and membership group. The role of sensory attributes on individuals' perceptions should also be explored as well. Specifically, differences based on acceptance levels in items that are processed and to natural forms. Alternatively, the influence of the media portrayals and communications strategies may have on individual perceptions of these products must be investigated as well. Development of strategies to mitigate negative aspects of media portrayals could support more effective communication strategies to promote acceptance of some novel food products.

In conclusion, this paper contributes to the current literature in the area of individual acceptance and consumption behaviors with respect to edible insects by examining both contextualized individual, psychological and cultural factors that would play a meaningful role in both acceptance and consumption of edible insects. It is important that these types of studies get support from interdisciplinary teamwork in order to create strategies for new and sustainable food systems. The results of the study provide valuable insights at both theoretical and practical levels to transform consumer perceptions and promote wider acceptance of edible insects.

References

- Aidoo, O., Osei-Owusu, J., Asante, K., Dofuor, A., Boateng, B., Debrah, S., Ninsin, K., Siddiqui, S., & Chia, S. (2023). Insects as food and medicine: A sustainable solution for global health and environmental challenges. *Frontiers in Nutrition*, 10. <https://doi.org/10.3389/fnut.2023.1113219>
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Alhujaili, A., Nocella, G., & Macready, A. (2023). Insects as food: Consumers' acceptance and marketing. *Foods*, 12. <https://doi.org/10.3390/foods12040886>
- Andaç, A. E., & Tuncel, N. Y. (2023). Sürdürülebilir ve yeni bir "gıda" alternatifi olarak yenilebilir böcekler. *Journal of Advanced Research in Natural and Applied Sciences*, 9(1), 251-267. <https://doi.org/10.28979/jarnas.1139883>
- Barrena, R., & Sánchez, M. (2013). Neophobia, personal consumer values and novel food acceptance. *Food Quality and Preference*, 27(1), 72-84.
- Brunner, T., & Nuttavuthisit, K. (2019). A consumer-oriented segmentation study on edible insects in Switzerland and Thailand. *British Food Journal*, 122, 482-488. <https://doi.org/10.1108/bfj-08-2018-0526>
- Büyüköztürk, Ş. (2018). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem Akademi.
- Caparros Megido, R., Sablon, L., Geuens, M., Brostaux, Y., Alabi, T., Blecker, C., Drugmand, D., Haubruge, É., & Francis, F. (2014). Edible insects acceptance by belgian consumers: Promising attitudes for entomophagy development. *Journal of Sensory Studies*, 29(1), 14-20.
- Creswell, J. W., & Miller, D. L. (2000). Determining validity in qualitative inquiry. *Theory into Practice*, 39(3), 124-130.
- Damsbo-Svendsen, M., Frøst, M. B., & Olsen, A. (2019). A review of instruments developed to measure food neophobia. *Appetite*, 142, 104646. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2019.104646>
- Demir, H., & Altun, Ö. (2021). Yenilebilir böcekler ve Kıbrıs ada halkının bakış açısı. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 2425-2447. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.879>
- Dobermann, D., Swift, J. A., & Field, L. M. (2017). Opportunities and hurdles of edible insects for food and feed. *Nutrition Bulletin*, 42(4), 293-308. <https://doi.org/10.1111/nbu.12291>
- EFSA. (2015). *Risk profile related to production and consumption of insects as food and feed*. *EFSA Journal*, 13(10), 4257. <https://doi.org/10.2903/j.efsa.2015.4257>
- EFSA. (2020). Trusted science for safe food. *EFSA Journal*. <https://doi.org/10.2805/397609>
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 18(3), 382–388.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference* (10th ed.). Pearson.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2015). *Multivariate data analysis*. Pearson.
- Halloran, A., Roos, N., Eilenberg, J., Cerutti, A., & Bruun, S. (2016a). Life cycle assessment of edible insects for food protein: A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 36. <https://doi.org/10.1007/s13593-016-0392-8>
- Halloran, A., Roos, N., Flore, R., & Hanboonsong, Y. (2016b). The development of the edible cricket industry in Thailand. *Journal of Insects as Food and Feed*, 2, 21-100. <https://doi.org/10.3920/JIFF2015.0091>
- Hartmann, C., & Siegrist, M. (2016). Becoming an insectivore: Results of an experiment. *Food Quality and Preference*, 51, 118-122. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2016.03.003>

- Hartmann, C., Shi, J., Giusto, A., & Siegrist, M. (2015). The psychology of eating insects: A cross-cultural comparison between Germany and China. *Food Quality and Preference*, *44*, 148-156. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2015.04.013>
- İslamoğlu, A. H., & Alniaçık, Ü. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (4. Baskı). Beta Yayınevi.
- Jongema, Y. (2015). *List of edible insect species of the world*. Wageningen University.
- Kahan, D. M. (2012). Cultural cognition as a conception of the cultural theory of risk. S. Roeser, R. Hillerbrand, P. Sandin & M. Peterson (Eds.), *Handbook of Risk Theory* (pp. 725-759). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-1433-5_28
- Kaldırım, Ş. N., & Keser, A. (2023). Besin kaynağı olarak yenilebilir böcekler. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *10*(1), 54-59. <https://doi.org/10.34087/cbusbed.1070550>
- Kauppi, S., Pettersen, I., & Boks, C. (2019). Consumer acceptance of edible insects and design interventions as adoption strategy. *International Journal of Food Design*, *4*(1), 39–62. https://doi.org/10.1386/IJFD.4.1.39_1
- Kim, T. K., Yong, H. I., Kim, Y. B., Kim, H. W., & Choi, Y. S. (2019). Edible insects as a protein source: A review of public perception, processing technology, and research trends. *Food Science of Animal Resources*, *39*(4), 521. <https://doi.org/10.5851/kosfa.2019.e53>
- Kouřimská, L., & Adámková, A. (2016). Nutritional and sensory quality of edible insects. *NFS Journal*, *4*, 22-26. <https://doi.org/10.1016/j.nfs.2016.07.001>
- La Barbera, F., Verneau, F., Amato, M., & Grunert, K. G. (2018). Understanding westerners' disgust for the eating of insects: The role of food neophobia and implicit associations. *Food Quality and Preference*, *64*, 120-125. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2017.10.002>
- Lobb, A. E. (2005). Consumer trust, risk and food safety: A review. *Food Science and Technology*, *16*(5), 344-352.
- Martins, Y., & Pliner, P. (2005). "Ugh! That's disgusting!": Identification of the characteristics of foods underlying rejections based on disgust. *Appetite*, *45*(3), 312-324. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2005.09.001>
- Miglietta, P. P., De Leo, F., Ruberti, M., & Massari, S. (2015). Mealworms for food: A water footprint perspective. *Water*, *7*(11), 6190-6203. <https://doi.org/10.3390/w7116190>
- Moruzzo, R., Mancini, S., & Guidi, A. (2021). Edible insects and sustainable development goals. *Insects*, *12*. <https://doi.org/10.3390/insects12060557>
- Oonincx, D. G., & De Boer, I. J. (2012). Environmental impact of the production of mealworms as a protein source for humans—a life cycle assessment. *PloS One*, *7*(12), e51145. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0051145>
- Oonincx, D. G., Van Itterbeeck, J., Heetkamp, M. J., Van Den Brand, H., Van Loon, J. J., & Van Huis, A. (2010). An exploration on greenhouse gas and ammonia production by insect species suitable for animal or human consumption. *PloS One*, *5*(12), e14445. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0014445>
- Ordonez-Araque, R., & Egas-Montenegro, E. (2021). Edible insects: A food alternative for the sustainable development of the planet. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, *23*, 100304. <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2021.100304>
- Payne, C., & Itterbeeck, J. (2017). Ecosystem services from edible insects in agricultural systems: A review. *Insects*, *8*. <https://doi.org/10.3390/insects8010024>
- Pliner, P., & Hobden, K. (1992). Development of a scale to measure the trait of food neophobia in humans. *Appetite*, *19*(2), 105–120. [https://doi.org/10.1016/0195-6663\(92\)90014-W](https://doi.org/10.1016/0195-6663(92)90014-W)

- Rozin, P., & Fallon, A. (1986). The acquisition of likes and dislikes for foods. National Research Council (US) Food and Nutrition Board (Eds.), *What is America Eating* (pp. 58-71). National Academies Press (US).
- Rozin, P., & Fallon, A. E. (1987). A perspective on disgust. *Psychological Review*, *94*(1), 23–41. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.94.1.23>
- Rozin, P., Fallon, A. E., & Mandell, R. (2012). Family resemblance in attitudes to foods. *Developmental Psychology*, *22*(2), 191-198. https://doi.org/10.1037/0012-1649.20.2.309?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle
- Ruby, M. B., Heine, S. J., Kamble, S., Cheng, T., & Waddar, M. (2015). Compassion and contamination: Cultural differences in vegetarianism. *Appetite*, *105*, 125-135. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2013.09.004>
- Rumpold, B. A., & Schlüter, O. K. (2013a). Nutritional composition and safety aspects of edible insects. *Molecular Nutrition & Food Research*, *57*(5), 802-823. <https://doi.org/10.1002/mnfr.201200735>
- Rumpold, B. A., & Schlüter, O. K. (2013b). Potential and challenges of insects as an innovative source for food and feed production. *Innovative Food Science & Emerging Technologies*, *17*, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.ifset.2012.11.005>
- Schlup, Y., & Brunner, T. (2018). Prospects for insects as food in Switzerland: A tobit regression. *Food Quality and Preference*, *64*, 37-46. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2017.10.010>
- Schösler, H., De Boer, J., & Boersema, J. J. (2012). Can we cut out the meat of the dish? Constructing consumer-oriented pathways towards meat substitution. *Appetite*, *58*(1), 39-47. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2011.09.009>
- Seyhan, S., & Nakilcioğlu, E. (2022). Sürdürülebilir beslenme kapsamında yenilebilir böcekler. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, *9*(2), 1166-1178. <https://doi.org/10.35193/bseufbd.1163805>
- Slovic, P. (1987). Perception of risk. *Science*, *236*(4799), 280–285. <https://doi.org/10.1126/science.3563507>
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, *56*(3), 407-424. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175>
- Tan, H. S. G. (2017). *Eating insects: Consumer acceptance of a culturally inappropriate food* (Doctoral dissertation, Wageningen University and Research).
- Tan, H. S. G., & House, J. (2018). Consumer acceptance of insects as food: Integrating psychological and socio-cultural perspectives. A. Halloran, R. Flore, P. Vantomme & N. Roos (Eds.), *Edible Insects in Sustainable Food Systems* (pp. 375-386). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-74011-9_23
- van Huis, A. (2013). Potential of insects as food and feed in assuring food security. *Annual Review of Entomology*, *58*, 563-583. <https://doi.org/10.1146/annurev-ento-120811-153704>
- van Huis, A. (2016). Edible insects are the future?. *Proceedings of the Nutrition Society*, *75*(3), 294-305. <https://doi.org/10.1017/S0029665116000069>
- van Huis, A., van Itterbeeck, J., Klunder, H., Mertens, E., Halloran, A., & Vantomme, P. (2013). *Edible insects: Future prospects for food and feed security*. (FAO Forestry Paper 171) Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- Veldkamp, T., van Duinkerken, G., van Huis, A., Lakemond, C. M. M., Ottevanger, E., Bosch, G., & van Boekel, M. (2012). *Insects as a sustainable feed ingredient in pig and poultry diets – a feasibility study*. Wageningen UR Livestock Research.

- Verbeke, W. (2015). Profiling consumers who are ready to adopt insects as a meat substitute in a western society. *Food Quality and Preference*, 39, 147-155. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2014.07.008>
- Womeni, H. M., Linder, M., Tiencheu, B., Mbiapo, F. T., Villeneuve, P., Fanni, J., & Parmentier, M. (2009). Oils of insects and larvae consumed in Africa: Potential sources of polyunsaturated fatty acids. *Oléagineux, Corps gras, Lipides*, 16(4-5-6), 230-235. <https://doi.org/10.1051/ocl.2009.0279>
- Yazicioğlu, Y., & Erdoğan, S. (2004). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri*. Detay Yayıncılık.
- Yen, A. L. (2009). Edible insects: Traditional knowledge or western phobia? *Entomological Research*, 39(5), 289-298. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5967.2009.00239.x>
- Źuk-Gołaszewska, K., Gałęcki, R., Obremski, K., Smetana, S., Figiel, S., & Gołaszewski, J. (2022). Edible insect farming in the context of the EU regulations and marketing—an overview. *Insects*, 13(5), 446. https://doi.org/10.3390/insects13050446?urlappend=%3Futm_source%3Dresearchgate.net%26utm_medium%3Darticle

Extended Summary

Bugs on the Menu? Investigating the Determinants of Edible Insect Acceptance in Turkish Consumers

As the global population continues its rapid expansion, projected to reach 9.6 billion by 2050, the demand for sustainable and secure food sources has become a critical international issue. Traditional livestock farming, a primary source of animal protein, places immense strain on natural resources like water and land while contributing significantly to greenhouse gas emissions. In response to these pressing environmental and food security challenges, researchers and policymakers are exploring alternative protein sources, with edible insects emerging as a highly promising solution. This study, "Bugs on the Menu? Investigating the Determinants of Edible Insect Acceptance in Turkish Consumers," delves into this area by examining the attitudes of consumers in Turkey, a nation with a rich and diverse culinary heritage, toward the consumption of insects. The research aims to identify the key psychological, cultural, and perceptual factors that shape their willingness to accept this novel food source.

The study employed a quantitative, correlational survey model to gather data from 502 consumers across Turkey. The researchers utilized convenience and snowball sampling methods to distribute an online questionnaire. This survey was designed to measure the participants' level of acceptance of edible insects and assess the influence of several key variables. These included food neophobia (the fear of trying new foods), environmental awareness, healthy eating awareness, feelings of disgust, risk perception (related to health and safety), and prior experience and familiarity with insect consumption. The collected data were analyzed using structural equation modeling (SEM) to test the hypothesized relationships between these factors and the intention to consume edible insects. The theoretical framework for the study was built upon established consumer behavior theories, including the Theory of Planned Behavior, which connects attitudes and social norms to behavioral intentions.

The findings of the study revealed a complex interplay of factors influencing the acceptance of edible insects among the Turkish participants. As hypothesized, environmental awareness and healthy eating awareness were found to have a strong positive effect on acceptance. Consumers who were more conscious of sustainability and the nutritional benefits of their food choices were significantly more open to the idea of incorporating insects into their diet. This aligns with the global narrative promoting insects as a "superfood" that is both nutrient-dense and eco-friendly. Conversely, the study confirmed that several psychological barriers significantly hinder acceptance. Food neophobia, a general aversion to unfamiliar foods, had a negative impact. More powerful deterrents were the feeling of disgust, a deeply ingrained emotional response, and risk perception, with consumers expressing concerns about the safety and hygiene of eating insects.

Perhaps the most striking and counterintuitive findings of the research were related to the roles of experience and familiarity. Contrary to much of the existing literature, which suggests that exposure typically increases acceptance, this study found that both factors had a significant negative effect on the participants' willingness to eat insects. The researchers posit that this result may be unique to the cultural context or the nature of the exposure. A negative first-hand experience—for instance, an unpleasant taste or texture—could create a lasting aversion that is more powerful than any theoretical benefits. Similarly, increased familiarity might not normalize insect consumption but instead reinforce negative perceptions by making consumers more aware of the insects' appearance or other culturally unappealing characteristics. This suggests that simply exposing consumers to edible insects is not enough; the quality of that experience is paramount.

From a theoretical standpoint, this research provides valuable contributions to the literature on consumer behavior and alternative proteins. It underscores that the acceptance of novel foods like insects is not merely a rational decision based on nutritional or environmental facts but is heavily mediated by deep-seated psychological and cultural factors. The strong negative influence of disgust and the unexpected negative impact of familiarity and experience highlight the necessity of culturally sensitive approaches when introducing such products. The study affirms that while pro-environmental and health-related motivations are powerful drivers, they may not be sufficient to overcome fundamental emotional barriers like disgust.

The study also offers several practical recommendations for businesses, marketers, and policymakers interested in promoting entomophagy (the practice of eating insects). To counteract the powerful disgust factor, the findings suggest that focusing on processed forms of insects, such as protein powders, flours, or bars, is a more viable strategy than presenting them in their whole form. This approach masks the insects' appearance and can make the product more palatable to hesitant consumers. Furthermore, marketing and communication efforts should be strategically targeted. Campaigns emphasizing the environmental sustainability and nutritional benefits of insect-based foods are likely to resonate with consumers who already possess high levels of environmental and health awareness. For the broader public, improving the sensory attributes (taste, texture, and smell) of insect-based produces is crucial to ensure that initial experiences are positive, thereby preventing the formation of lasting negative associations.

While the study provides a comprehensive analysis, the authors acknowledge its limitations. The data was collected from a specific sample group within Turkey, which may limit the generalizability of the findings to other

cultures or even different demographic groups within the country. Additionally, the research measured attitudes and intentions rather than actual consumption behavior, and there can often be a gap between what people say they will do and their real-life actions. Therefore, the study recommends several avenues for future research. Cross-cultural comparative studies could explore how these influencing factors vary across different societies. Experimental research involving sensory testing and taste trials could provide deeper insights into how to develop products that are appealing to consumers. Finally, investigating the role of media and social influence could help in crafting more effective communication strategies to normalize the concept of eating insects and foster wider acceptance of this sustainable food alternative.

Kaçar Sarayından Osmanlı Divanına: Bir Diplomatın İz Bırakan Hikâyesi (1790-1862)

Mikail DEVEBAKAN¹

Kaçar Sarayından Osmanlı Divanına: Bir Diplomatın İz Bırakan Hikâyesi (1790-1862)	From the Kaçar Palace to the Ottoman Divan: The Memorable Story of a Diplomat (1790-1862)
Öz Kaçar Hanedanlığı döneminde 1836'da Osmanlı sarayına elçi olarak gönderilen Mirza Seyyid Cafer Han Müşirü'd-devle, yaklaşık yedi yıl süren görevi boyunca Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli roller üstlenmiştir. 1847 Erzurum Antlaşması sonrasında teşkil edilen Osmanlı-İran Sınır Tespit Komisyonu'nda aktif görev almış; burada İran'ın toprak haklarını savunmadaki diplomatik kararlılığını ortaya koymuş ve bu süreçteki gözlem ve raporlarını <i>Risâle-i Tahkîkât-ı Serhediyye</i> adlı eserinde toplamıştır. Bu çalışmada, Kaçar döneminin önde gelen diplomat ve devlet adamlarından biri olan Mirza Cafer Han'ın hayatı, diplomatik faaliyetleri ve özellikle Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerindeki rolü incelenmektedir.	Abstract During the Qajar dynasty, Mirza Sayyid Ja'far Khan Mushir al-Dawla, who was sent to the Ottoman court as an ambassador in 1836, played significant roles in Ottoman-Iranian relations throughout his nearly seven-year mission. After the Treaty of Erzurum of 1847, he served actively on the Ottoman-Iranian Boundary Delimitation Commission, where he demonstrated Iran's diplomatic resolve in defending its territorial rights. He compiled his observations and reports from this process in his work titled <i>Risâla-yi Tahqîqât-i Sarhadiyya</i> . This study examines the life, diplomatic activities, and particularly the role of Mirza Ja'far Khan - one of the prominent diplomats and statesmen of the Qajar period- in Ottoman-Iranian diplomatic relations.
Anahtar Kelimeler: İran, Osmanlı Devleti, Mirza Cafer Han, Diplomasi, Uluslararası İlişkiler	Keywords: Iran, Ottoman Empire, Mirza Ja'far Khan, Diplomacy, International Relations
JEL Kodları: B30, B31	JEL Codes: B30, B31

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından hazırlanmıştır.
Çıkar Beyanı	Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr., E-posta: mikaildbkn@gmail.com

1. Giriş

19. yüzyılın ilk yarısı, İran'ın hem iç yapılanmasında hem de dış politikasında derin dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Safevî Devleti'nin çözülmesiyle ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık, Avşar ve Zend hanedanlarının kısa süreli hâkimiyetleriyle devam etmiş; nihayetinde Kaçar Hanedanlığı'nın 1795'te iktidarı ele geçirmesiyle İran'da görece bir merkezîleşme süreci başlamıştır. Ancak Kaçar yönetimi, bu yüzyıl boyunca Rusya'nın Kafkasya'daki yayılcı politikaları ve İngiltere'nin Hindistan merkezli stratejik çıkarları arasında sıkışmış; toprak kayıpları, dış müdahaleler ve askerî zafiyetler İran'ın dış politikada yeni arayışlara yönelmesine sebep olmuştur. Özellikle Feth Ali Şah döneminde yaşanan ağır yenilgiler, İran yönetici elitinin modern Avrupa devlet sistemini daha yakından tanınmasını ve idari-askerî reformları gündemine almasını zorunlu hâle getirmiştir. Bu bağlamda Kaçar veliahdı Abbas Mirza'nın girişimleri, İran açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesi, modern teknik eğitim kurumlarının tesis edilmesi ve diplomatik ilişkilerin yoğunlaştırılması, İran devlet yapısında yeni bir bürokratik zihniyetin doğuşunu beraberinde getirmiştir (Devebakan, 2023, s. 20-24). Bu dönüşümün en dikkat çekici temsilcilerinden biri, 1815'te Avrupa'ya eğitim için gönderilen ilk öğrenci grubunda yer alan ve daha sonra Kaçar döneminin önde gelen diplomatları arasında anılan Mirza Seyyid Cafer Han Müşîrû'd-devle'dir. Mirza Cafer Han, hem Londra'daki modern teknik eğitimi hem de Osmanlı-İran ilişkilerinde üstlendiği kritik rollerle, İran diplomasi tarihinin önemli figürlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Mirza Cafer Han'ın hayatını, diplomatik faaliyetlerini ve özellikle Osmanlı-İran ilişkilerindeki etkisini bütüncül bir bakışla incelemektir. Literatürde Mirza Cafer Han'a dair bilgiler çoğunlukla sınır tespit komisyonlarındaki görevi, İngiltere'de aldığı eğitim ya da münferit diplomatik girişimleri üzerinden parçalı biçimde sunulmaktadır. Bununla birlikte, Mirza Cafer Han'ın Kaçar bürokrasisinin dönüşümü ve 19. yüzyıl İran dış politikası arasındaki ilişkiyi geniş bir çerçevede ele alan kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu eksiklik, çalışmanın temel problemiğini oluşturmaktadır: Mirza Cafer Han'ın diplomatik kimliği, Osmanlı-İran ilişkilerinde nasıl bir işlev üstlenmiş ve bu yönleri tarih yazımında neden bütünlüklü biçimde değerlendirilememiştir?

Bu çalışma, Mirza Cafer Han'ın yalnızca klasik anlamda bir diplomat değil, İran'ın modernleşme hamlelerinin bürokratik ve teknik ayağını oluşturan öncü bir devlet adamı olduğunu savunmaktadır. Temel argüman şudur: Mirza Cafer Han, Batı'da aldığı teknik-mühendislik eğitimi, Osmanlı Devleti nezdinde yürüttüğü yedi yıllık diplomatik misyonu, 1847 Erzurum Antlaşması sonrasında sınır tespit komisyonundaki teknik-diplomatik faaliyetleri ve İran'ın uluslararası hukuk anlayışının gelişimine yaptığı katkılarla, 19. yüzyıl İran devlet aklının dönüşümünü temsil eden çok yönlü bir figürdür.

Kaçar dönemi diplomasi tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayısı azımsanmayacak düzeydedir; ancak Mirza Cafer Han'ın biyografisi ile diplomatik faaliyetlerini doğrudan ilişkilendiren kapsamlı bir araştırma henüz mevcut değildir. İran'ın modernleşme sürecinde Batı eğitimi almış ilk kuşağın temsilcilerinden biri olarak Mirza Cafer Han'ın konumu literatürde ayrıntılı biçimde ele alınmamış; aynı şekilde *Risâle-i Tahkîkât-ı Serhedîyye* gibi birincil kaynakların Osmanlı-İran sınır müzakerelerine etkisi bütüncül bir analiz çerçevesinde değerlendirilmemiştir. Bu çalışma, söz konusu boşlukları gidermeyi amaçlayan bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Osmanlı ve İran arşiv belgeleri ile Mirza Cafer Han'ın kaleme aldığı *Risâle-i Tahkîkât-ı Serhedîyye* başta olmak üzere birincil kaynaklar; dönemin süreli yayınları, kronikleri

ve modern literatürle birlikte değerlendirilerek, Mirza Cafer Han'ın çok katmanlı devlet adamlığı ve diplomatik kişiliğine ilişkin bütüncül bir portre ortaya konulmaktadır.

2. Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemine dayalı olarak hazırlanmıştır. Öncelikle Mirza Cafer Han'ın diplomatik yazışmaları, raporları ve *Risâle-i Tahkîkât-ı Serhediyye* adlı eseri ve Osmanlı ve İran arşiv belgeleri, *Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İran* ve *Takvîm-i Vekâyi* gibi dönemin süreli yayınları incelenmiştir. Ayrıca dönemin Türkçe ve Farsça kroniklerinin yanında telif eserler literatür taraması kapsamında ele alınmıştır. Araştırma sürecinde tarihsel yöntem temel alınmış; olayların kronolojik seyri takip edilerek Mirza Cafer Han'ın hayatı ve faaliyetleri bağlamında Osmanlı-İran ilişkilerinin gelişimi incelenmiştir. Karşılaştırmalı analiz tekniğiyle, İran ve Osmanlı tarafının diplomatik tutumları mukayese edilmiş; İngiltere ve Rusya gibi üçüncü devletlerin etkisi de göz önünde bulundurulmuştur. Sonuç olarak yöntemsel yaklaşım, bir diplomatın biyografisi üzerinden dönemin uluslararası ilişkiler ağı çözümlenmesi amaçlanmış; arşiv belgeleri, birincil kaynaklar ve ikincil literatürden yararlanılması ise konunun çok yönlü biçimde değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

3. Mirza Cafer Han'ın Hayatı

Kaçar Hanedanlığı dönemi diplomatik teşkilatının önemli simalarından biri olan Mirza Cafer Han, köklü bir entelektüel ve bürokrat ailesine mensuptur. Mirza Cafer Han 1790'larda Ferahan'da doğmuştur. Babası Mirza Muhammed Takî Hüseyinî, dönemin önemli idari ve siyasi merkezlerinden biri olan Tebriz'de, Kaçar yönetiminin nüfuzlu devlet adamlarından Mirza Bozorg (Mirza Îsâ) Kâimmakâm'ın maiyetinde görev yapmıştır. Bu bağlamda, Mirza Cafer Han'ın diplomatik kariyeri yalnızca şahsi kabiliyetiyle değil; aynı zamanda ailesinden gelen idari tecrübe ve bürokratik gelenekle de şekillenmiştir. Babasının Tebriz'deki görevi, onu erken yaşta devlet işleriyle temas ettirmiş; bu da onun, Kaçar devleti içinde diplomasi ve müzakere alanlarında etkin roller üstlenmesine zemin hazırlamıştır. Tebriz, aynı zamanda Osmanlı ve Rus sınırlarına yakın konumu itibarıyla, dış ilişkilerin yürütüldüğü bir merkez olarak Mirza Cafer Han'ın siyasi formasyonuna önemli katkılarda bulunmuştur. Feth Ali Şah döneminin ortalarından itibaren devlet hizmetine giren Mirza Cafer Han, Nasırüddin Şah saltanatının ortalarına kadar çeşitli yüksek görevlerde bulunmuş ve önemli devlet makamlarında görev almıştır (Bamdad, 1347, s. 241; Namehâ-yı Siyasi, 1358, s. 284; Müşîrî, 1346, s. 128-129). Kaçar Hanedanlığı döneminde diplomatik ve idari kabiliyetiyle öne çıkan Mirza Cafer Han, İran'da *Müşîrî'd-devle* ünvanını alan ilk kişi olmuştur. Bu ünvan, daha sonraki dönemlerde İran dışişleri bakanlarına verilmiş ve Mirza Cafer Han'ın soyundan gelenler de bu ünvana atıfla *Müşîrî* soyadını benimsemişlerdir (Mustevfi, 1360, s. 90).

Mirza Cafer Han, öğrenim hayatına Tebriz'de başlamıştır. Burada edebiyat ve Arapçanın yanı sıra bazı modern ilimlerde de eğitim almıştır. Kaçar veliahdı Abbas Mirza ile onun veziri Mirza Bozorg Kâimmakâm'ın öncülüğünde, İran'da yürütülen modernleşme hareketleri kapsamında bazı öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesine karar verilmiş ve bu çabanın bir parçası olarak Mirza Cafer Han da bu kafilye dâhil edilmiştir. Abbas Mirza, o dönemde Tebriz'de himayesi altında İran ordusunun modernleştirilmesi yönünde çalışan birkaç İngiliz danışmandan biri olan Albay D'Arcy'den, İngiltere'ye dönüşü sırasında yanında beş İranlı genci götürerek onlara modern eğitim imkânı sağlamasını istemiştir (Şirazî, 1347, s. 9-11). Bu gelişmenin ardından Albay D'Arcy, 18 Mayıs 1815'te Tahran'daki İngiltere sefaret vekili James Morier'e (1780-1849) bir mektup yazmıştır. Mektupta, İran'ın saygın veliahdı Abbas Mirza'nın, onun İngiltere'ye yapacağı seyahatin hazırlıklarından haberdar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Abbas Mirza'nın, dönüşünde

beş İranlı genci modern eğitim almaları için Londra'ya götürmesini talep ettiği ifade edilmiştir (Minevî, 1332, s. 231). Albay D'Arcy'nin mektubundan dört gün sonra, James Morier, Londra yakınlarında bulunan Woolwich kasabasındaki Tophane yetkililerine bir yazı göndererek, İranlı öğrencilerle ilgili olarak Albay D'Arcy ile doğrudan yazışmalarda bulunmalarını talep etmiştir (Şirazî, 1347, s. 9-11). Woolwich kasabasının tercih edilmesinin en güçlü gerekçesi dönemin önemli askerî eğitim kurumlarından biri olan Kraliyet Askerî Akademisi'nin burada yer almasıdır.

Londra'ya gönderilecek öğrencilere ilişkin yapılan olumlu yazışmaların ardından, Abbas Mirza tarafından belirlenen beş öğrenciye, Albay D'Arcy'nin refakatinde seyahat etmeleri için gerekli izin verilmiştir. Bu öğrenciler; Mirza Rıza Sevbe-dâr (Tophane), Mirza Cafer (Tıp ve Kimya), Mirza Salih (Devlet tercümanlığı için İngilizce öğrenmek), Mirza Cafer (Mühendislik), Muhammed Ali (Çilingir; Kilit ve anahtar yapı)'dir (Minevî, 1332, s. 232; Bamdad, 1347, s. 242; Şirazî, 1347, s. 12). Beş kişiden oluşan bu öğrenci grubu, 20 Mayıs 1815 tarihinde Tebriz'den yola çıkmış; uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından, aynı yılın 4 Ekim günü İngiltere'ye ulaşmıştır (Ahvâl-ı Bozorgân, 1324, s. 43). Abbas Mirza, Mirza Salih, Mirza Cafer, Mirza Rıza ve bir diğer Mirza Cafer için yüz Tümen yolculuk gideri ve Londra'da geçirecekleri ilk yıl için iki yüz elli Tümen harçlık olmak üzere Albay D'Arcy'ye ödeme yapmıştır. Muhammed Ali için ise elli Tümen yolculuk gideri ve ilk yıl masrafları için yüz seksen Tümen ödenmiştir. Söz konusu dönemde, bir altın Tümen'in değeri yaklaşık olarak yarım İngiliz Sterlini'ne (pound) tekabül etmekteydi (Şirazî, 1347, s. 12). Bu eğitim seyahati, İran'da modern bilimlerin öğrenilmesine yönelik önemli girişimlerden biri olarak dikkat çekmektedir.

Londra'ya gönderilen beş kişilik öğrenci grubunun her bir üyesi, dönemin çağdaş bilim ve teknik alanlarında uzmanlaşmak üzere belirli bir alana yönlendirilmiştir. Mirza Cafer Han, Londra'da matematik ve mühendislik eğitimi almış; bunun yanında kale inşası ile topçu sınıfına yönelik askerî mühendislik konularında da başarılı bir öğrenim süreci geçirmiştir. Ayrıca, eğitimine devam ettiği sırada 1817'de masonluğa kabul edilmiştir. Yurt dışına gönderilen ikinci öğrenci kafilesi olarak bilinen bu grup, yaklaşık üç buçuk yıllık bir ikamet ve ilim tahsilinin ardından 1819'da İran'a dönmüştür. Dönüşlerinin ardından, Abbas Mirza tarafından her biri, yurt dışında edindikleri uzmanlık alanlarına uygun görevlere atanmış ve kendilerine çeşitli ünvanlar tevcih edilmiştir (Wright, 1368, s. 143-144; Ketirâyi, 1355, s. 19).

Mirza Cafer Han, Tebriz'de bulunduğu dönemde mesleki ve teknik bilgi aktarımına yönelik eğitim faaliyetlerine öncülük etmiş ve bu bağlamda bir tophanenin tesis edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Abbas Mirza'nın hizmetlerinden duyduğu memnuniyet üzerine kendisine *Mühendisbaşı* ünvanı verilmiştir. Ayrıca Azerbaycan vilayetine bağlı Germrud Miyane bölgesindeki Verenkeş Köyü, tımar olarak ömür boyu tasarruf hakkı kendisine tahsis edilmiştir (Mirza Seyyid Cafer Han Mühendisbaşı, 1348, s. 10; Müşîrî, 1331, s. 349). Mirza Cafer Han'ın Tebriz'deki tophane girişimi, hem İran ordusunun modernizasyon sürecine katkı sağlamış hem de çağdaş teknik bilgi ve uygulamaların yerel düzeyde benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Bu alandaki çalışmaları, askerî tekniklerin geliştirilmesinin ötesine geçerek eğitim faaliyetleri aracılığıyla kalifiye insan gücünün yetiştirilmesini hedeflemiştir. Bu çabaları, onun yalnızca bir diplomat değil, aynı zamanda dönemin teknik ve eğitim reformlarına öncülük eden bir aydın olduğunu da göstermektedir. Mirza Cafer Han, Tebriz'de geçirdiği birkaç yıllık ikamet döneminde çeşitli idari ve diplomatik görevler ifa ettikten sonra, 1836'da Muhammed Şah tarafından Osmanlı Devleti nezdinde İran elçisi olarak görevlendirilerek İstanbul'a gönderilmiş; bu görevi sırasında Han ve Müşîrî'd-devle ünvanlarını almıştır. Söz konusu diplomatik görevi yedi yıl sürmüştür. Bu süreçte, Belçika ve İspanya gibi devletlerin diplomatik temsilcileriyle

yürütülen temaslar neticesinde dostane ilişkilerin tesisine yönelik olarak ticaret ve dostluk antlaşmaları imzalanmıştır. İran'a döndükten sonra Tebriz'de ikamet eden Mirza Cafer Han, Muhammed Şah'ın saltanatının sonlarına doğru İran Dışişleri Bakanlığına atanmıştır. Muhammed Şah'ın ölümünün ardından, Nasirüddin Şah'ın Tahran'a hareketinden önce, Mirza Takî Han'ın onayıyla Mirza Cafer Han *mehâmm-ı harici/dışişleri* sorumlusu olarak Tebriz'de görevlendirilmiştir. Mirza Cafer Han, 1847'de Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan Erzurum Antlaşması uyarınca, iki devlet arasındaki sınırların kesin biçimde belirlenmesi amacıyla kurulan *Sınır Tespiti Komisyonu*'nda İran tarafını temsilen görev yapmıştır (Safayî, 1352, s. 18; Riyazi Herevî, 1372, s. 41; Hurmuci, 1344, s. 32-35).

Nasirüddin Şah döneminde merkezî yönetim yeniden yapılandırılmış, klasik sadaret makamının yerine altı temel vezaret kurulmuştur. Bu yeni idari düzenleme çerçevesinde dâhiliye, hariciye, maliye, adliye, vezâif ve harp vezaretleri ihdas ve her birinin başına ayrı bir vezir (bakan) tayin edilmiştir. Bu altı bakanlığın faaliyet ve kararları, doğrudan Dâr-ı Şurâ-yı Devletî (Şura-yı Devlet) adı verilen merkezî bir kurulun denetimi altında verilmiştir. Bu kurumun başkanlığına ise 1858'de Mirza Cafer Han atanmıştır (Karadeniz, 2020, s. 390; Mustevfi, 1360, s. 90; Bamdad, 1347, s. 244). Bu kurum, yalnızca bir denetim mercii değil, aynı zamanda devlet siyasetinin belirlenmesinde yönlendirici ve koordinasyon sağlayıcı bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla söz konusu reform, İran'da modern bürokratikleşme sürecinin kurumsal temellerini oluşturan önemli bir adım teşkil etmekte; aynı zamanda merkezî idarenin karar alma süreçlerinde danışma esasına dayalı yeni bir yapılanmayı yansıtmaktadır.

Mirza Cafer Han, 1860'da fevkalade büyükelçi ünvanıyla Londra'ya gönderilmiştir. Mirza Cafer Han'ın İstanbul üzerinden Londra'ya hareket etmesi öngörüldüğünden, İran hükümeti tarafından Osmanlı makamlarına iletilen resmî yazıda, kendisine geçiş güzergâhı boyunca gerekli diplomatik protokolün uygulanması ve lâyük olduğu saygının gösterilmesi talep edilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından gereken özen gösterilerek Mirza Cafer Han, Sultan Abdülmecid Han'ın huzuruna kabul edilmiş ve kendisine birinci dereceden Mecidiye Nişanı tevcih edilmiştir. Mirza Cafer Han, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 1861 yılının başlarında İngiltere'ye ulaşmıştır. Londra'da resmî bir törenle karşılanmış ve ardından İngiltere Kralı'nın huzuruna kabul edilmiştir. Bu görüşmede, beraberinde götürdüğü İran Şahı'nın mektubunu Kral'a takdim etmiştir. İngiltere Kralı tarafından hüsnükabul ile ağırlanan Mirza Cafer Han, Londra'da bir süre ikamet ederek ülkenin sanayisini, teknolojik yeniliklerini, toplumsal yaşamını ve gelenek-göreneklerini bizzat yerinde gözlemlemiştir. Ayrıca Paris şehri ziyaret etmiş ve İran'ın Paris'teki elçisi Hasan Ali Han ile birlikte Fransa İmparatoru Napolyon'un huzuruna kabul edilmiştir. Napolyon tarafından İran Şahı'na yönelik dostluk ve yakınlık ifadeleri serdedilmiş ve Mirza Cafer Han'a çeşitli iltifatlarda bulunulmuştur. Bu temasların ardından yeniden Londra'ya dönmüştür. İngiltere'de yaklaşık bir yıl boyunca çeşitli diplomatik temaslarda bulunan Mirza Cafer Han, dönüş yolunda tekrar İstanbul'a uğramıştır. İstanbul'dan Atina'ya da giderek Yunan Kralı ile görüşmüş; buradan Kafkasya üzerinden Tebriz'e, oradan da Tahran'a geçerek Nasirüddin Şah'ın huzuruna çıkmıştır. Şah, memnuniyetini ifade etmek amacıyla kendisine birinci dereceden bir nişan (Emir Noyanî) ile özel bir hil'at takdim etmiştir. Mirza Cafer Han da bu iltifata karşılık şükranlarını arz ederek minnettarlığını göstermiştir (Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İran, No: 498, s. 9; Kerimiyân, 1385, s. 87-88; BOA., HR. MTK., 342/27, 1-2, 2; İtimâdü's-saltana, 1367, 2-3, ss. 1394-1395). Tahran'a döndükten sonra, 1862 yılının başlarında Dâr-ı Şurâ-yı Devletî görevine atanmıştır. Bunun yanı sıra, Meşhed'de bulunan İmam Rıza Türbesi'nin (Âsitân-ı Kudsi Razavî) idari ve mali sorumluluğunu üstlenen tevliyet/mütevelli olarak da

görevlendirilmiştir (Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İran, No: 517, s. 2; Ahvâl-ı Bozorgân, 1324, s. 48). Bu atama, yalnızca devletin Mirza Cafer Han'ın idari ve bürokratik kabiliyetlerine duyduğu yüksek güveni göstermekle kalmayıp aynı zamanda onun dönemin devlet yapısı içerisindeki seçkin konumu ile sahip olduğu itibarı da açık biçimde yansıtmaktadır.

Mirza Cafer Han, Meşhed'deki bu görevinde uzun süre kalamamış; yalnızca birkaç ay süren ikameti sırasında hastalanmış ve Kasım 1862'de burada vefat etmiştir. Naaşı, Hz. İmam Rıza'nın türbesine bağlı olarak bilinen Dârü'l-Huffâz revakına defnedilmiştir (Bamdad, 1347, s. 244; Müşîrî, 1331, s. 354). Bu defin yeri, onun hem dinî hem de ilmî kimliğine duyulan saygının bir nişanesi olarak kabul edilmiş; böylece Mirza Cafer Han, hayatı boyunca hizmet ettiği devletin ve inanç dünyasının merkezinde ebedî istirahatine kavuşmuştur. Vefatı, hem devlet çevrelerinde hem de kendisini yakından tanıyanlar arasında derin bir üzüntüyle karşılanmış; ilmi birikimi, diplomatik kabiliyeti ve vatanseverliğiyle hatırlanarak İran siyasi tarihinde saygıdeğer bir şahsiyet olarak yerini almıştır.

Mirza Cafer Han, Kaçar Hanedanlığı döneminin seçkin, zeki, liyakat sahibi ve vatansever devlet adamlarından biridir. İngiltere'de aldığı eğitimin ardından, vatana hizmet etme arzusuyla İran'a dönmüş; halk nezdinde güven ve itibar kazanan bir şahsiyet olarak tanınmıştır. Dönemin nüfuzlu devlet adamlarından Mirza Bozorg Kâimmakâm, Mirza Ebü'l-Kasım ve Mirza Muhammed Han Zengene (Emir-i Nizâm) gibi isimlerin himayesinde yetişmiş; ayrıca, Nasirüddin Şah'ın meşhur sadrazamı Emir-i Kebir'in yakın dostları arasında yer almıştır. Emir-i Kebir, onun siyasi konulardaki iffeti, dürüstlüğü ve yetkinliğine tam anlamıyla güven duymaktaydı. Mirza Cafer Han, üstlendiği tüm resmî görevlerde, İran'ın çıkarlarını azami ölçüde korumaya yönelik büyük bir gayret ve sadakat sergilemiştir. Özellikle Osmanlı Devleti nezdindeki elçilik vazifesi ile 1847 Erzurum Antlaşması çerçevesinde kurulan sınır tespit komisyonundaki çalışmaları, onun diplomatik kabiliyetini somut biçimde ortaya koyan önemli örneklerdendir. Söz konusu süreçlerde İran Dışişleri Nezareti'ne ve doğrudan Nasirüddin Şah'a sunduğu kapsamlı ve muntazam raporlar, onun mesleki sorumluluk bilincini, uluslararası ilişkilerdeki dikkat ve öngörüsünü, ayrıca siyasi sezgi yeteneğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Gerek klasik gerekse modern ilimler sahasında derin bir bilgi birikimine sahip olan Mirza Cafer Han, özellikle son derece düzgün ve etkileyici bir Farsça ile kaleme aldığı metinleriyle dikkat çekmiştir. Yazılarında hem klasik belâgat geleneğini hem de modern düşünce tarzını ustalıkla bir araya getirmiş; bu yönüyle dönemin entelektüel çevrelerinde saygın bir yer edinmiştir. Vatanseverlik duygusu ve İran'ın çıkarlarını savunma konusundaki gayreti, görev yaptığı tüm diplomatik misyonlarda onun en belirgin özelliklerinden biri olmuştur. Bu yolda, zaman zaman devlet memurlarından bazılarının zaafı ve ihanetleriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle, Emir-i Kebir döneminin sonlarında dışişleri bakanı olan Mirza Muhammed Ali Şirazî, İstanbul'daki İran Maslahatgüzarı Mirza Muhammed Han, ayrıca siyasetten anlamayan ve gelişmelerden bihaber olan Hacı Mirza Ağasî gibi şahısların yanlış tutumları, onun bu yoldaki mücadelesini daha da zorlaştırmıştır (Ademiyet, 1354, s. 208; Ahvâl-ı Bozorgân, 1324, s. 50).

Mirza Cafer Han, 1851'de Batı sınırlarında ve Huzistan'da yürüttüğü görev sırasında, Şuşter ve antik Şuş kentinde Ahamenişler dönemine ait birkaç yapıyı tespit etmiştir. Ayrıca, 7. yüzyıla tarihlenen bazı sikkeler de keşfetmiştir. Bu eserlerin önemini kavrayarak onları Tahran'a göndermiştir (Riyazi Herevî, 1372, s. 54-55; İtimâdü's-saltana, 1367, 1, s. 1125).

4. Mirza Cafer Han'ın Eserleri

Mirza Cafer Han'ın geriye bıraktığı az sayıdaki eser arasında, en mühim olanı hiç şüphesiz *Risâle-i Tahkîkât-ı Serhedîyye*'dir. Yazarın büyük bir ciddiyet ve mesuliyet duygusuyla kaleme aldığı bu eser, İran ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır anlaşmazlıklarını teknik, coğrafi ve diplomatik yönleriyle ele alarak İran Dışişleri Nezareti'ne sistemli bir değerlendirme sunmaktadır. Metin, devam eden müzakerelerin kayda geçirilmesinin ötesinde, üzerinde uzlaşılan hususların resmî biçimde belgelendirilmesini sağlayarak merkezî idarenin karar süreçlerine doğrudan katkı yapmıştır. Yazıldığı dönemden itibaren devlet ricali ve müzakere heyetleri tarafından başvuru kaynağı olarak kullanılan risale, sonraki yıllarda ortaya çıkan hudut meselelerinde de temel bir referans niteliği kazanmıştır. Bu rapor niteliğindeki çalışma, esasen Mirza Cafer Han'ın Osmanlı-İran Sınır Tespit Komisyonu'nda yürüttüğü faaliyetin ayrıntılı bir dökümüdür. Komisyon görevi vesilesiyle Şattülarap'ın başlangıcından Ağrı Dağı'na uzanan hattı yerinde tetkik eden Mirza Cafer Han, sınırın tarihsel oluşumu, iki tarafın tezleri ve sahadaki gözlemleri üzerine kapsamlı bir değerlendirme ortaya koymuştur. Metin, müzakerelerdeki konum alışların dayandığı hukuki ve tarihsel gerekçeleri açıklamanın yanı sıra, İran'ın batı sınır bölgelerinin coğrafi yapısı ile bu bölgelerde yaşayan aşiret ve kabile topluluklarına dair ayrıntılı bilgiler sunarak dönemin sosyo-politik yapısına ışık tutmaktadır. Eser, yalnızca bir sınır raporu olmanın ötesinde, dönemin diplomatik teamüllerini, saha gözlemlerine dayalı coğrafi tespit yöntemlerini ve İran'ın sınır politikasının kurumsal işleyişini bir arada yansıtmaya bakımdan özel bir konuma sahiptir. Mirza Cafer Han'ın teknik bilgiyi diplomatik analizle birleştiren yaklaşımı, çalışmayı benzerlerinden ayırmış; bu yönüyle risale, hem modern İran diplomasi tarihinin erken örneklerinden biri hem de Osmanlı-İran ilişkilerinin pratik işleyişini gösteren birincil nitelikte bir kaynak hâline gelmiştir. Ayrıca eser, sınır meselelerinin yalnızca siyasi düzeyde değil, yerel topluluklar ve bölgesel dinamikler üzerinden nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından tarih yazımı açısından da yüksek bir değer taşımaktadır.

Risâle-i Tahkîkât-ı Serhedîyye eserinin dışında Mirza Cafer Han'a ait aşağıdaki eserler de mevcuttur:

Tarz-ı Hükûmet-i İran ve Mukayese-i an ba Hükûmethâ-yı Avrupa: Mirza Cafer Han bu eseri Nasirüddin Şah'a sunmuştur. Yazma nüshası İran Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi'nde 794 numara ile kayıtlıdır ve henüz yayımlanmamıştır.

Kitâb-ı Hesâb (Hulâsatü'l-Hisâb): Modern bir yöntemle kaleme alınan bu matematik kitabı 1262 (1845/1846) yılında Tahran'da taşbaskı olarak basılmıştır.

Kitâbçe-i Sefaret-i Mirza Cafer Han Müşirü'd-Devle: Bu eser, 1255 (1839/1840) yılında Hacı Mirza Âkasî'ye sunulmuş olup, yazma nüshası hâlen İran Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.

Coğrafiyâ-yi Cihân: Adından da anlaşılacağı üzere, coğrafi içerikli olan *Dünya Coğrafyası* adlı eser, mevcut kaynaklara göre henüz yayımlanmamış çalışmalar arasında yer almaktadır (Nâmeh-hâ Siyasi, s. 285-286).

5. Mirza Cafer Han'ın Batı'ya Bakışı

Mirza Cafer Han, İran'ın modernleşme çabaları çerçevesinde İngiltere'ye gönderilen ilk talebeler arasında yer almıştır. İngiltere'de aldığı eğitim süreci boyunca Batı uygarlığına yönelik derin bir hayranlık geliştiren Mirza Cafer Han, özellikle İngiliz siyasal ve toplumsal yapısına dair olumlu izlenimlerini çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. İran'a dönmeden birkaç ay önce, İngiliz bir kadına hitaben tutkulu ve duygusal bir mektup kaleme almıştır. Bu mektup, içerdiği samimi

ifadeler ve kültürel gözlemler bakımından son derece dikkat çekici ve anlamlıdır. Ayrıca söz konusu mektup Mirza Cafer Han'ın batıya dair fikirlerini yansıtmaya açısından ipuçları da vermektedir. Zira mektup dışında Mirza Cafer Han'ın batıya dair fikirlerini yansıtan başka bir argüman bulunmamaktadır. Mektubunda, İngiltere'yi *güçlü bir anayasal düzene sahip, iyi yönetilen, hikmetli ve doğru yasalarla idare edilen bir ülke* olarak tanımlamış; gerçek özgürlük anlayışı, bilim ve sanayideki gelişmişlik düzeyi ile İngilizlerin disiplinli yaşam tarzını büyük bir takdirle değerlendirmiştir. Ayrıca İngilizlerin, Rusya ve Osmanlı Devleti ile olan diplomatik deneyimleriyle İran'a dair sahip oldukları bilgi birikimi de dikkatini çeken önemli hususlar arasında yer almıştır. Aynı mektubunda şu ifadelerle de yer vermektedir: *“Ümit ederim ki İran ile İngiltere arasındaki yeni ilişkiler gelişsin ve bu iki ülke birbirine yakınlaşsın. İngiltere'nin İran'daki varlığı, Rusya'nın etkisine karşı bir set işlevi görecektir.”* (Wright, 1368, s. 155-158).

Mirza Cafer Han'ın 14 Haziran 1819 tarihinde İngiliz kadına yazdığı mektubu;

“Bu son mektupta, bu bahtiyar ülkeyi bu kadar erken terk etmemin yarattığı derin üzüntüyü nasıl ifade edeceğimi bilemiyorum. Size, bu ülkenin sayısız kurumuna duyduğum içten hayranlığımı en samimi şekilde iletmemi isterim: Gücünü istisnadan alan, iyi ve hikmetli yasaların kaynağı olan meclis sistemi, yalnızca bugünün değil gelecekteki milletlerin de hayranlığını celbedecek kudrettedir. Yine aynı şekilde, bu yasaların tam bir tarafsızlıkla uygulanması, bireyin özgürlüğünün gerçek anlamda teminat altına alınması ve bireyin kendisiyle eşit seviyede olanlardan oluşan bir heyet önünde yargılanma hakkı gibi olağanüstü değerli imkânlar da hayranlık uyandırıcıdır. Memnuniyetle belirtmeliyim ki, bu ülkede farklı hayır kurumlarının her yerde faal bir şekilde hizmet verdiğine tanıklık ettim. Aynı şekilde, çalışkanlık ilkesinin teşvik edilmesi ve bireylerin gayret ve çabayla başkalarına örnek olma arzusu da dikkat çekicidir. Bilimlerde ve güzel sanatlarda kaydedilen ilerlemeler ise öyle büyüktür ki, bunların tasviri benim sınırlı İngilizce yeterliliğimin ötesindedir; bu başarıları takdir ederken hissettiğim hayranlığı kelimelere dökmekte zorlanıyorum. Doğrusu şudur ki, İngiltere tüm bu ihtişam ve görkemden yoksun bile olsaydı, yalnızca tek bir gerekçeyle bu ülkenin tüm evlatlarına derin bir sevgi ve saygı duymam kaçınılmaz olurdu: Zira buraya ayak bastığım günden itibaren, tanışma bahtiyarlığına eriştiğim her bir bireyden yalnızca lütuf, nezaket ve samimiyet gördüm. Öyle ki, hangi haneye adım attıysam, kendimi bir yabancı olarak hissetmedim...

Vatanım (İran) için ettiğiniz hayır dualarınız ve onun eski itibarı ile haysiyetine yeniden kavuşması yönündeki içten temennileriniz, gözlerimi yaşlarla doldurdu. Gerçekten de ne denli kısa bir sürede, ne büyük değişimlerin meydana gelebildiğine insan hayretle tanıklık ediyor! Oysa bir zamanlar İran -dünyanın en büyük medeniyetlerinden biri- ilmin ve sanatın kaynağı, güneşin ilk doğduğu yer ve yumuşak ışınlarıyla akıllı ve asil bir halkı okşadığı mukaddes bir coğrafyaydı. Öyle bir halk ki, en mağrur Roma imparatorlarını dahi titreten; kralları, komşu milletlerin bağlılığını ve haraçlarını kabul eden; sınırları bir yandan Sind Nehri'ne, diğer yandan Hint Okyanusu'na kadar uzanan kudretli bir devlete vücut vermişti. İşte o İran, şimdi kuzeyin en vahşi ve en ahmak kavimlerinin (Rusya) tehdit ve saldırısına uğramıştır; öyle kavimler ki atalarımız onları o kadar aşağı görüyorlardı ki isimlerini bile tarihin sayfalarına almaktan kaçınırlardı. Ancak bugün büyük bir umut var: Sevgili şehzademiz Abbas Mirza bir gün tahta çıktığında İran'ın talih güneşi yeniden, hem de öncekinden daha parlak bir şekilde doğacaktır. Onun yeniden tesis edilecek parlak saltanatıyla, vatanım bir kez daha eski ihtişamlı günlerine kavuşacaktır; barış, ilim, güven ve saadet yeniden aziz topraklarımızda hâkim olacaktır... Onun zamanında İran, iki kat bir dirayetle asırların uykusundan uyanacak ve himaye bayrağını yeniden gururla göndere çekecektir; uzak diyarlarda yorgun düşmüş ve tükenmiş olanlar dahi bu görkemli sancağın gölgesinde sükûnet ve güven bulacaklardır.

Bu mektubu, umutlarımın ve arzularımın gerçekleşeceğine dair beslediğim inancı dile getirmeden sonlandırmak istemiyorum. Temennim odur ki, İngiltere ile İran arasında yeni ve sağlam ilişkiler inşa edilsin. Zira İngiltere, ülkemizi, Rusya'nın Hindistan'daki Britanya çıkarlarına yönelik sınırsız ihtiraslarına karşı doğal bir set olarak değerlendirmek zorundadır..." (Wright, 1368).

Mirza Cafer Han tarafında kaleme alınan mektubun içeriği üç temel eksen etrafında şekillenmektedir:

İngiltere'ye Duyulan Hayranlık; Mirza Cafer Han, İngiltere'nin siyasi, sosyal ve kültürel kurumlarına derin bir hayranlık duyduğunu ifade etmektedir. Meclis sistemi, bireysel haklar, adaletin tarafsız uygulanışı gibi modern devlet anlayışına ait kavramlar övülmektedir. Özellikle bireyin kendisiyle eşit olanlardan oluşan bir heyet önünde yargılanma hakkı gibi liberal değerler vurgulanmıştır. Toplumsal düzlemde ise hayır kurumlarının etkinliği, çalışma ve gayretin toplumsal ölçekte teşvik edilmesi, bireysel çabanın değer görmesi ile bilim ve sanatlara verilen yüksek kıymet, Mirza Cafer Han'ın nazarında İngiltere'yi diğer milletlerden ayıran esas özellikler olarak sunulmaktadır. Bu değerlendirmelere, İngiltere'de bulunduğu süre boyunca edindiği kişisel tecrübelerin şekillendirdiği olumlu bir duygusal ton eşlik eder: İngiliz toplumunda gözlemediği nezaket, misafirperverlik ve toplumsal zarafet, ülkeye ilişkin müspet kanaatini pekiştirmiştir.

İngiltere'ye duyulan hayranlık, Mirza Cafer Han ile Londra'ya gönderilen diğer öğrencilerde, hatta onlardan önce İngiltere'ye gönderilen bazı diplomatlarda da gözlemlenmektedir. Özellikle 1809'da İngiltere'ye gönderilen Hacı Mirza Ebü'l-Hasan Han Şirazî'nin gerçekleştirdiği seyahate dair kaleme aldığı *Hayretnâme: Sefernâme-i Ebü'l-Hasan İlçi be London* adlı eser incelendiğinde, Avrupa'ya, özellikle de İngiltere'ye duyulan hayranlığın açık bir şekilde ortaya konduğu görülmektedir (Devebakan & Tanrıverdi, 2024, s. 372-374).

İran'a Duyulan Özlem ve Üzüntü; Mirza Cafer Han, mektubunda İran'ın tarihî ihtişamını yüceltirken, aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanan derin hayal kırıklığını da açıkça dile getirmektedir. İran'ın geçmişte bir ilim ve sanat merkezi olduğu, büyük medeniyetlerin şekillenmesine öncülük ettiği vurgulanmakta; buna karşılık dönemin İran'ı, Rusya tarafından tehdit edilen, kırılğan bir ülke olarak betimlenmektedir. Bu bölümde özellikle *millî bilinç ve tarihî şuur'a* yapılan göndermeler dikkat çekici olup, Mirza Cafer Han'ın ülkesine yönelik entelektüel ve siyasal bağlılığının altı çizilmeye çalışılmıştır.

Abbas Mirza'ya Umut Bağlanması; Mektubun en dikkat çekici bölümlerinden biri, Şehzade Abbas Mirza'nın tahta çıkmasıyla birlikte İran'ın yeniden bir yükseliş sürecine gireceğine dair dile getirilen temennidir. Bu ifade yalnızca kişisel bir umut olmanın ötesinde, aynı zamanda dönemin diplomatik diline özgü örtük bir siyasî mesaj niteliği taşımaktadır. Abbas Mirza'nın modernleşme yanlısı politikaları ve askerî reformları göz önüne alındığında, onun liderliğinde İran'ın hem iç hem dış tehditlere karşı daha güçlü bir konuma geleceği yönündeki bu beklenti, Mirza Cafer Han'ın İran'ın geleceğine dair vizyonunu yansıttığı kadar, mektubun muhatabına verilen dikkatli bir diplomatik sinyal olarak da değerlendirilebilir.

Mektubun bütününe bakıldığında, metnin bir teşekkür ve veda niteliği taşımasının ötesinde, İngiltere ile İran arasında daha güçlü ilişkiler kurulması gerektiğini vurgulayan; İran'ın Rusya'ya karşı doğal bir müttefik olduğunu temellendiren ve ülkenin modernleşme ile reformlar sayesinde yeniden güç kazanabileceğini ortaya koyan bir diplomatik manifesto işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

6. Kaçar-Osmanlı İlişkilerinde Mirza Cafer Han

Mirza Cafer Han'ın 1836'da Osmanlı sarayına elçi olarak gönderildiği dönemde, Osmanlı-İran ilişkileri özellikle sınır sorunlarından kaynaklanan ihtilaflar nedeniyle gergin bir seyir izliyordu. Bu çerçevede, Mirza Cafer Han, söz konusu anlaşmazlıkları çözmek ve iki devlet arasındaki diplomatik ilişkileri yeniden düzenlemek amacıyla Muhammed Şah tarafından İstanbul'a gönderilmiştir.

Feth Ali Şah'ın 1834'te vefatının ardından İran tahtı, torunu Muhammed Mirza'ya intikal etmiştir. Muhammed Şah, Tahran'da tahta çıktıktan sonra cülusunu bildirmek üzere Hudadad Han adlı elçisini İstanbul'a göndermiştir. 26 Haziran 1835'te İstanbul'a ulaşan Hudadad Han, son derece cömert bir misafirperverlikle karşılanmış, mihmendar olarak Kapıcıbaşı Haşim Ağa görevlendirilmiştir. Elçi, Haşim Ağa'nın Koska'daki konağında ağırlanmış ve kısa süre sonra Beylerbeyi Sarayı'nda Osmanlı devlet ricâli ile bir araya gelmiştir. Görüşmelere dönemin İran İstanbul maslahatgüzarı Muhammed Ağa da katılmıştır. Bu temasların ardından Hudadad Han, Sultan II. Mahmud tarafından kabul edilmiş ve beraberinde getirdiği mektup ile hediyeleri padişaha takdim etmiştir (Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 105; Unat, 1942, s. 369; BOA, C.HR., 60/2966).

İran elçisi Hudadad Han, 1 Eylül 1836 tarihinde şehirden ayrılmadan önce, Sultan II. Mahmud tarafından yeniden huzura kabul edilmiştir. Bu kabul sırasında, Muhammed Şah'a hitaben kaleme alınan mektup elçiye teslim edilmiş, ayrıca kendisine mücevherlerle süslenmiş bir iftihar nişanı tevcih edilmiştir (Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 129; Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 135; BOA, A.ŞDVNSNMH.d., 11/37). Sultan II. Mahmud, İran elçisi Hudadad Han'a gösterilen diplomatik nezaketi karşılıksız bırakmamak için dönemin önde gelen âlimlerinden ve aynı zamanda İstanbul Kadısı olan Vak'anüvis Esad Efendi'yi, Anadolu Kazaskerliği payesiyle büyükelçi sıfatıyla İran'a göndermiştir. Bu adım, Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinin karşılıklı saygı temelinde sürdürülmesi ve güçlendirilmesi yönünde önemli bir girişim olmuştur. Muhammed Şah'ın tahta çıkışının ardından iki devlet arasında başlatılan karşılıklı elçi gönderimleri de bu çerçevede olumlu bir gelişme olarak görülmektedir. Muhammed Şah, Osmanlı Devleti ile özellikle sınır sorunlarını ve iki ülke arasında ciddi sıkıntılara yol açan aşiretlerin durumunu müzakere etmek amacıyla, 1836'da Mirza Cafer Han'ı *elçi-i muhtarlık* ünvanıyla İstanbul'a göndermiştir (Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 113; BOA, HAT., 1421/58089-A).

İstanbul'a ulaştıktan sonra Osmanlı devlet erkânı ile çeşitli görüşmeler gerçekleştiren Mirza Cafer Han, 13 Aralık 1837 tarihinde Bâbîâli'ye sunduğu raporda mevcut sorunları beş madde hâlinde sıralamıştır. İki devlet arasındaki ihtilafların temel unsurlarının ortaya konulduğu raporda, meselelerin çözüme kavuşturulması hâlinde süregelen husumetin ortadan kalkacağı özellikle vurgulanmıştır (BOA, HAT., 1421/58089-B). Mirza Cafer Han'ın raporunda öne çıkan en önemli mesele, aşiretler ve bunların neden olduğu zararlardır. Raporda, konar-göçer hayat tarzları sebebiyle Osmanlı ve İran toprakları arasında sürekli hareket eden aşiretlerin yarattığı sorunlar ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı topraklarında bulunan aşiretlerin, daha önce İran topraklarında sebep oldukları zararların karşılanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu mesele, dönemin en mühim gündem maddelerinden biri hâline gelmiş ve İran'ın sürekli dile getirdiği tazminat taleplerini ön plana taşımıştır. İran, söz konusu aşiretlerin kendi bölgelerinde ciddi tahribatlar yaptığını, yerel halkın mallarını yağmaladığını ve bu nedenle meydana gelen zararların bir an önce telafi edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Uluerler, 2009, s. 400; Devebakan, 2025, s. 172-173). Bu meselenin çözümü noktasında, Erzurum'un eski valisi Esad Paşa döneminde yürütülen görüşmelerde önemli ilerlemeler sağlanmış ve belirli bir neticeye ulaşılmıştır. İran tarafının temel talebi, Esad Paşa zamanında kararlaştırılan tazminat

miktarının ödenmesi ve bu kararın mevcut Erzurum Valisi Osman Nuri Paşa için de bağlayıcı kabul edilmesidir. Ayrıca, Esad Paşa ile yapılan müzakereler çerçevesinde, İran tarafına gönderilecek aşiretlerin tamamının iadesi ve Erzurum'daki İran maslahatgüzarı Mirza Rıza'ya gerekli kolaylıkların sağlanması da Mirza Cafer Han'ın dile getirdiği hususlar arasında yer almıştır. Esad Paşa dönemindeki görüşmeler sonucunda, İran tarafına ödenmesi gereken tazminat miktarı dört bin kuruş olarak belirlenmiş, bunun yanında Erzurum'da görev yapan İran elçisinin memurlarına ödenmesi gereken miktar ise dokuz yüz kuruş olarak talep edilmiştir (BOA, HAT., 1421/58089-B; BOA, HAT., 1421/58089-E).

Mirza Cafer Han'ın ısrarla dile getirdiği ve iki devlet arasında kalıcı barışın tesisi için zaruri gördüğü talepler, Osmanlı Devleti tarafından da ciddiyetle ele alınmıştır. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, Osmanlı hükümeti İran ile yaşanan sorunların giderilmesini arzulamış ve bu doğrultuda somut adımlar atmıştır. Nitekim Mirza Cafer Han'a gönderilen cevabi mektupta, aşiretlerin sebep olduğu yağmaların tazmin edilmesi hususunda bir mutabakata varıldığı belirtilmiş ve ödenecek miktara dair ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu süreçte Osmanlı tarafı, anlaşmazlıkların çözümüne yönelik ılımlı bir tavır sergileyerek, iki devlet arasında dostane ilişkilerin sürdürülmesi yönünde yapıcı bir yaklaşım benimsemiştir (BOA, HAT., 1421/58089-E; BOA, HAT., 298/17698).

Mirza Cafer Han, İstanbul'da ikamet ettiği sırada Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı kuvvetlerini Nizip'te mağlup ederek İstanbul'u ciddi biçimde tehdit etmesi, Tahran açısından önemli bir fırsat doğurmuştur. İstanbul'daki İran elçisi Mirza Cafer Han, gelişmeleri kendi hükümetine bildirmek amacıyla süratle harekete geçmiştir. Bağdat eyaletindeki kutsal Şii topraklarını ele geçirme ve Muhammerre'deki kontrolü yeniden tesis etme hayalleri kuran İran sadrazamı Hacı Mirza Âğası, Şah'ın İsfahan'a yürümesini ve buradan ordunun Irak'ın iç kesimlerine doğru ilerlemesini planlamaktaydı. Bu siyasi gerilimin yaşandığı süreçte, 1839'da Osmanlı tahtında önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Sultan II. Mahmud'un vefatı üzerine tahta geçen Sultan Abdülmecid, hem cülusunu İran'a resmen bildirmek hem de iki devlet arasındaki sorunları barışçıl yöntemlerle çözmek amacıyla İbrahim Sârim Efendi'yi büyükelçi ünvanıyla Tahran'a göndermiştir. Bu görevlendirmenin arka planında, Osmanlı Devleti'nin o dönemde Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile savaş hâlinde bulunması ve bu nedenle ikinci bir cepheye çatışmaya girmekten kaçınma düşüncesi belirleyici olmuştur (Aykun, 1995, s. 22-23; Ateş, 2020, s. 94-95). İbrahim Sârim Efendi'ye mukabil, Muhammed Şah da Sultan Abdülmecid'in tahta çıkışını tebrik etmek üzere İstanbul'da bulunan Mirza Cafer Han'ı görevlendirmiştir. Mirza Cafer Han, Şah'ın Osmanlı hükümdarına hitaben kaleme aldığı mektubu Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa aracılığıyla Sultan'a takdim ederek İran'ın dostane niyetlerini bildirmiştir (BOA, İ.HR., 3/95-3; Aykun, 1995, s. 22-23; BOA, HAT., 1421/58089-A, 28; BOA, HAT., 1421/58089-A, 28). İstanbul'da yaklaşık yedi yıl boyunca görev yapan Mirza Cafer Han, bu uzun ikameti süresince İstanbul'da bulunan Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcileriyle ilişkiler kurma ve geliştirme yönünde aktif bir çaba içerisinde olmuştur. Bu çerçevede, İstanbul'da görev yapan Belçika elçisi Baron François Jean Désiré Behr ile gerçekleştirdiği görüşmeler neticesinde, İran ile Belçika arasında bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bir giriş ve yedi maddeden oluşan bu antlaşma, 14 Temmuz 1841 tarihinde taraflarca resmî olarak akdedilmiştir. Kaynaklara göre İran ile Belçika arasındaki ilk diplomatik temaslar 1838'e dayanmaktadır. Bu tarih, aynı zamanda Belçika'nın İngiliz yetkililerin tavsiyesiyle Osmanlı Devleti nezdinde diplomatik ilişkiler kurma ve büyükelçilik açma girişiminde bulunduğu döneme tekabül etmektedir. İran ile Belçika arasında imzalanan ilk

ticaret ve dostluk antlaşması, 1841’de İstanbul’da bulunan İran elçisi Mirza Cafer Han ile Belçika temsilcisi Baron François Jean Désiré Behr arasında imzalanmıştır. Bu antlaşma, 1857’de İran ile İngiltere arasında Herat meselesi dolayısıyla yaşanan anlaşmazlığı çözmek amacıyla Avrupa’ya gönderilen İran’ın elçisi Mirza Ferruh Han Eminü’l-devle’nin ziyareti sırasında yenilenmiştir (Abbas Rızapor, 1394, s. 21-23). Aynı şekilde, Mirza Cafer Han’ın İspanya elçisi Anatolios de Cardo ile yapılan müzakereleri sonucunda İran ile İspanya arasında da bir dostluk ve ticaret antlaşması, 3 Mart 1842 tarihinde imzalanmıştır (Vahidniyâ, 1362, s. 133-136).

Mirza Cafer Han’ın İstanbul’daki ikameti sırasında, İran hükümdarı Muhammed Şah, Herat üzerinde İran hâkimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla bölgeye ordu sevk etmiş ve şehri kuşatma altına almıştır. Bu kuşatmadan rahatsızlık duyan İngiltere’nin kışkırtmaları ve yönlendirmeleri neticesinde, Bağdat valisi Ali Rıza Paşa, Muhammere’ye (Hürremşehir) giderek buranın Osmanlı toprağı olduğunu ileri sürerek şehre saldırmıştır. Bu gelişmeler, İngiliz siyasetinin daima İran’ın yüzünü doğudan batıya çevirmeyi amaçladığını göstermektedir. Bu sırada Tahran’da ikamet eden İngiliz elçisi Henry Ellis, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston’a gönderdiği yazılı raporunda şu ifadelerle yer vermiştir: *“İran Şahı, Horasan ve Herat’a asker sevk etmektedir. Bunun temel sebebi, mevcut durumda ülkenin güney ve batı sınırlarında herhangi bir sorun bulunmaması ve bu nedenle Şah’ın her yöne gönül rahatlığıyla hareket edebilmesidir.”* (Nasiri, 1977, s. 9).

Bu dönemin dikkat çekici gelişmelerinden biri de, yukarıda belirtildiği üzere Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa’nın Muhammerre bölgesine yönelik müdahaleleridir. Muhammed Şah, İstanbul’da görev yapan İran elçisi Mirza Cafer Han aracılığıyla bu saldırılara resmî düzeyde itirazda bulunmuştur (Müşîri, 1346, s. 137-138; *Namehâ-yı Siyasi*, 1358, s. 285). Ancak Osmanlı Devleti, İran’ın diplomatik itirazlarını dikkate almaksızın Muhammerre, Kotur, Hoy ve Azerbaycan’a bağlı bazı şehirlerin Osmanlı toprakları olduğunu ilan etmiştir. Öte yandan 1843’te Kerbelâ’da meydana gelen ayaklanma sırasında Osmanlı idaresinin sert tedbirler alması ve isyana karışanları cezalandırması, Tahran’da ciddi bir rahatsızlığa yol açmıştır. Bunun üzerine Muhammed Şah, Mirza Cafer Han’ı İstanbul’dan geri çağırılmış ve ordunun sefer için hazırlanmasını emretmiştir. Bunun üzerine Mirza Cafer Han İstanbul’daki görevinden ayrılarak İran’a dönmüştür. Dönüşünün ardından, Sadrazam Hacı Mirza Ağası’yi Bağdat’a askerî müdahalede bulunmaya teşvik etmiştir (Sepehr, 1390, s. 299-300; Soofizadeh, 2020, s. 87; Mohdevî, 1392, s. 258). Bu gelişmenin ardından Muhammed Şah, Bağdat valisini cezalandırmak amacıyla 12.000 kişilik bir kuvvet hazırlatarak Bağdat üzerine sevk etmiştir. İran ordusu Hemedan’ı bir askerî üs olarak belirlemiş ve ileri harekâta başlamadan önce bir süre burada konuşlanmıştır. Ancak İran ile Osmanlı Devleti arasında çıkması muhtemel bir savaşın etkileri, iki devletin sınırlarını aşacak nitelikteydi. Zira dönemin jeopolitik koşullarında İngiltere ile Rusya, bölgedeki nüfuz alanları ve çıkar dengeleri gereği Osmanlı-İran savaşının kendi stratejik menfaatlerini olumsuz yönde etkileyeceği kanaatindeydiler. Bu nedenle her iki devlet de böyle bir çatışmanın önlenmesini kendi stratejik çıkarları açısından zaruri addetmiştir. Bu doğrultuda İngiltere ve Rusya’nın arabuluculuğu devreye girmiş; iki büyük güç, tarafları diplomatik zeminde uzlaştırmak ve benzer hadiselerin yeniden vuku bulmasını engellemek amacıyla girişimlerde bulunmuştur (Mohdevî, 1392, s. 256-257; Sarıkçıoğlu, 2013, s. 17). Nihayet, sınırların kesin biçimde tespiti için müzakerelerin başlatılması hususunda mutabakata varılmış ve bu çerçevede 1844’te Erzurum’da bir konferans toplanmasına karar verilmiştir. İran tarafını temsilen Mirza Cafer Han görevlendirilmiş; ancak Tebriz’e ulaştığında ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Bu sebeple, onun yerine Mirza Takî Han Erzurum’a gönderilmiş ve müzakerelere devam edilmiştir

(Bina, 1383, s. 99; Aykun, 1995, s. 74-75). Erzurum Konferansı'nın tamamlanmasının ardından, Osmanlı Devleti ile İran arasında yapılan müzakereler sonucunda, tarihe *İkinci Erzurum Antlaşması* olarak geçen metin, 1 Haziran 1847 tarihinde tarafların yetkili temsilcileri tarafından imzalanmıştır. Taraflar arasında gerçekleştirilen belge mübadelesiyle birlikte antlaşma resmîyet kazanmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşma, iki ülke arasındaki sınır ihtilaflarının diplomatik yolla çözümüne dair önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Antlaşmanın üçüncü maddesi gereğince, iki devlet arasında kesin sınırların belirlenmesini sağlamak amacıyla müşterek bir Sınır Tespit Komisyonu'nun oluşturulmasına karar verilmişti (Muahedât Mecmuası, 1297, s. 5; Gozîde-i Eshâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî, 1369, s. 31; Eminî, 1382, s. 101-103).

Erzurum Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık bir yıl sonra, Muhammed Şah'ın vefatı üzerine Nasirüddin Şah tahta çıkmış; yeni hükümdar, sadrazamlık makamına Mirza Takî Han'ı tayin ederek kendisine *Emir-i Kebir* ünvanını tevcih etmiştir. Emir-i Kebir, göreve gelir gelmez kısa sürede devletin idari, askerî ve mali yapısında köklü reformlar gerçekleştirmiş; aynı zamanda dış politikada da etkili diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, İran ile Osmanlı Devleti arasında uzun süredir süreklilik arz eden sınır ihtilaflarının çözümüne yönelik önemli ve kalıcı adımlar atılmış, iki devlet arasındaki ilişkilerde daha istikrarlı bir dönemin temelleri atılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda, İkinci Erzurum Antlaşması'nın üçüncü maddesi uyarınca İran ile Osmanlı Devleti arasında uzun süredir devam eden sınır uyuşmazlıklarının çözüme kavuşturulması amacıyla, her iki taraf da *Sınır Tespit Komisyonu*'na yetkin ve tecrübeli temsilciler görevlendirmiştir. Komisyona verilen temel misyon, sınır hattında yer alan bölgeleri sahada incelemek, coğrafi koşulları ve mevcut idari-siyasi durumu dikkate alarak iki devlet arasındaki nihai sınır çizgisini tespit etmek şeklinde belirlenmiştir. Komisyonuna katılacak temsilcilerin toplanma yeri Bağdat belirlenmiştir. Komisyonda İran'ı Mirza Cafer Han Müşîrü'd-Devle (Mühendisbaşı), Osmanlı Devleti'ni ise Mehmed Emin Derviş Paşa temsil etmiştir. Komisyonun çalışmalarına gözlemci statüsünde İngiltere adına Albay Williams, Rusya adına ise Albay Yegor İvanoviç Tchirikof katılmıştır. Bağdat'ta bir araya gelen komisyon üyeleri, sınır bölgelerinde güvenliğin sağlanması amacıyla Osmanlı ve İran hükümetlerinin her birinin 400 piyade ve 200 süvariden oluşan bir birliği komisyonun güvenliğini temin etmek üzere görevlendirmesine karar vermişlerdir (Ateş, 2020, s. 193; AVUHİ, GH. 1283, K.12, P. 3-1; Şemim, 1393, s. 152; BOA., HR. MTK., 23/62).

Mirza Cafer Han, İran'ı temsilen Osmanlı temsilcisi Derviş Paşa ile birlikte ilk olarak Bağdat'a gitmekle görevlendirilmiş; ardından İngiltere ve Rusya'nın gözlemci temsilcileriyle birlikte Muhammere'ye intikal etmiştir. Müzakereler sürecinde Mirza Cafer Han büyük bir diplomatik yetkinlik ve kararlılık sergilemiş, Osmanlı Devleti'nin İran topraklarına yönelik fiilî ihlallerini Rus ve İngiliz temsilcilere doğrudan iletmiştir (Safayî, 1352, s. 18-19; Şeybanî, 1366, s. 100). Buna karşılık, Osmanlı tarafı da görüşmelerde sert ve kararlı bir tutum benimsemiş; özellikle 1849'da, müzakerelerde elini güçlendirmek amacıyla Kotur ve çevresini fiilen kendi sınırları içerisine dâhil etmiştir. Öte yandan, İran sadrazamı Emir-i Kebir yürütülen müzakereleri yakından takip etmiş; Mirza Cafer Han ise görüşmeler süresince düzenli aralıklarla ayrıntılı raporlar hazırlayarak merkezî makamlara bilgi aktarmıştır (Ademiyet, 1354, s. 585-585; Aykun, 1995, s. 246-247).

Derviş Paşa'ya, komisyona katılacak diğer devlet temsilcileri Bağdat'a ulaşmaya kadar Kotur bölgesindeki sınır çizgisinin düzeltilmesi görevi tevdi edilmiştir. Bu çerçevede nasıl hareket edeceğine dair kendisine ayrıntılı bir talimatname verilmiş; Paşa ve maiyeti Van'a vardktan sonra bu talimat doğrultusunda Kotur'a intikal etmiştir. Komisyon çalışmalarına başlamadan

Horasan'da Salar İsyanı patlak vermiştir. Bu karışıklıktan istifade ettiği düşünölen Osmanlı Devleti'nin Kotur'a girerek bölgeyi fiilen kontrol altına alması ve burada bir askerî kışla inşa etmesi İran tarafından ciddi bir tepkiyle karşılanmıştır. Derviş Paşa, İran'ın geçmişte bazı usulsüz uygulamalarla Kotur'u fiilen işgal ettiğini ifade etmiş ve bölgenin Osmanlı toprağı olduğu görüşünü kuvvetle savunmuştur. Bu durumun öğrenilmesi üzerine İran tarafı iddiaları reddetmiş ve sınır komisyonunda arabulucu konumunda bulunan İngiltere ile Rusya üzerinden Osmanlı üzerinde diplomatik baskı kurmaya yönelmiştir (Derviş Paşa, 1870, s. 123-128; Uluerler, 2018, s. 147). Osmanlı Devleti, Kotur meselesinde geri adım atmamış ve devlet arşivlerindeki kayıtlar doğrultusunda bölgenin kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. Böylece 1849'da başlayan Kotur ihtilafı, sonraki yıllara sirayet eden ve zaman zaman gerilimi artıran kronik bir soruna dönüşmüştür. Taraflar, İngiltere ve Rusya'nın aracı devlet sıfatıyla yer aldığı sınır komisyonlarında Kotur'a ilişkin tezlerini sistemli biçimde savunarak bölgenin kendi hâkimiyetlerinde bulunduğunu tekrar etmişlerdir. Bu süreçte İngiltere ve Rusya'nın, İran'ın lehine tavır alarak Osmanlı Devleti'ni Kotur'dan çekilmeye zorlayan baskıları da zaman zaman artmış; ancak Osmanlı Devleti, söz konusu bölge üzerindeki egemenlik iddiasını terk etmemiştir (Uluerler, 2018, s. 147).

Osmanlı Devleti'nin Kotur bölgesine yönelik hamlesi, sınır tespit komisyonunun saha çalışmalarına başlamasını ciddi biçimde geciktirmiştir. Bu gelişme üzerine Emir-i Kebir, meselenin diplomatik yollarla çözölməsi amacıyla Tahran'daki İngiliz ve Rus elçileriyle yoğun temaslarda bulunmuştur. Emir-i Kebir, Osmanlı Devleti'nin Kotur'u tahliye etmeden İran heyetinin komisyona katılmayacağını açıkça beyan etmiş; bu hususu İran dış politikasının öncelikli meselesi olarak değerlendirmiştir. Kotur hadisesinin gündemde olduğu sıralarda İran temsilcisi Mirza Cafer Han tarafından merkeze gönderilen raporlarda, İngiliz temsilcisiyle gerçekleştirdiğı ayrıntılı görüşmelere ve Osmanlı Devleti'nin sahadaki faaliyetlerine dair kapsamlı şikâyetlere yer verilmiştir. Mirza Cafer Han, bu yazışmalarda İngiliz gözlemcinin tavrını aktarmanın yanı sıra Osmanlı Devleti'nin sınır ihlallerine dair eleştirilerini dile getirmiş; komisyon çalışmalarının askıya alınmasına neden olan gelişmeleri teknik ve diplomatik yönleriyle değerlendirmiştir (AVUHİ, GH., 1279, K. 10, P. 23-20; Mirza Seyyid Cafer Han Mühendisbaşı, 1348, s. 48-49).

Kotur meselesinin çözümlüne yönelik olarak aracı devletlerin -İngiltere ve Rusya- diplomatik girişimleri netice vermiş ve sınır belirleme komisyonunun çalışmalarına başlanması için gerekli adımlar atılmıştır. Bu kapsamda, komisyona mensup heyetler kış mevsiminin başında Bağdat'tan hareketle Muhammere'ye intikal etmişlerdir. Sınır tespitine yönelik müzakerelerin ilki 28 Ocak 1850 tarihinde Muhammere'de, son oturumu ise 14 Eylül 1852 tarihinde Ağrı Dağı eteklerinde gerçekleştirilmiştir. Komisyonun fiilî çalışma süresi toplamda iki yıl, sekiz ay ve on beş gün sürmüş; ancak bu zaman dilimi içinde yaklaşık bir yıl yedi ay devam eden uzun bir duraksama dönemi yaşanmıştır (Mirza Seyyid Cafer Han Mühendisbaşı, 1348, s. 204-205; Parsadüst, 1369, s. 107-108). Bu duraklama, tarafların müzakere sürecinde çeşitli diplomatik sürtüşmelerinden kaynaklanmıştır. Bunun yanında görüşmeler, İran ile Osmanlı Devleti arasında uzun süredir devam eden sınır ihtilaflarının çözümlüne yönelik önemli bir diplomatik süreç olup, taraflar arasındaki tarihî ve coğrafi anlaşmazlıkların resmî zeminde ele alındığı kapsamlı müzakereler silsilesini teşkil etmektedir.

İngiltere ve Rusya'nın girişimleriyle Kotur meselesi çözüme kavuşturulduktan sonra, sınır tespit komisyonunun gündemini meşgul eden bir diğör konu, Muhammere Komisyonu'nda Osmanlı ve İran temsilcilerinin tutumları olmuştur. Bu komisyonda Osmanlı temsilcisi Derviş

Paşa, İkinci Erzurum Antlaşması'nın sekizinci maddesine dayanarak, Şattü'l-Arab'ın sol kıyısında bulunan Ben-i Kâ'b ve diğer aşiretlerin Osmanlı tebaası olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Şattü'l-Arab'ın sol kıyısında bulunan Muhammere, onun önündeki liman ve Cezîretü'l-Hızır dışında herhangi bir yerin İran'a bırakılmadığını; bu sayılanların dışındaki bütün toprakların Osmanlı mülkü olduğunu ifade etmiştir (Derviş Paşa, 1870, s. 1-6). Derviş Paşa'nın iddialarına karşılık olarak İran temsilcisi Mirza Cafer Han, Erzurum Antlaşması'nın hükümlerine dayanarak Osmanlı tarafının Muhammere bölgesi ve buradaki aşiretler hakkındaki ileri sürdüğü iddiaları kabul etmemiştir. Mirza Cafer Han, Muhammere ve limanı, Cezîretü'l-Hızır ile Kerha nehirlerinin Şattü'l-Arab'a birleştiği noktaya kadar uzanan sol kıyıdaki bütün toprakların İran Devleti'ne ait olduğunu savunmuş ve bu görüşünü çeşitli delillerle desteklemiştir (Gozîde-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî, 1369, s. 371-372).

Öne sürdüğü deliller şunlardır:

- Osmanlı Devleti'nin gerçekten Ben-i Kâ'b ve diğer aşiretler üzerinde hakkı varsa, neden Sultan IV. Murad döneminden 1847 Erzurum Antlaşması'na kadar bu konuda herhangi bir hak iddiasında bulunmamıştır?
- Muhammere Osmanlı'ya aitse, Ali Rıza Paşa'nın buraya girerek halkın canına ve malına yönelik yağmalarda bulunmasına nasıl izin verilmiştir?
- Muhammere Osmanlı mülkü ise, neden hasar tespiti yapmak üzere Sârim Efendi İran'a gönderilmiştir?
- Eğer Ben-i Kâ'b aşireti Osmanlı tebaasıysa, neden İran Devleti'nin koyduğu 13.000 Tümen vergiyi ödemeyi kabul etmiş ve Osmanlı tebaası olduklarını ileri sürmemişlerdir? (Nasiri, 1977, s. 15).

İngiltere ve Rusya temsilcileri, Ben-i Kâ'b aşiretinin Feth Ali Şah döneminden itibaren İran Devleti'ne vergi ödediğini ve yaklaşık yüz yıldır söz konusu topraklarda yaşadığını belirterek, Derviş Paşa'nın bu konudaki taleplerini haklı bulmadıklarını ifade etmişlerdir (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 92).

İran temsilcisi Mirza Cafer Han'ın Muhammere Komisyonu'ndaki sınır tespit faaliyetlerine dair değerlendirmeleri genel olarak şu hususlarda yoğunlaşmıştır: Ona göre Derviş Paşa, Hakkâri ve Azerbaycan havalisinde bizzat dolaşarak bilgi toplamış, bölge halkıyla doğrudan temas kurmuştur. Yapılan görüşmelerde özellikle Zohab ve çevresinin en tartışmalı alanlar arasında yer aldığı ortaya çıkmış; bu meselelerin Erzurum Konferansı'nda da gündeme getirildiği anlaşılmıştır. Mirza Cafer Han, sınırdaki idari işleyişin önceki anlaşmalarda belirlenen esaslara göre sürdüğünü ve bu bakımdan ciddi bir sorun bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte, sınır hattında yer alan bazı dağ, köy ve arazi adlarının kayıtlarda yer almamasının uygulamada güçlük yaratacağını ifade etmiş ve mevcut anlaşmanın bu koşullarda tatbik edilmesinin ciddi sorunlara yol açabileceği endişesini dile getirmiştir. Bu çerçevede üç alternatif çözüm önermiştir: Birinci olarak, her iki devletin sınır bölgesindeki coğrafi unsurlara ilişkin adlandırmaları karşılıklı olarak tespit etmesi gerektiğini savunmuştur. İkinci olarak, IV. Murad döneminde imzalanan anlaşmada öngörülen esaslara dönülmesini ve tarafların bu anlaşmanın getirdiği yarar ve yükümlülükleri birlikte kabul etmesini önermiştir. Üçüncü olarak ise, her bölge hakkında bilgi sahibi kişilerin görüşmelere dâhil edilmesi kaydıyla mevcut belgeler üzerinden hükme varılması ve her bir saha için ayrı kararlar alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Mirza Cafer Han'a göre bu üç öneriden hangisi uygulanırsa uygulansın, sınır ihtilaflarının çözüme kavuşturulması mümkün olacaktı (Gozîde-i Esnâd-ı Siyasî-i İran ve Osmanî, 1369, s. 327-340).

Sınır tespit komisyonunun gündeminde yer alan bir diğer mesele, Erzurum Antlaşması'nın ikinci maddesi uyarınca Zohab bölgesinin Osmanlı ve İran arasında paylaşımıydı. Buna göre, bölgenin düzlük (batı) kısmı Osmanlı Devleti'ne, dağlık (doğu) kısmı ise İran'a bırakılmıştı. Bu konunun müzakeresi için dört devlet, 29 Aralık 1851 tarihinde ilk oturumunu gerçekleştirmiştir (Derviş Paşa, 1870, s. 40; Sarıkçioğlu, 2013, s. 93). Ancak bu Zohab'da kurulan komisyonda Osmanlı ve İran temsilcilerinin Zohab bölgesi hakkında ileri sürdükleri iddialar ve tutumlar komisyonun uzamasına neden olmuştur. Komisyonda tartışmalar yüksek sesle devam ederken İngiltere ve Rusya temsilcilerinin de katkısıyla hudut haritasının çizim çalışmaları tamamlanmıştı. Şattü'l-Arab kavşağından başlayarak Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na kadar uzanan sınır hattını gösteren 1/73.050 ölçekli harita, 14 nüsha hâlinde hazırlanarak her iki devlete gönderilmiş ve taraflardan, bu haritalar üzerinde kendi iddialarını işaretlemeleri istenmiştir (Sarıkçioğlu, 2013, s. 96).

Osmanlı ile İran arasındaki sınır sorunları ilk iki komisyonla çözülemediği için İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston İstanbul'da yeni bir komisyon kurulmasını önermiştir. Derviş Paşa teklifi kabul ederken Mirza Cafer Han bunun kendileri aleyhine sonuçlanacağını düşünerek red etmiştir. 14 Ağustos 1852'de Hudut işlerinin Hoy, Tebriz veya Tahran'da tamamlanmasını ve ardından ortak harita ve yazıların İstanbul ve Tahran'a gönderilmesini önermiştir. 9 Eylül 1852'de önceki Erzurum anlaşmasına atıf yaparak toplantının İran'ın uygun bir şehrinde yapılmasının doğru olacağını belirtmiştir. Böylece Birinci Sınır Tespit Komisyonu, Muhammere ve Zohab'daki oturumlardan sonuç alınmadan dağılmış ve 1853-56 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle çalışmalara ara verilmiştir (Nasiri, 1977, s. 28-29; Sarıkçioğlu, 2013, s. 97). Sınır Tespit Komisyonu'nda İran heyetinin temsilcisi olarak görev yapan Mirza Cafer Han, 9 Eylül 1852'de yürütülen çalışmaların ilk aşamasının tamamlanmasının ardından, Tahran'a dönmeden önce Rus ve İngiliz görevlilere ayrı ayrı mektuplar göndermiştir. Bu yazışmalarda, Kotur'un tartışmasız biçimde İran'a ait olduğunu, Osmanlı Devleti'nin ise bölgeyi haksız şekilde ele geçirdiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Mirza Cafer Han, Kotur meselesinin komisyonun sınır tespiti gündemi içinde değerlendirilmesini hatalı bulduğunu ifade etmiş; İngiliz ve Rus temsilcilerin söz konusu bölgenin İran'a ait olduğunu bildikleri hâlde Osmanlı üzerinde gerekli diplomatik baskı tesis etmediklerini dile getirmiştir (Nasiri, 1977, s. 47; Uluerler, 2015, s. 347). Sınır Tespit Komisyonu'nun dağılmasıyla Mirza Cafer Han Tahran'a dönmüştür.

Mirza Cafer Han'ın da üyesi bulunduğu ve 1848'de teşkil edilen komisyon, Osmanlı ve İran temsilcilerinin yanı sıra İngiliz ve Rus görevlilerin gözlemci olarak iştirak etmeleriyle uluslararası bir mahiyet kazanmıştır. Müzakereler sırasında Osmanlı heyeti, bölgenin idari geçmişi ile vergi kayıtlarına dayanarak kendi sınır tezlerini ileri sürmüştür; buna karşılık Mirza Cafer Han, tarihî hâkimiyet iddialarını ve Kaçar yönetimine bağlı aşiretlerin beyanlarını delil olarak ortaya koymuştur. İngiltere, özellikle bölgedeki ticaret yollarının güvenliğini ve çıkarlarını önceleyerek sınır hattının istikrara kavuşturulmasını desteklemiş; Rusya ise Kafkasya'daki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla İran'ın bazı taleplerine olumlu yaklaşmıştır. Böylece komisyon, yalnızca teknik bir sınır tespiti girişimi olmaktan çıkarak 19. yüzyılın büyük güç rekabetinin tezahür ettiği diplomatik bir platform niteliğini kazanmıştır.

Komisyon 1852'ye kadar kesintili biçimde çalışmalar yürütmüş; ancak bu süreçte kalıcı ve tamamen üzerinde uzlaşılan bir sınır hattı ortaya konamamıştır. Bununla birlikte 1848 Komisyonu'nun yürüttüğü faaliyetler, Osmanlı-İran ilişkilerinde modern diplomatik yöntemlerin kullanılmaya başlanması, uluslararası gözlemciliğin kabul edilmesi ve haritacılığın devletlerarası anlaşmalarda belirleyici bir araç hâline gelmesi bakımından önemli bir dönüm noktası teşkil

etmiştir. Komisyonun ortaya koyduğu teknik birikim, daha sonraki yıllarda yeniden kurulan sınır komisyonlarına temel olmuş; nihayet 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirilen çalışmalarla sınır çizimi büyük ölçüde somutlaştırılmıştır. Bu yönüyle 1848 Komisyonu, iki devlet arasındaki sınır ihtilaflarının azaltılmasında kısmi fakat tarihsel olarak işlevsel bir rol oynamış, Osmanlı-İran ilişkilerinde diplomasi eksenli bir yaklaşımın kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.

7. Mirza Cafer Han'ın Londra'daki Diplomatik Girişimleri

İran ile Osmanlı Devleti arasında yürütülen sınır tespit komisyonunun dağılmasının ardından, yukarıda da ifade edildiği üzere, Mirza Cafer Han 1860'da fevkalade büyükelçi ünvanıyla Londra'ya gönderilmiştir. Mirza Cafer Han, bu görevi sırasında 1849'dan itibaren süregelen ve çözümü ertelenen Kotur meselesini 1861'de yeniden uluslararası diplomatik gündeme taşımıştır. İngiltere nezdinde yaptığı girişimlerle konunun çözümü için arabuluculuğunu talep etmiştir. Bunun üzerine 10 Haziran 1861 tarihinde, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Osmanlı Hariciye Nezareti'ne iletilen resmî bir yazıda, Kotur'un statüsüne ilişkin İran'ın talepleri dile getirilmiştir. Yazıya göre, İran elçisi Mirza Cafer Han, İngiltere makamlarına başvurarak Kotur'un İran toprakları içinde yer aldığını ve Osmanlı tarafından işgal altında tutulduğunu iddia etmiştir (BOA, HR. SFR., (2), 102-6; Uluerler, 2018, s. 148). İngiltere, İran'ı haklı görür bir tutumla Osmanlı'dan açıklama isterken İran Sefiri Mirza Cafer Han tarafından 10 Mayıs 1861 tarihinde İngiliz makamlarına sunulan yazıyı da olduğu gibi Osmanlı'ya iletmış görünmektedir. Bu yazı, aynı zamanda İran'ın 1849 yılından itibaren devam eden Kotur ve sınırlar meselesine ilişkin görüşlerini ortaya koymuş bulunmaktadır. Osmanlı arşiv kaydında tercümesi yer alan bu yazıyı maddeler hâlinde sıralayıp özetleyecek olursak (BOA, HR. SFR., (3), 61/8-2).

➤ Mirza Cafer Han, 1847 Erzurum Antlaşması'nda İran-Osmanlı sınırlarının belirlenmesine yönelik hükümler bulunduğunu hatırlatmıştır. Antlaşmanın ikinci maddesinde *Zohab, Süleymaniye, Muhammere ve Şattülarab* gibi bölgelerin adları açıkça zikredilerek, bu sahalarda iki devletin egemenlik alanlarının nasıl şekilleneceğinin tespit edilmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Üçüncü maddede ise, söz konusu bölgeler esas alınmak suretiyle çizilecek sınır hattı dışında tarafların birbirlerinden herhangi bir toprak talebinde bulunmayacakları hükme bağlanmış; mevcut durumun korunacağı belirtilmiş ve tartışmalı bölgelerin sınırlandırılmasını gerçekleştirmek üzere ayrıca bir hudut komisyonu kurulmasına karar verilmiştir.

➤ Mirza Cafer Han, devamında şu değerlendirmeleri sıralamıştır: Erzurum Antlaşması'nın ikinci ve üçüncü maddeleri, isimleri sayılan bölgeler esas alınarak bir sınır hattının oluşturulmasını öngörmektedir. Bu çerçevenin dışında kalan ve o tarihte iki devletten hangisinin tasarrufu altında bulunuyorsa o devlete ait kabul edilmesi gereken arazi üzerinde karşı tarafın hak iddia etmesi yahut müdahalede bulunması kabul olunamayacak bir durumdur. Bu sebeple İran hükümeti, 1849'da Bağdat'ta toplanan sınır komisyonuna gönderdiği temsilcilerini yalnızca sınır çizgisinin nereden geçeceğini tespit etmekle görevlendirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, görevlendirdiği Derviş Paşa aracılığıyla Kotur'da fiilî bir sınır tespiti yapmış ve burayı Osmanlı topraklarına dâhil ettiğini ileri sürmüştür. Mirza Cafer Han, IV. Murad döneminde imzalanan 1639 tarihli Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın bu iddialara dayanak yapılmasını da eleştirmiştir. Ona göre, söz konusu antlaşmanın esas alınması gerektiği savunulacaksa, münferit birkaç yer dışında bütün sınır hattının yeniden ele alınması zorunlu hâle gelecektir. Belgedeki *Bi'l-cümle hattın serâser tağyir ve tecdidyle zikr olunan çend nahiyeden başka mahallerin taksimi* yönündeki

ifadeler de bu kapsamı teyit etmektedir. Bu sebeple Mirza Cafer Han, Osmanlı'nın Kotur'a ilişkin iddiasının Erzurum Antlaşması'nın dokuzuncu maddesiyle bağdaşmadığını ileri sürmüştür.

➤ Mirza Cafer Han, 1849'daki Osmanlı Hudut Komisyonu'nun başkanı olan Derviş Paşa hakkında da ağır eleştirilerde bulunmuştur. Derviş Paşa'nın askerî güç kullanarak İran toprağı olduğunu iddia ettiği Kotur'u zapt ettiğini, ardından bazı noktalara sınır işareti olarak direkler diktirdiğini kaydetmiştir. Bu uygulamaların kabul edilemez olduğunu vurgulayan Mirza Cafer Han, arabulucu görevindeki İngiliz ve Rus komiserleri William ile Çerikov'un da Derviş Paşa'nın tasarruflarını protesto ettiğini ve 11 Eylül 1852 tarihli ortak bir nota ile bu durumu Osmanlı hükümetine bildirdiklerini hatırlatmıştır.

➤ Mirza Cafer Han, İngiliz makamlarına hitaben, imzalarının yer aldığı ortak notayı hatırlatmış ve yaklaşık on yıl geçmesine rağmen Kotur'un İran'a iade edilmemesinde İngiltere'nin de payı bulunduğunu ima etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden çekinmediklerini, isterlerse Kotur'u zor kullanarak geri alabilecek durumda olduklarını; ancak uluslararası hukuka bağlılıkları ve aracı devletlere duydukları saygı nedeniyle bu yola başvurmadıklarını ifade etmiştir (BOA, HR. SFR., (3), 61/8-2; Uluerler, 2018, s. 148-149).

Yukarıda Mirza Cafer Han aracılığıyla dile getirilen ve 1849'dan itibaren süregelen Kotur ile sınır meselesine ilişkin İran değerlendirmeleri göz önünde bulundurulduğunda, 1861 yılına gelindiğinde İran'ın özellikle İngiliz yetkililerine yönelen kapsamlı ve sistemli bir diplomatik faaliyet başlattığı açık biçimde anlaşılmaktadır. Mirza Cafer Han, İngiliz yetkililerine sınır meselesi genelinde, ancak özellikle Kotur konusunda belirli bir prensibin esas alınmasını önermiştir. Buna göre, İran-Osmanlı sınır hattı üzerindeki arazilerin statüsü, İkinci Erzurum Antlaşması'nın imzalandığı tarihte hangi devletin fiili idaresi altında bulunuyorsa, aynı şekilde korunmalıdır. Bu ilke doğrultusunda Kotur'un Osmanlı yönetiminde kalması hukuki zemine oturmamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mevcut tutumundan vazgeçerek Kotur'u İran'a bırakması gerektiği ileri sürülmüştür.

İngiltere'nin ilettiği değerlendirmelere karşı Osmanlı Devleti, Kotur meselesine ilişkin kendi tutumunu açıklayan ayrıntılı bir cevap hazırlamıştır. Osmanlı yönetimi bu yazıda, 1847 Erzurum Antlaşması'nın temel hedefinin iki devlet arasında uzun süredir çözülemeyen sınır sorunlarını gidermek olduğunu; ancak sınır çiziminin bilinçli olarak sonraki bir karma komisyona bırakıldığını belirtmiştir. Bu çerçevede Derviş Paşa riyasetindeki Osmanlı heyeti 1849'da Bağdat'a doğru yola çıkmış, güzergâh üzerindeki Kotur bölgesine uğrayarak buranın Osmanlı'ya ait olduğuna ilişkin mevcut kayıtlara dayanarak sınır tespitinde bulunmuştur. Derviş Paşa'nın İran temsilcilerinin katılımını talep etmesine karşın İran'ın bu çağrıya olumlu yanıt vermediği, buna rağmen Osmanlı'nın hukuki deliller ışığında işlem yaptığı ifade edilmiştir. Bunun yanında Bağdat'taki komisyonda İngiliz, Rus ve İran temsilcilerinin bu uygulamayı protesto etmelerine rağmen Osmanlı, hem arşiv kayıtları hem de önceki antlaşmaları gerekçe göstererek Kotur üzerindeki hak iddiasından geri adım atmamıştır. Osmanlı cevabında, 1861 itibarıyla Kotur'un İran'a bırakılmasının söz konusu olmayacağını, meselenin yalnızca komisyon çalışmaları çerçevesinde görüşülebileceğini bildirmiştir. Ayrıca İstanbul'da ek bir komisyon oluşturularak Derviş Paşa'nın hazırladığı haritanın müstakil biçimde incelenmesi önerilmiş, ancak İran bu teklifi kabul etmemiştir (BOA, HR. SFR. (2), 102-11; Uluerler, 2018, s. 150).

Osmanlı Devleti, Kotur meselesine ilişkin tarihsel arka planı İngiliz makamlarına aktarırken o dönemde meydana gelen Kırım Savaşı sırasında İngiltere'nin talebi doğrultusunda İran ile herhangi bir gerginliğin ortaya çıkmaması için Kotur'a askerî birlik göndermediğini hatırlatmıştır. Aynı dönemde İran'ın da Osmanlı'nın savaşla meşgul olmasından yararlanarak

Kotur'a yönelik herhangi bir askerî girişimde bulunmaması, hem Osmanlı yönetimi hem de İngiliz hükümeti tarafından olumlu karşılanmış ve Nasıreddin Şah'ın bu tutumu takdir edilmiştir. 1858'e gelindiğinde, İngiltere'nin İstanbul temsilcisi Osmanlı makamlarına Kotur'un İran'a devredilmesinin adalet ve hakkaniyet gereği olacağı yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Benzer biçimde İstanbul'daki İran Elçisi Ferruh Han da Kotur'un iadesi talebini yinelemiştir. Artan İngiliz baskısı karşısında Osmanlı, söz konusu meselede iyi niyetli bir çözüm arayışından yana olduğunu bildirmekle yetinmiş, ancak somut bir adım atmamıştır (Uluerler, 2018, s. 150-151).

Kotur meselesi, 1849'dan başlayarak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar uzanan yaklaşık otuz yıllık dönemde sürekli olarak iki devlet arasında ihtilaf konusu olmaya devam etmiştir. Bu süreçte, arabulucu sıfatıyla sürece dâhil olan İngiltere ve Rusya, çoğu kez İran'ın iddialarını destekleyen bir tutum sergilemiş ve gelişmeler üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Osmanlı Devleti, söz konusu savaşta uğradığı ağır yenilginin ardından Rusya ile müzakerelere başlamıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 18. maddesinde Kotur meselesine doğrudan yer verilmiştir. İlgili madde şu şekilde ifade edilmiştir: "*Osmanlı Devleti, iki aracı devlet komiserlerinin Kotur'un idaresine dair beyanlarını dikkatle nazar-ı itibara almak suretiyle İran sınırının kesin olarak tespit edilmesini kabul etmektedir.*" (Mahmud Celâleddin, 1983, s. 579; Uçarol, 2008, s. 384-386). Başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın önde gelen güçleri, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nı kabul etmemiştir. Bunun üzerine toplanan Berlin Kongresi sonucunda, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın 60. maddesi uyarınca Kotur bölgesinin İran'a devri karara bağlanmıştır. Berlin Kongresi'nde İran'ı temsilen bulunan Mirza Melkum Han, Kotur'un İran topraklarına katılması konusunda yoğun diplomatik çabalar sarf etmiş ve bu doğrultuda önemli katkılarda bulunmuştur (Mahmud Celâleddin Paşa, 1983, s. 632; Asil, 1381, s. 8-9).

8. Sonuç

Mirza Cafer Han, Kaçarlar döneminde yalnızca diplomatik yetkinliğiyle değil, aynı zamanda teknik ve bürokratik yönüyle temayüz eden seçkin bir devlet adamı olarak dikkat çekmiştir. Onun hayatı, 19. yüzyılın ilk yarısında İran'ın modernleşme sürecine paralel olarak gelişen bir bireysel tecrübenin, devletin kurumsal dönüşüm hamleleriyle nasıl örtüştüğünü göstermesi bakımından özel bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Mirza Cafer Han'ın Batı'da aldığı eğitim, Osmanlı Devleti nezdindeki diplomatik misyonu ve sınır ihtilaflarının çözümüne yönelik teknik çalışmaları, hem şahsi başarılarını hem de dönemin İran dış politikasının ve devlet yapısının geçirdiği dönüşümü somut biçimde ortaya koymaktadır.

Mirza Cafer Han'ın İstanbul'daki yedi yıllık elçilik görevi (1836-1843), İran'ın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde belirleyici bir döneme denk gelmiştir. Bu süreçte, İran-Osmanlı ilişkilerini düzenlemenin yanı sıra, Belçika ve İspanya gibi üçüncü devletlerle imzalanan dostluk ve ticaret antlaşmaları aracılığıyla ülkenin uluslararası ilişkiler ağını da genişletmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi aracılığıyla Muhammere bölgesine yönelik gerçekleştirdiği askerî hamleler karşısında gösterdiği tepki ve izlediği diplomatik yol, onun kriz anlarında sergilediği kararlılık ve dış politik vizyonun açık bir göstergesi olmuştur.

Mirza Cafer Han'ın dış politikada üstlendiği en dikkat çekici rollerden biri, şüphesiz Erzurum Antlaşması'nın uygulanmasına yönelik olarak kurulan Sınır Tespit Komisyonu'ndaki faaliyetleridir. İran-Osmanlı sınırlarının kesin biçimde tespit edilmesi amacıyla oluşturulan bu komisyon, dönemin en karmaşık diplomatik süreçlerinden birini temsil etmektedir. Bu süreçte Mirza Cafer Han, İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin gözlemci statüsünde yer aldığı bir

müzakere zemini içerisinde, İran'ın toprak bütünlüğünü savunmak için büyük bir diplomatik titizlik ve teknik donanımla hareket etmiştir. Özellikle Kotur bölgesine ilişkin ihtilafta, Osmanlı Devleti'nin ihlallerini diplomatik yazışmalarla ortaya koymuş, komisyonun çalışmalarının sekteye uğramaması için Tahran'a ayrıntılı raporlar sunmuştur. Bu raporlar, onun yalnızca pratik bir diplomat değil, aynı zamanda yazılı belgeler üzerinden sistemli bir bilgi üreticisi olduğunu da göstermektedir. Nitekim kaleme aldığı *Risâle-i Tahkîkât-ı Serhediyye*, hem teknik içerik hem de diplomatik derinlik bakımından döneminin önde gelen referans metinlerinden biri hâline gelmiştir.

Mirza Cafer Han'ın diplomatik faaliyetleri sadece komisyon üyeliğiyle sınırlı kalmamış; 1860'da fevkalade büyükelçi sıfatıyla Londra'ya gönderildiğinde, İran'ın dış politika önceliklerini bir kez daha uluslararası zemine taşımıştır. Özellikle Kotur meselesini yeniden gündeme getirerek İngiltere nezdinde yürüttüğü girişimler, onun istikrarlı ve uzun soluklu dış politika stratejilerinin devamlılığını sağlamaya yönelik bir çaba olarak yorumlanmalıdır. Bu bağlamda, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik baskı kurmasında Mirza Cafer Han'ın hazırladığı belgeler ve sunduğu argümanlar belirleyici bir rol oynamıştır. 1861'de İngiliz makamlarına sunduğu belgeler, İran'ın toprak haklarını açık ve teknik verilerle savunması bakımından son derece kıymetlidir. Tüm bu görev ve hizmetlerinin yanı sıra, Mirza Cafer Han'ın yazılı mirası da göz ardı edilmemelidir. Kaleme aldığı eserler, döneme ait pratik bilgilerin yanı sıra modernleşme vizyonunu, siyasal sistem analizlerini ve reform taleplerini de yansıtmaktadır. Özellikle İngiltere'deki eğitim sürecinde kaleme aldığı mektubunda yer alan anayasal düzen, bireysel özgürlükler ve adalet anlayışına dair değerlendirmeleri, onun Batı toplumlarına duyduğu hayranlığın yanı sıra, İran'ın geleceğine dair sahip olduğu reformist beklentileri de ortaya koymaktadır. Abbas Mirza'nın modernleşmeci politikalarına duyduğu güven ve bağlılık, bu mektuplarda açık biçimde dile getirilmiştir. Bu durum, onun kişisel fikir dünyasının dönemin devlet siyasetiyle nasıl kesiştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Mirza Cafer Han'ın biyografisi yalnızca bir şahsın hayat hikâyesi değil; İran'ın modernleşme arayışlarının, Doğu-Batı etkileşiminin ve Osmanlı-İran diplomatik ilişkilerinin dönüşümünün çok boyutlu bir analizini mümkün kılan tarihsel bir örnektir. Bu yönüyle çalışma, 19. yüzyılın uluslararası diplomasi ağlarını, iki devlet arasındaki güç dengelerini ve İran'ın dış politika vizyonunu anlamada önemli bir katkı sunmaktadır. Onun şahsında, devlet hizmetine adanmış bir ömrün, reform çabalarına yön veren bir zihnin ve diplomatik mücadelelerle örülmüş bir kariyerin bütün unsurları iç içe geçmiştir.

Kaynakça

A- Arşiv Belgeleri

-Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

- BOA, HAT., 1421/58089-A, 28 Cemâziyelâhir 1253 (29 Eylül 1837).
BOA., HR. MTK., 342/27, 1-2, 2 Muharrem 1277 (21 Temmuz 1860).
BOA., HR. MTK., 23/62, 27 Safer 1265 (22 Ocak 1849).
BOA, HR. SFR., (2), 102-6, 8 Cemâziyelâhir 1278 (11 Aralık 1861).
BOA, HR. SFR., (2), 102-11, 17 Cemaziyülevvel 1278 (20 Kasım 1861).
BOA, HR. SFR., (3), 61/8, 2-3, (11 Aralık 1861).
BOA, A.}DVN.HMN., 44/33, 17 Rebîülâhir 1255 (30 Haziran 1839).
BOA, C.HR., 60/2966, (29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836).
BOA, A.}DVNSNMH.d., 11/37, (20 Cemâziyelevvel 1252/2 Eylül 1836).
BOA, HAT., 1421/58089-A, (28 Cemaziyelahir 1253/29 Eylül 1837).
BOA, HAT., 1421/58089-B, (15 Ramazan 1253/13 Aralık 1837).
BOA, HAT., 1421/58089-B, (15 Ramazan 1253/13 Aralık 1837).
BOA, HAT., 1421/58089-E, (9 Rabiulevvel 1253/13 Haziran 1837).
BOA, HAT., 1421/58089-E, (28 Cemaziyelahir 1253/29 Eylül 1837).
BOA, HAT., 298/17698, (9 Rabiulevvel 1253/13 Haziran 1837).

-İran Dış İşleri Bakanlığı Arşivi

- AVUHİ, GH., 1283, K.12, P. 3-1.
AVUHİ, GH., 1279, K. 10, P. 23-20.

B- Süreli Yayınlar

- Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İnan*, No: 498, 8 Cemâziyelevvel 1277 (22 Kasım 1860).
Rûznâme-i Devlet-i Aliyye-i İnan, No: 517, 12 Ramazan 1278 (13 Mart 1862).
Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 105, (15 Rabiulevvel 1251/11 Temmuz 1835).
Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 129, (1 Safer 1252/18 Mayıs 1836).
Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 135, (1 Cemaziyelahir 1252/13 Eylül 1836).
Takvîm-i Vekâyi, Sayı. 113, (8 Cemâziyelevvel 1251/2 Ağustos 1835).

C- Telif Eserler

- Ahvâl-ı bozorgân: Mirza Seyyid Cafer Han Münşîrû'd-devle. (1324). *Yadgâr*, 2(6), 43-50.
Ademiyet, F. (1354). *Emir-i kebir ve İnan*. Harezmi.
Asil, H. (1381). *Risâleha-yı Mirza Melkum Han Nazımüddeve*. Neşr-i Ney.
Ateş, S. (2020). *Osmanlı-İnan sınır bölgeleri: Bir sınır yapmak 1843-1914*. (D. Kaya, Çev.). Küre Yayınları.
Aykun, İ. (1995). *Erzurum konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İnan hudut antlaşması*. [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi].
Bamdad, M. (1347). *Şerh-ı hal-i ricâl-i İnan*. C. 1. Zevvâr.
Bina, A. E. (1383). *Tarih-i siyasi ve diplomasi-i İnan*. C. 2. İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahrân.
Devebakan, M. (2023). *İnan'da modernleşmenin ayak sesleri: Mirza Melkum Han ve faaliyetleri*. Selenge Yayınları.

- Devebakan, M., & Tanrıverdi, M. (2024). Kaçar hanedanı elçisi: Hacı Mirza Ebü'l-hasan Han Şirazi (İlçi)'nin Londra sefaretı (1809-1810). *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Prof. Dr. Eşref Buharalı Özel Sayısı, 367-378.
- Devebakan, M. (2025). *İran-Osmanlı ilişkilerinde sürekli diplomasiye geçiş ve İstanbul Büyükelçiliğinin kuruluşu*. [Doktora tezi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi].
- Derviş Paşa. (1870). *Tahdidi hudud-ı İraniye*. Matbaa-i Amire.
- Eminî, A. R. (1382). *Tarih-i revâbit-i harici-i İran ez Kaçariye ta sukût-ı Rıza şah*. Hett-i Sevvom.
- Gozîde-i esnâd-ı siyasî-i İran ve Osmanî: Devre-i Kaçariye*. C. 1. Vezaret-i Harici Defter-i Mutâle'ât-ı Siyasi ve Beynelmileî.
- Hurmuci, M. C. (1344). *Tarih-i Kaçar: Hakayikü'l-ahbar-ı nasirî*. (Yay. Hüseyin Hidivcem). Zevvâr.
- İtimâdü's-Saltana, M. H. (1367). *Mir'atü'l-buldan*. C. 1. (Yay. Abdülhüseyin Nevâyî & Mir Haşim Muhaddis). *İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran*.
- İtimâdü's-Saltana, H. H. (1367). *Mir'atü'l-buldan*. C. 2-3. (Yay. Abdülhüseyin Nevâyî & Mir Haşim Muhaddis). *İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran*.
- Karadeniz, Y. (2020). *İran Tarihi (1700-1925)*. 2. Baskı. Selenge Yayınları.
- Kerimiyân, A. (1385). Mirza Cafer Mühendisbaşı. *Gencine-i Esnâd*, 63, 73-99.
- Ketirâyî, M. (1355). *Faramasonari der İran*. İkbâl.
- Mahmud Celâleddin Paşa. (1983). *Mirât-ı hakikat*. C. 1-3. (Haz. İsmet Miroğlu). Berekat Yayınları.
- Minevî, M. (1332). Evvelin karvân-ı me'rifet 2. *Yağma*, 6, 231-237.
- Mirza Seyyid Cafer Han Mühendisbaşı. (1348). *Risâle-i tahkikât-ı serhediyye*. (Yay. Muhammed Müşîrî). Bunyâd-i Ferheng-i İran.
- Mohdevî, A. H. (1392). *Tarih-i revâbit-i harici-i İran*. Emir Kebir.
- Muahedât mecmuası*. (1297). C. 3. Cerîde-i Askeriyye Matbaası.
- Mustevfî, A. (1360). *Şerh-ı zendegânî-i men*. C. 1. Zevvâr.
- Müşîrî, C. (1331). Mirza Seyyid Cafer Han Müşîrî'd-devle. *Namehâ-yı Ferheng*, 6, 349-356.
- Müşîrî, M. (1346). Esnad ve mektubât-ı tarihî. *Berresiha-yı Tarihî*, 1(1), 126-160.
- Namehâ-yı siyasi ve tarihî-i seyyidü'l-vüzerâ-yı kaimmakam ferhanî*. (1358). (Yay. Cihangir Kaimmakamî). *İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran*.
- Nasiri, M. R. (1977). *Nâsiredîn şah zamanında Osmanlı-İran münasebetleri (1848-1896)*. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Parsadüst, M. (1369). *Rişeha-yı tarihî ihtilafât-ı İran ve Irak*. Şirket-i Semâmî-i İntişâr.
- Rızapor, A. (1394). *Revâbit-i siyasi-i İran ve Beljik der devre-i Kaçar (Ber esas-ı esnad-ı vezaret-i umur-i harici)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Vezaret-i Ulum, Tahkikât ve Fenaverî, Pijûhişgâh-ı Ulum-ı İnsanî ve Mutâle'ât-ı Ferhengî, Müdüriyet-i Tehsilât-ı Tekmîlî-i Pijûhişkede-i Tarih.
- Riyazi Herevî, M. Y. (1372). *Aynü'l-vakayî*. (Yay. Mushammed Asaf Fikret).
- Safayî, İ. (1352). *Merzahâ-yı na âram*. Vezaret-i Ferheng ve Hüner.
- Sarıçioğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913)*. Türk Tarih Kurumu.
- Sepehr, M. T. (1390). *Nasihü't-tevârih tarih-i Kaçariye*. C. 1. (Yay. Cemşid Giyanfer). Esatir.
- Soofizadeh, A. (2020). *Kaçar hanedanlığı döneminde Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1795-1925)*. Türk Tarih Kurumu.
- Şeybanî, M. İ. (1366). *Muntehebüt-tevârih*. Muhammed Ali İlmî.
- Şirazi, M.S. (1347). *Sefername-i Mirza Salih Şirazi*. (Yay. Muhammed Şehristanî). Rûzen.
- Uçarol, R. (2008). *Siyasi tarih (1789-2001)*. Der Yayınları.

- Uluerler, S. (2009). *XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1774-1848)*. [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi].
- Uluerler, S. (2015). Osmanlı-İran sınır tespiti tartışmalarında Kotur'un yeri (1849-1852). *Turkish Studies*, 10(5), 329-356.
- Uluerler, S. (2018). Berlin antlaşması'na göre (1878) Osmanlı'nın İran'a terk ettiği kotur'un sınırları meselesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 145-171.
- Unat, F. R. (1942). Husrev Paşanın İran elçisi Hudadâd Han hakkında bir arz tezkeresi. *Tarih Vesikaları*, 5(1), 369-373.
- Vahidniyâ, Y. (1362). *Kararhâ ve karadâdhâ; dovran-ı Kaçariye*. Ettayî.
- Wright, D. (1368). *İranyân der miyan-ı İngilizîhâ*. (Terc. Kerim İmamî). Neşr-i Nov.

Extended Summary

From the Kaçar Palace to the Ottoman Divan: The Memorable Story of a Diplomat (1790-1862)

This study examines the life, political and diplomatic activities, intellectual background, and decisive role of Mirza Sayyid Ja'far Khan Mushir al-Dawla (1790-1862), one of the prominent diplomats and statesmen of the Qajar dynasty, within the framework of Ottoman-Iranian relations. The primary aim of the research is to reveal the intersections between Mirza Ja'far's personal experiences and Iran's processes of modernization and foreign policy, and to demonstrate how his individual career contributed simultaneously to the institutional transformation of the state. The study makes use of biographical data, Ottoman and Iranian archival documents of the period, diplomatic correspondence, and contemporary sources, employing historical analysis, archival research, and comparative diplomatic study as its main methodological approaches. In doing so, it not only portrays the profile of an individual figure but also sheds light on the background of Iran's diplomatic relations with the Ottoman Empire and European states during the first half of the nineteenth century.

Appointed as envoy to the Ottoman court in 1836 by Muhammad Shah, Mirza Ja'far effectively defended Iran's diplomatic interests during his nearly seven-year residence in Istanbul. Throughout his mission, he established relations with various diplomatic representatives in the Ottoman capital and facilitated the signing of friendship and trade treaties with Belgium and Spain. These agreements were of critical importance, as they enabled Iran to expand its international network through Ottoman mediation. While in Istanbul, he took a firm stance against Ottoman military incursions into the Muhammara region and resolutely defended Iran's rights, thereby proving himself not merely a representative but also a skilled crisis manager.

One of the most significant turning points of Mirza Ja'far's diplomatic career was his role in the Ottoman-Iranian Boundary Commission established after the Treaty of Erzurum in 1847. In this capacity, he conducted negotiations with the Ottoman delegate Derviş Pasha under the supervision of British and Russian observers, defending Iran's territorial claims. In particular, regarding the Kotur dispute, he prepared detailed reports on Ottoman violations and sent them to Tehran, which reflected both his diplomatic precision and technical expertise. These reports, later compiled into the *Risāla-yi Tahqīqāt-i Sarḥadiyya*, became one of the key reference texts for resolving border conflicts between the two states. This work demonstrates that Mirza Ja'far was not only a practitioner of diplomacy but also an intellectual capable of producing systematic knowledge. In 1860, as extraordinary ambassador, he was dispatched to London, where he once again raised Iran's territorial claims, particularly the Kotur issue, before British authorities in an effort to exert pressure on the Ottoman Empire. The memorandum he submitted to the British government in 1861 provided a technical and diplomatic justification of Iran's claims, underscoring the continuity of his long-term diplomatic strategies.

Mirza Ja'far contributed not only through diplomacy but also through his writings to the intellectual life of his time. In addition to the *Risāla-yi Tahqīqāt-i Sarḥadiyya*, he authored works such as *Tarz-i Ḥukūmat-i Īrān wa Muqāyasa-yi ān bā Ḥukūmathā-yi Ūrūpā*, *Kitāb-i Ḥisāb*, *Kitābcha-yi Sifārat-i Mirza Ja'far Khan* and *Jughrafiyā-yi Jahān*. These works contain analyses not only of mathematics and engineering but also of political systems and diplomacy. Furthermore, the letters he wrote during his stay in England reveal his admiration for Western societies and his appreciation for constitutional order and individual liberties. Such writings allow us to view him not only as a statesman but also as a reformist intellectual.

The significance of this study lies in the way Mirza Ja'far's life reflects Iran's efforts at modernization and the methods employed to resolve the challenges faced in Ottoman-Iranian relations. In his person, we encounter both a technocrat introduced to modern sciences at an early age as one of the first Iranian students sent abroad, and a statesman distinguished by his diplomatic skills. These qualities distinguish him from the ordinary bureaucrats of his time and enabled him to leave a lasting imprint on both Iran's domestic administration and its foreign relations. Thus, this study demonstrates that individual biographies can serve not merely as personal narratives but also as key tools for understanding the processes of state transformation.

The findings of this research indicate that Mirza Ja'far's personal experiences played a decisive role in Iran's modernization and foreign policy trajectory. His education in England strengthened his technocratic identity, and his initiatives in Tabriz provided tangible contributions to modernization efforts. His diplomatic activities during his embassy in Istanbul opened new avenues in Iran's international relations, while his defense of Iran's interests during the Erzurum Treaty negotiations and subsequent border commission highlighted his unwavering commitment. The revival of the Kotur question during his London mission reflects his long-term diplomatic vision. His intellectual productions further contributed to situating Iran's modernization debates within a theoretical framework.

In sum, Mirza Ja'far's life represents an individual embodiment of the transformations Iran underwent in both its internal administrative structure and external relations in the nineteenth century. Within his person, the identities of a technocrat educated in modern sciences, a reformist bureaucrat, an experienced diplomat, and an intellectual

converge. In this sense, the study evaluates Mirza Ja'far not merely as a historical figure but as a pivotal actor in the shaping of the modern Iranian state structure.

Unveiling the Nexus Between Economic Complexity and Environmental Sustainability: Evidence from BRICS-T Countries

Emre AKUSTA¹

Ekonomik Karmaşıklık ve Çevresel Sürdürülebilirlik Arasındaki Bağlantının Ortaya Çıkarılması: BRICS-T Ülkelerinden Kanıtlar	Unveiling the Nexus Between Economic Complexity and Environmental Sustainability: Evidence from BRICS-T Countries
Öz <p>Bu çalışma BRICS-T ülkelerinde ekonomik karmaşıklıkla çevresel performans üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Analizde 1999-2021 dönemi yıllık verileri, Durbin-Hausman eşbütünlük testi ve Augmented Mean Group (AMG) tahmincisi kullanılmıştır. Panel AMG sonuçlarının sağlamlığı ise CCEMG ve CS-ARDL yöntemleri ile test edilmiştir. Sonuçlar, ekonomik karmaşıkların çevresel performans üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ekonomik karmaşıklık endeksindeki %1'lik bir artış BRICS-T ülkelerinde çevresel performansı %0,020 ile %1,243 arasında artırmaktadır. Bununla birlikte, ekonomik büyüme, enerji yoğunluğu ve nüfus yoğunluğunun çevresel performans üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Buna karşılık yenilenebilir enerji kullanımı çevresel performansa olumlu katkıda bulunmaktadır.</p>	Abstract <p>This study analyses the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. Annual data for the period 1999-2021, Durbin-Hausman cointegration test and Augmented Mean Group (AMG) estimator are used in the analysis. The robustness of the Panel AMG results is tested with CCEMG and CS-ARDL methods. The results indicate that economic complexity has a positive impact on environmental performance. An increase of 1% in the economic complexity index increases environmental performance in BRICS-T countries between 0.020% and 1.243%. However, economic growth, energy intensity and population density were found to have a negative impact on environmental performance. Renewable energy use, in contrast, contributes positively to environmental performance.</p>
Anahtar Kelimeler: Ekonomik Karmaşıklık, Çevresel Performans, BRICS-T, AMG, CCEMG, CS-ARDL	Keywords: Economic Complexity, Environmental Performance, BRICS-T, AMG, CCEMG, CS-ARDL
JEL Kodları: Q43, O44, Q56	JEL Codes: Q43, O44, Q56

Statement of Research and Publication Ethics	This study was prepared in accordance with the rules of scientific research and publication ethics.
Authors' Contributions to the Article	All processes of the study were conducted and completed by a single author.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest for the author or third parties arising from the study.

¹ Assoc. Prof. Dr., Kırklareli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, emre.akusta@klu.edu.tr
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Environmental degradation has become one of the major problems facing today's societies. Environmental problems such as climate change, air and water pollution, loss of biodiversity and depletion of natural resources have a negative impact on ecosystems. They also pose major risks to the well-being of societies, public health and economic development. Therefore, environmental sustainability is not only the basis of environmental policies, but also of economic strategies and development policies. In this regard, how countries design their economic structures and the environmental impacts of their production structures are very important (Rafique et al., 2022). Therefore, a better comprehension of the relationship between environment and economy is seen as an important step towards environmental sustainability.

There are many studies in literature analysing the relationship between environmental problems and economic development. These studies emphasise the environmental costs of economic growth. For example, the Environmental Kuznets Curve analyses the relationship between economic growth and environmental quality. It suggests that after a certain level of economic development, the negative impacts of countries on the environment will start to decrease (Grossman & Krueger, 1995). However, in practice, this relationship varies depending on many factors. Moreover, it does not give the same result for every country (Laverde-Rojas et al., 2021). Studies on the validity of the EKC hypothesis can be divided into two main groups. The first group of studies supports the validity of the EKC hypothesis. These studies show that economic growth can increase environmental sustainability after a specific stage (e.g. Gill et al., 2019; Chen et al., 2020; Yıldırım & Yıldırım, 2021). These findings confirm the theoretical framework of the inverse U-shaped relationship between economic growth and environmental quality. The second group of studies points out that the EKC hypothesis is not valid or evidence is lacking. For example, some studies found no evidence to support the EKC hypothesis (e.g. Boufateh, 2019; Li et al., 2021). Other studies have found that the EKC exhibits a different form of relationship instead of an inverse U (e.g. Arnaut & Lidman, 2021). These two groups of studies reveal that the EKC hypothesis may differ across countries, sectors and environmental factors. Therefore, more modern strategies are required to ensure environmental sustainability instead of traditional growth-oriented approaches.

The environmental impacts of production processes have become even more important in modern economies. The transformation of production processes has made the environmental impacts of modern economies more pronounced. The transition from traditional economic activities to high-tech industries leads to an increase in energy consumption and a rise in carbon emissions (Madlener & Sunak, 2011). In this context, the concept of economic complexity provides a critical theoretical framework for analyzing the relationship between economic development and environmental sustainability. Increasing economic complexity results in a shift in production structures towards sectors that require more advanced technology and high knowledge intensity. This process can increase energy demand, encouraging more intensive use of fossil fuels and causing environmental degradation. However, higher economic complexity also enables countries to allocate more resources to strategies that support environmental sustainability. For example, economies with high levels of complexity are taking important steps to reduce their environmental impact through low carbon strategies and clean technology policies (Neagu, 2019). However, with increasing complexity, energy consumption

and emissions can also increase. As a result, the net impact of economic complexity on the environment is context-specific (Neagu & Teodoru, 2019).

This relationship between economic complexity and environmental sustainability may have different consequences for different countries. Economies that produce and export more complex products are competitive in sectors that require high knowledge intensity. Conversely, economies with less complex production structures usually concentrate on activities such as agricultural production or unprocessed raw materials (Swart & Brinkman, 2020). This shows that the impacts of the level of economic complexity on the environment may vary from country to country. For example, developed countries emphasise environmental protection, while developing countries adopt strategies that support growth but ignore environmental impacts (Yilanci & Pata, 2020). This dilemma shows that the impacts of economic complexity on the environment need further investigation.

With respect to environmental sustainability, the economic complexity index (ECI) has also been linked to the environmental performance of countries. Countries with low ECI levels generally produce simpler products and cause less damage to the environment. In contrast, countries with high ECI levels can cause more environmental impact by producing more sophisticated and knowledge-intensive products (Apaydın, 2020). The global economy has become complex due to the impact of modernization and technology. Therefore, the relationship between economic complexity and ecological sustainability is becoming more complicated (Lewis, 2013). Increasing economic complexity enables the development of environmentally benign production processes. This in turn leads to a reversal of negative environmental impacts (Boleti et al., 2021). For example, in the European Union, various steps have been taken towards environmental legislation since the 1970s. As a result, environmental quality has improved. The EU's environmental protection targets, low carbon strategies and renewable energy policies are examples of practices to improve environmental quality. The European Commission aims to strike a balance between economic development and environmental sustainability. For this purpose, it uses economic complexity tools in areas such as regional development, industrial innovation and competitiveness (Zengin Taşdemir & Topcu, 2024). Despite this theory, the environmental impacts of economic complexity can vary across contexts. Some countries manage to reduce their environmental impact by taking advantage of complex production structures. However, others face environmental degradation due to high energy consumption and emissions. Therefore, the analysis of the environmental impacts of economic complexity varies depending on each country's level of development and policy priorities.

As a result, the relationship between economic complexity and environmental sustainability differs between developed and developing countries. Countries with more complex production structures face the need to develop strategies to reduce their environmental impacts while achieving a competitive position in knowledge-intensive industries. Therefore, it is necessary to conduct comparative analyses across countries to understand and minimize the environmental impacts of economic complexity. In this study, the impacts of economic complexity on environmental sustainability in BRICS-T countries are analyzed. One of the main reasons for analyzing the BRICS-T countries is that they have different levels of development, development strategies and environmental programs. This diversity provides a more balanced sample, allowing for a comprehensive analysis of the relationship between economic complexity and environmental performance. For example, Brazil is a leader in environmental

performance because it has a strong forest cover and strives to manage its natural resources sustainably (Alves et al., 2024). However, countries like China and India have to contend with higher energy intensity and environmental degradation (Rehman et al., 2022; Butt et al., 2023). Similarly, Russia's high level of economic complexity reflects its diversification in technology-intensive sectors, while countries like Türkiye and China are characterized by broader industrialization strategies. In this respect, Figure 1 visualizes the data for the countries.

Figure 1: EPI and ECI Scores by Country

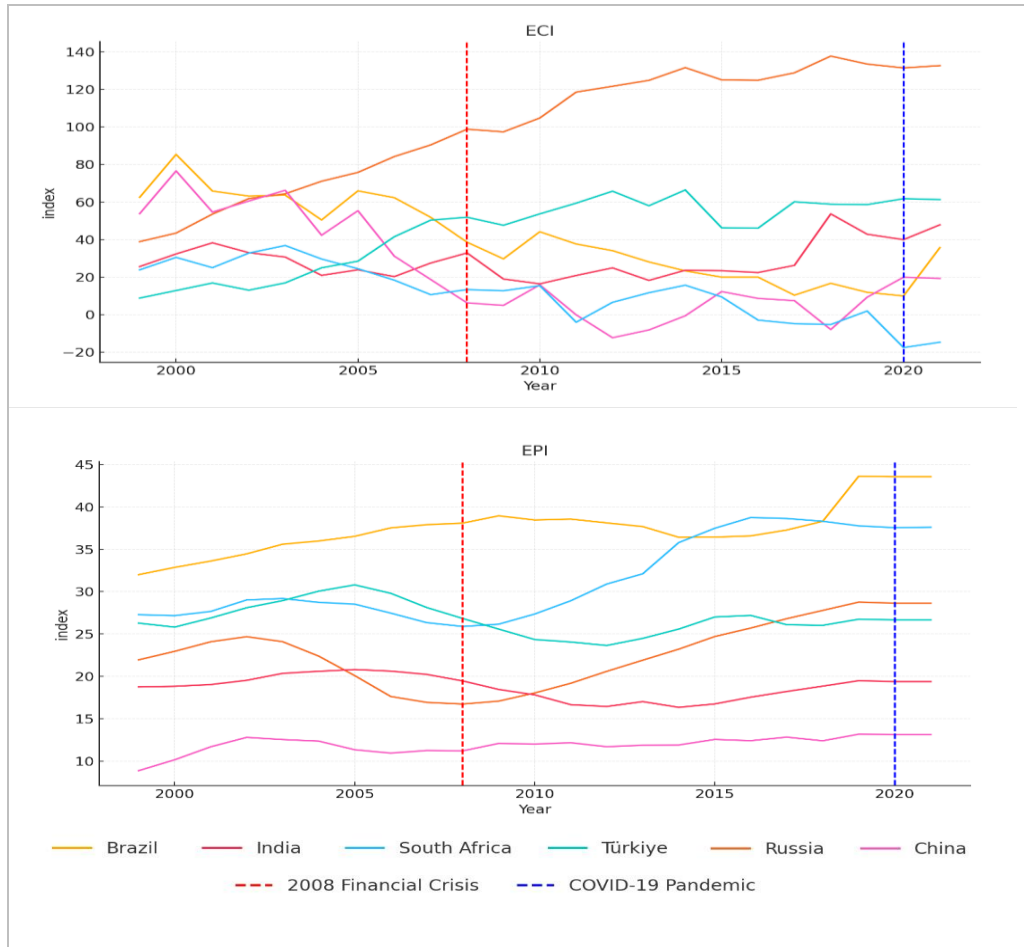

Figure 1 shows data on Environmental Performance (EPI) and Economic Complexity Index (ECI). These data clearly illustrate the differences between countries. Brazil has the highest score in terms of environmental performance with around 42 points in 2020, while countries such as India, China and Russia stand out with low scores. While China has made significant progress in improving its environmental performance between 1999 and 2020, it is still lagging behind the community. This clearly reflects the impact of countries' environmental programs and policies on environmental performance. There are also significant differences between countries in terms of the Economic Complexity Index (ECI). Russia leads in economic complexity with an index value of over 140 points in 2020, while South Africa and Türkiye have lower levels

of complexity, ranging from 20-40 points. China and Brazil exhibit moderate levels of economic complexity, with an index value of around 60 points. This diversity provides an appropriate basis for further examining the differences in the economic structures of the BRICS-T countries and their impact on environmental sustainability. However, shocks such as the 2008 global financial crisis and the COVID-19 pandemic did not affect BRICS-T countries to the same degree and in the same direction. One of the main reasons for these differences is that BRICS-T countries have different levels of development, development strategies and environmental programs. For example, during the COVID-19 pandemic, Brazil exhibited relative stability in its economic and environmental performance due to its agriculture-oriented structure (Houkai & Qianwen, 2021), while China's more industrial-oriented structure was more affected by the pandemic (Lin et al., 2020). Similarly, while the 2008 crisis had a negative impact on Russia's economy based on energy exports, it had different consequences for countries with a broader industrial base such as Türkiye and South Africa. This diversity in the EPI and ECI data of the BRICS-T countries reveals that they constitute a group worth analyzing in terms of both environmental performance and economic complexity. In this respect, analyzing the role of economic complexity on environmental sustainability will contribute to the development of viable policy recommendations for achieving sustainable development goals in BRICS-T countries.

This study contributes to the literature in five main aspects. (1) Empirical studies examining the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries are limited. This study aims to enrich the literature in this area. (2) In many previous studies, environmental performance has been represented only by CO₂ emissions. This study takes a holistic approach to environmental performance by using a more comprehensive indicator, the Environmental Performance Index. Moreover, this study goes beyond previous studies and includes the sub-dimensions of the environmental performance index in the analysis. In this scope, four different models are developed in this study. (3) Contrary to many previous studies, economic complexity is not only represented by national income. In this study, the Economic Complexity Index, which more accurately reflects the diversity and complexity of countries' production, is used. (4) Coefficient estimates are made for BRICS-T countries both overall and on a country-by-country basis. Thus, differences across countries are brought to light. (5) The study employs second generation panel data techniques that consider cross-sectional dependence. In this way, the accuracy and reliability of the analyses have been increased.

The structure of the paper is as follows: Section 2 covers the literature review, Section 3 outlines the data and methodology, Section 4 discusses the results, and Section 5 provides the conclusions.

2. Literature Review

The relationship between economic complexity and the environment is of increasing importance. In this respect, the existing literature addresses the impact of economic complexity on the environment from different perspectives. It also presents various findings on whether economic complexity contributes to environmental sustainability. This literature review will be presented under four sections: First, studies arguing that economic complexity has positive impacts on the environment will be reviewed. Second, studies that find that economic complexity harms the environment will be examined. Third, studies that examine the differences in the impact of economic complexity on the environment by income groups will be evaluated. Finally, studies analyzing the relationship between economic complexity and the

environment within the scope of the Environmental Kuznet Curve hypothesis will be discussed. With this structure, it is aimed to provide a systematic presentation of various findings in the literature. This thematic literature structure reveals the differences and similarities between the findings. It also provides an opportunity to critically assess the impacts of economic complexity on environmental sustainability in both positive and negative ways. This approach contributes to a more structured analysis of the literature.

In the first part of the literature review, studies arguing for the positive impact of economic complexity on the environment are discussed. Among these studies, Can and Gozgor (2016) found that economic complexity reduces CO₂ emissions in France. The study suggests that energy consumption has an increasing impact on environmental pollution. Despite this, it is concluded that economic complexity reduces emissions. Similarly, Azizi et al. (2019) confirmed the pollution-reducing effect of economic complexity in their study covering 99 countries. Analyzing OECD countries, Doğan et al. (2021) found that economic complexity and the use of renewable energy reduce environmental damage. These findings draw attention to the positive impact of economic structure on the environment, especially in developed economies. Boleti et al. (2021) conducted a similar study for 88 countries. The results show that economic complexity reduces environmental degradation. This confirms that economic complexity has a mitigating role on CO₂ emissions. Akiş and Soyçiğit (2020) also investigated the impact of economic complexity on CO₂ emissions in their study on ASEAN countries. The study confirmed the impact of economic complexity on reducing CO₂ emissions, especially in countries such as Thailand, the Philippines and Indonesia.

Another study was conducted by Ikram et al. (2021) for Japan. Using the QARDL method, they proved that economic complexity has a negative impact on environmental pollution. Laverde-Rojas and Correa (2021) found that increasing economic complexity in developed economies reduces the level of environmental pollution. The results of these studies support each other. The same issue was investigated by Romero and Gramkow (2021) for 67 countries. The results revealed that increasing economic complexity reduces the intensity of greenhouse gas emissions. The study emphasized the contribution of economic complexity to environmental sustainability. Furthermore, Saqib et al. (2023) argued that economic complexity in G-10 countries is important in reducing carbon emissions by encouraging environmental innovations. These studies generally support the positive impact of economic complexity on environmental sustainability. Studies arguing that economic complexity contributes to environmental sustainability suggest that economic complexity encourages more innovative and low-carbon intensive production methods. However, these findings are generally limited to high-income economies with strong technological infrastructure. Therefore, it is critical to analyze the environmental benefits of economic complexity in a broader context to question its validity across different country groups.

In the second part of the literature review, studies argue for the negative impact of economic complexity on the environment are discussed. Among these studies, Lapatinas et al. (2019) analyzed 88 countries. As a result, they found that economic complexity negatively affects environmental quality. In the same direction, Neagu and Teodoru (2019) analyzed the European Union countries. The results of the study show that economic complexity increases environmental pollution. Especially in countries with high complexity, environmental degradation was found to be more pronounced. In the study for China, Yilanci and Pata (2020) investigated the impact of economic complexity on ecological footprint. The results supported

the negative impacts of economic complexity on the environment. Kosifakis et al. (2020) examined 126 countries. The study revealed that economic complexity expands the ecological footprint and contributes to environmental degradation. Similarly, the analysis by Neagu (2020) shows that economic complexity is positively related to ecological footprint. Swart and Brinkmann (2020) find that economic complexity increases environmental damages such as forest fires in Brazil. Shahzad et al. (2021) find that economic complexity and fossil fuel consumption expand the ecological footprint in the US.

Abbasi et al. (2021) found that economic complexity increases CO₂ emissions. They concluded that economic complexity harms environmental quality. Similarly, Ahmad et al. (2021) showed that economic complexity increases ecological footprint in their analysis for developing countries. Laverde-Rojas et al. (2021) reported that economic complexity is insufficient to reduce environmental pollution in Colombia. Nathaniel (2021) found that energy consumption and economic complexity increase ecological footprint and CO₂ emissions in ASEAN countries. Among countries, this effect was found to be higher in Indonesia. Rafique et al. (2022) also showed that economic complexity and trade expand the ecological footprint in the long run. Analyzing MINT countries, Adebayo et al. (2022) find that economic complexity leads to a decline in environmental quality. Zengin Taşdemir and Topcu (2024) found that economic complexity contributes positively to environmental degradation. These studies generally show that economic complexity poses a risk to environmental sustainability and contributes to environmental degradation. Studies arguing for the negative impact of economic complexity on the environment show that environmental degradation is particularly pronounced in low-income and energy-intensive countries. These findings suggest that unmanaged economic complexity can increase environmental risks. However, it is also emphasized that these effects can be mitigated by appropriate policy and technological investments. Sustainability-oriented policies are therefore crucial for dealing with the environmental consequences of economic complexity.

In the third part of the literature review, studies examining the impact of economic complexity on the environment on the basis of country groups were examined. Among these studies, Doğan et al. (2019) analyzed countries in different income groups for the period 1971-2014. As a result, it is found that economic complexity increases environmental degradation in low- and middle-income countries, while it decreases it in high-income countries. In a similar study, Alvarado et al. (2021) investigated the relationship between economic complexity and ecological footprint in Latin America. They found that economic complexity expands the ecological footprint in high-income countries, while it causes less damage to the environment in low-middle-income countries. These findings suggest that the development of economic structure differentiates environmental impacts.

Neagu and Negau (2022) state that economic complexity reduces environmental pressure in developed countries. They emphasize that environmental pollution increases during the transformation process of the economic structure; however, these effects can be reversed when economic and social developments are combined with institutional supports. In this framework, economic complexity becomes a contributing factor to environmental sustainability. Adedoyin et al. (2021) examined the impact of economic complexity on CO₂ emissions based on the World Bank's income classification. The results show that economic complexity increases CO₂ emissions in low-income countries and decreases them in middle- and high-income countries. The validity of the EKC hypothesis is also confirmed in this study.

Finally, Ullah et al. (2024) examined the effects of economic complexity, FDI and renewable electricity load capacity factor. The analysis on BRICS-T countries finds that a positive shock in economic complexity has a positive impact on the load capacity factor in the long run, but not in the short run. Renewable electricity improves environmental quality in both periods. Among other factors, negative shocks in FDI have a positive impact on the environment in the long run. On the contrary, fossil fuel consumption and economic growth have negative impacts on the load capacity factor. These studies show that the environmental impact of economic complexity varies by country income level. Moreover, economic complexity provides more beneficial results in higher income groups. Studies show that the environmental impacts of economic complexity vary with income level. This result suggests that they are shaped not only by the level of economic complexity, but also by institutional capacities and innovation potential. Moreover, the literature shows that increasing economic complexity has more positive impacts in high-income countries and negative impacts in low-income countries. These findings emphasize that the impacts of economic complexity are not context-independent. This suggests that cross-country comparisons should consider differences in income levels.

In the fourth part of the literature review, studies that address the relationship between economic complexity and the environment within the scope of the Environmental Kuznet Curve hypothesis are reviewed. Among these studies, Neagu (2019) examined the impact of economic complexity on CO₂ emissions in European Union countries within the scope of the EKC hypothesis. As a result, it was found that economic complexity exhibits an inverted-U-shaped trend on emissions. In the same study, energy intensity was found to increase CO₂ emissions. Similarly, Pata (2021) tested the mitigating impact of economic complexity on environmental degradation in the US. The study revealed that the EKC hypothesis is valid and the impact of economic complexity on the environment turns positive after a certain point. Similarly, Chu (2020) analyzed 118 countries. The study found that the impact of economic complexity on the environment is in the form of an inverted-U, in line with the EKC hypothesis. That is, economic complexity is not always beneficial to the environment, but when it reaches a certain level, it reduces environmental pollution.

In a study on France, Can and Gozgor (2017) examined the impact of economic complexity on CO₂ emissions. The study confirmed the EKC hypothesis. For Türkiye, Özbek and Naimoğlu (2022) reported that economic complexity increases ecological footprint in the short run but decreases it in the long run. Their study shows that the EKC hypothesis is valid for Türkiye. Tekbaş and Tutumlu (2023) examined the relationship between economic complexity and CO₂ emissions in Türkiye under the EKC hypothesis. However, they found that this hypothesis is not valid for Türkiye. The findings suggest that economic complexity increases CO₂ emissions in the short and long run. The study also draws attention to the mitigating impact of renewable energy consumption on CO₂ emissions. These studies generally argue that the impact of economic complexity on environmental pollution decreases with increasing income level. In this respect, it is argued that economic complexity contributes to environmental improvements after crossing a certain threshold. However, some examples do not confirm this relationship. Studies show that the impact of economic complexity on the environment is not linear and may exhibit an inverted-U-shaped trend. This suggests that economic complexity may initially increase environmental degradation, but may contribute to environmental improvements after a certain level of development. However, there are also examples in the literature that are not consistent with the EKC hypothesis. This emphasizes that the impacts of economic complexity

may differ based on countries' income level, energy consumption profile and renewable energy utilization rates. In this respect, the contribution of economic complexity to environmental sustainability should be linked not only to economic development but also to environmental policies and the promotion of innovative technologies.

There is no consensus in the literature on the environmental impacts of economic complexity. Studies have generally found a statistically significant relationship between economic complexity and the environment. However, the direction of this relationship varies depending on the country, period and methods used. Some studies consider economic complexity as one of the main drivers of environmental degradation. It is argued that increasing economic complexity creates a challenge for countries in achieving environmental sustainability (e.g., Neagu, 2020; Shahzad et al., 2021; Rafique et al., 2022; Zengin Taşdemir & Topcu, 2024). Moreover, there are also studies suggesting that economic complexity contributes to environmental sustainability (e.g., Akiş & Soyyiğit, 2020; Doğan et al., 2021; Boleti et al., 2021; Saqib et al., 2023). Another factor that differentiates the impact of economic complexity on the environment is the income levels of countries. General findings in the literature suggest that economic complexity increases environmental degradation in low- and middle-income countries and decreases it in high-income countries (e.g., Doğan et al., 2019; Neagu, 2019; Adedoyin et al., 2021; Neagu et al., 2022). Higher environmental awareness in developed countries encourages the transition to cleaner and more advanced technologies in these countries. This is in line with the literature arguing that technological advances help protect the environment.

The literature review shows that studies that measure environmental quality by CO₂ emissions tend to find the impact of economic complexity on the environment to be negative. In addition, studies that equate economic complexity with economic growth show the same tendency. However, studies that look at the impact of economic complexity on the environment from a broader perspective argue that complexity contributes positively to the environment. Contrary to biases, economic complexity is not only equivalent to economic growth. The more complex and knowledge-intensive products a country produces, the higher its economic complexity. This also increases its development potential. It is an indirect measure of an economy's knowledge and capabilities. After all, the orientation of a complex economy towards knowledge-intensive technologies leads to the development of technologies that contribute to environmental sustainability in the long run.

3. Data and Methodology

3.1. Model Specification and Data

This study analyzes the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. Annual data for the period 1999-2021 are used in the study. The period of the study was determined based on the availability of data. Descriptive statistics of the data set are presented in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics

Variables	Symbol	Description	Mean	S. D.	Min.	Max	Source
Climate Change	PCC	index	1.367	0.143	0.859	1.593	YC
Environmental Health	HLT	index	1.434	0.228	0.905	1.701	YC
Ecosystem Vitality	ECO	index	2.186	0.642	0.001	2.505	YC
Environmental Performance	EPI	index	1.829	0.559	0.001	2.133	YC
Economic Complexity	ECI	index	0.189	0.093	0.001	0.407	HU
Gross Domestic Product	GDP	constant 2015 US\$	27.849	1.018	26.083	30.394	WB
Renewable Energy	REN	% energy consumption	2.734	0.883	1.163	3.912	WB
Energy Intensity	INT	MJ/\$2017 PPP GDP	1.746	0.445	0.908	2.49	WB
Population Density	POP	per square kilometer	4.105	1.251	2.165	6.16	WB

Note: (1) S.D., Min, and Max denote standard deviation, minimum, and maximum, respectively. (2) YC, HU, and WB indicate Yale Center for Environmental Law & Policy-Environmental performance index, Harvard University-Growth Projections and Complexity Rankings Data set, World Bank-World Development Indicators, respectively. (3) Variables are logarithmic.

The EPI is a comprehensive benchmark that assesses countries' environmental sustainability performance. The EPI assesses three main dimensions to measure countries' capacity to achieve environmental goals: (1) PCC measures countries' performance in reducing greenhouse gas emissions, lowering their carbon footprint and combating climate change. Indicators under the PCC reflect countries' GHG emission trends and efforts to reduce these emissions. (2) HLT covers environmental factors that directly affect human health. The HLT includes indicators of performance in areas such as air quality, access to clean drinking water and waste management. The impacts of air pollution, water pollution and heavy metals on human health are the main focus of this dimension. (3) ECO covers issues such as biodiversity, habitat conservation and provision of ecosystem services. ECO assesses the capacity of countries to sustainably manage their natural resources and ensure the conservation of ecosystems. Indicators such as ecosystem losses, tree cover changes, agricultural sustainability are included in this dimension. With these three dimensions, the EPI is an inclusive index that measures the environmental performance of countries. This structure enables policymakers to identify priority areas for improving environmental sustainability (Block et al., 2024).

Economic complexity refers to the amount of knowledge embedded in a country's production structure. It is measured by the diversity and complexity of products produced by countries (Hausmann et al., 2014). This index is an indicator that shows the level of development of countries and reflects their capacity to produce high value-added products (Neagu, 2020). The Economic Complexity Index (ECI) is calculated based on the diversity and complexity of products produced by a country using international trade data. The economic development processes of countries usually involve a transition from simple products to more complex products. This is only possible if developed societies produce products with more complex knowledge and export these products competitively (Hausmann et al., 2014).

Unlike traditional single-factor analyses, the ECI method brings together many components. Thus, it evaluates the development outcomes of countries from a broader perspective (Hausmann et al., 2014). The calculation of the Economic Complexity Index (ECI) follows certain steps. First, data collection and analysis of the export structure are carried out. At this stage, countries' export data are analyzed to determine which products they specialize in. This analysis reveals in which product groups each country is concentrated and the level of

complexity of these products. In the second stage, the level of complexity of products is determined. Since more complex products require a broader knowledge base and various skills, the level of knowledge and skills required to produce them is analyzed. Therefore, countries that specialize in the production of complex products are considered to have more developed and complex economic structures. Finally, the index is calculated using the data obtained. This index provides a value that considers the complexity and diversity of products that a country exports. This index value is used to compare the level of economic complexity of countries (Hausmann et al., 2014).

This study analyzes the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. For a more detailed analysis, the impacts on both the Environmental Performance Index (EPI) and its components, such as Climate Change (PCC), Environmental Health (HLT) and Ecosystem Vitality (ECO), are investigated separately. This decomposition allows us to more clearly observe the impact of economic complexity on different aspects of the environment.

Within the scope of the analysis, various explanatory variables that may affect environmental performance are included in the model. These variables are selected from factors commonly used in the literature due to their strong theoretical linkages with environmental challenges. The selection of control variables considers both the theoretical framework and empirical findings in the literature. First, gross domestic product (GDP) per capita is considered as an effective factor on environmental performance. GDP is important in terms of reflecting the environmental impacts of economic growth. Higher income levels may encourage increased environmental awareness and investments in clean technology. However, increased economic activity can increase energy consumption and carbon emissions. These complex dynamics are often discussed in the literature, making it important to examine the effects of GDP on environmental performance (e.g. Boleti et al., 2021; Ahmed et al., 2022; Adebayo et al., 2022). In addition, the share of renewable energy consumption in total energy consumption is also included in the model. Renewable energy is one of the important components that increase environmental sustainability. It was deemed necessary to include this variable in the model to better explain the impacts of renewable energy use on environmental performance (e.g. Boleti et al., 2021; Adebayo et al., 2022). Energy intensity is another important variable that represents the energy consumption efficiency of economic activities. Lower energy intensity is associated with improved environmental performance, while higher energy intensity is often linked to increased environmental pressures. Therefore, the inclusion of the energy intensity variable in the model allowed for the examination of the economic dimension of environmental sustainability (e.g. Ahmed et al., 2022; Ghosh et al., 2022). Finally, population density is considered as a factor that can have direct and indirect impacts on environmental pressures. High population density can increase resource use. However, environmental damage can be minimized through sustainable urbanization and infrastructure planning. For this reason, it was deemed appropriate to include the population density variable in the model, which is frequently included among the determinants of environmental performance in the literature (e.g. Boleti et al., 2021; Ahmed et al., 2022). These control variables allowed for a more comprehensive assessment of the impacts on environmental performance. The research models can be expressed as in Equations 1-4:

$$PCC_{i,t} = f(ECI_{i,t}, GDP_{i,t}, REN_{i,t}, INT_{i,t}, POP_{i,t}) \quad (1)$$

$$HLT_{i,t} = f(ECI_{i,t}, GDP_{i,t}, REN_{i,t}, INT_{i,t}, POP_{i,t}) \quad (2)$$

$$ECO_{i,t} = f(ECI_{i,t}, GDP_{i,t}, REN_{i,t}, INT_{i,t}, POP_{i,t}) \quad (3)$$

$$EPI_{i,t} = f(ECI_{i,t}, GDP_{i,t}, REN_{i,t}, INT_{i,t}, POP_{i,t}) \quad (4)$$

After logarithms are taken, the research model can be expressed as in Equation 5-8:

$$PCC_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{i,t} + \beta_2 GDP_{i,t} + \beta_3 REN_{i,t} + \beta_4 INT_{i,t} + \beta_5 POP_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (5)$$

$$HLT_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{i,t} + \beta_2 GDP_{i,t} + \beta_3 REN_{i,t} + \beta_4 INT_{i,t} + \beta_5 POP_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (6)$$

$$ECO_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{i,t} + \beta_2 GDP_{i,t} + \beta_3 REN_{i,t} + \beta_4 INT_{i,t} + \beta_5 POP_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (7)$$

$$EPI_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ECI_{i,t} + \beta_2 GDP_{i,t} + \beta_3 REN_{i,t} + \beta_4 INT_{i,t} + \beta_5 POP_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (8)$$

In Equation 5-8, $i = 1, \dots, 6$ denotes each country and $t = 1999, \dots, 2021$ denotes time. β_0 ve β_1 denote the intercept and error terms, while $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ ve β_4 denote long-run elasticities.

3.2. Methodology

In this study, panel data analysis is employed to analyze the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. For a more robust analysis, cross-sectional dependence is first tested. Then, slope homogeneity test was applied. Panel unit root tests were conducted to assess the stationarity of the variables used in the study. Cointegration analysis was applied to examine whether the variables have a long-run equilibrium relationship. Finally, coefficient estimates are made to estimate the long-run impacts of economic complexity on environmental performance.

Cross-sectional Dependence Tests: In panel data analysis, there may be hidden interactions between the units in the data set. These dependencies can significantly affect the results of panel data analysis. Econometric methods to be applied without horizontal cross-sectional dependence tests may produce misleading results (Chang et al., 2015). In this respect, different methods were used to test for horizontal cross-section dependence in our study: (1) Breusch-Pagan LM test (Breusch & Pagan, 1980) is used to test for the presence of cross-sectional dependence in large data sets and to assess its correlation. (2) Pesaran scaled LM test (Pesaran, 2004) is valid for smaller sample sizes and efficiently analyzes cross-sectional dependence. (3) The Bias-corrected scaled LM test (Baltagi et al., 2012), which adds bias correction, provides more robust results, especially for small sample sizes. (4) The Pesaran CD test (Pesaran, 2004) is a method for testing cross-sectional dependence in dynamic panels. It detects cross-sectional dependence more precisely regardless of the degrees of freedom.

Slope Homogeneity Test: In panel data analysis, it is important to determine whether all units have the same slope coefficient. Homogeneity of slope coefficients is an important factor affecting the validity of the analysis. In our study, we use the slope homogeneity test developed by Pesaran and Yamagata (2008). This test tests whether the coefficients are homogeneous and

determines whether all units have the same structure. The null hypothesis assumes that all coefficients are equal, while the alternative hypothesis states that at least one coefficient is different from the others (Pesaran & Yamagata, 2008). This test is an important step towards ensuring the consistency of slope coefficients in panel data analysis.

Panel Unit Root Tests (CIPS): In panel data analysis, it is important to determine the stationarity level of the series. First generation panel unit root tests may give misleading results due to the assumption of horizontal section independence (Breitung & Pesaran, 2005). Therefore, Cross-Sectional Augmented IPS (CIPS) test (Westerlund, 2008), which considers cross-sectional dependence, is preferred. This test evaluates whether the series are stationary by considering horizontal cross-sectional dependence and provides more reliable results.

Cointegration Test: Panel cointegration test is used to determine whether there is a long-run relationship between variables in panel data analysis. Traditional panel cointegration tests may ignore cross-sectional dependence and heterogeneity. This may lead to limited results (Mensah et al., 2019). Therefore, the Durbin-Hausman cointegration test is used in this study. The Durbin-Hausman test (Westerlund, 2008) reliably tests the cointegration relationship in panel data sets by considering both cross-sectional dependence and heterogeneity (Amin et al., 2020). This test analyzes using two main statistics (DH Panel and DH Group). As a result, it is determined whether the variables in the panel data set have a long-run equilibrium relationship.

Long-run Coefficient Estimation: This study utilizes the Augmented Mean Group (AMG) estimator to estimate the long-run coefficients. The AMG estimator is robust to problems such as cross-sectional dependence, heterogeneity, endogeneity and serial correlation. It provides consistent forecasts even under horizontal cross-section dependence. This method, developed by Eberhardt and Bond (2009), has the ability to deal with non-stationary variables. With these features, it stands out as a reliable tool in panel data analysis (Tenaw & Hawitibo, 2021). The long-run coefficients estimated separately for each unit are averaged to obtain the overall panel coefficients. This method has enabled us to obtain reliable and robust estimates by considering the heterogeneity and horizontal cross-sectional dependence in panel data.

Robustness Methods: The robustness of the panel AMG results is tested with CCEMG and CS-ARDL methods. CCEMG (Common Correlated Effects Mean Group) was developed by Pesaran (2006). It is a method that considers cross-sectional dependence and heterogeneity in panel data. This method provides more robust estimation of the effects of endogenous and exogenous variables by controlling for common factor effects in the model. The long-run coefficients estimated separately for each unit are averaged to obtain the overall panel coefficients. CCEMG stands out as a reliable tool in panel data analyses as it is robust to problems such as cross-sectional dependence and heterogeneity. CS-ARDL (Cross-Sectionally Augmented ARDL) is a method used to estimate long-run relationships and control for cross-sectional dependence. This method, developed by Chudik and Pesaran (2015), extends ARDL models to account for cross-sectional dependence. CS-ARDL stands out with its ability to deal with unit root and cointegration problems in panel data sets. It provides consistent estimates by adding common factors or dynamic terms to control for horizontal cross-sectional dependence. Estimating the long-run coefficients separately for each unit and evaluating them as an overall average increases the flexibility and reliability of the method.

4. Results and Discussion

In the 1st stage of the analysis, cross-sectional linkages were analyzed for the variables used in the study. The results of the cross-sectional dependence test for BRICS-T countries are presented in Table 2.

Table 2: Cross-Sectional Dependence Test Results

	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Bias-corrected scaled LM	Pesaran CD
PCC	49.408***	6.282***	6.146***	1.981***
HLT	320.599***	55.794***	55.658***	17.901***
ECO	81.997***	12.232***	12.096***	1.742***
EPI	59.089***	8.050***	7.913***	3.937***
ECI	158.734***	26.242***	26.106***	2.990***
GDP	319.430***	55.581***	55.445***	17.867***
REN	140.669***	22.944***	22.807***	7.735***
INT	196.584***	33.153***	33.016***	7.372***
POP	229.583***	39.177***	39.041***	11.664***

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Table 2 shows that all four tests for all variables are statistically significant at the 1% significance level. This indicates that there is a strong cross-sectional dependence across countries in all variables analyzed. This dependence among BRICS-T countries indicates that developments in one country can spread rapidly to other countries. It also suggests that there may be an interdependent structure among countries. Therefore, in order to analyze the interactions among BRICS-T countries correctly, econometric methods that take horizontal cross-sectional dependence into account should be used. An approach that ignores horizontal cross-sectional dependence may negatively affect the reliability of the results of the study and may lead to bias.

Table 3: Slope Homogeneity Tests Results

Models	Tests	LM statistics	P-value
Model 1	$\hat{\Delta}$	8.646***	0.000
	$\hat{\Delta}_{adj}$	10.366***	0.000
Model 2	$\hat{\Delta}$	8.691***	0.000
	$\hat{\Delta}_{adj}$	10.420***	0.000
Model 3	$\hat{\Delta}$	7.673***	0.000
	$\hat{\Delta}_{adj}$	9.200***	0.000
Model 4	$\hat{\Delta}$	9.378***	0.000
	$\hat{\Delta}_{adj}$	11.244***	0.000

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 2nd stage of the analysis, it is analyzed whether the long-run coefficients in BRICS-T countries are consistent with each other. For this purpose, the slope homogeneity test was conducted. The test results are presented in Table 3. These results indicate that the null hypothesis stating that the slopes are homogeneous is rejected. This shows that slope differences across countries are significant and should be considered in the analysis. Therefore, panel data methods that consider the heterogeneity in the data should be used.

Table 4: CIPS Panel Unit Root Test Results

CIPS	Level		First difference	
	Intercept	Intercept & Trend	Intercept	Intercept & Trend
PCC	-0.536	-1.612	-3.037***	-4.083***
HLT	-1.547	-1.288	-2.900***	-3.178***
ECO	-1.214	-1.679	-3.288***	-3.380***
EPI	-0.885	-1.273	-3.935***	-4.004***
ECI	-1.218	-1.793	-4.647***	-4.981***
GDP	-1.893	-2.330	-3.292***	-3.320***
REN	-2.243	-2.031	-3.890***	-4.101***
INT	-2.115	-1.828	-4.060***	-4.330***
POP	-2.747	-2.748*	-4.285***	-4.416***

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 3rd stage of the analysis, the stationarity of the variables is analyzed with the CIPS panel unit root test. This test provides more reliable results since it takes horizontal cross-section dependence into account. The findings presented in Table 4 indicate that none of the variables are stationary at level. However, the variables became stationary after taking their first differences. This result means that all series are I(1). Therefore, it is possible to construct econometric models based on these stationary series.

Table 5: Durbin-Hausman Panel Cointegration

Statistic	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
DH _c Statistics	9.943***	2.845**	4.210*	8.057***
DH _p Statistics	6.392***	2.729**	3.546*	7.138***
Decision	Cointegration	Cointegration	Cointegration	Cointegration

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 4th stage of the study, the long-run relationship between the variables was analyzed. For this purpose, Durbin-Hausman cointegration test was applied. Table 5 shows the results of this test. Both Durbin-Hausman group statistic (DHG) and Durbin-Hausman panel statistic (DHP) are considered in the test results. The results show that cointegration is found in all models at the 10% significance level. This shows that the variables analyzed in BRICS-T countries are in a long-run equilibrium relationship. The test results reveal that long-run changes in one variable can also affect other variables.

Table 6: Panel AMG Results for All Countries

Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
ECI	0.392**	0.020**	1.028*	1.243***
GDP	-1.484***	-0.423**	-1.205**	-0.960**
REN	0.948***	0.565*	0.175	0.507**
INT	-0.395**	-0.842**	-0.420**	-0.659**
POP	-0.340*	-1.498***	-0.248***	-1.035*

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 5th stage of the study, long-run coefficients are estimated. For this purpose, the panel AMG method was used and the results are presented in Table 6. The results indicate that economic complexity has an overall positive impact on environmental performance and its

dimensions. The sign of ECI is positive and statistically significant. An increase of 1% in ECI leads to an improvement in environmental performance and its dimensions between 0.020% and 1.243% (Models 1-4). This finding suggests that economic complexity contributes to environmental performance. In particular, the 1.243% impact in Model 4 demonstrates that economic complexity may have a stronger positive impact on environmental performance.

The sign of GDP is negative and statistically significant. An increase of 1% in GDP causes a decrease between 0.423% and 1.484% on EPI. This suggests that economic growth has a negative impact on environmental performance. In particular, the negative impact of 1.484% observed in Model 1 suggests that economic growth may increase the pressure on PCC. Similarly, INT and POP also have a negative impact on environmental performance. An increase of 1% in INT reduces EPI by between 0.395% and 0.842%. Similarly, an increase of 1% in POP decreases EPI by 0.248% to 1.498%. These findings suggest that energy intensity and population density have a negative impact on environmental sustainability. Energy efficiency and population control can play an important role in improving environmental performance.

An increase of 1% in REN increases the EPI by 0.175% to 0.948%. This result supports that the use of renewable energy contributes positively to environmental performance. In particular, the positive impact of 0.948% in Model 1 suggests that renewable energy sources can play an important role in terms of PCC in BRICS-T countries. In conclusion, while economic complexity contributes positively to environmental performance in BRICS-T countries, economic growth poses risks to the environment. These findings emphasize that factors such as economic complexity, energy intensity and population density should be considered when developing environmental sustainability policies in BRICS-T countries. However, in order to reach more accurate results, it is important to consider the unique characteristics of each country. To this end, country-level estimates are discussed in the next stage of the analysis.

Table 7: Diagnostic Test

Multicollinearity				Heteroscedasticity (Breusch and Pagan, 1979)	Serial Correlation (Jochmans and Verardi, 2019)	Normality (Jarque and Bera, 1987)	Omitted Variable Bias (Ramsey, 1969)
Variables	VIF	1/VIF					
ECI	2.577	0.388	Model 1	0.45 (0.620)	41.200 (1.000)	3.100 (0.310)	0.65 (0.480)
GDP	4.308	0.232	Model 2	0.38 (0.710)	43.500 (1.000)	2.870 (0.290)	0.68 (0.530)
REN	1.755	0.570	Model 3	0.42 (0.550)	42.100 (1.000)	3.050 (0.275)	0.63 (0.610)
INT	2.340	0.427	Model 4	0.50 (0.370)	39.300 (1.000)	2.940 (0.360)	0.70 (0.490)
POP	4.717	0.212					

Note: p-values are given in parentheses.

In the 6th stage of the study, diagnostic tests were conducted to test the stability of the model's output. The findings are given in Table 8. The results of the multicollinearity analysis revealed that there is not a high correlation between the independent variables. The fact that VIF values are below 5 for all independent variables proves that the model estimates are reliable in this respect. In addition, the results of the variance test clearly show that the error terms have a constant variance and there is no heteroscedasticity problem. The serial correlation test results show that the error terms are independent of each other, while the normality test results indicate that the error terms have a normal distribution. These findings are important as they show that the model works in line with the basic assumptions. Moreover, the omitted variable bias test results also support that the model maintains its structural integrity.

Table 8: Robustness Results of CCEMG and CS-ARDL

CCEMG				
Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
ECI	0.318**	0.014*	0.948**	1.102*
GDP	-1.189***	-0.354*	-1.023**	-0.867**
REN	0.812***	0.447*	0.137	0.413*
INT	-0.312**	-0.745*	-0.346*	-0.587*
POP	-0.287*	-1.189***	-0.201**	-0.876*
CS-ARDL				
Variables	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
ECI	0.458***	0.026**	1.153***	1.308***
GDP	-1.617***	-0.442**	-1.297***	-1.043**
REN	1.042***	0.485	0.204	0.538***
INT	-0.441***	-0.894**	-0.493**	-0.692**
POP	-0.376**	-1.547	-0.273***	-1.139***

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 7th stage of the study, the robustness of the panel AMG results is tested with CCEMG and CS-ARDL methods. Table 8 presents the long-run results of CCEMG and CS-ARDL² methods for robustness check. The results of panel AMG, CCEMG and CS-ARDL methods show generally similar trends; however, some differences are also noteworthy. In terms of similarities, in all three methods, the ECI variable has a positive and significant impact on environmental performance indicators in all models. This consistently confirms that economic complexity contributes to environmental sustainability. Similarly, the GDP variable has a negative and significant effect in all methods. These results suggest that economic growth may negatively affect environmental sustainability. REN and INT variables also show generally consistent effects across methods. The POP variable has a significant negative effect in most models and exhibits a similar trend across methods. The differences are notable in that the results of the CCEMG method show lower effects compared to AMG. For instance, the coefficients of ECI are lower in CCEMG than in AMG in all models, but they are still positive and significant. Similarly, the negative impact of GDP on environmental performance is weaker in CCEMG. This suggests that CCEMG tends to provide more conservative estimates.

Moreover, the results of the CS-ARDL method produce higher coefficients compared to the AMG results. In particular, the ECI and GDP impacts in Model 3 and Model 4 are significantly stronger in CS-ARDL compared to AMG. However, REN and POP variables are not significant in Model 2 results of CS-ARDL. This indicates that the impact of renewable energy consumption and population density on environmental performance in Model 2 may differ across methods. It can be argued that CS-ARDL provides more flexible results in this context and emphasizes the importance of model-specific variables. In conclusion, AMG, CCEMG and CS-ARDL methods show a general consistency and confirm the positive relationship between economic complexity and environmental performance. However, due to the nature of the methods, there are some differences in the estimated coefficients and these differences point to the strengths and weaknesses of the methods. Robustness analysis confirms the reliability of the long-run coefficients.

² The CS-ARDL method provides both short-run and long-run coefficient estimates. However, this study only considers long-run coefficients to facilitate comparison with panel AMG and CCEMG methods.

Table 9: Panel AMG Results for Model 1

Variables	Brazil	Russia	India	China	S. Africa	Türkiye
ECI	-0.117	0.421**	0.360***	1.988***	0.052**	0.105***
GDP	-0.776***	-0.838**	-0.994**	-0.137*	-0.597*	-1.515**
REN	0.357***	-0.004	0.127	0.850**	-0.318*	0.568***
INT	-0.264***	-0.473**	-0.770***	-0.991*	-0.674**	-0.944*
POP	-0.195*	-0.059***	-0.923*	-1.673*	0.859**	-0.165**

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

In the 8th stage of the study, country-specific coefficients are estimated. Table 9 shows the panel AMG estimation results of Model 1. PCC measures performance on climate change. Therefore, it represents greenhouse gas emissions, carbon emissions and climate change performance of countries. In Brazil, the impact of economic complexity on climate change performance is not statistically significant. However, in Russia, India, China, South Africa and Türkiye, the impact of economic complexity on climate change performance is positive at significance levels between 1% and 5%. In these countries, an increase of 1% in ECI increases PCC by between 0.052% and 1.988%. This suggests that complex production structures in these countries can improve climate change performance. The high coefficient in China (1.988%) indicates that its technological infrastructure and advanced production skills contribute to environmental sustainability.

In all BRICS-T countries, the impact of GDP on climate change performance is statistically significant and negative. An increase of 1% in GDP reduces PCC by 0.137% to 1.515% in these countries. This impact is more pronounced in high-population countries such as Türkiye and India. In these countries, economic growth has a more negative impact on environmental performance. This suggests that economic activity can increase environmental costs and lead to higher emission levels. Moreover, renewable energy use has a positive and statistically significant impact on climate change performance in Brazil, China and Türkiye, but not in Russia, India and South Africa. In Brazil and Türkiye, an increase of 1% in REN increases PCC by 0.357% and 0.568%, respectively. This suggests that the use of renewable energy can play an important role in improving environmental sustainability performance.

In all countries, the impact of energy intensity on climate change performance is negative and significant. In these countries, an increase of 1% in INT reduces PCC by between 0.264% and 0.991%. This finding suggests that energy-intensive sectors have a negative impact on environmental performance and that energy efficiency policies are needed. However, the impact of population density on climate change performance is negative and significant in Brazil, India, China and Türkiye, while it is positive in Russia. In India and China, an increase of 1% in POP reduces PCC by between 0.923% and 1.673%. In this case, environmental pressure is higher in densely populated countries. Moreover, the impact of population growth on environmental performance is negative.

Table 10: Panel AMG Results for Model 2

Variables	Brazil	Russia	India	China	S. Africa	Türkiye
ECI	0.192**	0.819**	-0.114	0.814**	0.575**	0.476*
GDP	-0.501***	-1.032*	-0.184**	0.450***	-0.071***	-1.271***
REN	-0.180	0.767*	0.495***	-0.722	0.840	0.808***
INT	0.882	-0.276**	-0.388**	0.058	-0.548**	-0.781**
POP	-1.359***	0.977	-0.579***	-1.242***	-0.379***	-1.593***

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Table 10 shows the panel AMG estimation results of Model 2. HLT includes environmental health indicators such as air quality, sanitation, drinking water safety, heavy metals and waste management. The impact of economic complexity on environmental health performance is significant in all countries except India. It is statistically significant at least at the 10% level in Brazil, Russia, China, South Africa and Türkiye. In these countries, an increase of 1% in ECI leads to an improvement in HLT between 0.192% and 0.819%. The particularly high coefficient in China (0.814%) suggests that the country's advanced manufacturing infrastructure and complex economic structure may have a positive impact on environmental health.

In all BRICS-T countries, the impact of GDP on environmental health performance is negative and significant. An increase of 1% in GDP causes a decrease between 0.071% and 1.271% on HLT in these countries. The fact that this impact is 1.271% in Türkiye points to the major negative impacts of growth processes on environmental health. However, in China, the impact of GDP on environmental health is positive and significant (0.450%). This shows that China has been able to achieve improvements in environmental health during the economic growth process. Moreover, renewable energy has a positive and significant impact on environmental health performance in Russia, India and Türkiye. In these countries, an increase of 1% in REN leads to an improvement in HLT between 0.495% and 0.808%. In Brazil and China, renewable energy has no significant impact on environmental health.

The impact of energy intensity on environmental health performance is negative and significant in Russia, India, South Africa and Türkiye. An increase of 1% in INT decreases HLT between 0.276% and 0.781%. This result shows that environmental health is negatively affected in countries with low energy efficiency. In Brazil and China, the impact of energy intensity on environmental health performance is not significant. Moreover, the impact of population density on environmental health performance is negative and significant in all BRICS-T countries. In these countries, an increase of 1% in POP reduces HLT by between 0.379% and 1.593%. The -1.593% impact in Türkiye indicates that the pressure of population growth on environmental health is high. In Russia, no significant impact of population density on environmental health was found.

Table 11: Panel AMG Results for Model 3

Variables	Brazil	Russia	India	China	S. Africa	Türkiye
ECI	-0.897	0.279**	0.315**	1.468***	0.187**	0.383*
GDP	-1.423***	-0.163**	-0.119*	-0.757*	-0.337*	0.770
REN	0.060	0.087*	-0.768	0.060*	-0.324	-0.062
INT	-0.628**	0.748	-0.575***	-0.082***	0.412	-0.395***
POP	-0.170**	-0.455**	-0.296**	-1.197**	0.758	-0.130**

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Table 11 shows the panel AMG estimation results of Model 3. ECO includes environmental aspects such as biodiversity, habitat conservation, forest loss, fisheries and agricultural sustainability. In Brazil, the impact of economic complexity on ecosystem vitality performance is not significant. In Russia, India, China, South Africa and Türkiye, ECI has a positive impact at least at the 10% significance level. In these countries, an increase of 1% in ECI increases ECO by between 0.187% and 1.468%. The high coefficient in China (1.468%) suggests that its advanced economic structure can play a positive role in environmental sustainability.

The impact of GDP on ecosystem vitality performance is negative and statistically significant in Brazil, Russia, India, China and South Africa. An increase of 1% in GDP reduces ECO by

between 0.119% and 1.423% in these countries. In particular, the -1.423% impact in Brazil suggests that economic growth puts negative pressure on natural resources and biodiversity. In Türkiye, GDP has no significant impact on ECO. Renewable energy use has a positive and statistically significant impact on ecosystem vitality performance in Russia and China. In Russia and China, an increase of 1% in REN increases ECO by 0.087% and 0.060%, respectively. However, the impact of renewable energy on ECO is not significant in Brazil, India, South Africa and Türkiye.

The impact of energy intensity on ecosystem vitality performance is negative and significant in Brazil, India, China and Türkiye. In these countries, an increase of 1% in INT reduces ECO by between 0.082% and 0.628%. The negative impacts in India and Türkiye show the negative impact of energy-intensive sectors on the ecosystem. Similarly, the impact of population density on ecosystem vitality performance is negative and significant in Brazil, Russia, India, China and Türkiye. However, no significant impact is found in South Africa. In these countries, an increase of 1% in population density reduces ECO by between 0.130% and 1.197%. The high impact of -1.197% in China indicates the pressure of dense population on ecosystems.

Table 12: Panel AMG Results for Model 4

Variables	Brazil	Russia	India	China	S. Africa	Türkiye
ECI	0.802**	0.826**	0.186**	0.074***	0.913*	0.685**
GDP	-0.877***	-0.080***	-0.525***	-0.999***	-0.443***	-1.494***
REN	0.444*	-0.851	0.651**	0.083**	-0.009	0.173**
INT	-0.207**	0.958	-0.491**	-0.979**	-0.832*	-0.401*
POP	-0.697*	-0.878*	0.730	-0.884*	0.329	-0.579*

Note: The symbols ***, **, and * denote significance at the 1%, 5%, and 10% levels, respectively.

Table 12 shows the panel AMG estimation results of Model 4. EPI includes environmental performance indicators such as climate change, environmental health and ecosystem vitality. The results show that economic complexity has a positive and statistically significant impact on environmental performance in all BRICS-T countries. In these countries, an increase of 1% in ECI increases EPI by between 0.074% and 0.913%. This suggests that economic complexity and technological capacity can support environmental sustainability. Developing sectors with complex production structures is important for environmental performance, especially in natural resource-based economies such as South Africa and Russia. In countries with high economic complexity, environmentally friendly production technologies and green energy are more common. This also contributes to the environment.

On the contrary, the impact of GDP on environmental performance is negative and significant in all countries. An increase of 1% in GDP reduces the EPI by between 0.080% and 1.494%. The particularly high negative impact in Türkiye (-1.494%) suggests that environmental costs increase in fast-growing economies and resource consumption damages the ecosystem. Economic growth processes such as industrialization and urban sprawl lead to overuse of resources and increased emissions. Politically, the lack of environmental regulations and limited use of environmentally friendly technologies can increase the negative impacts of economic growth on the environment. Environmental policies need to be strengthened for sustainable growth. In contrast, the use of renewable energy has been found to have a positive and significant impact on environmental performance in Brazil, India, China and Türkiye. An increase of 1% in REN increases EPI by 0.083% to 0.651% in these countries. This result demonstrates the importance of investments in renewable energy sources for environmental

sustainability. The high impact in India (0.651%) shows the positive impact of the transition to renewable energy on the environment. Socially, the transition to renewable energy supports public health by improving energy security and air quality. Political support and incentives for renewable energy can also accelerate this process.

Energy intensity has a negative impact on environmental performance in all BRICS-T countries. An increase of 1% in INT reduces EPI by between 0.207% and 0.979%. The high negative impact in China (-0.979%) reveals the detrimental impact of intensive energy consumption on environmental performance. Fossil fuels used in industries with low energy efficiency negatively affect environmental performance. Economically, modernizing energy-intensive sectors and introducing energy efficiency measures will support environmental sustainability. Politically, promoting energy efficiency incentives and low-carbon energy sources can have a positive impact on the environment. Similarly, the impact of population density on environmental performance is negative and statistically significant in Brazil, Russia, China and Türkiye. An increase in population density by 1% reduces EPI by between 0.579% and 0.884%. This indicates that infrastructure and resource management in metropolitan cities may be inadequate and environmental problems may increase. Especially in countries with rapidly growing populations such as Türkiye, sustainable use of environmental resources is becoming more difficult. From an environmental perspective, high population density leads to problems such as overuse of natural resources, water scarcity and air pollution. From a social perspective, dense populations have a negative impact on environmental health and quality of life. It is therefore important to stabilize the rate of population growth and develop environmentally friendly urban policies.

These results suggest that economic complexity has a positive impact on environmental performance in BRICS-T countries. The findings are consistent with studies such as Akiş and Soyçiğit (2020), Boleti et al. (2021), Adedoyin et al. (2021) and Ullah et al. (2024). However, it was also found that economic growth, energy intensity and population density negatively impact environmental performance. These results are also consistent with the literature (e.g., Boleti et al., 2021; Ahmed et al., 2022; Ghosh et al., 2022; Ullah et al., 2024). However, it is noteworthy that this impact varies across the components of the environmental performance index. For example, the impact of economic complexity on climate change is very high in China due to its advanced technology and production infrastructure. However, this impact is more limited in countries such as India and Türkiye. This difference can be explained by countries' level of technological sophistication, renewable energy utilization rates and diversity in environmental policy practices. The negative impact of GDP on environmental performance also varies across countries. For example, the higher impact in rapidly growing economies such as Türkiye can be attributed to the increased environmental costs of economic activities and resource consumption. In contrast, the negative impact of economic growth on environmental performance is more limited in China. This may be due to improved environmental regulations and energy efficiency policies. It is also noteworthy that energy intensity and population density have a negative impact on environmental performance. However, the variation in this impact across countries can be attributed to differences in energy consumption patterns and infrastructure capacity. For example, the high energy intensity in China can be explained by the prevalence of sectors with low energy efficiency, while the low impact in Brazil can be attributed to the fact that it is an economy with less energy-intensive sectors. The positive contribution of renewable energy use to environmental performance also varies across

countries. Strong positive impacts in India and Türkiye can be attributed to the increase in renewable energy investments in recent years. However, the limited effects in Russia and South Africa can be attributed to their fossil fuel-based energy policies. The interaction between socioeconomic factors and environmental sustainability is important. This importance highlights the importance of environmentally friendly energy use, energy efficiency and sustainable urbanization policies in BRICS-T countries. In particular, the promotion of renewable energy sources and the modernization of energy-intensive sectors are critical steps to achieve sustainable development goals. These findings suggest that BRICS-T countries need to balance economic growth and sustainability while achieving environmental goals. Moreover, these differences emphasize that environmental sustainability policies should be designed and implemented considering the specific conditions of each country.

5. Conclusion

This study analyzes the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. For this purpose, annual data for the period 1999-2021 and second generation panel data methods are applied. The Durbin-Hausman cointegration test is used to test the existence of long-run relationships among variables. Long-run coefficients are estimated with the Augmented Mean Group (AMG) estimator. These methods allowed us to examine in detail the differential impacts of economic complexity, growth, energy intensity, renewable energy use and population density on environmental performance.

The findings of the study show that economic complexity has a positive impact on environmental performance and its three pillars. In all models, economic complexity promotes environmental sustainability. Increased economic complexity offers the potential to reduce greenhouse gas emissions and environmental health risks by promoting the use of environmentally friendly technologies. This emphasizes the need for environmentally friendly technologies in the economic development processes of BRICS-T countries. In contrast, the impact of GDP on environmental performance is found to be negative. In all models, economic growth leads to a decline in environmental performance, thereby revealing the environmental costs of economic activities. Rapid economic growth increases resource consumption and puts pressure on natural areas. These results suggest that the growth process in BRICS-T countries should be carefully managed against environmental impacts. The use of renewable energy is found to have positive impacts on environmental performance and environmental health in particular. This finding suggests that renewable energy investments contribute to environmental sustainability. It also suggests that renewable energy sources can play a critical role for environmental sustainability in BRICS-T countries. In particular, the positive effects of renewable energy use on environmental health and ecosystem vitality suggest that further investments in this area should be encouraged. On the contrary, energy intensity and population density variables have a negative impact on environmental performance. High energy consumption and rapid population growth put significant pressure on environmental resources. This situation makes it difficult to achieve sustainable development goals in BRICS-T countries. In this regard, energy efficiency and sustainable urbanization are of great importance for improving environmental performance.

In conclusion, this study shows that economic complexity contributes positively to environmental performance in BRICS-T countries. However, economic growth, energy intensity and population density are found to be risks for the environment. Promoting renewable energy use and energy efficiency policies are important for environmental performance in these

countries. The findings emphasize that BRICS-T countries need to balance economic growth with environmental sustainability. To achieve this balance, each country needs to develop policies that consider its unique characteristics. Therefore, a series of policy recommendations have been prepared: (1) Economic complexity is an element that should be supported due to its positive impacts on environmental performance. In this perspective, BRICS-T countries should invest in high value-added production and knowledge-intensive sectors. Promoting environmentally friendly technologies in production and encouraging research and development activities will positively affect environmental performance. Creating a knowledge-based economy, especially in advanced technology and innovative production areas, will support environmental sustainability. (2) The study shows that economic growth has a negative impact on environmental performance. Therefore, a sustainable growth strategy should be adopted. Instead of supporting growth in sectors with high environmental costs, it is important to promote environmentally friendly and sustainable sectors. At the same time, integrating environmental regulations into economic activities will contribute to environmental sustainability in the long run. (3) Renewable energy is an important factor contributing to environmental performance. In this direction, BRICS-T countries should increase investments in renewable energy and reduce dependence on fossil fuels. In particular, the use of renewable resources such as solar, wind and biomass energy should be encouraged. At the same time, modernizing energy infrastructure and increasing renewable energy generation capacity will support energy security and environmental sustainability together. (4) Given that energy intensity negatively impacts environmental performance, improving energy efficiency is of crucial importance. Energy efficiency programs and the use of low carbon technologies should be encouraged. Investments should be made in energy efficiency, especially in the industrial and transportation sectors. In addition, technologies to increase energy savings should be supported. This transformation can be accelerated through tax incentives and subsidies in energy-intensive sectors. (5) Population density is another important factor affecting environmental performance. In countries with rapid population growth, sustainable urbanism and infrastructure investments should be prioritized. In urban areas, measures such as protection of green spaces and water resources and waste management will protect environmental health. At the same time, sustainable urbanization and environmentally friendly infrastructure investments can reduce the negative environmental impacts of population density.

This study provides important findings on the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. However, the study also has some limitations. Future research can address these limitations. First, the study only examined the BRICS-T countries. Adding other country groups would allow us to assess the impacts of economic complexity on environmental performance in different regions from a broader perspective. Second, this study is limited to the period 1999-2021. Analyses using larger data sets may provide more comprehensive information on how the relationship between economic complexity and environmental performance has changed over time. Finally, this study could not analyze structural breaks in detail. Adding different analysis methods can strengthen the consistency of the results. The use of various statistical techniques can provide a deeper insight into the relationship between economic complexity and environmental performance.

References

- Abbasi, K. R., Lv, K., Radulescu, M., & Shaikh, P. A. (2021). Economic complexity, tourism, energy prices, and environmental degradation in the top economic complexity countries: Fresh panel evidence. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 68717–68731. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15312-4>
- Adebayo, T. S., Altuntaş, M., Goyibnazarov, S., Agyekum, E. B., Zawbaa, H. M., & Kamel, S. (2022). Dynamic effect of disintegrated energy consumption and economic complexity on environmental degradation in top economic complexity economies. *Energy Reports*, 8, 12832–12842. <https://doi.org/10.1016/j.egvr.2022.09.161>
- Adebayo, T. S., Rjoub, H., Akadiri, S. S., Oladipupo, S. D., Sharif, A., & Adeshola, I. (2022). The role of economic complexity in the environmental Kuznets curve of MINT economies: Evidence from method of moments quantile regression. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(16), 24248–24260. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17524-0>
- Adedoyin, F. F., Nwulu, N., & Bekun, F. V. (2021). Environmental degradation, energy consumption and sustainable development: Accounting for the role of economic complexities with evidence from World Bank income clusters. *Business Strategy and the Environment*, 30(5), 2727–2740. <https://doi.org/10.1002/bse.2774>
- Ahmad, M., Ahmed, Z., Majeed, A., & Huang, B. (2021). An environmental impact assessment of economic complexity and energy consumption: Does institutional quality make a difference? *Environmental Impact Assessment Review*, 89, 106603. <https://doi.org/10.1016/j.eiar.2021.106603>
- Ahmed, Z., Can, M., Sinha, A., Ahmad, M., Alvarado, R., & Rjoub, H. (2022). Investigating the role of economic complexity in sustainable development and environmental sustainability. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 29(8), 771–783. <https://doi.org/10.1080/13504509.2022.2097330>
- Akiş, E., & Soyyiğit, S. (2020). Ekonomik karmaşıklık düzeyi ve CO2 emisyonu arasındaki ilişkinin analizi: ASEAN ülkeleri örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(38), 865–885. <https://doi.org/10.35408/comuybd.688354>
- Alvarado, R., Tillaguango, B., Dagar, V., Ahmad, M., Işık, C., Méndez, P., & Toledo, E. (2021). Ecological footprint, economic complexity and natural resources rents in Latin America: Empirical evidence using quantile regressions. *Journal of Cleaner Production*, 318, 128585. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128585>
- Alves, L. L. M., Angelo, H., Almeida, A. N., Silva, G. F., Matricardi, E. A. T., Nunes, A., & Souza Júnior, C. V. N. (2024). Strategic Analysis of the Forest Carbon Market in Brazil. *Sustainability*, 16(16), 6898. <https://doi.org/10.3390/su16166898>
- Amin, S. B., Kabir, F. A., & Khan, F. (2020). Tourism and energy nexus in selected South Asian countries: A panel study. *Current Issues in Tourism*, 23(16), 1963–1967. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1638354>
- Apaydın, Ş. (2020). Küreselleşmenin ekolojik ayakizi üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 23–42. <https://doi.org/10.30784/epfad.695836>
- Arnaut, J., & Lidman, J. (2021). Environmental sustainability and economic growth in Greenland: testing the environmental Kuznets curve. *Sustainability*, 13(3), 1228. <https://doi.org/10.3390/su13031228>
- Azizi, Z., Daraei, F., & Boroujeni, A. N. (2019). The impact of economic complexity on environmental pollution. *Economic Development Policy*, 7(2), 201–219.

- Baltagi, B. H., Feng, Q., & Kao, C. (2012). A Lagrange Multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model. *Journal of Econometrics*, 170(1), 164–177. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2012.04.004>
- Block, S., Emerson, J. W., Esty, D. C., de Sherbinin, A., Wendling, Z. A., et al. (2024). *2024 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. epi.yale.edu
- Boleti, E., Garas, A., Kyriakou, A., & Lapatinas, A. (2021). Economic Complexity and Environmental Performance: Evidence from a World Sample. *Environmental Modeling & Assessment*, 26(3), 251–270. <https://doi.org/10.1007/s10666-021-09750-0>
- Boufateh, T. (2019). The environmental Kuznets curve by considering asymmetric oil price shocks: evidence from the top two. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(1), 706–720. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3641-3>
- Breitung, J., & Pesaran, M. H. (2005). *Unit roots and cointegration in panels*. <https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm?abstractid=2785225>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroscedasticity and random coefficient variation. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 1287–1294. <https://doi.org/10.2307/1911963>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Butt, H. M. M., Khan, I., & Xia, E. (2023). How do energy supply and energy use link to environmental degradation in China?. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(40), 92891–92902. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-28960-5>
- Can, M., & Gozgor, G. (2016). Dynamic relationships among CO2 emissions, energy consumption, economic growth, and economic complexity in France. *Energy Consumption, Economic Growth, and Economic Complexity in France (March 30, 2016)*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2756638>
- Can, M., & Gozgor, G. (2017). The impact of economic complexity on carbon emissions: Evidence from France. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 16364–16370. <https://doi.org/10.1007/s11356-017-9219-7>
- Chang, T., Gupta, R., Inglesi-Lotz, R., Simo-Kengne, B., Smithers, D., & Trembling, A. (2015). Renewable energy and growth: Evidence from heterogeneous panel of G7 countries using Granger causality. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 1405–1412. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.08.022>
- Chen, H., Zhang, X., Wu, R., & Cai, T. (2020). Revisiting the environmental Kuznets curve for city-level CO2 emissions: based on corrected NPP-VIIRS nighttime light data in China. *Journal of Cleaner Production*, 268, 121575. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121575>
- Chu, L. K. (2021). Economic structure and environmental Kuznets curve hypothesis: New evidence from economic complexity. *Applied Economics Letters*, 28(7), 612–616. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1767280>
- Chudik, A., & Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of econometrics*, 188(2), 393–420. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2015.03.007>
- Doğan, B., Driha, O. M., Balsalobre Lorente, D., & Shahzad, U. (2021). The mitigating effects of economic complexity and renewable energy on carbon emissions in developed countries. *Sustainable Development*, 29(1), 1–12. <https://doi.org/10.1002/sd.2125>
- Doğan, B., Saboori, B., & Can, M. (2019). Does economic complexity matter for environmental degradation? An empirical analysis for different stages of development. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(31), 31900–31912. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-06333-1>

- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). *Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/17692>
- Ghosh, S., Balsalobre-Lorente, D., Doğan, B., Paiano, A., & Talbi, B. (2022). Modelling an empirical framework of the implications of tourism and economic complexity on environmental sustainability in G7 economies. *Journal of Cleaner Production*, 376, 134281. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.134281>
- Gill, A. R., Hassan, S., & Viswanathan, K. K. (2019). Is democracy enough to get early turn of the environmental Kuznets curve in ASEAN countries?. *Energy & Environment*, 30(8), 1491-1505. <https://doi.org/10.1177/0958305X19851349>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353–377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Hausmann, R., Hidalgo, C., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., Simoes, A., Yildirim, M. (2014). *The Atlas of Economic Complexity*. Cambridge, MA: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9647.001.0001>
- Houkai, W., & Qianwen, L. (2021). COVID-19's impact on agriculture, rural areas and farmers and countermeasures. In *Economics of the Pandemic* (pp. 46-71). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781003184447-3>
- Ikram, M., Xia, W., Fareed, Z., Shahzad, U., & Rafique, M. Z. (2021). Exploring the nexus between economic complexity, economic growth and ecological footprint: Contextual evidences from Japan. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 47, 101460. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2021.101460>
- Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1987). A test for normality of observations and regression residuals. *International Statistical Review/Revue Internationale de Statistique*, 163-172. <https://doi.org/10.2307/1403192>
- Jochmans, K., & Verardi, V. (2019). XTSERIALPM: Stata module to perform a portmanteau test for serial correlation in panel data.
- Kosifakis, G., Kampas, A., & Papadas, C. T. (2020). Economic complexity and the environment: Some estimates on their links. *International Journal of Sustainable Agricultural Management and Informatics*, 6(3), 261. <https://doi.org/10.1504/IJSAMI.2020.112117>
- Lapatinas, A., Garas, A., Boleti, E., & Kyriakou, A. (2019). *Economic complexity and environmental performance: Evidence from a world sample*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/92833>
- Laverde-Rojas, H., & Correa, J. C. (2021). Economic Complexity, Economic Growth, and CO₂ Emissions: A Panel Data Analysis. *International Economic Journal*, 35(4), 411–433. <https://doi.org/10.1080/10168737.2021.1975303>
- Laverde-Rojas, H., Guevara-Fletcher, D. A., & Camacho-Murillo, A. (2021). Economic growth, economic complexity, and carbon dioxide emissions: The case of Colombia. *Heliyon*, 7(6). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07188>
- Lewis, W. A. (2013). *Theory of economic growth*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203709665>
- Li, R., Wang, Q., Liu, Y., & Jiang, R. (2021). Per-capita carbon emissions in 147 countries: the effect of economic, energy, social, and trade structural changes. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 1149-1164. <https://doi.org/10.1016/j.spc.2021.02.031>
- Lin, B. X., & Zhang, Y. Y. (2020). Impact of the COVID-19 pandemic on agricultural exports. *Journal of Integrative Agriculture*, 19(12), 2937-2945. [https://doi.org/10.1016/S2095-3119\(20\)63430-X](https://doi.org/10.1016/S2095-3119(20)63430-X)
- Madlener, R., & Sunak, Y. (2011). Impacts of urbanization on urban structures and energy demand: What can we learn for urban energy planning and urbanization management? *Sustainable Cities and Society*, 1(1), 45–53. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2010.08.006>

- Mensah, I. A., Sun, M., Gao, C., Omari-Sasu, A. Y., Zhu, D., Ampimah, B. C., & Quarcoo, A. (2019). Analysis on the nexus of economic growth, fossil fuel energy consumption, CO₂ emissions and oil price in Africa based on a PMG panel ARDL approach. *Journal of Cleaner Production*, 228, 161–174. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.281>
- Nathaniel, S. P. (2021). Economic complexity versus ecological footprint in the era of globalization: Evidence from ASEAN countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(45), 64871–64881. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15360-w>
- Neagu, O. (2019). The link between economic complexity and carbon emissions in the European Union countries: A model based on the Environmental Kuznets Curve (EKC) approach. *Sustainability*, 11(17), 4753. <https://doi.org/10.3390/su11174753>
- Neagu, O. (2020). Economic complexity and ecological footprint: Evidence from the most complex economies in the world. *Sustainability*, 12(21), 9031. <https://doi.org/10.3390/su12219031>
- Neagu, O., & Neagu, M.-I. (2022). The Environmental Kuznets Curve revisited: Economic complexity and ecological footprint in the most complex economies of the world. *Studia Universitatis Vasile Goldiș Arad, Seria Științe Economice*, 32(1), 78–99. <https://doi.org/10.2478/sues-2022-0005>
- Neagu, O., & Teodoru, M. C. (2019). The relationship between economic complexity, energy consumption structure and greenhouse gas emission: Heterogeneous panel evidence from the EU countries. *Sustainability*, 11(2), 497. <https://doi.org/10.3390/su11020497>
- Özbek, S., & Naimoğlu, M. (2022). Çevre kalitesi-ekonomik karmaşıklık ilişkisi: Türkiye ekonomisi üzerine fourier eşbütünleşme analizi. *İstanbul İktisat Dergisi*, 72(1), 407–431. <https://doi.org/10.26650/ISTJCON2022-1061837>
- Pata, U. K. (2021). Renewable and non-renewable energy consumption, economic complexity, CO₂ emissions, and ecological footprint in the USA: Testing the EKC hypothesis with a structural break. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 846–861. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10446-3>
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. Cambridge Working Papers. *Economics*, 1240(1), 1.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967–1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Rafique, M. Z., Nadeem, A. M., Xia, W., Ikram, M., Shoaib, H. M., & Shahzad, U. (2022). Does economic complexity matter for environmental sustainability? Using ecological footprint as an indicator. *Environment, Development and Sustainability*, 24(4), 4623–4640. <https://doi.org/10.1007/s10668-021-01625-4>
- Ramsey, J. B. (1969). Tests for specification errors in classical linear least-squares regression analysis. *Journal of the Royal Statistical Society Series B: Statistical Methodology*, 31(2), 350–371. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1969.tb00796.x>
- Rehman, S., Rehman, E., Mumtaz, A., & Jianglin, Z. (2022). A multicriteria decision-making approach in exploring the nexus between wind and solar energy generation, economic development, fossil fuel consumption, and CO₂ emissions. *Frontiers in Environmental Science*, 9, 819384. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2021.819384>
- Romero, J. P., & Gramkow, C. (2021). Economic complexity and greenhouse gas emissions. *World Development*, 139, 105317. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105317>
- Saqib, N., Radulescu, M., Usman, M., Balsalobre-Lorente, D., & Cilan, T. (2023). Exploring the Nexus of Environmental Technology, Economic Complexity, Renewable Electricity, and Environmental Policy in G10 Countries: Implications for Sustainable Low-Carbon Future. *Economic Complexity*,

Renewable Electricity, and Environmental Policy in G10 Countries: Implications for Sustainable Low-Carbon Future. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4401925

- Shahzad, U., Fareed, Z., Shahzad, F., & Shahzad, K. (2021). Investigating the nexus between economic complexity, energy consumption and ecological footprint for the United States: New insights from quantile methods. *Journal of Cleaner Production*, 279, 123806. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.123806>
- Swart, J., & Brinkmann, L. (2020). Economic Complexity and the Environment: Evidence from Brazil. In W. Leal Filho, U. Tortato, & F. Frankenberger (Eds.), *Universities and Sustainable Communities: Meeting the Goals of the Agenda 2030* (pp. 3–45). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-30306-8_1
- Taşdemir, S. Z., & Topcu, E. (2024). Ekonomik karmaşıklık ve çevre: AB ülkeleri örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), Article 28. <https://doi.org/10.53092/duibfd.1494426>
- Tekbaş, M., & Tutumlu, H. (2023). Ekonomik büyüme, ekonomik karmaşıklık, yenilenebilir enerji tüketimi ve CO2 emisyonu ilişkisi: Türkiye örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 124–141. <https://doi.org/10.54429/sevad.1311540>
- Tenaw, D., & Hawitibo, A. L. (2021). Carbon decoupling and economic growth in Africa: Evidence from production and consumption-based carbon emissions. *Resources, Environment and Sustainability*, 6, 100040. <https://doi.org/10.1016/j.resenv.2021.100040>
- The Growth Lab at Harvard University. (2019). “Growth Projections and Complexity Rankings, V2” [Data set]. <https://doi.org/10.7910/dvn/xtaqmc>
- Ullah, S., Luo, R., Adebayo, T. S., & Kartal, M. T. (2024). Paving the ways toward sustainable development: The asymmetric effect of economic complexity, renewable electricity, and foreign direct investment on the environmental sustainability in BRICS-T. *Environment, Development and Sustainability*, 26(4), 9115–9139. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03085-4>
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193–233. <https://doi.org/10.1002/jae.967>
- Yilanci, V., & Pata, U. K. (2020). Investigating the EKC hypothesis for China: The role of economic complexity on ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(26), 32683–32694. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09434-4>
- Yıldırım, A. E., & Yıldırım, M. O. (2021). Revisiting the determinants of carbon emissions for Turkey: The role of construction sector. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 42325–42338. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-13722-y>

Extended Summary

Unveiling the Nexus Between Economic Complexity and Environmental Sustainability: Evidence from BRICS-T Countries

This study analyzes the impacts of economic complexity on environmental performance in BRICS-T countries. For this purpose, annual data for the period 1999-2021 and second generation panel data methods are applied. The Durbin-Hausman cointegration test is used to test the existence of long-run relationships among variables. Long-run coefficients are estimated with the Augmented Mean Group (AMG) estimator. These methods allowed us to examine in detail the differential impacts of economic complexity, growth, energy intensity, renewable energy use and population density on environmental performance.

The EPI is a comprehensive benchmark that assesses countries' environmental sustainability performance. The EPI assesses three main dimensions to measure countries' capacity to achieve environmental goals: (1) PCC measures countries' performance in reducing greenhouse gas emissions, lowering their carbon footprint and combating climate change. Indicators under the PCC reflect countries' GHG emission trends and efforts to reduce these emissions. (2) HLT covers environmental factors that directly affect human health. The HLT includes indicators of performance in areas such as air quality, access to clean drinking water and waste management. The impacts of air pollution, water pollution and heavy metals on human health are the main focus of this dimension. (3) ECO covers issues such as biodiversity, habitat conservation and provision of ecosystem services. ECO assesses the capacity of countries to sustainably manage their natural resources and ensure the conservation of ecosystems. Indicators such as ecosystem losses, tree cover changes, agricultural sustainability are included in this dimension. With these three dimensions, the EPI is an inclusive index that measures the environmental performance of countries.

Economic complexity refers to the diversity of knowledge, skills and technology components in the goods and services produced by a country or region. The ECI assesses the complexity of an economy based on the diversity and complexity of the products produced by that economy. Thus, it aims to explain the differences in prosperity between countries by considering the diversity of their production and export structures and the complexity of these structures. The more complex and knowledge-intensive products a country produces, the higher its development potential is considered to be. This approach is an indirect measure of an economy's knowledge and capabilities. Unlike traditional single-factor analyses, this method brings together many components.

The calculation of the Economic Complexity Index (ECI) follows certain steps. First, data collection and analysis of the export structure are carried out. At this stage, countries' export data are analyzed to determine which products they specialize in. This analysis reveals in which product groups each country is concentrated and the level of complexity of these products. In the second stage, the level of complexity of products is determined. Since more complex products require a broader knowledge base and various skills, the level of knowledge and skills required to produce them is analyzed. Therefore, countries that specialize in the production of complex products are considered to have more developed and complex economic structures. Finally, the index is calculated using the data obtained. This index provides a value that considers the complexity and diversity of products that a country exports. This index value is used to compare the level of economic complexity of countries.

The findings of the study show that economic complexity has a positive impact on environmental performance and its three pillars. In all models, economic complexity promotes environmental sustainability. Increased economic complexity offers the potential to reduce greenhouse gas emissions and environmental health risks by promoting the use of environmentally friendly technologies. This emphasizes the need for environmentally friendly technologies in the economic development processes of BRICS-T countries. In contrast, the impact of GDP on environmental performance is found to be negative. In all models, economic growth leads to a decline in environmental performance, thereby revealing the environmental costs of economic activities. Rapid economic growth increases resource consumption and puts pressure on natural areas. These results suggest that the growth process in BRICS-T countries should be carefully managed against environmental impacts. The use of renewable energy is found to have positive impacts on environmental performance and environmental health in particular. This finding suggests that renewable energy investments contribute to environmental sustainability. It also suggests that renewable energy sources can play a critical role for environmental sustainability in BRICS-T countries. In particular, the positive effects of renewable energy use on environmental health and ecosystem vitality suggest that further investments in this area should be encouraged. On the contrary, energy intensity and population density variables have a negative impact on environmental performance. High energy consumption and rapid population growth put significant pressure on environmental resources. This situation makes it difficult to achieve sustainable development goals in BRICS-T countries. In this regard, energy efficiency and sustainable urbanization are of great importance for improving environmental performance.

Hegemonik Siyonist Düşünceden Parçalı Etnik Kimliğe: İsrail'in Politik Demografisi¹

Menderes KURT²

Hegemonik Siyonist Düşünceden Parçalı Etnik Kimliğe: İsrail'in Politik Demografisi	From Hegemonic Zionist Thought to Fragmented Ethnic Identity: The Political Demography of Israel
Öz Bu çalışma, İsrail'in ideolojik ve kimliksel dönüşümünü, demografik değişimlerin etnik ve dini grupların siyaset ve toplum üzerindeki etkisini incelemektedir. Demografinin devlet kimliği oluşumundaki rolü, devlet otoritesi arayışına etkisi ve nüfus değişimlerinin siyasi sonuçları analiz edilmektedir. İsrail gibi etnik ve dini olarak parçalı toplumlarda küçük demografik değişimlerin siyaseti yönlendirmede belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Çalışma, Seküler-Siyonist/İsraillilik hegemonyasının düşüşü, sağ-revizyonist düşüncenin yükselişi ve günümüz parçalı yapısında nüfus ilkesinin kritik rol oynadığını ortaya koymakta; Harediler, İsrailli Araplar ve Rus Yahudiler örnekleriyle demografinin siyaset üzerindeki önemini göstermektedir.	Abstract This study examines Israel's ideological and identity transformation and the impact of demographic changes on ethnic and religious groups in politics and society. It analyzes the role of demographics in shaping state identity, influencing state authority, and the political consequences of population changes. In ethnically and religiously fragmented societies like Israel, even small demographic shifts play a decisive role in political dynamics. The study highlights that demographics were crucial in the decline of the secular-Zionist/Israeli hegemony, the rise of right-revisionist thought, and the current fragmented structure, illustrated through the example of Haredi, Israeli Arab, and Russian Jewish groups.
Anahtar Kelimeler: İsrail, Politik Demografi, Etnik Mobilizasyon, Haredi, Rus Yahudi, İsrailli Araplar	Keywords: Israel, Political Demography, Ethnic Mobilization, Haredim, Russian Jews, Israeli Arabs
JEL Kodları: N35	JEL Codes: N35

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma, 7-8 Aralık 2023 tarihinde gerçekleştirilen Yedinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı'nda "Kimliğini Arayan İsrail: Hegemon Siyonist Düşünceden Parçalı Etnik Kimliğe, Demografi" başlığı ile bildiri olarak sunulmuştur.

² Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Mardin, Türkiye, mendereskurt@artuklu.edu.tr

e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Nüfus/demografi ilkesi çoğunlukla üretim ve tüketim dengesi çerçevesinde ele alınmıştır. Fakat nüfus ülke siyasetinde üretim ve tüketim dengesinin ötesinde, siyasette bazı grupların gücü konsolide ve kontrol etmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle İsrail gibi etnik ve dini açıdan parçalı bir yapı sergileyen, siyasal yapısı ve seçim sistemi küçük grupların sisteme dâhil olmasına imkân tanıyan toplumlarda, bu grupların siyaseti yönlendirme ile üretim ve tüketim dengesini kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmesinde nüfus/demografi ilkesi önemlidir. Bu tür toplumlarda nüfusta yaşanan küçük değişimlerin siyasete etkileri ani ve nispeten büyük olmaktadır. Bu çalışma, İsrail siyasetinde nüfus ilkesinin oynadığı role, İsrail siyasetindeki değişim ve demografik değişim arasındaki paralellikine odaklanmaktadır. Çalışma İsrail siyasetindeki değişimde nüfus ilkesinin temel bir rol oynadığını iddia etmektedir. İsrail'in kurucu düşüncesini oluşturan Seküler-Siyonist/İsraililik hegemonyanın düşüşünde, sağ-revizyonist düşüncenin yükselmesi ve daha sonra parçalı, hâkim düşünce ve grubun olmadığı yapıya evrilmesinde asıl belirleyici unsur nüfus ilkesidir. Özellikle son dönem İsrail siyasetine yön veren ve aynı zamanda siyasette tikanıklık yaratan Harediler, İsraili Arap ve Rus Yahudi gruplarına bakıldığında nüfus ilkesinin İsrail'de önemi daha iyi kavranmış olur.

Bu çerçevede çalışma İsrail'in ideolojik ve kimlikel dönüşümü ve bunun etnik temsilini incelemektedir. Demografik değişim sonucu etniklikle özdeşleşen fikirlerin siyaset ve topluma etkisi, demografinin etnik ve dini grupların mobilizasyonuna etkisi çalışmanın analiz hedefidir. Devlet kimliğinin belirlenmesinde demografi nasıl bir rol oynar? İsrail'deki demografik değişim devlet kimliği ve buna paralel olarak otonom otorite (yasal otorite) arayışını nasıl etkilemektedir? Demografi grubun ana yapıya/hegemon güce karşı gücünü korumada, özellikle etnik ve parçalı toplumlarda nasıl bir rol oynar; demografik yükseliş ve etnik/dini grubun mobilizasyonundaki artış arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? (Özellikle ana yapının dışında yer alan grup/lar için) Ayrıca bu grup/lar arasındaki kimlikel mücadele nasıl devletin otoritesi ve kimliğine dair bir tartışmaya dönüşmektedir? İsrail'de demografik değişimin devletin "Yahudi ve Demokratik Devlet" yapısında yarattığı etki nedir?

İsrail gibi nüfus ve göç üzerine kurulan bir toplumda, nüfusun hızlı değişimi siyaset ve toplumun dönüşümünde belirleyicidir. Bu noktada çalışma İsrail'in dün olduğu gibi bugün de parçalı kimliğinin temelinde demografik değişimin etkili olduğunu iddia etmektedir. Devletin kuruluşunda Aşkenazların, 70'lerden itibaren Sefaradların, 90'lardan itibaren iki grubun ve bugün daha azınlık grupların etkili olmasında demografi belirleyici bir rol oynamaktadır. İsrail ilk kurulduğu dönemden 1967 yılına kadar Hegemon bir düşüncenin olduğu ve devleti yönlendirdiği, otonom devletin aktif işlevde olduğu bir yapı bulunmaktadır. Fakat 1967-1992 yılları arasında otonom otorite güç kaybetmiş ve ilkel Yahudi kimliği³ bazı (Harediler, Rus Yahudiler) gruplar tarafından üstlenilmiştir. Bu aynı zamanda İsrail'de bir kimlik krizi yaratmış ve İsrail rejimi ve otoritesi sorgulanır olmuştur. Otoritenin sorgulanması aslında hâkim kimliğin sorgulanmasıydı. Daha sonra bu hâkim kimliğin yeri doldurulamamış ve kimlikel bir kriz yaratmıştır. Bu da devletin karar verme sürecini, uygulama ve çatışma çözüm fonksiyonlarını zora sokmaktadır. Bu aynı zamanda kurumsal bir krize de yol açmaktadır. Sisteme ilkel Yahudi kimliğini taşıyan grupların hâkim olması bu grupların kurumları kendi menfaatleri için yönlendirmesine olanak vermektedir. Kimmerling, devletin temel işlevlerini yerine getirme kapasitesinde bir düşüş yaşadığını, bununda İsraililik kimliğindeki düşüşle paralel ilerlediğini

³ İlkel Yahudi kimliği, modern İsraililik üst kimliğinden ziyade, dinsel normlar, cemaat aidiyeti ve tarihsel seçilmişlik anlatısı etrafında şekillenen, devlet-öncesi ve cemaat/kabile-merkezli bir Yahudilik anlayışını ifade etmektedir.

belirtmiştir (Kimmerling, 2001). Fakat bu düşüşü sağlayan noktanın ne olduğu ise belirsiz kalmıştır. Bu çalışmaya göre bu düşüşün temel nedeni demografi ilkesiyle ilintilidir.

2019 yılı itibarıyla İsrail’de beş seçim (Nisan, Eylül 2019, 2020, 2021, 2022) yapıldı ve mezkur seçimde istikrarlı bir hükümeti oluşturamadı. Bu durum İsrail’de ilk defa karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, eğer mevcut anlaşmazlıklar çözülmez ise yeni hükümetin kurulmaması ile sonuçlanan bu tür seçim tekrarlarının kronik bir hal alması beklenmektedir. Özellikle hükümetin kurulmamasında nüfus oranları artan üç bloğun önemli rol oynadığı görülmektedir: Rus Yahudiler, Harediler ve Araplar. Bu üç blok mevcut halde İsrail siyasi sisteminin işleyebilmesinde temel bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede bu çalışma İsrail’in parçalı toplumsal ve siyasi yapısını anlamak için İsrail’deki demografik yapı ve politikalara bakmak gerektiğini iddia etmektedir. Özellikle tarihsel olarak İsrail demografisinde yaşanan değişim ve bloklar arasında yaşanan güç değişimi, demografinin siyasi güç ve kimliksel değişimde yarattığı etki ekseninde bakıldığında bu daha iyi görülebilir.

2. Politik Demografi: Nüfus Neden Önemli?

Politik Demografi son yıllarda önem kazanan bir alandır (Dorling & Gietel-Basten, 2018; Harper, 2018). Politik demografi, klasik Malthuscu perspektiften (Malthus, 2017) öte, nüfusun sadece hükümetin halkın görüşlerini belirlemesi, seçimlerin yapılması, vergilerin toplanması, sanayi ve ticaretin planlanıp yürütülmesi, sosyal ve sağlık hizmetlerinin sağlanması noktasında işlevsel değil (Hauser & Duncan, 1959; Cox, 1976) aynı zamanda siyasetin ve ülke kimliğinin alacağı şekilde de doğrudan bağlantılıdır. Demografi nicel bir çalışma alanı olarak kabul edildiği için temel odağı nüfus sayımları, hayati istatistikler ve örneklem anketleri üzerinedir. Ancak demografinin, sosyal ve politik bağlamı giderek önem kazanmakta ve siyaset bilimi başta olmak üzere diğer bilimlerle (sosyoloji, antropoloji, ekonomi vs.) ilişkisi giderek güçlenmektedir. Özellikle nitel bazı analizlerin nicel, kanıta dayalı, kesin karşılıklarını görmek ve ampirik testler yapmak açısından bir bilim düzeyine ulaşan demografi çalışmaları, klasik kullanımını aşarak politik bir alana kaymaya başlamıştır (Coldwell, 1996, s. 305-33). Kısacası nüfus sadece gıda arzı veya arazi kullanımı ile ilişkili olmayıp, nüfustaki değişimler (genç nüfus artışı, nüfusun yaşlanması) hükümet ve politika ile ilişkilidir (Leuprecht & Goldstone, 2013, s. 74-76; Leuprecht, 2020; Leuprecht, 2015). Özellikle etnik açıdan çeşitlilik gösteren ülkelerde, demografik anlamda yaşanan değişimler, belirli etnik grupların nüfuslarındaki artış ülkenin kimliği ve politik istikrarı üzerinde doğrudan bir etkide bulunmaktadır. Sosyal tabakalaşma açısından bakıldığında ise demografik faktörler ve değişimler, sosyal sınıfların oluşumu ve güçlenmesiyle ilişkilidir. Meslekler gelir, eğitim düzeyi ve yaşam koşulları gibi faktörler, nüfusun farklı sosyal gruplara ayrılmasına neden olabilir ve bu durum sosyal eşitsizlikleri etkileyebilir. Bu ise politik güç açısından, etnik grupların politik güçlerini artırma, kaynak erişimi ve çıkarlarını savunma yeteneklerini etkileyebilir. Demografik değişimin verdiği etki ile politik olarak güçlenen etnik gruplar, sosyal ve ekonomik güçlerini artırma veya var olan eşitsizliği azaltma noktasında politik değişiklik yapabilme gücü kazanabilirler (Cox, 1976, s. 134). Nitekim demografik geçişler, birçok beklenmedik geçişi beraberinde getirmektedir.

Günümüzde birçok ülkenin yaşadığı son geçiş, ırksal ve etnik gruplar arasında orantısız güç artışı, artan ırksal/etnik çeşitlilik ve bu değişimden kaynaklı artan çatışmaları, ülke kimliklerinin soyutlaşması veya güçlenmesini içeren ırksal/etnik geçişlerdir (Saenz, 2015). Bu durum ise demografi çalışmalarını şu noktaya evirmiştir; nüfus süreçlerinin siyasi eylemlerin bir sonucu olarak değerlendiren yaygın çalışmaların aksine, siyasi faktörlerin nüfus değişikliklerinin bir sonucu olarak değerlendiren bir yaklaşıma (Goldstone vd., 2012, bkz. Dördüncü (İsrail) ve

beşinci (Lübnan) bölümler). Nitekim başta ABD ve Avrupa ülkelerine doğru gerçekleşen göç hareketlerinin bu ülkelerin demografik dengelerini değiştirmesi, iktidara daha sert ve otoriter yapıların gelmesine imkân tanımaktadır. Özellikle ABD’de Hispanik ve Siyahi nüfusun artması ile Afrika ve Müslüman ülkelerden gelen göçmenlerin ciddi bir yekûna ulaşması (Marshall, 2018, ss. 100-102), Beyaz Amerikalıların politik anlamda daha sert tutumlar benimsemesine ve ülkeyi kendileriyle özdeşleme girişimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 2021’de Kongre baskını ve on üç koloni bayrağının Kongre’de sallanması aslında demografik değişimin ülke kimliği üzerinde yarattığı baskının bir tezahürü olmuştur (Britannica, 19 Mayıs, 2025; The Washington Post, 15 Ocak, 2021). Özellikle etnik gruplar arasındaki güç mücadelesinin yükselmesi, uluslararası göçün ulus-devletlerin kimlik ve siyasetleri üzerindeki etkileri, demografinin siyaset biliminde klasik materyalist, idealist ve kurumsal perspektiflerin yanında önemli bir etken olarak yerini almasını sağlamıştır (Goldstone vd., 2012.; Poston, & Bouvier, 2010).

Siyasi demografi alanı, nüfus süreçlerini siyasi dinamiklerin ve dönüşümün ayrılmaz unsurları olarak görmektedir. Siyaset, temelde insanlara, onların görüşlerine, eylemlerine, siyasi sitemdeki temsillerine ve güç dengelerine odaklandığı için demografi ile yakından ilintilidir. Demografinin bu siyasi boyutları, demografik değişimlerin ve bu değişimlere verilen toplumsal/etnik tepkilerin bir sonucu olarak, yeniden ayarlamalara ve düzenlemelere tabi tutulur. Dolayısıyla nüfus süreçleri hem insanların hem de devletin sahip olduğu siyasi eylem ve değişim motivasyonlarını, kabiliyetlerini ve fırsatlarını etkileyebileceği gibi siyasi sistemlerin/kimliklerin nasıl geliştiğini ve kuvvetlendiğini de etkileyebilir (Lu, 2024, s. 603-25). Bu noktada demografi sadece hükümet politikalarından ve siyasetten etkilenmekle kalmaz; aynı zamanda siyasetin kendisini de direnden etkileyebilir.

Son yıllarda gelişmiş ülkelerde nüfus artışları/ azalışları, çeşitli toplumlar içinde ve arasında artan göç ve mülteci gibi demografik hareketler ve değişimlerin yoğunlaşmasına tanık olunmaktadır. Genellikle siyasi demografi olarak adlandırılan küçük ama giderek genişleyen bu literatür,⁴ demografik değişimlerin çatışma ve demokratikleşme gibi olgu ve tartışmalar üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Ama etnik olarak parçalı toplumlarda demografinin nasıl bir rol oynadığı çok tartışılmamaktadır. Özellikle politik demografi olarak tanımlanan bu yeni alan, İsrail gibi parçalı toplumlarda siyasi ve toplumsal mobilizasyon, siyasi istikrarsızlık, ülke kimliği, otonom otoritenin istikrarı noktalarında belirleyicidir (Goldstone vd., 2012; Sciubba, 2021; Weiner & Teitelbaum, 2001; Lu, 2024). Grupların farklı nüfus artışları ve büyüme oranı, kaynak kıtlığı ve istihdam, kamu hizmetleri ve altyapı alanlarındaki rekabeti artırarak bir devleti iç çatışmaya daha açık hale getiren önemli bir baskı noktasıdır. Bu tür zorlu koşullar, kaynaklar, hükümet üzerinde bir baskı oluşturarak, kimlik değişimi, siyasi istikrarsızlık, siyasi baskı, devrimci hareketlere ve devletin çöküşüne (otonom otorite kaybı) potansiyel olarak katkıda bulunur (Lu, 2024, s. 608). Demografik değişiklikler aynı zamanda etnik grupların devlet karşısında ne kadar güce sahip olduğunu da etkileyebilir. Dolayısıyla devletin toplumun çeşitli

⁴ Siyasi demografi literatüründe öne çıkan yaklaşımlardan biri, Goldstone’un (1991) geliştirdiği yapısal demografik teoridir. Bu teori, nüfus dinamiklerinin -özellikle genç nüfus artışı ile devlet kapasitesi arasındaki dengesizliklerin-tarihsel süreçte siyasi istikrarsızlığa yol açtığını ileri sürer. Yapısal demografi teorisi, Avrupa ve Asya’daki tarihsel devrimlerden günümüz siyasi şiddetine kadar birçok olguyu açıklamak için kullanılmıştır (Turchin & Nefedov 2009; Turchin, 2017; Goldstone & Turchin 2020). Ancak son dönem çalışmalarda, yalnızca nüfus büyüklüğünün değil, nüfusun yapısal bileşiminin -özellikle etnik ve demografik çeşitliliğin- siyasi dinamikler üzerindeki etkisine dikkat çekilmektedir. Nüfusun heterojenliği, siyasi temsil, kutuplaşma ve toplumsal çatışmalar açısından belirleyici bir faktör olarak öne çıkar (Korotayev & Zinkina 2022). Etnik ve dini çeşitliliğin siyasi sonuçları konusunda ise veri eksikliği, bu alandaki analizleri sınırlamaktadır (Lu, 2024, s. 608; Goldstone & Diamond, 2020; Goldstone, 1991).

kesimlerinin taleplerini etkin bir şekilde yönetme kapasitesini de etkileyebilir. Güç dinamiklerinin bu tür değişimlerinin siyasi sonuçları olması muhtemeldir. Nitekim devletlerin etnik ve dini kompozisyonundaki değişiklikler, siyasi temsil ve toplumdaki güç dengesini etkileyebilir. Bu kompozisyon değişiklikleri, parçalanma ve kutuplaşmaya yol açabilir. Bu ise ulusal siyasette Gest'in işaret ettiği gibi etnik seçmenler arasında baskın ve kalıcı bir bölünme yaratabilir (Gest, 2020). Bunun en güzel örneklerinden biri, günümüzde İsrail toplumunun parçalı yapısı (Isaac, 1976) ve bu yapının demografik ve etnik temsiline yansımalarıdır.

Demografik dönüşümlerin din ve siyaset üzerindeki etkilerine odaklanan Kaufmann'ın çalışması, sekülerleşme sürecinin Batı toplumlarında istikrarlı bir şekilde ilerlemediğini, aksine belirli dini grupların yüksek doğurganlık oranları ve göç hareketleri sayesinde yeniden güç kazandığını ileri sürmektedir. Eric Kaufmann'ın çalışması temel alınarak geliştirilen bu argüman, seküler bireycilik ile muhafazakâr dindarlık arasında demografik temelli bir gerilimi vurgular. Özellikle Haredi Yahudiler (İsrail), Evanjelik Hristiyanlar (ABD) ve Müslüman topluluklar (Avrupa) gibi yüksek doğurganlık oranlarına sahip grupların uzun vadede toplumsal yapıyı ve siyasal dengeyi dönüştürme potansiyeline sahip olduğu belirtilir. Kaufmann, dini kimliklerin etnik kimliklere kıyasla asimilasyona daha dirençli olduğu tezini ortaya koyar ve bu özelliğiyle dinin "karşı-entropik/counter-entropic"⁵ bir işlev gördüğünü savunur. Bu bağlamda liberal demokrasilerin demografik sürdürülebilirliğine yönelik bir sorgulama geliştirir; bireyciliğin teşvik ettiği düşük doğurganlık oranlarının seküler toplumları zayıflattığı, buna karşın muhafazakâr dini grupların hem nüfus hem de kültürel etkilerini artırdığı ifade edilir. Dolayısıyla modernleşme ile özdeşleştirilen sekülerleşmenin mutlak bir yönelim olmadığı, aksine dini yapıların demografik avantajları sayesinde siyasal ve kültürel sahada yeniden belirleyici aktörlere dönüşebileceği öne sürülmektedir (Kaufmann, 2010). Nitekim Ceylan ve Kardaş'ın işaret ettiği üzere İsrail de buna benzer bir süreçten geçmektedir ve İsrail'deki grupların demografik değişimlerinin kimliklerine kazandırdığı güç, bir toplumsal güvenlik ikilemine dönüşmüş durumdadır (Ersoy Ceylan & Kardaş, 2020). İsrail bağlamında değerlendirildiğinde, Araplar, Harediler ve seküler Yahudiler arasındaki gerilimler, klasik güvenlik yaklaşımlarının ötesine geçerek toplumsal güvenlik ikilemi çerçevesinde yeniden düşünülmelidir. Kimlik temelli güvensizliklerin merkezde yer aldığı bu ikilem, yalnızca fiziksel tehdit algılarıyla değil, aynı zamanda kültürel varoluş ve değerlerin korunmasıyla ilgilidir. Bu çerçevede, sosyal psikolojiden alınan "cepheleşme" kavramı, İsrail'deki topluluklar arası ilişkilerin dinamiklerini anlamak için kritik bir işlev görmektedir. Harediler'in statükoya dini temelli meydan okuması, Arap yurttaşların kolektif hak ve eşitlik talepleri ve seküler Yahudi çoğunluğun hem kültürel hem demografik üstünlüğünü koruma arzusu, gruplar arasında karşılıklı bir kimlik güvensizliği üretmektedir. Bu gruplar birbirlerinin taleplerini yalnızca farklılık olarak değil, varoluşsal bir tehdit olarak algılamaya başladığında, cepheleşme süreci hızlanmakta ve "biz" ve "onlar" ayrımı derinleşmektedir. Bu durum, güvenliğin sadece askerî ya da siyasi düzeyde değil, toplumsal düzlemde de ciddi biçimde aşındığını göstermektedir.

3. İsrail'de Demografik Dönüşüm (1948-1990): Hegemon Kimliğin Parçalanması

İsrail toplumunun 1948'den 1990'lı yıllara kadarki süreçteki dönüşümüne bakıldığında Baruch Kimmerling'in tanımladığı biçimde üç aşamadan geçmiştir. Manda dönemini kapsayan kolonyal evre, yerel Yahudi topluluklarının baskın olduğu etno-komünal bir kimliğin öne çıktığı bir süreci ifade eder. 1948'te İsrail'in kurulmasıyla birlikte, hegemonik bir ulusal kimlik inşa

⁵ Karşı-entropik, bazı etnik grupların baskın kültüre asimilasyona direnmesini sağlayan özellikler için kullanılan bir terimdir.

edilmeye çalışılmış ve bu süreç, bürokratik ve mono-kültürel bir yapının hâkim olduğu seküler-Siyonist kimlikle şekillenmiştir. 1977 yılında Likud Partisi'nin iktidara gelmesiyle birlikte ise seküler-Siyonist/Aşkenazî hegemonyası sorgulanmaya başlamış; ulusal-dini alt kültürlerin ön plana çıktığı daha parçalı bir yapıya geçilmiştir (Kimmerling, 2001, s. 89). İsrail toplumunda yaşanan bu toplumsal dönüşüm Yahudi nüfus problemi ve bununla bağlantılı nüfus hareketliliği ile doğrudan bağlantılıdır (Leibler, 2014, s. 271-292).

İsrail göç üzerine kurulmuş bir ülkedir. Ulusal bütünlüğü ve ulus-devlet olmak için ülkenin %80'inin aynı etnik kökenden insanlardan oluşması gerektiği fikrinden hareketle Siyonist liderler göçü teşvik etmişlerdir. Ancak 2000 yıllık ayrılıklar farklı Yahudi kimliğine sahip insanları bir araya toplamıştır. Göç politikasında bir eritme potası (Kimmerling, 2001, s. 234) politikasının ters tepmesi ise İsrail'in nüfus sorununu yaratmıştır (Goldscheider, 1998, s. 64-69; Kurt, 2021). Nüfus sorunu ile İsrail kimliği, tarihsel süreç içerisinde kolonyal dönemdeki etno-komünal yapısından, devlete dayalı mono-kültürel bir ulusal kimlik inşası çabasına ve nihayetinde içsel ve dışsal dinamiklerin etkisiyle parçalanan, çokkültürlü ve rekabetçi alt kimliklerin ortaya çıktığı karmaşık bir dönüşümden geçmiştir. Bu süreç, özellikle farklı göç dalgalarının ülkenin demografik, sosyal ve kültürel yapısını derinden etkilemesiyle şekillenmiştir (Kimmerling, 2001; Kimmerling, 2008).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Kolonyal Filistin döneminde, Yahudi Yişuv'u (Filistin'deki Yahudi yerleşimi), İngiliz Mandası altında varlığını sürdürmüştür (Jacobson & Naor, 2016). Bu dönemde henüz homojen bir "İsrail kimliği" oluşmamış, daha ziyade çeşitli etno-komünal kimlikler bir arada bulunmuştur. Geleneksel olarak dindar Yahudiler, dini yasalar ve sosyal adetler çerçevesinde kimliklerini korumuşlardır; Kudüs'teki ultra-Ortodoks topluluklar bu yaşam tarzına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Batı Avrupa'dan gelen modernleşme süreçleri, Doğu Avrupa'ya yavaş yavaş nüfuz etmiş ve özellikle Polonya, Batı Ukrayna ve Litvanya'dan gelen, yerel dilleri konuşmayan ve geleneksel mesleklerle geçinen Yahudi nüfusunda büyük bir artışa neden olmuştur (Shapira, 2012; Kimmerling, 2001).

İlk Aliya (1882-1903) ve İkinci Aliya (1904-1914) göç dalgaları, Filistin'e farklı kültürel ve ideolojik arka planlara sahip Yahudileri getirmiştir. Bu dönemde sekülerleşme süreci başlamış, ancak ultra-Ortodoks toplulukları pek etkilememiştir. İbranice dilinin canlandırılması ve Siyonist anlatının oluşmasıyla "hayali cemaatler" yaratılmaya başlansa da günlük hayatta hala Yidiş, Rusça, Almanca ve Fransızca gibi farklı diller konuşulmaktaydı. Başlangıçta karma Yahudi-Arap şehirleri bulunmasına rağmen, Yahudi emeğini koruma fikri zamanla Arap toplumundan ayrı bir varlık oluşturma yönünde bir eğilime yol açmıştır (Shafir, 1996).

1882-1947 yılları arasında yaklaşık 543.000 Yahudi Filistin'e göç etmiş, böylece mevcut 24.000 kişilik Yahudi nüfusuna katılmıştır. Bu erken dönem göçleri, İsrail'in gelecekteki kimlik dinamiklerinin temellerini atmıştır (Neuman, 1999, s. 1). İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, "mamlachtiyut" (devletçilik) kavramı ön plana çıkmış ve devletin tüm diğer hükümet organlarının üzerinde egemen bir varlık olması hedeflenmiştir (Kimmerling, 2001). David Ben-Gurion liderliğinde, Yişuv'un tüm toplumsal güçleri ve devletin yeni yetkileri (mahkemeler, ordu vb.) merkezi bir otorite altında toplanmaya çalışılmıştır. Partilerin ve Yişuv dönemindeki etkili sosyal örgütlerin (kibbutz hareketleri gibi) gücü zayıflatılarak, devlet tek ve tartışmasız bir otorite kaynağı olarak kurumsallaştırılmıştır. Eğitim sistemi, farklı çıkar gruplarının kontrolündeki akımlardan merkezi Millî Eğitim Bakanlığı'nın kontrolündeki "devlet" ve "devlet-dini" okullarına dönüştürülerek, uluslararası bir kimlik inşa etmede önemli bir araç olarak kullanılmıştır (Kimmerling, 2001).

İbrani dili, ulusun birleştirici unsuru olarak vurgulanmış ve diğer diller (özellikle Yidiş) zaman zaman ikinci plana itilmiştir. “Eritme potası” (mizug galuyot) politikası, farklı kökenlerden gelen Yahudi göçmenleri tek bir İsrail kültürü altında birleştirmeyi amaçlamıştır. “Sabra” ideali, güçlü, seküler ve toprağa bağlı yeni İsrail insanını temsil eden hegemonik bir kimlik modeli olarak teşvik edilmiştir; Diaspora Yahudiliğinin olumsuz özelliklerinden arınmış bir kimlik hedeflenmiştir. Mapai’nin uzun süreli iktidarı ve Histadrut üzerindeki kontrolü, devlet politikalarının uygulanmasında ve hegemonik kimliğin yerleşmesinde önemli rol oynamış, merkeziyetçi bir siyasi ve ekonomik güç yapısı oluşturmuştur (Cohen-Almagor, 1995, s. 461-484).

Bu dönemin kimlik inşası çabaları, büyük göç dalgalarıyla iç içe geçmiştir. Devletin kurulduğu ilk üç yıl (1948-1950) boyunca Yahudi nüfusu yıllık ortalama %24 artış göstermiş, 1948-1952 yılları arasında 711.000 kişilik kitlesel göç, 630.000 kişilik nüfusa eklenmiştir. İlk göç edenler Holokost’tan kurtulanlar olup, kısa süre sonra Asya ve Kuzey Afrika ülkelerinden (Türkiye, Yemen, Irak gibi) gelen büyük topluluklar onlara katılmıştır. Bu ilk dönem göçlerinde, göçmenlerin %49’u Avrupa’dan, %35,4’ü Asya’dan, %15’i Afrika’dan gelmiştir. Bu durum, Batılılar (Aşkenazlar) ve Doğular (Sefaratlar) olarak iki ana etnik grubun oluşmasıyla İsrail nüfusunun temel etnik yapısını şekillendirmiştir. Ancak, göç politikasındaki “eritme potası”nın ters tepmesi, İsrail’in nüfus sorununu yaratmıştır (Neuman, 1999, s. 10). 1950’ler ve 1960’larda etnik uçurum devam etmiştir. Örneğin, 1965 yılında Batılı ailelerin %80’i iyi yaşam koşullarına sahipken, Doğulu ailelerin sadece %35’i benzer koşullardaydı. Bu durum, hegemonik mono-kültürel kimlik inşa çabasının, özellikle Mizrahi Yahudiler arasında, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirerek “eritme potası” politikasının istenen homojenleşmeyi sağlayamadığını göstermektedir (Bar-Haim & Semyonov, 2015, s. 323-336).

Kuruluşundan itibaren, hegemonik seküler-Siyonist kimlik farklı gruplar tarafından sorgulanmaya başlanmıştır. Mizrahi grubu, Siyonist hareket içinde zayıf bir dini-Siyonist varlık olarak yer almıştır. Ultra-Ortodoks kesim, devletin kurulmasıyla birlikte kendi bağımsız eğitim sistemlerini kurmuş ve dini yaşam tarzlarını sürdürmüştür. 1970’lerden itibaren, özellikle Yom Kippur Savaşı sonrası, dini-Siyonist hareketin (Gush Emunim) yükselişi, hegemonik seküler anlayışa önemli bir meydan okuma oluşturmuştur. “Büyük İsrail” ideolojisi ve yerleşim hareketi, dini inançlarla milliyetçiliği birleştirerek farklı bir kimlik ve siyasi gündem sunmuştur (Kimmerling, 2001, s. 114; Kimmerling, 2008, s. 122).

Her zaman sorunlu ve doğası gereği çatışmalı olan kolektif Yahudi kimliğinin tüm yönleri arasındaki istikrarsız denge, demografik dönüşümler, farklı sosyal grupların görece güçlerindeki değişimler ve Arap dünyasıyla ilişkiler nedeniyle kolektivist ideolojinin zayıflamasına yol açmış ve zaman içinde kademeli olarak değişmiştir (Kimmerling, 2008, s. 32). Nitekim 1977’de Likud’un iktidara gelmesi, İşçi Partisi’nin temsil ettiği seküler hegemonyanın zayıflamaya başladığının bir göstergesi olmuştur. Mizrahi kökenli Yahudilerin yaşadığı “ikinci İsrail” olarak adlandırılan kesimin, İşçi Partisi’nin seküler ve Batılı kültürüne karşı duyduğu tepki bu değişimde etkili olmuştur. 1980’lerin ortasında İsrail nüfusunun yarısı Ortadoğu kökenliydi, bu durum onların yüksek doğum oranlarıyla da ilişkiliydi. Bu demografik değişim, Mizrahi kimliğinin ve bu kesimin temsil ettiği siyasi partilerin güçlenmesinde kritik bir rol oynamıştır.

Etnik temelli siyasi partilerin (Tami, Şas) ortaya çıkışı, “eritme potası” politikasının sorgulanmasını ve farklı etnik kökenlere sahip Yahudilerin kendi kültürel miraslarına sahip çıkma isteğini yansıtmıştır. Özellikle Şas, Mizrahi ultra-Ortodoksluğunu temsil ederek dini ve etnik kimliği birleştiren güçlü bir siyasi güç haline gelmiştir (Shapira, 2012, s. 393-394). Şas’ın yükselişi, 1950’lerin devletçilik ve eritme potasıyla şekillenen İsrail kimliğinin zayıflamasının açık

bir ifadesidir. Bu dönemde, Arap nüfusunun Yahudi nüfusa oranla daha hızlı artması da demografik endişeleri artırmıştır; 1989 yılı sonunda Yahudi nüfusu 3.717.100 iken, Arap nüfusu 842.500 idi, Arap nüfusunun yıllık artış hızının yaklaşık %3 olması, Yahudi nüfusunun payının %88'den %81,5'e düşmesine neden olmuştur. Bu durum, hegemonik kültürün içsel olarak parçalanmaya başladığının hem ideolojik hem de demografik bir kanıtıdır (Neuman, 1999, s. 1).

1980'lerden itibaren, İsrail toplumunda çok kültürlü bir yapı belirginleşmeye başlamıştır. Tek bir baskın kimlik yerine, farklı dini, etnik ve kültürel gruplar kendi kimliklerini daha güçlü bir şekilde ifade etmeye başlamışlardır. Şas'ın temsil ettiği yeni kimlik siyaseti, ekonomik sınıf farklılıklarının yanı sıra dini ve etnik kimliklerin siyasi arenada önemli bir rol oynamasına neden olmuştur. Şas, İslam ülkelerinden gelen göçmenlerin gelenek, görenek ve kültürlerini yeniden canlandırma talebini temsil etmiştir. Liberal entelektüeller, ultra-Ortodokslar, ulusal-dindarlar ve Mizrahi Şas seçmenleri, İsrail'in kamusal alanını ve ulusal gündemini şekillendirme konusunda rekabet etmeye başlamışlardır (Mintz, 2010).

Bu dönemin en önemli demografik olaylarından biri Rusya'dan gelen büyük göç dalgası (1990'lar) olmuştur. 1990-1998 yılları arasında 4,5 milyonluk İsrail nüfusu, 879.486 göçmenle zenginleşmiş, bu da %19,3'lük bir büyüme oranı anlamına gelmiştir. Bu göçmenlerin %90'ından fazlası Doğu Avrupa kökenliydi ve büyük ölçüde eski Sovyetler Birliği'nden gelmekteydi (Al-Haj, 2004). Bu durum, İsrail toplumuna yeni bir seküler ve kültürel katman eklemiş ve çoğunluğu Yahudi olmayan önemli bir nüfusu beraberinde getirmiştir. Bu yeni göçmenler, kendi gelişmiş Rus basını ve yüksek kültür ilgi alanlarıyla İsrail kültürüne yeni bir boyut katmıştır. Aynı zamanda, 1991 yılında "Solomon Operasyonu" kapsamında bir günde 15.000 Etiyopyalı Yahudi'nin hava yoluyla taşınması gibi farklı kültürlerden gelen toplulukların da sisteme entegrasyonu, kültürel çeşitliliği artırmıştır (Neuman, 1999, s. 1).

Bu süreçler, "Kim Yahudidir?" tartışmalarını ve seküler-dindar ilişkilerini daha da karmaşık hale getirmiştir. "Eritme potası" politikasının başarısızlığı ve farklı toplulukların kendi kimliklerini koruma ve ifade etme isteği, İsrail toplumunda kültürel çoğulculuğun kaçınılmaz bir gerçek ve hatta bir ideal olarak algılanmasına yol açmıştır. Eski tek tip İsrail kimliği, yukarıdan dikte edilmiş ve diğer kimlik biçimlerini bastıran bir yapı olarak eleştirilmeye başlanmıştır. 1997 yılı sonunda İsrail nüfusunun 5,9 milyon olduğu; bunun %80'inin Yahudi, %15'inin Müslüman, %2'sinin Hristiyan ve %2'sinin Dürzi olduğu belirtilmektedir (Neuman, 1999, s. 3). Bu demografik tablo, İsrail toplumunun artık tek bir kimlik yerine, değişen çok çeşitli ilişkilere bağlı olarak rekabet eden kültür çoğunluğu içerisindeki bütünlüğün parçalandığı çok katmanlı bir yapıya dönüştüğünü açıkça ortaya koymaktadır (Goldscheider, 1998, s. 64-69).

Başlangıçta hegemonik olan seküler milliyetçi Siyonist kültür, farklı Yahudi kimliklerini kendi çatısı altına alabilecek kadar güçlü ve esnek bir yapıya sahipti. Laiklik sayesinde, sistemin egemen yapısını tehdit etmeyen dini ve etnik unsurlar da bu kültüre dahil edilebiliyordu. Ancak 1967 sonrası Filistin toprakların tamamının İsrail kontrolüne geçmesiyle birlikte bu sistem sarsıldı; daha önce bastırılmış olan kolektif kimlik sorunları yeniden gün yüzüne çıktı. Seküler Siyonizm, bu yeni durumu ideolojik olarak karşılayacak araçlara sahip değildi ve bu boşluğu dini kesim doldurmaya başladı. Gush Emunim gibi hareketler seküler Siyonizm'in hegemonyasını ve Aşkenaz merkezli yapıyı zorladı. Mizrahi Yahudiler gibi daha önce kenarda kalan gruplar siyasette daha merkezi roller üstlenmeye başladı. Bu süreçte İsrail siyaseti, birbiriyle mücadele eden dört ana kültürel blok (Seküler, Haredi, Rus Yahudiler ve Filistinliler) arasında bölündü. Sonuç olarak, "İsraililik" artık merkezi bir ulusal kimlikten çok, farklı grupları kapsayan bir

kimlikler federasyonuna dönüşmüştür. Devlet ve bürokrasi, bu dağınık yapıyı bir arada tutan başlıca koordinasyon aracı haline gelmiştir.

Tablo 1: İsrail Toplumunun Kimlik ve Demografik Dönüşüm Süreçleri (1948-1990'lar)

Dönem / Evre	Yaklaşık Yıllar	Kimlik Yapısı ve Odak Noktası	Temel Politikalar ve Hegemonya	Önemli Demografik Veriler ve Örnekler
I. Kolonyal Evre	Manda Dönemi (1922-1948)	Etno-komünal kimlikler baskındır. Henüz homojen bir "İsrail kimliği" oluşmamıştır. Ultra-Ortodoks kesim dini yaşam tarzını korumuştur.	Yerel Yahudi topluluklarının baskınlığı söz konusudur. Sekülerleşme başlamıştır, ancak ultra-Ortodoksları pek etkilememiştir.	1882-1947 arasında yaklaşık 543.000 Yahudi Filistin'e göç etmiştir (mevcut 24.000 nüfusa ek olarak). İlk ve ikinci Aliya göç dalgaları gerçekleşmiştir (1882-1914).
II. Devlet Kurma ve Hegemonik Evre	1948 – 1977	Hegemonik ulusal kimlik inşa etme çabası. Bürokratik ve mono-kültürel yapı hâkimdir. Seküler-Siyonist/Aşkenazî hegemonyası belirgindir. "Sabra" ideali teşvik edilmiştir.	"Mamlachtiyut" (devletçilik) kavramı ön plana çıkmıştır. "Eritme potası" (mizug galuyot) politikası uygulanmıştır. Eğitim sistemi merkezi bir otorite altına alınmıştır.	Devletin kurulduğu ilk üç yılda (1948-1950) Yahudi nüfusu yıllık ortalama %24 artmıştır. 1948-1952 arasında 711.000 kişilik kitlesel göç olmuştur. Bu göçmenler arasında Asya ve Kuzey Afrika'dan (Türkiye, Yemen, Irak gibi) gelen büyük topluluklar bulunur (%35,4'ü Asya'dan, %15'i Afrika'dan gelmiştir).
III. Parçalanma ve Çokkültürlülük Evresi	1977 – 1990'lar	Seküler-Siyonist hegemonyası sorgulanmıştır. Ulusal-dini alt kültürler ön plana çıkmıştır. Parçalanmış, çokkültürlü ve rekabetçi alt kimlikler ortaya çıkmıştır. "İsraililik" bir kimlikler federasyonuna dönüşmüştür.	1977'de Likud Partisi iktidara gelmiştir. Mizrahi (Doğulu) Yahudiler, İşçi Partisi'nin seküler kültürüne karşı tepki göstermiştir. Etnik temelli siyasi partiler (Tami, Şas) ortaya çıkmıştır. Dini-Siyonist hareketin (Gush Emunim) yükselişi gözlemlenmiştir.	1980'lerin ortasında İsrail nüfusunun yarısı Ortadoğu kökenliydi. 1989 sonunda Yahudi nüfusu 3.717.100 iken, Arap nüfusu 842.500 idi (Arap nüfus artış hızı yüksekti). 1990-1998 yılları arasında 4,5 milyonluk nüfusa eski Sovyetler Birliği'nden 879.486 göçmen eklenmiştir (%19,3 büyüme). 1997 sonunda nüfusun %80'i Yahudi, %15'i Arap idi.

4. Dört Kabile Dönemi (1990-2022): İlkel Yahudi Ruhunun Yükselişi

İsrail toplumunda 2018'den itibaren gözlemlenen siyasi tıkanıklığın, nüfusun "dört kabile" olarak adlandırılan ana gruplar arasında giderek eşitlenmiş olmasından kaynaklandığı iddiası, Başkan Reuven Rivlin'in 2015'teki Herzliya Konferansı'nda ortaya koyduğu "Yeni İsrail Düzeni"

kavramıyla ve diğer kaynakların sunduğu demografik ve sosyo-politik analizlerle güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Bu durum, İsrail'in "Yahudi ve demokratik" kimliğine dair derin bir krize yol açmış, gruplar arası sürtüşmeleri artırmış, kırmızı çizgileri kalınlaştırmış ve güç üzerinde uzlaşmaz bir mücadeleyi tetikleyerek devletin otonom otoritesini zayıflatmıştır.

Başkan Rivlin'in "dört kabile konuşması" (President Reuven Rivlin Address to the 15th Annual Herzliya Conference, 7 June 2015) İsrail toplumunun artık net bir çoğunluğa veya net azınlık gruplarına sahip olmadığını, bunun yerine boyutları giderek birbirine yaklaşan dört ana kimlik grubundan -Ultra-Ortodoks (Haredi) Yahudiler, Milli-Dindar (Modern Ortodoks) Yahudiler, Seküler Yahudiler ve Araplar- oluşan bir "yeni İsrail düzeni" ile karşı karşıya olduğunu ortaya koymuştur (Stern, 2017). 1990'larda laik Siyonistlerin açık bir çoğunluk oluşturduğu yapı değişmiş; bugün birinci sınıf öğrencilerinin yaklaşık %38'i laik Yahudilerden, %15'i Milli-Dindarlardan, yaklaşık dörtte biri Araplardan ve dörtte bire yakını Harediler'den oluşmaktadır (Stern, 2017). Gelecekteki tahminler, seküler grubun azalmaya devam edeceğini, Ultra-Ortodoks ve Milli-Dindar Yahudilerin payının artacağını, hatta 2065'e gelindiğinde Haredilerin İsrail nüfusunun %35-36'sını, Arapların ise %35'ini oluşturabileceğini göstermektedir. Bu demografik değişim, İsrail'deki siyasi tikanıklığın temelini oluşturmaktadır (Besalel, 2020; Haaretz, 13 Kasım 2019; Stern, 2017; Shvadron & Abramzon, 2017).

Ultra-Ortodoks (Haredi) nüfusu, kadın başına 6.5 ila 7.1 gibi oldukça yüksek doğurganlık oranları sayesinde hızla artmaktadır (RANE, 23 Nisan 2018). Bu demografik güç, onların siyasi arenadaki etkilerini katlayarak artırmıştır. Haredi partilerin Knesset'teki temsil oranı 1970'lerden bu yana üç kattan fazla artmış, yüksek katılımları (%80) ve Haredi olmayan seçmenlerden de oy almalarıyla koalisyon hükümetlerinde belirleyici bir güç faktörü haline gelmişlerdir (Ben-David, 2019). Bu partiler, motivasyon ve davranışlarını "kimlik-güvenlik ekseninden" şekillendirmekte, Yahudiliği bir inanç, toplumsal kimlik ve devletin ulusal karakteri olarak güvenlikleştirmektedir. Bu durum, siyasi tikanıklığa yol açan başlıca "kırmızı çizgileri" ortaya çıkarmaktadır (Belder, 2019; Kaufmann, 2010).

Yeshiva öğrencilerinin askerlikten muafiyeti devletin kuruluşundan beri süregelen ve günümüzde her yıl yaklaşık 7.000 Ultra-Ortodoks erkeğin tam zamanlı Torah çalışması bahanesiyle askerliği ertelemesine yol açan bir sorundur. Haredi liderliği, askerlik hizmetinin gençlerinin kimliğini aşındırmasından korkmaktadır. Yüksek Mahkeme'nin bu muafiyete müdahalesi yasal değişikliklere yol açmış, ancak konu siyasi sıkışmışlığın en önemli problemi haline gelmiştir (Stern, 2017). Halaha'ya (Yahudi dini hukuku) uygun evlilik, boşanma, dine dönüşüm ve Şabat'ın kamusal alanda gözlemlenmesi konuları, Haredi partiler için pazarlık edilemez temel önceliklerdir. Bu konulara müdahale, onların hükümetten ayrılmasına neden olabilmektedir (Howson, 2014). Haredi erkeklerinin Torah çalışması nedeniyle işgücüne düşük katılım oranları ve yüksek işsizlik, onları İsrail'deki en fakir ve eğitimsiz gruplardan biri yapmaktadır (RANE, 23 Nisan 2018). IMF, bu grupların entegre edilmemesi halinde İsrail ekonomisi üzerinde ciddi problemler yaratacağı konusunda uyarıda bulunmuştur. Bu durum, laik Yahudiler arasında Ultra-Ortodoksları bir "yük" olarak görme algısını güçlendirmektedir (Howson, 2014).

İsrail'in "Yahudi karakterini" sürdürme politikaları, Arap azınlığına karşı sistematik ayrımcılığa yol açmıştır (Stypińska, 2007; Elazar, 1990). Arap nüfusunun yüksek doğurganlık oranlarıyla artması (2050'ye kadar %35'e ulaşabilir) ve özellikle eski Sovyetler Birliği'nden Yahudi göçünün pratik olarak sona ermesiyle, bu durum bir "potansiyel demografik bomba tehdidi" olarak algılanmakta ve İsrail'in kimliğinde derin bir krize yol açmaktadır. Arap kabilesi,

siyasi alanda gerçek bir ortak olarak görülmemekte ve devlet politikalarıyla siyasi karar alma süreçlerinden dışlanmaktadır (Stypińska, 2007). Temel talepleri, asimilasyona varmayan eşitlik ve kimliklerini koruyarak vatandaşlık haklarına sahip olmaktır (ICG Middle East Report, 4 March 2004). Zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaları, onları önemli bir ulusal kurumdan dışlamaktadır (Keleşoğlu, 2008; Muminov, 2014, s. 277-286; Ersoy, 2018). Bu durum, devletin tüm vatandaşlarına eşit muamele etme iddiası ile “Yahudi devleti” olma arasındaki çelişkiyi ortaya koymaktadır (Rouhana & Ghanem,1998).

Eski Sovyetler Birliği’nden gelen yaklaşık 900.000 kişilik büyük göç dalgası (1989-2002), İsrail toplumunun dokusunu ve siyasi sahneyi önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu topluluk, özellikle 1990’lı yıllarda ve 2000’lerin başında seçim sonuçlarını belirleyici bir denge unsuru olmuştur. Avigdor Lieberman liderliğindeki Yisrael Beiteinu gibi partiler, başlangıçta bu kitlenin oylarını alarak önemli siyasi güç elde etmiştir. Ancak, birçok Rusça konuşan göçmenin Halakha’ya göre Yahudi olmaması, Baş Hahamlık ile aralarında ciddi gerilimlere yol açmış, evlilik, boşanma ve defin gibi temel haklardan mahrumiyet sorununu beraberinde getirmiştir. Özellikle “koşer olmayan et” satışı gibi konular, seküler ve dini gruplar arasında gerilimlere neden olmuştur. Lieberman’ın son dönemde Ortodoks karşıtı bir gündemi benimsemesi, bu grubun da siyasi tikanıklığı artıran bir aktör haline geldiğini göstermektedir (Horowitz, 2005; Emmons, 1997; Galili, 2020; Mazin, 2006).

4.1. Siyasi Tikanıklığın Derinleşmesi ve Otonom Otorite Kaybı

Bu demografik ve kimliksel dönüşümlerin birleşimi, İsrail’de derin bir kimlik krizine yol açmıştır. Bu kriz, siyasi istikrarsızlığın, anayasanın olmamasının ve gündemin kaotik olmasının temel nedenlerinden biridir. Rivlin’in de belirttiği gibi, İsrail siyaseti büyük ölçüde kabileler arası bir “sıfır toplamlı oyun” olarak inşa edilmiştir. Her kabilenin kendi çıkarlarını koruma ve “kırmızı çizgilerini” savunma çabaları, hükümet kurma süreçlerini zorlaştırmakta ve uzlaşma zeminini daraltmaktadır (President Reuven Rivlin Address to the 15th Annual Herzliya Conference, 7 June 2015).

İsrail’deki Yahudiler, Batı-liberal ve geleneksel Yahudi kültürü olmak üzere iki kültürel temel üzerinde yaşamaktadır (Stern, 2017). Bu ikilik, uygulamada “felç edici bir çatışmaya” dönüşmüş, ideolojik etki, siyasi güç ve devlet bütçeleri için şiddetli bir rekabet alanı yaratmıştır. İsrail’deki çocuklar, farklı dünya görüşleri ve ulusal kimlikler aşıl原因an dört ayrı eğitim sisteminden birine gönderilir. Bu durum, ortak bir sivil dilin ve ortak bir ahlakın oluşmasını engellemekte, kabileler arasındaki gerilimi, korkuyu, düşmanlığı ve rekabeti artırmaktadır (President Reuven Rivlin Address to the 15th Annual Herzliya Conference, 7 June 2015). Yahudi toplumu içindeki farklı ideolojik kamplar, kendi doktrinlerinden kaynaklanan Yahudi devleti ve İsrail toplumu için farklı “ütopik hedeflere” sahiptir. Mizrahi ve Aşkenazi kökenli, dindar ve seküler, sağcı ve solcu Yahudiler arasındaki örtüşen siyasi, dini, etnik ve sınıfsal kimlikler, aşırılık yanlısı “ya-ya da” ayrımlarına doğru bir eğilim yaratmıştır. Bu derin bölünmeler, siyasi alanda uzlaşmaz bir mücadele atmosferi yaratmaktadır (Kimmerling, 2008. s. 30).

Eskiden İsrail Ordusu gibi kurumlar, toplumu birleştiren ve İsrail karakterini şekillendiren merkezi araçlar olarak hizmet ederken, günümüzde nüfusun yarısından fazlasının (Harediler ve Araplar dahil) askeri hizmet yapmaması, ortak deneyim ve değerlerin azalmasına yol açmıştır (President Reuven Rivlin Address to the 15th Annual Herzliya Conference, 7 June 2015; Muminov, 2014, s. 277-286; Ersoy, 2018). Bu da devletin toplumsal birliği sağlama ve otonom bir otorite olarak hareket etme kapasitesini zayıflatmaktadır. Yüksek Mahkeme’nin (örneğin askerlik muafiyeti konusunda) sürekli müdahalesi, yasama organının (Knesset) özerk karar alma

yeteneğini zayıflatmaktadır. Devletin, özellikle Arap vatandaşlarına karşı etnik temelli yasalar ve politikalar uygulayarak tarafsızlığını yitirmesi de otonom otoritesinin erozyonuna katkıda bulunmaktadır (Lustick, 2011).

Başkan Rivlin, bu demografik gerçekliğin yarattığı “yeni İsrail düzeni” karşısında, artık çoğunluk-azınlık kavramının terk edilmesi ve farklı nüfus kesimleri arasında yeni bir ortaklık kavramına geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu ortaklığın, her sektör için bir güvenlik duygusu, ortak sorumluluk, eşitlik ve adalet ile ortak bir “İsraillilik” karakteri yaratma sütunları üzerine inşa edilmesi gerekmektedir (Orr, 1994). Ancak, kaynaklar bu dönüşümün zorluğunu ve mevcut siyasi tıkanıklığın temel nedenlerini, bu demografik gerçekliğin ve kimlik mücadelesinin derinlemesine bir sonucu olarak ortaya koymaktadır.

5. Demografi ve İsrail Seçim Sonuçları Analizi

İsrail gibi ülkelerde demografi neden siyaset ve toplum üzerinde bu kadar etkili olabilmektedir? İsrail genel anlamda bir Yahudi devleti olmasına rağmen, hakimiyeti altında farklı etnik ve dini kimlikleri barındırmaktadır. Genel olarak İsrail Yahudiler ve Araplar şeklinde iki etnik gruba, Yahudi (%80), Hristiyan (%2), Müslüman (%14) (Dürziler (%2) şeklinde dini gruba ayrılmaktadır. Görünüşte İsrail’deki temel ayrılıklar böyle tanımlanmasına rağmen, İsrail’deki temel ayrılık Yahudiler arasında kendisini göstermektedir. İsrail’deki Yahudiler Aşkenazi, Sefarat ve Mirzahim olmak üzere kökene göre, bunun devamında Etiyopyalı (Falaşa150 bin) ve Rus Yahudiler (%20) şeklinde alt etnik gruplara ayrılmaktadır. Ayrıca Yahudiler dini olarak ise dört temel gruba ayrılmaktadır: Ultra-Ortodoks (Haredi %8), Ortodoks (Dati, %10), Geleneksel (Masorti, %23) ve Seküler (Hilloni, %40). Sayılan bütün etnik ve dini gruplar birbirleriyle etnik veya dini sebeplerden dolayı derin ayrılıklar yaşamaktadır (Pew Research Center, 8 Mart 2016). Bu noktada İsrail’de var olan seçim sistemi ve seçim barajının düşük olmasından dolayı bu grupların bireysel olarak temsil oranları yüksektir. Buda İsrail’de koalisyonuz bir hükümet kurmayı engellemektedir. Böylelikle siyasette kendilerine rahatça yer bulabilen gruplar İsrail siyasetini etkileme gücüne ulaşmaktadır. İsrail demografisinde yaşanan değişim ise bu grupların güç devşirmesine yol açmaktadır. Özellikle demografide yaşanan değişim üzerinden elde ettikleri güç ile İsrail siyaseti ve toplumunu domine etmek isteyen bu kesimler kendi kültürel ve siyasal emellerini bir kırmızı çizgi olarak öne sürmesi siyasette tıkanıklık ve toplumda derin bölünmeler yaratmaktadır. Demografik gücün politik ve sosyal mobilizasyon aracı olarak kullanılması gruplar arasında sınırları keskinleştirmektedir.

İsrail’de egemen kültürün parçalanması ve etnik ve politik gücün alt/daha küçük grupların eline düşmesi hem toplumsal hem de politik alanda yarışmacı bir kültür çoğunluğu yaratmış ve bütünlüğü parçalamıştır. Rivlin’in 2015’teki konuşmasında işaret ettiği üzere dört kabileye bölünen İsrail’de siyasi temsil de parçalanmıştır. Bu parçalanma ve kabileler arasındaki “kırmızı çizgi” olarak belirlenen anlaşmazlık noktalarının varlığı, toplumsal ve politik olarak otonom bir şekilde hareket etmeyi engellemektedir. Özellikle de nüfus değişiminin (grup bazında artış ve azalış) kendilerine verdiği temsil gücünü politik anlamda bir koz olarak kullanma çabaları İsrail siyasetinde ciddi bir tıkanıklık yaratmıştır. Özellikle Pew Araştırma Merkezi’nin 2016 yılında İsrail’deki bölünmüş yapının, hem politik hem kimliksel temsil hem de grupların birbirlerini konumlandırma biçimleri açısından var olan uçurumu ortaya koyması dikkate alındığında (Pew Research Center, 8 Mart 2016), bu siyasi tıkanıklığın İsrail’de siyasi otonomi ile toplumsal ve devlet kimliği konusunda bir sorun olmaya devam edeceği açıktır. Bunun en güzel örneği 2019 ve 2020 yıllarındaki seçim sürecinde koalisyon kurma ve koalisyonu korumada yaşanan başarısızlıktır.

İsrail’de koalisyon hükümetleri, siyasi sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. 120 sandalyeli İsrail parlamentosu (Knesset) içinde hükümet kurabilmek için 61 sandalyeye sahip olma gerekliliği, partileri koalisyon ortakları aramaya zorlar. Bunun nedeni, çok düşük olan seçim barajı (%3.25) sayesinde birçok küçük partinin parlamentoya girebilmesidir. 1948’deki bağımsızlığından bu yana İsrail, parlamentodaki çoğunluk sandalyeden daha azına sahip bir partinin çoğunluk hükümeti kurabilmek için azınlık partileriyle birleşmek zorunda kaldığı bir “azınlık durumu, çoğunluk hükümeti” pratiğiyle işlemektedir (Belder, 2021, s. 625-639). Böyle bir sistemin etkin çalışması için siyasi partilerin, büyük ve küçük fark etmeksizin, istikrarlı bir hükümet bloğu oluşturma esnekliği hayati bir gerekliliktir. Ancak, Nisan 2019 seçimleri öncesindeki rekabetçi bloklar, ideolojik rekabetin yanı sıra onlarca yıllık etnik ve dini ayrışmaların direnci nedeniyle katılmıştır.

İsrail’in bağımsızlık bildirisini (Ministry of Foreign Affairs, 14 Mayıs 1948), tüm vatandaşlara eşit haklar vaat etmesine rağmen, Arap yurttaşların siyasi katılımı sınırlı kalmıştır. Nüfusun yaklaşık beşte birini oluşturmalarına rağmen, Arapların siyasi sistemde kolektif düzeyde temsil edilmeleri ve karar alma süreçlerine etkin biçimde katılmaları oldukça kısıtlıdır. Oy hakkına sahip olsalar da siyasi karar mekanizmalarında anlamlı bir rol oynayamamaktadırlar (Ganim, 2010). Bu durum, özellikle İsrail’in baskın vatandaşlık anlayışının etnokratik bir çerçevede şekillenmiş olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Birçok akademisyene göre Arap yurttaşlar bireysel haklara sahip olsalar da siyasal vatandaşlık haklarından, yani toplumsal ve kamusal alanda etkili biçimde temsil edilme imkânından yoksundurlar (Shlaim, 2025, s. 304).

İsrail’in siyasi yapısı bu anlamda etnokrasi tanımıyla örtüşmektedir. Dini alanlarda bazı özerklikler tanınmış olsa da Arapların siyasete katılımı önünde ciddi yapısal engeller bulunmaktadır. Örneğin, Yahudi partilerdeki Arap milletvekilleri bağımsız pozisyon alamamış, parti içi hiyerarşiler içinde pasif bir konumda kalmışlardır. 2000’li yıllara kadar hiçbir Arap kökenli siyasetçi kabine düzeyinde görev almamıştır. 1970’lerden itibaren Arap partileri daha pragmatik stratejiler benimseyerek siyasal sürece etkili biçimde katılmaya çalışmışlardır. Koalisyon siyasetinde etkin olma çabalarına rağmen, İsrail’deki siyasal kültür Arap partilerinin meşruiyetini tanımamış ve onları ulusal karar alma süreçlerinden dışlamaya devam etmiştir. 1992 seçimlerinden sonra Arap Demokratik Partisi ve Arap-Yahudi ortak listesi Hadash, Rabin liderliğindeki sol hükümete dışarıdan destek vermiştir. Bu gelişme Arap partileri açısından önemli bir dönüm noktası olsa da onların hükümet kurma süreçlerinde belirleyici aktör olmalarının önünü açmamıştır (Belder, 2021, s. 628).

Arap siyasetçiler, İsrail’i yalnızca Yahudilere ait değil, tüm vatandaşlarına eşit mesafede olan bir devlet olarak tanımlamakta ve Arapların ulusal azınlık statüsünün tanınmasını talep etmektedir. Ancak bu talepler, İsrail devletinin Yahudi kimliğine yönelik bir tehdit olarak algılanmış ve Arap siyasi varlığına karşı sürekli bir güvensizlik yaratmıştır. Bu durum, Arap partilerinin sistematik olarak hükümet dışı bırakılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle ikinci İntifada sonrası dönemde, güvenlik söylemleri belirginleşmiş; Arap partileri, şiddetle ilişkilendirilen aktörler olarak sunulmuştur. “Terörizmi desteklemekle” suçlanan Arap siyasetçilerin koalisyonlara dahil edilmesi, bu söylemler nedeniyle toplumsal ve siyasal düzeyde gayrimeşru kabul edilmiştir. 2020 seçimlerinden sonra Netanyahu’nun Arap partileri “terör destekçisi” olarak nitelendirmesi, bu dışlayıcı söylemin güncel bir örneğidir. Ancak bu dışlayıcı siyaset anlayışı, Arap seçmenin artan oy oranlarıyla birlikte sürdürülebilirliğini kaybetmeye başlamıştır. 2019-2020 (Ben-Dor vd., 2019) seçimlerinde Arap partileri Knesset’te 15 sandalyeye ulaşarak önemli bir güç haline gelmiş, koalisyon kurmak isteyen Yahudi partileri için

vazgeçilmez bir aktör haline gelmişlerdir (İ24 News, 23 Mart 2021). Buna rağmen, “Yahudi çoğunluk” vurgusu temelinde şekillenen koalisyon aritmetiği, Arap partilerinin sürece doğrudan dahil edilmesini büyük ölçüde engellemeye devam etmektedir. Kısacası, Arapların oy gücü arttıkça, sistemin onları dışlama eğilimi daha da belirginleşmiştir.

Arap partilerinin sistem dışına itilmesi, İsrail’deki koalisyon süreçlerini zorlaştırırken, Yahudi siyasetinin kendi içindeki tarihsel ve ideolojik bölünmeler de önemli bir gerilim kaynağı oluşturmaktadır. Bu bölünmenin merkezinde, din ile devlet ilişkilerinin belirlenmesinde etkili olan “dini statüko” yer almaktadır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Yahudi toplumunda Siyonizmin ortaya çıkışı, Ortodoks Yahudiler arasında ciddi tartışmalara yol açmıştır. Dini Siyonizm, ulusal bir Yahudi yurdu fikrini desteklerken; Agudat İsrail gibi hareketler Siyonizme karşı çıkarak, Yahudi kimliğinin dini temellerle korunmasını savunmuştur. Agudat İsrail, başta Siyonistlerle tüm iş birliğine karşı çıksa da zamanla sınırlı ortaklıklar kurulmuş, bu da Ortodoks cemaat içinde ayrışmalara yol açmıştır. İsrail devletinin kurulma sürecinde, Siyonistlerle dini çevreler arasında gerilimi azaltmak amacıyla 1947’de “statüko mektubu” (Ersoy, 2018, s. 93-94) ortaya çıkmıştır. Bu mutabakat, evlilik, boşanma, din değiştirme ve Şabat gibi konularda Ortodoks otoritesini tanımış, Haredi cemaatlerine eğitimde ve askerlikte ayrıcalıklar sağlamıştır. Böylece dini statüko, kurumsal ve ideolojik bir temele oturtulmuştur (Belder, 2019, s. 203-204).

1977 sonrası dönemde, Agudat İsrail’in koalisyonla yeniden katılması ve Mafdal’ın ideolojik dönüşümü, Ortodoks partilerin siyasetteki etkisini artırmış, Haredi partiler yeni bir güç merkezi haline gelmiştir. 1980’ler ve 1990’larda yaşanan demografik değişim, Sovyet göçü ve laik partilerin (Meretz, Shinui, Yesh Atid, Yisrael Beitenu) yükselişi, dini statükoya yönelik meydan okumaları artırmıştır. Aynı dönemde, Yüksek Mahkeme’nin din-devlet ilişkilerine müdahalesiyle birlikte seküler talepler güç kazanmış, bu durum Haredi kesimlerin tepkisini ve güvenlikçi söylemlerini beslemiştir. 2013, 2015 ve 2019 seçimleri bu gerilimin açık örnekleridir (Belder, 2021, s. 630). Arap partiler sistemli biçimde koalisyon dışında bırakılırken, Siyonist olmayan Haredi partiler dini statüko sayesinde sistemin meşru ve işlevsel aktörleri haline gelmiştir. Haredi partiler, “iktidarı belirleye/kral seçen” olarak koalisyonlara yön verebilirken, Arap partilerinin benzer bir rol üstlenmesi siyasal düzeyde tehdit olarak algılanmakta ve özellikle sağ partilerce gayrimeşru ilan edilmektedir.

2019–2020 yılları arasındaki seçimler bu yapısal sınırların görünür hale geldiği bir dönemdir. Arap partiler sistem dışına itilirken, laik-Haredi çekişmesi siyasi süreci kilitlemiş, koalisyon kurma girişimleri başarısız olmuş ve bu kriz ancak merkezdeki ittifakın (Mavi ve Beyaz İttifakı) dağılmasıyla aşılabilmektedir. Böylece hem Arapların dışlanması hem de din-devlet gerilimi, İsrail’de koalisyon siyaseti üzerindeki temel baskılardan biri haline gelmiştir.

5.1. 2019-2020 Seçimleri

2019-2020 yılları İsrail siyasetinde üç ardışık genel seçime sahne olmuştur. Bu durum, ülkenin en uzun süre görev yapan başbakanı Benjamin Netanyahu ile rakibi Benny Gantz arasındaki çekişmenin yanı sıra, İsrail’in koalisyon kurma sistemindeki derin yapısal sorunları da ortaya koymuştur. İlk seçim Nisan 2019’da yapıldığında, ön sonuçlar Netanyahu hükümetinin kurulma ihtimaliyle bir sağ kanat zaferine işaret ediyordu. Ancak Netanyahu, seküler sağ kanat Yisrael Beytenu partisinin lideri Avigdor Liberman ile Haredi partilerinin Yeshiva öğrencilerine yönelik askeri taslak yasası konusundaki çelişkili taleplerini uzlaştıramamıştır. Liberman için, Gantz ve merkez-liberal-sol ittifakının Arap desteği olmadan gerekli yetki sayısına ulaşma konusundaki vaatkar olmayan kapasitesi nedeniyle, Gantz liderliğindeki Netanyahu karşıtı bloğa katılmak gerçek bir strateji değildi. Bu nedenle Liberman, Haredi destekli Netanyahu veya Arap

destekli Gantz hükümetleri yerine seküler bir ulusal birlik hükümeti oluşturmanın hayati önemine vurgu yapmıştır. İktidarda kimin olacağını belirleme rolü azalsa da Liberman ikinci ve üçüncü seçimlerden sonra da “Siyonist karşıtı” Haredi partilerini veya “beşinci kol” Arap partilerini içeren bir koalisyonun parçası olmayı reddederek seküler ulusal birlik hükümeti fikrinde ısrar etmiştir. Liberman’ın önceki koalisyonlarda Haredi partileriyle birlikte yer aldığı göz önüne alındığında, ilkesi en iyi “Haredilere hayır, Araplara asla” (Belder, 2021, s. 628) argümanı ile özetlenebilir ki bu da mevcut halde koalisyon kurma krizi ve kimlikler etrafında evrimleşmiş tarihi koalisyon modelinin sınırlarının çaresiz bir ifadesiydi.

Seçmen katılımı Nisan 2019’da %68,46’dan Eylül 2019’da %69,83’e ve Mart 2020’de %71,52’ye hafif ama kademeli olarak artmasına rağmen (Ben-Dor vd., 2019; IPU Parline, 2019; The Guardian, Mart 2020) bu çıkmazın üstesinden gelmek ve anlamlı bir değişiklik yapmak için sonuçlarda belirgin bir kayma yaşanmamıştır. İktidar blokları sağ kanat Likud ve merkez-liberal Mavi Beyaz ittifakı tarafından yönetilmekteydi. Likud liderliğindeki sağ blok, dini sağ (Nisan 2019’da Sağ Kanat Partiler Birliği ve Eylül 2019 ile Mart 2020’de Yamina), merkez-sağ (Nisan 2019’da Kulanu) ve Aşkenazi Yahadut HaTora (Agudat İsrail ve Degel HaTora’dan oluşan bir çatı örgütü) ile Sefarad Şas Haredi partilerinden oluşuyordu. Öte yandan, Mavi ve Beyaz ittifakı, İşçi, Geshet ve Meretz partileri (ve Eylül 2019’da Ehud Barak’ın Demokrat Partisi) tarafından destekleniyordu. Liberman’ın Yisrael Beytenu partisi, sağ kanat bloğun bir parçası ve önceki Likud hükümetinin bir üyesi olmasına rağmen, dini statüko konularındaki son çatışmaları nedeniyle bu ikilikte belirsiz kalmış ve bağımsız hareket etmiştir. Son grup ise Ta’al, Balad, Ra’am Arap partileri ve sol kanat Arap-Yahudi partisi Hadash’tan oluşuyordu. Nisan 2019, Eylül 2019, ve Mart 2020 seçim sonuçları Arap partilerinin Ortak Listesi’nin dışlanmasının, dini uzlaşma alanı üzerindeki anlaşmazlıkları çözememenin maliyetini nasıl artırdığını göstermektedir. Yisrael Beytenu partisinin ve Arap partilerinin sandalyeleri, toplumsal ayrışmalar siyasetinin daraltıcı ve istikrarsızlaştırıcı yönlerini farklı şekillerde sergilemektedir. Özellikle Mart 2020 seçimlerinde Ortak Liste, Knesset’te on beş sandalyeyle rekor sayıya ulaşarak güçlerini ortaya koymuştur (Belder, 2021, s. 630-632).

Arap partileri, Liberman’ın Yisrael Beytenu partisinden daha fazla sandalye kazanmalarına rağmen, siyasetin etnik sınırları nedeniyle onun kadar seçim gücüne sahip olamamışlardır. Muhalefet partilerinin (Meretz hariç) Arap partilerinin dışlanması meselesini büyük ölçüde aktif olarak yansıtmaması ve Arap partilerinin etkisizleştirilmesinden yararlanması önemlidir. Koalisyon kurma girişimlerinin tekrarlanan başarısızlıklarından ve olasılığın azalmasından sonra, Ortak Listenin çığır açan rol oynama olasılığı ortaya çıkmıştır. Üçüncü seçim kampanyası sırasında Netanyahu, hem kendi seçmenlerini mobilize etmek hem de Arap partilerinin Gantz’a destek vererek sürece potansiyel katılımını gayri meşrulaştırmak için yine Arap karşıtı söylemini kullanmıştır. Netanyahu kampanyasının üçüncü seçimler öncesindeki ana sloganı şuydu: “Tibi olmadan, Gantz hükümet kuramaz” (Belder, 2021, s. 634).

Mart 2020 seçimlerinde Arap Ortak Listesi’nin elde ettiği başarı, Gantz’a hükümet kurma yetkisinin verilmesine katkı sağladı ve Arap partilerine, uzun süredir dışlandıkları sistemde belirleyici aktörler olarak görünme fırsatı sundu. Ancak bu destek, merkez-liberal bir koalisyonun kurulmasına yol açmadı. Gantz, Arap partilerle çalışmaya sıcak bakmayan Knesset üyeleri ve kendi güvenlik öncelikleri nedeniyle Netanyahu ile ulusal birlik hükümeti kurmayı tercih etti (The Guardian, 20 Nisan 2020). Özellikle Batı Şeria’nın ilhakı tartışmalarında Arap partilerinin güvenleştirilmesi, bu iş birliğini zorlaştırdı. Böylece Arap partileri, seçim başarısına rağmen siyasi çevredeki dışlanmış konumlarını aşamadı. Öte yandan, Haredi partiler ile

Liberman arasında süregelen anlaşmazlıklar da Yahudi blok içindeki koalisyon kurma kapasitesini zayıflattı.

Bu dönemde Haredi partiler, dini statükoyu korumak amacıyla laik partilerle iş birliğine mesafeli yaklaşmış; Yesh Atid'in önceki koalisyondaki uygulamaları, Haredi ayrıcalıkları tehdit ettiği gerekçesiyle tepki toplamıştı. Liberman'ın dini statükoya yönelik yasa teklifleri ve Araplarla iş birliği olasılığı, Netanyahu tarafından siyasi bir tehdit olarak kullanılmış ve kutuplaştırıcı bir söylemle karşılanmıştır. Haredi partiler kendi içlerinde bazı farklılıklar barındırsa da kimliksel ve kurumsal çıkarları korumak adına birlikte hareket etmişlerdir. Bu süreçte yalnızca koalisyonun vazgeçilmez ortakları olmakla kalmamış, aynı zamanda anlaşmazlık yaratma kapasiteleri de artmıştır. (Belder, 2021, s. 635).

Tablo 2: 2019–2020 Seçim Üçlemesinin Temel Siyasi Blokları ve Çatışma Alanları

Siyasi Blok / Akım	Başlıca Bileşenler	Ana Pozisyonlar ve Çatışmalar
Sağ Blok (Netanyahu Liderliğinde)	Likud, Dini Sağ (Nisan 2019'da Sağ Kanat Partiler Birliği; Eylül 2019/Mart 2020'de Yamina), Merkez Sağ (Nisan 2019'da Kulanu) ve Haredi Partiler (Yahadut HaTora ve Shas).	'Vatansever Sağ' ve 'Vatansever Olmayan Sol' ayrımına dayalı söylem geliştirdi. Güvenlik dili kullanarak terörizm veya hayali 'vatansever olmayan iş birlikleri' gibi karşıt sembolleri işlevselleştirildi. Koalisyon kurma çabalarında Haredi partilere bağımlıydı.
Kahol Lavan İttifakı	Merkez-Liberal İttifak (Kahol Lavan), İşçi Partisi, Geshet ve Meretz partileri.	Sağ Blok'un başlıca rakibiydi. Arap partilerinin desteğiyle hükümet kurma kapasitesi konusunda belirsizlik yaşadı. Gantz, üçüncü seçimler öncesinde Batı Şeria yerleşimlerinin kısmi ilhakı fikrine katıldı ve ulusal güvenlik konularında Arap Ortak Listesi ile ayrı düştüğünü belirtti.
Yisrael Beiteinu (Lieberman)	Seküler Sağ Kanat Partisi.	Haredi partilerle dini statüko konularındaki son çatışma nedeniyle bu ikilikte belirsiz kalmış ve bağımsız hareket etmiştir. 'Haredilere Hayır, Araplara Asla' argümanını benimsedi. Seküler ulusal birlik hükümeti kurulmasında ısrar etti. Yeshiva öğrencileri için zorunlu askerlik yasa tasarısının geçirilmesini koşul olarak öne sürdü.
Arap Partileri / Ortak Liste	Ta'al, Balad, Ra'am ve Sol Kanat Arap-Yahudi Partisi Hadash.	Meşru çemberin daralması siyasetinin kurbanı oldular. Netanyahu'nun karşıtı olarak kullanıldılar (örn: "Bibi ya da Tibi" sloganı). Koltuk sayıları artmasına rağmen, etnik sınırlar nedeniyle Lieberman'ın kadar seçim gücüne sahip olmadılar. Gantz'a destek vererek <i>kral seçen</i> aktörler olarak kendilerini öne sürmeye çalıştılar.
Merkezi Çatışma Noktaları	Haredi-Lieberman anlaşmazlığı ve Arap Partilerinin dışlanması.	Yeshiva Öğrencileri için Askerlik Yasa Tasarısı: Lieberman ve Haredi partileri arasındaki temel anlaşmazlık nedeni. Dini Statüko: Şabat'taki kamu düzenlemeleri, sivil evlilik ve Haredi okullarında temel müfredat gibi konuları içeren, sekülarist-Haredi rekabeti. Arap Partilerinin Dışlanması: Siyasi arenada meşru aktör olarak görülmemeleri ve sağ ile merkez sol partiler tarafından tek bir kategori içinde değerlendirilerek dışlanmaları.

2019-2020 seçim krizleri, İsrail'in hem Yahudi hem demokratik devlet olma iddiası ile Arap partilerinin "tüm vatandaşların devleti" talebi arasındaki çelişkiyi açığa çıkarmış ve bu partilerin sistematik dışlanması, siyasi sistemin etno-dini sınırlarını gözler önüne sermiştir. Arap partilerinin dışlanmasıyla meşru koalisyon kurma çemberi daralırken, Haredi partilerle yaşanan seküler-dindar gerilimleri bu çemberi içeriden istikrarsızlaştırmıştır. Bu durum, koalisyon çıkmazlarının temelinde yatan tarihsel yapısal ayrışmaları güçlendirmiştir. Haredi partiler, dini statükonun korunmasına dayalı uzlaşmalar sayesinde sistemin vazgeçilmez aktörleri haline gelirken; Arap partileri, artan temsil güçlerine rağmen, yalnızca sistemin tarihsel sınırları nedeniyle dışlanmışlardır. Liberman'ın temsil ettiği Rus ve seküler İsrail grubunun Haredi ayrıcalıklarına yönelik eleştirileri ve Araplara yönelik güvenlik odaklı bakışı, İsrail siyasal sisteminin tıkanıklığını yaratmıştır.

6. Sonuç

İsrail'in kimliksel ve ideolojik dönüşümünde demografik değişim temel bir belirleyici unsur olmuştur. Başlangıçtaki Seküler-Siyonist/İsraillilik hegemonyasının zamanla zayıflaması ve günümüzdeki parçalı etnik kimlik yapısına evrilmesinde nüfus ilkesi merkezi bir rol oynamıştır. Zira nüfus, ülke siyasetinde yalnızca üretim ve tüketim dengesinin ötesinde, bazı grupların gücü konsolide etmesi ve kontrol altında tutmasında önemli bir işlev görmektedir. Özellikle İsrail gibi etnik ve dini olarak parçalı, seçim sistemi küçük grupların sisteme dahil olmasına olanak tanıyan toplumlarda, nüfusta yaşanan küçük değişimlerin siyasete etkileri ani ve nispeten büyük olmaktadır.

Devletin kuruluş döneminden 1967'ye kadar Aşkenazların domine ettiği, otonom devletin aktif olduğu bir hegemonik düşünce hakimken, 1967 sonrası bu yapı sarsılmış, ilkel Yahudi kimliği bazı gruplar tarafından üstlenilmiş ve İsrail rejiminin ve otoritesinin sorgulanmasına yol açan bir kimlik krizi başlamıştır. Kurucu düşüncenin "eritme potası" (mizug galuyot) politikası, farklı kökenlerden gelen Yahudi göçmenleri tek bir İsrail kültürü altında birleştirmeyi amaçlasa da özellikle Mizrahi Yahudiler arasında sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirerek homojenleşmeyi sağlayamamıştır. Nitekim, 1977'de Likud'un iktidara gelmesi, İşçi Partisi'nin temsil ettiği seküler hegemonyanın zayıfladığını göstermiş, Mizrahi kimliğinin ve siyasi partilerinin (Tami, Şas gibi) güçlenmesinde demografik değişim kritik bir rol oynamıştır. Şas'ın yükselişi, tek tip İsrail kimliğinin parçalanmasının açık bir ifadesi olmuştur.

1990'lardan itibaren Rusya'dan gelen büyük göç dalgasıyla birlikte, İsrail toplumu artık tek bir kimlik yerine, değişen çok çeşitli ilişkilere bağlı olarak rekabet eden çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür. Günümüzde ise Başkan Reuven Rivlin'in "Yeni İsrail Düzeni" olarak adlandırdığı "dört kabile" -Ultra-Ortodoks (Haredi) Yahudiler, Milli-Dindar (Modern Ortodoks) Yahudiler, Seküler Yahudiler ve Araplar- arasındaki nüfus dengelenmesi, İsrail'in "Yahudi ve Demokratik Devlet" kimliğine dair derin bir krize yol açmış ve siyasi tıkanıklığın temel nedeni haline gelmiştir.

Özellikle Haredi nüfusunun yüksek doğurganlık oranları sayesinde hızla artması ve koalisyon hükümetlerinde belirleyici bir güç faktörü haline gelmeleri, siyasi arenadaki etkilerini katlamıştır. Haredi partilerin "askerlikten muafiyet" ve "Halakha'ya uygun yaşam" gibi konulardaki "kırmızı çizgileri", hükümet kurma süreçlerini kilitleyen başlıca anlaşmazlık noktalarından birkaçı olmuştur. Diğer yandan, Arap nüfusu, İsrail'in Yahudi karakteri için "potansiyel bir demografik bomba tehdidi" olarak algılanmakta ve Arap azınlık, devlet politikalarıyla siyasi karar alma süreçlerinden sistematik olarak dışlanmaktadır. Bu durum, İsrail'in hem Yahudi hem demokratik devlet olma iddiası ile Arap partilerinin "tüm vatandaşların

devleti” talebi arasındaki çelişkiyi gözler önüne sermektedir. Rus Yahudileri gibi grupların Halakha’ya göre Yahudi olmaması ise dini ve seküler gruplar arasında gerilimlere neden olmaktadır.

Bu demografik ve kimliksel dönüşümlerin birleşimi, İsrail’de derin bir kimlik krizine ve siyasi istikrarsızlığa yol açmıştır. Ülkedeki farklı ideolojik kampların “sıfır toplamlı oyun” anlayışıyla kendi çıkarlarını koruma ve “kırmızı çizgilerini” savunma çabaları, hükümet kurma süreçlerini zorlaştırmakta ve uzlaşma zeminini daraltmaktadır. Ortak bir sivil dilin ve ahlakın oluşmasını engelleyen dört ayrı eğitim sistemi ve ordunun toplumsal birleştirici işlevinin Harediler ve Araplar gibi grupların askeri hizmet yapmamasıyla zayıflaması, devletin toplumsal birliği sağlama ve otonom bir otorite olarak hareket etme kapasitesini aşındırmaktadır. Bu durum, İsrail’in koalisyon kurma mekanizmalarında tekrarlanan başarısızlıklar ve siyasi tikanlıklar şeklinde somutlaşmaktadır. Özellikle Arap partilerinin dışlanması ve laik-Haredi çekişmesi, İsrail siyasetindeki koalisyon krizlerinin temelini oluşturan tarihsel yapısal ayrışmaları derinleştirmektedir. Sonuç olarak, İsrail’in siyasi ve toplumsal bütünlüğü, demografik değişimlerin yarattığı “rekabetçi kültür çoğunluğu” ortamında parçalanmış bir yapı niteliğini almıştır. Bu bağlamda, Demografik değişimlerin yarattığı “rekabetçi kültür çoğunluğu” ortamında İsrail’in “Yahudi ve Demokratik Devlet” kimliğine dair yaşadığı derin krizi aşmak için, devletin, Yahudi karakterini koruma çabası ile tüm vatandaşların demokratik haklarını eşit şekilde güvence altına alma iddiaları arasındaki çelişkiyi giderecek, temelde farklı etnik ve dini grupları tanıyıp koruyan, yeni bir toplumsal sözleşme veya anayasal çerçeveye doğru ilerlemesi İsrail’in bütünlüğünü koruması açısından kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Al-Haj, M.I. (2004). *Immigration and ethnic formation in a deeply divided society: The case of the 1990s immigrants from the former Soviet Union in Israel*. Brill.
- Bar-Haim, E. & Semyonov, M. (2015). Ethnic stratification in Israel. İçinde R. Sáenz, D. G. Embrick & N. P. Rodríguez (Ed.), *The international handbook of the demography of race and ethnicity* (Cilt 4, ss. 323-336). Springer.
- Belder, F. (2019). *Toplumsal güvenlik yaklaşımı açısından İsrail’de ultra-Ortodoks (Haredi) siyasal partilerin analizi* [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Belder, F. (2021). Decoding the crisis of the legitimate circle of coalition building in Israel: A critical analysis of the puzzling election trio of 2019–20. *Middle Eastern Studies*, 57(4), 625-639. <https://doi.org/10.1080/00263206.2020.1870449>
- Ben-David, D. (2019, Mayıs). *Two wars and demography-A long run view of Israel’s recent elections* (Policy Brief). Shoresh Institution for Socioeconomic Research.
- Ben-Dor, C., Johnson, A., & Nurdling, S. (2019). *Fathoming the Israeli elections 2019*. A Fathom Publication.
- Besalel, Y. (2020, 26 Şubat). Hasidizm ve İsrail’de Haredilerin istihdam ve eğitim sorunu, *Şalom*. <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber/113709/hasidizm-ve-israilde-haredilerin-istihdam-ve-egitim-sorunu->
- Britannica. (2025, 19 Mayıs). *January 6 U.S. Capitol attack riot, Washington, D.C., U.S.* <https://www.britannica.com/event/January-6-U-S-Capitol-attack>
- Cohen-Almagor, R. (1995). Cultural pluralism and the Israeli nation-building ideology. *International Journal of Middle East Studies*, 27(4), 461-484.
- Coldwell, J.C. (1996). Demography and social science. *Population Studies*, 50(3), 305-33.
- Cox, P. R. (1976). *Demography*. Cambridge University Press.
- Dorling, D., & Gietel-Basten, S. (2018). *Why demography matters*. Cambridge University Press.
- Elazar, D. J. (1990). Israel as a Jewish state. *Jewish Political Studies Review*, 2(3/4), 3-54.
- Emmons, S. (1997). Russian Jewish immigration and its effect on the State of Israel. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 5(1), 341-355.
- Ersoy Ceylan, T. & Kardaş, T. (2020). Kimlik-güvenlik ilişkisini anlamak: Toplumsal kimlik, sosyal psikoloji ve toplumlar-arası güvenlik ikilemi. *Bilgi*, 94, 189-215. <https://doi.org/10.12995/bilig.9409>
- Ersoy, T. (2018). İsraili olmak: Kollektif bir kimlik geliştirmenin zorlukları. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 73-100. <https://doi.org/10.26513/tocd.411201>
- Galili, L. (2020). *The other tribe: Israel’s Russian speaking community and how it is changing the country*. Governance.
- Ganim, A. (2010). *Ethnic politics in Israel: The margin and the Ashkenazi center*. Routledge.
- Gest, J. (2020). Demographic change and backlash: Identity politics in historical perspective. *The British Journal of Politics and International Relations*, 22(4), 679-691.
- Goldscheider, C. (1998). Creating a new society: Immigration, nation-building, and ethnicity in Israel. *Harvard International Review*, 20(2), 64-69.
- Goldstone, J. A. & Diamond, L. (2020). Demography and the future of democracy. *Perspective on Politics*, 18(3), 867-880.
- Goldstone, J. A. (1991). *Revolution and rebellion in the early modern world*. University of California Press.
- Goldstone, J. A. & Turchin, P. (2020, 10 Eylül). Welcome to the ‘turbulent twenties.’ *NOEMA*, <https://www.noemamag.com/welcome-to-the-turbulent-twenties/>

- Goldstone, J. A., Kaufmann, E. P., & Toft, M. D. (2012). *Political demography: How population changes are reshaping international security and national politics*. Oxford University Press.
- Haaretz (2019, 13 Kasım). Time is running out to fight for Haredi jobs and education. <https://www.haaretz.com/opinion/2019-11-13/ty-article-opinion/.premium/time-is-running-out-to-fight-for-haredi-jobs-and-education/0000017f-df36-d3a5-af7f-ffbe36bd0000>
- Harper, S. (2018). *Demography: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Hauser, P.M. & Duncan, O.D. (1959). *The study of population: An inventory and appraisal*. Chicago University Press.
- Horowitz, T. (2005). The integration of immigrants from the former Soviet Union. *Israel Affairs*, 11(1), 117–136. <https://doi.org/10.1080/1353712042000324481>
- Howson, L. (2014). *The role of ultra-Orthodox political parties in Israeli democracy*. [Doktora tezi, University of Liverpool].
- i24 News. (2021, 23 Mart). Israel election: Arab community turnout reported at a low 37%. <https://www.i24news.tv/en/news/israel/politics/1616528743-israel-election-arab-community-turnout-reported-at-a-low-37>
- ICG Middle East Report. (2004, 4 Mart). *Identity crisis: Israel and its Arab citizens*. N.25.
- IPU Parline. (2019). *Israel election results, 2019*. <https://data.ipu.org/parliament/IL/IL-LC01/election/IL-LC01-E20190917/>
- Isaac, R. J. (1976). *Israel divided: Ideological politics in the Jewish state*. The John Hopkins University Press.
- Jacobson, A. & Naor, M. (2016). *Oriental neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*. Brandeis University Press.
- Kaufmann, E. (2010). *Shall the religious inherit the earth demography and politics in the twenty-first century*. Profile Books.
- Keleşoğlu, E. (2008). İsrail yurttaşı Filistinliler: Yurttaşlık, kimlik, siyaset 1948-2000. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Kimmerling, B. (2001). *The invention and decline of Israelines: State, society, and the military*. University of California Press.
- Kimmerling, B. (2008). *Clash of identities*. Columbia University Press.
- Korotayev, A. & Zinkina, J. (2022). Egypt's 2011 revolution: A demographic structural analysis. İçinde J.A. Goldstone, A. Korotayev, & L. Grinin (Eds.), *Handbook of revolutions in the 21st century* (ss. 651-83). Springer.
- Kurt, M. (2021). Yahudi nüfus problemi ve İsrail Devleti'nin Yahudi karakteri. *Mukaddime*, 12(1), 194-219. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.820999>
- Leibler, A. E. (2014). Disciplining ethnicity: Social sorting intersects with political demography in Israel's pre-state period. *Social Studies of Science*, 44(2), 271-292.
- Leuprecht, C. (2015). Security policies: Demographic trends and international security. İçinde D. Bearfield, E. A. Berman, & M. Dubnick (Eds.), *The encyclopaedia of public administration and public policy* (3rd ed., ss. 2983–2992). Taylor & Francis.
- Leuprecht, C. (2020). Political demography as an indicator of the future of security. *Fletcher Security Review*, 7(1), 74-76.
- Leuprecht, C. & Goldstone, J.A. (2013). *Political Demography*. E-International Relations.
- Lu, Y. (2024). Political demography: The political consequences of structural population change. *Annual Review of Sociology*, 50, 603-625. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-030222-024414>

- Lustick, I. S. (2011). Israel's migration balance: Demography politics, and ideology. *Israel Studies Review*, 26(1), 33-65.
- Malthus, T. R. (2017). *Nüfus ilkesi* (Ç. Taşkın, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Marshall, T. (2018). *Coğrafya mahkumları: Dünyanın kaderini değiştiren on harita* (M. Doğruer, Çev.). Epsilon Yayınevi.
- Mazin, A. (2006). *Russian immigrants in Israeli politics: The past, the recent elections and the near future*. Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Mintz, A. (Ed.). (2010). *The relationship of Orthodox Jews with believing Jews of other religious ideologies and non-believing Jews*. KTAV Publishing House.
- Muminov, N. (2014). İsrail'de demokrasi ve kimlik krizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(34), 277-286.
- Neuman, S. (1999). Aliyah to Israel: Immigration under conditions of adversity. IZA DP No. 89.
- Orr, A. (1994). *Israel: Politics, myths and identity crises*. Pluto Press.
- Pew Research Center, (2016, 8 Mart). *Israel's religiously divided society: Deep gulfs among Jews, as between Jews and Arabs, over political values and religion's role in public life*. <https://www.pewresearch.org/religion/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/>
- Poston, D. L. Jr. & Bouvier, L. F. (2010). *Population And society: An introduction to demography*. Cambridge University Press.
- President Reuven Rivlin Address to the 15th Annual Herzliya Conference. (2015, 7 Haziran). *Israeli hope: Towards a new Israeli order*.
- RANE, (2018, 23 Nisan). *Israel confronts its changing demographics*. <https://worldview.stratfor.com/article/israel-confronts-its-changing-demographics>
- Rouhana, N. & Ghanem, A. (1998). The crisis of minorities in ethnic states: The case of Palestinian citizens in Israel. *International Journal of Middle East Studies*, 30(3), 321-346.
- Saenz, R. (2015). Introduction: A framework for understanding the race and ethnic transition." içinde R. Saenz, D. G. Embrick, & N. P. Rodríguez (Eds.), *International handbook of the demography of race and ethnicity*. (ss. 3-22), Springer.
- Sciubba, J. D. (2021). *A research agenda for political demography*. Edward Elgar.
- Shafir, G. (1996). *Land, labor and the origins of the Israeli-Palestinian conflict, 1882-1914*. University of California Press.
- Shapira, A. (2012), *Israel: A history*, Brandeis University Press.
- Shlaim, A. (2025). *Üç dünya: Bir Arap-Yahudi'nin anıları* (Z. T. Kor, Çev.). Küre Yayınları.
- Shvadron, D. & Abramzon, S. (2017, Ağustos). *Regional population scenarios for the State of Israel 2015-2040*. Prime Minister Office.
- Stern, Y. Z. (2017). *Religion, state and Jewish identity crisis in Israel*. Brookings.
- Stypińska, J. (2007). Jewish majority and Arab minority in Israel-Demographic struggle. *Polish Sociological Review*, 157, 105-120.
- The Guardian. (2020, 20 Nisan). *Netanyahu and Gantz agree to form unity Israeli government*. <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/20/netanyahu-and-gantz-agree-to-form-unity-israeli-government>
- The Guardian. (2020, 3 Mart). *Israel election 2020: Latest results*. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/03/israel-election-2020-latest-results>
- The Washington Post. (2021, 15 Ocak). *Identifying far-right symbols that appeared at the U.S. Capitol riot*. <https://www.washingtonpost.com/nation/interactive/2021/far-right-symbols-capitol-riot/>
- Turchin P. (2017). *Ages of discord: A structural-demographic analysis of American history*. Beresta.

Turchin, P. & Nefedov, S.A. (2009). *Secular cycles*. Princeton University Press.

Weiner, M. & Teitelbaum, M.S. (2001). *Political demography, demographic engineering*. Berghahn.

Ministry of Foreign Affairs. (1948, 14 Mayıs). *The declaration of the establishment of the State of Israel*.
<https://www.gov.il/en/pages/declaration-of-establishment-state-of-israel>

Extended Summary

From Hegemonic Zionist Thought to Fragmented Ethnic Identity: The Political Demography of Israel

Demography plays a fundamental and decisive role in Israeli politics, extending beyond the conventional balance of production and consumption to significantly influence the consolidation and control of power by certain groups in the country's political landscape. In societies like Israel, characterized by ethnic and religious fragmentation and a political system that allows even small groups to enter and influence the system, minor population changes can have sudden and relatively significant political effects.

Historically, population dynamics have been the main drivers behind the decline of secular-Zionist/Israeli hegemony, the rise of right-wing revisionist thought, and its subsequent evolution into a fragmented political structure where no single dominant thought or group prevails. The initial "melting pot" policy, aimed at unifying Jewish immigrants from diverse backgrounds under a single Israeli culture, largely backfired. It deepened social and economic inequalities, particularly among Mizrahi Jews, and failed to achieve the desired homogenization. The 1977 rise of the Likud party signaled the weakening of secular hegemony, with demographic changes playing a critical role in strengthening Mizrahi identity and the emergence of political parties like Tami and Shas. Shas's rise, representing Mizrahi Ultra-Orthodoxy, explicitly demonstrated the fragmentation of a uniform Israeli identity. The large immigration wave from Russia in the 1990s further transformed Israeli society into a multi-layered structure with competing identities.

The importance of demography in Israel is further understood by examining groups such as the Haredim (Ultra-Orthodox Jews), Israeli Arabs, and Russian Jews, who have both shaped and contributed to political gridlock in recent Israeli politics. These three blocs are now fundamental to the functioning of Israel's current political system. President Reuven Rivlin's "New Israeli Order" concept highlights that Israel now faces a structure of four main identity groups, Ultra-Orthodox (Haredi) Jews, National-Religious (Modern Orthodox) Jews, Secular Jews, and Arabs, whose sizes are increasingly converging. This demographic shift is a fundamental cause of Israel's political gridlock.

The Haredim are rapidly increasing in population due to very high fertility rates (6.5 to 7.1 children per woman), significantly boosting their political influence. Their representation in the Knesset has more than tripled since the 1970s, and their high participation rate (80%) makes them a decisive force in coalition governments. Issues such as military exemption for Yeshiva students, which allows approximately 7,000 Ultra-Orthodox men to postpone military service annually, and adherence to Halakha (Jewish religious law) in areas like marriage, divorce, and public observance of Shabbat, are non-negotiable "red lines" for Haredi parties. Interference in these matters can lead to government collapses. Their low labor force participation and high unemployment also strain the economy, fueling perceptions among secular Jews that they are a "burden".

Israeli Arabs, despite their increasing population (potentially reaching 35% by 2050), are perceived as a "potential demographic bomb threat" to Israel's Jewish character. This perception contributes to their systematic exclusion from state policies and political decision-making processes. Despite their growing electoral power, their demands for equality and recognition as a national minority are often seen as a threat to Israel's Jewish identity, leading to their systematic exclusion from government participation. Their exemption from compulsory military service further marginalizes them from a key national institution.

The large immigration wave of Russian Jews from the former Soviet Union (around 900,000 people from 1989-2002) significantly altered Israel's social fabric and political landscape. Many Russian-speaking immigrants are not considered Jewish according to Halakha, leading to tensions with the Chief Rabbinate over rights like marriage, divorce, and burial. The political agenda of leaders like Avigdor Lieberman, who initially gained support from this group, has also contributed to political gridlock, particularly his stance against Orthodox privileges and Arab political participation.

These demographic and identity transformations have led to a profound identity crisis in Israel, causing political instability, the absence of a constitution, and a chaotic political agenda. Israeli politics has largely become a "zero-sum game" among these "tribes," where each seeks to protect its interests and "red lines," making coalition formation difficult and narrowing common ground. The existence of four separate educational systems, instilling different worldviews and national identities, prevents the formation of a common civil language and morality, exacerbating tension, fear, hostility, and competition among these "tribes". Institutions like the Israeli Army, once unifying, have seen their role diminished as more than half the population (including Haredim and Arabs) do not perform military service, reducing shared experiences and values. This weakens the state's capacity to ensure social unity and act as an autonomous authority.

Israel's low electoral threshold (3.25%) allows many small parties to enter parliament, making coalition governments an integral part of the political system and often preventing the formation of a government without coalitions. This enables these fragmented groups to easily find their place in politics and gain influence. The repeated failures to form a stable government during the 2019-2020 elections vividly demonstrated how the exclusion of Arab parties and the secular-Haredi tensions deepened the historical structural divisions, contributing significantly to

coalition crises. In essence, the decline of the initial secular-Zionist/Israeli hegemony and its evolution into today's fragmented ethnic identity structure is fundamentally driven by population dynamics. This has created a "competitive cultural majority" environment, ultimately fragmenting Israel's political and social integrity.

Marka ve Ticari Marka Tarihi: Foucault'nun Liberal Yönetimsellik Çözümlemesine Bağlı Bir Okuma

Mehmet Ali GENİŞ ¹

Marka ve Ticari Marka Tarihi: Foucault'nun Liberal Yönetimsellik Çözümlemesine Bağlı Bir Okuma	History of Brand and Trademark: A Reading Based on Foucault's Analysis of Liberal Governmentality
<p>Öz</p> <p>Bu çalışmanın amacı marka ve ticari marka pratikleri tarihinin Michel Foucault'nun modern devletin soybiliminde açıkladığı yönetsel akılsallıktaki özelliklere/değişimlere bağlı şekilde bütünlük olarak açıklanıp açıklanamayacağını tartışmaktır. Bunun için çalışmada batılı yönetimler öncülüğünde çıkarılan 1857 Fransız, 1875 İngiliz ve 1883 Uluslararası Paris Sözleşmesinin Foucault'nun liberal yönetselliğe bağlı açıkladığı (1) piyasa doğrulaması, (2) fayda hesabıyla yönetimin içsel kısıtlanması ve (3) Avrupa'nın merkezde olduğu küresel hesapçı biçimle bağlantılı olup olmadığı soruşturularak, marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçişin liberal akılsallığın bir yanda özgürlükler üretip diğer yandan bu özgürlükleri belli kural/normlara bağlı yönetme perspektifine bağlanan hukuki düzenlemelerinin bir sonucu olarak okunabileceği savunulur. Çalışmanın temel katkısının marka ve ticari pratikleri tarihini Foucault'nun yönetsellik çözümlemesi üzerinden ekonomi politik ve hukuki bağlamları zemininde bütünlük olarak tartışma çabası olduğu söylenebilir.</p>	<p>Abstract</p> <p>The aim of this study is to discuss whether the history of branding and trademark practices can be explained in an integrated manner by relating it to the characteristics/shifts in the governmental rationality articulated by Michel Foucault in his genealogy of the modern state. To this end, the study investigates whether the key regulations enacted under the leadership of Western governments—namely, the 1857 French and 1875 British Acts, and the 1883 International Paris Convention—are linked to the three aspects of liberal governmentality analyzed by Foucault: (1) veridiction of the market, (2) limitation by the calculation of governmental utility, and (3) the European-Centric global calculative form. It is argued that the transition in brand practices from the traditional to the modern era is a consequence of legal regulations tied to the liberal rationality's perspective of simultaneously generating freedoms while governing these very freedoms through specific rules and norms. The study's main contribution can be argued to be its attempt to discuss the history of branding and trademark practices in an integrated manner through Foucault's analysis of governmentality, grounding this discussion within economic-political and legal contexts.</p>
<p>Anahtar Kelimeler: Marka Tarihi, Ticari Marka Tarihi, Liberal Yönetimsellik, Ticari Marka Hukuku, Marka Biyopolitikası.</p>	<p>Keywords: Brand History, Trademark History, Liberal Governmentality, Trademark Law, Brand Biopolitics.</p>
<p>JEL Kodları: M31, M38, K11.</p>	<p>JEL Codes: M31, M38, K11.</p>

<p>Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı</p>	<p>Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.</p>
<p>Yazarların Makaleye Olan Katkıları</p>	<p>Çalışma yazar tarafından oluşturulmuştur.</p>
<p>Çıkar Beyanı</p>	<p>Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.</p>

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Bulancak Kadir Karabaş Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, m.aligenis@giresun.edu.tr
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

“Orta çağ tarzı bir siyasal sistemde iktidar, başkaları tarafından kontrol altına alınma anlamında oldukça gevşekti. Sorunları gerekli vergileri toplamaktı. [...] Ama artık bunun (tamamen) önemli olduğu bir zamana geldik. Örneğin günümüzde insanların tüketim şekli politik ve ekonomik açıdan önemli bir şey haline geldi” (Foucault, 1981).

Yazın incelendiğinde marka tarihinin (kabaca) iki farklı tarihsel araştırma biçimine bağlı incelendiği görülür (Hollander, vd., 2005, s. 32; Jones ve Shaw, 2002; Jones ve Tadjewski, 2017, s. 7). Bu tarihsel araştırma biçimlerinden ilki toplumsal ve antropolojik araştırmalara/bulgulara bağlı olarak marka pratikleri tarihini insanlığın antik/orta çağ dönemlerine kadar takip etme eğilimde olan toplumsal tarih araştırmasıdır (Geniş: 2022; Hunt, 2011: 485; Jones, 2010: 52). İkinci araştırma biçimi ise marka tarihini modern bilim nesnesi olarak marka (*brand*) söyleminin ortaya çıkışı temelinde 20. Yüzyıl itibarıyla başlatan ve yeni yaklaşımların/teorilerin gelişimi ölçeğinde marka düşünce tarihini sınıflandırma eğilimde olan düşünce tarihi araştırmasıdır (Jones ve Tadjewski, 2017, s. 2-3).

Bu iki tarihsel araştırma biçimine bağlı olarak marka tarihinin üç farklı tarihsel bağlam (geleneksel, modern ve hukuki) temelinde soruşturulduğu ve yorumlandığı söylenebilir. Toplumsal ve antropolojik araştırmalardan beslenen geleneksel yorum, marka pratikleri tarihinin insanların dili bir kod sistemi olarak kullanmaya başladıkları antik dönemlere kadar takip edilebileceğine yönelik kanıtlar sunar (Bastos ve Levy, 2012, s. 351; Eckhardt ve Bengtsson, 2010; Gaski, 2020; Geniş, 2022; Moore ve Reid, 2008; Wengrow, 2008). Nitekim geleneksel yoruma göre ticarete konu olan bir nesneyi diğerlerinden ayırt etmeyi (mülkiyet, kalite, lojistik bilgisi vs.) sağlayan bir işaret olarak marka pratiklerinin izleri antik dönem karum ve agoralarına kadar takip edilebilir (Moore ve Reid, 2008; Wengrow, 2008). Geleneksel yorumu tamamen reddetmemekle birlikte geleneksel ve modern marka pratikleri arasında işlevsel bir ayırım yapılmasını gerekli gören modern yorum, modern marka söyleminin modern bilme biçimlerine (psikanaliz, davranış bilimleri, vs.) bağlı şekilde 20. Yüzyıl başı itibarıyla ortaya çıkmış bir disiplin alanı olduğunu vurgular (Aaker, 1991, s. 7; Holt, 2002; Holt, 2008, s. 22). Nitekim modern yorumcuların ağır bir çoğunluğu, modern marka tarihinin ancak Fransız ve İngiliz devrimi sonrası hem modern bir bilim nesnesi hem de modern bir yönetim tekniği olarak kurumsallaşan modern marka (*brand*) söyleminin bilimsel araştırmalarda yer almasıyla başlatılması gerektiğini savunur (Holt, 2002, s. 81; Levy ve Rook, 1999, s. 144; Room, 1987). Geleneksel ve modern yorumlardan farklı olarak marka (*brand*) kavramı yerine ticari marka (*trademark*)² kavramını merkeze alan hukuki yorum ise ticari marka pratikleri tarihini sadece ekonomik değil, politik ve hukuki bağlamları zemininde antikçağlardan başlayarak modern çağa kadar takip etme eğiliminde olan araştırmalardan beslenir (Ladas,1975; Paster, 1969; Ruston, 1955; Schechter, 1925; Schechter, 1927). Hukuki yorum açısından antik ve orta çağ dönemlerinde kralın/hükümetin bir polis düzenlemesi olarak tekel oluşturmak, taklidi engellemek ve/veya halkı dolandırıcılığa karşı korumak için zorunlu tuttuğu ticari marka işaretleri modern çağda şirketlerin tüketicilerde yarattığı itibarını endüstriyel/fikri mülkiyet hakkı olarak (özgürce) kullanabildikleri yasal bir koruma halini almıştır (Bently, 2008a, s. 11-13;

² Ticari marka endüstriyel/fikri mülkiyet yasasıyla korunan ve bir işletmenin kendisini tüketicilere tanıttığı bir işaret, isim, sembol veya yukarıda belirtilen unsurların bir birleşimidir. Marka (*brand*) hukuki korumayı ticari markaya dayandırırken, bir kişiliği ve kimliği bünyesinde barındırmakta, tüketicilere duygular, anılar, davranışlar ve sadakat duygusu aşılacaktır. Marka imajı ve kimliği az veya çok gelişmiş iletişim stratejileri aracılığıyla oluşturulur (Belfanti, 2022, s. 38).

Ladas, 1975, s. 4; Schechter, 1927, s. 819; Wilkins, 1992, s. 88). Hukuki yorumculara göre modern marka söylem ve pratiklerinin 19. ve 20. Yüzyıllardaki artan genişlemesi söz konusu modern yasal korumanın bir sonucu olarak görülmelidir (Petty, 2016; Petty, 2025, s. 97-98).

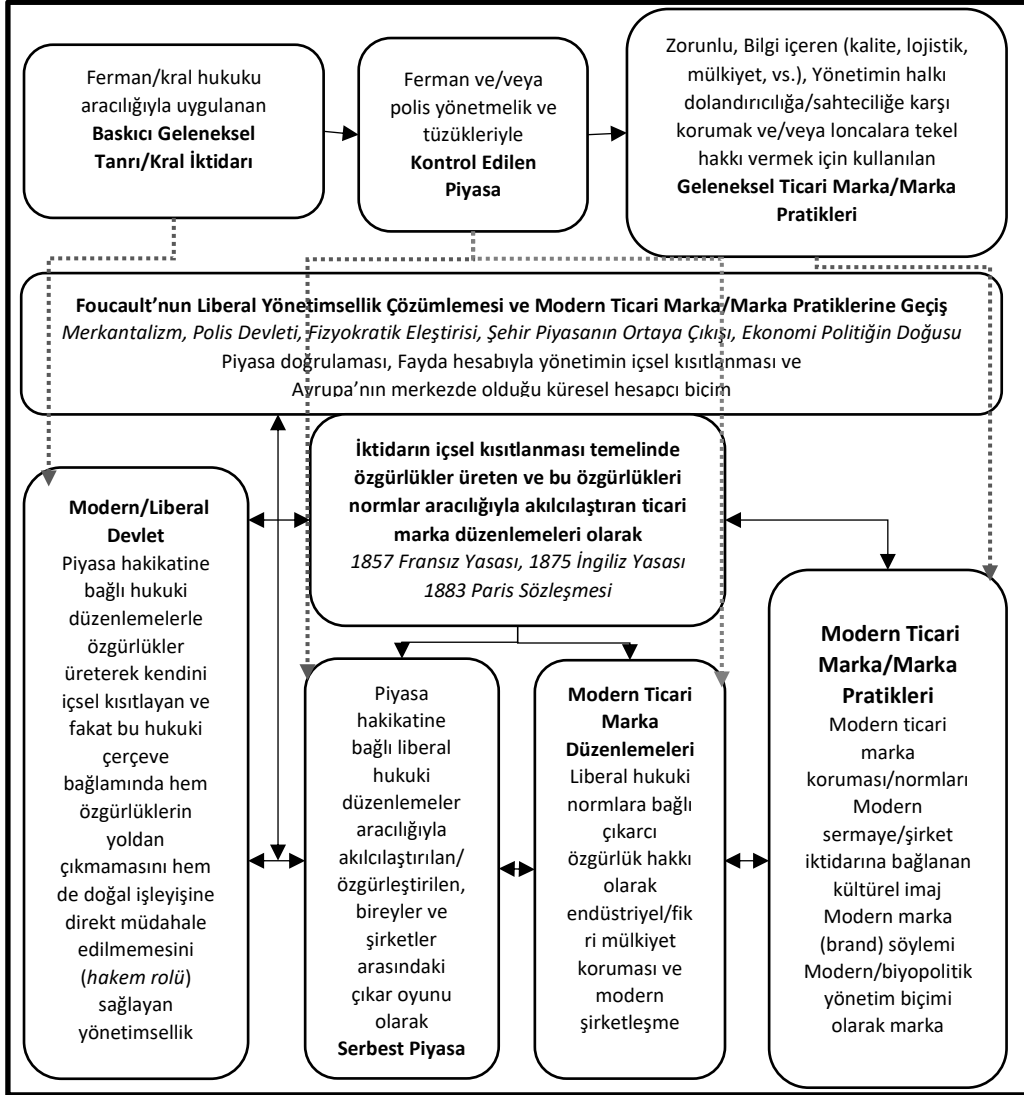
Marka ve ticari marka tarihine yönelik bu iki farklı tarihsel araştırma biçimi ve üç farklı yorumun bir taraftan marka ve ticari marka tarihinin bütünleşik olarak açıklanmasında çeşitli kafa karışıklıklarına neden olduğu diğer taraftan ise modern marka pratiklerinin çok yönlü yapısının anlaşılmasında önemli açılımlar sağladığı söylenebilir (Hollander, vd., 2005, s. 29). Nitekim markaların geleneksel ve modern işlevlerine bağlı şekilde yazında yer alan ve marka tarihine yönelik kafa karışıklıklarına neden olan anaakım sınıflandırmaların temelde toplumsal tarih araştırması ile düşünce tarihi araştırması arasında yapılan ayırmadan kaynaklandığı görülür. Hollander vd.'nin (2005, s. 32) belirttiği gibi bu ayırımı *“sorunlu”* bir ayırım olduğu fikrinden hareketle yine onların sözleriyle *“pazarlama düşüncesinin gerçek tarihinin pazarlama tarihini içermesi gerektiğine inanıyoruz”*. Buradan hareketle çalışmada Michel Foucault'nun toplumsal tarih ile düşünce tarihi arasındaki sınırdan açmış olduğu *“çok dar”*³ yolu takip ederek, marka ve ticari marka pratikleri tarihini yine Foucault'nun modern devletin soybiliminde açıkladığı yönetsel akılsallıktaki değişimlere bağlı açıklamanın marka tarihine yönelik kafa karışıklıklarını gidermede küçük ama anlamlı bir katkı sağlayabileceğini düşünüyoruz. Çünkü anaakım yazında yer alan geleneksel ve modern marka pratikleri arasındaki işlevsel ayırım yani geleneksel (*proto*) markaların bilgi içeren (mülkiyet, kalite, lojistik) işlevleri ile modern markaların reklamcılığa bağlı kültürel imaj içeren işlevleri arasındaki ayırım (Moore ve Reid, 2008, s. 430), marka pratiklerinin gerçek tarihini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Zira modern marka sadece sermaye birikimine bağlanan kültürel işlevleri açısından değil (Baudrillard, 2009), aynı zamanda modern iktidar/devlet düzenlemelerine bağlı özgürce kullanılabilen bir yasal mülkiyet hakkı korumasına sahip olması (Bently, 2008a), belli bir bilme biçimine (psikoloji, vs.) bağlı modern bir söylem olarak kurumsallaşması (Holt, 2002) ve nüfusu/tüketicileri hedefleyip onların doğal yaşamlarından beslenen modern/biyopolitik bir yönetim teknolojisi⁴ olması açısından da geleneksel marka pratiklerinden ayrılmaktadır (Arvidsson, 2005, s. 249; Zwick, Bansu ve Darmody, 2008). Çalışmada söz konusu ayrımları Foucault'nun modern devletin soybiliminde vurguladığı liberal/modern değişimlere bağlı açıklamak üzere takip edilen tarihsel izlek aşağıda yer almaktadır.

---

³ *“Benim tepki gösterdiğim şey toplumsal tarih ile düşünce tarihi arasında bir kopukluk olması. Toplum tarihçileri insanların nasıl düşünmeden eylemde bulduklarını, düşünce tarihçileri ise insanların nasıl eylemde bulunmadan düşündüklerini betimlemekle yükümlüdür”* (Foucault, 2021b, s. 101). *“Benim alanım düşünce tarihidir. İnsan düşünen bir varlıktır. İnsanın düşünüş tarzı topluma, siyasete, ekonomiye ve tarihe bağlıdır; çok genel, hatta evrensel kategorilere ve biçimsel yapılara da bağlıdır. [...] Toplumsal tarih ile biçimsel düşünce analizleri arasında –belki çok dar- bir yol, bir alan vardır; düşünce tarihçisinin yolu budur”* (Foucault, 2021b, s. 97).

⁴ *“Yaşamta ve ölüme bırakma”* iktidarı olarak biyopolitik, biyolojik bir tür olarak nüfus'un kendi doğal rastlantısallığını ölçeklendiren belli bir bilme biçimine dayalı küresel (makro) düzenleme mekanizmalarını gerektiren iktidar teknolojilerinin genel adıdır (Foucault, 2019a, s. 57; Foucault, 2018, s. 251; Foucault, 2007, s. 103-106; Lemke, 2016, s. 201; Özmakas, 2021, s. 125). Foucault'ya göre biyopolitik, 18. Yüzyılın ortalarından itibaren Batı toplumlarında egemen iktidarın simgelediği eski öldürme gücünün yerini, bedenlerin yönetimi ve yaşamların hesapçı biçimde işletilmeye bırakmasıyla işlerlik kazanmıştır. Foucault biyopolitiğin kapitalizmin vazgeçilmez bir ögesi olduğunu ve insan birikiminin sermaye birikimine uygun kılınmasının bioiktidarın çeşitli yöntem ve biçimleri aracılığıyla mümkün olduğunu belirtmiştir (Foucault, 2007, s. 103-104). Foucault'nun biyopolitikayı farklı düzlemler/ilişkiler bağlamında tartışması (Özmakas, 2020, s. 232-233) sonraki araştırmacıların biyopolitikayı sadece bedensel değil, zihinsel/psikolojik etkilerine bağlı açıklamalarına neden olmuş görünür (Hardt ve Negri, 2001). Teknik ve teknoloji ayırımı için Bkz. (Foucault, 2019a, s. 10).

Şekil 1: Çalışmada Foucault'nun Liberal Yönetimsellik Çözümlemesine Bağlı Takip Edilen Tarihsel İzlek

Yukarıdaki izlek takip edildiğinde çalışmada marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçişin, piyasanın/marka pratiklerinin geleneksel/baskıcı iktidara bağlanan tekniklerle (ferman, polis tüzüğü, vs.) denetlenmesinden, liberal/modern hukuki çerçeve zemininde özgürlükçü/biyopolitik yönetimine geçiş üzerinden okunması gerektiği tezinden hareket edildiği görülür. Bu tezi desteklemek üzere çalışmada öncelikle marka tarihine yönelik farklı yorumlara yer verilerek marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçişin hangi değişimlere/işlevlere bağlı işaretlendiği soruşturulur. Bu soruşturular özelinde modern yorumcuların endüstri devrimi, ulaşım/üretim imkânları ve piyasa/tüketim olanaklarındaki genişleme temelinde işaretledikleri geçişin, hukuki yorumcular tarafından eksik bir açıklama olarak eleştirildiği ve aslında bu geçişin özel mülkiyet hakkı koruması sağlayan (özgürlükler üreten) modern/liberal

yasalar temelinde de soruşturulması gerektiğini savundukları görülür. Nitekim hukuki yorumcular, modern yorumcuların temel aldıkları reklamcılığa bağlı kültürel imaj işlevi ile modern marka söyleminin 19. ve 20. Yüzyıllardaki ortaya çıkışı ve artan genişlemesinin modern ticari marka hukuku ve korumasıyla ilişkili olduğunu savunurlar (Petty, 2025, s. 95-97). Buradan hareketle 19. Yüzyılda çıkarılan ticari marka yasalarını (1857 Fransız, 1875 İngiliz, 1883 Paris Sözleşmesi) ortaya çıkaran bağlamı/yönetim biçimindeki değişimi soruşturmak üzere Foucault'nun liberal yönetsellik çözümlemesine bağlanılır (Foucault, 2019a; 2019b).⁵ Foucault'nun liberal yönetselliği (1) piyasa doğrulaması, (2) fayda hesabıyla yönetimin içsel kısıtlanması ve (3) Avrupa'nın merkezde olduğu küresel hesapçı biçim özellikleri üzerinden çözümlemesinden alınan destekle, 19. Yüzyılda çıkarılan (batılı) ulusal ticari marka yasalarının birinci ve ikinci özellik bağlantılı yani batılı yönetimlerin yeni bir *hakikat rejimine*⁶ geçmiş olmalarıyla ve Paris Sözleşmesinin ise üçüncü özellik bağlantılı yani Avrupa'nın merkezde olduğu küresel hesapçı biçim bağlantılı hukuki düzenlemeler olup olmadıkları tartışılır. Bu tartışmalara bağlı olarak çalışmada marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçişin sadece endüstri devrimi ve piyasa/tüketim olanaklarındaki artışla değil, aynı zamanda batılı devletlerin piyasa hakikatine bağlanan (özgürlükler üreten) bir yönetim aklına geçmiş olmalarıyla ilişkili olduğu savunulur. Son olarak ise Foucault'nun neoliberal akılsallığa bağlı çözümlemeleri çağdaş marka pratikleri bağlamında kısaca tartışılır. Çünkü çağdaş biçimiyle düşünüldüğünde markalar devletlerin zenginleşmesinin/kalkınmasının bir aracı olarak ulusal/uluslararası hukuki düzenlemelerle akılcı kıldıkları piyasa oyununda, nüfusun/tüketicilerin üretken performanslarından beslenen, yani yasal koruma aracılığıyla performatif artı değeri sahiplenen sanal bir mülk ve bir biyopolitik yönetim teknolojisi halini almış görünür (Gorz, 2011; Zwick ve Özalp, 2011).

2. Marka ve Ticari Marka Tarihine Yönelik Geleneksel, Modern ve Hukuki Yorum

Yazın incelendiğinde ekonomik mübadeleye/ticarete konu olan bir nesneyi diğerlerinden ayırt etmeyi mümkün kılan bir teknik olarak marka pratikleri tarihine yönelik üç (geleneksel, modern ve hukuki) farklı yorumun yapıldığı görülür. Antropolojik ve toplumsal tarih bakışıyla marka tarihini inceleyen araştırmacılardan gelen geleneksel yorum, marka (*brand*) pratiklerinin antik/ortaçağ ticaretinde kullanılmış olduğu yönünde kanıtlar sunar (Bastos ve Levy, 2012, s. 351; Eckhardt ve Bengtsson, 2010; Gaski, 2020; Geniş, 2022; Moore ve Reid, 2008; Wengrow, 2008). Örneğin Moore ve Reid'e (2008, s. 422) göre (*proto*) markaların tarihi, ürün menşeiini belirtme, kalite bilgisi verme ve lojistik işlevleri açısından antik dönemlere (Antik Mezopotamya, İndus Vadisi, Çin, vs.) kadar takip edilebilir. Wengrow'a (2008) göre ise M.Ö. 3000'li yıllarda antik Mezopotamya ve Antik Mısır'da ticareti yapılan ürünleri işaretlemek için kullanılan mühür/imza pratikleri modern markalaşma çabalarına yönelik ilk girişimlerdir. Geleneksel marka işlevlerine bağlanan söz konusu pratikler incelendiğinde bu pratiklerin ticarete konu olan nesnenin mülkiyetini gösteren mühür/silindir damga/imza (*seal*) örnekleri oldukları ve dönemin egemen iktidar biçimi ile kültür öğelerinin (tanrı/kralların kabul sahneleri, savaş sahneleri, tapınma sahneleri, vs.) anlaşılmasında önemli ipuçları verdikleri görülür (Özgüç, 2005, s. 40-44;

⁵ Çünkü Foucault'nun liberal yönetsellik çözümlemesi geleneksel iktidar tekniklerinden modern yönetim teknolojilerine geçişi açıklamada oldukça yetkin bir açılım sağlamaktadır (Lemke, 2016, s. 246).

⁶ "Bu yeni durumda söz konusu olan, hükümdarın nasıl tanrısız yasalarla, doğa ve ahlak yasalarıyla uyumlu yönetebildiği veya devlet aklının devletin gücünü en üst seviyeye nasıl çıkaracağını sorgulaması değildir" (Lemke, 2016, s. 250). Burada piyasa "yönetim pratiğinin doğrulandığı ve yalanlandığı" bir "doğrulama sahasına/hakikat rejimine" dönüşür (Foucault, 2019b, s. 20-30). "Devlet bu durumda kendi yasasını ekonomiye dayatmaz, bilakis ekonominin yasalarına göre yönetir" (Lemke, 2016, s.253). Ayr. Bkz. Dipnot 49, 50 ve 51.

Özgüç, 2006). Fakat geleneksel yorumcuların antik ve ortaçağ dönemlerine ilişkin marka pratiklerini sadece alıcı ve satıcı arasındaki ilişkileri düzenleyen bir pazar pratiği olarak incelemeleri ilgili dönemlerdeki iktidar biçimleriyle marka pratikleri arasındaki ilişkiler hakkında fikir edinmemizi engellemektedir. Zira geleneksel yorumcuların temel iddiası modern biçime uygun/benzer nitelikteki marka pratiklerinin antik ve ortaçağ ticaretinde/ekonomisinde de bulunabileceğine yönelik tarihsel kanıtlar sunmaktır (Geniş, 2022; Wengrow, 2008).

Geleneksel yorumun bu iddiasına karşılık bazı geleneksel ve modern yorumcular, geleneksel ve modern marka pratikleri arasında giderek genişleyen bir işlevsel ayırım yapılması gerektiğini vurgularlar. Örneğin Moore ve Reid (2008, s. 430) modern markaların, geleneksel (proto) marka bilgi içeriklerinin ötesinde statü/güç, değer ve marka kişiliğinin gelişimi dâhil olmak üzere daha karmaşık imaj özelliklerini içerdiğini savunur. Holt (2008, s. 22) modern marka pratiklerinin, (1) kitle iletişim araçlarıyla inşa edilen bir kitle kültürüne bağlanması, (2) tüketici tercihlerini yönlendirme/kolaylaştırmada bilişsel bir yöntem içermesi, (3) tüketime bağlanan kitlesel kültürel anlamlar vasıtasıyla kimlik inşası gerçekleştirebilmesi, (4) kültürel fırsata (opportunity) bağlanan yeni sömürgeci yöntemler içermesi ve (5) bilgi asimetrisi ile büyü (magic) uygulamalarıyla tüketicileri ikna etme yetenekleri açısından geleneksel marka pratiklerinden ayrıştığını belirtir. Aaker'e (1991, s. 7) göre ise "markalar uzun süredir ticarette rol almasına rağmen, markalaşma ve marka çağrışımlarının rakipler için bu kadar merkezi hale gelmesi 20. yüzyıla kadar gerçekleşmemiştir". Holt'a (2002, s. 80-81) göre modern marka pratikleri Fredrich Taylor'ın bilimsel yönetim teknikleri ve reklam endüstrisinin gelişimiyle Sigmund Freud'un psikanalitik (bilinçdışı) yöntemlerinin marka ve pazarlama pratiklerinde kullanılması bağlamında mümkün olmuştur. Bu açıdan Holt (2002, s. 80) modern marka söyleminin iki sütun üzerine inşa edildiğini savunur. Bunlar, soyutlama (abstraction) ve kültürel mühendisliktir. Burada soyutlama ve kültürel mühendislik stratejileriyle açıklanan modern marka söylemi, markaların semboller, metaforlar ve alegoriler aracılığıyla, psikolojik ve sosyal özellikleri temsil etmede reklamlar aracılığıyla dile getirilmesiyle bağlantılıdır (Holt, 2002, s. 80; Levy, 1959).⁷

Modern yorumcuların tezine göre modern marka pratikleri 18. ve 19. yüzyıllarda endüstri devrimi bağlantılı kitle üretiminin mümkün hale gelmesi, endüstriyel ölçeğin gelişmesi, pazar/tüketim olanaklarının gelişmesi, uzak mesafeli/uluslararası pazarların oluşması ile üreticilerin/tüketicilerin markaları bir itibar, imaj ve güven hakkı/kaynağı olarak özgürce kullanabilmelerini/algılamalarını sağlayan değişimlerin bir sonucu olarak görülmelidir (Levy ve Rook, 1999, s. 144). Bu açıdan modern yorumcular, modern marka pratiklerinin başlangıcını 18. Yüzyıl İngiltere'sinde endüstri devrimi sonrası tüketici markalarının ve daha sonra 19. Yüzyıl Amerika'sında patentli ilaç markalarının ortaya çıkışıyla ilişkili olduğunu savunarak, modern akademik incelemeye konu olması bakımından modern marka söyleminin ortaya çıkışını 20. Yüzyılın ilk onlu yılları olarak işaretlerler (Holt, 2006, s. 299; Room, 1987, s. 14). Modern marka söyleminin bir tesadüf sonucu oluşmadığını savunan Holt (2002, s. 81) bu ortaya çıkışın, "bu çağda pazarlamanın, çoğunlukla dağıtım ile ilgili düşük profilli bir işlevden üst düzey yönetim için önemli bir stratejik araca ve yarı profesyonel bir ticaretten akademik araştırma, eğitim ve genişleyen doktora programlarıyla desteklenen meşrulaştırılmış bir bilime dönüşmesiyle"

⁷ Markaların ekonomik olmaktan öte dilsel ve ideolojik bir gösterge olarak işlevlendirildiği tezinden hareket eden kültür eleştirisine bağlı araştırmalar marka imaj üretiminin tüketim kültürünün/toplumunun temel bileşeni olduğunu kabul ederler (Baudrillard, 2009). Foucault açısından tüketim toplumu odaklı bu kültürel/sosyolojik analizin neoliberal üretim odaklı tüketim analizi nazarında hiçbir anlamı yoktur (Foucault, 2019b, s. 190).

mümkün olduğunu savunur. Modern marka söyleminin pazarlama disiplininde ilk olarak Butler'da (1914, s. 189) yer aldığı ve Pazarlama Dergisinin (*Journal of Marketing*) ilk sayısından (Nixon, 1936, s. 13) itibaren yazında takip edilebildiği görülür (Gaski, 2020, s. 518).

Diğer taraftan hukuki yorumculara göre modern marka pratiklerinin gelişimi sadece üretim ve tüketim olanaklarını artıran ve serbest mübadelesini mümkün kılan değişimlere bağlı değil, aynı zamanda ticari marka haklarının korunmasına ilişkin mahkeme pratiklerine ve bu pratikler temelinde çıkarılan yasalar bağlamında açıklanmalıdır. Nitekim hukuki yorum, marka (*brand*) kavramı yerine ticari marka (*trademark*) kavramından hareketle ticari markaların tarihini hukuki ve politik bağlamları açısından açıklamaya çalışan ve çoğunlukla ticari marka tarihini geleneksel yoruma uygun şekilde antik/orta çağ dönemlerinden modern döneme kadar takip etme eğiliminde olan araştırmaları temel alır (Ladas,1975; Paster, 1969; Ruston, 1955; Schechter, 1925; Schechter, 1927).

Hukuki yorumculara göre ticarete mülkiyeti ve/veya üreticilerin sorumluluklarını⁸ belirleyebilmek amacıyla kullanılan ticari marka örnekleri antik ve orta çağ dönemlerinde bulunabilir (Ladas, 1975, s. 3-4; Ruston, 1955, s. 130-143). Örneğin Paster (1969, s. 552) farklı kullanım amaçları olduğunu belirtmekle birlikte Antik Roma döneminde ticari marka işaretlerinin “*hatalı işçiliğin cezalandırılabilmesi ve düşük kaliteli mallar için sorumluluk kaynağının kesinlikle belirlenebileceği bir hükümet düzenlemesi özelliği gösterdiğini*” belirtir. Ladas (1975, s. 4) antik dönem ticari marka işaretlerinin “*kamu otoriteleri tarafından bir verginin ödenmesi için yapılandırılan resmi işaretler veya bir devlet tekelinin varlığını ifşa etmenin bir yolu veya bir üretici ile işçileri arasındaki hesapların kapatılması için kullanılan bir araç*” olduklarına değinir. Yine Ladas (1975, s. 4) orta çağ itibarıyla ticari marka işaretlerinin reklamcılığa bağlanan modern niteliklerinin yavaş yavaş ortaya çıkmış olabileceğini belirtse de bu pratikleri harekete geçiren temel etkenin bireysel ilgi/çıkar (*individual interest*) değil, kamu otoritesi (*public authority*) olduğunu savunur. O’na göre (1975, s. 5) orta çağ ticari marka pratikleri “*çoğunlukla zorunludur ve nadiren gönüllüdürler. Bunlar, halkı hilelerden korumak amacıyla hükümdar tarafından dayatıldı. Bu tür zorunlu (compulsive) işaretlerin herhangi bir taklidi için çok ağır ve hatta korkunç cezalar verildi*”⁹.

Ticari marka pratiklerinin orta çağdaki genel işleyişi lonca (*guilt*) sistemi¹⁰ aracılığıyla yürütülürdü. Lonca sisteminin marka pratikleri açısından önemi Paster’ın (1969, s. 555) sözleriyle şu şekilde açıklanabilir. “*Kural olarak, bir kişi usta zanaatkâr olduğunda, bir marka seçmesi, ürettiği tüm mallarda bunu kullanması ve tüm hayatı boyunca bunu koruması gerekiyordu. Bir markanın kullanımı zorunluydu, topluma karşı görevinin bir parçasıydı ve ortaçağ zanaat loncalarının katı toplumsal düzeni tarafından talep ediliyordu*”. Ladas (1975, s. 5) “*lonca örgütlenmesinin, kökeninde bir polis önemi*” olduğunu, Schechter (1925, s. 164) ise

---

⁸ Schechter’ın (1925, s. X) belirttiği üzere “*bunlar (ticari markalar) ilk başta üreticiler tarafından kendi çıkarları için genel olarak benimsenmedi, ancak düşük ağırlık, düşük kaliteli malzeme veya kötü işçilik için sorumluluğu belirlemek amacıyla kamu yararına kendilerine dayatıldı... Bugün polis tarafından alınan parmak izleri gibi, bir haktan ziyade bir sorumluluk oluşturuyorlardı*”.

⁹ Örneğin “*14. yüzyılda Palatine Elektörü, sahte şarap satışının en büyük aldatmacalardan biri olduğunu belirten ve Rudesheimer adıyla sıradan şarap satan bir hancıyı asarak cezalandıran bir ferman yayınladı*”. “*IX. Charles’ın 1564’te yayınladığı bir kraliyet fermanı, marka taklitçilerini, ölüm cezasına çarptırılan kalpazanlarla aynı kategoriye koydu*” (Paster, 1969, s. 556).

¹⁰ Loncalar ortaçağda kral hükmüyle belli bir üretim veya ticaret alanında (kısmen) tekel olma hakkına sahip olan zanaatkâr veya tüccar topluluklarıdır (Paster, 1969, s. 555).

bu örgütlenmenin zorunlu/polis marka işaretlerine bağlı yürütüldüğünü savunur.¹¹ Üretim işaretleri olarak bilinen bu marka pratikleri, loncanın standartlarını karşılamayan düşük kaliteli mal üreticilerini cezalandırmak ve lonca üyelerinin tekeli sürdürmek için kullanılırdı.

Hukuki yorumcular ticari marka korumasının “*halkın aldatılmasını engelleme*” ve lonca üyelerinin iyi niyetini/tekeli koruma çerçevesinde ortaya çıktığını kabul etmekle birlikte, bir polis önlemi olarak aldatma eyleminin (*action of deceit*) önlenmesi gerekçesiyle genel (*common*) hukuka dâhil olduğunu belirtirler (Schechter, 1927, s. 819). Nitekim Fransa’da 1789 Devrimi sonrası 1791’de loncaların kaldırılmasıyla¹² sahtecilikte ortaya çıkan artışı engellemek isteyen hükümet çeşitli kararnameler/yasalar çıkarmış¹³ ve bu düzenlemeler 1857’de “Üretim ve Mal Markası Yasası”yla sonuçlanmıştır.¹⁴ Ayrıca 1857’de çıkarılan bu yasa mülkiyet hakkı yaratmak üzere bir tescil sistemi kurulmasını sağlamış ve böylece Fransız şirketlerin diğer ülkelerdeki marka hakları ile yabancı şirketlerin Fransa’daki haklarını korumaya yönelik düzenlemelerin hukuki zemine yerleşmesini mümkün kılmıştır (Petty, 2016, s. 304-305). Diğer taraftan İngiltere ve Amerika’da ticari marka korumasının aldatma eylemi (*passing off action*) ve haksız rekabeti (*unfair competition*) düzenlemeye ilişkin mahkeme pratiklerinin bir parçası olarak geliştiği söylenebilir (Ladas, 1975, s. 8; Schechter, 1927, s. 821). Zira Birleşik Krallık ve Amerikan yasasını şekillendiren Anglosakson geleneğinde 19. Yüzyıla kadar marka isimleri üzerindeki haklar tekel statüsünün (1623) sınırlandırılması tüzüğü,¹⁵ Blancard V. Hill ve Blofeld V. Payne davası¹⁶ gibi mahkeme pratikleri¹⁷ ve lonca teşkilatlarının gerilemesi¹⁸ çerçevesinde düzenlenmiş görünür (Bently, 2008b, s. 7; Duguid, Lopes ve Mercer, 2010, s. 12). Bu açıdan özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısı İngiltere’de modern ticari marka hukukunun karakteristik özelliklerinin çoğunun gelişimine tanıklık etmiştir (Bently, 2008a, s. 3). Bu gelişimler kısaca ticari markanın kökenini gösteren bir işaret olarak yasal tanınması, 1876’da merkezi bir sicil sisteminin kurulmasıyla,¹⁹ biri tescile diğeri pazarda kullanıma dayalı ikili bir koruma sisteminin

¹¹ Foucault’nun 16. ve 17. Yüzyıllarda piyasayı polis yönetmeliklerine bağlı işleyen bir adalet sahası olarak açıkladığı üç özellik bu yorumlarla uyumlu görünür. “*Bu sistem –düzenlemeler, adil fiyat, dolandırıcılığın cezalandırılması- sayesinde piyasa, alışveriş esnasında ortaya çıkan ve fiyat üzerinden ifade edilen bir adalet sahası olarak işliyordu*” (Foucault, 2019b, s. 28).

¹² 17 Mart 1791’de yürürlüğe giren Allarde Kararnamesi’yle Fransa’da loncalara verilen haklar ve ayrıcalıklar ortadan kaldırılarak, ticaret ve sanayi özgürlüğü getirilmiştir (Vardi, 1988).

¹³ 1803’te Fransa, bir başkasının mührünü kendi mührü gibi gösterme eylemini ve başkalarının adını kötüye kullanmayı veya üretim alanlarının adını haksız yere kullanmayı suç sayan “Fabrika, Üretim ve İşyeri Yasası”nı çıkardı (Petty, 2016, s. 104-107). 1824’te bu yasa, üreticilerin adlarını ve yerlerini taklitten korumak için genişletildi (Duguid, 2009, s. 24).

¹⁴ Osmanlı Devleti’nde Alamet-i Farika Nizamnamesi 29 ağustos 1871’de (24 Cemaziye’l-Ahir 1288) Fransız Kanunundan bazı ufak değişiklikler yapılarak edinilmiştir (Arseven, 1950, s. 825).

¹⁵ “*Bu tüzük, icatlar hariç tüm tekelleri geçersiz ilan etti. Bu düzenleme, modern patent hukukunun temelini ve endüstriyel mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin ilk gerçek yasama eylemini oluşturur*” (Ladas, 1975, s. 6)

¹⁶ Bu dava sonucu alınan karar, markanın kullanımından doğan mülkiyet hakkının tanınmasına yönelik açık bir çıkarımla sonuçlanmıştır (Paster, 1969, s. 565).

¹⁷ “*Kralın mahkemelerinde ticari markalara ilk atf, 1656’da ilk kez bildirilen, Southern V. How davasında, 1618’de, Elizabeth döneminde bir kumaşçının markasının ihlaliyle ilgili olarak, Common Pleas yargıcı Dodderidge tarafından düşürüldüğü bildirilen alakasız bir anımsatıcı hükümdür*” (Schechter, 1925, s. 6). Schechter’in (1925, s. 10) belirttiği üzere krallık mahkemelerince verilen bu kararlar iki hak biçimi arasında salınıp durmaktaydı. İlki “*şüphesiz bir adamın kendi imalatı olan bir şeyi kendi imalatı olarak satma itibarına sahip olma hakkı*”, ikincisi “*diğer insanların kendi imalatı olmadığı halde sahtekârca kendi imalatı olduğunu söylemelerini engelleme hakkı*”.

¹⁸ Birleşik Krallıkta lonca sistemi 17. Yüzyıllardan itibaren düşüşe geçmiştir. (Duguid, Lopes ve Mercer, 2010, s. 12)

¹⁹ İngiltere’de tescil 1875 Ticari Marka Tescil Kanunu’nun yürürlüğe girmesiyle 1876 yılında başlamıştır. O zamana kadar, ticari markayı bir mülkiyet olarak kabul eden yasal düzenleme bulunmamaktaydı (da Silva ve Guimaraes, 2014, s. 798).

ortaya çıkması, ticari markanın mülkiyet (*property*) nesnesi olarak kavramsallaştırılması²⁰ ve yabancı topraklarda markaların korunması için uluslararası düzenlemelerin geliştirilmesidir (Trade Marks Registration Act, 1875).²¹ Benzer şekilde Amerika'da 1870 yılında federal ticari marka yasasının kabulü, patent ofisinin açılarak 1873 yılından itibaren düzenli raporlar yayınlamasını sağlamıştır. Bu yasa 1946 Lanham Yasasına bağlı düzenlemelere kadar yürürlükte kalmıştır (Duguid, Lopes ve Mercer, 2010, s. 13).

Ticari marka haklarının ulusal yasalar ve karşılıklı antlaşmalar aracılığıyla düzenlenmeye çalışıldığı bu dönemin ardından 20 Mart 1883'te çok taraflı uluslararası bir anlaşma olan Endüstriyel Mülkiyetin Korunmasına Yönelik Paris Sözleşmesi (*Paris Convention for the Protection of Industrial Property*) imzalanmıştır (Ladas, 1975: 67). Bu sözleşme sırasıyla Roma (1886), Madrid (1890-91), Brüksel (1900), Washington (1911), Lahey (1925), London (1934), Nice (1957), Lisbon (1958) ve Stockholm (1967) görüşmelerinde revize edilmiş ve 1979'da değiştirilmiştir (Ladas, 1975; WIPO, 2025).²²

Sonuç olarak ticari marka hukukunun 19. Yüzyıl ikinci yarısı ve sonrasındaki gelişimi ticari marka işaretlerinin aldatma, sahtecilik ve dolandırıcılığı engelleme amacıyla (zorunlu olarak) kullanılmasından tescilli bir mülkiyet hakkı olarak önce endüstriyel mülkiyet hukukunun ve daha sonra fikri mülkiyet hukukunun bir parçası haline gelmesini sağlamış görünür (Bently, 2008b, s. 30; Ladas: 1975). Wilkins'in (1992, s. 88) deyişle "19. Yüzyılın sonlarından itibaren yasal olarak desteklenen ticari markalar temel maddi olmayan varlıklar haline geldi ve modern işletmenin temelini oluşturdu". Nitekim hukuki yorumcular modern yorumcuların teorilerini geliştirmek üzere temel aldıkları marka söyleminin ancak 20. Yüzyılın ilk onlu yıllarında ortaya çıktığını belirtmekle birlikte Petty (2016, s. 98), ilgili yıllarda marka pazarlaması (*brand marketing*)²³ ve marka yöneticiliği (*brand managers*) kavramlarına yönelik yoğunlaşan akademik ilginin modern ticari marka hukukunun gelişimiyle bağlantılı olduğunu belirtirler (Low ve Fullerton, 1944; Petty, 2016; Petty, 2025, s. 95-97). Çünkü bu dönem hem Freud'un bilinçdışı teorisi ve davranış temelli araştırmalar aracılığıyla reklam endüstrisinin marka değerinin²⁴ artırılmasındaki baskın etkisinin anlaşıldığı (Schwarzkopf, 2010) hem de yasal düzenlemelerin reklam verenlerin şikâyetlerine²⁵ duyarlı hale geldiği bir dönem olarak (Bartholomew, 2008, s. 4) modern marka söyleminin yükselişinin "Altın Çağı" olarak tanımlanmıştır (Petty, 2016, s. 95).

3. Marka ve Ticari Marka Pratikleri Tarihini Foucault Bağlantılı Soruşturmak

Üst bölümde açıklanan marka ve ticari marka tarihine yönelik (özellikle hukuki kavrayıştan gelen) yorumlar modern marka pratiklerinin ortaya çıkmasının endüstriyel gelişim, pazar/tüketim olanaklarının artması, vs. gibi piyasa pratiklerindeki genişlemeye bağlı olduğu

²⁰ 1875'te çıkan yasayla birlikte marka korumasında aldatma davranışını engellemeyi amaçlayan genel mahkeme kararları yerini ticari markaların mülkiyet olarak tesciline bağlı korunmasına bırakmıştır (Bently, 2008b, s.15).

²¹ Ticari markaların mülk olarak uluslararası korunmasına yönelik ilk çabalar tüccar mallarının korsanlığa karşı korunması ile yurtdışında İngiliz ticari markaları için koruma talep eden hükümet çevrelerinden gelen taleplerden kaynaklanmaktaydı. "1858'den itibaren İngiliz tüccarlar, haklarının bir tür uluslararası tanınmasını elde etmek için hükümetin yardımını aradılar". 1862'deki Sheffield Yasa Tasarısı ve sonrasındaki tartışmalar bu çabalara örnek gösterilebilir (Bently, 2008a, s. 14). Kısa süre sonra 1883'te Uluslararası Paris sözleşmesi imzalanacak ve İngiltere 17 Mart 1884 bu sözleşmeyi imzalayacaktır (Bently, 2008a, s. 4).

²² Türkiye sözleşmeye 10 Ekim 1925 tarihinde taraf olmuştur (WIPO, 2025).

²³ Petty (2025, s. 97) ticari marka reklamcılığının ilgili yıllarda marka reklamcılığına dönüştüğü bu süreci kapsamlı şekilde açıklar.

²⁴ Petty (2025, s. 106) çağdaş marka değeri söyleminin bu dönemde ortaya çıktığını savunur.

²⁵ Çünkü "marka pazarlamacıları, marka anlamı yaratan reklam harcamaları yoluyla ticari markalara yatırım yapma çabalarının hukuk sistemi tarafından korunması gerektiğini savundular" (Petty, 2025, s. 108).

kadar, kendini içeriden kısıtlama ilkesi temelinde liberalleşen batılı devlet aklındaki değişimlere bağlı olarak soruşturulması gerektiğine yönelik kanıtlar sunar. Çünkü Foucault'nun liberal yönetimselliğe bağlı açıkladığı modern devlet, bir taraftan piyasa hakikatine ve faydacı ilkelere bağlı yönetimin sınırlarında hareket etmeyi nitelerken, diğer taraftan rekabetçi piyasanın etkin işleyişine yönelik yasal özgürlük alanları yaratmalıdır (Foucault, 2019b, s. 53). Yani neoliberal kavrayışla açıklarsak liberal devlet bir hukuki çerçeve oluşturarak oynanışına direkt müdahale etmek zorunda kalmayacağı piyasa oyununun etkin çalışmasını sağlamalı ve böylece kendi akılsallığını desteklemelidir (Foucault, 2019b, s.135).²⁶ Bu açıdan modern devletin piyasaya ve aktörlerine doğrudan müdahale etmek yerine, piyasanın belli norm/kurallara bağlı 'doğal' işleyişini mümkün kılacak yasal düzenlemeler oluşturan ve böylece kendi içsel kısıtlama ilkesinin akılsallığını da destekleyen bir yönetim biçimi olduğu söylenebilir.

Modern yorumcuların belirttikleri şekliyle, modern markaların kültürel imaj üretimi ve reklamcılığa bağlanan işlevleri ancak şirketler ile tüketiciler arasında oynanacak bu oyunun (özgür piyasa) liberal kuralları belirlendikten sonra anlam kazanacaktır. Yani modern markaların reklamcılığa bağlı anlam üretimlerini, ticari itibarlarını, kültürel imaj/kimlik öğelerini, vs. bir özel mülkiyet hakkı olarak korumaya ilişkin yasal düzenlemeler olmaksızın şirketler için (stratejik/uzun süre) avantajlı iş yapma aracı haline gelmeleri mümkün görünmemektedir (Wilkins, 1992; Petty, 2025). Daha açık ifadeyle modern markaların şirketler için bir stratejik avantaj/kârlılık kaynağı haline gelmesi markaların hukuki bir korumayla şirketler tarafından 'özgürce' kullanılabilir bir mülkiyet hakkının kaynağı haline gelmesiyle ilişkilidir.²⁷ Nitekim bu ilişki aynı zamanda marka pratiklerini bir geleneksel iktidar tekniği ya da zorunlu/polis işareti olmaktan, nüfusu/tüketicileri hedefleyen ve onların doğal davranışlarını ölçeklendirip biçimlendiren belli bir bilme biçimi/hukuki norma dayalı biyopolitik bir yönetim teknolojisi haline gelmesini de açıklamaktadır. Çünkü bu liberal dönüşüm marka pratiklerinin yönetimin/iktidarın dürüst işlem yapılmasını ağır cezalarla kontrol etmek için zorunlu tuttuğu bir işaretleme tekniği olarak kullanılmasına son vererek, liberal hukuki çerçeve bağlamında şirketler için hem bir endüstriyel/fikri mülkiyet hakkı hem de nüfusu/tüketicileri doğal davranışları ölçeğinde yönetmek/manipüle etmek için özgürce kullanabilecekleri bir modern strateji (*brand*) halini almasını sağlamış görünür.

Bu açıdan marka pratiklerini zorunlu bir hükümet/polis uygulaması olmak ya da aldatma eylemi çerçevesinde ölüm cezasına varan bir suçun nedeni olarak tanımlamaktan, ticaretin ve piyasa olanaklarının genişlemesi bağlamında bir zenginleşme/gelişme aracı biçiminde sorunsallaştırarak şirketlerin özel mülkiyet hakkı haline getiren liberal yönetsel akılsallık biçimi soruşturulmalıdır. Bunun için bu bölümde öncelikle Foucault'nun liberal yönetimselliğe uzanan araştırma serüveni kısaca açıklanacak ve daha sonra liberal devlet aklına bağlı çözümlendiği değişimler/özellikler ticari marka pratikleri tarihi bağlamında tartışılacaktır.

²⁶ Foucault'nun (2019b, s. 136) 1939'da düzenlenen Lippman Kolokyumu'na atıfla belirttiği gibi "*Liberal ekonomi ikili hakemliğe tabidir: bir yandan fiyatlar aracılığıyla kendilerine sunulan ürün ve hizmetleri kendi kıstaslarına göre doğal olarak seçen tüketicilerin hakemliğine, diğer yandan da piyasanın özgürlüğünü, sadakatini ve etkinliğini temin eden devletin kararlaştırılmış hakemliğine*". Bu açıdan Foucault kapitalizmin tarihinin ancak ekonomik-kurumsal bir tarih olarak ele alınabileceğini savunur. Bu yöndeki tartışması için Bkz. (2019b, s. 133-153)

²⁷ Markaların bir mülkiyet hakkı olarak ulusal ve uluslararası yasalar aracılığıyla korunmasının ticaretin/piyasanın genişlemesi bağlamında tüccarların/üreticilerin hak arayışları ile yönetimin zenginleşme/gelişme ve "*doğru*" yönetme arayışları arasında kurulan tuhaf bir dengenin sonucu olduğu söylenebilir (Bkz. Foucault, 2019a, s. 269; Foucault, 2019b, s. 21).

3.1. Foucault'nun Liberal Yönetimselliğe Uzanan Serüveni: Bir Kısa Açıklama

Bilindiği üzere Foucault, liberal yönetimsellik ile ilgili görüşlerini 1978-1979'da College de France'da verdiği *Biyopolitikanın Doğuşu* derslerinde açıklamıştır. 10 Ocak 1979'da başlayan bu dersler, Foucault'nun iktidar çözümlerinde daha önce kullandığı geleneksel (Thomas Hobbes, *Leviathan*) modelleri eleştirdiği ve iktidarı “özgür özneler”in “eylemleri üzerinde eylemde bulunan bir eylem kipi” olarak “yönetim”²⁸ pratikleri üzerinden çözümlenmesiyle sonuçlanan serüveni bağlamında şekillenmiştir (Foucault, 2021a, s. 73-74). Kısaca Foucault düşüncesinde “iktidardan yönetime geçiş”i²⁹ mümkün kılan bu serüven, Foucault'nun klasik hukuki ve klasik Marksist iktidar kavrayışlarına bağlı olmayan alternatif bir hipotez geliştirmek üzere giriştiği ve kurumsal mikro iktidar analizleriyle, makro nüfus düzenlemelerine odaklanan biyopolitik iktidar görüşlerini bütünleştiren ve aynı zamanda özgür öznelerin yönetimini de çözümlenmeye dâhil etmesini mümkün kılan önemli bir kırılma ve süreklilik anını temsil eder (Lemke, 2016; Özmakas, 2021). Bu açıdan Foucault'nun iktidarı yönetim pratiklerine bağlı inceleme tercihi bir taraftan baskıcı/hukuki iktidar anlayışlarına koyduğu mesafeyi açıklarken, diğer taraftan makro iktidar (devlet/nüfus düzenlemeleri) analizinin mikro iktidar (kurumsal/özne) analizleriyle bütünleşik uygulanabileceğini göstermesi açısından önemlidir (Foucault, 2019a, s. 312). Lemke'nin (2016, s. 217) savunduğu gibi “yönetim kavramı Foucault'nun “devlet” ve “öznellik”ten oluşan ve önceki çalışmalarını belirlemiş olan ikili problem bloğuna verdiği yanittir”. Yani öznenin özgürlüğü ile devletin iktidarı birbirlerine dışsal değildir (Lemke, 2016, s. 218).

Modern devletin ancak yönetsel tekniklerinden hareketle anlaşılabilirliğini belirten Foucault,³⁰ nüfus üzerine yoğunlaşan, ekonomik bilgiye dayalı bu yönetim devletinin, güvenlik düzenekleriyle kontrol edilen bir topluma denk geldiğini savunur.³¹ Devleti “bir yönetim biçimi”³² haline getiren pratiklerden hareketle açıklayabilmek üzere Foucault,³³ ruhların (Tanrısal selamet, yasa ve hakikate bağlı) yönlendirilmesi biçiminde yönetselliğin önceli olduğunu savunduğu Hristiyan Pastorallığı'ni³⁴ çözümler (Foucault, 2019a, s. 165).³⁵ Ruhların *pastoral* idaresinden insanların politik yönetimine geçişi ise Foucault, *pastoral karşı isyanlarla*

²⁸ Foucault'nun çalışmalarında ilk kez 1975'te *Abnormals* başlıklı ders dizisinde ortaya çıkan *yönetim* kavramı disiplinci biçime uygun şekilde bireylerin iradesinin nakli, devlet aygıtı ve bu aygıtların işleme koşulu olarak insanların genel yönetim tekniği şeklinde açıklanmış olsa da ruhların yönetime kadar genişleyen bir çerçevede analiz edilmiştir (Foucault, 2019b, s. 291; Özmakas, 2020, s. 231). Fakat özellikle 1978 yılı derslerinde yönetim kavramı tarihsel bağlamları içinde “kendiliğın yönetiminden başkalarının yönetimi”ne tüm “insan idaresi” meselelerini (aile, devlet, vs.) kapsar nitelikte tartışılmıştır (Lemke, 2016, s. 215-216).

²⁹ Sennelart'a göre “1978 dersinde gerçekleşen “iktidar”dan “yönetim”e geçiş, yönetsel çerçevenin eleştirilmesinden değil, bu çerçevenin disiplinlerin analizinde yerini bulamayan yeni bir nesneye, devlete doğru genişlemesinden kaynaklanır” (Sennelart, 2019, s. 286).

³⁰ “Esas olan devletin sırrını ortaya çıkarmak değil, devlet sorunsalını dışardan ele almak, yönetsellik pratiklerinden yola çıkarak incelemektir” (Foucault, 2019b, s. 65).

³¹ Modern devletin yönetsellik tekniklerine bağlı incelenmesi gerekliliğini Foucault, “disiplinler konusunda yapmayı denediği üçlü dışarı çekme hamlesini sürdürme” gerekçesiyle açıklar (Foucault, 2019a, s.104).

³² Çünkü “devlet soğuk bir canavar değil, belli bir yönetim biçiminin ortaya koyduğu ilişkiler bütünüdür” (Foucault, 2019b, s. 8).

³³ “Sorun, devletin hangi anda, hangi koşullar ve biçim altında insanların bu bilinçli pratiklerinin içinde programlanmaya, gelişmeye başladığıdır” (Foucault, 2019a, s. 219)

³⁴ Çünkü “pastoral iktidarın bakış açısından bakmak, iktidar yapıları analizinin [...], strateji ve taktik biçiminde okumaya ve analiz etmeye imkân tanır” (Foucault, 2019a, s. 197).

³⁵ Çünkü “modern (batılı) devlet, “politik” ve “pastoral” iktidarın karmaşık birlikteliğinin bir sonucudur” (Lemke, 2016, s. 219).

birlikte, klasik epistemenin kuruluşu döneminde (1580-1650),³⁶ sadece belli türden aklın hükmetmesine tahammül eden bir doğa ilkesi (*principia naturae*) ile kamusal şeyin (*res publica*) sorunsallaştırılmasıyla belli bir devlet aklına³⁷ (*raison d'Etat*) bağlı yönetim sanatının ortaya çıkmasına bağlı açıklar (Foucault, 2019a, s. 209). Kendi sözleriyle, “16. yüzyılla birlikte artık yönlendirmeler, idareler ve yönetimler çağına girilir” (Foucault, 2019a, s.203).

Foucault'nun 16. yüzyıldan başlayarak (kabaca) dört yönetsel akılsallık dönemine/biçimine değindiği söylenebilir. Bunlar (1) 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başındaki merkantilist devlet aklı, (2) 17. Yüzyıl ortasından 18. Yüzyıl ortasına uzanan polis devleti ve fizyokratik eleştirisi, (3) 18. yüzyıl ortasından 1930'lara uzanan modern/liberal yönetsellik ve (4) 1930'lardan 1978-1979 *Biyopolitikanın Doğuşu* derslerini verdiği döneme/kısmen günümüze uzanan neoliberal yönetsellikler.³⁸

Foucault'ya göre merkantilist devlet aklı nüfusun biyopolitik³⁹ yönetselini yönetsel çerçeveye dâhil etmemesi nedeniyle modern (liberal) yönetim tekniklerine uygun bir nitelik taşımamaktadır. Çünkü Foucault'ya göre 16. Yüzyıl sonu 17. Yüzyıl başında yani merkantilist dönemde devlet aklının “*ereği devletin kendisidir*” ve temel “*sorun, nüfusun değil devletin zenginliğidir*” (Foucault, 2019a: s. 225-245).⁴⁰ Bu açıdan Foucault “*yönetim sanatının büyük modernlik eşliğini*” Westphalia Antlaşmasıyla (1648) yani batılı devletlerin çoğul mekânda oldukları (ticari rekabet, kolonyal fetih alanları, vs.) ilkesiyle birlikte yeğînleşme sorununa bağlı olarak devletin kendini rekabet alanında ortaya koymasıyla başlatır (Foucault, 2019a, s. 252-269).⁴¹ Diplomatik askeri düzenek ile polis düzeneği⁴² bu dönemde kuvvetler ilişkisinin baki kılınması ve kuvvetlerin geliştirilmesini amaçlayan politik teknolojiler olarak kurulmuştur (Foucault, 2019a, s. 258).⁴³

Bir “*iç idare*” teknolojisi olarak kurulan polisin o dönemki ilgi alanları bakımından “*çok geniş anlamda bir piyasa kurumu*”⁴⁴ olabileceğine değinen Foucault (2019a, s. 292), 17. Yüzyılda

³⁶ “*Tanrının dünyayı yönetmiyor oluşuyla*” çünkü artık “*Tanrı dünyaya ilkeler aracılığıyla hükmeder*” (Foucault, 2019a, s. 206).

³⁷ “*Devlet, yönetsel aklın düzenleyici fikridir*” (Foucault, 2019a, s. 248). “*Devlet aklı yönetim sanatının hem “ilk kristalleşme biçimi” hem de onun gelişimi önündeki engeldir*” (Lemke, 2016, s. 228).

³⁸ Elbette bu yönetsel akılsallık biçim ve dönemlerindeki ayrımları Foucault keskin süreksizlikler/kırılmalar olarak değil, (kısmi) süreklilik içinde birbiri içine yerleşmeler ve “*radikal modifikasyonlar*” üzerinden çözümlenmiştir (Gürkan, 2016, s. 88).

³⁹ Nitekim Foucault “*liberalizmi biyopolitikanın genel çerçevesi olarak incelemek*” gerektiğini belirtir (Foucault, 2019b, s. 23).

⁴⁰ “*Burada söz konusu olan, bireylere bir tür temsil, bir tür fikir vermek, onlara bir şey dayatmaktır; yoksa hiçbir biçimde onların tavırlarından, kanaatlerinden, yapıp etme biçimlerinden yararlanmak değildir*” (Foucault, 2019a, s. 245). “*Öznenin değil devletin refahını merkeze alan bu görüş, nüfusu taslak olarak içerse de düşünösel prizmaya dâhil etmemiştir*” (Foucault, 2019a, s. 246).

⁴¹ “*Yönetimde söz konusu olan artık, bir öze geri dönmek ve sadık kalmak değil, rekabetçi gelişimler içeren bir rekabet alanının içerisinde kuvvet ilişkilerini manipüle etmek, baki kılmak dağıtmak, kurmaktır*” (Foucault, 2019a, s. 269)

⁴² “*17. ve 18. Yüzyıl yazarlarına göre polis, devlete özgü olan bir yönetim teknolojisi, yani devletin müdahale ettiği alanlar, teknikler ve hedeflerdir*” (Foucault, 2021c, s. 47).

⁴³ Diplomatik askeri düzenek, ortaçağın teolojik-hukuki mantığından farklılaşarak savaşın belli bir (Avrupa) denge durumu, diplomasinin ise ilkesel güçler dengesini koruma esaslı tasarılanmasını gerektirmiştir. Dışsal denge durumunda her devletin kendi kuvvetlerini geliştirmesi gerekliliği, polis düzeneğinin temel meselelerinden biridir ve bu kesişme devletin kendini ve diğerlerini bilmesi (*savoir*) anlamında istatistik bilgi alanının oluşmasını gerektirmiştir (Foucault, 2019a, s. 271-273; Lemke, 2016, s. 235).

⁴⁴ “*Polis esas olarak şehre ve ticarete dairdir*” (Foucault, 2019a, s. 292). “*Eğer devletin yönetselliği ilk kez insanların varoluşunun ve birlikte varoluşunun ince maddiyatıyla ilgileniyorsa, mübadele ve dolaşımın ince maddiyatıyla ilgileniyorsa, [...], bunun sebebi, ticaretin bu dönemde devlet kuvvetinin temel aracı olarak ve dolayısıyla devlet*

polisin, ticaretin, kentsel gelişimin ve piyasa etkinliklerinin birbirlerine bağlı bir ilişkiler ağı çerçevesinde geliştiklerini belirtir. Bu açıdan piyasa sisteminin gelişimini “*insan varoluşunun metanın soyut dünyasına dâhil olması*” üzerinden değil, bu ilişkiler ağının çok yüzlü yapısı üzerinden incelenmesi gerektiğini belirten Foucault, 17. yüzyılda polis doğuşunu, “*şehir-piyanın insanların yaşamları üzerindeki devlet müdahalesinin modeli haline*” gelmesine bağlı açıklar (Foucault, 2019a, s. 294-295). Yani Foucault açısından ilgili dönemde devlet kuvvetlerinin geliştirilmesi gerekliliği ticaret ve şehir piyanın gelişimiyle ilişkilendirilmiş ve polis bu gelişimin tüzük/yönetmeliklere bağlı (sınırsız) yönetiminde devletin politik teknolojisi olarak örgütlenmiştir.

Foucault açısından bu örgütlenme biçimi 18. Yüzyılın ilk yarısında yaşanan tahılların dolaşımı gibi ekonomik sorunlar⁴⁵ nedeniyle fizyokratik eleştiriye⁴⁶ tabi tutulmuş ve ekonomi politığın doğuşuyla piyanı hakikat sahası olarak kabul eden modern/liberal yönetimselliğin ortaya çıkmasını sağlayan koşullar oluşmaya başlamıştır. Foucault devlet aklına dâhil olup onu dönüştüren ekonomi politığın modern yönetimselliğin gelişiminin önemli aşamalarından birini oluşturduğunu savunur. Kendi sözleriyle “*politikacıların yarattığı yönetimsellik polisi doğurmuştu, ekonomistlerinki bence modern ve çağdaş yönetimselliğin temel hatlarından birkaçını gözler önüne serer*” (Foucault, 2019a, s. 304).⁴⁷

3.2. Liberal Yönetimsellik ve Marka Pratiklerinde Gelenekselden Moderne Geçiş

Merkantilizm, polis devleti ve Avrupa dengeleri ölçeğinde devlet akli ilkesine bağlı yönetimselliğin Yedi Yıl Savaşları'ndan (1756-1763) sonra çözülmeye başladığını belirten Foucault (2019b, s. 8), bu çözümlenin yönetim aklının (teoloji, kamu hukuku aracılığıyla) dışardan sınırlanmasıyla değil,⁴⁸ temelde “*yönetim akılsallığının içerden düzenlenmesini*” sağlayan ekonomi politik aracılığıyla mümkün olduğunu belirtir (Foucault, 2019b, s. 7-10).

---

kuvvetlerinin gelişiminin ayrıcalıklı hedef olarak tayin eden bir polis temel aracı olarak değerlendirilmesidir” (Foucault, 2019a, s. 295).

⁴⁵ Foucault 18. yüzyılın ortalarındaki gıda kıtlığı sorununu örnekendirir. Böyle bir sorunla karşı karşıya kaldığında, fizyokratlar, fiyatları düşürerek ve ekonomik değişkenleri kontrol ederek değil, serbest piyasa ekonomisini, fiyatların piyasa alanı içinde serbestçe dalgalanabileceği (*laissez-faire*) bir ekonomik politika olarak tasarlayarak gıda kıtlığından kaçınmayı başarır (Guizzo ve de Lima, 2017, s. 118).

⁴⁶ Foucault fizyokratik yazının polis devletine karşı dört eleştiri getirdiğini belirtir. (1) Şehir-piyanadaki dolaşım sorunları yerine tarım merkezli bir sisteme geçilmesi ve ticaret yerine üretim sorununa odaklanılması. (2) Yasa-tüzük sisteminden “*şeylerin kendi akışından hareketle gerçekleşen bir regülasyona*” geçiş. (3) Temel bir kopuş olarak, “*nüfusun kendisinin bir zenginlik oluşturmadığı*”, bir “*yönetim nesnesi olarak nüfus*”un belli bir yerdeki durum (kaynaklar, ekonomiyi ayakta tutan koşullar, vs.) sayesinde *kendiliğinden* ayarlandığı sisteme geçiş. (4) Ülkelerarası ticaretin ve rekabetin devletlerarasındaki rekabet-çekismeye değil, *bireyler arasındaki rekabete* bağlı olarak serbest bırakılmasına geçiş. “*Burada artık devlet her bir bireyin mutluluğunu herkesin mutluluğuna dönüştürmenin aşkın ve sentetik kaynağı değil, çıkarların regülatörü olarak ortaya çıkar. [...] yani özel çıkarların temel ve doğal oyununa nazaran devletin oyunu*” (Foucault, 2019a, s. 299-303).

⁴⁷ Çünkü ekonomistlerle birlikte bu yeni yönetimselliğe bağlı devlet akılsallığı dört temel dönüşümden geçer. (1) Polis yapaylığından ve orta çağ evren doğallığından farklı olan ve “*insanların kendi aralarındaki ilişkilere özgü bir doğallık*” olarak “*toplumun doğallığı*” yeni yönetimselliğe bağlı devlet aklının bilme ve müdahale alanı haline gelir. (2) Devlet akli kararlarını artık bir bilimsel bilgiye (ekonomik politik) dayandırmak zorundadır. (3) Nüfusun doğal bir gerçeklik olarak 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkışı devletin artık tüzüklere bağlı değil, nüfusu doğallığı içinde ele almasını gerektirir. Son olarak nüfusun doğallığı, devlet yönetimselliğinin şeyleri doğal regülasyonlarına bağlı idaresini (*gestion*) ve bu doğal fenomenlerin yoldan çıkmasını engelleyecek *güvenlik mekanizmalarını* kurmasını gerektirir (Foucault, 2019a, s. 304-308).

⁴⁸ “*Adli pratik, bütün orta çağ boyunca kraliyetin hegemonyasının genişlemesinin aracı olmuştur. Fakat 16. Yüzyıldan ve özellikle 17. Yüzyılın başından itibaren, [...], hukuk tam tersine, polis devletinde vücut bulan devlet aklının sonsuz uzantısını bir şekilde kısıtlamak isteyenlere destek olmaya başladı*” (Foucault, 2019b, s. 10).

Çünkü ekonomi politik, hükümdar bilgeliğinin/cahilliğinin fazla yönetme sorununa ve polis devletinin sınırsızlık iddiasına “şeylerin doğasının –yani yönetim etkilerinin özündeki zorunlulukların- belirlediği fazla ve yetersiz arasındaki sınırdan, azami ve askeri çizgilerin arasında yönetiyor muyum” sorunsalını gündeme getirerek katkı yapar (Foucault, 2019b, s. 19-23). Foucault açısından bu, ekonomi politığın (temelde piyasanın) belli pratikler bütünüyle bu pratikler hakkında doğru yanlış olarak yasama yapabilen belli bir söylem tipinin birbirine eklenmesi olarak *hakikat rejimi*⁴⁹ kurabileceği bir an olması bakımından mühim bir andır.⁵⁰ Dolayısıyla Foucault “yönetim faaliyetinin büyük kısmının yeni bir hakikat rejimine geçmiş oldu”ğunu ve “yönetim sanatındaki bu yeni akılsallık türü”nü liberalizme bağlı çözümleyeceğini belirtir (Foucault, 2019b, s. 21-22).

Foucault liberal yönetimselliği (1) piyasa doğrulaması, (2) fayda hesabıyla yönetimselliğin kısıtlanması ve (3) Avrupa’nın küresel piyasa sayesinde sınırsız bir ekonomik kalkınma bölgesi olarak konumlanması özelliklerine bağlı çözümlemiştir (Foucault, 2019b, s. 52). Foucault’ya göre piyasa doğrulaması liberal yönetimin geleneksel iktidar biçimlerinde olduğu gibi hakikatini yasaklayıcı bir tanrısal güç veya hukuki bir yasa değil, piyasanın doğal işleyişinde (mücadele, doğal fiyat, vs.) aramasıdır. Yani liberal yönetim için piyasa sadece mücadele işlemlerinin gerçekleştiği bir alan değil, yönetimin ve nüfusun eylemlerinin doğru veya yanlış olarak işaretlendiği hakikat sahasıdır.⁵¹ Liberal yönetim için piyasanın hakikat sahası olması fayda hesabıyla kendini içeriden kısıtlamasına yönelik sınırların belirlenmesini de sağlamaktadır.⁵² Nitekim fayda hesabıyla kendini içeriden kısıtlama ilkesi modern devletin (tanrısal yasa, kamu hukuku aracılığıyla) dışarıdan kısıtlanması değil, ekonomi politikle bağlantılı şekilde piyasanın doğal işleyişine/hakikatine bağlı olarak kendini içsel sınırlamasıdır. Yani bu kısıtlama ilkesiyle birlikte modern devlet müdahale sınırlarını piyasanın fayda-zarar analizlerine bağlı olarak belli bir ajanda dâhilinde gerçekleştirmelidir (Foucault, 2019b, s. 13).⁵³

Piyasanın yönetim pratikleri açısından hakikat mekânı olma rolünün piyasanın üzerinde işleyeceği hukuki mekanizmaları da belirlediğini belirten Foucault, temelde hukuk tarihiyle birleşen bir hakikat tarihini incelediğini ve burada yapılması gerekenin “doğrulama rejimlerinin soybilimi” olduğunu savunur (Foucault, 2019b, s. 32). Yani “hukuki bir durumdan yola çıkarak, bir hakikat hukukunun oluşumunun incelenmesi” gerektiğini belirten Foucault, içeriden kısıtlama ilkesinin aslında bir hukuki kısıtlama olduğunu⁵⁴ ve bu açıdan hem yönetimin felç olmasını hem de piyasanın tıkanmamasını sağlayacak bir hukuki çerçevenin oluşturulmasının

⁴⁹ “18. Yüzyıldan itibaren hakikat rejimini kuracak olan, [...]. Bu hakikat mekânı tabii ki ekonomistlerin kafasının içi değil, piyasadır” (Foucault, 2019b, s. 27).

⁵⁰ “Bu sene değinmek istediğim, kendi kendini kısıtlamanın ilkesi olan hakikat rejiminin ortaya çıkışı budur” (Foucault, 2019b, s. 20). Çünkü “politika ve ekonomi, bunlar ne var olan şeyler, ne hata, ne yanlısına ne de ideolojidir. Var olmadığı halde gerçekliğin içine oturtulmuş ve doğruyla yanlış birinden ayıran bir rejime tabi tutulmuş şeylerdir” (Foucault, 2019b, s. 32).

⁵¹ Foucault’ya göre 16-17. Yüzyıllarda dolandırıcılığın engellenmesi, tüketicinin korunması vs. gibi nedenlerle bir adalet sahası olarak işleyen piyasa, 18. Yüzyıl ortalarından itibaren karşılıklı çıkara bağlanan mücadele ve doğal fiyat aracılığıyla “yönetim pratiğinin doğrulandığı ve yalanlandığı bir mekân yaratmış oluyor” (Foucault, 2019b, s. 29-30).

⁵² “Devlet aklının sürdürülmesini, tüm hatlarıyla gelişmesini ve mükemmelleşmesini sağlıyor” (Foucault, 2019b, s. 25).

⁵³ Foucault’ya göre liberalizme yönelik bu iki özelliğin birleşimiyle yani bir yanda piyasa doğrulaması diğer yanda fayda ilkesiyle, bu ikisinin temelini ve kıtasını oluşturan “çıkara” ilkesi yönetim aklının kendini kısıtlamasının temeli haline gelir. Çünkü “yönetimin bireyler, eylemler, sözler, zenginlikler, kaynaklar, mülkiyet, haklar, vs. üzerinde etki sahibi olmasını sağlayan şey çıkarlardır” ve yeni yönetim aklı “ancak ve ancak çıkarlar doğrultusunda müdahale etmesini sağlayacak meşruiyete sahip olabilir” (Foucault, 2019b, s. 42).

⁵⁴ “Her ne kadar içeriden de olsa, bu kısıtlamanın doğasının hukuktan çok da farklı olduğunu sanmamak lazım. Bu her şey rağmen ve her zaman için hukuki bir kısıtlamaydı” (Foucault, 2019b, s. 34).

dönemin temel sorunu haline geldiğini savunur.⁵⁵ Çünkü bu sorun “*kamu hukukunun ağırlık merkezini kaydırarak*”, “*hükümrânlığın meşruiyet koşullarını*” belirlemek yerine, “*kamu gücünün icrasının sınırlandırılmasında*” kullanılmasını sağlamıştır (Foucault, 2019b, s. 36). Kendi sözleriyle “*yönetim aklının kendi kendini kısıtlaması hukuku ortadan kaldırmıyor, daha ziyade hakikat sorunlarının mecbur kıldığı, politik iktidarın icrasının hukuken kısıtlanması sorununu doğuruyor*” (Foucault, 2019b, s. 36).

Foucault kamu gücünün kısıtlanması sorununu “*yönetimin müdahale etmekten kesinlikle kaçınması gereken*” alanlar özelinde bireylere belirli haklar/özgürlük alanları tanıyan ve 19-20. Yüzyıl liberalizminin belirleyici özelliği olduğunu belirttiği Fransız⁵⁶ ve İngiliz⁵⁷ yöntemleriyle bağlantılı okur (Foucault, 2019b, s. 34). Çünkü bu sorun göz önüne alınmadan ekonomi politığın ve piyasa özgürlüğünün ele alınamayacağını belirten Foucault, ilgili dönemdeki ekonomi yasalarının bu soruna bağlı hukuki düzenlemeler olduklarını belirtir (Foucault, 2019b, s. 34-38).

Çalışmada marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçişi Foucault bağlantılı işletmek üzere merkeze alınan temel değişim anı, liberal yönetimselliğin hukuki düzenleme biçiminde yaşanan bu kritik değişimdir. Yani marka pratiklerinde gelenekselden moderne geçiş, piyasa hakikati ve kendini içsel kısıtlama ilkeleri özelinde batılı/liberal yönetimlerin 19. Yüzyılda çıkardıkları ulusal/uluslararası ekonomik (ticari marka yasaları) düzenlemeler üzerinden okunmalıdır. Çünkü geleneksel iktidar ve bu iktidarın meşruiyet koşullarını belirleyen hukuki biçimden, liberal yönetimin kendini içsel kısıtlamasına bağlanan hukuki düzenlemelere geçiş, hukuki yasaların belirli özgürlük alanları/haklar yaratma yönelimi (Lemke, 2016, s. 263) ile bu özgürlüklerin yoldan çıkmasını engelleyecek kural/normların⁵⁸ belirlendiği bir zeminde düzenlenmesini sağlamıştır.⁵⁹ Yani geleneksel hukuk marka işletimin aldatma yönelimli kullanımını verilecek ceza bağlamında engellemeyi/kısıtlamayı temel alırken, liberal hukuk belirli ticari marka özgürlükleri/hakları üretme ve bu özgürlükleri bilgi-iktidar ilişkilerine bağlanan hukuki normlar düzleminde akılcılaştırma/normalleştirme yöneliminde hareket eder. Bu açıdan 19. Yüzyıl itibarıyla 1857’de Fransa’da ve 1875’te İngiltere’de çıkarılan ticari marka yasalarının liberal/batılı devlet aklının kendini içeriden kısıtlama ilkesiyle ilişkili hukuki düzenlemeler olduğu savunulabilir.⁶⁰ Çünkü ticari marka yasaları piyasa ekonomisinin adil rekabete (*fair competition*) bağlı akılcı ve etkin işleyişini sağlamanın bir yolu olarak devlet aklının kendini içeriden kısıtlamasının akılsallığına katkı sunmaktadır. Yani modern ticari marka yasaları bir taraftan piyasa aktörlerinin çıkarlarına bağlı özgürlük alanları (mülkiyet özgürlüğü, ticaret

⁵⁵ “18. Yüzyılın sonundan itibaren karşılaştığımız soru şu: ekonomi politik diye bir şey varsa, kamu hukuku neye dönüşmektedir?” (Foucault, 2019b, s. 34).

⁵⁶ “Bu yöntem insan haklarından yola çıkıp, hükümrânlığın kuruluşundan geçerek yönetimselliğin kısıtlamasına varır” (Foucault, 2019b, s. 36).

⁵⁷ Bu “yöntem ise, hukuktan değil de yönetim pratiğinin kendisinden yola çıkıyor” (Foucault, 2019b, s. 37).

⁵⁸ Koloş’un (2015: 320) belirttiği şekilde bu değişim, hukuki-söylemsel iktidar modelindeki cezalandırma mantığının terk edilerek, güvenlik (modern) toplumundaki suçun işlenmeden önce önlenmesi mantığına bırakmasını sağlamıştır. Yani “ceza yine verilir ama buradaki amaç yasadışı fiil karşılığında failin özgürlüğünü kısıtlamak değil, onu ıslah etmek, normalleştirmek, normalleştirilmediği ölçüde suça eğilimini tespit etmek ve ileride işleyeceği suçlardan toplumu korumaktır”.

⁵⁹ “[...] yönetim pratiğinin bizatihi kısıtlanması ilkesinin oluşmasıyla, [...], politik hükümrânlığın üzerlerinde uygulandığı hukuk özneleri bundan böyle yönetimin idare etmesi gereken halk olarak ortaya çıkıyor” (Foucault, 2019b, s. 23).

⁶⁰ 1857’de yürürlüğe giren Fransız yasası ticari marka hakkının doğumunu doğal mülkiyet hakkı olarak devletin tesciliyle başlatırken, 1875 tarihli İngiliz yasası ticari marka hakkının kullanım yoluyla oluşan itibarın (*goodwill*) bir parçası olduğunu kabul ederek tescilli bu hakkın hukuki keskinliğini sağlayan bir araç olarak tanımlar (Bently, 2008a, s. 11-13; Duguid, 2009, s. 24). Her iki hak ve yasama biçimi modern marka hukuku ve pratiklerinin uluslararası gelişimde temel referans kaynakları olmuştur.

özgürlüğü, tüketim özgürlüğü, vs.)⁶¹ oluşturarak kamu gücünün icra sınırlarını çizerken diğer taraftan piyasa aktörlerinin eylemlerini düzenleyecek kural/normları (haksız rekabeti engelleme, taklitçilik, tüketicinin akılcılaştırılması, vs.) da belirleyerek kısıtlama ilkesinin akılcılaştırmasını desteklemektedir.

Ticari marka yasalarının bu ikili işlevi yani bir yandan özgürlükler üretip⁶² diğer yandan bu özgürlükleri kural/normlara bağlı akılcılaştırma işlevi, liberal yönetimin piyasa aktörlerini (öznelerini) modern bilme biçimleriyle (ekonomi politik, psikoloji, vs.) ilişkili hukuki norm/söylemler temelinde (hakikat rejimi) nasıl yönettiğini/özneleştirdiğini de açıklar (Foucault, 2020, s. 212). Çünkü baskıcı olmayan/üretken liberal ticari marka düzenlemeleri bir taraftan özgür piyasa rekabetinin (çıkar oyununun) genişlemesi temelinde yeni ekonomik aktörlerin (çıkarı peşinde koşmakta özgür şirket/tüketici) üretimini ve meşrulaştırılmasını desteklerken, diğer taraftan ticari marka uzmanlık bilgisiyle ilişkili hukuki kural/normlar aracılığıyla bu özgür aktörlerin eylemlerini/varoluşlarını (şirketler için sahtecilikten kaçınma, adil rekabete uygun davranma, marka değerine yatırım yapma; tüketiciler için güvenilir/akılcı seçim yapma, marka sembolüyle statü/kaliteyi eşleştirme, marka aracılığıyla kurulan arzunun nesnesi haline gelme, vs.) biçimlendirerek onları özneleştirir (Koloş, 2015, s.325; Ladas, 1975, s. 11; Schechter, 1927, s. 831). Yani ticari marka yasaları şirket ve tüketicilerin rekabetçi piyasa koşullarında nasıl var olabileceklerine (özneleşme) ve/veya nasıl başarılı olabileceklerine yönelik doğru ve yanlış gösteren hakikat etkileri üretir (Foucault, 2020).⁶³ Daha açık ifadeyle rekabetçi bir piyasa ve ilgili uzmanlık alanlarında (iktisat, işletme, pazarlama, vs.) üretilen söylem/bilgilerle heterojen ilişki içinde ticari marka yasalarının, rekabetçi bir şirkete ancak marka değerine yatırım yapmakla daha başarılı (doğru) olabileceği, çıkarı peşinde koşan tüketiciye ise özgür seçimini ancak marka değerine yatırım yapan bir şirkete yönlendirmekle çıkar sağlayabileceği (kalite güvencesi, arzu nesnesi, vs.) hakikatini dikte eden ve bu hakikati normalleştirme eğiliminde norm/söylemler üreten bir iktidar teknolojisi olduğu söylenebilir (Koloş, 2015, s.289).⁶⁴

Bir tarafta özgürlükler üretip diğer taraftan bu özgürlükleri belli normlara bağlı akılcılaştırma/özneleştirme yöneliminde liberal ticari marka yasalarının Foucault'nun liberal güvenlik/özgürlük oyunu temelinde açıkladığı ekonomik müdahale mekanizmalarıyla da uyumlu olduğu görülür.⁶⁵ Nitekim Ladas'ın (1975, s. 31) ifade ettiği şekliyle "*ticari marka*

⁶¹ "Zira belli özgürlükler olmadan işlemesi mümkün değil; piyasa özgürlüğü, satıcının ve alıcının özgürlüğü, mülkiyet hakkının özgür icrası, tartışma özgürlüğü, hatta ifade özgürlüğü vb." (Foucault, 2019b, s. 54).

⁶² Ticari marka yasalarında şirketlerin ve tüketicilerin özgürlüklerini/haklarını liberal akılsallığa uygun olarak onların çıkarları zemininde tasarlanmış görünür (Ladas, 1975, s. 53; Lemke, 2016, s. 255).

⁶³ Hull (2019, s.21) ticari marka yasalarının "hakikat üretme" sürecini akılcılaştırma ve özneleştirme süreçleri üzerinden fikri mülkiyet düzenlemelerine bağlı açıklar (Hull, 2019, s.111).

⁶⁴ Örneğin Schechter (1927) ticari marka korunmasının tek akılcı temelini markanın benzersizlik (*uniqueness*) ve teklifine (*singularity*) bağlanan satış gücünde aranması gerektiğini savunarak, seyrelme (*dilution*) teorisinin (tanınmış marka koruması) ulusal/uluslararası yasalarda yer almasına aracılık etmiş ve böylece şirketler markalarının sembolik değerine yatırım yaparak tüketici seçimlerini akılcılaştırma/yönlendirme eğiliminde rekabetçi/başarılı olabilmişlerdir. Şirketlerin sembolik marka değerine yapmış oldukları bu yatırım, bilgi-iktidarın hukuki norm düzeyinde şirket ve tüketici öznelliklerini nasıl biçimlendirdiğini açıklar. Nitekim şirketlerin bu hukuki norma (hakka) uygun olarak marka sembolik değerine yapmış oldukları yatırımın geri dönüşü ancak tüketicilerin kendi arzu nesnelere ve güven duyma hislerini bu sembolik yatırımla özdeşleştirmelerinin (*identification*) bir sonucu olacaktır. Marka varlıklarının (marka denkliği) ve iletişim (reklamcılık, halkla ilişkiler, vs.) çabalarının genel amacı bu özdeşleştirmeyi (tüketicinin kimliklendirmesi/özneleşmesini) sağlamaktır (Geniş, 2021).

⁶⁵ Foucault'nun ifadesiyle "*bir eliyle özgürlüğü üretmesi gerekiyor, fakat tam da bu hareketin sonucu olarak diğer eliyle kısıtlamalar, denetim, baskı, tehdide dayalı yükümlülükler vb. getiriyor*" (Foucault, 2019b, s. 55). Foucault söz konusu

yasaları, dürüst işlem yapmayı ilerletme ve avantajlı ticari ilişkilere ilişkin bireysel çıkar ile halkı dolandırıcılığa karşı koruma yönündeki toplumsal çıkarı güvence altına alan” düzenlemeler olarak liberal devletin “hakem” rolünü üstlenebileceği bir çerçeve oluşturmaktadır (Foucault, 2019b, s. 56). Dolayısıyla markaların hükümdar hükmüne ya da sınırsız polis tüzüğüne bağlı değil, Foucault’ya (2019b, s. 41) atıfla “bireysel çıkarlar ve müşterek çıkarlar, toplumsal fayda ve ekonomik kârdan, piyasa dengesi ve kamusal güç düzeninden oluşan karmaşık bir oyun”da şirketler arası rekabet/kârlılık ile tüketicilerin korunması/beklentilerinin karşılanması arasındaki dengeye (çıkart oyununa) bağlı bir yönetim tekniği haline gelmesi, liberal akılsallığın piyasa hakikati ve kendini kısıtlama ilkesine bağlanan hukuki düzenlemelerinin bir sonucu olarak okunabilir.

Foucault’nun liberal yönetimselliği piyasa hakikati ve kısıtlama ilkesiyle bağlantılı ve fakat daha küresel bir soruşturma ile çözümlendiği üçüncü (3) özelliği “Avrupa’nın küresel piyasa sayesinde sınırsız bir ekonomik kalkınma bölgesi olarak konumlanması”dır (Foucault, 2016b, s. 52).⁶⁶ Yani batılı devletlerin Avrupa içi dengeler oyunundan Avrupa’nın merkezde olduğu uluslararası bir ekonomik oyuna geçmeleriyle,⁶⁷ Avrupa’nın merkezde olduğu küresel piyasanın oluşmaya başladığını belirten Foucault, dünyanın küresel piyasa olarak hukuki biçimde akılcılaştırıldığı bu hesapçı biçimi liberalizmin üçüncü özelliği olarak inceler. Sömürgecilik ve emperyalizm değinmeleriyle birlikte aslında ortaya çıkanın “yeni dünya çapındaki akılsallık” olduğunu belirten Foucault, deniz hukukunun aslında bir “piyasa düzenlenmesi” olmasının ve uluslararası barış ve örgütlenme girişimlerinin ebedi barışın teminatını “dış piyasanın sınırsızlığına dayandırmasının” dünya çapındaki bu hesaplama biçiminin birer örneği olduğunu vurgular.⁶⁸ Kendi sözleriyle “dünyanın hukuklaştırılmasını bir piyasanın düzenlenmesi olarak düşünmek gerektiğini söyleyebiliriz” (Foucault, 2019b, s. 47). Foucault’nun küresel piyasanın hukuki biçimde akılcılaştırıldığı bu hesapçı biçimi Viyana Kongresi (1815) gibi uluslararası görüşme/konferanslarla ilişkilendirdiği görülür (Foucault, 2019b, s. 51).

Foucault’nun ortaya koymuş olduğu bu tespitler çalışmada ticari marka haklarının uluslararası korunmasına yönelik ilk yasal düzenleme olan ve 20 Mart 1883’te imzalanan Paris Sözleşmesi’nin neden liberal akılsallıkla ilişkili okuduğuna yönelik temel gerekçeleri sunar. Yani Foucault’nun Avrupa’nın merkezde olduğu bir küresel piyasanın oluşturulmasını hesapçı biçimde akılcılaştırılması/hukukileştirilmesi ve uluslararası görüşmelerle yaygınlaştırılması/meşrulaştırılması bağlamında soruşturması, benzer tarihsel bağlam ve süreçler ekseninde batılı serbest piyasa ilkelerine bağlı hukuki hak/normların dünyaya yayılmasını sağlayan Paris Sözleşmesi’ni neden liberal yönetimsellik ile ilişkili okuduğumuzu açıklar. Çünkü liberalleşmenin ekonomik ilerleme sağladığı düşüncesinden hareketle ortaçağ ve

---

özgürlük/güvenlik oyununa bağlanan ekonomik müdahale mekanizmalarından hareketle yazdığı dönemdeki yönetimsellik krizine değinecek ve iki asırlık bir sıçrama yaparak neoliberal yönetimselliği soruşturacaktır. Neoliberal yönetimsellik ile marka pratikleri tarihi arasındaki ilişkilerin kapsamı farklı bir çalışma kapsamında ele alınmayı hak etmekle birlikte güncel pratiklerin öngörülebilmesi bağlamında çalışmanın sonuç bölümünde bir ön tartışma yapılmıştır.⁶⁶ “Piyasanın küreselleşmesine tanık olmaya başlıyoruz” (Foucault, 2019b, s. 46).

⁶⁷ Foucault bu geçiş sıfır toplamlı rekabet oyunundan (merkantilizm), Avrupa ülkelerinin karşılıklı, bağlantılı ve eş zamanlı olarak zenginleşmesini sağlayacak olan rekabet oyununa geçiş bağlamında açıklar (Foucault, 2019b, s. 46). Bu geçişle birlikte “oyun Avrupa’da oynanacak ama oyun masası bütün dünyaya yayılacak” (Foucault, 2019b, s. 47).

⁶⁸ Ayrıca Foucault, dünya çapındaki bu liberal akılsallığı doğa’nın zorunlu kıldığı ve fakat insanların toplumsal düzen kurma yolunda bu zorunlulukları hukuki ve uluslararası sözleşmeler aracılığıyla düzenledikleri bir bağlam üzerinden de açıklar. Kendi sözleriyle “bu büyük yapıt, yani medeni hukuk, uluslararası hukuk ve dünya vatandaşlığı hukuku aslında doğa kanunlarının insanlar tarafından hukuki yaptırımlara dönüştürülmesinden başka bir şey değildir” (Foucault, 2019b, s. 49).

merkantilist kurumların hukuki tasfiyesinin gerçekleştirildiği bir bağlamda imzalanan Paris sözleşmesi (Hobsbawm, 2019, s. 50-53), uluslararası hukuk çerçevesinde ticari engellerin barışçıl biçimde kaldırılmasına yardımcı olmakla birlikte, özel mülkiyete ve rekabet düzenine uygun liberal piyasa kurallarının uluslararası yayılımı açısından da kritik bir dönemece işaret etmektedir (Bently, 2008a, s. 14; Drahos, 1999, s. 17). Yani Foucault'nun örneklendirdiği deniz hukukuna⁶⁹ benzer şekilde Paris Sözleşmesi hükümleri, bir taraftan herhangi bir ulusal devlet ya da coğrafi engel/müdahaleden bağımsız bir küresel/özgür piyasa oyununun ortaya çıkışını desteklerken diğer taraftan bu oyunun oynanma biçimine yönelik yeni kural ve aktörlerin belirlenmesine de aracılık etmiştir.⁷⁰ Nitekim Paris Sözleşmesi aracılığıyla uluslararası korunması sağlanan özel mülkiyet haklarının (tanınmış marka, rüçhan hakkı, vs.) sınırsızlığı (Ladas, 1975, s. 12-13), küresel piyasa sisteminin ulusal devlet müdahalesinden istisna bir özgürlük alanı haline gelmesini desteklerken, haksız rekabeti engelleme, tescil/koruma hükümleri, vs. gibi ticari marka düzenlemeleri bu özgür oyunun kimler tarafından (modern şirket ve özgür tüketici) nasıl oynanacağına yönelik kural/normların küresel yayılımını/meşrulaştırılmasını da sağlamış görünür.⁷¹

Sonuç olarak 19. Yüzyıl ortalarından itibaren yoğunlaşan ulusal/uluslararası ticari marka düzenlemelerinin Foucault'nun liberal yönetimselliğe bağlı açıkladığı özelliklerle uyumlu olduğu ve söz konusu düzenlemelerle ilişkili biçimde 20. Yüzyıl başında ticari marka tescil başvurularında (özellikle İngiltere, Fransa ve ABD)⁷² büyük bir artışın yaşandığı görülür. Örneğin ABD'de 1846 yılında 121 marka tescil başvurusu varken (Petty, 2011, s. 89), 1870-79 yılları arasında 8000'e yükseldiği, 1881 ve 1905 yasaları kapsamında bu sayının 300.000'e kadar ulaştığı izlenmiştir (Wilkins, 1992, s. 77).⁷³ Elbette 20. Yüzyıl başı itibarıyla tescilli ticari marka sayısının artmasında uzak mesafeli pazarların ortaya çıkışı, lojistik imkânların genişlemesi, endüstriyel gelişim/büyüme, şehir-piyananın ortaya çıkışı, üretim/tüketim olanaklarının artışı gibi 17. Yüzyıldan itibaren genişleyen piyasa pratiklerinin önemli bir rolü vardır. Fakat aynı zamanda piyasayı yönetim biçimini mükemmelleştirmek için bir hakikat sahası olarak kavrayan ve bilme biçimlerini/hukuki çerçeveyi piyasa ölçütlerine (başarı/başarısızlık) bağlı sorunsallaştıran bir iktidarın/liberal devletin sağladığı yasal güvencelerin/özgürlüklerin, 20. Yüzyıl başında yaşanan bu artışın yükselme zeminini oluşturduğu savunulabilir. Çünkü bu meşru zemin olmaksızın modern marka söyleminin özgür piyasa sınırları içinde marka hakkına sahip bir şirket ile kendi çıkarına seçim yapmakta özgür olan bir tüketici arasındaki ilişkileri yöneten bir strateji (iktidar-özne) ve bilme biçimi (iktidar-bilgi) olarak sorunsallaştırılması mümkün görünmemektedir. Wilkins'e (1992, s. 88) atıfla *"ticari markanın korunmasına ilişkin yasal*

⁶⁹ Foucault açısından deniz hukuku, *"uluslararası hukuk çerçevesinde dünya ya da en azından denizin serbest dolaşım alanı haline gelmesinde"*, *"korsanlığın tarihi de devletler tarafından kullanımı, cesaretlendirilmesi ve ortadan kaldırılması"* açısından *"belli hukuk ilkeleri doğrultusunda bütün dünyayı kapsayan bu alanın kuruluşunun bir parçasıdır"* (Foucault, 2019b, s. 47).

⁷⁰ *"Liberal akılsa emperyal ilkenin, imparatorluk biçiminde değil, emperyalizm olarak ve bireyler ile şirketler arasında rekabet ilkesiyle yeniden ortaya çıkışıyla bağlantılı"* (Foucault, 2019b, s. 22).

⁷¹ Bu açıdan 19. Yüzyıl sonunda yoğunlaşan ulusal/uluslararası ticari marka düzenlemelerinin aynı zamanda geleneksel iktidara bağlı ticaret ve üretim tekniklerinin (korsan tüccarlar, loncalar, vs.) terk edilmesinde ve teknik/teknolojilerdeki gelişimleri göz ardı etmeksizin özel marka hakkına sahip modern şirket ile bu marka hakkının sağladığı güveni satın alma yönelimindeki (akılcı) tüketici pazarlarının uluslararası genişlemesinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir (Wilkins, 1992; Schechter, 1927).

⁷² İngiltere verileri için Bkz. (Higgins, 2008).

⁷³ Dünya genelinde bu sayının 1967 yılında 400.000 iken 1992 yılında 1.200.000'e çıktığı ve 2023 yılında 88,2 milyon aktif ticari marka kaydının bulunduğu görülür (Leaffer, 1998; WIPO, 2024).

tarihin modern şirketlerin yükselişiyle çakışması tesadüf değildir". Yani ilk bölümde de belirtildiği üzere modern markaların "esasen bir kişiliği, bir ilişkiyi ve tüketicilerin zihnindeki bir imajı kapsayan kimlik sistemleri" olma işlevi, rekabeti düzenleyen ve endüstriyel/fikri mülkiyet haklarını giderek genişleyen bir çerçevede koruma altına alan liberal hukuk zemininde "Altın Çağına" yükselmiş görünür (Petty, 2016, s. 95; Schwarzkopf, 2010, s. 196). Dolayısıyla marka pratiklerinin modernleşmesinin yani modern marka pratiklerinin nüfusu/tüketicileri piyasa odaklı yönetmenin (biyopolitik) yöntemlerinden biri haline gelmesinin, piyasayı hakikat sahası olarak kavrayıp hukuki özgürlükler üreten ve yine bu özgürlükleri hukuki normlar bağlamında akılcılaştırıran/yaygınlaştıran liberal yönetimselliğin bir sonucu olduğu söylenebilir.

4. Sonuç Yerine: Neoliberal Yönetimsellik ve Çağdaş Marka Değeri Yönetimine İlişkin Bir Kısa Tartışma

Genel bir yazın incelemesi çağdaş marka değeri yönetiminin 1980'li yıllardan itibaren yazında takip edilebilecek Ries ve Trout'un (1980) zihinsel konumlandırma, Aaker'in (1991) marka denkliği, Keller'in (1993) müşteri temelli marka denkliği ve Kapferer'in (1992) marka kimlik prizması yaklaşımları ile bu anaakım yaklaşımlara bağlı/karşı geliştirilen kültürel (Holt, 2005), göstergibilimsel (Oswald, 2012) ve biyopolitik (yönetimsellik) eleştiri (Arvidsson, 2005) odaklı yaklaşımların genel çerçevesini çizdiği bir bağlamda tartışıldığını gösterir. Anaakım yaklaşımlar takip edildiğinde bu çalışmaların markaları imajı/reklamı aracılığıyla müşteri zihninde pozitif konum sağlayan, varlıkları sayesinde müşteriye değer (güven, bilgi, memnuniyet) sunan,⁷⁴ çağrışımları (bilgi katkısı) aracılığıyla olumlu tüketici tepkisi (*consumer response*) oluşturan⁷⁵ ve kimliği (marka kimlik prizması) vasıtasıyla müşteri bağlılığını artıran⁷⁶ varlıklar/ilişkiler (sembolik değer)⁷⁷ kümesi olarak şirketlere finansal kâr, rekabet avantajı ve borsa değeri artışı sağlayan bir strateji/yönetim biçimi olarak açıkladıkları görülür. Söz konusu anaakım yaklaşımlara karşı geliştirilen eleştirel yaklaşımlar takip edildiğinde ise sembolik marka değeri yönetiminin temelde kapitalist sermaye birikim mantığına bağlı göstergesel arzu üreten,⁷⁸ kapitalist/popüler tüketim formlarından beslenip yeni tüketim kültürü/özellikleri üreten⁷⁹ ve finansal/bilgi kapitalizmiyle ilişkili üretken-tüketici kaynaklı artı değeri (etik fazlalık)

⁷⁴ Aaker'e göre marka denkliği (1991, s. 13; 1996, s. 8) "bir markaya, adına ve sembolüne bağlı, bir ürün veya hizmet tarafından bir şirket ve/veya o şirketin müşterilerine sağlanan değere eklenen veya bu değerden eksilen marka varlıkları ve yükümlülükleri kümesidir". Marka sadakati, marka bilinirliği, algılanan kalite, marka çağrışımları ve diğer marka varlıklarından oluşan bu küme marka denkliğinin, marka ismi ya da sembolüne bağlı hem müşteriler hem de şirket için değer (*value*) yaratan bir varlıklar toplamı olduğunu vurgular (Aaker, 1991; 1996).

⁷⁵ Müşteri tabanlı marka denkliği modelinde temel önerme marka çağrışımlarının farklı bir etki (*differential effect*) yaratarak olumlu tüketici tepkisini (*consumer response*) oluşturmaları ve bu tepkinin şirketlere artan gelir, maliyet düşüşü ve yüksek kâr sağlamasıdır (Keller, 1993, s. 8).

⁷⁶ Kapferer'in marka kimliği prizması müşteri sadakatinin markanın/şirketin içsel kimlik öğeleri (imaj değeri) aracılığıyla ürettiği anlamsal, kültürel ve sembolik değerlere bağlı olduğunu vurgular (Kapferer, 1992, s. 43).

⁷⁷ Bkz. Dipnot 64.

⁷⁸ Göstergibilim yaklaşımlarının kendi içinde F. Saussure geleneğini takip eden (yapısal) radikal eleştirel yaklaşımlar ile C. S. Pierce geleneğini takip eden bağlamsal/toplumsal göstergibilim yaklaşımları olarak iki cepheye ayrıldıkları söylenebilir (Küçük, 2015, s. 3).

⁷⁹ Holt'a göre üstün marka kimliği/değeri (ikon markalaşma) toplumsal, kültürel ve politik bağlamlar ölçeğinde tarihsel süreç içinde gerçekleşir. Holt'un marka soybilimi (*brand genealogy*) yöntemiyle analiz ettiği bu süreç "markaların toplumdaki en güçlü ideolojik akımlarla iç içe geçtiklerinde ikonik hale geldiklerini" açıklar (Holt, 2005; 2006: 364). Örneğin Holt'a göre Jack Daniels'ın ikon marka haline gelmesi, Amerika'da Avrupalı göçmen kültüründen beslenen sınır miti (*frontier myth*) ile silahşör mitinin (*gunfighter myth*) ikinci dünya savaşı sonrası Amerikan ideolojisiyle bütünleşmesi sonucu oluşan ideal erkeklik (*ideal of masculinity*) mitinin popüler/kitlesele reklam stratejisi olarak kullanılmasıyla mümkün olmuştur (Holt, 2006).

yani maddi olmayan emeği⁸⁰ yönlendirmeyi/sahiplenmeyi amaçlayan biyopolitik bir yönetim tekniği olarak soruşturulduğu görülür (Zwick, Bansu ve Darmody, 2008). Örneğin Arvidsson (2005, s. 246) marka biyopolitikası kavrayışıyla markaların çağdaş işleyişini “özgürlüğün uygulandığı bağlamı şekillendirerek ve kullandığı hammaddeleri sağlayarak aşağıdan işleyen bir yönetim” biçimi olarak açıklar. Yani Arvidsson (2006, s.14) için “marka genel olarak bilgi sermayesi gibi varoluşun biyopolitik bağlamı üzerinden çalışarak insan yaşamının en temel niteliklerini yani ortak bir şey üretme yeteneğini kapsar” ve “marka yönetiminde bu, esas olarak tüketicilerin ürettiklerini şekillendirmeyi amaçlayan belirli ortamların inşasıyla gerçekleşir” (Arvidsson, 2005, s. 246).

Çağdaş markaların biyopolitik işleyişinin güncel yazında, bilgi kapitalizmiyle ilişkili ekonomik değer üretiminin temel belirleyicisi olan tüketici verilerinin izlenmesi/depolanması ile tüketicilerin yeniden yönlendirilmesi için kullanımına bağlanan gözetim (Zuboff, 2021), dijital yazılım/cihazların tüketim yapma biçimi ile tüketiciler üzerindeki kontrolü⁸¹ ve özgür kullanıcılarının ortak değer üretimini yönlendirebilen/sahiplenebilen mekanizmalar olarak sosyal medya platformlarının tasarlanması⁸² özelinde çoğunlukla bilgi teknoloji şirketlerine/markalarına bağlı ve fakat rekabetçi piyasa kurallarına/normlarına uygun özgür seçimlerin/üretimlerin ortak değer (*general intellect*) olarak sahiplenildiği/normalleştirildiği farklı sektörler özelinde de soruşturulduğu görülür (Zwick ve Özalp, 2011).⁸³ Bu soruşturmalar takip edildiğinde çağdaş markaların biyopolitik işleyişinin (haklı olarak) özgür üretken tüketiciler ile bu özgür üretimleri (maddi olmayan emek) yönlendirmeyi/sahiplenmeyi amaçlayan şirketler/sermaye odağında sürdürüldüğü ve fakat neoliberal akılsallıkla⁸⁴ yani tüketicileri üretken (şirket toplumu) bir formda özneleştirme politikası ile bu öznel üretkenlikler kaynaklı artı değeri sahiplenebilmenin meşru zemini olarak neoliberal hukuki çerçeveyeyle direkt temas kurmadıkları görülür.⁸⁵ Yani çağdaş markaların biyopolitik işleyişi hem neoliberal girişimci öznenin (şirket) risk alan/zorunda kalan, kendi değerini (marka değerini) artırmaya çalışan, kendi performansını ve özgür girişimciliğini geliştiren bir özgür piyasa aktörü (şirket) olarak

⁸⁰ Hardt ve Negri’ye (2011: 123) göre “maddi olmayan üretimin tamamında kullanılan emeğin maddi kalmaya devam ettiği vurgulanmalıdır. Bu emek, bütün emek türleri gibi bedenimizi (el) ve beynimizi (zihin) içerir. Maddi olmayan şey, emeğin ürünüdür.” Bu açıdan Hardt ve Negri maddi olmayan emek kavramı yerine ‘biyopolitik emek’ kavramını önerir. Ayr. Bkz. (Foucault, 2019b, s. 180-196).

⁸¹ “Bu tür hizmetlerin, tüketimi çerçevelenmeyi ve izlemeyi amaçlayan daha büyük altyapıların bir parçasını oluşturduğunu unutmayın. Güçlendirici cihazlar olarak alınırlar, ancak aynı zamanda kontrol edici cihazlar olarak da görülebilirler” (Cochoy, vd., 2020, s. 4).

⁸² “Biyopolitik pazarlamacıların rolü, toplulukları değerlendirmenin ve üretken potansiyellerini kâr amacı gütmeye uyumlu hale getirmenin yollarını bulmaktır. Pazarlamacıların önündeki zorluk, bir yandan artık değer üretimini kontrol etmediklerini anlamak, diğer yandan tüketicilerin kültürel, teknolojik, sosyal ve duygusal emeğinden üretilen değeri kendilerine mal etmeyi öğrenmektir” (Zwick ve Bradshaw, 2016, s. 108-109).

⁸³ “Biyopolitik pazarlama, en karmaşık haliyle, kendini üreten tüketici öznesinin toplumsal üretimine bir tür mülkiyet hakkı (yani ekonomik değer) bahşetmeyi başarır. Bu durum, marka değerlemelerinin, kalıcı olarak kendini değiştiren tüketicilerin ücretsiz sosyal iletişiminden faydalandığı ve kitlelerin bilişsel, yaratıcı ve iletişimsel kapasitelerinden yararlanarak inovasyon hızının arttığı durumlarda görülebilir” (Zwick ve Özalp, 2011, s. 246).

⁸⁴ “Neoliberalizmin en önemli yeniliklerinden biri piyasanın doğal haline hayali geri dönüş değildir; bütün ülkelerde kamusal kurum ve müdahalelerin ortadan kalkmasını değil dönüşümünü gerektiren mantığıyla, dünya çapındaki piyasa düzeninin hukuksal ve politik olarak yerleşmesidir” (Dardot ve Laval, 2012, s.7)

⁸⁵ Nitekim Foucault’un belirttiği gibi Ordoliberal rekabetçi piyasa için yönetmek üzere müdahaleciliğe dayalı bir toplum politikası (*Gesellschaftspolitik*) ile kurumsal çerçeve olarak bir hukuki program (*Rechtsstaat/Rule of Law*) geliştirirken, Amerikan liberalleri “*insan sermayesi*” kavrayışlarıyla emeği “bir ekonomik davranış biçimi” haline getirerek, rekabetçi piyasa ilişkilerinin tüm toplumsal değer/ilişkileri kapsayacak nitelikte genişlemesine giden yolu açmışlardır (Becker, 1965; Foucault, 2019b, s. 183; Lazzarato, 2005; Özmakas, 2015).

kurulması açısından hem de şirketler/özneler arasında oynanacak bu neoliberal özgürlük oyununun haklarını/normlarını belirleyen hukuki çerçeve bağlamında tartışılmalıdır.⁸⁶ Örneğin bilgi teknoloji şirketleri özelinde 1883 Paris Konferansının devamı olarak 1967’de imzalanan Stockholm Sözleşmesi’yle (WIPO, 1971) kurulan Dünya Fikri Mülkiyet Hakları Örgütü koordinasyonunda imzalanan bilgisayar donanımlarının patentlenmesi (IBM), yazılımların “edebi eser” gibi fikri mülkiyete dâhil edilmesi (Microsoft) ve dijital hakların korsanlığa karşı korunması gibi uluslararası sözleşmeler ve bu sözleşmeler kaynaklı haklar/normlar göz önüne alınmaksızın, çağdaş dijital marka devlerinin (Google, X, vs.) özgür performanslara bağlı biyopolitik işleyişini açıklamamız, bu işleyişin genel çerçevesi hakkında bazı eksiklikler bırakmamıza neden olacaktır (Hull, 2019, s. 184). Daha açık ifadeyle çağdaş dijital markaların özgür tüketici üretkenliklerini sahiplenebilme/yönlendirebilme teknolojilerine bağlanan biyopolitik işleyişi, neoliberal hukuki çerçevenin sunduğu yeni dijital özgürlükler/haklar ile bu özgürlüklerin işleyişini çerçevelediği kurallar/normlar bağlamında da tartışılmalıdır.⁸⁷

Sonuç olarak çağdaş marka değeri yönetimine ilişkin eleştirilerin sadece reklamcılık, imaj yönetimi, sanal topluluklar vs. gibi müşteri sadakatini ve böylece finansal kârlılığı (sermaye birikimi) artıran yöntemler üzerinden tartışılmasının marka tarihinin “*bugünün deneyimi ve pratiği üzerindeki etkilerini ortaya çıkarma*”da kullanılmasına yönelik yetersiz bir açıklama getirdiği söylenebilir (Foucault, 2019b, s. 110). Çünkü çağdaş markaların toplumsal yaşam biçimlerinden, özgürlük alanlarından, karşı devrimlerden, eleştirel sanat anlayışlarından ve/veya sanal devrimin ortaya çıkardığı iletişimsel norm ve ilişki biçimlerinden/*performanslardan* beslenen sanal bir mülk haline gelmesi (Gorz, 2011), sadece sermaye iktidarına bağlanan sömürü ilişkilerinden değil, aynı zamanda neoliberal yönetimin şirketler toplumu projesi ile bu projenin tamamlayıcısı olarak kavradıkları uluslararası/ulusal yasal düzenlemelerin bir sonucu olarak okunmalıdır. Yani çağdaş marka değeri (marka biyopolitikası) sadece sermaye birikimi odaklı elektronik medyanın üretken tüketiciler üzerindeki iletişimsel/gözetim odaklı etkisine bağlı değil, aynı zamanda rekabeti ve özel mülkiyeti koruma hedefleri arasında salınan neoliberal hukuki çerçevenin (ticari marka yasalarının) özellikle 2. Dünya savaşından sonraki değişimleri bağlamında da tartışılmalıdır (McClure, 1996, s. 43). Nitekim ancak bu ekonomi politik ve hukuki tartışmalar aracılığıyla çağdaş markaların bireyleri tükettikleri/ürettikleri aracılığıyla nasıl özneleştirdiğini, bu üretken öznelliklerinden yani bedensel/zihinsel yaşamlarından fikri mülkiyet hakkı olarak nasıl beslendiklerini kavrayabilir ve güncel marka pratiklerinin biyopolitik işleyişini açıklayabiliriz.

---

⁸⁶ Çünkü Foucault’nun (2019b, s. 23) “*liberalizmi biyopolitikanın genel çerçevesi olarak inceleme*” tercihinin bu ikili tartışmayla ilişkili olduğu söylenebilir.

⁸⁷ Yazındaki güncel yapay zekâ öğrenmesine yönelik tartışmaların bu minvalde yani üretken öznelliklere bağlanan dijital içerik/verilerin fikri mülkiyetinin nasıl korunacağı bağlamında yapılması, bu tartışmanın güncelliğine ilişkin yerinde bir örnektir (Samuelson, 2023).

Kaynakça

- Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity*. The Free Press.
- Aaker, D. A. (1996). Measuring brand equity across products and markets. *California Management Review*, 38(3), 102-120.
- Arseven, H. (1950). Alameti farika hakkının mahiyeti, gayri kanuni rekabetle münasebeti ve doğumu. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 16(3-4), 822-893.
- Arvidsson, A. (2005). Brands: a critical perspective. *Journal of Consumer Culture*, 5(2), 235-258.
- Arvidsson, A. (2006). *Brands: meaning and value in media culture*. Routledge.
- Bartholomew, M. (2008). Advertising and the transformation of trademark law. *NML Review*, 38, 1-48.
- Bastos, W. & Levy, S. J. (2012). A history of the concept of branding: Practice and theory. *Journal of Historical Research in Marketing*, 4(3), 347-368.
- Baudrillard, J. (2009). *Gösterge ekonomi politiği hakkında bir eleştiri*. (O. Adanır & A. Bilgin, Çev.). Boğaziçi Yayınevi.
- Becker, G. S. (1965). A theory of the allocation of time. *The Economic Journal*, 75(299), 493-517.
- Belfanti, C. M. (2022). Branding before the brand: Marks, imitations and counterfeits in pre-modern Europe. İçinde P. Sáiz & R. Castro (Eds.), *The brand and its history*. Routledge.
- Bently, L. (2008a). The making of modern trade mark law: The construction of the legal concept of trade mark (1860–1880). İçinde B. Dinwoodie & M. D. Janis (Eds.), *Trade marks and brands: An interdisciplinary critique*. Cambridge University Press.
- Bently, L. (2008b). From communication to thing: Historical aspects of the conceptualisation of trade marks as property. İçinde G. B. Dinwoodie & M. D. Janis (Eds.), *Trademark law and theory*. Edward Elgar Publishing.
- Butler, R. S. (1914). *Marketing methods*. Hamilton Institute.
- da Silva Lopes, T., & Guimaraes, P. (2014). Trademarks and British dominance in consumer goods 1876–1914. *The Economic History Review*, 67(3), 793-817.
- Cochoy, F., Licoppe, C., McIntyre, M. P., & Sörum, N. (2020). Digitalizing consumer society: Equipment and devices of digital consumption. *Journal of Cultural Economy*, 13(1), 1-11.
- Dardot, P., & Laval, C. (2012). *Dünyanın yeni aklı: neoliberal toplum üzerine deneme*. (I. Ergüden, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Drahos, P. (1999). The universality of intellectual property rights: Origins and development. İçinde *Intellectual property and human rights* (ss. 13-41). World Intellectual Property Organization.
- Duguid, P. (2009). French connections: The international propagation of trademarks in the nineteenth century. *Enterprise & Society*, 10(1), 3-37.
- Duguid, P., Lopes, T. D. S., & Mercer, J. (2010). Reading registrations: An overview of 100 years of trademark registrations in France, the United Kingdom, and the United States. İçinde T. da Silva Lopes & P. Duguid (Eds.), *Trademarks, brands, and competitiveness*. Routledge.
- Eckhardt, G. M., & Bengtsson, A. (2010). A brief history of branding in China. *Journal of Macromarketing*, 30(3), 210-221.
- Foucault, M. (1981). André Berten ile iktidar ve yönetimsellik üzerine röportaj. <https://www.youtube.com/watch?v=f1cJ2f0BM5I>
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin tarihi*. (H. U. Tanrıöven, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2018) *Toplumu savunmak gerekir*. (Ş. Aktaş, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2019a). *Güvenlik, toprak, nüfus: College de France dersleri 1977-1978*. (F. Taylan, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Foucault, M. (2019b). *Biyopolitikanın doğuşu: College de France dersleri 1978-1979*. (A. Tayla, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). Hakikat ve hukuki biçimler. İçinde F. Keskin (Ed.), *Büyük kapatılma* (I. Ergüden & F. Keskin). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2021a). Özne ve iktidar. İçinde F. Keskin (Ed.), *Özne ve iktidar* (I. Ergüden & O. Akinhay). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2021b). Hakikat, iktidar ve kendilik. İçinde F. Keskin (Ed.), *Özne ve iktidar* (I. Ergüden & O. Akinhay). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2021c). Omnes Et Singulatim: siyasi aklın eleştirisine doğru. *Özne ve iktidar* (I. Ergüden & O. Akinhay). Ayrıntı Yayınları.
- Gaski, J. F. (2020). A history of brand misdefinition with corresponding implications for mismeasurement and incoherent brand theory. *Journal of Product & Brand Management*, 29(4), 517-530.
- Geniş, M. A. (2021). Arzu pazarlaması: BMW markasının çukur dizisindeki fantezi sahnelerine yönelik bir Lacan okuması. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(25), 551-573.
- Geniş, M. A. (2022). Pazarlama faaliyetlerinin izlerini eski asur ticaretinde aramak: Kültepe tabletlerine ilişkin yazın üzerinden bir yeniden okuma. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 245-270.
- Gorz, A. (2011). *Maddesiz: Bilgi, değer, sermaye*. (I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Guizzo, D., & Vigo de Lima, I. (2017). Polanyi and Foucault on the issue of market in classical political economy: Complementary approaches to the radical theory of social control. *Review of Radical Political Economics*, 49(1), 100-113.
- Gürkan, C. (2016). Foucault'da neoliberal yönetimselliğin tarihsel boşlukları: Erken neoklasik iktisat ve kamusal seçim teorisi. *Felsefelogos*, (63), 87-106.
- Hardt, M., & Negri, A. (2001). *İmparatorluk*. (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Higgins, D. (2008). The making of modern trade mark law: The UK, 1860-1914. *Trademarks and Brands*, 42-61.
- Hobsbawm, E. (2019). *Sermaye çağı*. (M. S. Şener, Çev.). Dost Kitapevi.
- Hollander, S. C., Rassuli, K. M., Jones, D. B., & Dix, L. F. (2005). Periodization in marketing history. *Journal of Macromarketing*, 25(1), 32-41.
- Holt, D. B. (2002). Why do brands cause trouble? A dialectical theory of consumer culture and branding. *Journal of Consumer Research*, 29(1), 70-90.
- Holt, D. B. (2005). How societies desire brands: Using cultural theory to explain brand symbolism. İçinde S. Ratneshwar & D. G. Mick (Eds.), *Inside consumption*. Routledge.
- Holt, D. B. (2006). Jack Daniel's america: Iconic ideological parasites and proselytizers. *Journal of Consumer Culture*, 6(3), 355-377.
- Holt, D. B. (2008). Comments: Prehistories of commodity branding (David Wengrow). *Current Anthropology*, 49(1), 7-34.
- Hull, G. (2019). *The biopolitics of intellectual property: Regulating innovation and personhood in the information age*. Cambridge University Press.
- Jones, D. B. (2010). A history of historical research in marketing. İçinde M. Baker & M. Saren (Eds.), *Marketing Theory*. Sage.
- Jones, D. B., & Shaw, E. H. (2002). A history of marketing thought. İçinde B. Weitz & R. Wensley (Eds.), *Handbook of marketing*. Sage.
- Jones, D. B., & Tadajewski, M. (2017). *Foundations of marketing thought: The influence of the German historical school*. Routledge.

- Kapferer, J. N. (1992). *Strategic brand management: New approaches to creating and evaluating brand equity*. The Free Press
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Koloş, U. (2015). *Foucault, iktidar ve hukuk: Modern hukukun soybilimi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kucuk, S. U. (2015). A semiotic analysis of consumer-generated antibranding. *Marketing Theory*, 15(2), 243-264.
- Ladas, S. P. (1975). *Patents, trademarks, and related rights: National and international protection* (Vol. 1). Harvard University Press.
- Lazzarato, M. (2005). *Maddi olmayan emek. İtalya'da radikal düşünce ve kurucu politika* (S. Göbelez & S. Özer, Çev.). Otonom Yayıncılık.
- Leaffer, M. A. (1998). The new world of international trademark law. *Marq. Intell. Prop. L. Review*, 2, 1-5.
- Lemke, T. (2016). *Politik aklın eleştirisi: Foucault'nun yönetimsellik çözümlemesi*. (Ö. Karlık, Çev.). Phoenix.
- Levy, S. J. (1959). Symbols for sale. *Harvard Business Review*, 37, 117-124.
- Levy, S. J., & Rook, D. W. (1999). Brands, trademarks and the law. İçinde D. W. Rook (Ed.), *Brands consumers, symbols and research*. Sidney J Levy on marketing. Sage.
- Low, G. S., & Fullerton, R. A. (1994). Brands, brand management, and the brand manager system: A critical-historical evaluation. *Journal of Marketing Research*, 31(2), 173-190.
- McClure, D. M. (1996). Trademarks and competition: The recent history. *Law & Contemp. Probs.*, 59(2), 13-43.
- Moore, K., & Reid, S. (2008). The birth of brand: 4000 years of branding. *Business History*, 50(4), 419-432.
- Nixon, H.K. (1936). Notes on the measurement of consumers attitudes. *Journal of Marketing*, 1, 13-19.
- Oswald, L. R. (2012). *Marketing semiotics: Signs, strategies, and brand value*. Oxford University Press.
- Özgüç, N. (2006). *Kültepe-Kanis/Nesa: Yerli peruwa ve assur-imminti'nin oğlu assur'lu tüccar uşur-sa-ıştar'ın arşivlerine ait kil zarfların mühür baskıları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe: Kanis/Nesa*. Yapı Kredi Yayınları.
- Özmkas, U. (2015). İnsan sermayesinin kaynağı: Maddi olmayan emek. *Toplum ve Bilim*, 135, 8-26.
- Özmkas, U. (2020). İktidar: Yolları çatallanan bahçe. *Felsefi Düşün*, (14), 206-235.
- Özmkas, U. (2021). *Biyopolitika: İktidar ve direniş*. İletişim Yayınları.
- Paster, B. G. (1969). Trademarks-their early history. *Trademark Report*, (59), 551-572.
- Petty, R. D. (2011). The codevelopment of trademark law and the concept of brand marketing in the United States before 1946. *Journal of Macromarketing*, 31(1), 85-99.
- Petty, R. D. (2016). A history of brand identity protection and brand marketing. İçinde D. G. B. Jones & M. Tadajewski (Eds.), *The Routledge Companion to Marketing History*. Routledge.
- Petty, R. D. (2025). *From marking products to marketing brands: A legal perspective on the history of brand marketing*. Springer.
- Ries, A., & Trout, J. (1980). *Positioning: The battle of your mind*. McGraw Hill.
- Room, A. (1987). History of branding. İçinde J. M. Murphy (Ed.), *Branding: A key marketing tool*. Palgrave Macmillan.
- Ruston, G. (1955). On the origin of trademarks. *Trademark Report*, (45), 127-164.
- Samuelson, P. (2023). Generative AI meets copyright. *Science*, 381(6654), 158-161.
- Schechter, F. I. (1925). *The historical foundations of the law relating to trademarks* (No. 1). Columbia University Press.

- Schechter, F. I. (1927). Rational Basis of Trademark Protection. *The Harv. L. Rev.*, (40), 813-833.
- Schwarzkopf, S. (2010). Turning trademarks into brands: How advertising agencies practiced and conceptualized branding, 1890–1930. İçinde T. da Silva Lopes & P. Duguid (Eds.), *Trademarks, brands, and competitiveness*. Routledge.
- Sennelart, M. (2019). Derslerin bağlamı. İçinde *Biyopolitikanın doğuşu: College de France dersleri 1978-1979*. (A. Tayla, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Trade Marks Registration Act (1875). UK public general acts. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/38-39/91/enacted>
- Vardi, L. (1988). The abolition of the guilds during the French Revolution. *French Historical Studies*, 704-717.
- Wengrow, D. (2008). Prehistories of commodity branding. *Current Anthropology*, 49(1), 7-34.
- WIPO. (1971). *Records of the intellectual property conference of Stockholm, 1967* (Vol. 1-2).
- WIPO (2024). *Trademarks highlights*. <https://www.wipo.int/web-publications/world-intellectual-property-indicators-2024-highlights/en/trademarks-highlights.html#>
- WIPO (2025). *Paris Convention milestones*. <https://www.wipo.int/treaties/en/ip/paris/>
- Wilkins, M. (1992). The neglected intangible asset: The influence of the trade mark on the rise of the modern corporation. *Business History*, 34(1), 66-95.
- Zuboff, S. (2021). *Gözetleme kapitalizmi çağı: Ürünün sen olduğu çağda insanın geleceği için savaş* (T. Uzunçelebi, Çev.). Okyanus Yayınları.
- Zwick, D., Bonsu, S. K., & Darmody, A. (2008). Putting consumers to work: Co-creation and new marketing governmentality. *Journal of Consumer Culture*, 8(2), 163-196.
- Zwick, D., & Bradshaw, A. (2016). Biopolitical marketing and social media brand communities. *Theory, Culture & Society*, 33(5), 91-115.
- Zwick, D., & Ozalp, Y. (2011). Flipping the neighborhood: Biopolitical marketing as value creation for condos and lofts. İçinde D. Zwick & J. Cayla (Eds.), *Inside marketing: Practices, ideologies, devices* (ss. 234-253). Oxford University Press. 234-253.

Extended Summary

History of Brand and Trademark: A Reading Based on Foucault's Analysis of Liberal Governmentality

The aim of this study is to discuss whether the history of branding and trademark practices can be explained in an integrated manner by relating it to the shifts in the governmental rationality articulated by Michel Foucault in his genealogy of the modern state. To conduct this discussion, the study first outlines the literature concerning the history of branding and trademarks, based on traditional, modern, and legal understandings. Indeed, an examination of the literature reveals that the history of branding is investigated through two distinct forms of historical research (social history and intellectual history) and within the framework of three different historical contexts (traditional, modern, and legal). The traditional interpretation, which draws upon sociological and anthropological research, offers evidence suggesting that the history of branding practices can be traced back to antiquity when humans first began using language as a system of codes (Bastos ve Levy, 2012, s. 351; Eckhardt ve Bengtsson, 2010; Gaski, 2020; Geniş, 2022; Moore ve Reid, 2008; Wengrow, 2008). While not entirely rejecting the traditional interpretation, the modern interpretation deems a functional distinction between traditional and modern branding practices necessary and emphasizes that modern branding discourse is a field of discipline that emerged at the beginning of the 20th century, related to modern forms of knowledge (psychoanalysis, behavioral sciences, etc.) (Aaker, 1991, s. 7; Holt, 2002; Holt, 2008, s. 22). Unlike the traditional and modern interpretations, the legal interpretation, which centers on the concept of the trademark rather than the brand, is informed by research tending to trace the history of trademark practices from antiquity to the modern era, grounding it within not only economic but also political and legal contexts (Ladas, 1975; Paster, 1969; Ruston, 1955; Schechter, 1925; Schechter, 1927). From the perspective of the legal interpretation, trademark signs that were mandated by the king/government in the ancient and medieval periods as a police regulation to create monopolies, prevent counterfeiting, and/or protect the public against fraud have, in the modern era, become a form of legal protection that companies can 'freely' utilize as an industrial/intellectual property right over the reputation they establish with consumers (Bently, 2008a, s. 11-13; Ladas, 1975, s. 4; Schechter, 1927, s. 819; Wilkins, 1992, s. 88).

Within this framework, the study secondly determines that the interpretations of branding and trademark history, particularly those stemming from legal investigations, are consistent with the characteristics/shifts that Foucault ascribed to liberal rationality. It is, therefore, argued that the transition from traditional to modern branding practices is related not only to the Industrial Revolution and the increase in market/consumption opportunities but also to Western states' adoption of a governmental reason linked to the market truth (producing liberties). To support this argument, the study briefly explains Foucault's narrative of the 'transition from power to government' and the shifts in governmental rationality that he investigated from the 16th century onwards (Foucault, 2019a; Foucault, 2019b). Subsequently, the study explains the shifts/characteristics that Foucault articulated regarding liberal rationality, determining that the emergence of modern branding discourse, institutionalized as a modern discourse and governing technique, was made possible within the context of the liberal legal framework (national/international trademark laws) shaped by the principle of limitation inherent to liberal governmental reason from the 19th century onwards (Bently, 2008a; Ladas, 1975; Schechter, 1927; Wilkins, 1992). Indeed, non-prohibitive liberal regulations support the production and legitimation of new economic mechanisms/apparatuses in the context of increasing market competition, thereby creating the foundation for the proliferation of the modern corporation as an actor. Thus, liberal trademark regulations constitute the legitimate foundation for modern corporations to gain a competitive advantage through brand image in the competitive market game and thereby to increase their brand value. Without this legitimate foundation, the problematization of modern branding discourse as a strategy (power-subject) and a form of knowledge (power-knowledge) governing the relations between a company holding trademark rights and a consumer free to act in their own self-interest within the confines of the 'free market' does not seem possible. It can thus be argued that the modernization of branding practices—meaning the transformation of modern branding practices into one of the methods of governing the population through a market-oriented approach (biopolitics)—was made possible through the liberal governmentality that institutes the market as a site of truth.

Finally, to offer a Foucault-informed understanding of the function of contemporary branding practices, the study briefly addresses these practices within the context of the neoliberal legal framework and the project of the corporate society. This is because the transformation of contemporary brands into a virtual property (Gorz, 2011) that draws upon social lifestyles, spheres of freedom, counter-revolutions, critical art perspectives, and/or communicative norms and relational forms/performances arising from the virtual revolution must be interpreted not only as a result of exploitation relations linked to the power of capital but also as a consequence of neoliberal governance's project of the corporate society and the international/national legal regulations conceived as its complement. The study's main contribution can be argued to be its attempt to discuss the history of branding and trademark practices—which have traditionally been explained by modern disciplines within their own limits—in an integrated manner through Foucault's analysis of governmentality, grounding the discussion within economic-political and legal contexts.

Enhanced Loan Approval Prediction Using a Cascaded Machine Learning Framework

Ahmet AKUSTA¹

Çok Katmanlı Makine Öğrenimi Çerçevesi ile Gelişmiş Kredi Onay Tahmini	Enhanced Loan Approval Prediction Using a Cascaded Machine Learning Framework
Öz <p>Bu çalışma, kredi onayı tahmini için geleneksel süreçlerin doğasında bulunan verimsizlikleri ele alan çok aşamalı kademeli bir makine öğrenimi çerçevesi sunmaktadır. Çerçeve, her aşamada tahminleri iyileştirmek için Gradient Boosting, Destek Vektör Makinesi ve XGBoost'u birleştirmektedir. Bu yaklaşım, çerçevenin karmaşık ilişkileri ve dengesiz verileri ele almak için her tekniğin güçlü yönlerinden yararlanmasını sağlar. Çerçeve, Gradient Boosting'in ve ev sahipliği gibi geleneksel özelliklerin tahmin doğruluğunu artırmadaki kritik rolünü gösteren kapsamlı bir finansal veri kümesi üzerinde test edilmiştir. Araştırma, çerçevenin kredi riski değerlendirmesini artırma, temerrütleri azaltma ve karar vermeyi kolaylaştırma kapasitesini göstermekte ve böylece finansal kurumlara operasyonel verimlilik ve finansal istikrar için sağlam bir araç sağlamaktadır.</p>	Abstract <p>This study introduces a multi-stage cascaded machine learning framework for loan approval prediction, which addresses the inefficiencies inherent in traditional processes. The framework combines Gradient Boosting, Support Vector Machine, and XGBoost to refine predictions at each stage. This approach allows the framework to leverage the strengths of each technique in order to handle complex relationships and imbalanced data. The framework was tested on a comprehensive financial dataset, demonstrating the critical role of Gradient Boosting and traditional features like home ownership in improving predictive accuracy. The research illustrates the framework's capacity to augment credit risk assessment, curtail defaults, and facilitate decision-making, providing financial institutions with a robust instrument for operational efficiency and financial stability.</p>
Anahtar Kelimeler: Kredi Onay Tahmini, Basamaklı Makine Öğrenimi, Kredi Risk Değerlendirmesi, Finansal Karar Alma, Risk Yönetimi	Keywords: Loan Approval Prediction, Cascaded Machine Learning, Credit Risk Assessment, Financial Decision-Making, Risk Management
JEL Kodları: G21, C53, C45	JEL Codes: G21, C53, C45

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics.
Authors' Contributions to the Article	The entire study was prepared by the author.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest arising from this study for the author or any third parties.

¹ Assoc. Prof. Dr., Konya Technical University, Rectorate, ahmetakusta@hotmail.com
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

The loan approval process is critical in the banking industry, significantly impacting profitability and risk management (Hussain et al., 2024). As the volume of loan applications continues to rise, financial institutions face challenges in efficiently processing these applications while maintaining accuracy and compliance (Deepa et al., 2024). Ineffective assessments may lead to the approval of high-risk loans or the rejection of creditworthy applicants, potentially resulting in financial losses and decreased customer satisfaction (Garg et al., 2024). Therefore, there is a pressing need for more efficient, automated systems to enhance the loan approval process.

Machine learning has emerged as a promising solution to address these challenges in the loan approval domain. Its ability to handle large datasets, capture complex, non-linear relationships, and potentially provide faster, more accurate decisions offers significant advantages over traditional statistical methods (Sarkar et al., 2024). Machine learning models can analyze vast amounts of applicant data to identify patterns indicative of creditworthiness, thereby improving decision-making efficiency and possibly minimizing risks associated with lending (Alessi & Savona, 2021). Banks may reduce the likelihood of defaults by more accurately identifying high-risk applicants and enhancing their overall risk management strategies (Yemmanuru et al., 2024).

Several studies have applied various machine learning techniques to predict loan approval outcomes. Algorithms such as Logistic Regression, Decision Trees, Random Forests, Support Vector Machines, and ensemble methods like Extreme Gradient Boosting (XGBoost) have been utilized to assess loan applications and predict default risks (Deepa et al., 2024; Hussain et al., 2024; Sarkar et al., 2024). While these models have demonstrated improvements over traditional methods, they also face limitations that may affect their practical applicability. For instance, some models may suffer from overfitting, reducing generalizability to new data (Cheng et al., 2012). Moreover, single-model approaches may need help to handle imbalanced datasets, which are common in financial contexts where the number of approved loans significantly exceeds the number of defaults (Lenka et al., 2021). This imbalance can lead to biased models that perform poorly on minority classes, such as defaulted loans.

Ensemble learning techniques have been proposed to address these limitations by combining multiple models and improving predictive performance in loan approval prediction (Pandey et al., 2013). Ensemble methods, such as bagging and boosting, can enhance accuracy by leveraging the strengths of individual models and mitigating their weaknesses (Alagic et al., 2024). For instance, integrating outputs from different classifiers may refine predictions and lead to more robust and reliable results in credit risk assessment (García et al., 2019). Such approaches can help manage data complexity and imbalanced datasets by aggregating the outputs of multiple models specializing in different aspects of the prediction task (Mistry & Mandal, 2024). However, despite these advancements, challenges remain in effectively integrating diverse models and optimizing ensemble configurations to address prediction inconsistencies and improve performance (Liu & Li, 2024).

The primary objective of this study is to develop an enhanced loan approval prediction model utilizing a multi-stage cascaded machine learning framework. This approach aims to improve predictive accuracy by sequentially combining multiple classifiers, thereby leveraging their strengths. By refining predictions at each stage, the framework seeks to enhance the robustness of the model and provide more accurate assessments of loan applications. This

study aims to contribute to the existing literature by proposing applying cascading ensemble methods in the context of loan approval prediction, aiming to address challenges associated with complex financial data and imbalanced datasets. Specifically, the research investigates whether a cascaded framework can outperform traditional single-model and ensemble approaches regarding predictive accuracy and robustness. The study aims to fill a gap in the literature regarding applying multi-stage cascaded models in financial risk assessment, which has yet to be extensively explored in previous research.

The practical implications of this research may be significant for financial institutions. An improved loan approval prediction model may enhance risk management by more effectively identifying high-risk applicants, reducing the incidence of loan defaults, and minimizing financial losses (Zhang et al., 2023). Moreover, by automating and refining the loan approval process, institutions might achieve faster decision-making, improving customer experience and operational efficiency (Hussain et al., 2024). On a broader scale, adopting advanced machine learning systems in financial decision-making could contribute to a more stable and efficient financial industry, where data-driven insights support better outcomes for institutions and customers (Alessi and Savona, 2021). This study's findings will offer practical insights into how cascaded machine learning frameworks can be implemented to achieve these benefits.

2. Literature Review

The integration of machine learning (ML) into financial decision-making, particularly in loan approval prediction, has been a significant area of focus in recent years. As the volume of loan applications increases, financial institutions are turning to advanced algorithms to streamline the decision-making process, enhance risk management, and reduce operational inefficiencies. This literature review synthesizes the current state of knowledge, emphasizing advancements, challenges, and emerging trends in applying machine learning to predict loan approvals and manage credit risks.

Machine learning to automate loan approval processes has shown promising results in improving accuracy and efficiency. Gupta et al., (2020) highlighted the benefits of utilizing ML models to reduce manual efforts by leveraging historical data for predicting loan approval outcomes. Their study demonstrated that ML techniques could effectively identify reliable loan applicants, thereby minimizing the risks associated with manual evaluation.

Similarly, Sarisa et al., (2023) reported that the Random Forest algorithm achieved an accuracy of 83.45% in predicting loan approvals, indicating its potential utility in automating and enhancing loan processing systems. In another study, Nagaraj et al. (2023) demonstrated that XGBoost, a gradient-boosting algorithm, excelled in identifying risky applicants, offering higher accuracy rates than traditional statistical methods. These studies collectively suggest the effectiveness of machine learning algorithms in enhancing the precision of loan approval predictions.

Ensemble learning approaches, which combine predictions from multiple models, have consistently demonstrated their effectiveness in financial applications. Meshref (2020) highlighted the superior performance of ensemble methods, such as Bagging and Boosting, in loan approval prediction, achieving an accuracy rate of 83.97%. Aleksandrova and Armianova (2022) emphasized that cost-sensitive ensemble techniques, such as XGBoost with weighted thresholds, are particularly effective in addressing the misclassification of high-risk applicants, thereby optimizing both accuracy and profit.

The potential of cascading classifiers in financial prediction remains an area of exploration. Oliveira et al., (2005) introduced cascading classifiers for handwritten digit recognition, demonstrating their computational efficiency and ability to refine predictions in sequential stages. However, their application to financial data, including loan approvals, still needs to be fully validated. This gap indicates an opportunity for future research to adapt cascading frameworks to handle the unique challenges of financial datasets.

Financial datasets are often characterized by class imbalances, where default or rejection cases are significantly underrepresented. This imbalance poses challenges for standard ML algorithms, which may favor the majority class. Shingi (2020) addressed this issue by integrating SMOTE (Synthetic Minority Over-sampling Technique) into federated learning systems, effectively balancing training data and improving prediction performance. Similarly, Aleksandrova and Armanova (2022) incorporated cost-sensitive techniques to mitigate the impact of imbalances, showing improved classification outcomes in loan approval models. These approaches highlight the critical role of data preprocessing and model adaptation in enhancing the performance of ML models on skewed datasets.

While addressing class imbalances is critical for improving fairness and accuracy, another important dimension in financial risk modeling involves managing uncertainty and evolving data contexts. Some literature has also emphasized the need to incorporate uncertainty modeling and probabilistic reasoning into financial risk assessment and loan approval predictions. Unlike traditional deterministic models, these approaches account for financial data streams' intricate, evolving nature. For example, Borchani et al., (2015) introduced a dynamic Bayesian modeling framework capable of adapting to time-varying features and customer populations, thereby providing more robust and context-sensitive credit risk predictions. Additional advancements in handling uncertainty include adopting fuzzy logic-based rule systems, as Antonelli et al. (2017) demonstrated, which leveraged type-2 fuzzy rule-based classifiers to accommodate imprecise inputs and latent variables. These studies highlight that incorporating uncertainty-aware strategies can deliver more resilient and adaptive risk evaluation tools, essential for navigating today's dynamic financial landscapes.

Interpretability is a crucial aspect of machine learning applications in finance, as stakeholders require transparent and understandable models. Zhang et al. (2023) demonstrated using Shapley Additive Explanations (SHAP) values to explain feature contributions in loan default predictions, offering actionable insights into applicant behavior. Their profit-driven prediction model improved accuracy and provided valuable information for lenders to identify potential defaulters. These studies underscore the need for explainable ML systems in high-stakes financial decision-making.

In addition to model interpretability, leveraging diverse data types has emerged as a significant area of innovation, expanding the scope of traditional financial datasets to include unconventional and unstructured information. Beyond traditional financial metrics, researchers are increasingly exploring data types like supply chain information, textual disclosures, and qualitative signals to complement standard credit records. Luo et al., (2022) developed a credit risk evaluation model incorporating supply chain attributes, enabling lenders to form a more holistic view of a borrower's financial health. In a related vein, Li and Dai, (2024) leveraged Natural Language Processing (NLP) methods to process and interpret large volumes of unstructured data, such as financial statements and market news, thereby uncovering subtle risk indicators often overlooked by classic numeric models. Zhou et al.,

(2024) further reinforced this trend, demonstrating that analyzing extensive sets of raw financial data can identify influential features without requiring a priori assumptions.

Hybrid models, which combine ML techniques with domain-specific tools, are being recognized as powerful approaches for loan approval and risk assessment. Pimcharee and Surinta (2022) explored integrating feature selection methods, such as Chi-square and information gain, with multi-layer perceptrons, achieving notable accuracy improvements in personal loan prediction. Their findings indicated that feature selection enhances the model's ability to identify critical factors influencing loan approval decisions.

Abakarim et al., (2018) proposed a real-time binary classification framework based on deep neural networks, outperforming traditional models in speed and precision. Their deep learning approach enabled instantaneous predictions, aligning with the increasing demand for faster and more reliable financial services. Such advancements demonstrate the growing potential of hybrid frameworks in addressing the complexities of loan approval processes.

While cascading classifiers offer another avenue for hybrid approaches, their application in financial datasets still needs to be improved. Oliveira et al., (2005) primarily focused on non-financial contexts. Future studies could explore how cascading classifier techniques might be adapted to improve computational efficiency and predictive accuracy in loan approval tasks.

Federated learning and reinforcement learning are considered among the most promising trends in financial applications. Oualid et al., (2023) demonstrated the effectiveness of federated learning in maintaining data privacy while enabling collaborative model training across institutions. This approach is particularly relevant in financial contexts where sensitive customer data must be protected.

Santos and Lima (2024) highlighted integrating reinforcement learning with combinatorial optimization in stock trading. While their work focuses on financial markets, similar techniques could inspire innovations in dynamic loan approval systems, potentially enhancing real-time decision-making processes.

Loan prediction systems benefit from task-specific adaptations of ML algorithms. Pimcharee and Surinta (2022) emphasized the importance of feature selection techniques in identifying critical factors for personal loan approval. Utilizing methods like Chi-square and information gain improved the relevance and accuracy of predictive models.

Additionally, real-time decision-making is gaining traction in loan approvals. Abakarim et al. (2018) developed a deep neural network-based system capable of making instantaneous predictions, significantly improving upon traditional methods that rely on batch processing. Such innovations align with the increasing demand for prompt and efficient financial services.

Despite these advancements, there are still challenges that remain. Zhang et al. (2023) noted that many ML models focus on maximizing accuracy without considering profit-oriented metrics, which are critical in financial applications. Incorporating profitability measures into model optimization could enhance their practical utility and align predictive models with business objectives.

While ensemble methods show promise, their computational complexity can limit scalability, especially in large-scale financial institutions. The application of cascading classifiers, while promising, requires further research to adapt them to financial datasets. Oliveira et al. (2005) demonstrated their utility in reducing computational overhead, but they must address their suitability for imbalanced or high-dimensional financial data. Future studies could explore

hybrid models that integrate cascading approaches with ensemble methods to address these limitations.

3. Methodology

The methodology follows a structured approach, beginning with selecting the dataset and variables, followed by data preprocessing. Using python programming language, the data is then processed through a sequential machine learning framework consisting of three stages: Gradient Boosting Classifier, Support Vector Machine, and XGBoost Meta-Model. Each stage refines the predictions from the previous one, aiming to enhance model accuracy. The final step involves evaluating the performance of the models using appropriate metrics, aiming to ensure the effectiveness of the proposed framework.

3.1. Dataset and Variables

The dataset employed in this study was retrieved from Kaggle and is available under the Apache 2.0 license (Gupta, 2024). It consists of various financial and demographic features related to loan applicants. The dependent variable is loan status, a binary indicator where 0 represents a loan not approved and 1 represents a loan approved. Independent variables consist of demographic attributes and financial metrics. The variables used in the study are summarized in Table 1.

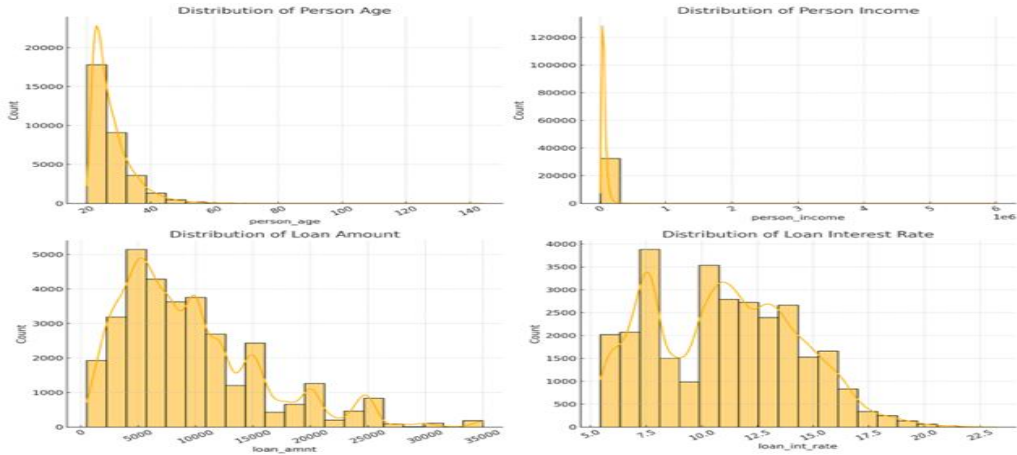
Table 1: Variables in the Dataset

Variable	Description	Data Type
Person Age	Age of the applicant	Numeric
Person Income	Annual income of the applicant	Numeric
Home Ownership Status	Ownership status of the applicant's residence	Categorical
Loan Amount	Amount of the loan applied for	Numeric
Loan Interest Rate	Interest rate of the loan	Numeric
Loan Grade	Grade assigned to the loan application	Categorical
Loan Intent	Purpose for which the loan is intended	Categorical
Employment Length	Number of years the applicant has been employed	Numeric
Credit Default History	Whether the applicant has defaulted previously	Categorical
Credit History Length	Length of the applicant's credit history	Numeric
Loan Percent Income	Loan amount as a percentage of the applicant's income	Numeric

3.2. Exploratory Data Analysis

Exploratory data analysis was conducted to understand the underlying patterns and relationships within the dataset. Numerical features such as a Person's Age and Income were explored for distribution and potential skewness. The age distribution of loan applicants appeared right-skewed, with a higher concentration of individuals between 20 and 40 years old and fewer applicants above 60. The income distribution also showed a right-skewed pattern, with most applicants earning less than \$100,000 annually. A few applicants had significantly higher incomes, which presented as outliers.

Figure 1: Distribution of Person Age and Loan Amount

As shown in Figure 1, Loan amounts ranged from \$5,000 to \$35,000, with a concentration of around \$10,000 to \$15,000. Interest rates commonly fell between 7% and 12%, with higher rates being less frequent. The skewness in features like income suggested that data transformations, such as logarithmic scaling, might be considered to normalize the distributions for modeling purposes.

Categorical variables were analyzed to gain insights into the characteristics of the applicants. Most applicants either rented or had a mortgage, with fewer owning their homes outright. Loan intents were mainly for personal use and debt consolidation, with other purposes like education and home improvement being less common. Loan Grades, ranging from A to E, showed that most loans were within grades A to C. Regarding credit history, a substantial number of applicants had no history of default. In contrast, a smaller group had previous defaults.

Figure 2: Home Ownership Status, Loan Intent, and Loan Grade Distribution

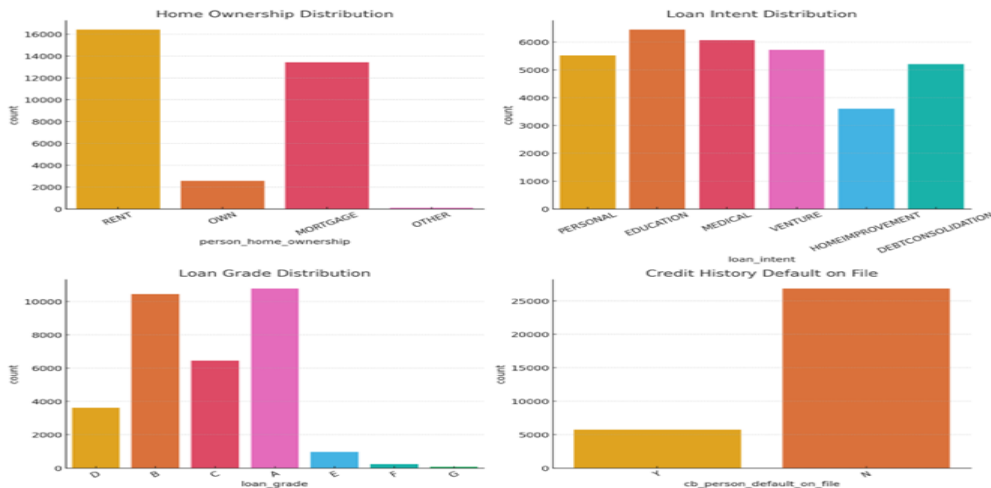

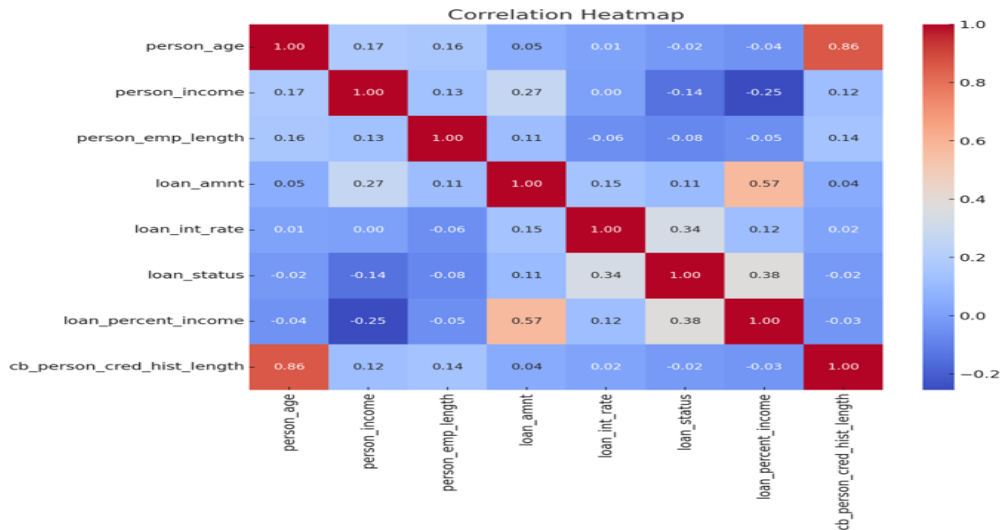

Figure 2 presents the distribution of critical loan-related attributes, offering insights into the characteristics of the borrower population. The "Home Ownership Distribution" indicates that the majority of loan applicants fall under the "MORTGAGE" category, followed closely by those who "RENT," while a smaller proportion identify as "OWN." The "OTHER" category is almost negligible. This distribution suggests that most applicants either have ongoing financial obligations related to housing or rely on rented accommodations, potentially influencing their financial capacity and credit risk. Similarly, the "Loan Intent Distribution" demonstrates that the primary purposes for borrowing are "DEBT CONSOLIDATION," followed by "HOME IMPROVEMENT" and "PERSONAL" loans. This prevalence of debt consolidation loans indicates that many borrowers may be focused on restructuring or managing existing financial liabilities.

Further, the "Loan Grade Distribution" in Figure 2 shows that loans are predominantly assigned high grades, such as "A" and "B," which implies that the majority of applicants are assessed as having relatively favorable credit profiles. In contrast, lower grades, such as "F" and "G," appear infrequent, suggesting that loans to applicants with poor creditworthiness are rare. Finally, the "Credit History Status on File" chart illustrates that most borrowers have an established credit history, with only a tiny proportion lacking this critical financial documentation. This finding emphasizes the importance of credit history in the lending process, potentially reflecting its role in mitigating risk and guiding loan approval decisions.

As shown in Figure 3, a correlation analysis was performed to identify relationships between numerical features. A positive correlation was found between a Person's Age and Credit History Length, indicating that older applicants tend to have longer credit histories. Most other features exhibited weak to moderate correlations.

Figure 3: Correlation Heatmap

Potential data transformations and feature engineering steps were considered based on the exploratory data analysis findings. Addressing skewness in the data and appropriately encoding categorical variables were identified as important steps for improving model performance.

3.3. Data Preprocessing

Handling missing values was an essential step in preparing the data for modeling. The median serves as a robust measure of central tendency, demonstrating resilience to outliers and mitigating distortions in skewed distributions where the mean may be disproportionately influenced by extreme values. Additionally, median imputation helps preserve the original data distribution, reducing the risk of artificial shifts that could bias statistical analyses or machine learning models (Pavithrakannan et al, 2021). Missing values in numerical variables were filled with the median of each respective column, which helps to mitigate the impact of outliers and maintain the central tendency of the data.

Mode imputation stabilizes records with multiple missing values and remains effective even when attributes have weak associations (Nishanth & Ravi, 2016). Furthermore, it maintains the integrity of categorical variables by avoiding the introduction of non-existent categories while offering a straightforward and computationally efficient baseline (Nugroho et al., 2023). Missing values in categorical variables were filled with mode, preserving the most common category in the data.

Categorical variables such as Home Ownership Status, Loan Intent, Loan Grade, and Credit Default History were encoded using label encoding. This method assigns a unique integer to each category within a feature, converting them into a numerical format suitable for machine learning algorithms (Pedregosa et al., 2011). Label encoding was chosen to avoid increasing the dimensionality of the dataset, which can occur with one-hot encoding, especially when the number of categories is relatively small.

The dataset was split into training and test sets, with 80% of the data used to train the machine learning models and 20% reserved for evaluating the performance of unseen data. This split helps ensure the evaluation metrics reflect the models' generalization ability.

All numerical features were standardized using the StandardScaler, which scales the data with a mean of zero and a standard deviation of one.

3.4. Cascaded Machine Learning Framework

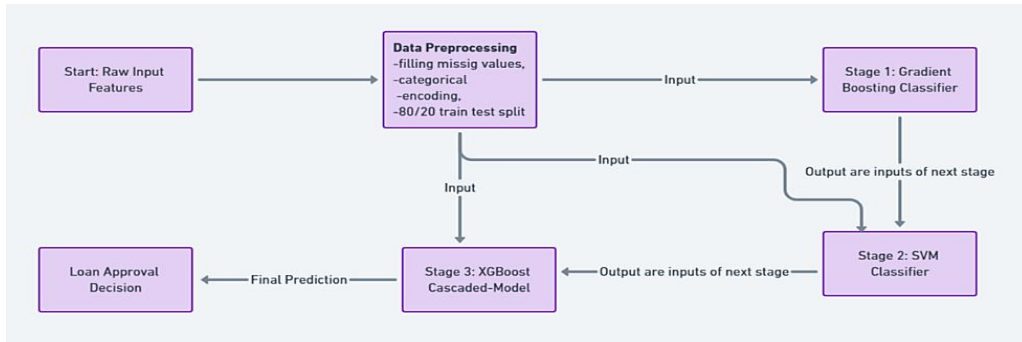
Cascaded machine learning frameworks aim to improve predictive performance by sequentially integrating multiple models, with the output of one model serving as additional input features for the next (Wolpert, 1992). This approach uses the strengths of different algorithms to correct errors from previous stages and improve overall accuracy. By combining models in this way, cascaded frameworks can capture complex patterns in the data that may be missed by a single model, thus reducing generalisation error and improving predictive capabilities (Breiman, 2001).

This methodology is similar to stacked generalisation, where higher-level models are trained to correct the biases of lower-level models (Wolpert, 1992). By using the predictions of earlier models as inputs to later ones, the framework potentially addresses the limitations of individual algorithms and increases the robustness of the overall model. This strategy is consistent with resource efficiency in cascading use, where outputs from one process become inputs to another, maximising overall efficiency (Rehberger & Hiete, 2020).

Implementing a cascading framework allows for integrating different machine learning techniques, each contributing uniquely to predictive performance. This multistep approach can improve accuracy in complex prediction tasks by leveraging the diverse strengths of different algorithms (Chen & Guestrin, 2016). Furthermore, cascaded frameworks are adaptable and can

be tailored to specific problems, making them a versatile tool in machine learning applications (Ke et al., 2017).

Figure 4: Cascaded Machine Learning Framework Workflow

The study implemented a three-stage cascaded machine learning framework to improve predictive performance potentially, as shown in Figure 4. In the first stage, a gradient-boosting classifier was used to sequentially build an ensemble of weak learners, with each successive model attempting to correct the errors of the previous one. The predicted credit approval probabilities from this model, called gradient boosting predictions, were used as additional features in the following stages.

The second stage used a support vector machine. The original data set, augmented with the gradient boosting predictions, was used to find the optimal hyperplane separating the classes. The predictions from the Support Vector Machine (SVM) model were included as features in the final stage.

In the third and final stage, an XGBoost classifier was used as a metamodel. This model integrated all the features from the previous stages, including the gradient boosting and SVM predictions, to make the final credit approval predictions.

3.5. Model Structures

The proposed multi-stage cascaded machine learning framework aims to enhance loan approval prediction by leveraging three classifiers sequentially: Gradient Boosting, SVM, and XGBoost Meta-Model. Each stage uses the predictions from the preceding stage as additional features to improve the robustness and reliability of the final predictions. Cross-validation techniques were integrated into the evaluation process to ensure the models generalize well to unseen data. This enables a thorough assessment of each model's performance across multiple data splits.

The first stage employs a Gradient Boosting Classifier, which captures complex non-linear patterns and interactions within the data. This model is particularly effective for feature selection and reducing bias due to its iterative nature. The Gradient Boosting model was trained with default hyperparameters, including a learning rate of 0.1 and a maximum depth of 3. These parameters aim to balance model complexity and training efficiency. The model outputs probabilities of loan approval, which are subsequently used as features in the second stage. While the Gradient Boosting model demonstrated intense precision, it showed limitations in recall, particularly in identifying minority class instances.

In the second stage, an SVM classifier was trained using the original features and the prediction probabilities from the Gradient Boosting model. Including these predictions enhances the SVM's ability to define more precise decision boundaries. The SVM model utilized a radial basis function (RBF) kernel, suitable for non-linear data distributions.

The model was configured with a regularization parameter 1.0 and a scale gamma value, which adjusts the influence of individual data points. Despite high precision, the SVM struggled with recall, indicating it was overly conservative in identifying positive cases. This stage, however, potentially contributed valuable prediction probabilities that were important inputs for the XGBoost meta-model.

The final stage integrates predictions from previous classifiers through an XGBoost meta-model, combining refined outputs to produce the final classification. This stage capitalizes on XGBoost's ability to handle structured data efficiently and its robustness to overfitting.

The meta-model was trained with a maximum depth of 6 and 100 estimators, optimizing the binary classification objective. By incorporating predictions from both Gradient Boosting and SVM models as features, the meta-model achieved significant improvements in precision and recall. This stage effectively addressed the limitations of the earlier models, particularly by enhancing recall.

Cross-validation was implemented across all stages of the cascaded framework using StratifiedKFold with five splits. This method ensures that each fold preserves the original distribution of the target variable, mitigating issues related to class imbalance (Pedregosa et al., 2011). By evaluating the models on multiple training and testing splits, cross-validation provides a robust assessment of their performance and reduces the risk of overfitting to a single data partition. The consistent evaluation across folds confirmed the reliability of the cascaded framework, with the XGBoost meta-model demonstrating the most balanced performance in terms of precision and recall across all splits. This validation technique underscores the model's ability to generalize effectively to unseen data, making it a suitable approach for real-world applications in financial decision-making.

3.6. Results

The performance of the models was carefully evaluated using established classification metrics, including accuracy, precision, recall, and F1-score. These metrics were chosen for their ability to provide a balanced and comprehensive assessment of model performance. Accuracy represents the proportion of correct predictions across all samples, offering a general view of model efficacy. Precision, which measures the proportion of correctly predicted positive cases among all predicted positives, provides insights into the model's ability to avoid false positives. Recall evaluates the proportion of actual positive cases that were correctly identified, reflecting the model's sensitivity to actual cases. The F1-score, calculated as the harmonic mean of precision and recall, is particularly valuable in capturing the trade-offs between these two metrics, especially in imbalanced datasets.

Table 2: Classification Report (No Cross Validation)

Model	Accuracy	Precision	Recall	F1-Score
Gradient Boosting	87.60%	80.08%	58.69%	67.73%
Support Vector Machine	80.34%	81.54%	14.67%	24.87%
XGBoost Meta-Model	92.83%	93.43%	72.80%	81.84%

Table 2 presents the results of the models without cross-validation. The Gradient Boosting model achieved an accuracy of 87.60%, with a precision of 80.08% and a recall of 58.69%. These metrics highlight the model's ability to identify patterns effectively, although its relatively lower recall indicates limitations in correctly identifying all positive cases, as reflected in its F1-score of 67.73%. The Support Vector Machine (SVM) model demonstrated lower performance, achieving an accuracy of 80.34% and a precision of 81.54%. However, its recall of 14.67% and an F1-score of 24.87% revealed significant challenges in identifying positive cases. In contrast, the XGBoost meta-model achieved the highest performance, with an accuracy of 92.83%, precision of 93.43%, recall of 72.80%, and an F1-score of 81.84%.

Figure 5: Confusion Matrix for Classification (No Cross Validation)

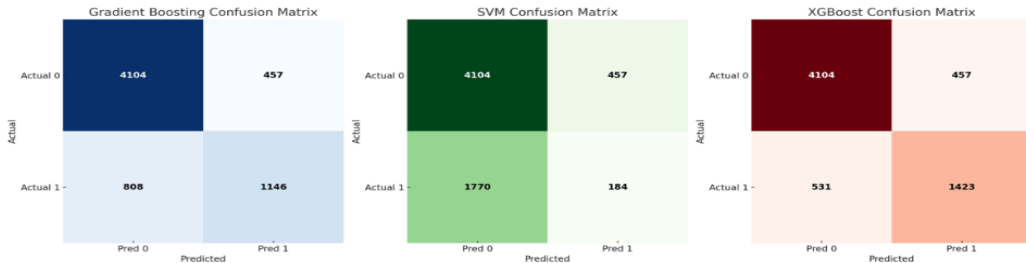

Figure 5 provides further insight into the classification performance without cross-validation. The Gradient Boosting model produced 597 false negatives (FN) against 848 true positives (TP), reflecting its recall limitations. The SVM model exhibited a stark imbalance, with 1233 FN and only 212 TP, corroborating its exceptionally low recall (14.67%). In contrast, the XGBoost meta-model demonstrated a more balanced profile, with 393 FN and 1052 TP, aligning with its higher recall (72.80%) and F1-score (81.84%). These results suggest that the XGBoost model was able to integrate information from the previous models effectively, addressing their weaknesses and enhancing overall predictive performance. These results suggest that the XGBoost model was able to integrate information from the previous models effectively, addressing their weaknesses and enhancing overall predictive performance.

Table 3: Classification Report (With Cross Validation)

Model	Accuracy	Precision	Recall	F1-Score
Gradient Boosting	0.8791	0.8066	0.5868	0.6793
Support Vector Machine	0.7985	0.8619	0.0946	0.1671
XGBoost Meta-Model	0.9310	0.9418	0.7287	0.8216

The models demonstrated similar trends when evaluated under cross-validation, as shown in Table 3. The Gradient Boosting model achieved a slightly improved accuracy of 87.91%, with a precision of 80.66% and a recall of 58.68%, leading to an F1-score of 67.93%. While this model performed well in identifying general patterns, its recall suggests it still struggled to identify

some positive cases. The SVM model, under cross-validation, demonstrated an accuracy of 79.85% and an increased precision of 86.19%. However, its recall remained low at 9.46%, resulting in an F1-score of 16.71%, reinforcing the model's challenges in handling positive cases independently. The XGBoost meta-model, again, outperformed the other models, achieving an accuracy of 93.10%, precision of 94.18%, recall of 72.87%, and an F1-score of 82.16%.

Figure 6: Confusion Matrix for Classification (With Cross Validation)

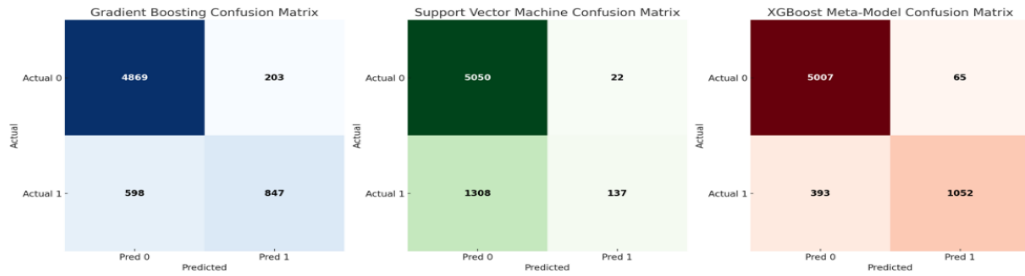

Figure 6 illustrates the cross-validated confusion matrices. The Gradient Boosting model showed minimal deviation from its non-validated performance, with 598 FN and 847 TP, consistent with its stable recall (58.68%). The SVM model's challenges intensified under cross-validation, as evidenced by 1308 FN and only 137 TP, which aligns with its further reduced recall (9.46%). The XGBoost meta-model maintained robust performance, with 393 FN and 1052 TP, mirroring its results in Figure 4. This consistency underscores its reliability across validation methods and its capacity to generalize effectively. These metrics highlight the meta-model's ability to synthesize predictions from the earlier models, leveraging their complementary strengths to deliver a more robust and balanced performance.

The progression of model performance across the stages demonstrates the effectiveness of the cascaded modeling approach. In the initial stage, the Gradient Boosting model laid a strong foundation by capturing general trends in the data, but its recall limitations highlighted the need for further refinement. While exhibiting intense precision, the SVM model struggled with recall, suggesting that it was more suited for enhancing specificity rather than sensitivity. The XGBoost meta-model, as the final stage, capitalized on the insights provided by the preceding models, achieving significant improvements in accuracy, precision, and recall. The resulting F1-score of 82.16% demonstrates a balanced performance, indicating the meta-model's ability to classify positive and negative cases effectively. As detailed in Tables 2 and 3, these findings underscore the importance of integrating diverse predictive approaches in a cascaded framework to optimize overall model performance. This approach suggests the potential of meta-modeling to address the inherent limitations of individual models while potentially leveraging their strengths.

3.7. Feature Importance

Analyzing the importance of features in the XGBoost meta-model provides insights into which variables most significantly influenced the final predictions. The importance scores are presented in Table 4.

Table 4: Feature Importance in XGBoost Meta-Model

Feature	Importance Score
Gradient Boosting Predictions	0.4267
Home Ownership Status	0.1487
Loan Grade	0.0715
Person Income	0.0656
Loan Intent	0.0644
Loan Percent Income	0.0556
Loan Interest Rate	0.0307
Employment Length	0.0297
Person Age	0.0242
SVM Predictions	0.0242
Loan Amount	0.0211
Credit History Length	0.0209
Credit Default History	0.0166

The Gradient Boosting Predictions had the highest importance score of 0.4267, indicating that this feature contributed most significantly to the XGBoost meta-model's decisions. This suggests that the information encapsulated in the Gradient Boosting model's predictions was highly valuable for the final prediction task.

Home Ownership Status and Loan Grade were the most important features, with importance scores of 0.1487 and 0.0715, respectively. These features are traditionally significant in loan approval decisions, reflecting an applicant's stability and creditworthiness.

The SVM Predictions had a lower importance score of 0.0242, comparable to features like Person Age and Loan Amount. While the SVM Predictions contributed to the model, their impact was less pronounced than the Gradient Boosting Predictions.

4. Discussion

The progression in accuracy observed in the cascaded model demonstrates the cumulative benefits achieved by integrating predictions from multiple machine learning models, each of which contributes its unique strengths and addresses the weaknesses of the others. The Gradient Boosting model, which serves as the foundation for subsequent models, demonstrated strong performance, with an accuracy of 87.60%. However, the relatively lower recall indicates potential difficulties in identifying specific positive cases. This could be attributed to an inherent bias towards the majority class, a well-documented issue in imbalanced datasets (Shingi, 2020). The model's robustness is consistent with the findings of Zhang et al. (2023), who highlight the effectiveness of Gradient Boosting in capturing complex patterns, particularly in loan default prediction tasks.

In contrast, the standalone Support Vector Machine (SVM) exhibited weaker performance, achieving an accuracy of 80.34% and a recall of only 14.67%. While Pimcharee and Surinta (2022) found SVM effective in personal loan datasets without extensive feature selection or preprocessing, its performance can vary depending on dataset complexity and non-linear relationships. In this study, the SVM's poor recall suggests it struggled to generalize adequately, potentially due to imbalanced data exacerbating the model's focus on the majority class (Aleksandrova & Armianova, 2022). This aligns with observations in the literature that kernel transformations and tailored feature engineering are often necessary for SVMs to handle non-linear patterns effectively.

The XGBoost meta-model brought substantial improvement, achieving an accuracy of 92.83% and a recall of 72.80%. This improvement reflects the model's ability to mitigate the limitations of the prior models, particularly by incorporating predictions from the Gradient Boosting model, which emerged as features of high importance. Nagaraj et al. (2023) and Zhang et al. (2023) demonstrated XGBoost's capability to refine predictions and improve recall in financial risk prediction tasks. These findings underscore the value of leveraging robust base models, such as Gradient Boosting, to feed into ensemble frameworks.

The relatively lower importance of SVM predictions in the meta-model suggests that while SVM contributed to diversity, its impact was less significant than Gradient Boosting. This aligns with Meshref (2020), who demonstrated that even classifiers with lower individual performance can provide valuable diversity to an ensemble model, enhancing overall robustness. The cascading framework utilized diverse inputs, which is in line with the observations of Oliveira et. al. (2005), who highlighted the potential computational efficiency and prediction refinement obtained through sequential model outputs.

Features such as Home Ownership Status and Loan Grade played critical roles in the final model, with high-importance scores reflecting their relevance as indicators of financial stability and creditworthiness. These findings align with Gupta et al. (2020), who emphasized the significance of traditional financial risk indicators, and (Ding, 2023), who advocated for integrating domain-specific knowledge into machine learning models to improve predictions. Incorporating these features demonstrates the cascading model's ability to combine advanced machine-learning techniques with domain knowledge.

Despite the progress made, specific challenges related to the models' performance and generalization capabilities persist. The Gradient Boosting model's initial limitations in recall suggest the potential for further optimization, such as hyperparameter tuning or advanced preprocessing techniques, to enhance its ability to identify positive cases. While the XGBoost meta-model effectively reduced false negatives, its reliance on robust base models underscores the critical role of strong foundational classifiers in cascading frameworks.

The study also points out the trends in financial machine learning, where ensemble and hybrid approaches have shown potential to outperform standalone models in certain contexts (Aleksandrova and Armianova, 2022; Zhang et al., 2023). Future research could explore incorporating interpretability frameworks, such as SHAP values, to enhance the interpretability of predictions, as recommended by Zhang et al. (2023). Additionally, advanced techniques like federated learning, as demonstrated by Oualid et al. (2023), have the potential to enhance privacy and robustness in loan prediction systems.

In conclusion, the multi-stage cascaded machine learning framework demonstrated the potential to improve loan approval prediction accuracy. By leveraging the strengths of different algorithms, the approach may offer a viable solution to the challenges associated with complex financial data and imbalanced datasets. Further research involving diverse datasets, interpretability techniques, and privacy-preserving methods could enhance the applicability of this framework in real-world financial contexts.

5. Conclusion

This study investigated the effectiveness of a multi-stage cascaded machine learning framework for predicting loan approvals, addressing challenges inherent in traditional methods. By sequentially integrating Gradient Boosting, Support Vector Machine (SVM), and

XGBoost models, we observed a notable improvement in predictive accuracy, with the XGBoost meta-model reaching approximately 92.83% accuracy. This advancement suggests that the framework may effectively capture complex patterns within financial data, mainly benefiting from the high importance of Gradient Boosting predictions.

Our findings indicate that ensemble methods can enhance credit risk assessment by leveraging advanced algorithms and traditional financial features like Home Ownership Status and Loan Grade. These results have practical implications for financial institutions, potentially leading to better risk management, reduced default rates, and more efficient loan processing.

The study may have limitations as the dataset might not fully represent the complexities and general trends of real-world financial data, which could result in challenges such as data imbalance and limited model interpretability. Future research should focus on applying this framework to more diverse and representative datasets, enhancing interpretability through explainable AI techniques, and exploring privacy-preserving methods like federated learning.

In conclusion, the multi-stage cascaded machine learning framework presents a promising approach to improving loan approval predictions. Addressing the complexities associated with financial data analysis and imbalanced datasets is a crucial step that can contribute to advancing predictive modeling in finance, but it may also pose challenges that need to be carefully managed. Ongoing refinement and validation of this framework could impact financial risk assessment practices and operational efficiencies within the industry.

References

- Abakarim, Y., Lahby, M., & Attioui, A. (2018). Towards an efficient real-time approach to loan credit approval using deep learning. *9th International Symposium on Signal, Image, Video and Communications, ISIVC 2018 - Proceedings*, 306–313. <https://doi.org/10.1109/ISIVC.2018.8709173>
- Alagic, A., Zivic, N., Kadusic, E., Hamzic, D., Hadzajlic, N., Dizdarevic, M., & Selmanovic, E. (2024). Machine learning for an enhanced credit risk analysis: A comparative study of loan approval prediction models integrating mental health data. *Machine Learning and Knowledge Extraction*, 6(1), 53–77. <https://doi.org/10.3390/make6010004>
- Aleksandrova, Y., & Armanova, M. (2022). Evaluation of cost-sensitive machine learning methods for default credit prediction. *International Conference Automatics and Informatics, ICAI 2022 - Proceedings*, 89–94. <https://doi.org/10.1109/ICAI55857.2022.9960023>
- Alessi, L., & Savona, R. (2021). Machine learning for financial stability. In *Data science for economics and finance: Methodologies and applications* (pp. 65–87). https://doi.org/10.1007/978-3-030-66891-4_4
- Antonelli, M., Bernardo, D., Hagra, H., & Marcelloni, F. (2017). Multiobjective evolutionary optimization of type-2 fuzzy rule-based systems for financial data classification. *IEEE Transactions on Fuzzy Systems*, 25(2), 249–264. <https://doi.org/10.1109/TFUZZ.2016.2578341>
- Borchani, H., Martínez, A. M., Masegosa, A. R., Langseth, H., Nielsen, T. D., Salmerón, A., Fernández, A., Madsen, A. L., & Sáez, R. (2015). Dynamic Bayesian modeling for risk prediction in credit operations. *Frontiers in Artificial Intelligence and Applications*, 278, 17–26. <https://doi.org/10.3233/978-1-61499-589-0-17>
- Breiman, L. (2001). Random forests. *Machine Learning*, 45(1), 5–32. <https://doi.org/10.1023/A:1010933404324>
- Chen, T., & Guestrin, C. (2016). XGBoost: A scalable tree boosting system. *Proceedings of the ACM SIGKDD International Conference on Knowledge Discovery and Data Mining, 13–17 August 2016*, 785–794. <https://doi.org/10.1145/2939672.2939785>
- Cheng, C., Xu, W., & Wang, J. (2012). A comparison of ensemble methods in financial market prediction. *Proceedings of the 2012 5th International Joint Conference on Computational Sciences and Optimization, CSO 2012*, 755–759. <https://doi.org/10.1109/CSO.2012.171>
- Deepa, M., Pal, S., & Ghusey, V. P. (2024). Monetary loan eligibility prediction using logistic regression algorithm. *2nd International Conference on Emerging Trends in Information Technology and Engineering, Ic-ETITE 2024*. <https://doi.org/10.1109/ic-ETITE58242.2024.10493584>
- Ding, Z. (2023). Construction and exploration of a financial risk control model based on machine learning. *2023 International Conference on Evolutionary Algorithms and Soft Computing Techniques, EASCT 2023*. <https://doi.org/10.1109/EASCT59475.2023.10393547>
- García, V., Marqués, A. I., & Sánchez, J. S. (2019). Exploring the synergetic effects of sample types on the performance of ensembles for credit risk and corporate bankruptcy prediction. *Information Fusion*, 47, 88–101. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2018.07.004>
- Garg, D., Shelke, N. A., Kitukale, G., & Mehlawat, N. (2024). Leveraging financial data and risk management in banking sector using machine learning. *2024 IEEE 9th International Conference for Convergence in Technology, I2CT 2024*. <https://doi.org/10.1109/I2CT61223.2024.10544336>
- Gupta, A., Pant, V., Kumar, S., & Bansal, P. K. (2020). Bank loan prediction system using machine learning. *Proceedings of the 2020 9th International Conference on System Modeling and Advancement in Research Trends, SMART 2020*, 423–426. <https://doi.org/10.1109/SMART50582.2020.9336801>
- Gupta, H. (2024). *Credit Risk Dataset*, Version 1. Retrieved October 5, 2024, from <https://www.kaggle.com/datasets/harshg97/credit-risk-dataset/versions/1>

- Hussain, M. Z., Ejaz, S., Batool, E., Hasan, M. Z., Mustafa, M., Khalid, A., Hussain, U., Khan, Z., Javaid, A., Ashraf, M. F., Awan, R., & Yaqub, M. A. (2024). Bank loan prediction system using machine learning models. *2024 IEEE 9th International Conference for Convergence in Technology, I2CT 2024*. <https://doi.org/10.1109/I2CT61223.2024.10543786>
- Ke, G., Meng, Q., Finley, T., Wang, T., Chen, W., Ma, W., Ye, Q., & Liu, T.-Y. (2017). LightGBM: A highly efficient gradient boosting decision tree. *Advances in Neural Information Processing Systems, 2017-December*, 3147–3155. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85038215940&partnerID=40&md5=e7f6611aa423276ab95bd73aa45ad93e>
- Lenka, S. R., Pant, M., Barik, R. K., Patra, S. S., & Dubey, H. (2021). Investigation into the efficacy of various machine learning techniques for mitigation in credit card fraud detection. *Advances in Intelligent Systems and Computing*, 1176, 255–264. https://doi.org/10.1007/978-981-15-5788-0_24
- Li, T., & Dai, X. (2024). Financial risk prediction and management using machine learning and natural language processing. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 15(6), 211–219. <https://doi.org/10.14569/IJACSA.2024.0150623>
- Liu, Z., & Li, D. (2024). Research of Dempster-Shafer's theory and ensemble classifier financial risk early warning model based on Benford's law. *Computational Economics*. <https://doi.org/10.1007/s10614-024-10679-1>
- Luo, S., Xing, M., & Zhao, J. (2022). Construction of artificial intelligence application model for supply chain financial risk assessment. *Scientific Programming*, 2022. <https://doi.org/10.1155/2022/4194576>
- Meshref, H. (2020). Predicting loan approval of bank direct marketing data using ensemble machine learning algorithms. *International Journal of Circuits, Systems and Signal Processing*, 14, 914–922. <https://doi.org/10.46300/9106.2020.14.117>
- Mistry, K. A. J., & Mandal, B. (2024). Unified deep ensemble architecture for multiple classification tasks. *Lecture Notes in Networks and Systems*, 1065 LNNS, 544–557. https://doi.org/10.1007/978-3-031-66329-1_35
- Nagaraj, P., Nikhil, K., Sai Ram Santosh Babu, K. V. S., Reddy, D. H. T., Sekar, R. R., & Rajkumar, T. D. (2023). Loan prediction analysis using innumerable machine learning algorithms. *2023 International Conference on Data Science, Agents and Artificial Intelligence, ICDSAAI 2023*. <https://doi.org/10.1109/ICDSAAI59313.2023.10452622>
- Nishanth, K. J., & Ravi, V. (2016). Probabilistic neural network based categorical data imputation. *Neurocomputing*, 218, 17–25. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2016.08.044>
- Nugroho, H., Utama, N. P., & Surendro, K. (2023). Smoothing target encoding and class center-based firefly algorithm for handling missing values in categorical variable. *Journal of Big Data*, 10(1), 10. <https://doi.org/10.1186/s40537-022-00679-z>
- Oliveira, L. S., Britto Jr., A. S., & Sabourin, R. (2005). Improving cascading classifiers with particle swarm optimization. *Proceedings of the International Conference on Document Analysis and Recognition, ICDAR, 2005*, 570–574. <https://doi.org/10.1109/ICDAR.2005.138>
- Oualid, A., Maleh, Y., & Moumoun, L. (2023). Federated learning techniques applied to credit risk management: A systematic literature review. *EDPACS*, 68(1), 42–56. <https://doi.org/10.1080/07366981.2023.2241647>
- Pandey, T. N., Jagadev, A. K., Choudhury, D., & Dehuri, S. (2013). Machine learning-based classifiers ensemble for credit risk assessment. *International Journal of Electronic Finance*, 7(3–4), 227–249. <https://doi.org/10.1504/IJEF.2013.058604>
- Pavithrakannan, R., Fenn, N. B., Raman, S., Kalyanaraman, V., Murugananthan, V. K., & Janarthanan, J. (2021). Imputation analysis of central tendencies for classification. *2021 IEEE International IOT*,

Electronics and Mechatronics Conference (IEMTRONICS), 1-7.
<https://doi.org/10.1109/IEMTRONICS52119.2021.9422507>

- Pedregosa, F., Varoquaux, G., Gramfort, A., Michel, V., Thirion, B., Grisel, O., Blondel, M., Prettenhofer, P., Weiss, R., Dubourg, V., Vanderplas, J., Passos, A., Cournapeau, D., Brucher, M., Perrot, M., & Duchesnay, E. (2011). Scikit-learn: Machine learning in Python. *Journal of Machine Learning Research*, 12, 2825–2830.
- Pimcharee, K., & Surinta, O. (2022). Data mining approaches in personal loan approval. *Engineering Access*, 8(1), 15–21. <https://doi.org/10.14456/mijet.2022.2>
- Rehberger, M., & Hiete, M. (2020). Allocation of environmental impacts in circular and cascade use of resources: Incentive-driven allocation as a prerequisite for cascade persistence. *Sustainability (Switzerland)*, 12(11). <https://doi.org/10.3390/su12114366>
- Santos, G. D., & Lima, K. R. (2024). Impact of combinatorial optimization on reinforcement learning for stock trading in financial markets. *ACM International Conference Proceeding Series*. <https://doi.org/10.1145/3658271.3658282>
- Sarisa, H. K., Khurana, V., Koti, V. C., & Garg, N. (2023). Loan prediction using machine learning. *2023 International Conference on Advances in Computation, Communication and Information Technology, ICAICIT 2023*, 194–198. <https://doi.org/10.1109/ICAICIT60255.2023.10466049>
- Sarkar, T., Rakhra, M., Sharma, V., & Singh, A. (2024). An empirical comparison of machine learning techniques for bank loan approval prediction. *Proceedings of International Conference on Communication, Computer Sciences and Engineering, IC3SE 2024*, 137–143. <https://doi.org/10.1109/IC3SE62002.2024.10593355>
- Shingi, G. (2020). A federated learning-based approach for loan defaults prediction. *IEEE International Conference on Data Mining Workshops, ICDMW, 2020-November*, 362–368. <https://doi.org/10.1109/ICDMW51313.2020.00057>
- Wolpert, D. H. (1992). Stacked generalization. *Neural Networks*, 5(2), 241–259. [https://doi.org/10.1016/S0893-6080\(05\)80023-1](https://doi.org/10.1016/S0893-6080(05)80023-1)
- Yemmanuru, P. K., Yeboah, J., & Nti, I. K. (2024). Customer credit risk: Application and evaluation of machine learning and deep learning models. *2024 IEEE 3rd International Conference on Computing and Machine Intelligence, ICMI 2024 - Proceedings*. <https://doi.org/10.1109/ICMI60790.2024.10585896>
- Zhang, L., Wang, J., & Liu, Z. (2023). What should lenders be more concerned about? Developing a profit-driven loan default prediction model. *Expert Systems with Applications*, 213. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2022.118938>
- Zhou, Y., Xiao, Z., Gao, R., & Wang, C. (2024). Using data-driven methods to detect financial statement fraud in the real scenario. *International Journal of Accounting Information Systems*, 54. <https://doi.org/10.1016/j.accinf.2024.100693>

Extended Summary

Enhanced Loan Approval Prediction Using a Cascaded Machine Learning Framework

Loan approval prediction plays a crucial role in financial risk management, significantly influencing operational efficiency and institutional profitability. Traditional methods often face challenges in managing the complexities of financial data and addressing class imbalances, such as the overrepresentation of approved loans compared to defaults. This study introduces a multistage cascaded machine learning framework to address these issues using a novel approach. By integrating Gradient Boosting, Support Vector Machine (SVM), and XGBoost sequentially, the framework leverages the unique strengths of each model to refine predictions and improve overall performance.

Machine learning has revolutionized financial decision making by providing the ability to process large datasets, identify nonlinear patterns, and make accurate predictions. However, single model approaches frequently encounter issues such as overfitting and poor generalization, mainly when applied to imbalanced datasets. Although ensemble methods, such as boosting and bagging, have improved predictive accuracy, they remain limited in handling data complexity and class disparities. The proposed framework builds on these methods, employing a cascading structure to optimize model performance and address their inherent weaknesses.

The study utilized an open-source financial dataset from Kaggle, which includes loan applicants' demographic and financial attributes. The dependent variable was binary, indicating whether a loan application was approved or denied. In contrast, the independent variables included factors such as applicant age, income, credit history length, and loan-specific details. Exploratory data analysis revealed important insights, such as right-skewed income distributions and correlations between applicant age and credit history length, which informed the preprocessing strategy.

To address data quality issues, missing values were imputed using the median for numerical features and the mode for categorical features. Categorical variables, including home ownership, loan grade, and loan intent, were label encoded to preserve their ordinal relationships without increasing dataset dimensionality. Numerical features were standardized to ensure compatibility with algorithms sensitive to feature scaling, such as SVM. The dataset was split into training and testing subsets, with 80% allocated for training and 20% for testing.

The proposed framework consists of three sequential stages, with each model contributing uniquely to overall predictive performance. In the first stage, Gradient Boosting was used to capture intricate data relationships. This model iteratively improved predictions by focusing on errors from prior iterations, achieving an accuracy of 87.60%, precision of 80.08%, and recall of 58.69%. While the model demonstrated strong precision, its limited recall indicated a bias toward the majority class.

In the second stage, SVM was employed to refine decision boundaries using the original features and predictions from the Gradient Boosting model. This stage demonstrated a precision of 81.54%, reflecting its ability to avoid false positives. However, its recall was notably low at 14.67%, indicating difficulty identifying minority class instances. Despite these challenges, SVM contributed valuable predictions later synthesized by the final stage.

The third stage used XGBoost as a metamodel to integrate predictions from the previous stages, combining the strengths of Gradient Boosting and SVM. This stage achieved superior performance, with an accuracy of 92.83%, precision of 93.43%, recall of 72.80%, and an F1score of 81.84%. By addressing the limitations of earlier models, XGBoost provided a balanced and robust output, demonstrating the effectiveness of the cascaded framework.

The performance of the cascaded framework was assessed using key classification metrics, including accuracy, precision, recall, and F1score. Without cross validation, the Gradient Boosting model struggled with recall, achieving 58.69%, despite a reasonable accuracy of 87.60%. SVM showed high precision at 81.54% but had poor recall at 14.67%. The XGBoost metamodel outperformed both, achieving 92.83% accuracy, 93.43% precision, and 72.80% recall.

Under cross validation, similar trends emerged. Gradient Boosting achieved an accuracy of 87.91% and a recall of 58.68%, while SVM maintained high precision at 86.19% but struggled with recall, achieving only 9.46%. The XGBoost metamodel consistently excelled, with 93.10% accuracy, 94.18% precision, 72.87% recall, and a F1score of 82.16%.

Analyzing the importance of features in the XGBoost metamodel provided valuable insights. Predictions from the Gradient Boosting model significantly influenced the final decisions, showcasing its strength in identifying complex patterns. Traditional financial features, such as home ownership status and loan grade, also emerged as critical predictors, emphasizing the importance of incorporating domain-specific knowledge into machine learning models. Predictions from the SVM model contributed less substantially, highlighting its auxiliary role in refining decision boundaries within the cascaded framework.

This study offers several practical contributions to financial institutions. The proposed framework enhances credit risk assessment by improving loan approval predictions, reducing default rates, and increasing operational efficiency. Its ability to handle class imbalances ensures a balanced and reliable predictive model. The research also advances ensemble learning by demonstrating how the sequential integration of diverse models can address the limitations of standalone algorithms and enhance predictive accuracy. Moreover, by combining advanced machine learning

techniques with traditional financial features, the framework underscores the critical role of interpretability and domain knowledge in high-stakes financial decision-making.

Despite its promising results, the study may have some limitations, as the dataset might not fully capture the complexities and dynamics of real-world financial ecosystems, potentially affecting the framework's broader applicability. Additionally, the computational requirements of the cascading framework could pose challenges for smaller institutions with limited resources.

Future research should explore testing the framework on diverse and representative datasets to assess its generalizability. Enhancing recall through advanced preprocessing techniques, such as targeted imputation strategies and anomaly detection, could improve its performance on imbalanced data. Incorporating interpretability tools like SHAP values could increase transparency and stakeholder trust by providing clear insights into prediction processes. Federated learning offers another promising direction, enabling institutions to collaborate on improving models without compromising data privacy. Finally, combining cascading frameworks with explainable AI methods could balance performance and interpretability, fostering accuracy and user confidence.

The multistage cascaded machine learning framework significantly advances loan approval prediction. By leveraging the strengths of Gradient Boosting, SVM, and XGBoost in a sequential structure, the framework addresses longstanding challenges in financial data analysis, such as complexity and class imbalances. Its superior performance compared to traditional models highlights its potential as a robust tool for financial institutions.

The Implementation Gap in Global Climate Finance: Recipient-Side Barriers and the Case of Türkiye¹

Eray ERBİL²

Oktay TANRISEVER³

Küresel İklim Finansmanında Uygulama Boşluğu: Alıcı Tarafındaki Engeller ve Türkiye Örneği	The Implementation Gap in Global Climate Finance: Recipient-Side Barriers and the Case of Türkiye
Öz <p>Uluslararası müzakerelerde önemli iklim taahhütlerine rağmen, iklim finansmanı taahhütleri ile fiili uygulamalar arasında bir uçurum bulunmaktadır. Bu çalışma, bu uygulama uçurumunun altında yatan siyasi ve yapısal faktörleri incelemekte ve küresel finansal yapıların ardındaki niyeti sorgulamaktadır. Makale, niteliksel belge analizi kullanarak alıcı tarafın karşılaştığı zorlukları araştırmaktadır. Türkiye'yi gri bölgedeki bir vaka olarak analiz eden çalışma, Türkiye'nin BMİDÇS kapsamında Ek I sınıflandırmasının, imtiyazlı finansmana yapısal bir engel oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, araştırma, yurt içi kömür ve doğal gaz sübvansiyonlarının alınan uluslararası iklim desteğinden daha ağır basması gibi kritik bir politika çelişmesini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, bulgular bu farkın, iklim yönetim sisteminin işlevsizliğini yansıttığını ve alıcıların yeşil dönüşümlerini birlikte tasarlayabilmelerini sağlayan çok merkezli, ortaklık temelli yaklaşımlara geçişi gerektirdiğini göstermektedir.</p>	Abstract <p>Despite significant climate commitments in international negotiations, a gap exists between climate finance pledges and actual delivery. This study examines the political and structural factors underlying this implementation gap and questions the intent behind global financial frameworks. Using qualitative document analysis, the article explores recipient-side challenges. By analyzing Türkiye as a case in the grey zone, the study reveals how its Annex I classification under the UNFCCC acts as a structural barrier to concessional funding. Furthermore, the research highlights a critical policy contradiction where domestic coal and natural gas subsidies outweigh the international climate assistance received. In the end, findings suggest the gap reflects a malfunctioning climate governance system, requiring a shift toward polycentric, partnership-based approaches that empower recipients to co-design their green transitions.</p>
Anahtar Kelimeler: İklim Finansmanı, İklim Yönetişi, İklim Taahhütleri, Türkiye	Keywords: Climate Finance, Climate Governance, Climate Commitments, Türkiye
JEL Kodları: Q50, Q58	JEL Codes: Q50, Q58

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics.
Authors' Contributions to the Article	Author 1 contributed 70% to the article, and Author 2 contributed 30%.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest arising from this study for the author or any third parties.

¹ This study is derived from the doctoral dissertation titled "A Comparative Analysis of Climate Policies of India, South Africa, Germany, and the United States," completed by Eray ERBİL under the supervision of Prof. Dr. Oktay TANRISEVER, and defended on December 26, 2024, at the Department of International Relations, Graduate School of Social Sciences, Middle East Technical University.

² Dr., Middle East Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, eray.erbil@metu.edu.tr

³ Prof. Dr., Middle East Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, oktay@metu.edu.tr

e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

The urgent necessity to tackle climate change has spurred a global effort characterized by the creation of complex financial systems designed to support initiatives for both mitigation and adaptation. In this context, climate finance is crucial in facilitating these efforts. However, a number of sources suggest that the current climate finance system has significant challenges that hinder its overall effectiveness. Hence, the gap between financial commitments and the actual allocation of funds raises significant concerns regarding the reliability and sustainability of climate funding.

Following an analysis of the challenges faced by both donors and recipients, this article asserts that while many countries signal high-level commitment to climate action, their practical implementations frequently fall short of genuine engagement. This disparity highlights a structural implementation gap, where the action masks a lack of tangible progress. This article examines these challenges by focusing on the grey zone experience of intermediate economies. A primary structural driver of this gap is the legal classification system of the UNFCCC. For instance, Türkiye's persistent Annex I status acts as a systemic constraint that restricts its access to major multilateral grants. Consequently, this research moves beyond a general overview to address the following research question: How do global structural imbalances and domestic recipient-side barriers interact to shape the implementation gap in Türkiye, and what does this reveal about the structural contradictions of the global climate finance architecture? By integrating Türkiye's specific financial requirements and institutional readiness, this article contributes an empirical perspective to the debate on whether international climate pledges are transformative instruments or merely symbolic gestures.

The literature on climate finance provides various insights and perspectives. Studies in the literature emphasize the crucial role of climate finance in supporting developing countries in tackling climate change challenges and achieving sustainable development goals (Digitemie & Ekemezie, 2024; von Lüpke et al., 2021; Lee et al., 2022). Also, several studies have examined how climate funding affects the ability of recipient countries to adapt to climate change, their environmental performance, economic objectives, and development achievements (Klöck & Nunn, 2019; Pickering et al., 2017; Scandurra et al., 2020; Zhao et al., 2022).

Some scholars assert that simply raising climate finance commitments is unlikely to be effective, given ongoing challenges related to accountability, measurement, trust, and institutional capacity. As a result, the authors emphasize the importance of enhancing transparency and building trust as key conditions for effectively mobilizing climate finance (Pauw et al., 2020; Pauw et al., 2022; Bhandary et al., 2021; Roberts et al., 2021; Michaelowa & Sacherer, 2022). Others attract attention to diverse accounting and reporting approaches, leading to significant variances in climate finance reporting. In this case, the lack of accounting regulations makes it challenging to assess climate action financial efforts, identify gaps in international climate funding, and monitor recipient countries' actions. Hence, the authors point out the necessity of formal and informal accountability approaches (Weikmans & Roberts, 2019; Basak & Werf, 2019; Shishlov & Censkowsky, 2022).

However, other researchers assert that the primary challenge is not trust; instead, the absence of projects that can be funded and the inability to effectively collaborate with the private sector. From this viewpoint, the solution lies in establishing market-oriented practices, risk mitigation mechanisms, and blended finance models capable of mobilizing trillions of dollars in private resources. Proponents of this perspective argue that the implementation gap

mostly constitutes a technical challenge related to financial engineering and enhancing the capabilities of recipient countries to create economically viable green projects (Songwe et al., 2022; Choi & Laxton, 2023).

Moreover, some scholars argue that climate finance figures serve the political interests of donor countries, allowing them to claim they are meeting pledges without incurring new costs. Therefore, donor nations leverage unclear technicalities in reporting standards to get around climate finance accountability. This masks a systematic avoidance of historical responsibility and perpetuates North-South power imbalances, burdening developing countries with debt instead of providing genuine support (Shishlov & Censkowsky, 2022; Sultana, 2022; Qi & Qian, 2023). This article extends the criticism by asserting that these technicalities are reflected in the UNFCCC's rigid Annex I classification. This acts as a systemic categorization limitation that prevents developing countries from accessing the concessional resources that these reporting requirements claim to provide.

Much of the existing climate finance literature focuses on recipient-side constraints, such as limited accountability or institutional capacity. However, this article asserts that examining these challenges on their own offers an incomplete picture of the current situation. Although the current literature mentions institutional challenges, it neglects to consider the economic competition between global climate assistance and national fossil fuel subsidies. Therefore, this study addresses it by quantifying how structural constraints within the global financial architecture actively promote carbon-intensive hedging methods in developing countries.

By presenting the concept of the grey zone, the article draws attention to how the climate funding system's structure leaves gaps in implementation, particularly for developing countries like Türkiye that do not precisely fall into the developed or developing classifications. The grey zone is unique to the political architecture of climate finance, defining the specific dilemma of states considered too developed for climate funds but lacking the domestic capital to self-finance a green transition. Countries in this position are consequently caught between their rising climate responsibilities and pressing domestic needs for economic growth and energy security.

This article argues that the persistent disparity between global climate funding pledges and their actual implementation cannot be solely attributed to technical weaknesses or limitations on the recipient side. Rather, it is a structural and political phenomenon rooted within a fragmented global financial framework that insufficiently addresses the complex circumstances of developing countries. The introduction of the grey zone concept, with the case of Türkiye, reveals that recipient behaviors represent rational reactions to a fractured system that provides minimal assistance to countries positioned between donor and developing country classifications. Bridging this implementation gap requires a shift to a more polycentric, equitable, and recipient-empowering climate finance structure.

2. Materials and Methods

Document analysis is a key tool in qualitative research since it provides a systematic approach to studying and interpreting a variety of textual sources. It enables scholars to analyze printed and digital sources, including newspapers, scholarly publications, and government documents. Like other analytical methods in qualitative research, document analysis requires examining and interpreting data to make meaning, gain understanding, and develop empirical knowledge (Corbin & Strauss, 2014; Rapley, 2007; Patton, 2015; Merriam & Tisdell, 2016).

Analyzing documents is essential for the consistency of the evidence. In document analysis, the data is unaffected, can be examined repeatedly, and creates fewer ethical concerns than other qualitative methods (Merriam & Tisdell, 2016). Therefore, document analysis is an effective method, particularly when addressing complex issues like climate finance.

Furthermore, document analysis can be used to identify topics associated with climate finance. The reason for this is that, rather than being documented through interviews or observations, policy and institutional activities are documented in official documents that are available to the public. In these sources, the official stances, climate commitments, and self-reported progress of countries are highlighted. In this regard, the article provides an overview of the conception, negotiation, and operationalization of climate funding by conducting a comprehensive assessment of various sources. It also reveals contradictions between rhetoric and practice.

This article uses document analysis to examine recent academic studies alongside the latest reports from key institutions such as the United Nations Development Programme (UNDP), the Climate Policy Initiative (CPI), and the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). This method is ideal for methodically evaluating and understanding a wide range of resources, such as policy papers, institutional reports, and academic literature on climate finance. The selection criteria of resources were based on the documents' relevance to the research questions and credibility of the publishing institution in the post-Paris agreement era.

Moreover, the selection process was guided by the necessity for both chronological and thematic coherence, which is in line with the study's analytical focus. Concentrating on documents produced in the post-Paris Agreement era ensures that the analysis reflects a period of substantial institutional change in climate finance. Also, the emphasis on recipient-country dynamics allows the findings to capture not only aggregate financial flows but also the institutional and political contexts that shape how these resources are accessed and utilized. Hence, this approach strengthens the connection between the global climate finance architecture and the practical challenges faced by developing states.

Furthermore, current literature demonstrates the flexibility of document analysis in explaining the complex issues in climate funding and policy ambiguities. For instance, Wach and Ward (2013) underline its value in systematically examining institutional documents, while Bowen (2009) provides a comprehensive framework that highlights both the strengths and limitations of this method in qualitative research. Within climate finance research, Teleki (2023) applies document analysis to EU policy frameworks and shows its effectiveness in tracing institutional financial commitments. On the other hand, Ajiya (2023) highlights how content analysis reveals discrepancies between pledged funds and actual accessibility. In the end, these applications reinforce the method's suitability for examining the persistent gap between stated commitments and actual practices in global climate finance.

Moreover, the document selection prioritized sources that present insights into recipient dynamics and focuses on the case of Türkiye. A thematic analysis was utilized to uncover recurring challenges from these documents, and it was organized into four principal codes: (1) Structural issues, covering financial architecture and funding limitations; (2) Recipient-Side barriers, including institutional capacity and policy dissonance; and (3) Case-Specific Factors associated with Türkiye. This systematic approach facilitated a detailed examination of various

sources, with the aim of highlighting the challenges encountered by recipient states and the deeper motives shaping the climate finance environment.

In summary, this methodological framework, which integrates a qualitative document analysis with a structured thematic coding scheme, is deliberately designed to address the multi-layered nature of the research problem. The systematic selection of official, academic, and case-specific sources provides a robust basis for the research. In this realm, this approach facilitates a nuanced investigation that connects the macro-level political architecture of global climate finance with the specific challenges on the recipient side. Hence, it enables a comprehensive and evidence-based analysis of the implementation gap.

3. The Architecture of Global Climate Finance

According to the UNFCCC, climate finance covers a range of funding sources, public, private, and alternative, that can be accessed locally, nationally, or internationally to support initiatives for both mitigation and adaptation. Its foundation rests on the principle of “common but differentiated responsibility and respective capabilities”, which urges developed countries to provide financial resources to assist developing countries in achieving the objectives of the UNFCCC (UNFCCC, 2024a).

The Convention established a financial structure by initiating the Global Environment Facility (GEF) at the 1992 Rio Earth Summit. This architecture has progressively evolved to encompass a collection of specialized funds. The Least Developed Countries Fund (LDCF) and the Special Climate Change Fund (SCCF) were formed at COP7 in 2001 to offer specific support to the most vulnerable countries, while the Adaptation Fund (AF) of the Kyoto Protocol was also created that year to finance resilience activities (Chaudhury, 2020). At COP16 in 2010, a significant step was taken with the establishment of the Green Climate Fund (GCF), which was intended to serve as a crucial component of the financial mechanism and be overseen by the Standing Committee on Finance (SCF) (UNFCCC, 2025).

These institutions were established to facilitate significant financial commitments. The most significant of them was the commitment made at COP15 in 2009, when developed states pledged to jointly mobilize an annual amount of \$100 billion by 2020 to assist developing states, a target subsequently extended to 2025 (Qian et al., 2023). COP29 has established the New Collective Quantified Goal (NCQG), obligating major economies to mobilize a minimum of \$300 billion yearly by 2035 (South & Alpay, 2025).

While the establishment of these mechanisms represents a significant achievement, the structure of international climate funding has become more complicated. This is because the system encompasses multiple funds with diverse objectives, governance structures, and access criteria. In this case, the presence of diverse multilateral, regional, and bilateral funds necessitates that recipient countries navigate through a fragmented system, seeking funding from diverse sources for similar projects. This fragmentation slows down resource allocation and results in gaps in climate funding.

In addition to institutional variation, the structure has been influenced by the UNFCCC's evolving priorities and the international development agenda. Older mechanisms, such as the GEF, prioritized capacity building and technology transfer. However, contemporary mechanisms such as the GCF emphasize transformative initiatives, and it balances mitigation and adaptation (UNFCCC, 2025). Regional development banks and specialized climate funds have also been incorporated into this structure to promote global action and to provide finance suitable for

particular geographic or sectoral instances. Hence, this multilayered system is intended to create flexibility and responsiveness within the system. However, it requires a high degree of coordination to ensure that different funding streams work toward common objectives rather than in isolation.

Researchers increasingly emphasize that the fragmented structure of climate funding significantly affects both efficiency and legitimacy. Well and Carrapatoso (2017) highlight the case of REDD+ funding and demonstrate how overlapping institutions commonly duplicate efforts and hinder national coordination. Skovgaard et al. (2023) assert that attempts at international coordination have been depoliticized and viewed as technical measures. Moreover, Cadman et al. (2017) and Oh and Matsuoka (2017) identify the roots of institutional fragmentation in disputes on the principle of common but differentiated responsibilities. This dispute involved regional initiatives that established parallel structures that undermined the authority of the UNFCCC. In addition, Pickering et al. (2013) assert that fragmentation poses legitimacy challenges as donor-driven approaches compromise transparency and equity in the allocation of resources. Ultimately, these criticisms demonstrate that fragmentation is not only a structural issue but a political condition that influences power dynamics in the climate finance framework. In this realm, institutional complexity not only generates inefficiency but also reinforces significant imbalances between donors and recipients.

In the end, this complex structure is more than just a technical challenge, and it represents a strategic imbalance that influences the flow of resources. Donor states frequently dominate these institutions' governance since their strategic aims and internal political considerations substantially influence funding choices. In this realm, this dynamic results in a situation in which the political act of committing funding at international climate conferences can become detached from the actual realities of distribution. As a result, the structure itself deliberately promotes inefficiency, misaligns with the recipient countries' domestically defined needs. This runs the danger of changing a support mechanism into a source of systemic friction and a key cause of the implementation gap being examined in this research.

Despite recent developments at COP meetings, there are various compelling challenges regarding climate finance recipients. Examining these issues is essential to understanding the climate finance framework and the gap between commitments and outcomes. In this realm, the complexities inherent in these challenges uncover a range of difficulties and highlight the sensitive balance between intentions and outcomes. Hence, the following two sections will explore climate finance commitments and their actual delivery, as well as recipient-side challenges.

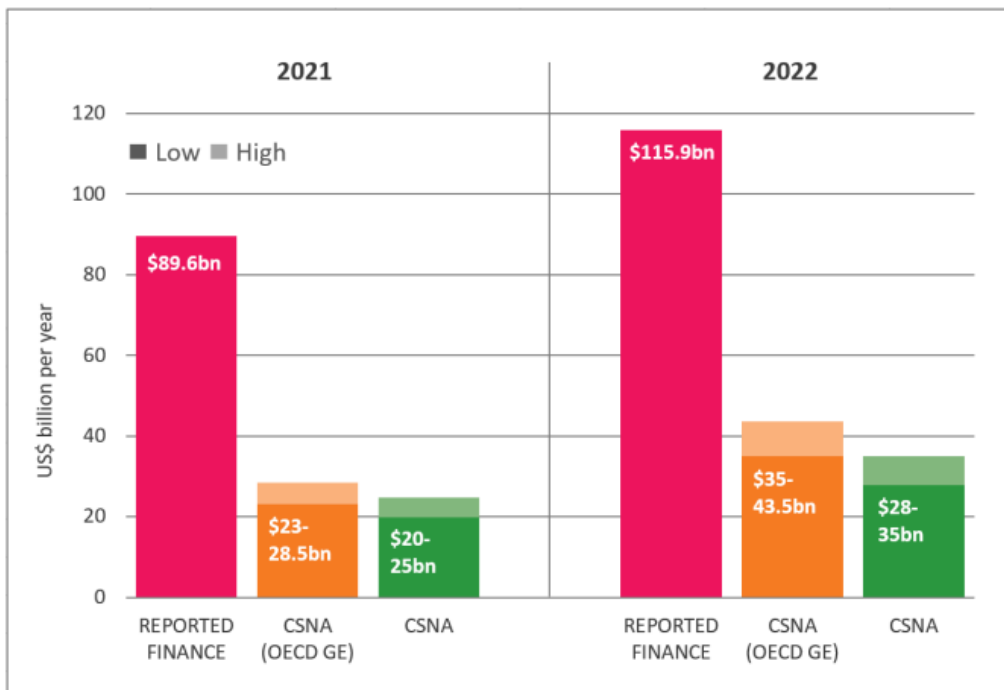
4. The Gap Between Pledges and Reality

Despite the elaborate architecture and headline-grabbing pledges, the practical reality for recipient countries is fraught with systemic challenges that severely limit the system's effectiveness. Firstly, the limited availability of funds is a significant obstacle for the recipient countries. Despite the pledges made by donor countries to allocate climate financing, the actual funding that has been provided is insufficient to meet the anticipated expectations, resulting in several countries being unable to get the necessary funding for implementing climate-related projects and initiatives. This funding gap is further complicated by the complexity of the climate finance landscape itself, which includes multiple funding sources, bilateral and regional mechanisms, national climate funds, and varying modalities and criteria. Therefore, navigating

this fragmented system presents considerable challenges for recipient states in receiving and managing the necessary financial assistance (Cash & Swatuk, 2022; Causevic et al., 2023).

As shown in Figure 1, the reported climate finance increased from \$89.6 billion in 2021 to \$115.9 billion in 2022. In addition, it is estimated that Climate-Specific Net Assistance (CSNA) amounted to approximately \$20–25 billion in 2021 and increased to \$28–35 billion in 2022. Although this rise reflects a positive trajectory in climate finance flows, it remains insufficient to meet the growing needs of developing countries. The ongoing presence of this gap contributes to the concerns of many recipient countries since these countries struggle to acquire appropriate funds within a complicated climate finance framework. Thus, the modest rise in assistance does little to overcome the deeper structural and procedural barriers that continue to hinder the delivery of effective and equitable climate action on the ground.

Figure 1: Reported climate finance versus Climate-Specific Net Assistance, 2021-2022

The red bars show reported climate finance as compiled by OECD (2024a). The orange and green bars show estimates of CSNA, rounded to the nearest 0.5 billion US\$ and based on the climate-related development finance dataset found in OECD (2024b). The orange bars use the flawed standard OECD method for grant equivalent accounting. The green bars use Oxfam’s more robust grant equivalent methodology for more accurate accounting of financial effort by contributors. Lighter shading indicates the range between low and high estimates.

Source: Kowalzig et al., 2024

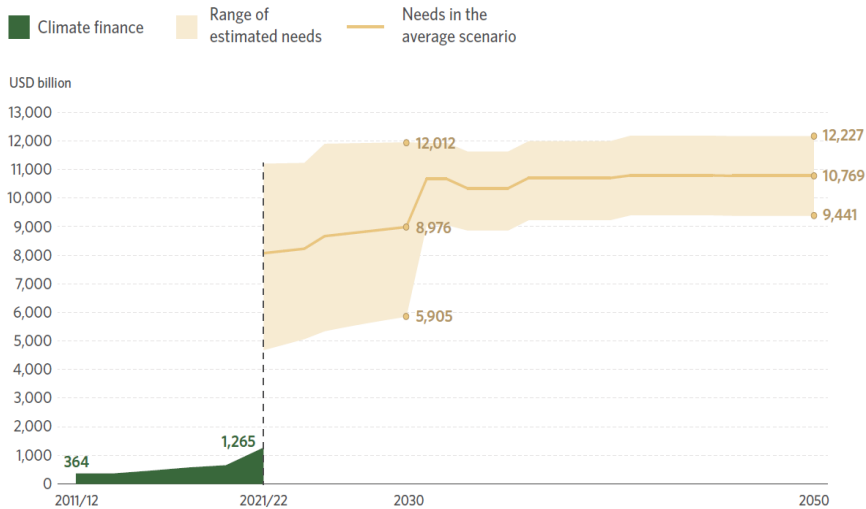
Even though climate finance flows increased, current funding levels remain far below what is needed to meet international climate goals. CPI estimates that meeting the objectives of the Paris Agreement will require annual climate investments to increase by at least five times, reaching \$7.4 trillion by 2030. As a result, a significant increase in financial resources is required to facilitate a just and reasonable transition to a low-carbon economy (Naran et al., 2024).

In addition to CPI, according to the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), it was the first time that developed countries exceeded the annual goal of \$100 billion in 2022. However, developing states are expected to require approximately \$1 trillion annually for climate investments by 2025. This amount is expected to increase to approximately \$2.4 trillion annually between 2026 and 2030 (OECD, 2023a; OECD, 2024). Moreover, the UNFCCC report indicates that the estimated costs associated with nationally determined contributions (NDCs) amount to \$5.8–5.9 trillion by 2030 (UNFCCC Standing Committee on Finance, 2021). This shows that the amount of funding required is considerably greater for effectively addressing climate change.

Despite a significant increase in reported financial flows, academic studies continue to underline that the amount of available climate funding is notably insufficient in relation to global needs. Leva (2017) demonstrates that the longstanding disagreements regarding the definition of climate finance and the credibility of the funds as new and additional have complicated both donor commitments and recipient expectations. For developing countries, this gap is complicated by the fact that most support comes as loans rather than grants, resulting in heavier debt burdens (Alayza & Caldwell, 2021). Furthermore, Nor and Mohamed (2024) assert that the fluctuations of climate finance flows discourage countries from integrating climate action into their long-term budgetary plans. Hence, it results in underfunding of mitigation and adaptation efforts. Taken together, the gap between financial needs and actual delivery keeps growing, raising questions not just about the integrity of donor commitments but also about the sustainability of the entire climate funding framework.

As shown in Figure 2, the amount of funds received by developing countries is significantly lower than the amount that has been needed and committed. This shortage of resources makes it highly challenging for these countries to carry out the necessary measures to reduce the impact and adapt to the changes. The pattern of unmet obligations undermines international efforts to tackle the climate emergency, leaving developing nations devoid of the crucial assistance they need.

Figure 2: Current Flows and Estimated Needs of Climate Finance

Source: Buchner et al., 2023

This financial shortage indicates only one aspect of the implementation gap. Hence, the research needs to look beyond the flow of funds and examine the challenges of recipient countries. The ability of a country to successfully obtain, manage, and deploy available resources is an important driver of outcomes. In this realm, the analytical attention needs to turn to the internal limitations that recipient states encounter in order to thoroughly examine the underlying reasons for the gap between pledge and practice. Hence, the next section will examine the recipient-side challenges that hinder the effective utilization of climate funds.

5. Recipient-Side Barriers to Climate Finance

Navigating the climate finance landscape is particularly challenging for many recipient countries, which often lack awareness of available funding opportunities, access procedures, and the institutional capacity required to engage effectively (Causevic et al., 2023; Qi & Qian, 2023). These challenges become tougher due to complex and bureaucratic application processes involving extensive documentation, such as feasibility studies and detailed project proposals. Thus, many developing countries have difficulties in meeting these standards, thereby limiting their ability to receive funding and carry out climate initiatives (Barua, 2020). Consequently, the fragmented structure of climate finance governance, as well as the absence of collaboration between donors and financial organizations, hinders the timely and effective mobilization of resources (Cash & Swatuk, 2022).

Secondly, insufficient specialized institutions are established within the recipient countries to take the lead in addressing climate change. Many recipient states face challenges in efficiently managing and utilizing climate funding sources due to a lack of institutional capacity and technical skills. This deficiency leads to inefficiencies and gaps in executing climate-related projects and outcomes. Also, it hinders the ability of certain recipient countries to assess their current and emerging needs. This, in return, reduces the interest of donor countries in

contributing adequate climate funds (Digitemie & Ekemezie, 2024; Roberts et al., 2021; Qian et al., 2023; UNFCCC Standing Committee on Finance, 2021).

Thirdly, there is an absence of coordination across various policies, implementing institutions, and national and sectoral-level green policies to identify the needs and the effective use of climate funding (Wasan et al., 2021; UNFCCC Standing Committee on Finance, 2021). Therefore, institutional capacity limitations undermine efforts to address climate change and effectively utilize climate funding. According to the UNDP, only a few countries have set up institutions to coordinate climate finance matters, while others are still in the developmental stages of creating a financial framework to address this issue. Such a framework facilitates improved coordination of information from various ministries, governments, and NGOs to monitor climate finance from public and private sources (Guzmán et al., 2018).

Fourthly, many recipient countries could not provide specific financial assessments of their needs, particularly in terms of their adaptation necessities. The process becomes even more challenging when it comes to developing and implementing approaches to quantify these costs. The challenge was partly caused by the lack of precise, comprehensive, and adequate data to evaluate the needs completely, and the instruments and tools available to accurately identify these needs. The issue has become even more complicated when it comes to formulating future scenarios for emission reduction pledges since data gaps impede monitoring progress toward achieving the goals and objectives of the Convention and Paris Agreement. It also hinders countries' ability to notice gaps and needs that would facilitate the achievement of climate commitments (UNFCCC Standing Committee on Finance, 2021). Hence, calculating the cost of combating climate change becomes complicated without accurate and recent data and tools.

Furthermore, when gathering and examining the diverse necessities identified by recipient countries in their national reports, various states use their own definitions and interpretations of needs. Needs can be described as either requirements or necessary actions to address climate change. Moreover, determining cost needs may vary between one national report and the subsequent report without specifying whether the same quantities are applied (UNFCCC Standing Committee on Finance, 2021). In general, the absence of a unified approach to identifying, classifying, and estimating the costs of climate change hinders an accurate evaluation of the size of the situation experienced by recipient states.

In conclusion, the ongoing disparity between climate finance commitments and actual outcomes is a clear signal of a global governance system that is misaligned with the principles of equality and justice. In this case, the study indicates that there are two sides to the issue. Firstly, a fragmented and donor-centered international structure brings significant challenges to the climate finance system. Secondly, recipient countries have various difficulties with institutional capacity and coordination. In order to explore how these limitations are evident in practice, the following section examines the case of Türkiye.

Table 1: Challenges of Climate Recipients

Challenges of Climate Finance Recipients
Availability of Funds and Complex Financing Structures
Unspecialized Institutions
Incoordination Across Policies and Institutions
Assessing Financial Needs

Source: Authors' own compilation

6. The Case of Türkiye

Türkiye offers a clear example of the challenges developing countries face in the climate finance framework. As a developing country with a growing population, its priorities mainly center on energy security and economic growth. At the same time, its position as a major regional economy, a significant carbon emitter, and a country vulnerable to climate impacts brings additional pressure to align with global decarbonization goals. This dual position places Türkiye at the intersection of development imperatives and mitigation expectations. Therefore, it complicates its participation in climate finance. Thus, balancing these competing domestic needs and international expectations complicates Türkiye's participation in climate finance.

The balancing act is apparent in the country's most recent policy developments. After ratifying the Paris Agreement in 2021, Türkiye made significant progress in establishing a formal climate governance mechanism. A milestone in this process was the enactment of Climate Law No. 7552, which was published in the Official Gazette on July 9, 2025 (Resmi Gazete, 2025). The framework law establishes the legal basis for a national Emissions Trading System (ETS) and integrates international commitments into domestic action. Despite its 2030 goal of a 41% reduction in emissions from the business-as-usual scenario (UNFCCC, 2023), these reforms primarily enhance Türkiye's normative alignment with global climate governance rather than substantially improving its access to international climate finance.

Even though Türkiye has secured international support, including a \$3.2 billion funding framework established with the World Bank, France, Germany, the UN, IFC, and the EBRD, the amount is insignificant compared to the country's estimated needs (World Bank, 2021). According to Sabancı University Istanbul Policy Center's (IPC) report, the total cost for the country to achieve net zero emissions by 2050 is \$101 billion by 2030, or about \$10 billion per year (Tör et al., 2024). Hence, this creates a massive financing gap where international commitments cover barely 3% of the projected sectoral transformation costs. This gap cannot be closed by project-based financing alone, reflecting a systemic shortfall.

Quantitative statistics highlight the structural challenges confronting Türkiye's climate transformation. OECD statistics (2023c) indicate that climate-related development funds allocated to Türkiye from 2015 to 2022 averaged around \$2.3 billion per year. Although numerous climate initiatives are implemented through grants, these constitute a relatively minor portion of the overall financial resources, generally accounting for less than 11% of the total value (OECD, 2023c). The predominant source of finance is derived from debt instruments, primarily focused on energy production and grid infrastructure. Despite the UNFCCC's warnings about Türkiye's climate vulnerability, adaptation-oriented financing remains limited. Therefore, the inability to close this adaptation gap is crucial.

The ongoing funding gap in Türkiye's green transition is intensified by an institutional mismatch within the global climate finance framework. Despite its removal from the Annex II donor list in 2001, the country's continuing status as an Annex I party under the UNFCCC presents a considerable structural barrier. This classification effectively prohibits Türkiye from obtaining funds from the Green Climate Fund (GCF) and other concessional funds generally allocated to non-Annex I countries. Although Türkiye is an OECD member and classified as an upper-middle-income economy, it does not possess the domestic capital reserves typical of Annex II countries required for self-financing a comprehensive climate transition (Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 2022). Thus, this legal and institutional ambiguity

serves as a restrictive barrier, impeding the country's ability to obtain the affordable finance necessary to achieve its significant mitigation and adaptation goals.

Although Türkiye has made progress in establishing a legal and strategic climate framework, the operational competence of many implementing institutions remains uneven. Climate finance is still a relatively new domain for subnational governments and sectoral agencies, many of which lack trained personnel and dedicated structures tasked with climate finance (OECD, 2023b). The result is a system in which a few central agencies dominate access to climate finance, while local governments and specialized ministries are underutilized or disconnected.

As of 2024, fewer than 40 out of 1405 municipalities had a fully ratified and operational Sustainable Energy and Climate Action Plan (SECAP) (MLGP4Climate, 2024). The absence of such frameworks serves as a primary driver of the disconnect between local needs and global resources. This is because international donors rarely provide direct funding without an SECAP in place. Empirical analysis of the OECD climate finance dataset for Türkiye confirms this systemic centralization. Accordingly, just five major extending agencies manage 81% of the total climate finance value allocated to the country. (OECD, 2023c). This concentration proves that capital continues to flow through high-level international and central channels, effectively bypassing the hundreds of local municipalities that remain structurally and technically unprepared to access direct climate investment.

While the Ministry of Environment, Urbanization, and Climate Change serves as a coordinating organization, other critical ministries operate with insufficient policy coherence. This leads to contradictory outcomes in the energy sector. The divergence is apparent when comparing international climate assistance with domestic fossil fuel subsidies. Türkiye received a \$3.2 billion international assistance package from multiple sources. At the same time, the Ministry of Energy announced purchase guarantees for domestic coal power facilities totaling around \$8.7 billion through 2030 (Çeliköz, 2025). This domestic support, approximately triple the amount of climate financing obtained, appears in wider consumer subsidies. This domestic support is nearly three times larger than the total volume of secured international climate finance. Moreover, in 2021, the government allocated around ₺80 billion (around €5.2 billion) for natural gas expenditures, compared to only ₺20 billion (€1.3 billion) for electricity. In 2022, the trend continued with €6.5 billion allocated for energy bill subsidies, which provides a 50% reduction on natural gas (Enerdata, 2022).

The OECD reports that direct fossil-fuel subsidies in Türkiye amounted to around 16% of total greenhouse gas emissions in 2023. This indicates persistent fiscal incentives for emission-intensive energy sources (OECD, 2025). In 2024, coal-fired power plants constituted approximately 35% of Türkiye's electricity generation. Thus, coal represents an essential component of Türkiye's national energy mix (IEA, 2025). Collectively, these findings illustrate a reliance on subsidies that hinders long-term decarbonization initiatives and constrains the transformative impact of global climate finance. As a result, Türkiye's institutional capacity to manage climate-related investments has increased. However, its overall impact is constrained by domestic priorities centered on fossil-fuel-based energy security. In the end, this relationship underscores the grey-zone issue, where international climate finance exists alongside policy frameworks that promote carbon-intensive energy pathways. Table 2 provides a quantitative summary of these fiscal contradictions and the resulting funding disparities.

Table 2: Fiscal Indicators and Funding Disparities in Türkiye's Climate Transition

Indicator Category	Fiscal Data Point	Value (USD)	Source
International Support	Secured Climate Funding Package (2021/22)	\$3.2 Billion	World Bank
Domestic Subsidies	Purchase Guarantees for Coal Facilities (through 2030)	\$8.7 Billion	Çeliköz (2025)
Projected Need	Annual Cost for Net-Zero Transition (through 2030)	\$10.1 Billion	Tör et al. (2024)
Donor Comparison	G7 Fossil Fuel Subsidies vs. Climate Aid	4x to 36x higher	Kraus (2025)
Key Ratio	Domestic Subsidies vs. International Climate Aid	~3:1	Calculated

Source: Authors' own compilation

Finally, the Turkish case highlights the complexities of climate funding in developing states. The country's pathway to combat climate change is determined by continuous negotiations between global climate responsibilities, energy security challenges, and developmental needs. Although its policy developments and institutional initiatives demonstrate increased ambition, they operate within a global climate finance system that remains misaligned with Türkiye's legal status, financial needs, and institutional realities. In this regard, the Turkish case serves as a valuable case study for understanding how ambition, capacity, and structural constraints interact to shape the outcomes of climate finance in developing states.

7. Results and Discussion

The findings from the Turkish case suggest that the implementation gap is not only a lack of capital, but a product of structural asymmetry. For grey zone countries, the cost of capital remains high due to their Annex I classification, despite their status as emerging economies. When this is coupled with the fact that Türkiye's domestic subsidies for fossil fuels still outpace its international receipts for green energy, a rational but paradoxical behavior emerges: the state adopts a hedging strategy. By maintaining substantial domestic support for carbon-intensive energy sources, approximately triple the volume of climate financing obtained, the government creates a subsidy lock-in that effectively prioritizes fossil-fuel-based energy security.

The three-to-one ratio of domestic coal subsidies to international climate support indicates a deeper structural challenge called subsidy lock-in. This lock-in establishes a significant path dependency, where the marginal cost of transitioning to green energy is artificially increased by current fiscal obligations to carbon-intensive infrastructure. For Türkiye, this is not only a policy choice but a byproduct of its grey zone status. The lack of access to concessional capital through the UNFCCC's Annex I framework necessitates a reliance on market-rate debt and restricts the availability of major multilateral grants. Consequently, the implementation gap is not caused by a lack of ambition, but by a structural trap where the legal barriers of the global finance architecture collide with the fiscal realities of an emerging economy, making a total green transition financially prohibitive under the current international regime.

This situation points to a broader political landscape where policy coherence is severely lacking, particularly among the donor states that designed the system. The gap between

pledges and practice is most starkly illustrated by their own domestic policy contradictions. The continued and substantial investment in fossil fuel subsidies by many G7 nations creates a profound credibility problem that erodes the foundation of trust required for global collective action. Between 2010 and 2022, G7 countries, including Italy (spending more than 36 times), the United Kingdom (more than nine times), the United States (more than five times), and Canada (more than four times), allocated significantly more to domestic fossil fuel subsidies than to international climate finance (Kraus, 2025). Hence, it actively alters the political calculus for emerging economies by providing a powerful justification for inaction.

The principles of trust and reciprocity, which are critical for the long-term viability of international environmental agreements, have become almost meaningless when developing countries are urged to bear the vast economic and political costs of decarbonization while wealthy countries demonstrate an unwillingness to do so. This apparent hypocrisy supports a narrative of global inequity, making it politically unsustainable for nations like Türkiye to enact costly reforms when those historically responsible for the climate tragedy are not regarded as presenting a good example.

Consequently, this analysis suggests that simply scaling up financial commitments within the existing architecture, the primary focus of recent goals like the NCQG, will be an inadequate and potentially counterproductive response. The dominant discourse at international climate negotiations, which often frames the problem as a simple need for more funds, conveniently ignores these deeper political and structural issues because they are harder to solve. Pouring more resources into a structurally flawed and politically incoherent system risks amplifying its dysfunctions rather than solving them.

8. Conclusion

This study has led to a clear and valuable conclusion: the long-term gap between pledged climate finance and actual funding is neither an accident nor a temporary problem. Instead, it appears to be an essential component of the current global system. This system appears to be built more on making ambitious and political statements than on delivering actual and meaningful changes on the ground. This conclusion is based on realizing several basic, interconnected issues that shape the climate financing landscape.

The first and most straightforward problem is the gap in quantity. Donor countries make large financial pledges at international conferences, but the actual amount of funds that becomes available is considerably smaller. Furthermore, a large portion of this funding is given as loans that must be repaid, which means the real value of the support is even less than what is reported. This creates a huge shortfall between what developing countries need to fight climate change and what is actually available, leaving them without the basic resources to move forward.

Beyond the sheer lack of funds, there is a second layer of challenges related to access and institutional capacity. The system for getting the available funds is often a confusing and difficult maze. This includes a number of distinct barriers for recipient nations, as shown in this article: they may lack the specialized domestic institutions needed to manage climate projects; they often struggle with coordinating action across different government ministries; and they face immense difficulty in producing the detailed financial assessments of their needs that donors require. Together, these institutional and bureaucratic hurdles form a major roadblock, preventing even available funds from reaching the communities that need them most.

The impacts of this flawed system extend beyond funding and have significant implications for international politics. The most serious impact is the loss of trust between countries. When developing states realize that developed states fail to achieve their own obligations, it becomes extremely difficult to foster the collaboration required to address a global issue like climate change. It violates the Paris Agreement's key concept, which states that all countries must cooperate in good faith. This lack of confidence offers leaders in developing countries a compelling reason to ask why they should bear the high economic and political costs of transformation when the world's wealthier countries fail in fulfilling their part of the deal.

Based on the Turkish experience of horizontal policy dissonance, bridging the implementation gap requires a paradigm shift away from a simple, top-down transfer of funds toward what scholars such as Elinor Ostrom have termed a more polycentric system of governance (Ostrom, 2010). In practical terms, this would mean diversifying the institutional ecosystem beyond the GCF and GEF to empower regional development banks with local expertise. Hence, it creates more flexible and bespoke bilateral partnerships modeled on Just Energy Transition Partnerships (JETPs) and invests in the capacity of domestic financial institutions within recipient countries to take a leading role in designing and managing their own transitions.

These new partnership models are not a perfect solution, as they still face the same main challenges of trust and capacity. For example, while JETPs are meant to be led by the recipient country, they often get stuck in difficult arguments over financial terms. When donor countries offer mostly loans instead of grants, it damages the trust required for a genuine partnership. Hence, the success of these new approaches also depends on the recipient country having strong domestic institutions to manage the funds. Consequently, for these solutions to be effective, there needs to be a real political commitment to creating fair partnerships, not just a new name for the old, top-down system.

Overall, the findings demonstrate that the efficiency of climate funds cannot be assessed only by the size of the commitments or the amount of funds raised. The crucial factor is whether these resources are provided in ways that build trust and facilitate real transformation in the recipient countries. Financial commitments pose a threat of deepening mistrust between countries if they are late or depend on political factors. Hence, an effective governance system necessitates a transition from symbolic commitments to continuous delivery of climate funds.

In conclusion, the disconnect between global climate finance commitments and their tangible outcomes reflects deeper structural, political, and institutional imbalances. The Turkish experience demonstrates that even capable and ambitious recipient nations are constrained by an international regime that struggles to look beyond symbolic gestures and address the complex realities of a multipolar world.

Finally, while this study offers an in-depth analysis, more research is needed. It would be valuable to conduct comparative studies to see if other developing countries in the grey zone, such as South Africa or Indonesia, face similar challenges to Türkiye. More quantitative research is also needed to determine which types of financial support are most effective at producing real results. Lastly, future work should continue to investigate the difficult question of why many donor countries advocate for climate action internationally while continuing to support fossil fuels through subsidies at home.

The findings of the study indicate that climate finance is not only a technical or economic issue, but also an issue of equity and global solidarity. Unless donor countries demonstrate consistency between their international commitments and domestic policies, the credibility of the entire framework will remain questionable. Establishing trust necessitates more than simply increasing resources; it requires genuine accountability and a willingness to collectively take responsibility for a common future. In the absence of such a shift, the gap between commitments and implementation will persist, jeopardizing both climate initiatives and global collaboration.

In summary, creating a climate finance system that works is one of the most important challenges of this century. Therefore, there is a pressing need for a strong commitment to transparency, accountability, and genuine partnership. In this realm, the global community needs to go beyond making symbolic commitments and undertake the challenging but necessary task of establishing a fair, transparent, and effective climate finance system. Ultimately, addressing the implementation gap requires a transition from symbolic pledges toward a polycentric governance model which is capable of resolving these structural contradictions and linking global financial flows with the complex domestic economic realities of emerging economies.

References

- Ajiya, M. (2023). *Understanding climate finance: The myth, processes and accessibility*. Eliva Press.
- Alayza, N., & Caldwell, M. R. (2021). *Financing climate action and the COVID-19 pandemic: An analysis of 17 developing countries*. World Resources Institute. https://files.wri.org/d8/s3fs-public/2021-10/financing-climate-action-covid-19-pandemic.pdf?VersionId=TMOS7TyYBnE9FAhjVZWubqBGrc_k1ycm
- Barua, S. (2020). Financing sustainable development goals: A review of challenges and mitigation strategies. *Business Strategy & Development*, 3(3), 277-293. <https://doi.org/10.1002/bsd2.94>
- Basak, R., & van der Werf, E. (2019). Accountability mechanisms in international climate change financing. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 19(3), 297-313. <https://doi.org/10.1007/s10784-019-09437-8>
- Bhandary, R. R., Gallagher, K. S., & Zhang, F. (2021). Climate finance policy in practice: A review of the evidence. *Climate Policy*, 21(4), 529-545. <https://doi.org/10.1080/14693062.2020.1871313>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Buchner, B., Naran, B., Padmanabhi, R., Stout, S., Strinati, C., Wignarajah, D., Miao, G., Connolly, J., & Marini, N. (2023). *Global Landscape of Climate Finance 2023*. Climate Policy Initiative. <https://www.climatepolicyinitiative.org/wp-content/uploads/2023/11/Global-Landscape-of-Climate-Finance-2023.pdf>
- Cadman, T., Maguire, R., & Sampford, C. (Eds.) (2017). *Governing the climate change regime*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315442365>
- Cash, C., & Swatuk, L. A. (Eds.). (2022). *The political economy of climate finance: Lessons from international development*. Springer Nature.
- Causevic, A., Haque, N., LoCastro, M., Selvakkumaran, S., Beslik, S., & Causevic, S. (2023). Assessment of the post-Paris Agreement era: International public climate finance in countries with low governance scores. *Sais Review of International Affairs*, 43(1), 75-99. <https://dx.doi.org/10.1353/sais.2023.0002>
- Çeliköz, Ç. (2025). *\$8.7 billion coal subsidy contradicts Türkiye's renewable goals*. Ember. <https://ember-energy.org/latest-insights/8-7-billion-coal-subsidy-contradicts-turkeyes-renewable-goals/>
- Chaudhury, A. (2020). Role of intermediaries in shaping climate finance in developing countries—Lessons from the Green Climate Fund. *Sustainability*, 12(14), 1-17. <https://doi.org/10.3390/su12145507>
- Choi, E., & Laxton, V. (2023). *Mobilizing private investment in climate solutions: De-risking strategies of multilateral development banks*. World Resources Institute. <https://files.wri.org/d8/s3fs-public/2023-07/mobilizing-private-investment-climate-solutions.pdf>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2014). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (4th ed.). SAGE Publications.
- Digitemie, W. N., & Ekemezie, I. O. (2024). Assessing the role of climate finance in supporting developing nations: A comprehensive review. *Finance & Accounting Research Journal*, 6(3), 408-420. <https://doi.org/10.51594/farj.v6i3.926>
- Enerdata. (2022, January 25). *Turkey Plans to Spend €6.5bn on Energy Subsidies in 2022*. Enerdata Daily Energy News. <https://www.enerdata.net/publications/daily-energy-news/turkey-plans-spend-eu65bn-energy-subsidies-2022.html>
- Guzmán, S., Guillén, T., & Manda, J. (2018). *A review of domestic data sources for climate finance flows in recipient countries*. United Nations Development Programme. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/asia_pacific_rbap/RBAP-DG-2018-Review-of-Domestic-Data-Sources-for-Climate-Finance-Flows.pdf

- IEA (2025). *Türkiye*. <https://www.iea.org/countries/turkiye>
- Klöck, C., & Nunn, P. D. (2019). Adaptation to climate change in small island developing states: A systematic literature review of academic research. *The Journal of Environment & Development*, 28(2), 196–218. <https://doi.org/10.1177/1070496519835895>
- Kowalzig, J., Cherry-Virdee, T., Sørensen, R. B., & Cutts, S. (2024). *Climate finance short-changed*. Oxfam. <https://www.oxfamnovib.nl/Files/rapporten/2024/Climate%20Finance%20Short-Changed%202024.pdf>
- Kraus, J. (2025, March 13). *Climate finance hypocrisy*. One DATA. <https://data.one.org/analysis/climate-finance-hypocrisy/>
- Lee, C. C., Li, X., Yu, C. H., & Zhao, J. (2022). The contribution of climate finance toward environmental sustainability: New global evidence. *Energy Economics*, 111. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.106072>
- Leva, M. (2017). *Financing climate mitigation and adaptation*. *Carbon & Climate Law Review*, 11(4), 314–324. <https://doi.org/10.21552/cclr/2017/4/7>
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation*, (4th ed.). John Wiley & Sons.
- Michaelowa, A., & Sacherer, A. K. (Eds.). (2022). *Handbook of international climate finance*. Edward Elgar Publishing.
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye (2022). *United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) and the Kyoto Protocol*. <https://www.mfa.gov.tr/united-nations-framework-convention-on-climate-change-unfccc-and-the-kyoto-protocol.en.mfa>
- MLGP4Climate (2024). *Türkiye Municipalities SECAPS*. <https://mlgp4climate.com/turkiye-municipalities-secaps>
- Naran, B., Buchner, B., Price, M., Stout, S., Taylor, M., & Zabeida, D. (2024). *Global landscape of climate finance 2024: Insights for COP29*. Climate Policy Initiative. <https://www.climatepolicyinitiative.org/wp-content/uploads/2024/10/Global-Landscape-of-Climate-Finance-2024.pdf>
- Nor, M. I., & Mohamed, A. A. (2024). Investigating the complex landscape of climate finance in Least Developed Countries (LDCs). *Discover Environment*, 2(76), 1–22. <https://doi.org/10.1007/s44274-024-00102-9>
- OECD (2023a). *Climate finance provided and mobilised by developed countries in 2013-2021*. <https://doi.org/10.1787/e20d2bc7-en>
- OECD (2023b). *Türkiye adaptation and resilience assessment: A whole-of-economy approach to climate and disaster risks*. <https://doi.org/10.1596/40245>
- OECD (2023c). *Development finance for climate and environment*. <https://www.oecd.org/en/topics/development-finance-for-climate-and-the-environment.html>
- OECD (2024). *Climate finance provided and mobilised by developed countries in 2013-2022*. <https://doi.org/10.1787/19150727-en>
- OECD (2025). *Environment at a glance: Türkiye*. https://www.oecd.org/en/publications/environment-at-a-glance-country-notes_59ce6fe6-en/turkiye_80948100-en.html
- Oh, C., & Matsuoka, S. (2017). The genesis and end of institutional fragmentation in global governance on climate change from a constructivist perspective. *International Environmental Agreements*, 17, 143–159. <https://doi.org/10.1007/s10784-015-9309-2>
- Ostrom, E. (2010). Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change. *Global Environmental Change*, 20(4), 550–557. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.07.004>

- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). SAGE Publications.
- Pauw, W. P., Castro, P., Pickering, J., & Bhasin, S. (2020). Conditional nationally determined contributions in the Paris Agreement: Foothold for equity or Achilles heel?. *Climate Policy*, 20(4), 468-484. <https://doi.org/10.1080/14693062.2019.1635874>
- Pauw, W. P., Moslener, U., Zamarioli, L. H., Amerasinghe, N., Atela, J., Affana, J. P. B., Buchner, B., Kelin, R. J. T., Mbeva, K. L., Puri, J., Roberts, J. T., Shawoo, Z., Watson, C., & Weikmans, R. (2022). Post-2025 climate finance target: How much more and how much better?. *Climate Policy*, 22(9-10), 1241-1251. <https://doi.org/10.1080/14693062.2022.2114985>
- Pickering, J., Betzold, C., & Skovgaard, J. (2017). Managing fragmentation and complexity in the emerging system of international climate finance. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 17, 1-16. <https://doi.org/10.1007/s10784-016-9349-2>
- Pickering, J., Jotzo, F., & Wood, P. (2013). *Splitting the difference in global climate finance: Are fragmentation and legitimacy mutually exclusive?* (Working Paper 1308). Australian National University, Centre for Climate Economics & Policy. <https://ideas.repec.org/p/ags/ancewp/249413.html>
- Qi, J., & Qian, H. (2023). Climate Finance at a crossroads: It is high time to use the global solution for global problems. *Carbon Neutrality*, 2(31), 1-22. <https://doi.org/10.1007/s43979-023-00071-7>
- Qian, H., Qi, J., & Gao, X. (2023). What determines international climate finance? Payment capability, self-interests, and political commitment. *Global Public Policy and Governance*, 3(1), 41-59. <https://doi.org/10.1007/s43508-023-00062-5>
- Rapley, T. (2007). *Doing conversation, discourse, and document analysis* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Resmi Gazete (2025). *İklim Kanunu*. <https://mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=7552&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Roberts, J. T., Weikmans, R., Robinson, S. A., Ciplet, D., Khan, M., & Falzon, D. (2021). Rebooting a failed promise of climate finance. *Nature Climate Change*, 11(3), 180-182. <https://doi.org/10.1038/s41558-021-00990-2>
- Scandurra, G., Thomas, A., Passaro, R., Bencini, J., & Carfora, A. (2020). Does climate finance reduce vulnerability in small island developing states? An empirical investigation. *Journal of Cleaner Production*, 256, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.120330>
- Shishlov, I., & Censkowsky, P. (2022). Definitions and accounting of climate finance: Between divergence and constructive ambiguity. *Climate Policy*, 22(6), 798-816. <https://doi.org/10.1080/14693062.2022.2080634>
- Skovgaard, J., Adams, K., Dupuy, K., Dzebo, A., Funder, M., Fejerskov, A., & Shawoo, Z. (2023). Multilateral climate finance coordination: Politics and depoliticization in practice. *Global Environmental Politics*, 23(2), 125-147. https://doi.org/10.1162/glep_a_00703
- Songwe, V., Stern, N. & Bhattacharya, A. (2022). *Finance for climate action: Scaling up investment for climate and development*. United Nations Economic Commission for Africa. <https://repository.uneca.org/assets/pdfjs/web/viewer.html?file=https%3A%2F%2Frepository.uneca.org%2Fserver%2Fapi%2Fcore%2Fbitstreams%2F70372848-e9e3-4a80-bff3-4d058e4ec499%2Fcontent&beforePrint=true&afterPrint=true&pagesLoaded=true&pageChange=true&openFile=false&download=false&viewBookmark=false&print=true&fullScreen=true&find=true&errorMessage=undefined&errorAppend=true>
- South, D. W., & Alpay, S. (2025). Can fund for responding to loss and damage survive the voluntary financing structure?. *Climate and Energy*, 41(7), 21-26. <https://doi.org/10.1002/gas.22447>
- Sultana, F. (2022). The unbearable heaviness of climate coloniality. *Political Geography*, 99, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2022.102638>

- Teleki, B. (2023). The role of finance in EU climate resilience. *Pro Publico Bono-Magyar Közigazgatás*, 3(3), 39–53. <https://doi.org/10.32575/ppb.2023.3.3>
- Tör, O. B., Kat, B., Teimourzadeh, S., Kol, K. D., Künar, A., Voyvoda, E., Yeldan, E., & Şahin, Ü. (2024). *Turkey's decarbonization pathway: Sectoral cost-benefit analysis (2020–2030)*. Istanbul Policy Center. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20240808-11084160.pdf>
- UNFCCC (2023). *Republic of Türkiye updated first nationally determined contribution*. https://unfccc.int/sites/default/files/NDC/2023-04/T%C3%9CRK%C4%B0YE_UPDATED%201st%20NDC_EN.pdf
- UNFCCC (2024). *Introduction to climate finance*. <https://unfccc.int/topics/introduction-to-climate-finance>
- UNFCCC (2025). *Funds and financial entities*. <https://unfccc.int/process-and-meetings/bodies/funds-and-financial-entities>
- UNFCCC Standing Committee on Finance (2021). *First report on the determination of the needs of developing country parties related to implementing the Convention and the Paris Agreement*. https://unfccc.int/sites/default/files/resource/54307_2%20-%20UNFCCC%20First%20NDR%20technical%20report%20-%20web%20%28004%29.pdf
- Von Lüpke, H., Aebischer, C., & Neuhoﬀ, K. (2021). Collective action: New guiding principles for international climate finance. *DIW Weekly Report*, 11(32), 229-236. https://doi.org/10.18723/diw_dwr:2021-32-1
- Wach, E., & Ward, R. (2013). *Learning about qualitative document analysis*. The Institute of Development Studies and Partner Organisations. <https://hdl.handle.net/20.500.12413/2989>
- Wasan, P., Kumar, A., & Luthra, S. (2021). Green finance barriers and solution strategies for emerging economies: The case of India. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 71, 414-425. <https://doi.org/10.1109/TEM.2021.3123185>
- Weikmans, R., & Roberts, J. T. (2019). The international climate finance accounting muddle: Is there hope on the horizon?. *Climate and Development*, 11(2), 97-111. <https://doi.org/10.1080/17565529.2017.1410087>
- Well, M., & Carrapatoso, A. (2017). REDD+ finance: Policy making in the context of fragmented institutions. *Climate Policy*, 17(6), 687–707. <https://doi.org/10.1080/14693062.2016.1202096>
- World Bank. (2021). *Towards a greener and more resilient Türkiye*. <https://www.worldbank.org/en/country/turkey/brief/towards-a-greener-and-more-resilient-turkiye#:~:text=In%20October%202021%2C%20T%C3%BCrkiye%20ratified,UN%2C%20IFC%20and%20the%20EBRD>
- Zhao, J., Zhou, B., & Li, X. (2022). Do good intentions bring bad results? Climate finance and economic risks. *Finance Research Letters*, 48, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103003>

Extended Summary

The Implementation Gap in Global Climate Finance: Recipient-Side Barriers and the Case of Türkiye

This article examines one of the most persistent issues in global climate governance, which is the gap between the ambitious climate finance commitments made in international negotiations and their actual utilization. Climate finance is widely regarded as a cornerstone of mitigation and adaptation objectives, yet the actual flow of resources falls far short of what has been promised. This disparity raises not only questions about the sincerity of these commitments but also concerns about the structural soundness of the financial architecture that underpins them. Focusing on recipient-side barriers and drawing on the example of Türkiye, the study investigates both the political and institutional dynamics that sustain this gap.

Over the last decade, climate finance has been granted several ambitious commitments. It ranges from the annual \$100 billion objective established at COP15 to the more recent New Collective Quantified Goal of \$300 billion per year by 2035. Despite these developments, the delivery of climate finance has been slow and uneven. Hence, the gap between rhetoric and reality undermines the trust required for global climate action, raising the question of whether these commitments are valuable instruments for change or merely symbolic gestures.

The article uses qualitative document analysis to examine reports, policy documents, and recent academic literature with an emphasis on post-Paris Agreement resources. The sources include institutional publications from the UNFCCC, UNDP, the Climate Policy Initiative, and the OECD. These sources were selected for their relevance to recipient-country dynamics. Also, the analysis was structured around four themes: the design and limitations of the global finance architecture; institutional and policy constraints in recipient countries; political dynamics, particularly in relation to trust and accountability; and country-specific factors in Türkiye's case, especially its position in what the article describes as the grey zone.

In principle, the UNFCCC's definition of climate finance encompasses all public, private, and alternative sources of funding at local, national, and international levels, intended to support climate mitigation and adaptation. Since the early 1990s, the system has expanded into a network of specialized funds (e.g., GEF, GCF, and the Adaptation Fund). While instrumental in shaping policy, the capital delivered through these mechanisms remains far below the sums required. Even the OECD's announcement that the \$100 billion target had finally been met in 2022 is underwhelming when compared to the \$1–2.4 trillion annually that developing countries are expected to need by 2030. Dealing with the complex network of funds, each with its own criteria, reporting processes, and timelines, creates significant barriers to effective access to these funds. According to CPI forecasts, achieving the Paris Agreement's targets will need a fivefold increase in annual investment, reaching \$7.4 trillion by 2030.

For many recipient countries, the challenges are both institutional and financial. Some countries lack clear information about available opportunities, and others struggle with demanding application processes that require extensive technical and administrative expertise. In this case, inadequate institutional capacity undermines fund management and reduces donor confidence. Policy incoherence across ministries and sectors further complicates climate finance planning and deployment. On top of this, the absence of reliable data and consistent methodologies for assessing needs makes it difficult to produce credible cost estimates or monitor progress toward climate targets.

The Turkish case demonstrates the practical outcomes of these structural limitations. The dual aims of energy security and economic growth need to be harmonized with increasing demand to decarbonize. Türkiye updated its nationally determined commitment, pledging to achieve a 41% reduction from business-as-usual levels by 2030, and has enacted a national climate law No. 7552. The country reached climate funding agreements, including a \$3.2 billion package from several multilateral and bilateral partners. However, the study reveals a critical fiscal asymmetry. International climate assistance covers barely 3% of the projected \$101 billion required for sectoral transformation by 2030.

Türkiye's classification as an upper-middle-income economy and OECD member restricts its access to climate funding. At the same time, its domestic capital is insufficient for the complete self-financing of its transition. In this realm, the research identifies a subsidy lock-in mechanism. Domestic subsidies for fossil fuels, totaling approximately \$8.7 billion, outpace international climate receipts by a three-to-one ratio. Hence, this creates a path dependency that prioritizes carbon-intensive energy security over green transition. Thus, Türkiye is subject to a systemic classification constraint due to its Annex I status, which restricts access to concessional resources.

Türkiye's institutional readiness is also uneven. The Ministry of Environment, Urbanization, and Climate Change serves as the primary coordinating entity, but other significant ministries, including Energy and Natural Resources and Treasury and Finance, function with limited policy coherence. This misalignment generates conflicting directives: environmental organizations urge for decarbonization and green investment, whilst energy policy remains focused on fossil fuel-based energy security. At the national level, multiple municipalities and sectoral agencies have shortages in skilled staff or specialized institutions to manage climate funds, hence restricting their ability to create, access, and

execute large-scale climate initiatives. Consequently, access to climate finance is centralized within a limited number of key institutions, resulting in significant potential remaining unexploited.

The article argues that Türkiye's experience illustrates a broader structural problem. The implementation gap is not simply the result of insufficient funding but reflects the design of a global climate finance system that places grey zone countries in a constant negotiation process. These states often choose contradictory strategies due to the system's inability to address their specific conditions. Also, this dynamic is reinforced by donor-country credibility issues. Many developed nations, including G7 members, continue to provide fossil fuel subsidies at levels far exceeding their climate finance contributions, undermining the trust and reciprocity necessary for collective climate action.

The article further asserts that bridging this gap necessitates more than increasing funding commitments. It calls for a transition to a polycentric governance model that enables recipient nations to collaboratively design and lead their own changes. Therefore, enhancing domestic institutions, promoting policy coherence, and establishing equitable, partnership-oriented funding mechanisms are crucial measures for making climate finance an effective instrument in achieving global decarbonization objectives.

Ulaştırma ve Depolama Sektöründe Finansal Performans: BİST Üzerine LOPCOW, ARWEN ve RAWEC Yöntemleri ile Kapsamlı Bir Çalışma

Nazife ŞAHİN MACİT¹

Ulaştırma ve Depolama Sektöründe Finansal Performans: BİST Üzerine LOPCOW, ARWEN ve RAWEC Yöntemleri ile Kapsamlı Bir Çalışma	Financial Performance in Transportation and Warehousing Sector: A Comprehensive Study on BIST with LOPCOW, ARWEN and RAWEC Methods
Öz Bu çalışmada, BİST'te kayıtlı ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin finansal performansı, LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma, 2023 yılı verileriyle 15 finansal oran ve 11 şirket üzerinden gerçekleştirilmiştir. LOPCOW ile kriterlerin ağırlıkları hesaplanmış, alternatiflerin finansal performans değerleri ise ARWEN ve RAWEC yöntemleriyle belirlenmiştir. Yöntemlerin geçerliliği RAPS ile karşılaştırılarak, RAWEC'in tutarlı sonuçlar verdiği, ARWEN'in ise tutarsızlık gösterdiği bulunmuştur. Spearman korelasyon analizi, ARWEN ile RAWEC arasında -0,5455, RAWEC ile RAPS arasında ise 0,8909 değerleriyle ilişkiler ortaya koymuştur.	Abstract This study analyzes the financial performance of companies in the transportation and storage sector listed on BIST using LOPCOW, ARWEN, and RAWEC methods. The research focuses on 15 financial ratios and 11 companies based on 2023 data. LOPCOW was used to calculate the weights of the criteria, while ARWEN and RAWEC determined the financial performance values of the alternatives. When comparing the validity of these methods with RAPS, it was found that RAWEC produced consistent results, whereas ARWEN exhibited inconsistencies. Spearman correlation analysis indicated a correlation of -0.5455 between ARWEN and RAWEC and 0.8909 between RAWEC and RAPS.
Anahtar Kelimeler: Ulaştırma ve Depolama Sektörü, Finansal Performans, LOPCOW, ARWEN, RAWEC.	Keywords: Transport and Storage Sector, Financial Performance, LOPCOW, ARWEN, RAWEC.
JEL Kodları: C44, D81.	JEL Codes: C44, D81.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Öğretim Görevlisi (Dr.), Gümüşhane Üniversitesi, Kelkit Aydın Doğan Meslek Yüksekokulu, Elektrik ve Enerji Bölümü, nazfe.sahin@gmail.com
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Lojistik, tedarik zincirinde kritik bir rol üstlenerek işletmelerin başarısını doğrudan etkileyen bir unsurdur. Ulaştırma ve depolama şirketleri, doğru ürünü doğru zamanda ve doğru yere ulaştırarak rekabet avantajı sağlamaya çalışırken, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın önemli bir bileşeni olarak işlev görmektedir. Malzeme, sermaye ve bilgi akışları, tedarik zincirlerinin özerk işletme grupları arasındaki işleyişini gösterir. Bu karmaşık ağda üreticiler, tedarikçiler, nakliyeciler, depolar ve perakendeciler yer almakta ve ürün veya hizmetlerin son kullanıcıya ulaşmasında önemli bir rol üstlenmektedir (German vd., 2023, ss. 1-2).

Finansal yönetim, işletmelerin uzun vadeli sermaye ve varlık planlamasından günlük işletme sermayesi yönetimine kadar geniş bir yelpazede stratejik ve taktiksel kararlar almasına olanak tanır. Ulaştırma ve depolama sektöründeki firmalar için etkili finansal yönetim, geçmiş verilere dayanarak mevcut durumu analiz etmeye ve gelecekteki gelişmelere yönelik stratejiler oluşturma sürecinde kritik bir rol oynar. Bu analizlerin temelini ise mali tabloların incelenmesi oluşturur ve bu veriler, sektörün dinamiklerini anlamaya yardımcı olur (Becková ve Kammelová, 2018, s. 621).

Borsa yatırımcıları, yüksek getiri elde etmeyi hedeflerken ulaştırma ve depolama sektöründeki yatırım kararları, ekonomik ve politik faktörlerin etkisiyle karmaşık bir hal alabilir. Bu bağlamda, yatırımcıların karar alma süreçlerinde rehberlik edecek uygun kriterlerin belirlenmesi önemlidir. Çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri, yatırımcıların potansiyel getirisi yüksek hisse senetlerini değerlendirip karşılaştırmalarını sağlar. Bu analizler, hem temel hem de borsa göstergelerini içerir; temel göstergeler şirketlerin finansal performansını değerlendirirken, borsa göstergeleri piyasa duyarlılığı ve risk düzeyini anlamada rehberlik eder (Alsanousi vd., 2024, s. 1).

Günümüzün rekabetçi iş ortamında, ulaştırma ve depolama şirketlerinin finansal performansının değerlendirilmesi yalnızca yöneticiler ve yatırımcılar için değil, aynı sektördeki diğer firmalar için de önemli bir yer tutmaktadır. Şirket performansı genellikle finansal analizler üzerinden ölçülür ve bu süreçte finansal oranlar, şirketlerin finansal durumlarını değerlendirmek için etkili araçlar sağlar. Gelir tablosu ve bilanço verilerinden türetilen finansal oranlar, şirketlerin likidite, büyüme ve kârlılık gibi güçlü ve zayıf yönlerini analiz etmede kritik rol oynar (Yılmaz Özekenci, 2024, s. 1185). Bu tür analizler, sektördeki rekabet gücünü artırmaya ve sürdürülebilir başarı sağlamaya katkı sunar.

Bu çalışmada ise BİST'te işlem gören ulaştırma ve depolama şirketlerinin finansal performansını değerlendirmek amacıyla LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemleri bir arada kullanılacaktır. Bu yöntemler, çok kriterli karar verme süreçlerinde çeşitli kriter ve alternatiflerin sistematik şekilde değerlendirilmesine imkân tanırken, esnek yapıları ve çok boyutlu analiz yetenekleri sayesinde objektif, güvenilir ve net sonuçlar elde edilmesini sağlar. Ayrıca, mevcut literatürde LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemlerinin birlikte kullanıldığı bir çalışmaya rastlanmamış olması, bu araştırmanın yenilikçi bir katkı sağlama açısından önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu yöntemlerin entegre kullanımı, ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin finansal performanslarını daha etkili bir biçimde değerlendirmek ve anlamak için stratejik bir yaklaşım oluşturmaktadır.

Çalışmanın ilerleyen bölümleri şu şekilde yapılandırılmıştır:

İkinci bölümde, ulaştırma ve depolama sektöründeki finansal performans ölçümüne dair literatürdeki farklı yaklaşımlar ele alınacak; aynı zamanda imalat ve gıda gibi diğer sektörlerdeki

finansal raporlar ve çok kriterli karar verme yöntemlerinin uygulandığı çalışmalara dair kapsamlı bir inceleme yapılacaktır. Üçüncü bölümde, çalışmada kullanılan veri kaynakları, finansal göstergeler ve LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemlerine dair ayrıntılı bilgi verilecektir. Bu bölümde ayrıca, bütünlük değerlendirme sürecinin adımları ve uygulama aşamaları detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Dördüncü bölümde, ulaştırma ve depolama sektörüne ait firmaların finansal performanslarına dair LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemleriyle elde edilen bulgular sunulacak ve performans göstergelerinin ağırlıklarıyla alternatif firmalar arasındaki değişim detaylandırılacaktır. Ayrıca, duyarlılık analizi ele alınarak yöntemlerin güvenilirliği ve geçerliliği RAPS yöntemiyle karşılaştırılacak, sıralama sonuçlarının doğruluğu ise Spearman sıra korelasyon analiziyle teyit edilecektir. Bulgular bölümünde elde edilen bulgular ile literatür taramasında incelenen çalışmalarda elde edilen bulgularla kıyaslamalar beşinci bölümde yapılacaktır. Sonuçlar bölümünde ise, elde edilen bulgular ışığında sektörün finansal performansını artırmaya yönelik stratejiler ve alınması gereken önlemler belirtilecektir.

2. Literatür Taraması

Bu bölümde, finansal performansın incelenmesinde imalat, gıda ve diğer çeşitli sektörlerdeki firmaların finansal raporlarının kullanıldığı, çok kriterli karar verme yöntemlerinin yaygın bir şekilde uygulandığı çalışmalara yönelik kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve Tablo 1'de sunulmuştur. Ayrıca, Tablo 2'de ulaştırma ve depolama alanında faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarını çok kriterli karar verme teknikleriyle inceleyen önceki araştırmalara da yer verilmiştir. Bununla birlikte, Tablo 3'te LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalara yer verilmiştir.

Tablo 1: Literatür Taraması

Yazar/lar (Yıl)	Uygulama Alanı	Yöntem
İmalat ve Gıda Sektörü		
Bardi (2023)	BİST İmalat Sektörü	GİA
Maya ve Eren (2018)	Türk Gıda Sektörü	AHP, TOPSIS, VIKOR
Kurtul (2021)	BİST 100 İmalat Sektöründe 36 İşletme	MABAC, MAIRCA
Gül ve Erdem (2022)	Borsa İstanbul'da işlem gören gıda perakende sektöründeki firmalar	ENTROPİ, TOPSIS
Bankacılık ve Sigorta		
Akbalık vd. (2022)	Mevduat ve Katılım Bankaları	ENTROPİ, COPRAS
Aydın (2019)	Türk sigorta sektöründe hayat/emeklilik şirketleri	CRITIC, TOPSIS
Bayram (2020)	Katılım Bankaları	CRITIC, PROMETHEE
Taşçı (2024)	Türk sigorta sektöründe faaliyet gösteren ikisi ulusal ikisi uluslararası sermayeli dört sigorta şirketi	ENTROPİ, EDAS-M
Erdoğan (2022)	BİST'e kayıtlı bankalar	AHP-SD, PIV
Gökdemir ve Emel (2023)	BİST BANKA'da işlem gören bankalar (COVID-19 dönemi)	CRITIC, DEMATEL, TOPSIS, VIKOR, PROMETHEE, BORDA
Tayyar vd. (2018)	BİST Sigorta Şirketleri	RİM
Şimşek (2022)	Türk Bankacılık Sektöründe faaliyet gösteren ve aktif büyüklüğü açısından sektörde en büyük paya sahip 10 mevduat bankası	AHP, SV, WEDBA
Enerji ve İnşaat		
Güler (2019)	BİST'te işlem gören 8 Enerji Şirketi	TOPSIS

Şahin ve Karacan (2019)	BİST’te İşlem Gören İnşaat İşletmeleri	GİA, TOPSIS
Karcioğlu vd. (2020)	BİST’de İşlem Gören Enerji Şirketleri	ENTROPİ, Sezgisel Bulanık Mantık
Ersoy (2022)	10 Türk İnşaat Firması	SECA
Gümüş vd. (2019)	BİST’ te İnşaat ve Bayındırlık Sektöründe İşlem Gören İşletmeler	SWARA, ARAS
Diğer Sektörler		
Mercan ve Çetin (2020)	BİST elektrik endeksindeki 7 firma	COPRAS, VIKOR
Yıldırım ve Çiftçi (2020)	BİST’te İşlem Gören Tekstil Firmaları	Dinamik Sezgisel Bulanık WASPAS
Arman vd. (2022)	Borsa İstanbul (BİST) Tekstil, Deri endeksinde işlem gören işletmeler	BULANIK PIPRECIA, MARCOS
Pala vd. (2024)	BİST Çimento Sektörü	LODECI, CRADIS
Ece Çokmutlu ve Abdullayev (2024)	BİST Teknoloji Endeksi Firmaları	CoCoSo, COPRAS
Topal (2021)	Forbes 500 listesine girebilmiş 10 elektrik üretim şirketi	ENTROPİ, CoCoSo
Işık ve Koşaroğlu (2020)	Petrol Şirketleri	SD, MAUT
Hoş (2022)	(Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray, Trabzonspor)Şirketleşen Futbol Kulüpleri	ENTROPİ, GİA
Baydaş ve Eren (2021)	Türkiye’de BİST imalat-metal eşya alt sektörüne kayıtlı faaliyet gösteren, verilerine ulaşılabilir 25 adet firma	Eşit Ağırlıklandırma (Mean Weight), TOPSIS, LINMAP, WSA, SAW
Gürkan (2021)	Borsa İstanbul Teknoloji Endeksi’nde (XUTEK) işlem gören 15 teknoloji şirketi	TOPSIS
Göktaş ve Ece Çokmutlu (2024)	BİST Otomotiv Sektörü Firmaları	Oyun Teorisi, TOPSIS
Çıbık (2021)	BİST Kobi Sanayi	TOPSIS, VIKOR, GİA, MOORA
Söylemez (2020)	Borsa İstanbul (BİST) Ana Metal Sanayi sektörü	TOPSIS, GİA
Genel Çalışmalar		
Yürük (2022)	Çeşitli Sektörlerde Finansal Performans Analizi	TOPSIS
Arslan (2024)	BİST’de İşlem Gören Dokuma Giyim İşletmeleri	COPRAS
Kırhasanoğlu ve Karavardar (2024)	Turkcell İletişim Hizmetleri A.Ş.	IDOCRIW, EATWIOS
Özden vd. (2024)	BİST30 Kapsamındaki Seçilmiş Şirketler	MCRAT, RAPS
Yavuz ve Sönmez (2023)	BİST Kurumsal Yönetim Endeksi’nde yer alan 34 şirket	MABAC, ENTROPİ, CRITIC

Yukarıdaki tabloda yer alan çalışmalar, çeşitli sektörlerdeki şirketlerin finansal performanslarını değerlendirmek için kullanılan yöntemleri, kriterleri ve analiz dönemlerini kapsamaktadır. İlk olarak, yöntemler açısından, finansal performans analizlerinde en sık kullanılan teknikler arasında çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemleri dikkat çekmektedir. Bu yöntemler arasında TOPSIS (Maya ve Eren, 2018; Güler, 2019; Şahin ve Karacan, 2019; Yürük, 2022; Baydaş ve Eren, 2021; Aydın, 2019; Göktaş ve Ece Çokmutlu, 2024; Çıbık, 2021; Gürkan, 2021; Söylemez, 2020; Gökdemir ve Emel, 2023; Gül ve Erdem, 2022), AHP (Maya ve Eren, 2018; Şimşek, 2022; Erdoğan, 2022), ENTROPİ (Akbalık vd., 2022; Karcioğlu vd., 2020; Yavuz ve Sönmez, 2023; Gül ve Erdem, 2022; Hoş, 2022; Topal, 2021; Taşçı, 2024), COPRAS (Akbalık vd., 2022; Mercan ve Çetin, 2020; Ece Çokmutlu ve Abdullayev, 2024; Arslan, 2024) ve VIKOR (Maya

ve Eren, 2018; Mercan ve Çetin, 2020; Çıbık, 2021; Gökdemir ve Emel, 2023) gibi çeşitli analiz yöntemleri yaygın bir şekilde tercih edilmiştir.

Kriterler açısından, analizlerin çoğunda finansal oranlar öne çıkmaktadır. Bu oranlar, şirketlerin kârlılığı, likiditesi, mali yapısı ve faaliyet etkinliği gibi temel finansal göstergeleri içermektedir. Özellikle özsermaye kârlılığı, aktif kârlılık, cari oran, likidite oranı, borç oranları ve satış kâr marjı gibi temel finansal göstergeler sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin, Bardi (2023) tarafından yapılan çalışmada, BİST imalat sektörü üzerine gerçekleştirilen analizde, 22 farklı finansal oran kullanılarak şirketlerin finansal durumları detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. Diğer taraftan, sektöre özgü kriterler de analizlerde yer almıştır; örneğin, Tayyar vd. (2018), BİST sigorta şirketleri üzerine yaptıkları çalışmada, sigortacılıkla ilgili özel oranlar, prim/özsermaye oranı, konservasyon oranı gibi göstergelerle sigorta sektöründeki performansı analiz etmişlerdir.

Dönemsel analiz de önemli bir rol oynamaktadır. Çalışmaların çoğunda, analizler belirli bir dönem üzerinden yapılmış olup, çoğu zaman 5 ila 7 yıl arası bir süre zarfı tercih edilmiştir. Ancak, bazı çalışmalar pandeminin etkilerini de göz önünde bulundurmuş ve bu döneme özel analizler yapılmıştır. Örneğin, Gökdemir ve Emel (2023), COVID-19 pandemisi döneminde BİST bankaları üzerinde bir finansal performans analizi gerçekleştirerek, pandemi sürecinin bankalar üzerindeki etkilerini değerlendirmiştir.

Sektörel olarak ise, farklı analizlerin özellikleri dikkat çekmektedir. İmalat ve gıda sektörü (Bardi, 2023; Maya ve Eren, 2018; Kurtul, 2021; Gül ve Erdem, 2022), bankacılık ve sigorta (Akbalık vd., 2022; Aydın, 2019; Bayram, 2020; Taşçı, 2024; Erdoğan, 2022; Gökdemir ve Emel, 2023; Tayyar vd., 2018; Şimşek, 2022), enerji ve inşaat (Güler, 2019; Şahin ve Karacan, 2019; Karcıoğlu vd., 2020; Ersoy, 2022; Gümüş vd., 2019) gibi farklı sektörlerde yapılan çalışmalar, her bir sektörün kendi dinamiklerine göre finansal performans kriterlerinin farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Akbalık vd. (2022), mevduat ve katılım bankaları üzerine yaptıkları analizde, toplam aktifler, krediler, şube sayısı gibi bankacılıkla ilgili spesifik göstergeler kullanırken, Gül ve Erdem (2022), BİST gıda perakende sektörü üzerine yaptıkları çalışmada, stok devir hızı, alacak devir hızı gibi perakende sektörüyle ilgili göstergelere odaklanmışlardır.

Tablo 2: Ulaştırma ve Depolama Sektöründeki Firmaların Finansal Performansına Yönelik Literatür Taraması

Yazar/lar(Yıl)	Uygulama Alanı	Yöntem	Kriterler	Dönem	Sonuç
Elmas ve Özkan (2021)	BİST Ulaştırma ve Depolama Şirketleri	SWARA-OCRA	Cari Oran, Asit-Test Oranı, Özsermaye/Toplam Aktifler, Hasılat/Toplam Aktifler, Aktif Karlılığı, Özsermaye Karlılığı, Finansal Kaldıraç Oranı	2015-2019	Hasılat/Toplam Aktif kriteri en önemli kriter olarak tespit edilmiştir. BEYAZ A.Ş., beş dönemde de finansal performansı en iyi şirket olmuştur.
Dikmen (2023)	Türkiye’de Demiryolu Yük Taşımacılığı Sektöründe Hizmet Veren İşletmeler	ENTROPI, TOPSIS	Cari Oran, Asit - Test Oranı, Nakit Oran, Borç Oranı, Borç/ Özsermaye Oranı, Net Kar Marjı	2009-2020	Çalışma sonucunda, sektöre ait finansal performans sıralamasında en iyi yıl 2018 yılı; en düşük yıl ise 2009 yılı olarak tespit edilmiştir.
Mansur ve Saban (2023)	Türkiye’de ulaştırma ve depolama sektörü	ENTROPI, TOPSIS	Cari Oran, Nakit Oranı, Özkaynak Finansman Oranı, KVYK Oranı, Alacak Devir Hızı, Aktif Devir Hızı, Aktif Karlılığı, Net Kar Marjı	2009-2021	Sektör en başarılı finansal performansı 2009 yılında göstermiştir. 2021 yılı ise en başarısız yıl olmuştur.

Özsarı (2024)	COVID 19 Sürecinde BIST’TE İşlem Gören Ulaştırma ve Depolama Şirketleri	EDAS, COPRAS	Tobin Q, Nakit Oran, Cari Oran, Altman Z-Skor (1968), Springate S-Skor (1978), Taffler T-Skor (1984), Zmijewski X-Skor (1984)	2017-2021	Çalışmada kullanılan finansal göstergelerin çoğu, işletmelerin iflas riski veya finansal performansına ilişkin farklı sonuçlar ortaya koyarken, sıralama yöntemlerinden elde edilen bulguların Spearman korelasyonu 2017 yılı hariç genellikle anlamlı ve güçlü bir pozitif ilişki sergilemektedir.
Sakarya ve Saçkes (2022)	BIST Ulaştırma ve Depolama	AHP-GİA	Finansal tablolara ait 15 nakit akışına dayalı oran	2018-2020	TLMAN üç yıllık süreçte en iyi finansal performansı gösterirken, THYAO sıralamanın en sonuna yerleşmiştir.
Başdeğirmen ve Işıldak (2018)	Türkiye’deki ilk 500 büyük işletme arasında yer alan ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren 9 işletme	GİA	ciro, ihracat, vergi öncesi kâr, çalışan sayısı, toplam aktif ve öz sermaye	2017 yılında yayımlanan (Capital-2016) verileri	sektörde yer alan işletmelerin finansal performansını etkileyen faktörlerin başında çalışan sayısı, özsermaye ve toplam aktifler olduğu ortaya çıkmıştır.
Tufan ve Kılıç (2019)	Borsa İstanbul’a kote olan ve lojistik sektöründe faaliyet gösteren 6 işletme	TOPSIS, VIKOR	Cari Oran, Nakit Oranı, Alacak Devir Hızı, Stok Devir Hızı, Aktif Devir Hızı, Finansal Kaldıraç Oranı, Aktif Karlılık Oranı, Özsermaye Karlılık Oranı	2014-2018	Finansal performansı etkileyen temel oranlar, TOPSIS yönteminde kârlılık ve aktif devir hızı oranları olurken VIKOR yönteminde likidite oranları olarak gözlemlenmiştir.
Abdulhamit ve Kamacı (2023)	BIST’ te işlem gören, lojistik sektöründe faaliyet gösteren 11 işletme	CRITIC, MAIRCA	Likidite Oranları, Faaliyet Oranları, Finansal Yapı Oranları, Karlılık Oranları, Piyasa Performans Oranlarına ilişkin 16 kriter	2016-2021	sonuçlara göre; önem derecesi en yüksek olan kriter 2020 yılı haricindeki tüm yıllar için Özsermaye Devir Hızı, 2020 yılı için ise Alacak Devir Hızı olarak hesaplanmıştır. MAIRCA Yöntemiyle elde edilen finansal performans sıralamalarına göre de TLMAN kodlu işletmenin finansal performans sıralamasının tüm yıllar için 1. sırada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.
Ayaydın vd. (2017)	“FORTUNE Türkiye” dergisinin açıkladığı ilk 500 firma listesinde yer alan 10 lojistik firması	GİA	Öz kaynak büyüklüğü, Aktif büyüklüğü, Satış büyüklüğü, Faiz ve Vergi Öncesi Kar Marjı, Aktif Kar Marjı, Öz sermaye Kar Marjı, Aktif Devir Hızı	2011	En iyi dereceye sahip 3 şirket sırasıyla Reysaş Taşım. ve Loj.Tic. A.Ş., Omsan Lojistik A.Ş. ve Borusan Lojistik Dağ. Taş. ve Tic. AŞ şirketleridir.

Alınpak ve Kale (2021)	BIST ulaştırma endeksinde işlem gören firmalar	OCRA	Likidite Oranları, Karlılık Oranları, Büyüme Oranları, Finansal Yapı Oranları, Faaliyet Oranları, Piyasa çarpanlarına ilişkin 17 oran	2008-2020	2008-2020 yılları arasında ilgili endekse bağlı Şirketlerin pandeminin etkilerini dramatik olarak yaşadığı ve finansal etkinlik açısından en kötü dönemini yaşadığını göstermiştir.
Sakarya ve Aksu (2020)	BIST Ulaştırma Sektöründe Faaliyet Gösteren Şirketler	ENTROPİ, TOPSIS	Cari Oran, Likit Oran, Finansal Kaldıraç Oranı, Toplam Borç/zsermaye, Maddi Duran Varlık/zsermaye, Aktif Devir Hızı, Alacak Devir Hızı, zsermaye Devir Hızı, Aktif Karlılık Oranı, Esas Faaliyet Kar Marjı, Net Kar Marjı, zsermaye Karlılık Oranı, Aktif Büyüme, Esas Faaliyet Kar Büyüme	2013-2017	2013 yılından 2017 yılına kadar en başarılı firmalar sırasıyla RYSAS, CLEBİ, CLEBİ, BEYAZ ve CLEBİ olmuştur. Finansal açıdan en başarısız olan işletmeler ise sırasıyla THYAO, BEYAZ, RYSAS, PGSUS ve THYAO olmuştur.
Gün (2022)	10 uluslararası havayolu işletmeleri	TOPSIS	Cari oran, Asit Test Oranı, Nakit Oran, Sabit aktif devir hızı, toplam aktif devir hızı, Borç- Toplam aktifler oranı, Net kr marjı ve öz sermaye karlılığı	2021	Performans sonuçlarına bakıldığında araştırmaya konu edinen 10 hava yolu firmaları arasından en başarılı hava yolu işletmesi Air Astana Hava yolu işletmesi olmuştur.
Ömürbek ve Kınay (2013)	Borsa İştanbul'da (BIST) faaliyet gösteren bir havayolu taşımacılığı Şirketi (ABC) ile Frankfurt Menkul Kıymetler Borsası'nda faaliyet gösteren bir havayolu taşımacılığı Şirketi	TOPSIS	Faaliyet Karlılığı, Net Karlılık, Cari Oran, Likidite Oranı, Finansal Kaldıraç, Nakit Oran, zkaynak Karlılığı, Yolcu Doluluk Oranı	2012	Uygulama sonucuna göre ABC'nin performansının XYZ'ye göre daha yüksek bulunmuştur.
Orhan vd. (2020)	2007 yılından itibaren İştanbul'da Şehir içi toplu taşıma alanında faaliyet göstermekte olan "İştanbul Otobüs İşletmeleri Ticaret Anonim Şirketi" (Otobüs AŞ)	CRITIC, TOPSIS	Cari Oran, Likidite Oranı/Asit testi oranı, Nakit Oran, Aktif Devir Hızı, Alacak Devir Hızı Oranı, z kaynak Devir Hızı, Toplam Borç Oranı, Borç/z kaynak Oranı, Kısa Vadeli Borç/Toplam Aktif Oranı, Kısa Vadeli Borç/Toplam Borç Oranı, z kaynaklar /Toplam Varlıklar, Net Kar/Net Satışlar, Aktifler Karlılığı Oranı, z kaynak Karlılığı Oranı	2011-2018	Otobüs AŞ'nin CRITIC ağırlıklı TOPSIS yöntemine göre 2014 yılında en yüksek finansal performansa sahip olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'deki ulaştırma ve depolama sektöründe yapılan çeşitli araştırmalar, finansal performans değerlendirmelerini farklı yöntemlerle ele almıştır. Çeşitli yıllarda farklı yazarlar tarafından yapılan çalışmalar, farklı yöntemler ve kriterler kullanarak sektörün finansal durumunu değerlendirmiştir.

Elmas ve zkan (2021) BIST Ulaştırma ve Depolama Şirketleri arasında Hasılat/Toplam Aktif oranını en önemli kriter olarak belirleyerek, BEYAZ A.Ő.'yi 2015-2019 dönemi boyunca finansal

olarak en başarılı şirket olarak tespit etmiştir. Dikmen (2023), 2009-2020 yılları arasında Türkiye'deki demiryolu yük taşımacılığında 2018'in en başarılı yıl, 2009'un ise en düşük yıl olduğunu belirtmiştir. Mansur ve Saban (2023), 2009-2021 dönemiyle ulaştırma sektöründe 2009'u en başarılı, 2021'i ise en kötü yıl olarak değerlendirmiştir. Özşarı (2024), COVID-19 sürecinde BIST Ulaştırma ve Depolama şirketlerini analiz etmiş ve finansal göstergelerin iflas riskiyle ilgili çelişkiler taşısa da sıralama yöntemlerinin genellikle anlamlı bir pozitif ilişki gösterdiğini ortaya koymuştur.

Sakarya ve Saçkes (2022) tarafından yapılan çalışmada, BIST Ulaştırma ve Depolama sektörü üzerinde AHP-GİA yöntemini kullanarak yapılan analiz sonucunda, 2018-2020 yılları arasında TLMAN, üç yıllık süreçte en iyi finansal performansı gösterirken, THYAO ise sıralamanın en sonuna yerleşmiştir. Başdeğirmen ve Işıldak (2018), Türkiye'deki büyük ulaştırma işletmelerinin finansal performansını analiz ederek, çalışan sayısı, özsermaye ve toplam aktiflerin sektördeki performansı etkileyen başlıca faktörler olduğunu belirtmiştir. Tufan ve Kılıç (2019), lojistik sektöründeki firmaları TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle değerlendirerek kârlılık ve aktif devir hızının, VIKOR yönteminde ise likidite oranlarının daha belirleyici olduğunu gözlemlemiştir. Abdulhamit ve Kamacı (2023), lojistik sektöründe 2016-2021 verileriyle TLMAN şirketinin her yıl 1. sırada olduğunu belirtmiştir. Ayaydın vd. (2017), "FORTUNE Türkiye" listesinde yer alan 10 lojistik firmasından Reysaş Taşımacılık, Omsan Lojistik ve Borusan Lojistik Dağıtım'ı en başarılı üç firma olarak sıralamıştır.

Alnıpak ve Kale (2021), 2008-2020 dönemi arasında pandeminin etkisiyle ulaştırma sektörünün finansal açıdan zorlandığını göstermiştir. Sakarya ve Aksu (2020), 2013-2017 yılları arasında BIST Ulaştırma Sektörü'nde RYSAS, CLEBI ve BEYAZ'ın en başarılı firmalar olduğunu, THYAO ve PGSUS'un ise başarısız olduğunu ortaya koymuştur. Gün (2022), 10 uluslararası havayolu şirketi arasında Air Astana'nın en başarılı olduğunu belirtmiştir. Ömürbek ve Kınay (2013), ABC havayolu şirketinin Frankfurt'ta faaliyet gösteren bir rakibinden daha başarılı olduğunu bulmuştur. Orhan vd. (2020), İstanbul'daki şehir içi toplu taşıma firmalarından Otobüs AŞ'nin 2014 yılında en yüksek finansal performansa sahip olduğunu tespit etmiştir.

Tablo 3: LOPCOW, ARWEN ve RAWEC Yöntemlerinin Kullanıldığı Alanlara Yönelik Literatür Taraması

Yazar/lar (Yıl)	Uygulama Alanı	LOPCOW	ARWEN	RAWEC
Ecer ve Pamucar (2022)	Bankacılık sektöründe sürdürülebilirlik performansı	√		
Yaşar ve Ünlü (2023)	Türkiye'de 8 Üniversitenin Sürdürülebilirlik Performansı	√		
Keleş (2023)	G7 ülkeleri ve Türkiye'nin yaşanabilir güç merkezi şehirlerinin değerlendirilmesi	√		
Rong vd. (2024)	Endüstriyel robot çevrimdışı programlama risk değerlendirme	√		
Altıntaş (2023)	G7 ülkelerinin refah performansları analizi	√		
Bektaş (2022)	Türk sigorta sektöründe performans değerlendirme	√		
Ecer vd. (2023)	Kentsel ulaşımında mikro-mobilite çözümlerinin sürdürülebilirlik analizi	√		
Simic vd. (2023)	Akıllı ve sürdürülebilir depo yönetim sistemlerinde endüstri 4.0 tabanlı malzeme taşıma teknolojilerinin önceliklendirilmesi	√		
Sumrit ve Keeratibhubordee (2024)	Atık Plastik Geri Dönüşüm Endüstrisinde Tersine Lojistik için Risk Değerlendirme	√		

Ulutaş vd. (2024)	Otomobil üretim firmaları için üçüncü taraf lojistik hizmet sağlayıcılarının değerlendirilmesi	√		
Bakır ve İnce (2024)	Havayolu işletmelerinde müşteri memnuniyeti	√		
Öztaş ve Öztaş (2024)	G20 ülkelerinin inovasyon performansı	√		
Yılmaz Özekenci (2024)	BIST enerji endeksi şirketlerinin finansal performans analizi	√		
Zakeri vd. (2023)	Tedarikçi seçimi		√	
Zakeri vd. (2024)	Cenevre'nin toplu taşımacılığında otonom araç entegrasyon senaryolarını değerlendirmek		√	
Puşka vd. (2024)	Tarımsal dağıtım merkezi konumunun optimum seçimi			√
Dündar (2024)	IPARD-II çerçevesinde TKDK tarafından uygulanan on yedi farklı programın performans sıralaması			√
Sandra vd. (2025)	Jeotermal rezervuarlardan ısı çıkarmak için sondaj tekniğinin seçimi			√
Akbulut ve Aydın (2024)	Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren mevduat bankalarının çok boyutlu sürdürülebilirlik performansı			√
Do (2024)	Kriter ağırlıklarının Vietnam'daki ilk on üniversitenin sıralaması üzerindeki etki			√
Petrovic (2024)	Ulaşım modlarının çok ölçütlü sürdürülebilirlik değerlendirmesi			√
Hezam vd. (2024)	Sağlık Sektöründe Sürdürülebilir Blockchain-Metaverse-İoT Platformunun Değerlendirilmesi			√

Yapılan literatür taraması, farklı sektörlerdeki şirketlerin finansal performanslarını değerlendirmek için çeşitli çok kriterli karar verme (ÇKKV) yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir. Özellikle TOPSIS (Dikmen, 2023; Mansur ve Saban, 2023; Tufan ve Kılıç, 2019; Sakarya ve Aksu, 2020; Gün, 2022; Ömürbek ve Kınay, 2013; Orhan vd., 2020), AHP (Maya ve Eren, 2018; Şimşek, 2022; Erdoğan, 2022; Sakarya ve Saçkes, 2022), ENTROPİ (Akbalık vd., 2022; Karcioğlu vd., 2020; Yavuz ve Sönmez, 2023; Gül ve Erdem, 2022; Hoş, 2022; Topal, 2021; Taşçı, 2024; Sakarya ve Aksu, 2020; Mansur ve Saban, 2023; Dikmen, 2023), CRITIC (Aydın, 2019; Yavuz ve Sönmez, 2023; Gökdemir ve Emel, 2023; Bayram, 2020; Orhan vd., 2020; Abdulhamit ve Kamacı, 2023), VIKOR (Tufan ve Kılıç, 2019; Maya ve Eren, 2018; Gökdemir ve Emel, 2023; Çıbık, 2021; Mercan ve Çetin, 2020), SWARA (Elmas ve Özkan, 2021; Gümüş vd., 2019), MABAC (Kurtul, 2021; Yavuz ve Sönmez, 2023), MAIRCA (Abdulhamit ve Kamacı, 2023; Kurtul, 2021), COPRAS (Akbalık vd., 2022; Mercan ve Çetin, 2020; Ece Çokmutlu ve Abdullayev, 2024; Arslan, 2024; Özsarı, 2024), DEMATEL (Gökdemir ve Emel, 2023) ve PROMETHEE (Bayram, 2020; Gökdemir ve Emel, 2023) gibi teknikler, sektörel dinamikleri analiz etmek ve performans farklarını belirlemek amacıyla yaygın olarak tercih edilmektedir. Bu yöntemler, sektörlerde özgü kriterlerin belirlenmesi ve şirketlerin performanslarının daha objektif bir şekilde sıralanmasını sağlamak için etkili araçlar sunmaktadır. Ancak, ulaştırma ve depolama sektöründeki önceki çalışmaların çoğunlukla tarihsel verilere dayandığı ve belirli bir dönemle sınırlı kaldığı görülmektedir. Özellikle pandemi sonrası döneme ilişkin analizler, genellikle sınırlı sayıda yöntem kullanarak finansal performansı değerlendirmektedir ve sektördeki değişen dinamiklere uyum sağlama sürecini yeterince kapsamlı bir şekilde ele almamaktadır.

Diğer taraftan, LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemlerinin ayrı ayrı farklı sektörlerde ve uygulama alanlarında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin, LOPCOW yöntemi bankacılık sektöründe sürdürülebilirlik performansını değerlendirmede (Ecer ve Pamucar, 2022), ARWEN yöntemi tedarikçi seçimi ve otonom araç entegrasyonu gibi ulaşım alanlarında uygulanmıştır

(Zakeri vd., 2023; Zakeri vd., 2024). RAWEC yöntemi ise lojistikle ilgili karar destek süreçlerinde, örneğin tarımsal dağıtım merkezi konumunun optimum seçimi gibi uygulamalarda kullanılmıştır (Puška vd., 2024). Ancak, bu üç yöntemin bir arada kullanıldığı ve özellikle ulaştırma ile depolama sektöründeki finansal performans değerlendirmesine yönelik doğrudan bir örnek bulunmamaktadır. Bu çalışma, söz konusu yöntemlerin birlikte kullanımının sektöre özgü karar destek sistemlerine önemli katkılar sağlayacağına ve literatüre yenilik getireceğine işaret etmektedir. Yöntemlerin birbirini tamamlayıcı yönlerinin analiz edilmesi, sektörel kararların daha sağlam bir temele oturmasını sağlayacak ve sürdürülebilirlik ile finansal performans arasında daha güçlü bir ilişki kuracaktır.

Bu bağlamda, mevcut literatürdeki boşlukları doldurmak amacıyla, çalışmamız BIST'te işlem gören ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin 2023 yılı verilerini kullanarak finansal performans analizini LOPCOW tabanlı ARWEN ve RAWEC yöntemleriyle gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. ARWEN ve RAWEC, literatürde sınırlı sayıda çalışmada yer alan ve daha önce bu sektöre yönelik kullanılmayan yenilikçi çok kriterli karar verme yöntemleridir. Bu yenilikçi yaklaşım, mevcut finansal performans analizlerinde kullanılan geleneksel yöntemlerin ötesine geçerek sektöre daha güncel ve kapsamlı bir bakış açısı sunmayı hedeflemektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, ulaştırma ve depolama sektörüne yönelik daha kapsamlı, güncel ve yenilikçi bir finansal performans değerlendirmesi sunarak literatürdeki mevcut boşlukları doldurmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, sektörün şirketlerine yönelik kriz yönetimi ve finansal strateji oluşturma süreçlerine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

3. Bulgular

Bu bölümde, araştırmanın amacı, örneklem yapısı, kullanılan veri seti, finansal oranlar ve analiz yöntemlerine dair bilgilere detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

3.1. Çalışmanın Amacı, Örneklemi ve Veri Seti

Bu çalışmanın temel amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören taşımacılık ve depolama şirketlerinin finansal performanslarını LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemlerini kullanarak değerlendirmek ve sıralamaktır. Bu değerlendirme ve sıralama süreci, ekonomik kalkınmaya önemli katkıları olan bu şirketlerin performanslarını daha iyi anlamayı ve karar verme süreçlerine katkı sağlamayı hedeflemektedir. Çalışmanın örneklemini oluşturan şirketlerin toplam sayısı 12'dur. Ancak, sadece 11 şirketin 2023 yılına ait verilerine erişilebilmiş olduğu için sadece bu 11 şirket analizde yer almaktadır. Tablo 4, analiz sürecinde yer alan şirketlerin BIST işlem kodlarını ve ilgili isimlerini göstermektedir.

Tablo 4: Ulaştırma ve Depolama Şirketleri

No	Kod	Alternatif Şirketler
1	BEYAZ	BEYAZ FILO OTO KİRALAMA A.Ş.
2	CLEBİ	ÇELEBİ HAVA SERVİSİ A.Ş.
3	GSDDE	GSD DENİZCİLİK GAYRİMENKUL İNŞAAT SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
4	GRSEL	GÜR-SEL TURİZM TAŞIMACILIK VE SERVİS TİCARET A.Ş.
5	HRKET	HAREKET PROJE TAŞIMACILIĞI VE YÜK MÜHENDİSLİĞİ A.Ş.
6	PASEU	PASİFİK EURASIA LOJİSTİK DIŞ TİCARET A.Ş.
7	PGSUS	PEGASUS HAVA TAŞIMACILIĞI A.Ş.
8	RYSAS	REYSAŞ TAŞIMACILIK VE LOJİSTİK TİCARET A.Ş.
9	TLMAN	TRABZON LİMAN İŞLETMECİLİĞİ A.Ş.
10	TUREX	TUREKS TURİZM TAŞIMACILIK A.Ş.
11	THYAO	TÜRK HAVA YOLLARI A.O.

Finansal performansları değerlendirmek amacıyla, ulaştırma ve depolama şirketlerinin analiz sürecinde likidite, finansal yapı, devir hızı ve karlılık oranları gibi 15 farklı finansal oran kullanılmıştır. Bu oranlar, şirketlerin finansal raporlarından elde edilen verilere dayanarak seçilmiştir. Tablo 5'te ise bu finansal oranlar ayrıntılı bir şekilde sunulmaktadır.

Tablo 5: Araştırma Kapsamına Alınan Finansal Oranlar

	Oran Adı	Formülü	Yön ü	KOD
Likidite Oranları	Cari Oran	Dönen Varlıklar/ Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar (KVYK)	Max	K1
	Asit Test Oranı	(Dönen Varlıklar-Stoklar)/ KVYK	Max	K2
	Nakit Oranı	(Hazır Değerler+Menkul Kıymetler)/ KVYK	Max	K3
Devir Hızı	Aktif Devir Hızı	Net Satışlar/ Toplam Varlıklar	Max	K4
Mali Yapı Oranları	Özkaynaklar Oranı	Özkaynaklar/Toplam Varlıklar	Max	K5
	Kaldıraç Oranı	Toplam Borçlar/Toplam Özkaynaklar	Min	K6
	Borç Oranı	Toplam Yabancı Kaynaklar/ Toplam Varlıklar	Min	K7
	Finansman Oranı	Öz Kaynaklar/ Yabancı Kaynaklar	Min	K8
	KVYK/Pasif Toplamı	KVYK/ Pasif Toplamı	Min	K9
	UVYK/Pasif Toplamı	UVYK/Pasif Toplamı	Min	K10
Karlılık Oranları	Brüt Satış Karı/Net Satışlar	Brüt Satış Karı/Net Satışlar	Max	K11
	Faaliyet Karı/Net Satışlar	Faaliyet Karı/Net Satışlar	Max	K12
	Dönem Karı/Net Satışlar	Dönem Karı/Net Satışlar	Max	K13
	Dönem Karı/Aktif Toplamı	Dönem Karı/Aktif Toplamı	Max	K14
	Dönem Karı/Öz Kaynaklar	Dönem Karı/Öz Kaynaklar	Max	K15

3.2. LOPCOW Yöntemi

LOPCOW'un adımları aşağıdaki gibidir (Ecer ve Pamucar, 2022, ss. 4-5):

Adım 1: m alternatifi ve n kriteri olan bir karar verme problemi için bir başlangıç karar matrisi (BKM) oluşturun.

$$BKM = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1j} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & \dots & x_{mj} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: BKM'nin Normalleştirilme işlemi

BKM elemanlarının normalleştirilmiş değerlerini elde etmek için doğrusal maksimum-minimum normalleştirme tekniği Eşitlik (2)'de belirtildiği gibi kullanılır.

$$r_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{max} - x_{ij}}{x_{max} - x_{min}}, & j \text{ maliyet yönlü ise} \\ \frac{x_{ij} - x_{min}}{x_{max} - x_{min}}, & j \text{ fayda yönlü ise} \end{cases} \quad (2)$$

Adım 3: Her kriterin yüzde değerlerini (PV) hesaplama işlemi

Bu adımda, her bir kriterin standart sapmalarının yüzdesi olarak ortalama kare değeri, verilerin büyüklüğünden kaynaklanan farkı (boşluğu) ortadan kaldıracak ölçüde hesaplanır.

$$PV_{ij} = \left| \ln \left(\frac{\sqrt{\frac{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}{m}}}{\sigma} \right) \cdot 100 \right| \quad (3)$$

Burada, σ ve m sırasıyla standart sapmayı ve alternatif sayısını temsil eder.

Adım 4: Objektif Ağırlıkların Hesaplanması

Son olarak, her bir kriterin ağırlığı Eşitlik (4) kullanılarak hesaplanır.

$$w_j = \frac{PV_{ij}}{\sum_{i=1}^n PV_{ij}} \quad (4)$$

Eşitlik (4), ağırlıkların toplamının 1 ($\sum_{j=1}^n w_j = 1$) olması koşulunu karşılamaktadır.

3.3. ARWEN Yöntemi

ARWEN, pozitif ve negatif ideal çözümleri ele alan mesafe temelli bir yaklaşım benimser ve TOPSIS ve VIKOR gibi yöntemlere benzer. ARWEN, karar vericilerin mevcut bilgi düzeyine göre dört farklı formda kullanılabilir. Seçilen aday alternatifi, karar matrisinden alınabilir veya karar vericilerin tercihlerine bağlı olarak seçilebilir. Seçilen aday alternatifinin bağımsız bir varlığı genellikle yoktur, çünkü karar vericiler farklı bir alternatif kullanmayı tercih ederek beklentilerini karşılamaya çalışabilirler. Alternatifler, seçilen adayla daha yüksek benzerlik düzeyine göre sıralanır (Zakeri vd., 2023, ss. 1083-1094).

Adım 1: Karar matrisinin (X_{mn}) oluşturulması.

Adım 2: Karar matrisinin fayda yönlü karar matrisine dönüştürülmesi.

Karar matrisinde maliyet yönlü kriterler varsa bu kriterlerin her biri fayda yönlü kriterlere Eşitlik (5) ve (6) aracılığıyla dönüştürülür.

$$p_{ij} = r_{ij}^- \cdot (\sum_{i=1}^m r_{ij}^-)^{-1} \quad (5)$$

$$r_{ij}^+ = (1 - p_{ij}) \quad (6)$$

Burada, r_{ij}^- maliyet kriterini temsil etmektedir.

Adım 3: Pozitif (A_j^+) ve Negatif (A_j^-) Adayların Belirlenmesi

Karar matrisinde yer alan her bir kriter fayda yönlü hale getirildikten sonraki oluşan karar matrisinden Eşitlik (7) ve Eşitlik (8) kullanılarak pozitif (A_j^+) ve negatif (A_j^-) adaylar seçilir.

$$A_j^+ = \left\{ \max_{1 \leq j \leq n} r_{ij} \right\}, \quad i = \{1, 2, \dots, m\} \quad (7)$$

$$A_j^- = \left\{ \min_{1 \leq j \leq n} r_{ij} \right\}, \quad i = \{1, 2, \dots, m\} \quad (8)$$

Adım 4: Karar matrisinin iki yeni karar matrisine dönüştürülmesi:

Eşitlik (9) ve Eşitlik (10) kullanılarak karar matrisi iki yeni karar matrisine dönüştürülür.

$$v_{ij}^+ = \underbrace{\max}_i r_{ij} \cdot (r_{ij})^{-1} \quad 1 \leq v_{ij}^+ \leq 2 \quad (9)$$

$$v_{ij}^- = r_{ij} \cdot \left(\underbrace{\min}_i r_{ij} \right)^{-1} \quad 1 \leq v_{ij}^- \leq 2 \quad (10)$$

Adım 5: Her alternatif için pozitif ve negatif yakınlık katsayılarının hesaplanması:

$$I_i^+ = (2n) - \left(\sum_{j=1}^n w_j \cdot v_{ij}^+ \right) \quad (11)$$

$$I_i^- = \sum_{j=1}^n w_j \cdot v_{ij}^- \quad (12)$$

Burada n , kriterlerin sayısına karşılık gelmektedir.

Adım 6: Yüzde yakınsama katsayısının hesaplanması:

Eşitlik (13)'e göre yüzde yakınsama katsayısı hesaplanır.

$$PCC_i = 100 - \left(\frac{I_i^-}{2n(I_i^- + I_i^+)} \times 100 \right) \quad (13)$$

Burada n , kriter sayısını temsil etmektedir.

Adım 7: Alternatiflerin büyüklük (PCC_i) değerine göre sıralanması.

3.4. RAWEC Yöntemi

RAWEC yöntemi, karar verme süreçlerini kolaylaştırma amacıyla geliştirilmiştir. Gelişmekte olan diğer yöntemler genellikle hesaplamaları zorlaştıran ek adımlar ekleyerek süreci karmaşıktırılmaktadır. Bu sorunu ele almak için RAWEC, adım sayısını azaltarak süreci basitleştirmeyi ve karmaşık hesaplamalardan kaçınmayı hedefler. Bu yöntem, tüm yöntemlerde ortak olan ilk iki adım ile birlikte toplamda sadece dört adım içermektedir. Bu yöntemin benzersizliği, tipik olarak diğer yöntemlerde bulunan iki adımı, yani ağırlıklı normalleştirilmiş karar matrisinin oluşturulması ve ideal ve anti-ideal değerlerden sapmanın hesaplanmasını birleştirmesidir. Bu yöntem aşağıdaki adımlardan oluşmaktadır (Puška vd., 2024, ss. 5-6):

Adım 1: Başlangıç karar matrisinin oluşturulması.

Bu adım diğer tüm ÇKKV yöntemlerinde ilk adımı temsil eder. Bu adımda, belirlenen kriterler kullanılarak alternatifler değerlendirilir ve bir başlangıç karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{matrix} A_1 \\ A_2 \\ \vdots \\ A_m \end{matrix} \begin{bmatrix} C_1 & C_2 & \dots & C_n \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (14)$$

Adım 2: Karar matrisinin normalleştirilmesi.

Eşitlik (15) ve Eşitlik (16)'da ifade edilen formüller yardımıyla çift normalleştirme ile normalleştirme işlemi gerçekleştirilir.

$$n_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{x_{jmax}}, & \text{fayda yönlü kriter ise} \\ \frac{x_{jmin}}{x_{ij}}, & \text{maliyet yönlü kriter ise} \end{cases} \quad (15)$$

$$n'_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{jmin}}{x_{ij}}, & \text{fayda yönlü kriter ise} \\ \frac{x_{ij}}{x_{jmax}}, & \text{maliyet yönlü kriter ise} \end{cases} \quad (16)$$

Burada x_{jmin} belirli kriterlere göre alternatiflerin minimum değerini, x_{jmax} ise belirli kriterlere göre alternatiflerin maksimum değerini temsil etmektedir.

Çift normalizasyon kullanılarak, başlangıç karar matrisi iki şekilde normalleştirilir. İlk normalleştirme (n_{ij}) uygulandığında, tüm kriterler fayda kriterlerine dönüştürülür, burada bireysel kriterler için en yüksek değerler bir (1) değeri olan maksimum değeri alır. İkinci normalizasyon (n'_{ij}) uygulanarak tüm kriterler maliyet kriterlerine dönüştürülür. Bu normalleştirme ile belirli kriterler için alternatiflerin en düşük değerleri maksimum değeri, yani bir (1) değerini alır.

Adım 3: Kriter ağırlığından sapmanın hesaplanması.

Normalleştirilmiş karar matrisinin ağırlıklandırılması ve kriter ağırlığından sapmanın hesaplanması bu adımda birleştirilir. Bu işlem, Eşitlik (17)-(18) kullanılarak gerçekleştirilir:

$$v_{ij} = \sum_{j=1}^n w_j (1 - n_{ij}) \quad (17)$$

$$v'_{ij} = \sum_{j=1}^n w_j (1 - n'_{ij}) \quad (18)$$

Burada w_j kriter ağırlığını göstermektedir.

Adım 4: RAWEC yönteminin değerinin hesaplanması. Bu, Eşitlik (19) ile hesaplanır.

$$Q_i = \frac{v'_{ij} - v_{ij}}{v'_{ij} + v_{ij}} \quad (19)$$

RAWEC yöntemi -1 ile 1 arasında değişen bir değer döndürür. Bir alternatifin üstünlüğü, yöntemin o alternatif için verdiği değer ne kadar yüksek olduğuna göre belirlenir. En yüksek değere sahip alternatif ideal seçimi temsil eder.

4. Bulgular

Bu bölümde, BİST'e kayıtlı ulaştırma ve depolama şirketlerinin finansal analizleri iki aşamalı bir süreçle gerçekleştirilmiştir. İlk olarak, LOPCOW yöntemi kullanılarak araştırma kapsamındaki 15 finansal kriterin ağırlıkları belirlenmiş; ardından bu ağırlıklı kriterlere dayanarak alternatif şirketler, ARWEN ve RAWEC yöntemleri ile finansal açıdan değerlendirilmiş ve sıralanmıştır. Son olarak, duyarlılık analizi kapsamında bu iki yöntemin güvenilirliği ve geçerliliği, RAPS yöntemi ile karşılaştırılan sıralama sonuçlarına Spearman sıra korelasyon analizi uygulanarak teyit edilmiştir.

4.1. LOPCOW Yöntemi Sonucunda Elde Edilen Bulgular

2023 yılına ait alternatif şirketler ve bu şirketlere ilişkin finansal oranlar, Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) alınmış ve Eşitlik (1) doğrultusunda başlangıç karar matrisini oluşturmak için kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar ise Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6: Başlangıç Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	min	min	min	min	min	max	max	max	max	max
A1	1,3721	0,8583	0,3937	5,1972	0,3393	1,9471	0,6607	0,5136	0,6327	0,0280	0,0465	0,0273	0,0075	0,0388	0,1144
A2	1,2583	1,2302	0,7750	0,7120	0,3418	1,9260	0,6582	0,5192	0,3180	0,3402	0,3375	0,2541	0,1681	0,1197	0,3502
A3	2,7301	2,7082	2,6373	0,1191	0,7711	0,2969	0,2289	3,3679	0,0866	0,1424	0,1587	0,1501	1,1757	0,1400	0,1815
A4	1,5390	1,5337	0,5720	0,8700	0,6165	0,6220	0,3835	1,6077	0,2342	0,1493	0,2504	0,2282	0,2471	0,2150	0,3488
A5	0,8484	0,8070	0,0379	0,2367	0,5890	0,6979	0,4110	1,4329	0,1388	0,2722	0,3618	0,2079	0,6689	0,1583	0,2688
A6	2,1381	2,1381	0,4487	0,4528	0,7010	0,4266	0,2990	2,3442	0,2232	0,0758	0,1612	0,1125	0,3320	0,1503	0,2145
A7	1,2909	1,2620	0,9309	0,3492	0,2707	2,6941	0,7293	0,3712	0,1841	0,5452	0,2385	0,1856	0,2964	0,1035	0,3824
A8	0,9859	0,9277	0,5292	0,6773	0,4374	1,2860	0,5626	0,7776	0,3189	0,2437	0,4486	0,4112	0,1698	0,1150	0,2629
A9	5,2612	5,2338	1,3453	0,4277	0,7812	0,2801	0,2188	3,5700	0,0958	0,1230	0,4230	0,5063	0,3607	0,1543	0,1975
A10	1,2011	1,1764	0,2379	0,6363	0,7032	0,4220	0,2968	2,3695	0,1177	0,1791	0,2194	0,1693	0,1413	0,0899	0,1278
A11	0,9443	0,8984	0,6621	0,4803	0,4353	1,2972	0,5647	0,7709	0,2552	0,3095	0,2368	0,1416	0,3232	0,1552	0,3566

Kaynak: <https://www.kap.org.tr/tr/>

Eşitlik (2) yardımıyla Tablo 6'da yer alan başlangıç karar matrisinin her bir elemanına normalleştirme işlemi uygulanmış ve normalleştirilmiş karar matrisi Tablo 7'de verilmiştir. Burada normalleştirme işlemi kriterlerin yönü dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7: Normalize Edilmiş Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	min	min	min	min	min	max	max	max	max	max
A1	0,1187	0,0116	0,1369	1,0000	0,1344	0,3095	0,1344	0,9555	0,0000	1,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
A2	0,0929	0,0956	0,2836	0,1168	0,1392	0,3182	0,1392	0,9537	0,5762	0,3963	0,7237	0,4736	0,1375	0,4589	0,8796
A3	0,4264	0,4295	1,0000	0,0000	0,9802	0,9930	0,9802	0,0632	1,0000	0,7789	0,2789	0,2564	1,0000	0,5742	0,2506
A4	0,1565	0,1642	0,2055	0,1479	0,6774	0,8584	0,6774	0,6134	0,7296	0,7655	0,5070	0,4193	0,2052	1,0000	0,8743
A5	0,0000	0,0000	0,0000	0,0232	0,6235	0,8269	0,6235	0,6681	0,9043	0,5278	0,7841	0,3770	0,5662	0,6782	0,5761
A6	0,2923	0,3007	0,1580	0,0657	0,8429	0,9393	0,8429	0,3832	0,7498	0,9075	0,2852	0,1779	0,2778	0,6329	0,3733
A7	0,1003	0,1028	0,3435	0,0453	0,0000	0,0000	0,0000	1,0000	0,8214	0,0000	0,4773	0,3304	0,2474	0,3673	1,0000
A8	0,0312	0,0273	0,1890	0,1099	0,3266	0,5833	0,3266	0,8729	0,5746	0,5830	1,0000	0,8013	0,1389	0,4323	0,5539
A9	1,0000	1,0000	0,5029	0,0608	1,0000	1,0000	1,0000	0,0000	0,9831	0,8163	0,9363	1,0000	0,3024	0,6553	0,3100
A10	0,0799	0,0835	0,0769	0,1018	0,8473	0,9412	0,8473	0,3753	0,9430	0,7079	0,4300	0,2965	0,1146	0,2899	0,0502
A11	0,0218	0,0207	0,2401	0,0711	0,3225	0,5787	0,3225	0,8751	0,6913	0,4557	0,4733	0,2386	0,2703	0,6607	0,9036

Tablo 7'de yer alan normalize karar matrisindeki her bir kriterin yüzdelik ve ağırlık değerleri, sırasıyla Eşitlik (3) ve Eşitlik (4) kullanılarak titizlikle hesaplanmış olup, bu kriterlerin ağırlık değerlerine dair elde edilen sonuçlar Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Kriterlerin Ağırlık Değerleri

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
w_j	0,0220	0,0196	0,0422	0,0123	0,0682	0,0957	0,0682	0,0810	0,1220	0,1083	0,0853	0,0644	0,0445	0,0978	0,0684

Tablodaki finansal oranların ağırlık değerleri incelendiğinde, finansal analizde en yüksek ağırlığa sahip kriterler, işletmenin likidite, mali yapı ve karlılık göstergelerinin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. İlk üç sırada yer alan kriterler arasında KVVYK/Pasif Toplamı (K9) ve UVYK/Pasif Toplamı (K10), sırasıyla 0,1220 ve 0,1083 ağırlıklarıyla, işletmenin finansal yapısının sürdürülebilirliğini ve risk seviyesini en fazla etkileyen faktörler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, Kaldıraç Oranı (K6) da 0,0957'lik bir ağırlık ile işletmenin borçluluk düzeyini ve finansal riskleri belirlemede kritik bir öneme sahiptir. Öte yandan, en düşük ağırlığa sahip kriterler arasında yer alan Asit Test Oranı (K2), Cari Oran (K1) ve Aktif Devir Hızı (K4), sırasıyla 0,0196, 0,0220 ve 0,0123 ağırlıklarıyla daha düşük bir etkiye sahiptir. Bu bulgular, işletmelerin finansal sağlıklarını değerlendirirken, daha yüksek ağırlığa sahip oranların, özellikle borç ve finansal yapı unsurlarının dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

4.2. ARWEN Yöntemi Sonucunda Elde Edilen Bulgular

Bu kısımda analizler Tablo 6'da yer alan başlangıç karar matrisi dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. İlk olarak bu matriste yer alan maliyet yönlü kriterler Eşitlik (5) ve Eşitlik (6) kullanılarak fayda yönlü kriterlere dönüştürülmüş ve fayda yönlü karar matrisi Tablo 9'da ifade edilmiştir.

Tablo 9: Fayda Yönlü Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	max	max	max	max	max
A1	1,3721	0,8583	0,3937	5,1972	0,3393	0,8363	0,8682	0,9709	0,7572	0,9884	0,0465	0,0273	0,0075	0,0388	0,1144
A2	1,2583	1,2302	0,7750	0,7120	0,3418	0,8381	0,8687	0,9706	0,8779	0,8587	0,3375	0,2541	0,1681	0,1197	0,3502
A3	2,7301	2,7082	2,6373	0,1191	0,7711	0,9750	0,9543	0,8091	0,9668	0,9409	0,1587	0,1501	1,1757	0,1400	0,1815
A4	1,5390	1,5337	0,5720	0,8700	0,6165	0,9477	0,9235	0,9089	0,9101	0,9380	0,2504	0,2282	0,2471	0,2150	0,3488
A5	0,8484	0,8070	0,0379	0,2367	0,5890	0,9413	0,9180	0,9188	0,9467	0,8870	0,3618	0,2079	0,6689	0,1583	0,2688
A6	2,1381	2,1381	0,4487	0,4528	0,7010	0,9641	0,9404	0,8671	0,9143	0,9685	0,1612	0,1125	0,3320	0,1503	0,2145
A7	1,2909	1,2620	0,9309	0,3492	0,2707	0,7735	0,8545	0,9790	0,9293	0,7736	0,2385	0,1856	0,2964	0,1035	0,3824
A8	0,9859	0,9277	0,5292	0,6773	0,4374	0,8919	0,8878	0,9559	0,8776	0,8988	0,4486	0,4112	0,1698	0,1150	0,2629
A9	5,2612	5,2338	1,3453	0,4277	0,7812	0,9765	0,9564	0,7977	0,9632	0,9489	0,4230	0,5063	0,3607	0,1543	0,1975
A10	1,2011	1,1764	0,2379	0,6363	0,7032	0,9645	0,9408	0,8657	0,9548	0,9256	0,2194	0,1693	0,1413	0,0899	0,1278
A11	0,9443	0,8984	0,6621	0,4803	0,4353	0,8910	0,8874	0,9563	0,9021	0,8715	0,2368	0,1416	0,3232	0,1552	0,3566

Tablo 9'daki fayda yönlü karar matrisinden Eşitlik (7) ve Eşitlik (8) yardımıyla pozitif ve negatif alternatif adaylar tespit edilmiş ve bu adaylara ait bilgiler Tablo 10'da belirtilmiştir.

Tablo 10: Pozitif (A_i^+) ve Negatif (A_i^-) Alternatif Adaylar

A_i^+	5,2612	5,2338	2,6373	5,1972	0,7812	0,9765	0,9564	0,9790	0,9668	0,9884	0,4486	0,5063	1,1757	0,2150	0,3824
A_i^-	0,8484	0,8070	0,0379	0,1191	0,2707	0,7735	0,8545	0,7977	0,7572	0,7736	0,0465	0,0273	0,0075	0,0388	0,1144

Tablo 8’de yer alan alternatiflerin her bir kritere ait değerleri Tablo 10’daki pozitif ve negatif alternatif adaylara ait değerler ile Eşitlik (9) ve Eşitlik (10) ile işleme tabi tutulmuş ve fayda yönlü karar matrisi seçilen pozitif adaya ve seçilen negatif adaya göre karar matrisi oluşturulmuştur. Bu karar matrisleri sırasıyla Tablo 11 ve Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 11: Seçilen Pozitif Adaya Göre Dönüştürülen Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	max	max	max	max	max
A1	3,8343	6,0977	6,6982	1,0000	2,3022	1,1676	1,1015	1,0083	1,2768	1,0000	9,6430	18,5494	157,4241	5,5397	3,3434
A2	4,1812	4,2545	3,4030	7,2992	2,2857	1,1651	1,1009	1,0086	1,1012	1,1510	1,3291	1,9922	6,9950	1,7967	1,0922
A3	1,9271	1,9326	1,0000	43,6488	1,0131	1,0014	1,0021	1,2099	1,0000	1,0505	2,8274	3,3733	1,0000	1,5360	2,1065
A4	3,4186	3,4125	4,6105	5,9739	1,2671	1,0303	1,0356	1,0771	1,0623	1,0537	1,7918	2,2192	4,7569	1,0000	1,0966
A5	6,2016	6,4858	69,5640	21,9584	1,3263	1,0373	1,0418	1,0655	1,0212	1,1143	1,2399	2,4356	1,7576	1,3581	1,4227
A6	2,4607	2,4479	5,8775	11,4792	1,1144	1,0128	1,0170	1,1290	1,0574	1,0205	2,7832	4,4998	3,5408	1,4303	1,7833
A7	4,0755	4,1472	2,8332	14,8814	2,8858	1,2623	1,1192	1,0000	1,0403	1,2776	1,8813	2,7287	3,9661	2,0769	1,0000
A8	5,3365	5,6418	4,9838	7,6731	1,7858	1,0948	1,0772	1,0241	1,1016	1,0996	1,0000	1,2315	6,9252	1,8699	1,4549
A9	1,0000	1,0000	1,9604	12,1505	1,0000	1,0000	1,0000	1,2273	1,0037	1,0416	1,0606	1,0000	3,2596	1,3937	1,9365
A10	4,3802	4,4490	11,0859	8,1686	1,1109	1,0124	1,0165	1,1308	1,0125	1,0678	2,0444	2,9902	8,3211	2,3919	2,9918
A11	5,5712	5,8257	3,9829	10,8200	1,7946	1,0960	1,0777	1,0237	1,0717	1,1341	1,8944	3,5756	3,6378	1,3851	1,0724

Tablo 12: Seçilen Negatif Adaya Göre Dönüştürülen Karar Matrisi

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	Min-max	max	max	max	max	max
A1	1,6174	1,0636	10,3856	43,6488	1,2535	1,0812	1,0160	1,2172	1,0000	1,2776	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
A2	1,4832	1,5245	20,4421	5,9799	1,2625	1,0835	1,0166	1,2168	1,1595	1,1100	7,2554	9,3109	22,5053	3,0832	3,0612
A3	3,2181	3,3560	69,5640	1,0000	2,8484	1,2605	1,1168	1,0144	1,2768	1,2162	3,4106	5,4989	157,4241	3,6066	1,5872
A4	1,8141	1,9006	15,0881	7,3065	2,2775	1,2252	1,0807	1,1394	1,2020	1,2125	5,3817	8,3587	33,0937	5,5397	3,0489
A5	1,0000	1,0000	1,0000	1,9878	2,1758	1,2169	1,0743	1,1518	1,2504	1,1465	7,7770	7,6158	89,5675	4,0790	2,3500
A6	2,5202	2,6495	11,8356	3,8024	2,5895	1,2464	1,1004	1,0871	1,2076	1,2519	3,4648	4,1222	44,4596	3,8731	1,8748
A7	1,5217	1,5639	24,5536	2,9331	1,0000	1,0000	1,0000	1,2273	1,2274	1,0000	5,1257	6,7979	39,6927	2,6673	3,3434
A8	1,1621	1,1496	13,9579	5,6885	1,6160	1,1530	1,0389	1,1984	1,1591	1,1618	9,6430	15,0629	22,7322	2,9626	2,2980
A9	6,2016	6,4858	35,4842	3,5924	2,8858	1,2623	1,1192	1,0000	1,2722	1,2266	9,0922	18,5494	48,2950	3,9747	1,7265
A10	1,4158	1,4578	6,2750	5,3435	2,5978	1,2469	1,1010	1,0853	1,2611	1,1965	4,7167	6,2034	18,9186	2,3160	1,1175
A11	1,1131	1,1133	17,4656	4,0341	1,6081	1,1518	1,0384	1,1989	1,1914	1,1265	5,0903	5,1878	43,2740	3,9995	3,1176

Tablo 11 ve Tablo 12'deki seçilen pozitif ne negatif alternatif doğrultusunda oluşturulan karar matrisleri ve Tablo 78'de bulunan kriterlerin ağırlıkları, Eşitlik (11) ve Eşitlik (12) çerçevesinde işleme tabi tutulmuş; böylece her alternatifin pozitif ve negatif yakınlık katsayıları hesaplanmış ve bu sonuçlar Tablo 13'de sunulmuştur.

Tablo 13: Alternatiflerin Pozitif ve Negatif Yakınlık Katsayıları

Alternatifler	Γ_i^+	Γ_i^-
A1	19,0219	2,0083
A2	28,1047	4,3494
A3	27,9777	11,9564
A4	28,3230	4,7406
A5	25,3648	6,5137
A6	27,9888	4,4416
A7	28,0022	4,8571
A8	28,0756	4,6139
A9	28,5910	7,1948
A10	27,4993	3,0796
A11	28,0623	4,7864

Her bir alternatifin yüzde yakınsama katsayısı Tablo 13 ve Eşitlik (13) yardımıyla hesaplanmış ve bu değerlere ilişkin bilgiler Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Alternatiflerin Yüzde Yakınsama Katsayısı

	Alternatifler	PCC_i	Sıralama
BEYAZ	A1	99,6817	1
CLEBİ	A2	99,5533	3
GSDDE	A3	99,0020	11
GRSEİ	A4	99,5221	6
HRKET	A5	99,3189	10
PASEU	A6	99,5435	4
PGSUS	A7	99,5073	8
RYSAS	A8	99,5295	5
TLMAN	A9	99,3298	9
TUREX	A10	99,6643	2
THYAO	A11	99,5143	7

Ulaşım ve depolama sektöründeki 11 şirketin finansal performans sıralaması, sektördeki rekabeti net bir şekilde ortaya koymaktadır. En yüksek performansa sahip şirket BEYAZ, 99,6817 puanla lider konumda yer almakta, ardından 99,6643 puanla TUREX gelmektedir. Üçüncü sırada, 99,5533 puanla CLEBİ bulunmaktadır. Dördüncü sırada 99,5435 puanla PASEU yer alırken, onu 99,5295 puanla RYSAS izlemektedir. Altıncı sırada 99,5221 puanla GRSEİ, yedinci sırada ise 99,5143 puanla THYAO bulunmaktadır. Sekizinci sırada 99,5073 puanla PGSUS,

dokuzuncu sırada 99,3298 puanla TLMAN yer almakta, onuncu sırada 99,3189 puanla HRKET bulunmaktadır. Son olarak, en düşük performansa sahip şirket 99,0020 puanla GSDDE olarak belirlenmiştir.

4.3. RAWEC Yöntemi Sonucunda Elde Edilen Bulgular

Tablo 6'daki başlangıç karar matrisine, sırasıyla Eşitlik (15) ve Eşitlik (16) uygulanarak fayda ve maliyet normalizasyonu matrisleri oluşturulmuştur. Elde edilen normalizasyon matrisleri, Tablo 15 ve Tablo 16'da detaylı bir şekilde sunulmuştur.

Tablo 15: Fayda Normalizasyonu (n_{ij})

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	min	min	min	min	min	max	max	max	max	max
A1	0,2608	0,1640	0,1493	1,0000	0,4344	0,1439	0,3312	0,7227	0,1368	1,0000	0,1037	0,0539	0,0064	0,1805	0,2991
A2	0,2392	0,2350	0,2939	0,1370	0,4375	0,1454	0,3324	0,7149	0,2722	0,0823	0,7524	0,5019	0,1430	0,5566	0,9156
A3	0,5189	0,5174	1,0000	0,0229	0,9870	0,9434	0,9558	0,1102	1,0000	0,1966	0,3537	0,2964	1,0000	0,6510	0,4747
A4	0,2925	0,2930	0,2169	0,1674	0,7892	0,4503	0,5706	0,2309	0,3696	0,1875	0,5581	0,4506	0,2102	1,0000	0,9119
A5	0,1612	0,1542	0,0144	0,0455	0,7540	0,4014	0,5324	0,2590	0,6236	0,1028	0,8065	0,4106	0,5690	0,7363	0,7029
A6	0,4064	0,4085	0,1701	0,0871	0,8973	0,6566	0,7318	0,1583	0,3879	0,3692	0,3593	0,2222	0,2824	0,6991	0,5608
A7	0,2454	0,2411	0,3530	0,0672	0,3465	0,1040	0,3000	1,0000	0,4702	0,0513	0,5315	0,3665	0,2521	0,4815	1,0000
A8	0,1874	0,1772	0,2006	0,1303	0,5600	0,2178	0,3890	0,4773	0,2715	0,1149	1,0000	0,8120	0,1444	0,5348	0,6873
A9	1,0000	1,0000	0,5101	0,0823	1,0000	1,0000	1,0000	0,1040	0,9035	0,2276	0,9429	1,0000	0,3068	0,7175	0,5164
A10	0,2283	0,2248	0,0902	0,1224	0,9002	0,6637	0,7373	0,1566	0,7354	0,1563	0,4891	0,3344	0,1202	0,4181	0,3343
A11	0,1795	0,1717	0,2511	0,0924	0,5572	0,2159	0,3875	0,4815	0,3393	0,0904	0,5279	0,2797	0,2749	0,7220	0,9325

Tablo 16: Maliyet Normalizasyonu (n'_{ij})

	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10	K11	K12	K13	K14	K15
	max	max	max	max	max	min	min	min	min	min	max	max	max	max	max
A1	0,6183	0,9402	0,0963	0,0229	0,7978	0,7227	0,9059	0,1439	1,0000	0,0513	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
A2	0,6742	0,6560	0,0489	0,1672	0,7921	0,7149	0,9026	0,1454	0,5027	0,6240	0,1378	0,1074	0,0444	0,3243	0,3267
A3	0,3107	0,2980	0,0144	1,0000	0,3511	0,1102	0,3139	0,9434	0,1368	0,2611	0,2932	0,1819	0,0064	0,2773	0,6301
A4	0,5512	0,5261	0,0663	0,1369	0,4391	0,2309	0,5258	0,4503	0,3702	0,2738	0,1858	0,1196	0,0302	0,1805	0,3280
A5	1,0000	1,0000	1,0000	0,5031	0,4596	0,2590	0,5636	0,4014	0,2194	0,4993	0,1286	0,1313	0,0112	0,2452	0,4255
A6	0,3968	0,3774	0,0845	0,2630	0,3862	0,1583	0,4100	0,6566	0,3528	0,1391	0,2886	0,2426	0,0225	0,2582	0,5334
A7	0,6572	0,6394	0,0407	0,3409	1,0000	1,0000	1,0000	0,1040	0,2910	1,0000	0,1951	0,1471	0,0252	0,3749	0,2991
A8	0,8605	0,8699	0,0716	0,1758	0,6188	0,4773	0,7714	0,2178	0,5040	0,4469	0,1037	0,0664	0,0440	0,3375	0,4352
A9	0,1612	0,1542	0,0282	0,2784	0,3465	0,1040	0,3000	1,0000	0,1515	0,2256	0,1100	0,0539	0,0207	0,2516	0,5792
A10	0,7063	0,6860	0,1594	0,1871	0,3849	0,1566	0,4069	0,6637	0,1861	0,3284	0,2120	0,1612	0,0529	0,4318	0,8948
A11	0,8984	0,8982	0,0573	0,2479	0,6219	0,4815	0,7743	0,2159	0,4033	0,5677	0,1965	0,1928	0,0231	0,2500	0,3208

Tablo 15 ve Tablo 16 kullanılarak, Eşitlik (17) ile Eşitlik (19) aracılığıyla alternatiflerin v_{ij} , v'_{ij} ve Q_i değerleri hesaplanmıştır. Elde edilen bu değerler, karar verme sürecinde kullanılmak üzere Tablo 17'de detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Tablo 17: RAWEC yöntemi kullanılarak yapılan nihai sıralama

	Alternatifler	v_{ij}	v'_{ij}	Q_i	Sıralama
BEYAZ	A1	0,6722	0,2786	-0,4140	11
CLEBİ	A2	0,5896	0,5687	-0,0180	9
GSDDE	A3	0,3710	0,6899	0,3006	2
GRSEİ	A4	0,5104	0,7089	0,1627	3
HRKET	A5	0,5172	0,6290	0,0975	5
PASEU	A6	0,5364	0,6933	0,1276	4
PGSUS	A7	0,5805	0,4983	-0,0761	10
RYSAS	A8	0,5692	0,6129	0,0370	7
TLMAN	A9	0,2964	0,7328	0,4240	1
TUREX	A10	0,5583	0,6466	0,0733	6
THYAO	A11	0,5960	0,6110	0,0125	8

Tablo 17, LOPCOW tabanlı RAWEC yöntemi kullanılarak ulaştırma ve depolama şirketlerinin finansal performans sıralamasını Q_i değerlerine göre detaylı bir şekilde sunmaktadır. En yüksek performansa sahip olan TLMAN (A9), 0,4240 değeriyle birinci sırada yer alırken, onu 0,3006 değeriyle GSDDE (A3) ikinci sırada takip etmektedir. Üçüncü sırada GRSEİ (A4) 0,1627 değeriyle, dördüncü sırada ise PASEU (A6) 0,1276 değeriyle bulunmaktadır. Beşinci sırada HRKET (A5) 0,0975, altıncı sırada TUREX (A10) 0,0733 değeriyle yer alırken, yedinci sırada RYSAS (A8) 0,0370 değeriyle sıralanmaktadır. Sekizinci sırada CLEBİ (A2) -0,0180 ile dokuzuncu sırada THYAO (A11) 0,0125 değeriyle yer alırken, onuncu sırada PGSUS (A7) -0,0761 değeriyle bulunmaktadır. Son olarak, BEYAZ (A1) -0,4140 değeriyle en düşük performansa sahip olup, 11. sırada yer almaktadır.

Tablo 14 ve Tablo 17'ye göre BEYAZ, ARWEN yönteminde en yüksek sıralamayı alırken, GSDDE RAWEC yönteminde en iyi performansı göstermiştir. CLEBİ, HRKET ve PGSUS, her iki yöntemde de birbirinden farklı sıralamalar elde ederek finansal performanslarının farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Öte yandan, PASEU ve THYAO, her iki yöntemle de dengeli bir performans sergileyerek ortalama sıralamalarda yer almaktadır. TLMAN, RAWEC yönteminde en yüksek sıralama elde ederken, ARWEN yönteminde daha düşük bir sonuç almıştır.

4.4. Duyarlılık Analizi

ARWEN ve RAWEC yöntemlerinin geçerliliğini ve güvenilirliğini test etmek amacıyla, bu yöntemlerin sıralama sonuçları RAPS yöntemi ile karşılaştırılmış ve sonuçlar Tablo 18'de gösterilmiştir.

Tablo 18: Karşılaştırma

	LOPCOW-ARWEN		LOPCOW-RAWEC		LOPCOW-RAPS Yöntemi	
	PCC_i	Sıralama	Q_i	Sıralama	PSİ	SIRALAM
BEYAZ	99,6817	1	-0,4140	11	0,4422	11
CLEBİ	99,5533	3	-0,0180	9	0,4677	9
GSDDE	99,0020	11	0,3006	2	0,7176	2
GRSEİ	99,5221	6	0,1627	3	0,5500	4
HRKET	99,3189	10	0,0975	5	0,5537	3
PASEU	99,5435	4	0,1276	4	0,5165	6
PGSUS	99,5073	8	-0,0761	10	0,5050	7
RYSAS	99,5295	5	0,0370	7	0,4836	8
TLMAN	99,3298	9	0,4240	1	0,7782	1
TUREX	99,6643	2	0,0733	6	0,5304	5
THYAO	99,5143	7	0,0125	8	0,4547	10

LOPCOW tabanlı ARWEN, RAWEC ve RAPS yöntemlerine göre ulaştırma ve depolama şirketlerinin sıralama sonuçları, belirli benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. BEYAZ ARWEN yönteminde 1. sırada yer alırken, RAWEC ve RAPS yöntemlerinde 11. sırada bulunmuştur. CLEBİ ise ARWEN'de 3., RAWEC ve RAPS'ta 9. sırada konumlanmıştır. GSDDE şirketi, ARWEN ile 11. sırada yer alırken, RAWEC ve RAPS'ta 2. sırada değerlendirilmiştir. GRSEİ için ARWEN 6., RAWEC 3. ve RAPS 4. sırada yer vermiştir. HRKET ARWEN ile 10. sırada, RAWEC ile 5. sırada, RAPS ile ise 3. sırada bulunmaktadır. PASEU, hem ARWEN hem de RAWEC ile 4. sırada yer alırken, RAPS ile 6. sırada değerlendirilmektedir. PGSUS ARWEN ile 8., RAWEC ile 10. ve RAPS ile 7. sırada konumlanmıştır. RYSAS, ARWEN ile 5., RAWEC ile 7. ve RAPS ile 8. sırada yer almaktadır. TLMAN şirketi, ARWEN ile 9. sırada, RAWEC ve RAPS yöntemi ile 1. sırada değerlendirilmiştir. TUREX ARWEN ile 2., RAWEC ile 6. ve RAPS ile 5. sırada yer alırken, THYAO ise ARWEN ile 7., RAWEC ile 8. ve RAPS ile 10. sırada konumlanmıştır. Sonuç olarak, RAWEC yöntemi, RAPS yöntemi ile daha tutarlı sonuçlar vermektedir. ARWEN ise tutarsızlıklar göstererek RAPS ile her zaman uyumlu sonuçlar sunmamaktadır. Bu nedenle, RAWEC yöntemi RAPS ile daha tutarlı bir yapı sergilemektedir. Karşılaştırmanın doğruluğu, Spearman sıra korelasyon analizi ile değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçların tutarlılığı ve güvenilirliği daha sağlam bir temele oturtulmuştur; böylece, farklı yöntemlerin sıralama sonuçlarının ne derece uyumlu olduğu daha nesnel bir şekilde ortaya konmuştur. Spearman sıra korelasyon analizi sonuçları Tablo 19'da gösterilmiştir.

Tablo 19: Spearman Sıra Korrelasyon Sonuçları

	ARWEN	RAWEC	RAPS
ARWEN	1		
RAWEC	-0,5455	1	
RAPS	-0,6636	0,8909	1

Spearman sıra korelasyon analizi sonuçları, ARWEN, RAWEC ve RAPS yöntemleri arasındaki sıralama tutarlılığını değerlendirmektedir. ARWEN ile RAWEC arasındaki korelasyon katsayısı -0,5455 olarak bulunmuştur; bu negatif değer, iki yöntem arasında orta seviyede ters bir ilişki olduğunu göstermektedir. Yani, bir yöntemdeki yüksek sıralama, diğer yöntemde daha düşük bir sıralama ile ilişkilidir. RAWEC ile RAPS arasındaki korelasyon katsayısı ise 0,8909'dur ve bu yüksek pozitif değer, bu iki yöntem arasında güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, RAWEC ve RAPS'ın benzer sıralama sonuçları ürettiğini göstermektedir. Öte yandan, ARWEN ile RAPS arasındaki korelasyon katsayısı -0,6636 olarak belirlenmiştir; bu da güçlü bir ters ilişkiyi işaret etmektedir. Yani, ARWEN ile elde edilen sıralama sonuçları, RAPS ile çelişmektedir. Bu bulgular, ARWEN ve RAPS yöntemlerinin sıralama sonuçları açısından tutarsızlık gösterdiğini, ancak RAWEC'in RAPS ile daha uyumlu bir sonuç sağladığını ortaya koymaktadır.

5. Tartışma

Bu kısımda, ulaştırma ve depolama sektöründe faaliyet gösteren BİST'e kayıtlı şirketlerin finansal performansları üzerine LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen analizlerin bulguları veri seti ve yöntemler farklı olmasına rağmen mevcut literatürdeki çalışmaların bulguları ile karşılaştırılmıştır. Yapılan incelemeler benzerliklerle beraber farklılıkların da olduğunu ortaya koymuştur.

Elmas ve Özkan (2021)'nin SWARA-OCRA yöntemi ve 8 ulaştırma ve depolama şirketinin 2015-2019 dönemi verileriyle yapmış oldukları analizde tüm yıllarda finansal açıdan en iyi performansa sahip şirket BEYAZ A.Ş. olurken, bu çalışmada da BEYAZ'ın ARWEN yöntemiyle üstün performans sergilediği görülmüştür. Ancak RAWEC yönteminde aksine BEYAZ son sırada yer alarak bu iki yöntem arasındaki farkı ortaya koymaktadır. Sakarya ve Saçkes (2022), 8 şirketin 2018-2020 dönemlerine ait verileri kapsamında AHP-GİA yöntemini kullanarak yaptıkları analiz sonucunda toplam puanlara göre finansal performans sıralamasında başarı göstergesi en yüksek olan TLMAN, bu çalışmada RAWEC yöntemi sonucunda da önemli bir finansal başarı göstererek ilk sıraya yerleşmiştir. Ancak ARWEN yönteminde TLMAN son sıralarda yer almıştır. Sakarya ve Aksu (2020), ENTROPİ-TOPSIS yöntemini kullanarak 2014 yılına ait beş şirketin verilerini inceledikleri çalışmalarında BEYAZ, son sırada yer almış ve RAWEC yöntemiyle de bu çalışmada aynı şekilde son sırada bulunmuştur. 2016 yılına ait verilerde ise BEYAZ ilk sırada yer alarak ARWEN yöntemi ile tutarlı sonuç sergilemiş ve yerini korumuştur.

6. Sonuç

Ulaştırma ve depolama sektöründe BİST'te işlem gören şirketlerin finansal performansını LOPCOW, ARWEN ve RAWEC yöntemleri ile analiz etmeyi amaçlayan bu çalışma, elde edilen sonuçlarla sektördeki gelişmelere katkı sağlamayı hedeflemektedir; bu çerçevede, ilk olarak, LOPCOW yöntemi aracılığıyla toplam 15 finansal kriterin ağırlıkları belirlenmiştir. Alternatif şirketlerin bu kriterlere göre değerlendirilip sıralanması ise ARWEN ve RAWEC yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

LOPCOW yönteminin uygulanması sonucunda, KVK/Pasif Toplamı (0,1220) en yüksek ağırlığa sahip kriter olarak belirlenmiş ve finansal performansı en belirgin şekilde etkileyen unsur olarak tanımlanmıştır. Bunu takiben, UVVK/Pasif Toplamı (0,1083) ve Kaldıraç Oranı (0,0957) da finansal performans üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Orta düzeyde ağırlığa sahip kriterler arasında Özkaynaklar Oranı (0,0682), Finansman Oranı (0,0810), Brüt Satış Karı/Net Satışlar (0,0853) ve Dönem Karı/Öz Kaynaklar (0,0978) yer almakta ve bu kriterler, finansal performansa katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Öte yandan, Cari Oran (0,0220), Asit Test Oranı (0,0196), Aktif Devir Hızı (0,0123) ve Dönem Karı/Net Satışlar (0,0445) ise daha az önem taşıyan kriterler olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak, KVK/Pasif Toplamı, UVVK/Pasif Toplamı ve Kaldıraç Oranı gibi yüksek ağırlığa sahip kriterlerin, finansal performansı iyileştirmek açısından kritik bir rol oynadığı ve bu kriterlerde yapılacak değişikliklerin finansal sonuçlar üzerinde olumlu etkiler yaratacağı düşünülmektedir. Düşük ağırlığa sahip kriterler arasında Cari Oran (0,0220) ve Asit Test Oranı (0,0196) öne çıkmaktadır. Cari oran, şirketin kısa vadeli yükümlülüklerini karşılamak için mevcut dönen varlıklarının yeterliliğini gösterir. Ulaştırma ve depolama sektöründeki şirketlerin yüksek sabit maliyetlerle karşılaşması ve nakit akışındaki dalgalanmalar, cari oranın düşük çıkmasına neden olabilir. Benzer şekilde, asit test oranı, en likit dönen varlıkların kısa vadeli borçları karşılama yeteneğini ölçerken, stokların likiditeye dönüşüm süresinin uzun olması bu oranın da düşük olmasına neden olmaktadır. Ayrıca, Aktif Devir Hızı (0,0123), toplam varlıkların etkin kullanımını gösterirken, düşük bir değer, şirketin varlıklarını verimli değerlendiremediğini işaret edebilir. Ulaştırma ve depolama sektöründeki yüksek sabit varlık gereksinimleri ve marjların düşüklüğü, bu kriterin zayıf çıkmasına katkıda bulunabilir. Son olarak, Dönem Karı/Net Satışlar (0,0445) oranı, net satışlara göre elde edilen karı gösterirken, düşük bir oran, maliyetlerin yüksek olduğunu veya satış fiyatlarının rekabetçi baskılar altında kaldığını ortaya koymaktadır. Bu durum, sektördeki yoğun rekabetin fiyatları düşürmesiyle ilişkilidir. Düşük çıkan bu kriterler, şirketlerin finansal durumunu daha iyi anlamak için derinlemesine bir analiz gerektirdiğini göstermekte ve bu alanlarda iyileşme sağlamak, finansal performansı artırmak için kritik öneme sahiptir.

ARWEN yöntemi analizi sonucunda, ulaşım ve depolama sektöründeki 11 şirketin genel finansal performans sıralaması şu şekilde ortaya çıkmıştır: Lider konumda bulunan "BEYAZ", 99,6817 puanla en yüksek performansı sergilerken, ikinci sırada "TUREX" 99,6643 puan, üçüncü sırada ise "CLEBİ" 99,5533 puanla yer almaktadır. Dördüncü sırayı "PASEU" 99,5435 puanla, beşinci sırayı "RYSAS" 99,5295 puanla alırken, altıncı sırada "GRSEİ" 99,5221 puan bulunmaktadır. Yedinci sırayı "THYAO" 99,5143 puanla, sekizinci sırayı "PGSUS" 99,5073 puanla, dokuzuncu sırayı "TLMAN" 99,3298 puanla, onuncu sırayı ise "HRKET" 99,3189 puanla elde etmiştir. En düşük performansa sahip şirket ise "GSDDE" 99,0020 puanla son sırada yer almaktadır.

RAWEC yöntemi kullanılarak ulaşım ve depolama sektöründeki şirketlerin finansal performansları ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Analizler sonucunda, TLMAN (A9) 0,4240 değeriyle en yüksek performansa sahip olup birinci sırada yer alırken, onu 0,3006 değeriyle GSDDE (A3) takip etmektedir. Diğer şirketlerin sıralaması ise GRSEİ (A4), PASEU (A6), HRKET (A5), TUREX (A10), RYSAS (A8), CLEBİ (A2), THYAO (A11), PGSUS (A7) ve en düşük performansa sahip BEYAZ (A1) şeklindedir.

Analiz sonuçları, LOPCOW tabanlı ARWEN ve RAWEC yöntemleri arasında kayda değer farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. BEYAZ, ARWEN yönteminde en yüksek sıralamayı alırken, RAWEC ve RAPS yöntemlerinde en alt sırada yer almaktadır. GSDDE ise ARWEN'de 11.

sırada, RAWEC ve RAPS'ta 2. sırada konumlanmıştır. Bu durum, finansal performans değerlendirmelerinin farklı yöntemlerle yapılmasının stratejik karar alma süreçlerinde önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

ARWEN ve RAWEC yöntemlerinin geçerliliğini test etmek amacıyla, bu yöntemlerin sıralama sonuçları RAPS yöntemi ile karşılaştırılmıştır. LOPCOW tabanlı analizde, BEYAZ şirketi ARWEN'de 1. sırada, RAWEC ve RAPS'ta ise 11. sırada yer alırken, GSDDE ARWEN'de 11., RAWEC ve RAPS'ta 2. sıradadır. Genel olarak, RAWEC yöntemi RAPS ile daha tutarlı sonuçlar verirken, ARWEN sıralama sonuçlarında tutarsızlıklar göstermektedir.

Spearman sıra korelasyon analizi, ARWEN ile RAWEC arasındaki korelasyon katsayısının -0,5455 olduğunu, bu durumun orta düzeyde ters bir ilişkiyi işaret ettiğini göstermektedir. RAWEC ve RAPS arasındaki korelasyon ise 0,8909 ile güçlü bir pozitif ilişkiyi ortaya koymakta, ARWEN ile RAPS arasındaki -0,6636 değeri ise güçlü bir ters ilişkiyi göstermektedir. Bu bulgular, ARWEN ve RAPS yöntemlerinin sıralama sonuçlarının tutarsızlık sergilediğini, ancak RAWEC'in RAPS ile daha uyumlu sonuçlar sağladığını göstermektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma, ulaştırma ve depolama alanındaki şirketlerin finansal durumlarını değerlendirirken literatürdeki var olan çalışmalarla hem benzer hem de farklı sonuçlar sergileyerek, farklı çok kriterleri karar verme yöntemlerinin yönetsel karar alma süreçlerindeki kritik önemine değinmektedir. Bu durum, finansal analiz yöntemlerinin seçiminde dikkatli bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğini ve şirketlerin performans analizi sırasında hangi yöntemlerin kullanılacağına politik açıdan son derece önemli olduğunu göstermektedir. Gelecek çalışmalar için öneriler arasında, farklı analiz yöntemlerinin bir arada kullanılması, uzun dönemli verilerin incelenmesi ve kriz dönemlerinin etkilerinin detaylı analizi bulunmaktadır. Ayrıca, diğer sektörlerle karşılaştırmalı çalışmalar yapmak, nitel araştırmaların entegrasyonu ve dijital dönüşüm ile teknolojik yeniliklerin finansal performansa etkisini incelemek de önemlidir. Bu öneriler, sektördeki araştırmaların derinlemesine ilerlemesine ve pratik uygulamalara katkı sağlamasına olanak tanıyacak, aynı zamanda şirketlerin finansal performansını artırma potansiyeli taşıyacaktır.

Bu çalışma, kullanılan yöntemlerin sektörel bağlamda nasıl farklı sonuçlar doğurduğunu, finansal analiz yöntemlerinin seçiminde daha dikkatli ve bilinçli bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğini vurgulayarak sektördeki şirketlerin stratejik karar alma süreçlerine önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca ileriye dönük araştırmalar için somut öneriler sunarak bu alandaki bilgi birikimine katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abdulhamit, E. Ş., & Kamacı, T. B. (2023). COVID-19 pandemi sürecinin lojistik firmalarının ekonomik performanslarına etkisinin CRITIC tabanlı MAIRCA yöntemiyle değerlendirilmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(2), 438-457.
- Akbalık, M., Yurttadur, M., & Taşçı, M. Z. (2022). ENTROPİ ve COPRAS yöntemleriyle finansal performans analizi: Mevduat ve katılım bankaları karşılaştırması. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, (16), 13-27.
- Akbulut, O.Y., & Aydın, Y. (2024). Türk bankaları için MSD-MPSI-RAWEC modelini kullanan hibrit çok boyutlu performans ölçüm modeli. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(3), 1157-1183. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1464469>
- Alnıpak, S., & Kale, S. (2021). Covid-19 sürecinin ulaştırma sektörü finansal performansına etkileri. *Ekonomi Politika Ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(İERFM Özel Sayısı), 139-156. <https://doi.org/10.30784/epfad.1020882>
- Alsanousi, A. T., Alqahtani, A. Y., Makki, A. A., & Baghdadi, M. A. (2024). A hybrid MCDM approach using the BWM and the TOPSIS for a financial performance-based evaluation of Saudi Stocks. *Information*, 15(5), 258.
- Altıntaş, F. F. (2023). Analysis of the prosperity performances of G7 Countries: An application of the LOPCOW-based CRADIS method. *Alphanumeric Journal*, 11(2), 157-182. <https://doi.org/10.17093/alphanumeric.1360478>
- Arman, K., Cibir, M., & Kundakçı, N. (2022). İşletmelerin finansal performansının bulanık PIPRECIA ve MARCOS yöntemleri ile analizi: BİST tekstil, deri endeksinde bir uygulama. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 24(4), 800-826. <https://doi.org/10.31460/mbdd.985476>
- Arslan, Ö. (2024). BIST’de işlem gören dokuma giyim işletmelerinin Copras yöntemi ile finansal performanslarının değerlendirilmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 381-391.
- Ayaydın, H., Durmuş, S., & Pala, F. (2017). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle Türk lojistik firmalarında performans ölçümü. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 8(21).
- Aydın, Y. (2019). Türkiye’de hayat\emeklilik sigorta sektörünün finansal performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 107-118.
- Bakır, M., & İnce, F. (2024). Havayolu işletmelerinde yolcu memnuniyetinin LOPCOW-AROMAN modeliyle analizi: Star Alliance stratejik ortaklığı uygulaması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (81), 168-189. <https://doi.org/10.51290/dpusbe.1432572>
- Bardi, Ş. (2023). Gri ilişkisel analiz yöntemiyle finansal performans analizi: Bist imalat alt sektörler uygulaması. *Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, 6(2), 145-167. <https://doi.org/10.38004/sobad.1333980>
- Başdeğirmen, A., & Işıldak, B. (2018). Ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin performanslarının gri ilişkisel analiz ile değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 559-577.
- Baydaş, M., & Eren, T. (2021). Finansal performans ölçümünde ÇKKV yöntem seçimi problemine objektif bir yaklaşım: Borsa istanbul’da bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3), 664-687. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.947593>
- Bayram, E. (2020). Katılım bankalarının finansal performans analizi: CRITIC ve PROMETHEE yaklaşımları. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(18), 32-38.
- Becková, J. H. E. E. H., & Kammelová, M. (6-8 September 2018). *Financial analysis of transportation and storage sector*. The 12th International Days of Statistics and Economics, Prague.

- Bektaş, S. (2022). Türk Sigorta Sektörünün 2002-2021 dönemi için MEREK, LOPCOW, COCOSO, EDAS çkqv yöntemleri ile performansının değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247-283. <https://doi.org/10.46520/bddkdergisi.1178359>
- Çıbık, E. (2021). *İşletmelerin finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile analiz edilmesi: BİST KOBİ sanayi örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Dikmen, B. B. (2023). Türkiye'de demiryolu yük taşımacılığı sektöründe hizmet veren işletmelerin finansal performans analizi: Entropi temelli Topsis uygulaması. *Uluslararası Ticaret ve Lojistik Kapsamında Yönetim, Finans ve Muhasebe Yaklaşımları*, 23.
- Do, D. T. (2024). Assessing the impact of criterion weights on the ranking of the top ten universities in Vietnam. *Engineering, Technology & Applied Science Research*, 14(4).
- Dündar, S. (2024). Performance evaluation of IPARD-II rural development programs with integrated DIBR-RAWEC methods. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences*, 1000(1000), 0-0.
- Ece Çokmutlu, M., & Abdullayev, M. (2024). CoCoSo ve Copras yöntemleri ile BIST teknoloji endeksi firmalarının finansal performans analizi. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*, 8(1), 88-118. <https://doi.org/10.7596/jebm.30062024.004>
- Ecer, F., & Pamucar, D. (2022). A novel LOPCOW-DOBI multi-criteria sustainability performance assessment methodology: An application in developing country banking sector. *Omega*, 112, 102690.
- Ecer, F., Küçükönder, H., Kaya, S. K., & Görçün, Ö. F. (2023). Sustainability performance analysis of micro-mobility solutions in urban transportation with a novel IVFNN-Delphi-LOPCOW-CoCoSo framework. *Transportation Research Part A: Policy And Practice*, 172, 103667.
- Elmas, B., & Özkan, T. (2021). Ulaştırma ve depolama sektörü işletmelerinin finansal performanslarının SWARA-OCRA modeli ile değerlendirilmesi. *İşletme Akademisi Dergisi*, 2(3), 240-253.
- Erdoğan, B. (2022). BİST'E kayıtlı bankaların finansal performansının AHP-SD tabanlı PIV yöntemiyle değerlendirilmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 93-109. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1059473>
- Ersoy, N. (2022). Türk inşaat firmalarının finansal performansının SECA yöntemi ile değerlendirilmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 37(4), 1003-1021.
- German, J. D., Redi, A. A. N. P., Ong, A. K. S., & Liwanag, J. L. (2023). The impact of green innovation initiatives on competitiveness and financial performance of the land transport industry. *Heliyon*, 9(8).
- Gökdemir, T., & Emel, G. G. (2023). COVID-19 pandemic of banks traded in BIST BANK Analysis of financial performances in the period with different criteria weighting methods. *Business & Management Studies: An International Journal*, 11(3), 1163.
- Göktaş, F., & Ece Çokmutlu, M. (2024). Nakit akım temelli finansal performans analizi için bir oyun-teorik yaklaşım: BIST otomotiv sektörü firmaları üzerine bir uygulama. *Journal of Turkish Operations Management*, 8(1), 307-321. <https://doi.org/10.56554/jtom.1432933>
- Gül, A., & Erdem, M. (2022). Gıda perakende firmalarının finansal performanslarının Entropi-TOPSIS yöntemiyle analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (35), 25-33. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1029907>
- Güler, G. (2019). Çok kriterli karar verme ile finansal performans analizi üzerine bir uygulama (Master's thesis, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Gümüş, U. T., Öziç, H. C., & Sezer, D. (2019). BİST' te inşaat ve bayındırlık sektöründe işlem gören işletmelerin SWARA ve ARAS yöntemleriyle finansal performanslarının değerlendirilmesi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 10(17), 835-858. <https://doi.org/10.26466/opus.514220>

- Gün, S. (2022). *Uluslararası hava yolu işletmelerinin finansal performanslarının TOPSİS yöntemi ile değerlendirilmesi* (Master's thesis, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).
- Gürkan, S. (2021). TOPSIS çok kriterli karar verme yöntemi ile karşılaştırmalı finansal performans analizi: Teknoloji şirketleri üzerine bir araştırma. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 225-239. <https://doi.org/10.29106/fesa.868905>
- Hezam, I. M., Ali, A. M., Hameed, I. A., Sallam, K., & Abdel-Basset, M. (2024). Assessing the sustainable blockchain-metaverse-IoT platform in the Healthcare Industry: An intelligent decision support model. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-4641729/v1>
- Hoş, S. (2022). ENTROPİ temelli gri ilişkisel analiz yöntemiyle dört büyük futbol kulübünün finansal performanslarının değerlendirilmesi. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 12-29.
- Işık, Ö., & Koşaroğlu, Ş. M. (2020). Analysis of the financial performance of Turkish listed oil companies through the application of SD and MAUT methods. *Third Sector Social Economic Review*, 55(3), 1395-1411.
- Karcioğlu, R., Yalçın, S., & Gültekin, Ö. F. (2020). Sezgisel bulanık mantık ve Entropi tabanlı çok kriterli karar verme yöntemiyle finansal performans analizi: BİST'de işlem gören enerji şirketleri üzerine bir uygulama. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 360-372. <https://doi.org/10.33206/mjss.535211>
- Keleş, N. (2023). Lopcow ve Cradis yöntemleriyle G7 ülkelerinin ve Türkiye'nin yaşanabilir güç merkezi şehirlerinin değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 727-747.
- Kırhasanoğlu, Ş., & Karavardar, A. (2024). Bütünlük IDOCRIW ve EATWIOS yaklaşımıyla yıllara göre finansal performans değerlendirmesi: Turkcell örneği. *Financial Analysis/Mali Cozum Dergisi*, 34(181).
- Kurtul, B. (2021). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile finansal performans analizi: BİST 100 endeksinde bir uygulama (Master's thesis, Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey)).
- Mansur, R. A., & Saban, M. (2023). Ulaştırma ve depolama sektörünün ENTROPİ-TOPSIS yöntemleriyle finansal performans analizi. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 8(1), 42-58.
- Maya, R., & Eren, T. (2018). Türk gıda sektörünün finansal performans analizinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile yapılması. *Verimlilik Dergisi*, (3), 31-60.
- Mercan, Y., & Çetin, O. (2020). COPRAS ve VIKOR yöntemleri ile BIST elektrik endeksindeki firmalarının finansal performans analizi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 123-139.
- Orhan, M., Altın, H., & Aytekin, M. (2020). Çok kriterli karar verme yöntemleriyle finansal performans değerlendirme: ulaştırma alanında bir uygulama. *Turkish Studies - Economy*, 15(1)
- Ömürbek, .Y., & Kınay, Ö. (2013). Havayolu taşımacılığı sektöründe TOPSIS yöntemiyle finansal performans değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 343-363.
- Özden, Ü. H., Turanlı, M., & Gerçeker, D. (2024). MCRAT ve RAPS ile BIST30 kapsamındaki seçilmiş şirketlerin finansal performanslarına göre sıralanması. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, (52), 49-65.
- Özsarı, Ç. (2024). COVID-19 sürecinde ulaştırma ve depolama sektöründeki işletmelerin finansal performans analizi: ENTROPİ tabanlı EDAS ve COPRAS yöntemleriyle. *Akademik Hassasiyetler*, 12(25), 602-631.
- Öztaş, T., & Öztaş, G. Z. (2024). Innovation performance analysis of G20 Countries: A novel integrated LOPCOW-MAIRCA mcdm approach including the COVID-19 period. *Verimlilik Dergisi*, 1-20. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.1320794>

- Pala, O., Atçeken, Ö., Omurtak, H., & Şimşir, B. (2024). BİST çimento sektöründe LODECI ve CRADIS ile finansal performans analizi. *Alanya Akademik Bakış*, 8(3), 956-970. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1452960>
- Petrovic, N., Jovanovic, V., Markovic, S., Marinkovic, D., & Petrovic, M. (2024). Multicriteria sustainability assessment of transport modes: A European Union case study for 2020. *Journal of Green Economy and Low-Carbon Development*, 3(1), 36-44.
- Puška, A., Štilić, A., Pamučar, D., Božanić, D., & Nedeljković, M. (2024). Introducing a Novel multi-criteria Ranking of Alternatives with Weights of Criterion (RAWEC) model. *MethodsX*, 12, 102628.
- Rong, Y., Yu, L., Liu, Y., Simic, V., & Garg, H. (2024). The FMEA model based on LOPCOW-ARAS methods with interval-valued Fermatean fuzzy information for risk assessment of R&D projects in industrial robot offline programming systems. *Computational and Applied Mathematics*, 43(1), 25.
- Sakarya, Ş., & Aksu, M. (2020). Ulaşım sektöründeki işletmelerin finansal performanslarının geliştirilmiş Entropi temelli TOPSIS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(1), 21-40. <https://doi.org/10.17541/optimum.529858>
- Sakarya, Ş., & Saçkes, İ. (2022). BİST'e kayıtlı ulaştırma ve depolama sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin finansal performanslarının analitik hiyerarşi süreci (AHS) ve gri ilişkisel analiz (GİA) yöntemleriyle değerlendirilmesi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 366-388.
- Sandra, M., Narayanamoorthy, S., Suvitha, K., Pamucar, D., Simic, V., & Kang, D. (2025). An insightful multicriteria model for the selection of drilling technique for heat extraction from geothermal reservoirs using a fuzzy-rough approach. *Information Sciences*, 686, 121353.
- Simic, V., Dabic-Miletic, S., Tirkolae, E. B., Stević, Ž., Ala, A., & Amirteimoori, A. (2023). Neutrosophic LOPCOW-ARAS model for prioritizing industry 4.0-based material handling technologies in smart and sustainable warehouse management systems. *Applied Soft Computing*, 143, 110400.
- Söylemez, Y. (2020). Finansal performans değerlendirmesinde TOPSIS ve GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ yöntemlerinin karşılaştırılması. *Journal of Management and Economics Research*, 18(3), 61-79. <https://doi.org/10.11611/yead.771575>
- Sumrit, D., & Keeratibhordee, J. (2024). Risk assessment framework for reverse logistics in waste plastic recycle Industry: A hybrid approach incorporating FMEA decision model with AHP-LOPCOW-ARAS under trapezoidal fuzzy set. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 8(1), 42-81. <https://doi.org/10.31181/dmame812025984>
- Şahin, İ. E. ve Karacan, K. B. (2019). BİST'te işlem gören inşaat işletmelerinin çok kriterli karar verme yöntemleri ile finansal performans ölçümü. *International Journal of Multidisciplinary Studies and Innovative Technologies*, 3(2), 162-172.
- Şimşek, O. (2022). Hibrid bir ÇKKV modeli ile Türk bankacılık sektöründe finansal performans değerlendirmesi. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 17(2).
- Taşçı, M. Z. (2024). Hibrit bir ÇKKV modeli ile ulusal ve uluslararası sermaye yapısına sahip şirketlerin finansal performans karşılaştırması: Türk sigorta sektörü özelinde bir uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (67), 113-120. <https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.1326709>
- Tayyar, N., Yapa, K., Durmuş, M., & Akbulut, İ. (2018). Referans ideal metodu ile finansal performans analizi: BİST sigorta şirketleri üzerinde bir uygulama. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2490-2509. <https://doi.org/10.15869/itobiad.418429>
- Topal, A. (2021). Çok kriterli karar verme analizi ile elektrik üretim şirketlerinin finansal performans analizi: Entropi tabanlı Cocosso yöntemi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 9(2), 532-546.

- Tufan, C., & Kılıç, Y. (2019). Borsa İstanbul'da işlem gören lojistik işletmelerinin finansal performanslarının TOPSIS ve VIKOR yöntemleriyle değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20.
- Ulutaş, A., Topal, A., Görçün, Ö. F., & Ecer, F. (2024). Evaluation of third-party logistics service providers for car manufacturing firms using a novel integrated grey LOPCOW-PSI-MACONT model. *Expert Systems with Applications*, 241, 122680.
- Yaşar, E., & Ünlü, M. (2023). Üniversitelerde sürdürülebilirliğin incelenmesi: LOPCOW ve MEREC tabanlı CoCoSo yöntemleriyle çevreci üniversitelerin analizi. *İşletme Akademisi Dergisi*, 4(2), 125-142.
- Yavuz, S., & Sönmez, A. R. (2023). CRITIC-MABAC ve ENTROPİ-MABAC yöntemleri ile finansal performans değerlendirmesi: BIST kurumsal yönetim endeksi üzerine bir araştırma. *EKEV Akademi Dergisi* (94), 278-300. <https://doi.org/10.17753/sosekev.1215740>
- Yıldırım, B. F., & Çiftci, H. N. (2020). BIST'te işlem gören tekstil firmalarının finansal performanslarının dinamik sezgisel bulanık WASPAS yöntemi ile değerlendirilmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(4), 777-791. <https://doi.org/10.24988/ije.202035408>
- Yılmaz Özekenci, S. (2024). Financial performance measurement of companies in the BIST Sustainability 25 Index with LBWA and MEREC-based CRADIS methods. *Journal of Mehmet Akif Ersoy University Economics and Administrative Sciences Faculty*, 11(3), 1184-1211. <https://doi.org/10.30798/makuiibf.1465069>
- Yürük, M. F. (02-05 March 2022). *Sektörel bazda finansal performansların TOPSIS yöntemi ile analizi*. 2nd International Symposium of Scientific Research and Innovative Studies (ISSRIS'22).
- Zakeri, S., Chatterjee, P., Konstantas, D., & Farr, A. S. (2023). Introducing alternatives ranking with elected nominee (ARWEN) method: A case study of supplier selection. *Technological and Economic Development of Economy*, 29(3), 1080-1126.
- Zakeri, S., Konstantas, D., Sorooshian, S., & Chatterjee, P. (2024). A novel ML-MCDM-based decision support system for evaluating autonomous vehicle integration scenarios in Geneva's public transportation. *Artificial Intelligence Review*, 57(11), 310.

Extended Summary

Financial Performance in Transportation and Warehousing Sector: A Comprehensive Study on BIST with LOPCOW, ARWEN and RAWEC Methods

As an integral part of the supply chain, logistics plays a critical role that directly affects the success of businesses. While transportation and warehousing companies strive to gain competitive advantage by delivering the right product to the right place at the right time, they also function as an important component of economic development. The flows of materials, capital and information show how they operate between autonomous groups of businesses in the supply chain, revealing how this complex network extends from producers to suppliers, transporters, warehouses and retailers. In this context, effective financial management is critical for firms in the transportation and warehousing sector to evaluate historical data and formulate strategies for future developments. Analyzing financial statements provides important information to managers and investors, helping them understand the dynamics of the industry.

This study aims to use a combination of LOPCOW, ARWEN and RAWEC methods to evaluate the financial performance of companies in the transportation and warehousing sector traded on Borsa Istanbul (BIST). Transportation and warehousing, as one of the key components of economic development, plays an important role in delivering the right product to the right place at the right time. In this context, financial performance analysis is critical to increase competitiveness and ensure sustainable success in the sector. The study first determines the weights of a total of 15 financial criteria through the LOPCOW method. These criteria represent important factors affecting the financial performance of companies. After applying the LOPCOW method, Total Liabilities/Total Liabilities (0.1220) was identified as the criterion with the highest weight and was identified as the factor that most significantly affects financial performance. The second highest weighted criterion is the NWCR/Total Liabilities (0.1083) and the third highest weighted criterion is the Leverage Ratio (0.0957). Criteria with moderate weights include Equity Ratio (0.0682), Financing Ratio (0.0810), Gross Profit/Net Sales (0.0853) and Profit for the Period/Equity (0.0978). These criteria have the potential to contribute to financial performance. Less important criteria include Current Ratio (0.0220), Acid Test Ratio (0.0196), Asset Turnover (0.0123) and Profit/Net Sales (0.0445). These low-weighted criteria indicate that companies require in-depth analysis to better understand their financial position, and improvements in these areas are critical to improving financial performance. In particular, the current ratio shows the adequacy of the company's current assets to meet its short-term liabilities, while high fixed costs and cash flow fluctuations in the transportation and warehousing sector may cause this ratio to be low. The acid-test ratio measures the ability of the most liquid current assets to cover short-term liabilities, whereas a longer time to liquidation of inventories leads to a decrease in this ratio. Moreover, when the Asset Turnover Ratio (0.0123) is low, it may mean that the company is not utilizing its assets efficiently. High fixed asset requirements and low margins in the transportation and warehousing sector may contribute to the weakness of this criterion.

As a result of the analysis conducted with the ARWEN method, the overall financial performance ranking of 11 companies in the transportation and storage sector was revealed. The leader in this ranking is "BEYAZ", which has the highest performance with 99.6817 points, followed by "TUREX" with 99.6643 points and "CLEBI" with 99.5533 points. "PASEU" ranked fourth with 99.5435 points, while 'RYSAS' ranked fifth with 99.5295 points. "GRSEI," 'THYAO,' 'PGSUS,' 'TLMAN,' 'HRKET' and the company with the lowest performance, 'GSDDE' is in last place with 99.0020 points. As a result of in-depth analysis using the RAWEC method, TLMAN (A9) ranks first with the highest performance with a value of 0.4240, followed by GSDDE (A3) with a value of 0.3006. Other companies are GRSEI (A4), PASEU (A6), HRKET (A5), TUREX (A10), RYSAS (A8), CLEBI (A2), THYAO (A11), PGSUS (A7) and BEYAZ (A1) with the lowest performance. The analysis results show that there are significant differences between the LOPCOW-based ARWEN and RAWEC methods. "WHITE" receives the highest ranking in the ARWEN method, while it ranks the lowest in the RAWEC and RAPS methods. GSDDE is ranked 11th in ARWEN and 2nd in RAWEC and RAPS. This situation reveals that the use of different methods to evaluate financial performance is an important factor in strategic decision-making processes.

In order to test the validity of ARWEN and RAWEC methods, the ranking results of these methods were compared with the RAPS method. In the LOPCOW-based analysis, BEYAZ ranks 1st in ARWEN and 11th in RAWEC and RAPS, while GSDDE ranks 11th in ARWEN and 2nd in RAWEC and RAPS. In general, the RAWEC method gives more consistent results with RAPS, while ARWEN shows inconsistencies in ranking results. Spearman rank correlation analysis shows that the correlation coefficient between ARWEN and RAWEC is -0.5455, indicating a moderate inverse relationship. The correlation between RAWEC and RAPS is 0.8909, indicating a strong positive relationship, while the value of -0.6636 between ARWEN and RAPS indicates a strong inverse relationship. These findings show that the ranking results of ARWEN and RAPS methods are inconsistent, but RAWEC provides more consistent results with RAPS.

In conclusion, the study emphasizes that financial performance rankings vary significantly across different methods and that these changes play an important role in the strategic decision-making processes of companies. This shows that the choice of methods used in financial evaluations should be carefully considered and reveals the strategic importance of which methods are preferred when analyzing companies' performance. Suggestions for future studies

include combining different analysis methods, analyzing long-term data and analyzing the effects of crisis periods in detail. It is also important to conduct comparative studies with other sectors, integrate qualitative research, and examine the impact of digital transformation and technological innovation on financial performance. These recommendations will enable in-depth research in the sector and contribute to practical applications, as well as have the potential to improve the financial performance of companies. This study aims to provide significant contributions to both the academic literature and practitioners in the sector by addressing financial performance evaluations in the transportation and storage sector in a more comprehensive and systematic manner. The results are expected to provide information to guide strategic decision-making processes for firms in the sector.

The Intellectual Genealogy of Özalism and Neoliberalism: Reconstructing Turkey's Political Economy Amid Crisis, Ideology, and Articulation with Global Capitalism

Betül SARI AKSAKAL¹

Özalizm ve Neoliberalizmin Entelektüel Kodları: Kriz, İdeoloji ve Küresel Kapitalizme Eklemlenme Ekseninde Türkiye'nin Siyasal-İktisadi Yeniden İnşası	The Intellectual Genealogy of Özalism and Neoliberalism: Reconstructing Turkey's Political Economy Amid Crisis, Ideology, and Articulation with Global Capitalism
Öz Türkiye'nin 1980'li yıllardaki siyasal-iktisadi dönüşümü, piyasa merkezli düşüncenin devlet kurumları içinde yerleşmesini ortaya koymaktadır. Monetarizm, arz yönlü iktisat, rasyonel beklentiler, kamu tercihi teorisi ve Hayekçi liberalizmden etkilenen bu yönelim, siyasal düzlemde Thatcherizm, Reaganizm ve Türkiye'de Özalizm aracılığıyla somutlaşmıştır. 24 Ocak 1980 Kararları, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, özelleştirme uygulamaları ve sosyal devletin geriletilmesi yoluyla devlet-piyasa ilişkilerinin yeniden tanımlandığı bir dönüm noktasıdır. Bu çalışma, Türkiye'de neoliberalizmin yalnızca bir ekonomik reform programı değil, siyasal otoriteyi, kurumsal yapıları ve yönetişimin normatif temellerini yeniden şekillendiren ideolojik bir çerçeve olarak işlediğini savunmaktadır.	Abstract Turkey's political-economic transformation in the 1980s reveals the consolidation of market-oriented thinking within state institutions. Influenced by monetarism, supply-side economics, rational expectations, public choice theory, and Hayekian liberalism, this shift found political expression in Thatcherism, Reaganism, and, in Turkey, Özalism. The January 24, 1980 Decisions marked a turning point in redefining state-market relations through capital liberalization, privatization, and the retrenchment of the social state. This study contends that neoliberalism in Turkey functioned not simply as an economic reform agenda, but as an ideological framework that reshaped political authority, institutional structures, and the normative foundations of governance.
Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Özalizm, Monetarizm, Arz-Yönlü İktisat, Devlet-Piyasa İlişkileri	Keywords: Neoliberalism, Özalism, Monetarism, Supply-Side Economics, State-Market Relations
JEL Kodları: B31, E61, P16	JEL Codes: B31, E61, P16

Statement of Research and Publication Ethics	This study has been prepared in accordance with the principles of scientific research and publication ethics.
Authors' Contributions to the Article	The entire study was prepared by the author.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest arising from this study for the author or any third parties.

¹ Betül Sarı Aksakal, Research Assistant, PhD, Manisa Celal Bayar University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, e-mail: betullisari@gmail.com
e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Introduction

Turkey's post-1980 transformation represents not simply an institutional reorganization but a profound historical rupture through which the conceptual grammar of economic thought, the architecture of state–market relations, and the imaginaries of social order were radically reconfigured. The January 24, 1980 Decisions—consolidated through the authoritarian restructuring of the September 12 military coup—did more than inaugurate a new growth model; they inserted Turkey decisively into the intellectual orbit of a global neoliberal conjuncture. Neoliberalism, therefore, cannot be reduced to a technocratic assemblage of policy prescriptions. It constituted a sweeping ideological and epistemic re-foundation, forged to navigate the crises of capital accumulation and to reimagine the modalities through which governance, economy, and society would henceforth be organized.

The distinctive contribution of this study lies in reading the Özal era not merely as a catalog of economic reforms but as a political moment in which the theoretical codes of neoliberalism were actively translated into institutional and ideological practice. Supply-side economics, monetarism, new classical economics, and public choice theory—interwoven with Hayek's conception of "spontaneous order" and the discursive exaltation of individual liberty—together formed the scaffolding of neoliberal rationality. Özalism emerged as the Turkish crystallization of these theoretical matrices: a localized variant of the global New Right, resonant with the epistemic and political projects embodied by Reaganism and Thatcherism.

Methodologically, the article adopts a historical-materialist lens that resists treating economic theories as self-contained abstractions. Instead, it situates them within the contingencies of historical crises, class configurations, and shifting regimes of accumulation. Through discourse analysis and historical contextualization, the study traces how these ostensibly universal theories were mobilized as political instruments—refracted through domestic crises and institutional specificities—to construct Turkey's neoliberal order.

The article unfolds in a cumulative structure. The first section interrogates the intellectual foundations of Turkish economic policy between 1960 and 1980, highlighting the formative influence of Keynesian developmentalism and dependency theory. The second section identifies the January 24 Decisions and the September 12 coup as the threshold of neoliberal rupture. Subsequent sections examine the doctrinal pillars of neoliberal thought: the tax-cutting creed of supply-side economics; the monetarist gospel of monetary discipline; the rational expectations doctrine and equilibrium fetish of new classical economics; and public choice theory's reframing of the state as a site of rent-seeking and bureaucratic self-interest. Another section engages with the Austrian School, illuminating how Hayek's idea of spontaneous order infused neoliberal discourse. The final section situates Özalism within the broader global New Right, revealing its role in architecting Turkey's neoliberal class project.

At its core, the study seeks to answer fundamental questions: From which intellectual reservoirs did Turkey's neoliberalism draw its theoretical foundations? Through what institutional and political mechanisms were these ideas crystallized during the Özal era? How did Turkey's neoliberal trajectory articulate itself with the global New Right, and through which historical specificities did it diverge? Ultimately, how were the neoliberal rhetorics of freedom, rationality, and efficiency translated—within the Turkish context—into the weakening of labor, the deepening of inequality, and the institutionalization of external dependency?

Despite an expanding body of scholarship on Turkey's neoliberal restructuring, few studies systematically interrogate the intellectual matrices that undergirded this transformation or the ways in which Özal-era reforms drew upon, appropriated, and reinterpreted global neoliberal doctrines. This article seeks to fill that lacuna by demonstrating that Turkey's neoliberal turn constituted not merely an economic adjustment but a comprehensive ideological and theoretical reconstitution. In doing so, it offers both a deeper analytical reading of Turkey's neoliberal experience and a situated contribution to global debates on neoliberalism's diverse historical and geographical articulations.

2. The Intellectual and Political Carriers of Import-Substituting Industrialization in Turkey within the Framework of Keynesianism and Dependency Theories (1960–1980)

To grasp the intellectual cartography of Turkey's neoliberal turn under Turgut Özal, it is first necessary to interrogate the developmental paradigm that shaped the 1960–1980 period and the theoretical foundations upon which it rested. The January 24, 1980 Decisions were not merely the opening signal of a new policy regime; rather, they constituted a profound reaction to the intellectual and institutional legacy of the preceding two decades.

Between 1960 and 1980, the economy operated under a model of planned development and import-substituting industrialization, informed by Keynesian statism and the structural critiques of dependency theory. The Democratic Party's earlier liberal strategy—centered on agricultural exports and Western integration—collapsed by the mid-1950s, and the 1958 IMF stabilization program laid the groundwork for a turn toward industrial protectionism (Gülalp, 1993, p. 34). Following the 1960 coup, the adoption of the 1961 Constitution, and the establishment of the State Planning Organization (DPT), this model became institutionalized through the Five-Year Development Plans (Soyak, 2003, p. 175). In parallel with the global rise of welfare-state interventionism, Turkey embraced a mixed economy in which public expenditures and State Economic Enterprises assumed a central role (Takım, 2011, p. 156; Akyıldız & Eroğlu, 2004, pp. 52–53).

This strategy was grounded in broader Keynesian sensibilities. Keynes's assertion that "The important thing for government is not to do things which individuals are doing already... but to do those things which at present are not done at all" (Keynes, 1926, p. 291) offered a normative compass that Turkish policymakers readily adopted. İsmet İnönü's insistence that the State Planning Organization would orchestrate national development effectively translated these principles into the political lexicon of the period.

The First Five-Year Plan (1963–1967) sought to raise domestic savings, channel investment toward socially prioritized sectors, address unemployment, and pursue development along principles of social justice (Yerasimos, 1980, p. 765). Subsequent plans reaffirmed the primacy of the state in employment generation and placed import substitution at the core of Turkey's developmental vision. Yet this intellectual landscape cannot be reduced to Keynesianism alone. As Waterbury (1999, pp. 1541–1544) argues, ISI in the Global South was not a doctrinally rigid or ideologically uniform project but a pragmatic response to structural constraints, terms-of-trade deterioration, and the broader challenges faced by late-industrializing economies. Turkey's adoption of ISI thus mirrored a wider structuralist lineage—rooted in Prebisch's insights on peripheral vulnerability and the need for protective industrialization—while simultaneously accommodating the political economy specificities of the Turkish context.

Dependency theory constituted the second theoretical pillar of the era. Frank (1966, 1967) conceptualized underdevelopment as a relational outcome of capitalist expansion; Amin (1976) emphasized the structural determinants of peripheral dependency; and Baran (1957) highlighted how surplus was systematically transferred to metropolitan centers through trade and investment. Turkey's import-substituting strategy sought to interrupt this mechanism and promote industrialization upon domestic foundations. Nationally, these debates converged with the ascent of leftist ideologies, particularly the Yön movement and Avcıoğlu's anti-imperialist call for a revolution spearheaded by a military–civilian intellectual alliance (Kaymak, 2011, pp. 129–130). Accordingly, the developmental vision of 1960–1980 emerged at the intersection of Keynesian welfare-state logic, structuralist developmentalism, and the critical insights of dependency theory.

A closer analysis of the Five-Year Development Plans further reveals the internal evolution of Turkey's developmental trajectory. The First Plan, drafted in the aftermath of the May 27 intervention, underscored the indispensability of public investment and statism as prerequisites for rapid development. The Second (1968–1972) and Third Plans (1973–1977)—the latter conceived as an extension of the former—gradually reoriented developmental priorities by amplifying the role of private enterprise, relegating the public sector to a supportive function for private accumulation, and pushing social objectives to the periphery (Boratav, 2012, pp. 126–127). The Second Plan, prepared under the Süleyman Demirel government, was particularly emblematic of this shift². The Incentive and Implementation Unit established within the DPT distributed investment incentive certificates and extended privileges such as concessional loans, debt relief, and tax reductions to emerging business groups—recasting the state as an institutional facilitator of private-sector expansion (Akıncı, 2025, p. 161).

Nevertheless, the structural limitations of the import-substitution regime became increasingly visible throughout the 1970s³. The model's dependence on imported intermediate inputs and capital goods—essential for the domestic production of consumer manufactures—locked the economy into a pattern of externally conditioned accumulation. As a result, an

---

² A major rupture in Turkey's planning came with the Justice Party's rise in 1965. In November 1964, as a candidate for the party leadership, Süleyman Demirel publicly endorsed a mixed economic model grounded primarily in private enterprise under state supervision. He stated that "Turkey's development will be achieved under the leadership of private enterprise" and that the country could not develop through state investment alone (Demirel'in ekonomi sözleri, 2015). The Second Five-Year Plan (1968–1972) placed industrialization at the center, upheld import substitution, and expanded state infrastructure, blending Keynesian demand management with dependency theory (Prebisch, 1950). Demirel's claim that "factory chimneys will rise in place of hazelnut, corn, and wheat fields" (Milliyet, 1967, p. 1) captured this shift. Import substitution relied on tariffs, restrictions, and state enterprises (Hirschman, 1968, p. 5), politicizing allocation and redistribution to enlarge the domestic market (Keyder, 1987, p. 150).

³ From the early 1970s onward, international organizations urged Turkey to liberalize its economy. The International Bank for Reconstruction and Development (1971) argued that sustained industrial success required dismantling protectionism, integrating with the European Economic Community, redefining development priorities, and attracting foreign capital (International Bank for Reconstruction and Development, 1971, p. iv; Kepenek, 1994, p. 199). These recommendations significantly shaped domestic policy debates. In 1978, Süleyman Demirel, referring to Taiwan and South Korea's export-led growth, acknowledged that similar reforms in Turkey would likely be denounced as "selling out" (Bora, 2023, pp. 306–307). The divergence with South Korea is striking: once behind Turkey, it shifted in the 1960s toward export-oriented industrialization through time-bound, performance-based protectionism. East Asian economies, combining selective protection with high savings, technology transfer, and education, achieved sharp productivity gains (Krueger, 1978; Krueger, 1990; Jones & Sakong, 1980; Rodrik, 1995). Turkey, by contrast, maintained indefinite protectionism and steadily lost ground.

industry ostensibly oriented toward the domestic market paradoxically evolved into a mechanism of foreign-exchange absorption rather than generation. With export revenues proving insufficient to sustain industrial output, production increasingly relied on continuous external borrowing (Altiok, 1985, p. 85). The first oil shock of 1973, followed by the second in 1979, not only destabilized Turkey's fragile balance-of-payments position but also heralded the collapse of capitalism's postwar "Golden Age." The quadrupling of oil prices sharply inflated the import bill, and as foreign-exchange reserves dwindled, Turkey's growth trajectory stalled, revealing the exhaustion of the ISI framework under conditions of heightened global turbulence.⁴

These crises exposed a structural contradiction that the Keynesian paradigm had not anticipated: stagflation—the simultaneous escalation of unemployment and inflation. As Keynesian policy prescriptions lost traction even in advanced industrial economies, confidence in the postwar interventionist consensus began to erode. This intellectual dislocation opened a space for new theoretical explorations, thereby laying the conceptual groundwork for the subsequent ascendancy of neoliberal thought.

Table 1: Economic Indicators of the 1970s

Year	Inflation (Wholesale Price Increase, %)	Exchange Rate (TL/USD)	Exports (Million USD)	Imports (Million USD)	Current Account Balance (Million USD)	Gross National Product Growth (%)	External Debt (Million USD)	Domestic Debt (Billion TL)
1970	6.5	11.34	588	948	-171	5.8	2.297	24.9
1971	15.8	14.98	677	1.170	-109	10.2	2.467	29.5
1972	18.0	14.00	885	1.563	-8	7.4	2.567	33.0
1973	20.5	14.00	1.317	2.086	484	5.4	2.914	38.5
1974	29.8	13.74	1.532	3.778	-718	7.4	3.150	43.0
1975	10.2	14.31	1.401	4.739	-1648	8.0	3.250	66.0
1976	15.6	15.86	1.960	5.129	-2029	7.9	4.037	97.0
1977	24.1	17.83	1.753	5.796	-3140	3.9	4.609	134.0
1978	52.6	24.07	2.288	4.599	-1265	2.9	6.291	179.0
1979	64.0	37.55	2.261	5.069	-1413	-0.4	14.234	415.0

Source: Sönmez, 1992, p. 12.

The economic fragility of the 1970s left a profound imprint not only on macroeconomic indicators but also on Turkey's political and social landscape. As Table 1 illustrates, inflation surged to unprecedented levels, external debt accumulated rapidly, the current account deficit widened, and national income growth stagnated. This deteriorating economic environment unfolded alongside deepening political instability⁵. Between the March 12, 1971 memorandum

⁴ The 1973 Oil Crisis dealt a devastating blow to Turkey's import-dependent economy. As oil prices quadrupled, crude oil payments soared from 16.8% to 49.1% of export revenues, the trade deficit tripled, and the balance of payments collapsed (Dağ, 2020, p. 68). Within a year, reserves were exhausted, external borrowing deepened dependence, and the Cyprus Operation and subsequent U.S. arms embargo (1975–1978) further strained the economy. By 1978, external debt reached \$13.8 billion, including \$4.8 billion in short-term liabilities (Kazgan, 2005, pp. 188–189). Exports in 1977 totaled only \$1.7 billion against \$5.8 billion in imports (Alpay & Alkin, 2023, p. 152), leaving no path to close the gap. By early 1978, Turkey could no longer service its debts and was, in the infamous phrase, "70 cents away from desperation."

⁵ In the 1970s, Turkey's development discourse acquired sharply ideological tones. Under Bülent Ecevit, the CHP advanced a social democratic–populist vision encapsulated in the slogan "toprak işleyenin, su kullananın" ("land to the tiller, water to the user"), first codified in 1969. This populist idiom, tied to the Ortanın Solu ("Left of Center") line, fused Keynesian interventionism with dependency theory's critique of the "semi-colonial economy." Ecevit mobilized

and the September 12, 1980 coup, ten short-lived coalition governments took office, each collapsing under the weight of acute partisan fragmentation. The resulting political paralysis intensified social polarization, as ideological confrontations between left- and right-wing groups spilled beyond university campuses into nearly all spheres of public life (Ahmad, 2017, pp. 172–173). Escalating street clashes and mounting violence gradually pushed the country toward a climate widely described as “anarchy” by the late 1970s. The massacre of workers on May 1, 1977, in Istanbul’s Taksim Square—when gunfire descended on May Day demonstrators—remains one of the most tragic manifestations of this spiral of political violence.

Ultimately, the 1970s constituted a rupture that propelled Turkey to the threshold of neoliberal transformation, generating the structural and intellectual conditions that prepared the ground for the January 24, 1980 Decisions. In Turkey’s economic history, the decisive break marking the transition to a new accumulation regime was unequivocally this 1980 package. These decisions represented far more than a short-term stabilization effort; they served as the initial flare of a paradigm shift toward liberalization, external openness, and a reconfiguration of the state’s economic role. Unlike earlier stabilization attempts, the 1980 program aimed not merely to correct macroeconomic imbalances but to insert Turkey into the structural adjustment trajectory increasingly promoted across the global capitalist system.

The imprint of international institutions on these decisions was unmistakable. The OECD’s 1978 Turkey Report, World Bank advisor Bela Balassa’s recommendations, and Anne Krueger’s analysis collectively provided the external scaffolding of the program (OECD, 1978; Balassa, 1979; Krueger, 1979). These reports consistently advocated a flexible exchange rate, trade liberalization, the redirection of resources from durable consumer goods toward export-oriented sectors, wage restraint, the rollback of agricultural support policies, and a broader curtailment of state intervention. Labor-intensive industries such as textiles, apparel, and food processing were to expand into export markets, while agricultural restructuring would proceed through subsidy removal and increased taxation. The package likewise emphasized the attraction of foreign capital as a central pillar of the new outward-oriented growth strategy.

This historical transformation drew its significance not only from domestic economic imperatives but also from the political–ideological climate of the global New Right. The rise of Margaret Thatcher in the United Kingdom in 1979 and Ronald Reagan in the United States in 1981 provided powerful ideological reference points for Turkish policymakers, as neoliberalism gained global traction and policy convergence accelerated. Thus, the January 24 Decisions symbolized not merely a technocratic response to domestic economic deadlocks but also an articulation to the hegemonic international discourses of the late 1970s and early 1980s—discourses that increasingly privileged market primacy, export orientation, and fiscal discipline⁶.

---

state enterprises and subsidies to protect the populace, yet chronic foreign exchange shortages, inflation, and embargoes curtailed these aspirations. By contrast, the Nationalist Front governments (1975–1978)—a coalition led by Demirel, Erbakan, Türkeş, and Feyzioğlu—embraced Erbakan’s “heavy industry initiative”, promising “a factory for every province.” Though echoing statist developmentalism and the “national economy” strand of dependency theory, its reliance on import substitution amid deepening crisis rendered the project unworkable.

⁶ Keynesian fiscal expansion secured postwar gains in social justice and employment but, by the 1970s, drew mounting criticism for fiscal indiscipline and populism. Monetarists, led by Milton Friedman, blamed inflation on unchecked money creation. In Turkey, Süleyman Demirel was influenced by these ideas amid crisis: journalist Yavuz Donat recalled Friedman’s works on his desk, though Demirel insisted, “the economy has its own specific rules” (Bora, 2023, p. 307).

At the center of this transformation stood Turgut Özal, whose U.S. education and international professional experience left a durable imprint on his intellectual outlook. The 1980 Decisions thus represented a juncture at which Özal's policy preferences converged with the ascendant global neoliberal rationality. The subsequent sections will examine the intellectual roots of his vision and the theoretical foundations upon which these policies were constructed, thereby situating Özalism within both Turkey's domestic developmental trajectory and the broader global currents of neoliberal restructuring.

3. The January 24, 1980 Decisions: The Institutional and Ideological Construction of the Neoliberal Accumulation Regime in Turkey

By the late 1970s, both Turkey and the advanced capitalist economies were engulfed in a systemic crisis: stagflation and soaring oil prices shattered the legitimacy of Keynesianism, while the exhaustion of the import-substitution regime exposed the structural limits of state-led industrialization. The collapse of Turkey's inward-oriented developmental model was thus a local manifestation of a broader global rupture. Within this conjuncture, the January 24, 1980 Decisions signaled far more than a stabilization effort; they reconstituted the genetic codes of Turkey's accumulation regime. Cloaked in the language of "scientific objectivity," the program inaugurated a sweeping ideological restructuring that effectively secured what Harvey (2005) famously terms the *revanche* of the capitalist class.

The neoliberal paradigm—envisioning a "minimal state" confined to defense, law, order, and basic infrastructure—waged a dual attack on the developmental state: it dismantled the welfare architecture through "roll-back neoliberalism" while simultaneously constructing new regulatory and disciplinary institutions through "roll-out neoliberalism" (Chang, 2002, p. 541; Peck & Tickell, 2002). Turgut Özal stood as the central architect of this project. As Undersecretary of the Prime Ministry he drafted the January 24 package; after the September 12 military coup he supervised its implementation as Deputy Prime Minister; and following the 1983 electoral victory of the Motherland Party, he consolidated and institutionalized these reforms as Prime Minister and later President.

The program imposed stringent fiscal and monetary discipline, high real interest rates, wage suppression, price hikes in State Economic Enterprises (SEEs), curtailed public investment, anti-union measures, and deep cuts to salaries and social expenditures—all of which dismantled the social-state compromise of the previous era (Parasız, 1998, p. 198). The Fourth Five-Year Plan (1979–1983) had already reflected this retreat from industrialization by shifting its focus from new productive capacity to efficiency of existing structures (Barbaros & Kozal, 2017, pp. 118–119). After 1980, planning survived only in a nominal sense, as liberalization and integration into global markets supplanted the industrialization drive.

Structural reforms between 1980 and 1988 entrenched the neoliberal order: positive real interest rates, banking reforms, entry of foreign banks, the Capital Markets Law, liberalization of capital flows, new financial instruments, the introduction of Value Added Tax (VAT), trade liberalization, export incentives, subsidy cuts, SEE restructuring, and privatization. Institutional innovations such as the Mass Housing and Public Participation Administration, increased

---

This reveals his pragmatic stance—he engaged monetarist thought without doctrinal commitment. As Tanil Bora (2023) notes, Demirel saw neoliberalism not as ideology but as an expedient way out of crisis, in contrast to Turgut Özal, its true architect after 1980. Demirel's recourse to Adnan Başer Kafaoğlu and his appointment of Özal to lead economic policy on the eve of the January 24, 1980 Decisions exemplified this pragmatism. Özal's confidential report to Demirel—demanding wage cuts to spur exports—was effectively the blueprint for the program (Bora, 2023, p. 309).

revenue shares for local governments, and the creation of metropolitan municipalities reinforced this trajectory (Boratav, 2012, pp. 162–165; Öniş, 1991; Somel, 2016). The Fifth Five-Year Plan (1985–1989) further advanced this logic through regionally differentiated incentives, while the 1985 Resource Utilization Support Fund epitomized the emergent neoliberal incentive regime (Şahin, 1989, pp. 308–309).

Notably, the 1980s transformation cannot be understood solely through domestic dynamics. As Connell and Dados (2014, pp. 120–128) argue, neoliberalism’s ascent was not a unilinear Anglo-American export but a globally variegated phenomenon shaped through its articulation with local political economies. Turkey’s trajectory exemplified this pattern: structural adjustment was implemented through a hybridized form of neoliberalism that blended international policy orthodoxies with national political imperatives.

Özal himself offered a succinct summary of this shift: “It was a transition from a closed economic structure to a free-market economy... The state has ceased to be interventionist and has assumed primarily a regulatory role” (TBMM, 1990). Öniş (2004, pp. 118–123) similarly emphasizes that Özal’s leadership fused technocratic expertise, international experience, and a pro-market ideological orientation into a coherent neoliberal state project. Over time, these reforms crystallized into what Öniş and Şenses (2022, pp. 198–205) describe as Turkey’s embedded neoliberalism—an accumulation regime premised on export-led growth, financial liberalization, and selective state activism aligned with global structural adjustment norms.

In essence, the 1980s constituted a paradigmatic rupture: the abandonment of import substitution for export-oriented growth, the curtailment of state functions, the liberalization of trade and finance, and the institutional entrenchment of neoliberal ideology as the new organizing logic of Turkey’s political economy.

4. Negative Freedom or Class Hegemony? The Austrian School Legacy and the Ideological Function of Neoliberal Discourses of Liberty in Turkey

Understanding the intellectual cartography of Turkey’s neoliberal transformation requires moving beyond policy analysis and situating Özalism within the broader ideological genealogy that shaped late-twentieth-century capitalism. The intellectual legacy of the Austrian School—particularly Friedrich A. Hayek and Ludwig von Mises—served as a crucial reservoir from which neoliberalism in Turkey derived its justificatory grammar. Following the disintegration of classical liberalism in the wake of the 1929 Depression, the dissolution of the Vienna School and the subsequent migration of its leading figures to the United States contributed to the reconstruction of a liberal epistemic community. This diaspora laid the foundations for an intellectual revival that once again elevated market rationality and individual liberty as the primary coordinates of social order.

Hayek conceptualized liberalism not merely as an economic doctrine but as a political and moral order grounded in property rights and spontaneous coordination. For him, the state’s legitimate role was narrowly confined to protecting private property and safeguarding the functioning of markets. In *Prices and Production*, Hayek (1935) developed his critique of monetary distortion and artificial credit expansion, laying the foundations of his broader argument against state-led economic management. *The Road to Serfdom* (Hayek, 1944/2007) and *The Constitution of Liberty* (Hayek, 1960) later became canonical texts warning that central planning would erode individual autonomy: “The more the state ‘plans,’ the more difficult planning becomes for the individual” (Hayek, 1944/2007, p. 93). With Hayek’s leadership, the

founding of the Mont Pelerin Society in 1947 institutionalized neoliberalism as a transnational intellectual project, consolidating an elite network committed to reasserting market supremacy (Mirowski & Plehwe, 2009).

Hayek's philosophy of liberty—anchored in individualism and spontaneous order—was complemented by Mises's uncompromising defense of economic liberalism. For Mises, political freedom was inconceivable without economic freedom: "History fully confirms this fact that no nation has ever maintained political freedom unless freedom of enterprise was likewise present" (Mises, 1966, p. 284). Competition, in his formulation, allowed individuals to choose their occupations, consumers to determine preferences, and markets to allocate resources without coercion. State intervention, by contrast, inevitably permeated all spheres of social life. Thus, economic liberalism became not only the guarantor of prosperity but the precondition of democracy itself.

The stagflation crisis of the 1970s—which revealed the bankruptcy of Keynesian prescriptions—revitalized these market-centered visions of freedom. Hayek's receipt of the Nobel Prize in 1974 symbolized the intellectual triumph of neoliberal thought, while the rise of liberal-conservative administrations under Thatcher (1979) and Reagan (1981) translated this ideological ascendance into political hegemony (Gamble, 1996). As Connell and Dados (2014, pp. 120–128) emphasize, neoliberalism's global diffusion was not a uniform export of Anglo-American ideas but a variegated process shaped by local histories. Turkey's articulation of neoliberalism under Özal must therefore be situated within this broader landscape of differentiated neoliberalization.

In Turkey, Özal's insistence that the state should confine its role to regulation and infrastructure rather than production (Duman, 2011, p. 112) resonated deeply with the Austrian School's exaltation of spontaneous order and individual liberty. Yet this discourse of "freedom" simultaneously functioned as a hegemonic narrative that curtailed the collective achievements of labor and reorganized the terrain of class power. The ideological idiom of individualism—central to Hayek and Mises—was rearticulated within Özalism as an institutional discourse facilitating capital accumulation.

Table 2. Surplus Value Index by Selected Years (1980=100)

Year	Real Wages	Labour Productivity
1980	100	100
1985	78	143
1990	110	230
1995	98	290

Source: Önder, 2011, p. 45.

These figures starkly illustrate the dramatic decline in labor's share of national income during the neoliberal era. While the wage share stood at 27% in 1980, it had dropped to merely 14% by 1988 (Rodrik, 1990, p. 10). In the same period, the share of capital income—profits, rents, interest—rose from 49% to 70% (Rodrik, 1990, p. 10). Thus, the neoliberal discourse of "freedom" became an ideological instrument that marginalized labor and legitimized the ascendancy of capital. What appeared as a discourse of negative freedom in fact operated as a mechanism for consolidating class power.

The class logic underlying this transformation became unmistakable in a letter written by business magnate Vehbi Koç to Chief of Staff Kenan Evren three weeks after the 1980 coup. Koç urged restrictions on union organization, suppression of wage increases, and avoidance of

regulations that might undermine business competitiveness—recommendations swiftly enacted first by the military junta and subsequently by Özal’s governments (DİSK-AR, 2020, pp. 4–5). As a result, the hard-won gains of the working class in the 1970s were rapidly dismantled, while the capitalist class not only recouped its losses but entrenched its dominance within a new accumulation regime aligned with IMF and World Bank prescriptions.

Ultimately, the Austrian School’s notions of spontaneous order and negative freedom supplied the intellectual codes through which Turkey’s post-1980 neoliberal order was legitimated. Özal’s individualist economic vision represented the local resonance of this tradition within Anatolian political culture. Yet this intellectual legacy also operated as a hegemonic ideological cloak: “freedom” became the discursive vessel through which labor was disciplined and accumulation was systematically reorganized in favor of capital.

5. Supply-Side Economics and the Ideology of Tax Cuts: The Theoretical Showcase of Neoliberal Class Domination

The purpose of scientific inquiry is not merely to describe economic phenomena but to uncover the causal mechanisms and power relations that animate them. Contemporary policy debates have been profoundly shaped by supply-side economics—an ostensibly technical doctrine that, beneath its neutral veneer, functions as an ideological discourse engineered to resolve the crises of capital. As İzzettin Önder (2011, p. 33) incisively observes, supply-side reasoning constitutes “the theoretical showcase” of political processes generated by changes in the global composition of capital.

Emerging as a reaction against Keynesian demand management, supply-side economics gained traction in the aftermath of the stagflation of the 1970s. Rejecting the claim that stagnation stemmed from insufficient demand, its proponents attributed the crisis to inadequate production incentives. Tax cuts, they argued, would stimulate savings, investment, and accumulation, thereby expanding output and eventually increasing state revenues. This reasoning—foreshadowed by Ibn Khaldun in the *Muqaddimah* (1982–1983)—was formalized by Arthur Laffer’s famous “Laffer Curve,” which held that excessive taxation discouraged economic activity, whereas an optimal tax rate maximized both production and fiscal revenue (Laffer, 2004). Such ideas became central to Reaganomics in the United States and Thatcherism in the United Kingdom, serving as the intellectual scaffolding of neoliberal restructuring.

At its core, however, the doctrine of tax reduction functioned as a mechanism of class redistribution. By easing the fiscal burdens on capital while simultaneously reducing social expenditures, supply-side policies dismantled the welfare state and shifted costs onto labor (Önder, 2011, p. 40). Turkey’s neoliberal turn after the January 24, 1980 Decisions bore unmistakable traces of this paradigm. The restructuring of the tax system sharply reduced the share of direct taxes on income and wealth—from 51.6% in 1980 to 33.1% in 2010—while the introduction of the Value Added Tax (VAT) in 1985 entrenched an indirect taxation regime that transferred fiscal burdens onto society at large. Concurrently, corporate tax exemptions privileged export-oriented sectors, directly supporting capital accumulation (Önder, 2011, pp. 47–48).

Export incentives further deepened this redistributive shift. The export tax rebate system, implemented until 1989, reimbursed exporters for production taxes, effectively channeling public revenues into private hands. Tax rebates constituted at least 20% of export value in 1983–1984, revealing the scale of these transfers (Sönmez, 1992, pp. 55–56). In essence, the

state assumed the role of a fiscal intermediary redirecting resources from labor and society toward capital.

In sum, supply-side economics in Turkey after 1980 was never a neutral policy package but a class instrument: tax reductions, indirect levies, and export subsidies fortified capital while intensifying labor's fiscal burdens. Its technical vocabulary of incentives, efficiency, and competitiveness obscured a deeper ideological project—one that reconfigured the distributional architecture of the state and reinforced capitalist hegemony. The “theoretical showcase” of supply-side policy thus served not merely as an economic doctrine, but as a crucial ideological mechanism through which neoliberal class domination was consolidated.

6. The Ideology of Monetary Discipline: Friedman, Monetarism, and Neoliberal Transformation in Turkey

In the aftermath of 1973, the capitalist world system confronted a historical rupture triggered by the oil shocks and the crisis of stagflation. The Keynesian welfare-state paradigm rapidly forfeited its legitimacy, generating an ideological and institutional vacuum. Within this conjuncture, monetarism—rooted in the primacy of monetary discipline—emerged as the theoretical architecture of neoliberalism. Championed by Milton Friedman, the monetarist framework conceptualized inflation as “always and everywhere a monetary phenomenon,” rejecting demand management through public spending and elevating the strict control of money supply as the principal solution (Friedman & Schwartz, 1963, p. 17). In this schema, fiscal policy assumed a subordinate role, while social welfare expenditures were redefined as threats to macroeconomic stability.

Monetarism thus functioned not merely as a technical economic doctrine but as the ideological ground of neoliberal transformation. Friedman's insistence on monetary restraint curtailed the economic functions of the state and universalized budgetary balance and money-supply control as global remedies to crisis. This intellectual stance became a central pillar of the neoliberal program implemented in post-1980 Turkey under the leadership of Turgut Özal. Monetary discipline offered policymakers a discourse of inevitability, legitimizing austerity and state retrenchment in the name of price stability and fiscal consolidation.

Rising within the Chicago School, Friedman was not only a theoretical economist but also a central intellectual figure in the consolidation of neoliberal thought. In *Capitalism and Freedom*, Friedman (1962, p. 3) argued that “the great advances of civilization... have never come from centralized government,” presenting state intervention as a structural constraint on individual freedom. In *A Monetary History of the United States*, Friedman and Schwartz (1963) attributed inflation primarily to monetary expansion, while *Free to Choose* (Friedman & Friedman, 1980) advanced privatization and market competition as essential conditions of liberty. As Harvey (2005) observes, monetarism thus functioned as an ideological project that legitimated a new regime of market discipline and the retrenchment of social protection.

Friedman's influence in Turkey permeated both political elites and technocratic cadres. Journalist Yavuz Donat recalls that Friedman's books frequently adorned Süleyman Demirel's desk—a symbolic marker of the intellectual climate of the period (Bora, 2023, pp. 307–309). Yet for Demirel, monetarism functioned largely as a pragmatic exit from crisis, whereas Özal internalized monetarist principles as the strategic foundation of neoliberal restructuring. Under his stewardship, monetarism became the cognitive map through which Turkey's economic transformation was conceptualized and enacted.

Table 3. Economic Indicators of the 1980s.

Year	Inflation (Wholesale Price % Increase)	Exchange Rate TL/USD	Exports (Million USD)	Imports (Million USD)	Current Account Balance (Million USD)	GNP Growth (%)	External Debt (Million USD)	Domestic Debt (Billion TL)
1980	107.3	76.03	2.910	7.909	-3.408	-1.1	16.227	529
1981	36.8	110.20	4.703	8.933	-1.919	4.1	16.841	850
1982	27.0	160.94	5.746	8.843	-935	4.5	17.619	1.434
1983	30.5	224.03	5.728	9.235	-1.828	3.3	18.385	3.201
1984	50.4	364.85	7.134	10.757	-1.407	5.9	20.659	4.223
1985	43.2	518.35	7.958	11.343	-1.013	5.1	25.476	6.971
1986	29.6	669.40	7.457	11.105	-1.528	8.1	32.101	10.519
1987	32.0	855.70	10.190	14.158	-982	7.4	40.228	17.223
1988	68.3	1.416.50	11.664	14.340	1.503	3.4	40.722	28.463
1989	69.6	2.240.55	11.627	15.763	966	1.7	41.751	42.016
1990	53.1	2.750.00	12.960	22.302	-1.400	9.0	49.035	55.300

Source: Sönmez, 1992, p. 25.

Turkey's post-1980 economic program exhibited direct parallels with Friedman's theses (Table 3). Tight monetary policies, wage suppression, price increases in State Economic Enterprises (SEEs), and fiscal discipline measures represented near-literal applications of monetarist prescriptions. The Value-Added Tax (VAT) reform of 1985, for instance, constituted the concrete Turkish manifestation of Friedman's principle of "tax neutrality," closing the budget deficit by shifting the fiscal burden onto broad social strata without overt state intervention in price formation (Önder, 2011, p. 47). Likewise, privatization initiatives reflected Friedman's argument that state enterprises were structurally predisposed to inefficiency and bureaucratic inertia.

The social-policy orientation of monetarism, however, yielded starkly adverse consequences for labor. The share of education expenditures in national income fell from 3.3% in 1981 to 2.5% in 1989, while health expenditures declined from 0.8% to 0.6% over the same period (Sönmez, 1992, p. 144). Friedman's portrayal of the welfare state as "a structure that corrodes freedom" (1962, pp. 191–196) provided the ideological rationale for the retrenchment of social spending in Turkey. As Mirowski (2013) powerfully demonstrates, neoliberalism functions less as a remedy to crises than as an apparatus that embeds and reproduces them, reinforcing the dominance of the capitalist class through policy architectures that disguise distributional consequences as technical imperatives.

In conclusion, monetarism in Turkey functioned not merely as a technical approach to inflation but as the ideological bedrock upon which neoliberal class domination was erected. The control of money supply, fiscal discipline, retrenchment of social expenditures, and privatization represented the Turkish articulation of Friedman's propositions. As financial capital gained primacy over real production in the neoliberal era, monetarism became a crucial link in recoding Turkey's capitalist accumulation regime, embedding neoliberal rationality in both economic governance and social policy.

7. The Doctrine of Rational Expectations and the Policy Ineffectiveness Proposition: New Classical Economics and Its Neoliberal Resonances in Turkey

The crisis-ridden environment of the 1970s created the intellectual conditions for the dissolution of Keynesian interventionism and the ascendancy of New Classical Economics, a central theoretical pillar of neoliberal ideology. At its core stood the doctrine of rational

expectations, which posited that economic agents possess forecasting abilities sufficiently accurate to eliminate “systematic error” (Lucas, 1972, p. 103). Within this framework, both monetary and fiscal policies were recast not simply as ineffective but as distortive interferences capable of disrupting the self-equilibrating properties of market processes. Lucas’s (1973, p. 327) analysis of the output–inflation relationship suggested that monetary shocks could alter real variables only when unanticipated. This argument, combined with Sargent and Wallace’s (1975, p. 243) “policy ineffectiveness hypothesis,” evolved into a powerful theoretical weapon asserting that the state holds no capacity to influence employment or output through expansionary fiscal or monetary measures.

According to this perspective, anticipated policy interventions—whether monetary or fiscal—leave real variables unaffected, rendering discretionary stabilization efforts futile. Keynesianism was thereby dismissed as incapable of producing meaningful results even in the short term and as ultimately destabilizing in the long term. The New Classical framework reinterpreted unemployment as a “natural” equilibrium feature and elevated the supposed self-correcting nature of markets into a universal scientific principle. It thus supplied neoliberalism with one of its most decisive intellectual instruments, legitimizing the withdrawal of the state from economic and social domains.

Rational expectations theory further contended that individuals anticipate policy consequences with sufficient precision to neutralize their effects. Any attempt by the state to manipulate output or employment through discretionary tools was therefore deemed intrinsically doomed. Frequent adjustments in tax rates, public expenditures, or money supply were framed as sources of informational noise that undermined rational calculation. Consequently, the state’s role was confined to establishing the “rules of the game,” while refraining from direct interference in market processes. This reinterpretation not only revived the classical faith in self-adjusting markets through sophisticated mathematical formalization, but also reflected the neoliberal ideal of a minimal state.

In Turkey, the influence of these ideas became increasingly pronounced after 1980. Turgut Özal’s public statements encapsulated the New Classical worldview. Addressing the Grand National Assembly, he asserted: “The duty of the state is not to be a producer in the economy, but to serve as regulator and guide” (TBMM, 1989). In another parliamentary speech, he emphasized the transition “from a closed economic structure to a free-market economy,” highlighting the shift away from intervention toward regulation (TBMM, 1990). These formulations closely parallel Lucas’s assertion that markets operate according to their inherent rationality and should therefore remain free from political interference.

One of the defining milestones of Turkey’s neoliberal transformation, Decree No. 32 of 1989, liberalized capital movements and integrated the national economy into global financial circuits (Öniş, 1991). Complementary reforms—exchange-rate liberalization, privatization initiatives, and export-oriented growth strategies—constituted the institutional architecture of a regime premised on the belief that markets naturally equilibrate. In his 1992 speech at the İzmir Economic Congress, Özal reiterated this commitment: “In the process of economic development, the state does not compete with the individual; on the contrary, it provides rational services that facilitate his growth and progress” (Özal, 1993, pp. 21–22). This stance offered one of the clearest articulations of New Classical principles in Turkish economic discourse.

This approach was far from a neutral technical framework; it was an ideological project with profound distributive implications. The liberalization of capital flows, the subordination of interest rates to market forces, and the retrenchment of social expenditures were all justified through the epistemic authority of rational expectations. By framing market outcomes as scientifically inevitable, New Classical Economics naturalized the social costs of neoliberal restructuring and depoliticized the state's withdrawal.

In sum, the neoliberal transformation initiated by the January 24, 1980 Decisions intersected directly with the rational expectations doctrine of New Classical Economics. This intellectual framework not only provided the theoretical justification for market-centered governance but also served as an ideological compass guiding the financial liberalization and regulatory reconfiguration of the Özal era. Through this articulation, New Classical Economics helped legitimize both the primacy of market rationality and the systematic retreat of the state under the guise of scientific necessity.

8. Taming the Leviathan or Consolidating the Power of Capital? Public Choice Theory and the Legitimacy-Generating Function of Neoliberal Institutionalism in Turkey

Public Choice Theory, pioneered by James Buchanan and Gordon Tullock, emerged as a radical intervention into the understanding of the state, challenging the long-standing assumption that public authority embodies a form of "collective rationality." Instead, it reframed the state as an arena populated by self-interested actors whose decisions—like those of market agents—are driven not by the maximization of social welfare but by the pursuit of personal advantage. Bureaucrats seek to expand budgets, politicians aim to secure votes, and interest groups lobby for preferential treatment. Concepts such as "bureaucratic self-interest" and "rent-seeking" thus became powerful analytical tools for delegitimizing state intervention in economic and social domains, while simultaneously elevating the normative desirability of market coordination (Buchanan & Tullock, 1962). Although presented as an extension of rational choice methods, Public Choice Theory ultimately became one of the most potent foundations of neoliberal institutionalism by depicting the market as neutral and efficient while reducing the state to a conglomeration of predatory interests.

Buchanan's intervention was decisive. By replacing the familiar discourse of "market failure" with that of "government failure," he transformed the conceptual terrain of public finance and political economy. Public choice analysis imported the methodological individualism of neoclassical economics into the study of political processes, treating public institutions as sites where actors optimize under constraints (Buchanan, 1986). From this perspective, the state must be constitutionally confined, rendered transparent and accountable, and prevented from interfering excessively with the freedoms of individuals and firms. The sentiment was captured famously by Lawrence Reed's (2004) dictum: "A government big enough to give you everything you want is strong enough to take everything you have."

The metaphor of the Leviathan—appropriated from Hobbes's *Leviathan* (1651/1996)—served as an ideological anchor for these claims. It portrayed the state as an omnipresent, arbitrary authority whose expanding reach posed an existential threat to liberty. Therefore, constitutional restraints on governmental powers were not merely desirable but necessary. In Turkey, this discourse found one of its most enthusiastic adherents in Turgut Özal. Speaking at the Izmir Chamber of Commerce in 1992, he declared: "You cannot give unlimited authority to those we elect... Powers must be restricted as much as possible" (as cited in Aktan, 2020, p. 69). His vision embraced precisely the neoliberal constitutionalism envisaged by Buchanan: a

state stripped of discretionary economic power but fully empowered to regulate in ways that facilitated market processes.

In Turkish policy debates, the Buchanan–Tullock proposition that “political actors maximize their own interests” was frequently invoked to explain the rent-distribution practices of the coalition governments of the 1970s. Within this framework, privatization appeared not as a class project but as a technocratic solution designed to eliminate rent-seeking by reducing bureaucratic control. Yet this narrative masked an important contradiction: while Public Choice Theory condemned the state as a nexus of vested interests, neoliberal reforms reconstituted it as a strategic apparatus serving the interests of dominant capitalist groups.

Anne Krueger’s (1974) influential conceptualization of the “rent-seeking society,” based in part on her studies of Turkey, reinforced this logic. She argued that import-substitution policies created rents through tariffs and quotas, framing liberalization as a rational remedy. However, the post-1980 era demonstrated the opposite: fraudulent exports, manipulative tax rebate schemes, and channels of illicit capital transfer revealed that the transition to market mechanisms reproduced rent structures in new and more opaque forms (Köse & Öncü, 2006, pp. 125–126). The state had neither “retreated” during import substitution nor “withdrawn” during neoliberalism; instead, it was reconfigured to privilege the interests of hegemonic fractions of capital. From the 1980s onward, these interests crystallized increasingly around TÜSİAD, which emerged as the dominant corporate actor shaping state policy.

Özal’s reform program aligned seamlessly with this theoretical architecture. He did not envision the state as a guarantor of social welfare, but as a regulatory body designed to enable private entrepreneurship and facilitate the expansion of capital. Privatization of State Economic Enterprises, the decentralization of administrative authority, and reductions in social expenditures were among the practical manifestations of this perspective (Önder, 2011, p. 36). Yet rather than shrinking, the state was restructured into a more selectively interventionist form—one that actively constructed and safeguarded the institutional conditions of neoliberal accumulation.

Thus, Public Choice Theory in Turkey did not tame the Leviathan; it reimagined it. By portraying the state as inherently rent-seeking, it obscured its class character and legitimized a transformation that concentrated power in the hands of dominant capitalist coalitions. In this sense, Public Choice Theory operated as an ideological apparatus: a framework that not only masked the distributive consequences of neoliberal restructuring but also endowed it with a veneer of scientific inevitability and democratic necessity.

9. Özalism and the Global New Right: The Political-Economic Architecture of the Neoliberal Class Project in Turkey

The consolidation of neoliberalism in the 1980s cannot be understood without situating it within the global ascent of the New Right—a political formation that fused market liberalism with conservative cultural imaginaries. As Bosanquet (1983), Gamble (1986), and Pierson (1991) demonstrate, the New Right was neither a mere revival of classical laissez-faire nor a purely economic doctrine. Rather, it constituted a comprehensive political project: an ideological recalibration that elevated individual responsibility, disciplined collectivist demands, and reconfigured the moral vocabulary of governance. Its intellectual architecture rested upon three mutually reinforcing pillars: the classical individualism of market liberalism; the moralized defense of capitalism articulated by libertarianism; and the militant anti-statism

nurtured by the Austrian School. Together, these strands delegitimized the welfare state as a relic of an exhausted political order, enabling market freedom and hierarchical social norms to be reinscribed as the natural grammar of modern life.

The 1980s thus marked a decisive rupture in the trajectory of global capitalism. Margaret Thatcher in Britain, Ronald Reagan in the United States, and Turgut Özal in Turkey—despite their divergent institutional contexts—advanced reforms animated by the same theoretical bedrock (Kurmuş, 2010). Hayek’s indictment of planning as a threat to liberty and Friedman’s monetarist injunctions against discretionary macroeconomic management provided the intellectual scaffolding for this transformation. What came to be known as “Thatcherism” and “Reaganomics” found its Turkish corollary in “Özalism” (Akdoğan, 2010, pp. 2–3), a political-economic project that simultaneously dismantled the social-democratic functions of the state and sacralized the market as the principal arbiter of economic and social life.

Thatcher’s assertion that “There is no such thing as society... only individual men and women, and families” (Thatcher, 1987) represented the quintessential political translation of Hayek’s libertarian credo. In Turkey, the same logic underpinned Özal’s glorification of entrepreneurship and his program of privatizing State Economic Enterprises. Likewise, Reagan’s famous claim that “Government is not the solution... government is the problem” (Reagan, 1981) found its Turkish echo in the sweeping liberalization reforms of the January 24, 1980 Decisions, visible in the abolition of price controls, the liberalization of the exchange-rate regime, and far-reaching tax restructuring.

Yet the empirical record complicates the New Right’s rhetorical fixation on “rolling back the state.” In both the United States and Turkey, the share of public expenditures in national income expanded, rather than shrank: from 27% to 35% under Reagan, and from 30.5% to 41% in Turkey between 1981 and 1990 (Oyan & Aydın, 1991, p. 28). These outcomes reveal a central paradox of neoliberalism: it never sought to abolish the state but to refunction it. The neoliberal state withdrew from welfare provision only to assume new roles as orchestrator of privatization, guarantor of market discipline, and gatekeeper of international financial integration (Önder, 2011, pp. 51–52).

Privatization became one of the most emblematic technologies of this restructuring. After 1985, 244 public enterprises, 22 unfinished facilities, 386 immovable properties, 6 highways, and both Bosphorus bridges were incorporated into the ambit of privatization (Tuna, 2023). Framed in the idiom of fiscal prudence and efficiency, privatization simultaneously served as an ideological mechanism that rearticulated Friedman’s critique of state ownership and Buchanan’s account of the state as a locus of rent distribution into the Turkish context.

The New Right’s most forceful political achievement, however, was its systematic dismantling of organized labor. Thatcher’s crushing of the miners’ strike (Rawsthorne, 2018), Reagan’s dismissal of striking air traffic controllers (McCartin, 2011), and Özal’s consolidation of a free-market order within the authoritarian milieu of post-coup Turkey (Baykal, 2019, p. 164) collectively constituted a frontal assault on union power. Subcontracting, informalization, and flexibilization proliferated; labor itself was increasingly rendered, in Marx’s formulation, “a mere commodity” (Marx, 1976, p. 274). The fragmentation of working-class power was not incidental but foundational: it was the precondition for the institutionalization of a new accumulation regime.

Yet the dynamism of this regime soon revealed its intrinsic fragilities. The 1994 crisis exposed the structural limits of export-led growth, demonstrating the volatility of capital inflows and the erosion of fiscal stability. The crises of 2001 and 2008 further illuminated the contradictions of a model dependent on short-term financial flows rather than productive investment⁷. Under the post-2002 political order, the Turkish economy became increasingly reliant on financialization and construction-driven expansion; the “rising with concrete” paradigm generated episodic spurts of growth while deepening deindustrialization and social inequality. Although these developments lie beyond the temporal limits of the present analysis, they illuminate the *longue durée* contradictions inherent in neoliberal restructuring.

In sum, Özalism constituted a paradigmatic rupture in Turkey’s political-economic history: it integrated the country into global circuits of capital while simultaneously eroding social protections, disorganizing labor, and consolidating class power. The neoliberal order institutionalized in the 1980s enabled new forms of capital accumulation yet remained haunted by the very crises it helped to produce. In this sense, the legacy of Özalism encapsulates both the continuity and the fragility of Turkey’s incorporation into the global neoliberal project.

10. In Lieu of a Conclusion: The Anatomy of Neoliberal Turkey—From Intellectual Foundations to Political-Economic Practices

The decade of the 1980s in Turkey represents not a routine cycle of reform but a profound epistemic rupture—a moment in which the intellectual coordinates of economic thought, the architecture of state–market relations, and the normative grammar of social order were dramatically recast. The planning paradigm of the previous two decades, forged through the synthesis of Keynesian fiscal intervention and dependency theory’s structural critique of global hierarchies, was destabilized by the oil shocks, the stagflationary impasse, and the deeper structural unraveling of the postwar growth regime. In its wake emerged a neoliberal intellectual constellation: Hayek’s discourse of spontaneous order, Friedman’s monetarist insistence on monetary discipline, Lucas’s rational expectations and policy ineffectiveness propositions, Buchanan’s public choice critique of collective decision-making, and the supply-side exaltation of tax minimization. Together, these doctrines composed the conceptual armature of a new mode of rule.

Under Turgut Özal, these disparate intellectual strands fused into a historically specific political-economic formation—aptly described as “Özalism.” The liberalization of capital movements, the reorientation toward export-led accumulation, privatizations, fiscal retrenchment, and the suppression of organized labor constituted far more than technocratic measures. They were the concrete institutionalization of the global New Right—Turkey’s articulation of the ideological projects embodied elsewhere in Thatcherism and Reaganomics. The market was elevated as the natural site of rational coordination and individual freedom, while state intervention was reframed as pathological, inefficient, and inherently coercive.

Yet the empirical record revealed a stark divergence between neoliberalism’s promises and its lived effects. While the January 24, 1980 Decisions succeeded in stabilizing the macroeconomic environment in the short run, they generated new vulnerabilities: the export-

---

⁷ The 2008 U.S. financial crisis, rapidly globalized, shattered the hegemonic confidence of neoliberal policy. Keynesians cast it as the inevitable result of neoliberal excess, with Paul Krugman’s Nobel Prize emblematic of their renewed ascendancy (Krugman, 2009). Neo-Austrians, by contrast, claimed prescience, blaming the Federal Reserve’s post-2001 rate cuts and monetary expansion for inflating an even more dangerous bubble (Farmer & Conway, 2021).

led model progressively weakened the industrial base; financial liberalization exposed the economy to volatile capital inflows; and the share of labor in national income contracted sharply even as inequalities deepened and social expenditures dwindled. In practice, neoliberal discourse—cloaked in the rhetoric of freedom and rationality—served as an ideological shield masking the consolidation of capitalist power and legitimizing the structural subordination of labor.

The paradox of the neoliberal state lies precisely here. Despite claims of “rolling back,” the state did not retreat; it was refunctionalized. As Akçay and Türkay (2006, p. 61) rightly underscore, the state is simultaneously the product and constitutive subject of the accumulation process. In Turkey, this duality meant that the state shed its welfare responsibilities while acquiring new disciplinary, regulatory, and supervisory functions that safeguarded the interests of dominant capital groups. The shift was thus not one of quantitative withdrawal but of qualitative reconfiguration—a remaking of the state as an apparatus for the reproduction of neoliberal accumulation.

This study has answered the central analytical questions posed at its outset. The intellectual foundations of Turkey’s neoliberal transformation were constructed through a synthesis of monetarism, new classical macroeconomics, public choice theory, supply-side economics, and Hayekian liberalism. Under Özal, these doctrines were operationalized through a sweeping institutional restructuring: capital account liberalization, privatizations, tight monetary-fiscal discipline, and the systematic dismantling of the social state. Neoliberalism in Turkey was simultaneously embedded in the global ascendancy of the New Right and refracted through domestic crises, producing a historically specific class project.

The broader implications of this trajectory are unambiguous. Discursively, neoliberalism promised freedom, efficiency, and modernization; empirically, it entrenched external dependency, weakened organized labor, intensified distributional inequalities, and subjected the economy to recurrent crises. As Harvey (2005) insists, neoliberalism is less a philosophy of liberty than a mechanism for reproducing class domination. Peck (2010) similarly emphasizes that neoliberalism is not a stable model but a crisis-driven project that perpetually reinvents itself. Turkey’s experience exemplifies both dynamics: Özalism hybridized universal neoliberal codes with the structural fragilities of a dependent economy, binding Turkey more tightly to the circuits of global capitalism.

Meisel’s observation—“The past and future history of all societies is nothing but the history of their ruling classes” (as cited in Bottomore, 1997, p. 19)—therefore resonates with analytical force. Turkey’s post-1980 economic policies must be understood not as neutral instruments of modernization but as the institutional expression of a class project that reorganized the political economy to the advantage of capital.

The temporal limits of this article preclude a full examination of the neoliberal trajectory beyond the 1980s. Yet the crises of 1994, 2001, and 2008, along with the post-2002 drift toward finance- and construction-led accumulation, illuminate both the resilience and the fragility of the neoliberal order. These episodes underscore the need for future research to situate Turkey’s neoliberalism within broader frameworks such as authoritarian neoliberalism (Bruff, 2014; Tansel, 2017) and the political economy of financialization and construction booms (Balaban, 2012). Only by embedding Turkey’s experience within the *longue durée* of global capitalism can we fully grasp the dialectic of continuity and rupture that characterizes its neoliberal transformation.

References

- Ahmad, F. (2017). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (Y. Alogan, Trans.). Kaynak.
- Akçay, Ü., & Türkay, M. (2006). Neoliberalizm'den kalkınmacı yaklaşıma: Devletin sermaye birikimi sürecindeki yeri üzerine. In B. Ülman & İ. Akça (Eds.), *İktisat, siyaset, devlet üzerine yazılar* (pp. 49–65). Bağlam.
- Akdoğan, A. (2010). Piyasa kültürünün yaygınlaştırılmasında Özal'ın söyleminin işlevi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 4(8), 1–18.
- Akıncı, A. (2025). *Türkiye'nin siyasal hayatı, 1946–2025*. Değişim.
- Aktan, C. C. (Ed.). (2020). *Türkiye'de anayasal iktisat (Eleştirel görüşlerin eleştirisi)*. SOBİAD Hukuk ve İktisat Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Alpay, Y., & Alkin, E. (2023). *Olaylarla Türkiye ekonomisi: Yirminci yüzyıl ekonomi tarihi*. Hümanist.
- Altıok, M. (2002). Yeni liberal istikrar ve yapısal uyum programları: Türkiye ekonomisinde sermaye birikimi ve kriz. *Praksis*, 5, 77–130.
- Amin, S. (1976). *Unequal development: An essay on the social formations of peripheral capitalism*. Monthly Review Press.
- Balaban, O. (2012). The negative effects of construction boom on urban planning and environment in Turkey: Unraveling the role of the public sector. *Habitat International*, 36(1), 26–35.
- Balassa, B. (1979). *The newly industrializing countries in the world economy*. Pergamon Press.
- Baran, P. A. (1957). *The political economy of growth*. Monthly Review Press.
- Barbaros, R. F., & Kozal, Ö. E. (2017). Planlamanın başarısızlığı: Kalkınma miti ve sanayileşmenin düşüşü. In E. R. Barbaros & E. J. Zurcher (Eds.), *Modernizmin yansımaları: 1980'li yıllarda Türkiye* (pp. 105–160). Efil Yayınları.
- Baykal, Ö. (2019). Türkiye'de siyasetin konsolidasyonu: Turgut Özal dönemi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 143–179.
- Bora, T. (2023). *Demirel*. İletişim.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2009*. İmge Kitabevi.
- Bosanquet, N. (1983). *After the new right*. Heinemann.
- Bottomore, T. B. (1997). *Sociology: A guide to problems and literature* (Rev. ed.). Transaction Publishers.
- Bruff, I. (2014). The rise of authoritarian neoliberalism. *Rethinking Marxism*, 26(1), 113–129.
- Buchanan, J. M. (1986). The constitution of economic policy [Nobel Prize lecture]. Nobel Prize. Retrieved February 24, 2025, from <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1986/buchanan/lecture/>
- Buchanan, J. M., & Tullock, G. (1962). *The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy*. University of Michigan Press.
- Chang, H.-J. (2002). Breaking the mould: An institutionalist political economy alternative to the neoliberal theory of the market and the state. *Cambridge Journal of Economics*, 26(5), 539–559.
- Connell, R., & Dados, N. (2014). Where in the world does neoliberalism come from? The market agenda in southern perspective. *Theory and Society*, 43(2), 117–138.
- Dağ, D. (2020). *Türkiye'den göçün Türkiye-(Federal) Almanya ilişkilerine etkisi (1961–2000)*. Siyasal.
- Demirel'in ekonomi sözleri. (2015, June 17). BusinessHT. <https://businessht.bloomberght.com/piyasalar/haber/1091838-demirelin-ekonomi-sozleri>
- DİSK-AR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi). (2020). *12 Eylül: Sermayenin emeğe darbesi – Vehbi Koç'un Kenan Evren'e mektubu* (pp. 4–5). DİSK Yayınları.
- Duman, M. Z. (2011). Turgut Özal'ın politikalarında ekonomik rasyonalizm. *Sosyoloji Dergisi*, 23, 105–123.

- Akyıldız, H., & Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti dönemi uygulanan iktisat politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 43–62.
- Farmer, K., & Conway, L. (2021). Neo-Austrian views of the global financial crisis and its pre-Corona aftermath. *Modern Economy*, 12, 712–763.
- Frank, A. G. (1966). The development of underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17–31. https://doi.org/10.14452/MR-018-04-1966-08_3
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and underdevelopment in Latin America: Historical studies of Chile and Brazil*. Monthly Review Press.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.
- Friedman, M., & Friedman, R. D. (1980). *Free to choose: A personal statement*. Harcourt Brace Jovanovich.
- Friedman, M., & Schwartz, A. J. (1963). *A monetary history of the United States, 1867–1960*. Princeton University Press.
- Gamble, A. (1996). *Hayek: The iron cage of liberty*. Westview Press.
- Gülalp, H. (1993). *Kapitalizm, sınıflar ve devlet: Türkiye'nin toplumsal yapısı*. Belge Yayınları.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hayek, F. A. (1935). *Prices and production* (2nd ed.). Routledge.
- Hayek, F. A. (2007). *The road to serfdom*. University of Chicago Press. (Original work published 1944)
- Hayek, F. A. (1960). *The constitution of liberty*. University of Chicago Press.
- Hirschman, A. O. (1968). The political economy of import-substituting industrialization in Latin America. *Quarterly Journal of Economics*, 82(1), 1–32.
- Hobbes, T. (1996). *Leviathan* (R. Tuck, Ed.). Cambridge University Press. (Original work published 1651)
- Ibn Khaldun. (1983). *The muqaddimah: An introduction to history* (F. Rosenthal, Trans.; 3 vols.). Princeton University Press. (Original work published 1377)
- International Bank for Reconstruction and Development. (1971). *Current economic position and prospects of Turkey* (Report No. EMA-30a). The World Bank.
- Jones, L. P., & Sakong, I. (1980). *Government, business, and entrepreneurship in economic development: The Korean case*. Harvard University Press.
- Kaymak, M. (2011). 1980 öncesinin sorunsalından hareketle 1980 sonrası Türkiye tarımı. In E. Başer, N. Koçyiğit, & M. Öziş (Eds.), *Bugüne bakmak: 1980 sonrasında Türkiye'de yaşanan toplumsal dönüşüm süreçleri* (pp. 123–141). Dipnot Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Türkiye ekonomisinde krizler (1929–2001): Ekonomi politik açıdan bir irdeleme*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç. (1987). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. İletişim Yayınları.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest, and money*. Macmillan.
- Keynes, J. M. (2007). *The general theory of employment, interest, and money*. Palgrave Macmillan. (Original work published 1936)
- Köse, A. H., & Öncü, A. (2006). *Tahsildarlar ve borçlular: Karşı-iktisat gözüyle dünya kapitalizmi ve Türkiye*. Evrensel.
- Krueger, A. O. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *American Economic Review*, 64(3), 291–303.
- Krueger, A. O. (1978). *Foreign trade regimes and economic development: Liberalization attempts and consequences*. Ballinger for NBER.
- Krueger, A. O. (1979). *The development role of the foreign sector and aid*. Harvard University Press.
- Krueger, A. O. (1990). Asian trade and growth lessons. *American Economic Review*, 80(2), 108–112.

- Krugman, P. (2009). *The return of depression economics and the crisis of 2008* (1st ed.). W. W. Norton & Company.
- Kurmuş, O. (2010). Türkiye'de neoliberalizm. *Mülkiye Dergisi*, 34(268), 9–41.
- Laffer, A. B. (2004). The Laffer curve: Past, present, and future (Backgrounder No. 1765). Heritage Foundation.
- Lucas, R. E., Jr. (1972). Expectations and the neutrality of money. *Journal of Economic Theory*, 4(2), 103–124.
- Lucas, R. E., Jr. (1973). Some international evidence on output-inflation tradeoffs. *American Economic Review*, 63(3), 326–334.
- Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy* (Vol. 1, B. Fowkes, Trans.). Penguin Classics.
- McCartin, J. A. (2011). *Collision course: Ronald Reagan, the air traffic controllers, and the strike that changed America*. Oxford University Press.
- Rawsthorne, P. (2018). Implementing the Ridley Report: The role of Thatcher's policy unit during the miners' strike of 1984–1985. *International Labor and Working-Class History*, 94, 156–201.
- Sargent, T. J., & Wallace, N. (1975). Rational expectations, the optimal monetary instrument, and the optimal money supply rule. *Journal of Political Economy*, 83(2), 241–254.
- Milliyet. (1967, August 18). Demirel: Fındık, mısır ve buğday tarlalarının yerine fabrika bacaları yükselecektir (p. 1). *Milliyet Gazete Arşivi*.
<https://gazetearsivi.milliyet.com.tr/liste?tarih=1967.08.18>
- Mirowski, P. (2013). *Never let a serious crisis go to waste: How neoliberalism survived the financial meltdown*. Verso.
- Mirowski, P., & Plehwe, D. (Eds.). (2009). *The road from Mont Pèlerin: The making of the neoliberal thought collective*. Harvard University Press.
- Mises, L. von. (1966). *Human action: A treatise on economics* (3rd rev. ed.). Henry Regnery.
- OECD. (1978). *Economic surveys: Turkey 1978*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Oyan, O., & Aydın, A. R. (1991). *Türkiye'de maliye ve fon politikaları: Alternatif yönelişler*. Adım.
- Önder, İ. (2011). Emperyalizmin Türkiye'yi dönüştürme etkisi: 1980 sonrası politikalar. In E. Başer, N. Koçyiğit, & M. Öziş (Eds.), *Bugüne bakmak: 1980 sonrasında Türkiye'de yaşanan toplumsal dönüşüm süreçleri* (pp. 31–59). Dipnot Yayınevi.
- Öniş, Z. (1991). Political economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of unorthodox liberalism. *Comparative Politics*, 23(2), 109–126.
- Öniş, Z. (2004). Turgut Özal and his economic legacy: Turkish neo-liberalism in critical perspective. *Middle Eastern Studies*, 40(4), 113–134.
- Öniş, Z., & Şenses, F. (2022). Turkey's encounter with neoliberal globalization and the logic of Washington Consensus, 1980–1990. In E. Özçelik & Y. Özdemir (Eds.), *Political economy of development in Turkey, 1838–present* (pp. 197–226). Palgrave Macmillan.
- Özal, T. (1993). 3. İzmir İktisat Kongresi açılış konuşması. In 3. *İzmir İktisat Kongresi 4–7 Haziran 1992* (pp. 19–27). Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye ekonomisi: 1923'den günümüze Türkiye'de iktisat ve istikrar politikaları uygulamaları*. Ezgi.
- Peck, J. (2010). *Constructions of neoliberal reason*. Oxford University Press.
- Peck, J., & Tickell, A. (2002). Neoliberalizing space. *Antipode*, 34(3), 380–404.
- Pierson, C. (1991). *Beyond the welfare state?: The new political economy of welfare*. Penn State University Press.

- Prebisch, R. (1950). *The economic development of Latin America and its principal problems*. United Nations.
- Reagan, R. (1981, January 20). Inaugural address. Ronald Reagan Presidential Library. Retrieved August 5, 2024, from <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/inaugural-address-1981>
- Rodrik, D. (1990). The Özal decade in Turkey (NBER Working Paper No. 3300). National Bureau of Economic Research.
- Rodrik, D. (1995). Getting interventions right: How South Korea and Taiwan grew rich. *Economic Policy*, 10(20), 53–107.
- Somel, C. (2016). Bir kamu politikası olarak post-neoliberalizm. *Mülkiye Dergisi*, 40(3), 209–236.
- Soyak, A. (2003). Türkiye'de iktisadi planlama: DPT'ye ihtiyaç var mı? *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(2), 167–182.
- Sönmez, M. (1992). *100 soruda 1980'lerden 1990'lara dışa açılan Türkiye kapitalizmi*. Gerçek.
- Şahin, A. (1989). 21. yüzyıla girerken Türkiye'nin turizm sektörüne uyguladığı teşvik politikalarının genel bir değerlendirilmesi. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 47(1–4), 307–322.
- Takım, A. (2011). Türkiye'de 1960–1980 yılları arasında uygulanan kalkınma planlarında maliye politikaları. *Maliye Dergisi*, 160(1), 154–176.
- Tansel, C. B. (Ed.). (2017). *States of discipline: Authoritarian neoliberalism and the contested reproduction of capitalist order*. Bloomsbury Publishing.
- Thatcher, M. (1987). Interview for *Woman's Own*. Margaret Thatcher Foundation. <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>.
- Tuna, A. B. (2023, August 23). Cumhuriyet'in 100 yıllık fotoğraf albümü. *İST Dergi*. <https://www.istdergi.com/dosya/cumhuriyetin-100-yillik-fotograf-albumu>
- Waterbury, J. (1999). The long gestation and brief triumph of import-substituting industrialization. *World Development*, 27(2), 323–341.
- Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi. (1989, September 1). *TBMM 18. Dönem 3. Yasama yılı açılış konuşması: Turgut Özal*. TBMM.
- Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi. (1990, September 1). *TBMM 18. Dönem 4. Yasama yılı açılış konuşması: Turgut Özal*. TBMM.
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye* (Vol. 2). Gözlem Yayınları.

Extended Summary

The Intellectual Genealogy of Özalism and Neoliberalism: Reconstructing Turkey's Political Economy Amid Crisis, Ideology, and Articulation with Global Capitalism

This article examines the intellectual foundations and institutional architecture of neoliberalism in Turkey, with particular emphasis on the transformative era of Turgut Özal. It argues that Turkey's neoliberal reorientation cannot be understood as a technocratic sequence of stabilization measures or structural adjustments; rather, it constituted a paradigmatic rupture that reconfigured the epistemic coordinates of political economy, the modalities of state–society relations, and the developmental horizons of the country. The 1980s marked not only a reorganization of institutional arrangements but also a profound re-articulation of the theoretical codes through which economic governance, legitimacy, and social order were conceived. From monetarism and supply-side economics to rational expectations theory, public choice theory, and Austrian liberalism, the intellectual edifice of neoliberal thought was woven into Turkey's policy architecture, producing a localized formation—Özalism—that simultaneously resonated with global hegemonic currents and refracted them through the crises of the Turkish political economy.

The study situates Turkey's neoliberal turn within the broader restructuring of global capitalism in the late twentieth century. The worldwide crisis of the 1970s—characterized by oil shocks, stagflation, declining profitability, and the exhaustion of the Keynesian welfare consensus—created fertile terrain for neoliberal doctrines to assume ideological dominance. In the Anglo-American world, this crystallized as Thatcherism and Reaganomics, which advanced deregulation, privatization, fiscal retrenchment, monetarist discipline, and the systematic weakening of labor. In Turkey, these global discourses were refracted through domestic contingencies—most notably the January 24, 1980 stabilization decisions and the authoritarian restructuring that followed the September 12 military coup. Under Özal's leadership, this agenda was consolidated into a politically insulated and ideologically legitimized project, generating a hybrid variant of the global New Right.

The intellectual genealogy of Turkey's neoliberal transformation reveals a convergence of multiple strands of neoliberal thought. Hayek's defense of "spontaneous order" and categorical rejection of state planning supplied the philosophical basis for curtailing public authority. Friedman's monetarism reconceptualized inflation as a purely monetary phenomenon, elevating monetary discipline as the centerpiece of macroeconomic governance. Lucas's rational expectations and Sargent–Wallace's policy-ineffectiveness proposition delegitimized discretionary intervention by positing markets as inherently self-correcting. Buchanan's public choice theory reframed democratic politics as a theater of rent-seeking and bureaucratic opportunism, legitimizing constitutional strictures on the state. Laffer's supply-side economics sanctified tax reductions as incentives for investment and entrepreneurial dynamism while obscuring their regressive distributive effects. These strands—despite their internal tensions—converged in their shared hostility toward developmental statism and their elevation of market rationality as the natural grammar of social order.

In Turkey, these doctrines were operationalized through a series of institutional and policy reforms that reshaped the architecture of accumulation. The retrenchment of social expenditures, the liberalization of capital flows, the dismantling of subsidies, the expansion of indirect taxation, and the initiation of privatization formed the backbone of the neoliberal program. These measures did not signify the disappearance of the state; rather, they marked its reconstitution as the guarantor of capital accumulation and global integration. While withdrawing from welfare and redistribution, the state simultaneously expanded its regulatory and disciplinary capacities, particularly over labor. Hence, Özalism exemplifies the paradox of neoliberal governance: the state is both rolled back and reasserted, not as a neutral arbiter but as an active agent enforcing the imperatives of market rule.

The legitimization of this transformation relied on discourses of freedom, efficiency, and rationality. Yet the empirical outcomes sharply diverged from these normative claims. Instead of broadened freedoms, the erosion of collective labor rights curtailed social protections. Instead of enhanced efficiency, industrial restructuring hollowed out Turkey's productive base and increased dependence on volatile financial inflows. Instead of universal rationality, the neoliberal state privileged specific capital fractions—most notably those organized around TÜSİAD—embedding new oligarchic structures within the economy. In this sense, Turkey's neoliberalism materialized as an ideologically charged class project that deepened inequalities and consolidated dependency.

The contribution of this study is twofold. First, it reconstructs the intellectual genealogy of Turkey's neoliberal turn, demonstrating how global doctrines were selectively appropriated, domesticated, and transformed within the Turkish context. This reveals that ideas operated not as mere reflections of material conditions but as constitutive forces shaping institutional trajectories and political strategies. Second, the article situates Turkey's neoliberal experience comparatively, showing that Özalism was not a passive imitation of Western models but a localized articulation of the global New Right conditioned by domestic crises of inflation, fiscal imbalance, political fragmentation, and authoritarian restructuring. Ultimately, the article contends that Turkey's neoliberal shift must be understood as a historically specific

class project that redefined developmental horizons, transformed the state into an instrument of market rule, and institutionalized neoliberal rationality as the common sense of economic governance.

1995-2023 Arasında Türkiye'nin Bölgesel Dış Ticaret Yoğunluğunun Benimsenen Ticaret Politikaları Kapsamında Değerlendirilmesi¹

İsmail ALTAY²

Özgül BİLİCİ³

1995-2023 Arasında Türkiye'nin Bölgesel Dış Ticaret Yoğunluğunun Benimsenen Ticaret Politikaları Kapsamında Değerlendirilmesi	Evaluation of Türkiye's Regional Foreign Trade Intensity Between 1995 and 2023 within the Scope of Adopted Trade Policies
Öz Bu çalışma, Türkiye'nin 1995-2023 döneminde on farklı bölgesel ülke grubuyla gerçekleştirdiği mal ticaretini, Brown (1949) ve Kojima (1964) tarafından geliştirilen Ticaret Yoğunluğu İndeksi ile analiz etmektedir. Ülkeler coğrafi konum ve anlaşmalara göre gruplandırılmıştır. İhracat ve ithalat yoğunluğu benimsenen dış ticaret politikaları kapsamında söz konusu dönem için incelenmiştir. Bulgular, Asya ile artan ticaret hacmine rağmen yapısal bağların zayıf kaldığını, Afrika ile ise görece güçlü bağlar kurulduğunu göstermektedir. AB ile yüksek ticaret payına rağmen düşük yoğunluk değeri, entegrasyonun derinliği açısından dikkat çekicidir.	Abstract This study analyses Türkiye's goods trade with ten different regional country groups between 1995-2023 using the Trade Intensity Index developed by Brown (1949) and Kojima (1964). Countries are grouped according to their geographical location and trade agreements. Export and import intensity is examined for the period in question within the scope of the adopted foreign trade policies. The findings indicate that despite increasing trade volume with Asia, structural ties remain weak, while relatively strong ties have been established with Africa. Despite a high trade share with the EU, the low intensity index is noteworthy in terms of the depth of integration.
Anahtar Kelimeler: Dış ticaret politikası, Ticaret yoğunluğu, Bölgesel ticaret	Keywords: Foreign trade policy, Trade intensity, Regional trade
JEL Kodları: F10, F13, F19	JEL Codes: F10, F13, F19

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma, bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın tamamı iki yazarında eşit oranda katkısıyla oluşturulmuştur.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Bu çalışma, Mayıs 2025'te düzenlenen 3. Bursa Uluslararası Ticaret ve Lojistik Sempozyumu'nda sunulan "Türkiye'nin Bölgesel Ticaret Yoğunluğu ve Dış Ticaret Politikalarının Etkinliği: 1995-2023 Dönemine Yönelik Bir Değerlendirme" başlıklı özetin revize ve düzenlenmiş halidir. Tam metin, kongre bildirimlerinde yer almamıştır.

² Arş. Gör. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler, ismail.altay@erdogan.edu.tr

³ Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat, ozgul.bilici@erdogan.edu.tr

e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Türkiye'nin ticaret politikası Cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar, ithal ikameci ekonomi politikası çerçevesinde şekillenmiştir. Bu dönemde yerli üretim gümrük duvarları ile uluslararası rekabetten korunmaya çalışılmıştır. Ancak ihracat ile döviz girişlerinin sınırlılığı ve enerji ithalatına olan bağımlılık döviz krizlerine neden olmuştur (Yazgan & Şengül, 2023, s. 1). 1980 yılından sonra dış ticaretin serbestleştirilmesi, mamul mal ihracatının artırılması ve sermayenin önündeki giriş engellerinin kaldırılması ile ihracata dayalı bir büyüme stratejisi izlenmiştir (Pamuk, 2023, s. 238). Fakat bu dönemde de sürekli cari açık artmış ve Türkiye çeşitli krizler yaşamıştır. Bu süreçte Türkiye'nin ticaret politikası ekonomik faktörlerin yanında politik faktörlerden de etkilenmiştir. Soğuk savaş döneminde Türkiye Batı blokunda yer almış ve bu ülkeler ile ticaret ilişkilerini artırmıştır. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra ise uluslararası düzende Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hegemonyasında tek kutuplu bir dünya düzeni oluşmuştur. Ancak 2008 finansal krizi ile Batı demokrasilerindeki sorunlar artmış ve Çin yükselişe geçmiş, BRICS ülkeleri güçlerini arttırmıştır. Böylece dünya çok düzenli ve parçalı bir uluslararası sistemin ortaya çıkışına şahit olmaktadır (Kutlay & Öniş, 2020, ss. 42-43). Bu dönemde Türkiye de Batı ile ilişkilerinde zaman zaman gerginlik yaşamış ve yükselen güçler ile ilişkilerini güçlendirmiştir.

Bu doğrultuda, 1980'li yıllardan itibaren farklılaşan ekonomik model Türk dış politikasının iktisadi tabanını üretmiştir. 1990'lı yıllarda hâkim paradigma güvenlik eksenli olsa da ekonomide önemli bir yer tutmuştur. Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile bağımsızlığını kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri ile Türkiye hem yatırım hem de ticaret açısından ekonomik ilişkilerini arttırmıştır. Ayrıca Rusya ile siyasi anlamda gerginlik yaşamasına rağmen ticari ilişkilerini sürdürmüştür. 2000'li yıllardan itibaren ise "yumuşak güç" kavramı çerçevesinde dış politikada ticaret ve ekonomik ilişkiler ön plana çıkmıştır. Türk dış politikasında karşılıklı ekonomik bağımlılığı öne çıkaran bu politika Ortadoğu ile ilişkilerde de kendini göstermiştir. 2002'de bu bölgeye yapılan ihracat 3,4 milyar dolar iken 2012'de 42,4 milyar dolara çıkmıştır. 2011 yılından sonra "sert güç" kavramı bağlamında güvenlik eksenli politikalar ön plana çıkmıştır. Bu süreçte Türkiye değişen uluslararası düzende Batı ile ilişkilerinde gerginlikler yaşamış ve Batı-dışı aktör olan BRICS ülkelerinden özellikle Rusya ve Çin'le yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır (Pabuççular, 2023, s. 300-348). Türkiye, 2012 yılında Şanghay İş Birliği Örgütü'nde "diyalog ortaklığı" statüsüne kabul edilirken, 2017 yılında Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği'nde (ASEAN) "sektörel diyalog ortağı" statüsü elde etmiştir (Kutlay, 2024, s. 7). 2019 yılında ise kalkınma planı çerçevesinde *Uzak Ülkeler Stratejisi* geliştirilmiştir. Bu kapsamda, dünya ekonomisinden %64 pay alan ve uzaklığı ortalama 8500 kilometre olan 18 ülke ile ticaretin artırılması hedeflenmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, "Uzak Ülkeler Stratejisi"). Ayrıca Türkiye Afrika ve Latin Amerika Ülkeleri ile hem dış politika açısından hem de ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla çeşitli politikalar uygulamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Afrika İlişkileri"; T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Latin Amerika ve Karayiplere Yönelik Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri").

Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin farklı pazarlardaki dış ticaret yoğunluğunu analiz ederek ülkenin farklı ülke gruplarıyla ticaret ilişkilerinin gücünü ortaya koymaktır. Bu kapsamda, ihracat ve ithalat yoğunluğu indeksleri hesaplanmakta ve indekslerde zaman içinde gözlemlenen değişimlerin, benimsenen dış ticaret politikalarındaki yönelim ve dönüşümlerle paralellik gösterip göstermediği incelenmektedir. Böylece analiz, Türkiye'nin dış ticaret politikalarının pazar çeşitlendirmesi üzerindeki yansımalarını değerlendirmeye imkân

tanımaktadır. Çalışmada, Türkiye'nin 1995-2023 döneminde on farklı bölgesel ülke grubuyla gerçekleştirdiği mal ticareti, Brown (1949) ve Kojima (1964) tarafından geliştirilen Ticaret Yoğunluğu İndeksi aracılığıyla analiz edilmektedir. Çalışmada coğrafi konum ve anlaşmalara göre sınıflandırılan ülke grupları bazında ihracat ve ithalat yoğunluğu indeksleri hesaplanmıştır. Bununla birlikte bu süreçte dış politikada yaşanan dönüşümler ve Türkiye'nin farklı bölgeler ile kurduğu ilişkilerin dış ticareti üzerindeki etkisi de değerlendirilmiştir. On ülke grubu üzerinde yapılan analizler, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin ticaretteki hâkimiyeti azalmış olsa da dengeleyici rolünün devam ettiğini göstermektedir. Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ve Afrika Birliği ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin güçlü olduğu tespit edilmiş, ancak ilişkideki asimetrikler, uygulanan politikaların başarılı olduğunu göstermekle birlikte, sürdürülebilir hale getirilmesi için kurumsal eksikliklerin giderilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Asya ülkeleri ile olan ticaret ilişkisinde özellikle ithalatta güçlü ilişkiler tespit edilmesi bu ülkelere bir bağımlılık durumunun varlığını ortaya koymaktadır.

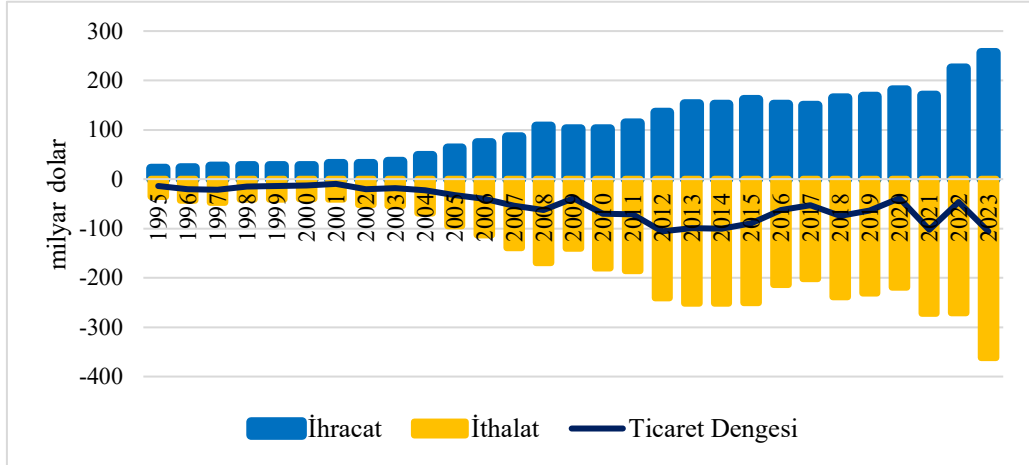
Bu çalışma, ortak çeşitliliği, politika değerlendirmesi ve veri güncelliği açısından mevcut literatüre katkı sunmaktadır. İlk olarak, on ülke grubunda sınıflandırılmış 217 ticaret ortağını dikkate alarak, sınırlı sayıda ticaret ortağına odaklanan önceki çalışmalara kıyasla daha kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. İkinci olarak, çeşitli ülke gruplarına yönelik stratejik açılımların (*Uzak Ülke, Latin Amerika ve Afrika açılımı* gibi) ticaret politikalarına yansıyor yansımadığını değerlendirmektedir. Ayrıca bu politika değişikliklerinin ihracat ve ithalat yoğunluğundaki değişimlerle ne ölçüde ölçüldüğünü analiz etmektedir. Son olarak mevcut literatüre kıyasla son dönem gelişmelerini dikkate aldığı için veri güncelliği konusundaki eksikliklerin giderilmesine katkı sağlamaktadır.

Çalışmanın devam eden bölümlerinde ilk olarak Türkiye'nin ticaret ve dış politikası değerlendirilmiştir. Sonraki bölümde ise ticaret yoğunluğu indeksinin tanımı ve hesaplanması hakkında bilgi verilmiş, devam eden kısımda ise elde edilen bulgular ışığında Türkiye'nin farklı pazarlardaki ticaret gücü değerlendirilmiştir. Son olarak ise sonuç kısmında genel değerlendirme yapılmıştır.

2. Türkiye'nin Son Dönem Dış Ticaret Politikası ve Bölgesel Yönelimler

Tarihsel olarak Türkiye'nin dış ticaretine bakıldığında 1923-1980 yılları arasında ithal ikameci ekonomi politikaları çerçevesinde gümrük duvarları ile yerli üretim uluslararası rekabetten korunmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Türkiye'nin dünyadaki toplam ticaret payı hem düşük kalmış hem de ihracat yolu ile döviz girişinin sınırlı olması ve enerji ithalatına bağımlılık nedeniyle döviz krizleri yaşanmıştır (Yazgan & Şengül, 2023, s. 1). Günümüze kadar olan süreçte sadece 1930-1946 yılları arasında (1938 yılı hariç) cari fazla verilmiştir. Fakat 1947 yılında günümüze kadar Türkiye sürekli cari açık vermiştir. 1980 yılından itibaren ise dış ticaret açısından daha fazla serbestliğin olduğu bir yapıya geçiş yapılmıştır.

Şekil 1: Türkiye'nin Yıllara Göre Dış Ticareti (1995-2023)

Kaynak: United Nations (UN) COMTRADE Veritabanı, <https://comtradeplus.un.org>

1980 sonrası neoliberal politikaların uygulanması, 1970'li yılların sonlarında ortaya çıkan ağır ekonomik bunalımın ardından, 24 Ocak 1980'de Uluslararası Para Fonu desteğiyle uygulanan istikrar paketiyle başlamıştır. Bu politikalar dış ticaretin serbestleşmesi, mamul malların ihracatının arttırılması, sermayenin önündeki engellerin kaldırılması ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi gibi temalara vurgu yapmıştır. 1995 yılında imzalanan Gümrük Birliği (GB) anlaşması da mamul mal ihracatını desteklemiştir (Pamuk, 2023, s. 238). Türkiye'nin dış ticaret politikalarının değerlendirildiği bu çalışmanın analiz dönemi olan 1995-2023 dönemine ait dış ticaret verileri Şekil 1'de sunulmuştur. Şekil 1, 1995-2023 döneminde hem ihracatın hem de ithalatın artış gösterdiğini ve dış ticaret hacminin genişlediğini ortaya koymaktadır. Ancak ithalatın ihracata kıyasla daha hızlı artması, Türkiye'nin sürekli dış ticaret açığı vermesine neden olmuştur. 2001 krizinde ve 2008 krizini takiben cari açığa görece bir azalma yaşansa da, açık devamlılık göstermiştir. Söz konusu 29 yıldaki bu süreç sadece ekonomik faktörlerden etkilenmemiş bunun yanında politik faktörlerden de etkilenmiştir. Uluslararası sistemde yaşanan siyasal olaylar Türkiye'nin pozisyonunu belirlemiş, bu durum da ticaret politikasına yansımıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı ve Doğu blokunun bulunduğu iki kutuplu bir dünya düzeni, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra ABD'nin hegemon olduğu tek kutuplu bir uluslararası düzene dönüşmüştür. Bu uluslararası liberal düzende liberal demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin ülkelerin kalkınması için gerekli koşullar olduğu ileri sürülmüştür. Ancak 2008 finansal krizi, Çin'in yükselişi ve Batı demokrasilerinin yaşadığı sorunlar nedeniyle hegemonik güç geçişinin yaşanacağına dair tartışmalar ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda çok düzenli ve parçalı bir uluslararası sistemin ortaya çıktığı vurgulanmaktadır (Kutlay & Öniş, 2020, ss. 42-43).

Uluslararası sistemde yaşanan bu dönüşümler Türkiye'yi de etkilemiştir. Soğuk Savaş döneminde Türkiye Batı blokuna dahil olmuş ve bu bloktaki ülkeler ile yoğun ticaret ilişkisi içine girmiştir. 2008 krizi sonrasında ise Batı ile bozulan ilişkiler neticesinde farklı ülke grupları ile iş birliğine yönelmiştir. Son dönemde ise, küresel güç kaymaları sonucunda, ABD-AB eksenli, Çin-

Rusya Ekseni ve Küresel Güney olmak üzere üçlü bir yapının ortaya çıktığı söylenebilir. Türkiye de orta ölçekli bir güç olarak bu dönüşümlerin ortasında yer almaktadır (Kutlay, 2024, s. 6).

Türkiye'nin 1980 sonrası ihracat ve ithalatının gerçekleştiği coğrafi alanlar da farklılaşmaya başlamıştır. Dış açılma ve entegrasyonun artması ile ihracat ve ithalat yapılan ülke sayısı artış göstermiştir. 1962 yılında 41 ülkeye ihracat yapılırken (Yazgan ve Şengül, 2023, ss. 369-370), 2023 yılına gelindiğinde Türkiye'nin ihracat ortağı sayısı, özerk ve denizasırlı bölgeler ile özel gümrük alanları ile birlikte 240'a ulaşmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2024). Bu bağlamda en büyük ihracat ortağı AB ülkeleri olmuş onu ise MENA ülkeleri takip etmiştir. Türkiye'nin 2023 yılında en fazla ihracat yaptığı ülkeler sırayla Almanya, ABD, Irak, Birleşik Krallık ve İtalya olmuştur. İthalatta ise Asya ülkeleri AB'nin payını yakalamış durumdadır. 2023 yılında ithalatta ilk beşte Rusya, Çin, Almanya, İsviçre ve ABD yer almaktadır.

Dış ticaret politikasında yaşanan değişimler yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik faktörlerden de etkilenmiştir. Hatta bazı dönemlerde bu iki unsur karşılıklı etkileşim içinde dış ticaret politikalarının yönünü belirlemiştir. Bu çerçevede, 1980'li yıllardan itibaren benimsenen yeni iktisadi model, Türk dış politikasına iktisadi bir zemin kazandırmıştır. 1990'lı yıllarda dış politikada güvenlik eksenli bir yaklaşım baskın olsa da, ekonomik ilişkiler dış politikanın önemli bir boyutunu oluşturmaya devam etmiştir. Sovyet blokunun yıkılmasının ardından bağımsızlığını kazanan ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine girmesi, bu ülkelerin Türkiye açısından ekonomik önemini arttırmıştır. Bu ülkeler, Türk malları ve inşaat sektörü için bir pazar durumuna gelmiştir. 1990'lı yılların sonunda 2500'e yakın firma Orta Asya'ya yatırım yapmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin çevresi ile olan ticareti artış göstermiştir. Türkiye, Rusya ile siyasal alanda yaşanan sorunlara rağmen ikili ticaret hacmini arttırmayı başarmıştır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü çerçevesinde ekonomik iş birliğini geliştirmeye çalışmıştır. Ancak Türk dış politikasında ticari bağlantıların siyasi iş birliğine dönüşmesi açısından GB önemli bir yer tutmaktadır (Papuççular, 2023, s. 300).

Bu çalışmanın analiz döneminin başı (1995 yılı) Türkiye'nin dış ticareti açısından iki önemli olayı bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan ilki Türkiye'nin de taraf olduğu Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın kurum kimliği kazanarak Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) dönüşmesidir. Kurucu üyesi olduğu DTÖ'de Türkiye "gelişmekte olan ülkeler" grubunda konumlandırılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Dünya Ticaret Örgütü"). DTÖ Anlaşması çerçevesinde diğer üyeler ile benzer biçimde gümrük tarifeleri, tarım, tekstil, anti-damping, karşı önlemler ve sübvansiyonlar, fikrî mülkiyet hakları, hizmet ticareti ve ticarete teknik engeller gibi alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülkeler grubu için tarife düzeylerinin ortalamalarının %15,3'ten %12,3'e düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Türkiye tarım ürünlerinde bağlanmış tarife uygulanan mal kalemlerinin payını %46'ya çıkarırken, gümrük tarifelerini ise 10 yıl içinde %24 oranında indireceğini taahhüt etmiştir. Yine 10 yıllık süreçte ihracat sübvansiyonu harcamalarını %24, sübvansiyon miktarını ise %14 düşürmeyi taahhüt etmiştir. Tarımsal üretim desteklerinde ise indirim taahhüdünde bulunmamıştır (Akman, 2023, s. 338).

1995 yılında yaşanan bir diğer önemli gelişme, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde kritik bir dönüm noktası olan GB Anlaşması'nın imzalanmasıdır. Anlaşma 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten itibaren Türkiye, AB menşeli sanayi ürünlerinin ithalatında gümrük vergilerini kaldırmış ve AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi oranlarını kabul etmiştir. GB Türkiye'nin dış ticaretini şekillendirmenin yanı sıra dış ticaret politikasını da önemli ölçüde etkilemiştir. 1995 yılında çıkarılan ve 2005 yılında güncellenen "teknik düzenlemeler ve dış

ticarete standardizasyon rejimi”, dış ticaret politikası açısından genişletici bir adımdır (Akman, 2023, ss. 338-340).

Her ne kadar anlaşma, Türkiye ile AB arasındaki mamul mallar ticaretinde gümrük tarifelerinin kaldırılmasını ve Türkiye'nin üçüncü ülkelere uyguladığı tarifeleri AB'nin seviyesine çekmesini öngörmüş olsa da, anlaşma öncesinde Türkiye'nin tarifelerinin zaten düşük olması ve 1990'larda ekonominin kırılgan yapısı nedeniyle büyük bir dönüşüm yaratmamıştır. Bununla birlikte, 2001 krizi sonrasında Türk lirasının değer kaybetmesiyle Türkiye'nin AB'ye ihracatı artış göstermiş; otomotiv sektöründe faaliyet gösteren şirketler, AB'ye ve diğer ülkelere ihracat amacıyla Türkiye'yi bir üretim üssü olarak kullanmaya başlamıştır. GB sonrasında ithalata uygulanan gümrük vergilerinin düşürülmesi, AB'den yapılan ithalatın artmasına neden olmuş; ihracat ise ithalata kıyasla daha sınırlı artış göstererek dış ticaret açığını büyütüştür. Ancak 2001 krizi sonrası uygulanan politikalar ile birlikte, 2000-2008 döneminde özel sektör hem iç hem de dış piyasalarda daha rekabetçi olmak amacıyla dönüşüm sürecine girmiş; aynı dönemde AB üyelik müzakerelerinin başlaması da olumlu bir atmosfer yaratarak ihracatın artmasına ve dış ticaret açığının kısmen azalmasına katkı sağlamıştır. Öte yandan, tekstil gibi emek yoğun sektörlerde ihracat başta artış gösterse de, AB'nin Çin'e uyguladığı kısıtlamaların kaldırılmasıyla birlikte Türkiye'nin ihracatı azalmaya başlamıştır (Pamuk, 2023, s. 254; Akman, 2023, s. 342).

GB'nin bir diğer önemli etkisi, AB'nin tercihli ticaret anlaşmaları imzaladığı ülkeler ile Türkiye'nin de ticaret anlaşması imzalamasıdır. Serbest ticaret anlaşması (STA) şeklinde uygulanan bu anlaşmalar gümrük vergisi gibi engelleri ortadan kaldırmıştır. Türk ihracatçılarına AB dışındaki pazarlara ulaşma olanağı sağlayan bu anlaşmalar, o dönemde henüz AB üyesi olmayan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri ile bazı Akdeniz ülkelerini kapsamaktaydı (Akman, 2023, s. 340). Günümüzde ise, Türkiye'nin 23 ülke⁴ ile imzalamış olduğu serbest ticaret anlaşmaları yürürlükte. Bunun yanında, Lübnan, Sudan, Katar ve Ukrayna STA'ları iç onay süreçlerinin tamamlanmasını müteakip yürürlüğe girecektir (T.C. Ticaret Bakanlığı, “Yürürlükte Bulunan STA'lar”).

Her ne kadar Türkiye'nin ticaret politikalarını belirlemede AB üyelik süreci belirleyici bir aktör olmuşsa da, 2000'li yıllardan itibaren ön plana çıkan “yumuşak güç” kavramı, hem ekonomik ilişkilerde hem de dış ticaret stratejilerinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu dönemde benimsenen Türk dış politikaları Türkiye'yi bir “ticaret devleti”⁵ne dönüştürmüştür (Altay, 2024b; Kirişçi & Kaptanoğlu, 2011; Kirişçi, 2009). Her ne kadar ticaret devletine dönüşüm süreci Özal dönemiyle başlamış olsa da, 1990'lı yıllarda devletin güvenlik ve askeri öncelikli politikaları bu süreci kesintiye uğratmıştır. 2000'li yıllarda ise ticaret devleti niteliği yeniden ön plana çıkmıştır. Ancak Türkiye'nin bu dönüşümü yalnızca iç dinamiklerle ilgili değildir. Bu süreç, hem 2008 küresel krize kadar dünyada yaşanan ekonomik genişlemeyle birlikte doğrudan yatırımların ve ticaret hacminin artması hem de bu dönemde orta büyüklükteki devletlerin uluslararası alanda daha fazla hareket alanı bulması gibi dış dinamiklerle de yakından ilişkilidir (Kirişçi, 2009). Türk dış politikasında karşılıklı ekonomik bağımlılığa yapılan bu vurguyu Ortadoğu örneğinde görmek mümkündür. 2002'de bu bölgeye yapılan ihracat 3,4 milyar dolar iken

⁴ Bu STA'lar, EFTA (İzlanda, Lihtenştayn, Norveç ve İsviçre), İsrail, Makedonya, Bosna ve Hersek, Filistin, Tunus, Fas, Mısır, Arnavutluk, Gürcistan, Karadağ, Sırbistan, Şili, Morityus, Güney Kore, Malezya, Moldova, Faroe Adaları, Singapur, Kosova, Venezuela, Birleşik Krallık ve Birleşik Arap Emirliği ile imzalanmıştır.

⁵ Rosecrance (1986) “ticaret devleti”ni, klasik askeri ve toprak-temelli güçten ziyade, ekonomik bağlantıların, uluslararası ticaretin, üretim ve pazara erişimin devlet stratejisinin merkezine yerleştiği bir devlet türü olarak ifade etmiştir.

2012’de 42,4 milyar dolara çıkmıştır (Pabuççular, 2023, ss. 347-348). Kutlay (2012), bu dönemde ekonominin dış politikada bir araç olarak kullanılabilmesi için sınırlılıkların tespit edilmesinin sürdürülebilirlik açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, ekonominin dış politikada bir araç olarak kullanılabilmesi için “proaktif devlet”⁶ yapısına evrilmesinin gerekliliğini tartışmıştır. Bu doğrultuda, ekonominin dış politikada pratik bir araç olarak kullanılmasının önündeki üç temel kısıtı ele almıştır. Bunlardan ilki, Türkiye’nin kapsamlı bir sanayi stratejisinin bulunmamasıdır. Bu durum, Ortadoğu gibi coğrafyalarda Türk firmalarının yatırım ve ticaretinin kalıcılığı üzerinde risk oluşturmaktadır. İkinci kısıt, dış ticaretin -özellikle Rusya ve Çin ile- asimetrik olmasıdır. Türkiye, bu ülkelerle yaptığı ticarete açık vermektedir. Bu durum, yükselen güçlere olan bağımlılığı artırmakta ve risk unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Üçüncü kısıt ise toplumsal kutuplaşma ve sinerji eksikliğidir. Bu faktörler, ekonominin dış politikada bir araç olarak kullanılmasının önündeki engellerdir.

2000’li yıllarda Türk dış politikasında ön plana çıkan “yumuşak güç” kavramı, 2011 yılından sonra yerini “sert güç” kavramına bırakmıştır. Özellikle “stratejik otonomi” ön plana çıkmıştır. Türkiye değişen dünya düzeninde Batı ile krizler yaşamış ve sonrasında BRICS (daha çok Rusya ve Çin ile) yakınlaşmıştır. Türkiye’nin halen yatırım ve ticaret alanındaki en önemli ortakları Batı ülkeleri olsa da, Batı-dışı ülkeler ile ilişkilerini geliştirmek için önemli adımlar atmıştır (Pabuççular, 2023, ss. 347-348). 2012 yılında Şanghay İşbirliği Örgütü’nde Türkiye “diyalog ortaklığı” statüsüne kabul edilmiştir. 2017 yılında ise ASEAN’da “sektörel diyalog ortağı statüsü” kazanmıştır. Ayrıca 2015 yılından itibaren Asya Yatırım Bankası’ndan en çok kredi kullanan ikinci ülke konumundadır (Kutlay, 2024, s. 7). 2019 yılında ise 11. Kalkınma Planı çerçevesinde *Uzak Ülkeler Stratejisi* geliştirilmiştir⁷. Bu stratejiyle, dünya ekonomisinden yaklaşık %64 pay alan ve Türkiye’ye ortalama 8500 km uzaklıkta bulunan 18 ülke ile ticaretin arttırılması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, söz konusu ülkelere yapılan ihracatın, bu ülkelerin toplam ithalatı içindeki payının %1’e ulaşması, böylece ihracat hacminin yaklaşık dört kat artarak 80 milyar doları aşması planlanmaktadır. Bu çerçevede 328 eylem planı takvimlendirilmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, “Uzak Ülkeler Stratejisi”).

Türkiye’nin 2000’li yıllarda benimsediği politikalar MENA ülkeleriyle olan ilişkilerin belirgin biçimde güçlenmesini sağlamıştır. 2002 yılından itibaren bu ülkelerle mal ihracatı ve ithalatı hızlı bir artış sergilemiştir. 2009 yılında küresel finansal krizin etkisi ile hem ihracat hem de ithalat hacminde azalış yaşanmıştır. Ancak MENA ülkelerine yönelik ihracattaki azalma AB ülkeleriyle olan ihracattaki düşüşe kıyasla daha sınırlı kalmıştır. 2012 sonrasındaki bazı dönemlerde hem ihracat hem de ithalatta azalmalar yaşanmış, ancak ihracatın ithalata kıyasla daha hızlı bir artış eğilimi göstermesi sayesinde Türkiye bu ülkelerle ticaretinde sürekli dış ticaret fazlası elde etmiştir⁸. Metin ve İspirlioğlu (2017) MENA ile artan ticaret ilişkilerini tarihsel ortaklıklar, coğrafi yakınlık ve benzer inanç sistemine sahip olma gibi nedenlerle siyasi iktidarın bu bölgeye atfettiği stratejik önem ile açıklamıştır. Aydoğuş (2011) ise özellikle ihracattaki hızlı artışlarda Irak’ın savaş sonrası yeniden inşa sürecinin etkili olduğunu öne sürmüştür. Çalışma, ülkenin savaş

⁶ “Proaktif devlet” kavramı, devletin ekonomideki rolünü, ekonomik dönüşüm süreçlerini ve dış politikayı birbirinden bağımsız alanlar olarak değil, karşılıklı etkileşim içinde ele alan bir devlet yaklaşımı olarak ifade eder (Kutlay, 2012).

⁷ Bu stratejide yar alan ülkeler Çin, Hindistan, ABD, Japonya, Güney Kore, Brezilya, Kanada, Avustralya ve ASEAN ülkeleridir.

⁸ Çalışmada kullanılan her bir ülke grubu ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat değerleri Ekler bölümünde EK1’de sunulmuştur. MENA ile ilgili gelişmeler bu grafikten izlenebilir.

sonrası Türkiye için önemli bir pazar haline geldiğini ve Türk firmalarının bölgede yürüttüğü projelerdeki artışın bu gelişimi desteklediğini ortaya koymuştur.

Benzer şekilde, Türkiye'nin tarihsel bağlar, kültürel yakınlık ve ortak geçmiş üzerinden ilişki kurduğu bir diğer bölge ise eski Sovyet coğrafyasında yer alan ülkelerdir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri ile dış politika yeniden şekillenmiştir. Özellikle ortak dil, tarih ve kültürel bağların bulunduğu ülkeler ile iş birlikleri geliştirilmiştir. Bu çerçevede 1992 yılından itibaren düzenlenen "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri" 2009 tarihinde imzalanan "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyinin Kurulmasına Dair Nahçıvan Antlaşması" ile kurumsal yapıya dönüştürülmüş, 2010 yılında konsey kurulmuş ve sekreteryası İstanbul'da faaliyete başlamıştır. 2021 yılında ise Türk Devletleri Teşkilatı adını almıştır. Türkiye'nin teşkilat üyeleri ile mal ticaret hacmi 2023 yılı itibarıyla 15 milyar dolar civarındadır (UN COMTRADE). Bölgede 2019 yılı itibarıyla 4 binin üzerinde Türk firması faaliyet göstermektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler").

Türkiye'nin son yıllarda benimsediği "Afrika Ortaklık Politikası" ve "Latin Amerika Eylem Planı" gibi girişimler, ticaret pazarlarını çeşitlendirmek ve jeopolitik özerklik sağlamak için benimsenen bilinçli strateji için adılmış adımlardır (Özkan & Orakçı, 2023; Önsoy, 2017; Sherstyukov, 2024). Örneğin, Siyakiya (2019) Afrika Ortaklık Politikası kapsamında atılan kurumsal iş birliği adımlarının, bu bölge ile ticareti %45 oranında artırdığını tespit etmiştir. Bu doğrultuda Afrika ülkeleri Türkiye'nin son dönemde ilişkilerini yoğunlaştırdığı önemli bölgelerden biri haline gelmiştir. 2002 yılında yalnızca 12 olan büyükelçilik sayısı 2022 yılı itibarıyla 44'e ulaşmıştır. Türk firmaları bölgede 1800'den fazla altyapı projesi üstlenmiş ve Türk müteahhitlik firmalarının üstlendiği proje hacmi ise 77,8 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin Afrika ile ticaret hacmi 2003'te 5,4 milyar dolar iken, 2021 sonunda 34,5 milyar dolara çıkmıştır. Öte yandan Türk Hava Yolları'nın 39 Afrika ülkesine uçuş gerçekleştirmesi sayesinde bu ülkelerle kurulan ekonomik ve diplomatik bağlantının lojistik altyapısı güçlenmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Afrika'daki askeri ve güvenlik varlığı da artmış; örneğin Somali'de bir askeri üs kurulmuştur (Kutlay, 2024:10; T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Afrika İlişkileri"). Emeç vd. (2021) bu çok boyutlu yaklaşımı destekler nitelikte, 2004-2020 döneminde diplomatik temsilciliklerin artırılması, iş konseylerinin açılması ve uçuş sayılarının yükselmesi gibi adımların, Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki dış ticareti olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

Türkiye'nin son dönemde farklı bölgelere yönelttiği çok yönlü dış politika stratejisinin bir ayağı da Latin Amerika ve Karayipler'dir (Önsoy, 2017; Sherstyukov, 2024). Türkiye son 20 yılda bu ülkelerle ilişkilerini daha aktif hale getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda 1998 yılında uygulamaya konan "Latin Amerika ve Karayipler Eylem Planı" 2006 yılında güncellenmiştir. Böylece 18 ülke ile imzalanan ekonomik ve ticari iş birliği anlaşmaları bağlamında karma ekonomik komisyon için ihtiyaç duyulan hukuki zemin inşa edilmiştir⁹. Şili ile imzalanan STA 2011 yılında yürürlüğe girmiştir. Ayrıca Ekvator, Kolombiya, Meksika ve Peru'nun yanı sıra, Güney Ortak Pazarı (MERCOSUR) ve Karayip Topluluğu (CARICOM) gibi bölgesel örgütler ile de STA imzalanması hedeflenmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye'nin Latin Amerika ve Karayiplere Yönelik Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri"). Örneğin Latin Amerika ülkelerinin bir bölümünü oluşturan Güney Amerika ülkeleri ile analiz döneminde (1995-2023) Türkiye'nin

⁹ Bu ülkeler Arjantin, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, Guatemala, Guyana, Honduras, Jamaika, Kolombiya, Küba, Meksika, Nikaragua, Paraguay, Peru, Şili, Uruguay, Venezuela'dır.

ticaret hacmi yaklaşık 15 kat artış göstermiştir. 1995'te 677 milyon dolar olan mal ticaret hacmi 2023'te 11 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır (UN COMTRADE; bkz. Şekil E1).

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi son yıllarda Türkiye'nin dış ticaret ve dış politika stratejileri, yalnızca belirli bölgelere odaklanan bir çizgi izlemekten ziyade, coğrafi ve ekonomik çeşitliliği esas alan çok yönlü bir yapıdadır. AB ile süregelen yapısal bağların yanı sıra, *Uzak Ülkeler*, MENA, Afrika, Latin Amerika ve eski Sovyet coğrafyasına yönelik girişimlerle bölgesel derinleşme adımları atılmış ve küresel ölçekte yeni pazarlara açılma hedeflenmiştir. Bu çok boyutlu açılımlar, dış politika araçlarını ekonomik etkileşimle entegre ederek jeopolitik esneklik kazanmayı amaçlasa da Türkiye'nin ticaret hacmini de arttırmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin dış ticaret politikası ekonomik rasyonalite kadar diplomatik, kültürel ve stratejik etkenlerle de şekillenmiştir. Bu doğrultuda bu çalışma, benimsenen bu ticaret politikalarının yanında, Türkiye'nin farklı pazarlardaki ticaret yoğunluğunu da incelemektedir. Takip eden bölümlerde önce ticaret yoğunluğu indeksi açıklanmıştır. Arkasından da Türkiye'nin on ülke grubu ile ihracat ve ithalat yoğunluğu indeksleri ışığında benimsenen bu politikaların güçlü ticaret ilişkileri yaratmadaki başarısı değerlendirilmiştir.

3. Ticaret Yoğunluğu İndeksi: Tanımı ve Hesaplanışı

Ticaret yoğunluğu indeksi (TII), açıklanmış karşılıştırmalı üstünlükler indeksi (RCA) ile aynı kavramsal temeli paylaşarak ortalamanın üzerindeki ticaret kalıplarını ortaya çıkarmak için gözlemlenen ticaret akışlarını küresel ortalamalara göre normalleştirir. Ancak RCA bir ülkenin ürünlerdeki görelî uzmanlaşmasını değerlendirirken, TII belirli ortak pazarlarla ticaretin görelî yoğunluğunu değerlendirir.

TII, ikili ticaret ilişkilerinin gücünü dünya ticaretine kıyasla ölçen bir indekstir. İlk kez Brown (1949) tarafından geliştirilen indeks, ikili ticaret akışlarını dünya toplamlarıyla karşılaştırmak için formüle edilmiştir. Ancak Brown'un formülü analize konu olan ülkenin kendi ticaret hacmini dünya toplamı içinde saydığı için, özellikle büyük ekonomiler için ikili ticaret yoğunluğunun olduğundan küçük görünmesine, küçük ekonomiler içinse olduğundan yüksek görünmesine neden olmaktadır. Ticaret ilişkilerinin değerlendirilmesini güçleştiren bu ölçmeye bağlı bu sapmayı gidermek adına Kojima (1964) formülü yeniden düzenlemiştir. Kojima indeksin paydasındaki dünya ticaret değerinden analize konu olan ülkenin ticaret değerini çıkarmıştır. Drysdale ve Garnaut (1982) ise yaptığı literatür taramasında coğrafi mesafe ve ticaret engelleri gibi faktörlerin ikili ticaret ilişkilerinde ticaret düzeylerinin karşılıklı bağımlılığına yol açtığına dikkat çekmiştir. Vollrath (1991), indeksi RCA ile daha yakından ilişkilendirerek, ikili ticaret yoğunluğunun, ülkelerin ekonomik yapılarından kaynaklanan temel karşılıştırmalı üstünlüklerin uluslararası piyasalardaki yapısal friksiyonlar tarafından değişime uğramış bir yansıması olabileceğini vurgulamıştır.

İndeks, ticaret yoğunluğu indeksi olarak sadece ihracat dikkate alınarak geliştirilmiş olsa da, daha sonra ülkelerin ithalat yoğunluğunu hesaplamak için de uyarlanmıştır. Bu çalışmada da ihracat ve ithalat bağımlılıklarını analiz edebilmek amacıyla hem ihracat yoğunluk indeksi (ExII) hem de ithalat yoğunluğu indeksi (EmII) hesaplanmıştır. İndeksleri bu şekilde ayrı ayrı tanımlamak, ülkeler arası ticaret ilişkisi incelemesine daha fazla ayrıntı sunmakta ve ikili ticaret bağımlılıklarının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesine olanak sağlamaktadır. İkili ticaret ilişkilerinde ihracata yoğunlaşan ExII aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$ExII_{ij} = \left(\frac{X_{ij}}{X_i} \right) / \left(\frac{M_j}{M_w - M_i} \right) \quad (1)$$

Denklem 1’de X_{ij} i ülkesinden ticaret ortağı j ülkesine yapılan ihracatı, X_i i ülkesinin toplam ihracatını, M_i i ülkesinin toplam ithalatını, M_j ticaret ortağı ülkenin toplam ithalatını ve M_w dünya toplam ithalatını göstermektedir. $ExII_{ij}$, i ülkesinin j’ye yönelik ihracatının payını, j’nin küresel ithalat pazarındaki görelî önemi ile karşılaştırmaktadır. $ExII_{ij} > 1$ olması, i’nin j’ye, j’nin dünya ithalatındaki payına bağılı olarak beklenenden yoğun ihracat yaptığını gösterirken, $ExII_{ij} < 1$ olması nispeten zayıf bir ihracat bağılantısı olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, ikili ticaret ilişkilerinde ithalata yoğunlaşan EmII denklem 2’deki gibi ifade edilebilir:

$$EmII_{ij} = \left(\frac{M_{ij}}{M_i} \right) / \left(\frac{X_j}{X_w - X_i} \right) \quad (2)$$

Denklem 2’de M_{ij} i ülkesinin ticaret ortağı j ülkesinden yaptığı ithalatı, X_i i ülkesinin toplam ihracatını, M_i i ülkesinin toplam ithalatını, X_j ticaret ortağı ülkenin toplam ihracatını ve X_w dünya toplam ihracatını göstermektedir. $EmII_{ij}$, i ülkesinin j’den yaptığı ithalatın, j’nin küresel ihracattaki payına bağılı olarak beklenenden ne ölçüde fazla veya eksik olduğunu değerlendirir. $EmII_{ij} > 1$ olması, i’nin j’den küresel kalıpların öngördüğünden daha yoğun bir şekilde ithalat yaptığını gösterirken, $EmII_{ij} < 1$ olması nispeten daha zayıf bir ithalat ilişkisini yansıtır¹⁰.

4. İlgili Çalışmaların İncelenmesi

Ticaret yoğunluğu indeksi (TII) uluslararası iktisatta yaygın olarak kullanılan bir indeks olup iki ülke ve/veya ülke grubu arasındaki ticaretin önemini küresel ticaret ortalamalarına göre ölçer. Bir ülkenin, belli bir ticaret ortağı ile gerçekleştirdiği ticareti, o ortağın dünya ile gerçekleştirdiği ticaret ile kıyaslayarak, ikisi arasındaki ticaret ilişkisinin gücünü ortaya koyan indekstir. İki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin derecesini gösteren bu indeks sıfır ile artı sonsuz arasında değerler alır. İndeks değerinin 1’den büyük olması bir ülkenin bir ticaret ortağına, dünya ortalamasına göre yüzde olarak daha fazla ticaret yaptığını gösterir ve ikisi arasında güçlü bir ticaret bağına işaret eder.

İndeks, çeşitli ülkeler/ülke grupları dikkate alınarak hem ikili hem de bölgesel ticaret dinamiklerini incelemek için kullanılmıştır. Phan ve Jeong (2012), Ekor vd. (2015) ve Paswan (2021) sırasıyla Kore-Vietnam, Güney Afrika-BRIC ülkeleri, Hindistan-Çin için ikili ilişkileri

¹⁰ Çalışmada, bu iki indeksin sağlamlığını sınamak amacıyla çekim modeli ile düzeltilmiş ticaret yoğunluk indeksi (Gravity Model Adjusted Trade Intensity (GMATI)) de hesaplanmıştır. GMATI, ticaret yoğunluğu indeksini (TTI), ülkeler arası ticareti belirleyen ekonomik büyüklük, fiziki mesafe ve ticaret anlaşmaları gibi faktörlerden arındırarak yapısal olarak düzeltilmiş bir biçimde yeniden tanımlanmaktadır (Chen & Li, 2014). Uluslararası ticaret literatüründe sıkça kullanılan çekim modeli, iki ülke arasındaki ticaret akımlarını ülkelerin ekonomik büyüklükleriyle doğru, coğrafi mesafeleriyle ters orantılı olarak açıklayan ve bu ilişkiyi ortak sınır, ortak dil, kolonyal geçmiş ve ticaret anlaşması gibi yapısal değişkenlerle zenginleştiren ampirik bir modeldir (Anderson & van Wincoop, 2003). Modelin ampirik tahmini, sonraki çalışmalarda çeşitli sabit etkilerin dâhil edilmesiyle geliştirilmiş, böylece hem gözlemlenemeyen faktörlerin etkisi kontrol altına alınmış hem de olası içsellik sorunları giderilmiştir (Head & Mayer, 2014; Yotov vd., 2016). GMATI’nin hesaplanması için öncelikle çekim modeli ile ticaret akımı denklemi tahmin edilir. Buradan elde edilen tahmin değerleri ($\widehat{ticaret}_{ij,t}$) kullanılarak beklenen ticaret yoğunluğu indeksi ($\widehat{TII}$) hesaplanır. Daha sonra gerçekleşen TII değerlerinin bu beklenen değerlere oranlanmasıyla indeks hesaplanır ($GMATI = TTI/\widehat{TII}$). Böylece ticaret yoğunluğu hesaplanırken ticaret yapan ülkelerin özellikleri ve ticaret engelleri de dikkate alınmış olur. Bu çalışmada ticaret yoğunluğu indeksi ihracat ve ithalat için ayrı ayrı hesaplandığından öncelikle ülkeler arası ikili ticaret esas alınarak ihracat ve ithalat için çekim modeli ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Daha sonra buradan elde edilen tahmin değerleri ($\widehat{ihracat}_{ij,t}$ ve $\widehat{ithalat}_{ij,t}$) ülke grubu bazında toplulaştırılmış ve denklem 1 ve 2 GMATI olarak yeniden hesaplanmıştır.

incelemiştir. Ülke grupları bağlamında ise Afrika'nın bölgesel ticaret anlaşmalarını (Yang ve Gupta, 2007; Elmorsy, 2015; Tapsoba, 2008), Çin'in Güney Asya ile ticaretini (Malik & Rather, 2018), Yeni Zelanda'nın küresel ticaret modellerini (Bano, 2002) ve BRICS içi ticaret akışlarını (Maryam vd., 2018) araştıran çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar Afrika gibi bazı bölgelerde artan ticaret anlaşmalarına rağmen bölge içi ticaretin hala sınırlı olduğunu ortaya koymuştur. Öte yandan, BRICS ülkeleri gibi gelişmekte olan ekonomiler arasında ticaret artış göstermiş olsa da, bu artış tüm ülkeler için aynı gerçekleşmemiştir. Bu da ülkeler arasında yapısal tamamlayıcılıkların ve asimetrik rekabetçiliğin olduğunu göstermektedir.

Ticaret yoğunluğu indeksini, Türkiye'nin dış ticaretini analiz etmek için kullanmış çalışmalar, ülkenin belli ortaklarla, belli bölgesel gruplarla ve farklı dönemlerde ticaretini ele almışlardır. Bu çalışmaların bir bölümü Türkiye'nin tarihsel, kültürel ve dinsel bağlarının ticaret ilişkileri üzerindeki etkisini incelemiştir. Örneğin, Akal ve Ersoy (2015) Osmanlı toprakları içinde bulunmuş 45 ülke ile Türkiye'nin ticaretini ticaret yoğunluğu indeksini kullanarak değerlendirmiştir. Çalışma, bu ülkelerle tarihi ve kültürel bağların hala korunduğunu ancak bu ülkelerle ticaret yoğunluğunun zamanla azaldığını göstermiştir. Her ne kadar ikili ticari ilişkilerde bu ülkelerden bazılarıyla ticaret yoğunluğu artış sergilemiş olsa da, bu bulgu, Yeni Osmanlıcılığın bir ekonomik strateji olarak kullanımını sorgulatmıştır. Benzer biçimde, Çeştepe (2012) ve Demir (2020) ise ticaret yoğunluğu indeksini Türkiye'nin seçilmiş Ortadoğu ülkeleri ile ticaretini incelemek için kullanmışlardır. Her iki çalışma da kültürel ve coğrafi yakınlığın yanında ortak dinin bu ülkelerle ticaret yoğunluğunun artmasında önemli rol oynadığını ortaya koymuştur. Çalışmalar, ekonomik olmayan faktörlerin de Türkiye'nin bölgesel ticaret yapısını etkilediğini ileri sürmüşlerdir. Aynı doğrultuda, Aynagöz Çakmak (2017) Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile olası ekonomik bütünleşmesini ele almak için bu ülkelerle ticaret yoğunluğunu hesaplamıştır. Çalışma, kültürel, dilsel ve dinsel ortaklıklar sayesinde yüksek çıkan ticaret yoğunluğunun bu ülkelerle bütünleşme kurmaya dayanak olabileceğini göstermiştir.

Kültürel ve tarihsel bağları dikkate alan bu çalışmaların yanında, literatürde Türkiye'nin küresel yönelimini ve politik iş birliklerini değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır. Altay vd. (2010) Türkiye'nin 68 ülke ile ticaret yoğunluğunu hesaplayarak Türkiye'nin küresel ticaret eğilimini incelemiştir. İndeksin ikili ticaret değerleri esas alınarak hesaplandığı çalışma, Türkiye'nin yoğun dış ticaret ilişkisi yaşadığı ülkelerin başta komşu ülkeler olmak üzere, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve İslam ülkeleri olduğunu göstermiştir. Karaalp (2011) Türkiye'nin Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi 9 ülke ile olan ticaretini RCA ve endüstri-içi ticaret indeksinin yanı sıra ticaret yoğunluğu indeksi ile incelemiştir. 1996-2008 dönemini kapsayan çalışma, Türkiye'nin BDT ülkeleriyle ticaret yoğunluğunun sürekli olarak 1'i aştığını ve bu durumun beklentilerin üzerinde ikili ticaret akışlarına işaret ettiğini ortaya koymuştur. Çalışmaya göre özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Kırgızistan hem tarihsel hem de jeopolitik faktörlerin etkisiyle en yüksek ticaret yoğunluğuna sahip ülkeler olarak öne çıkmıştır. 1996-2014 döneminde Türkiye-Rusya arasındaki ticaret akışlarını dikkate alan Şimşek vd. (2017) ise her iki ülkenin birbiri ile olan ihracat ve ithalatının, dünyadaki önemlerine kıyasla, yüksek olduğunu tespit etmiştir. Ancak Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalatın hem hacim hem de indeks değeri olarak yüksek olması, bu ülkenin Türkiye için önemli bir ithalat kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. Saray (2019), Türkiye'nin D-8 ülkeleri ile ticaret yoğunluğunu hesaplamış ve hem ihracatta hem de ithalatta İran ve Mısır'ın önemine dikkat çekmiştir. Her iki ülke ile yapılan ticarete indeks birden büyük belirlenmiş ve indeks değeri ihracat için daha yüksek tespit

edilmiştir. Bu, bu iki ülkenin Türkiye’den yaptıkları ithalatta Türkiye’ye bağımlı olduklarını göstermektedir.

Ticaret yoğunluğu indeksinin Türkiye için hesaplandığı çalışmalar Türkiye’nin dış ticaretine dair genel bir fikir sağlasa da mevcut literatürde bazı eksiklikler söz konusudur. En öne çıkan, önceki çalışmaların daha çok belirli ülke gruplarına odaklanmış olmasıdır. Tüm ticaret ortaklarını dikkate alarak küresel bir perspektif sunan çalışma bulunmamaktadır. İkinci olarak, her ne kadar önceki çalışmalar indeksi hem ihracat hem de ithalat için hesaplamış olsa da bu hesaplamalar sadece Türkiye’nin ticaret kalıplarını ortaya koymuş, Türkiye’nin ihracat yönelimi ile ithalat bağımlılığı arasındaki bölgesel asimetrisi sistematik olarak analiz etmemiştir. Mevcut literatürde bir diğer önemli sınırlılık, çalışmaların çoğunun analiz dönemleri dolayısıyla yeni ticaret anlaşmalarını ve Afrika’ya açılma stratejisi gibi yakın dönem gelişmelerini dikkate almamasıdır. Ayrıca, bu çalışmalar zaman zaman dış ticaret politikalarına atıfta bulunmuş olsa da, ticaret yoğunluğundaki belirli değişimlerin bu ticaret anlaşmaları ve hükümet stratejileri gibi politikalarla örtüşüp örtüşmediğinin detaylı analizi yapılmamıştır. Dolayısıyla mevcut literatür Türkiye’nin bölgesel ticaret kalıplarını ortaya koymakla birlikte, çalışmamız bu analizleri daha geniş bir ülke ve dönem kapsamına taşıyarak literatüre bütüncül bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu eksiklikleri gidermeyi amaçlayan çalışmamız, Türkiye’nin 1995-2023 döneminde 217 ülkeyle gerçekleştirdiği ihracat ve ithalatı dikkate alarak, hem küresel düzeyde hem de bölgesel gruplar temelinde ticaret yoğunluğu analizini sunmaktadır. Ülkeler, coğrafi yakınlıkları ve ticaret anlaşmalarındaki durumları esas alınarak on gruba ayrılmış; ihracat ve ithalat yönelimleri arasındaki farklılıklar bölgesel bazda karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece yalnızca ihracat ve ithalattaki asimetrisi değil, bölgesel asimetrisi de tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada 1995-2023 yılları arasında bölgesel ticaret yoğunluklarında gözlemlenen değişimler, Türkiye’nin söz konusu dönemde benimsediği dış ticaret politikaları ile ilişkilendirilmiş, benimsenen politikaların başarısı değerlendirilmiştir.

5. Türkiye’nin Bölgesel Ticaret Yoğunluğu: Hesaplama ve Bulgular

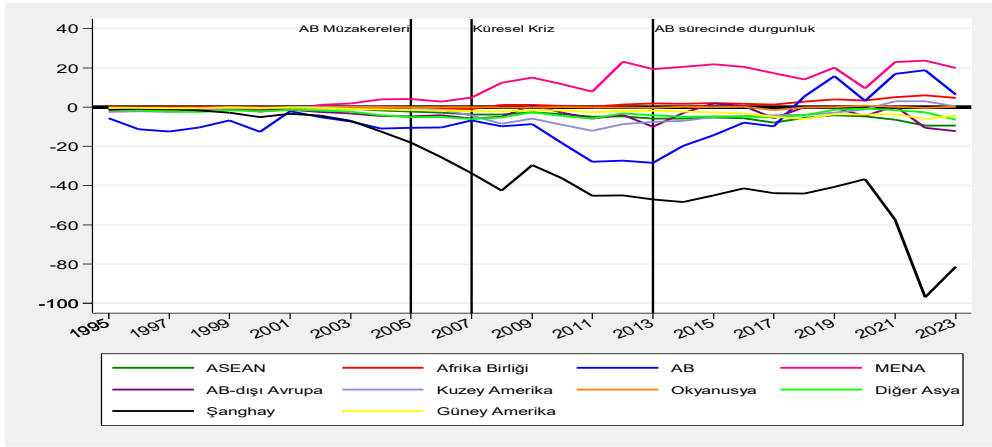
Türkiye’nin 1995-2023 dönemine ilişkin bölgesel ticaret yoğunluğunu analiz etmek amacıyla, ülkenin 217 ticaret ortağı on grupta sınıflandırılmıştır¹¹. İhracat ve ithalat yoğunluğu hesaplamalarında denklem 1 ve 2’deki formüller kullanılmıştır. Her bir denklemde i Türkiye’yi, j ise ticaret ilişkisi içinde olunan ülke grubunu göstermektedir. Ayrıca her bir ülke grubunun Türkiye’nin ihracat ve ithalatı içindeki payı ile bu ülke grupları ile dış ticaret dengesi de aşağıdaki grafiklerde sunulmuştur. Hesaplamalarda Birleşmiş Milletler (UN) COMTRADE veri tabanından alınan mal ihracat ve ithalat verileri kullanılmıştır. Bununla Türkiye’nin ticaret politikalarının AB ile ilişkilerin derinleştirilmesi, bölgesel çeşitlendirme ve pazar genişlemesi gibi hedefleri sağlamada ne derece başarılı olduğunu değerlendirmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla bu bölümde Türkiye’nin bu ülke grupları ile ticaret yoğunlukları ve bunların benimsenen ticaret politikalarına paralel olarak değerlendirilmesi verilmiştir.

Türkiye’nin söz konusu ülke gruplarıyla ticaret dengesini gösteren Şekil 2’ye göre Türkiye mal ticaretinde birçok ülke grubuna karşı dış ticaret açığı vermektedir. Özellikle Şanghay ve ASEAN gibi önemli sanayi ve enerji ihracatçısı ülke grupları ile kalıcı yapısal ticaret açıkları söz

¹¹ Türkiye’nin ticaret ilişkisi içinde olduğu ülkeler ASEAN, Afrika Birliği, Avrupa Birliği, MENA, AB-dışı Avrupa ülkeleri, Kuzey Amerika, Güney Amerika, Okyanusya, Şanghay ve Diğer Asya şeklinde 10 ülke grubu altında sınıflandırılmıştır. Her bir ülke grubunda yer alan ülkelerin listesi Ekler bölümünde EK5’te verilmiştir.

konusudur. Bu açıklar özellikle 2010 sonrasında genişlemiş ve Türkiye'nin bu ülke gruplarına ithalat bağımlılığı artmıştır. Bu açıkların hafifletilmesinde son yıllarda MENA, AB ve Afrika Birliği ülkeleri ile gerçekleştirilen ticaret etkili olmuştur. Ancak genel tablo, ülkenin dış girdilere bağımlılığının devam ettiğini yansıtmakta ve ithalatı yerli üretim ile ikame etmede ve alternatif tedarik kaynakları elde etmede sınırlı başarıya sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla mevcut politikaların cari açıkları azaltma hedefinden uzak olduğu söylenebilir.

Şekil 2: Türkiye'nin Ülke Gruplarıyla Ticaret Dengesi (milyar dolar)

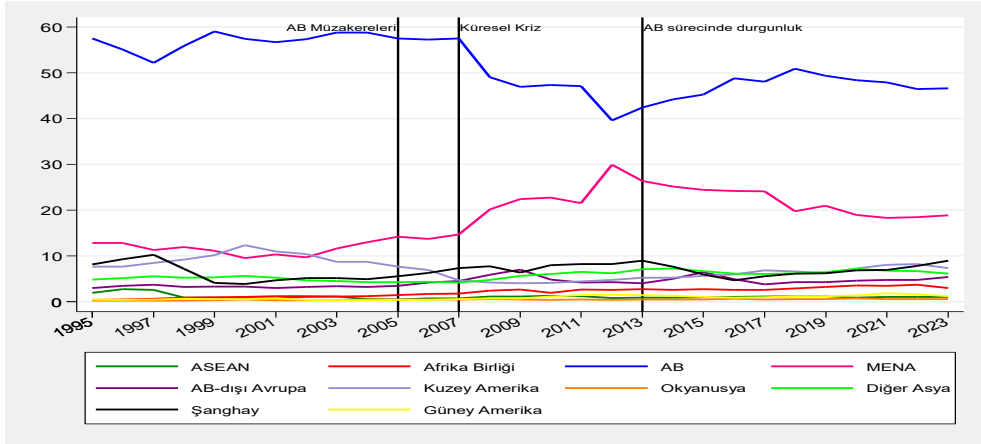

Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tüm ülke gruplarının Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki paylarını gösteren Şekil 3 ise Türkiye'nin ihracatının değişen yapısını göstermektedir. AB'nin payı hala baskın olmakla birlikte, 2007'den itibaren azalış sergilemektedir. Bunda hem 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizin hem de AB ilişkilerinde yaşanan duraksamanın etkisi vardır. 2000'li yılların başından itibaren MENA, Afrika Birliği ve AB-dışı Avrupa ülkelerinin payları artmıştır. Bu, Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren şekillenen çok boyutlu dış politika anlayışıyla örtüşmektedir ve Afrika ve Orta Doğu ve Balkanlar'da yoğunlaştırılmış ticaret diplomasisi gibi "açılım" (Avrupa Birliği dışındaki bölgelere yönelik proaktif açılımlar) stratejilerinin sonuçlarını yansıtmaktadır (Öniş & Yılmaz, 2009). Ancak bu payların yatay seyretmesinin ve/veya azalmasının, bu tür girişimlerin sınırlı kurumsal derinliğe sahip olmasından ve söz konusu bölgelerde yaşanan istikrarsızlıklardan kaynaklandığı söylenebilir (Özkan & Orakçı, 2023; Minko, 2024).

Şekil 3: Ülke Gruplarının Türkiye'nin İhracatındaki Payı (%)

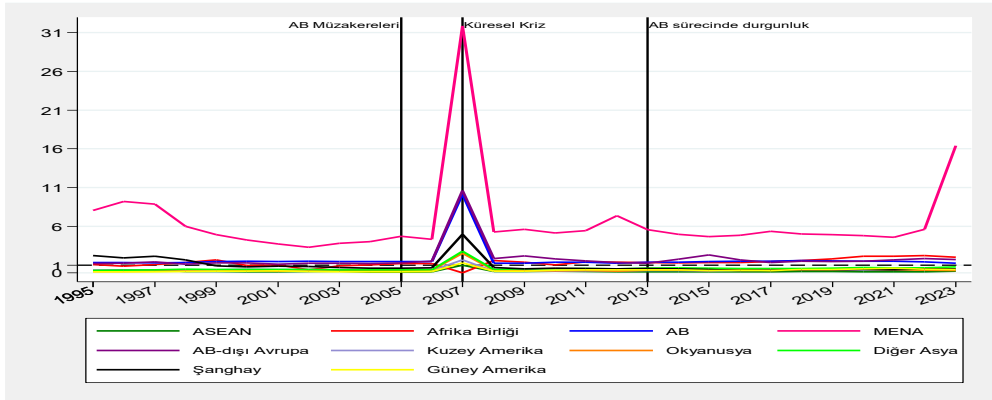

Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Her bir ülke grubu için hesaplanan ihracat yoğunluğu indeksi Şekil 4'te verilmiştir¹². Ticaret ortaklarının dünya ticaretindeki konumlarını dikkate aldığı için ihracat yoğunluğu indeksi, ticaret paylarına kıyasla daha rafine bir ölçüm sunmaktadır. Şekil, Türkiye'nin en yoğun ihracat ilişkilerinin her zaman en yüksek hacimli ilişkiler olmadığını göstermektedir. Analiz dönemi olan 1995-2023 boyunca en yoğun ihracat ilişkileri MENA ülkeleri ile gerçekleşmiştir. MENA için indeks değeri hep 1'in üstündedir ve bu küresel ticaret beklentilerinin üzerinde güçlü ve sürekli bir ihracat eğilimine işaret etmektedir. Bu bulgu, Çeştepe (2012) ve Demir (2020)'in MENA ülkeleriyle kültürel ve coğrafi yakınlığın Türkiye'nin ticaret yoğunluğunu artırdığına dair sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Afrika'nın ihracat yoğunluğu ise 2010'dan itibaren 1'in üzerine çıkmıştır. Bu da Türkiye'nin Afrika'ya küresel ekonomik ağırlığına bağlı olarak beklenenden daha yoğun ihracat yaptığını göstermektedir. Bu eğilim 2010 sonrasında Türkiye'nin Afrika'ya yönelik yeni dış politika ve ticari açılım stratejileriyle tutarlılık göstermektedir. Ayrıca, görece düşük ihracat paylarının aksine bu yüksek değerler, Türkiye'nin bu bölgelere erişiminin yapısal derinliğindeki artışı yansıtmaktadır (Siyakiya, 2019).

¹² Her bir ülke grubu için hesaplanan ihracat ve ithalat yoğunluğu indeksleri görselleştirilerek Ekler bölümünde EK2'de sunulmuştur.

Şekil 4: Türkiye'nin Ülke Gruplarıyla İhracat Yoğunluğu İndeksi

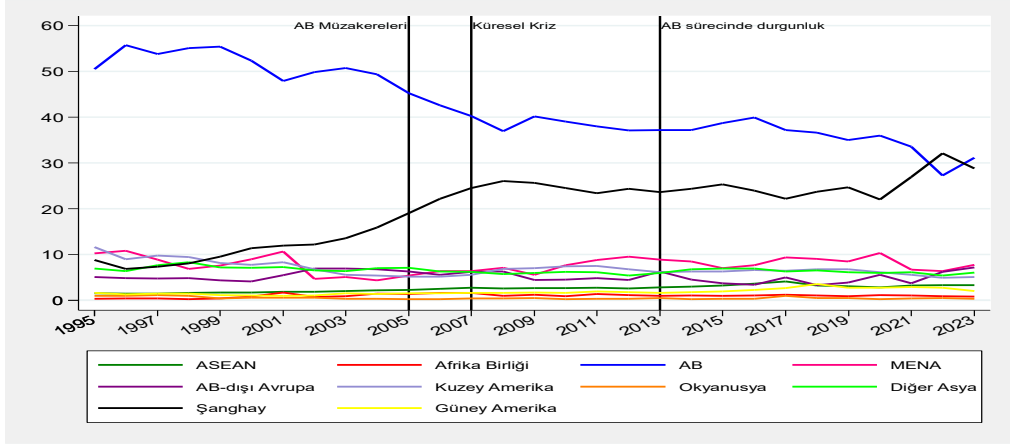

Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Buna karşılık, Türkiye'nin ihracatı içinde önemli bir paya sahip AB'nin ihracat yoğunluk indeksi tüm dönem boyunca 1'den büyük olmakla birlikte 1'e yakın değerlere sahiptir. Dolayısıyla indeks değeri Türkiye'nin AB'ye ihracat hacminin AB'nin küresel ticaret payıyla orantılı olduğunu göstermekle birlikte, toplam ihracattaki önemine kıyasla nötr (AB'nin küresel ticaretteki rolüyle orantılı) bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, AB'ye kıyasla az da olsa yüksek olmakla birlikte, AB-dışı Avrupa ülkeleriyle de indeks 1 civarındadır. Bu, bir ölçüye kadar Türkiye'nin AB-dışı ülkelerin büyük bir bölümüyle ticaret anlaşması olmasıyla açıklansa da, ticaret anlaşmalarının veya bölgesel stratejilerin sonucundan ziyade coğrafya odaklı ticaret genişlemesini ve bu ülkelerle olan kültürel bağların bir sonucudur (Kaminski & Ng, 2006). ASEAN, Şanghay ve Diğer Asya ile ihracat yoğunluğu ise küresel finansal kriz dönemi hariç 1'in oldukça altında kalmıştır. Bu bulgu, Altay vd. (2010)'un Türkiye'nin ticaret yoğunluğunun büyük ölçüde coğrafi ve kültürel yakınlık temelinde şekillendiğine dair tespitleriyle de tutarlıdır. Bulgular, Türkiye'nin Asya'nın büyüyen pazarlarına sınırlı yapısal nüfuzuna işaret etmektedir. Küresel ticaretteki önemine rağmen Asya'daki ihracat yoğunluğunun sürekli olarak düşük olması, genellikle hedeflenen sektörel stratejilerin ve yüksek büyüme oranına sahip Asya ekonomileriyle kapsamlı ticaret anlaşmalarının yokluğuna atfedilen etkili pazar nüfuzunun eksikliğine işaret etmektedir (Altay, 2024b). Kuzey Amerika, Latin Amerika ve Okyanusya benzer şekilde zayıf yoğunluk değerleri kaydederek bu bölgelerle diplomatik açılımların sınırlı kaldığına işaret etmektedir. AB üyesi olmayan Avrupa ülkeleri, stratejik hedeflemeden ziyade coğrafi olarak yönlendirilen ekonomik bağlarla tutarlı olarak 1'e yakın istikrarlı bir yoğunluk göstermektedir.

İthalat tarafında ise, Türkiye'nin toplam ithalatında ülke gruplarının paylarını gösteren Şekil 5, Türkiye'nin ithalat yöneliminin değiştiğini göstermektedir. Şekle göre AB'nin Türkiye'nin ithalatı içindeki payı 2000'li yılların başlarından itibaren azalırken, ASEAN ve Şanghay ülkelerinin payı istikrarlı bir şekilde artış sergilemiştir. Özellikle Şanghay ülkelerinin payı, son yıllarda AB ülkelerinin payını aşmıştır. Bu durum, Türkiye'nin özellikle ara mallar ve makineler için Asya liderliğindeki küresel değer zincirlerine artan entegrasyonunu yansıtmaktadır (Artekin & Duran, 2022). MENA, AB-dışı Avrupa, Diğer Asya ve Kuzey Amerika istikrarlı paylarını korurken, Afrika, Okyanusya ve Güney Amerika Türkiye'nin ithalatında oldukça düşük paylara sahiptir.

Şekil 5: Ülke Gruplarının Türkiye'nin İthalatındaki Payı (%)

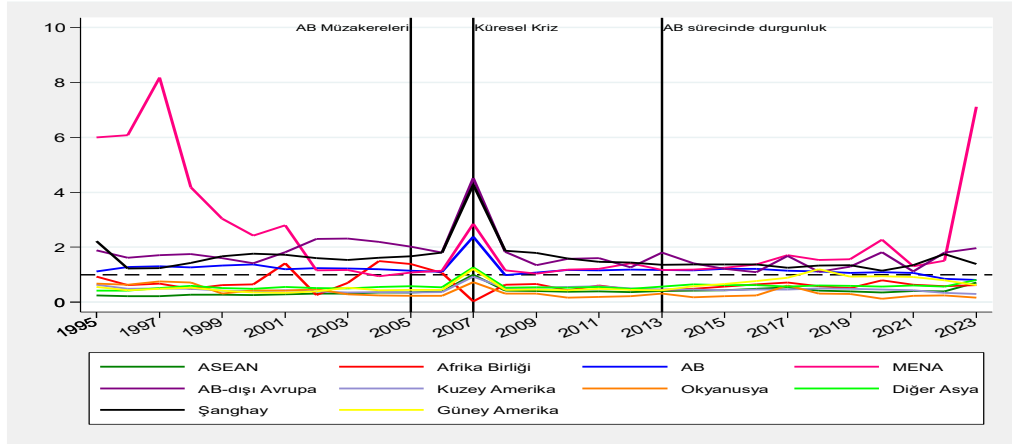
Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Şekil 6'da sunulan ithalat yoğunluğu indeksleri, Türkiye'nin başta Çin ve Rusya olmak üzere Şanghay ülkelerine bağımlılığının sadece hacimsel değil yapısal olduğunu doğrulamaktadır. İthalat yoğunluğu indeksi bu ülke grubu için 1995-2023 dönemi boyunca sürekli olarak 1'in üzerinde hesaplanmıştır. Bu da Türkiye'nin bu ülke grubunda, küresel ticaretteki paylarına göre daha fazla ithalat gerçekleştirdiğini ve yoğun bağımlılığını göstermektedir. Bu bağımlılığın kaynağı Rusya'dan yapılan enerji ithalatı ve Çin'den yapılan ara malı ithalatıdır. Türkiye'nin Rusya ile ticaretini analiz eden Şimşek vd. (2017) de Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı ithalatın hacim ve indeks değeri açısından yüksek olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanında ASEAN ülkeleri ile gerçekleştirilen ithalat indeks değeri 1'in altında olmakla birlikte artış eğilimindedir. Öte yandan Diğ er Asya ile ithalat yoğunluğu indeksi değerleri 1'in altındadır. Bu da ticaret hacmindeki ılımlı artışlara rağmen Türkiye'nin bu ülke gruplarına güçlü yapısal bir tedarik ilişkisi geliştirmediğini göstermektedir.

Öte yandan 1'e yakın olan ithalat yoğunluğu indeksi, AB'den yapılan ithalatta, ihracatta olduğu gibi, nötr bir ilişki olduğunu göstermektedir. Ancak indeks, son yıllarda 1'in altına gerilemiştir. Bu da ithalatta AB'ye bağımlılığın azaldığının bir göstergesidir. Türkiye'nin Afrika, Güney Amerika, Okyanusya ve Kuzey Amerika ülkelerine yönelik aktif dış politika ve ticaret anlaşmaları girişimlerine rağmen (Altay, 2024b; Sherstyukov, 2024; Önsoy, 2017; Öniş & Yılmaz, 2009), bu bölgeler için hesaplanan ithalat yoğunluğu değerleri söz konusu dönemde büyük çoğunlukla 1'in altında kalmıştır. Sürekli olarak düşük seyreden yoğunluk değerleri, siyasi motivasyonlu bağlar genişlerken gerçek ithalat akışlarının düşük kaldığını gösteren mevcut çalışmalarla uyumludur (Erkekoğlu & Yılmaz, 2019). Bu bulgu, bu bölgelerin hedeflenen aksine önemli ithalat ortakları haline gelmediğini ve Türkiye'nin tedarik modeline sınırlı entegre edildiğini göstermektedir. AB üyesi olmayan Avrupa ülkeleri, güçlü bir entegrasyon olmaksızın coğrafi olarak yönlendirilen ve tarihsel olarak köklü ticaret bağlantılarını yansıtan 1 civarında dengeli ithalat yoğunluğunu korumaktadır. Son olarak MENA için hesaplanan indeks değeri

dönem boyunca 1 civarında seyretmiştir. İndeks değeri AB ve AB-dışı Avrupa'ya kıyasla düşük olsa da, istikrarlı bir ithalat ilişkisi sergilemiştir¹³.

Şekil 6: Türkiye'nin Ülke Gruplarıyla İthalat Yoğunluğu İndeksi

Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Genel olarak, veriler Türkiye'nin dış ticaret politikasının seçici ancak dengesiz sonuçlar ürettiğini göstermektedir. Çeşitli politika adımlarıyla şekillenen dış ticaret hacmi değer olarak artış gösterse de, her ülke grubunda güçlü ticaret ilişkileri geliştirmede henüz başarıya ulaşmamıştır. MENA ve Afrika bölgelerine yönelik ihracat çeşitlendirmesi, yoğunluk indeksleri dikkate alındığında gözle görülür kazanımlar sağlamıştır. Ancak benzer bir başarı Asya veya Amerika ülkeleri için geçerli olmamıştır. İthalat tarafında ise Asya'ya yönelik artan yapısal bağımlılık, dış ticarete büyüyen bir asimetriye yol açmıştır. Diğer bölgelere yönelik bulgular, mevcut politikaların alternatif tedarik kanalları oluşturmada yetersiz kaldığını ve bu durumun önemli bir politika boşluğuna işaret ettiğini göstermektedir. Öte yandan GB, Türkiye'nin AB ile olan ticari ilişkilerinde temel belirleyici olmaya devam etmektedir. Fakat son dönemdeki girişimler, uzun vadeli istikrar için gerekli olan kurumsal derinlik ve karşılıklı bütünleşme düzeyini henüz sağlayamamıştır. Bu bulgular, bölgesel entegrasyonu derinleştiren, asimetrisi

¹³ Ticaret yoğunluğu indeksinin yapısal sağlamlığını değerlendirmek amacıyla GMATI indeksi hesaplanmıştır. Bu amaçla, 1995-2020 dönemine ait tüm ülke çiftlerini kapsayan veriler kullanılarak ihracat ve ithalat akımları için çekim modeli ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Veriler Gravity Veritabanı'ndan alınmıştır (Conte vd., 2022). Tahminlerde literatürde yaygın olarak kullanılan standart çekim modeli değişkelerinin (fiziki mesafe, ortak sınır, kolonyal bağ ve serbest ticaret anlaşması) yanı sıra ihracatçı-yıl ve ithalatçı-yıl sabit etkileri eklenmiştir. Standart hatalar ise ülke çifti düzeyinde kümelenmiştir. Modeller, değişen varyans sorununu dikkate alan ve çarpım formundaki çekim modeline daha uygun olan PPML (Poisson pseudo-maximum likelihood) tahmincisiyle tahmin edilmiştir (Santos Silva & Tenreyro, 2006). Tahminlerden elde edilen öngörülen (predicted) ticaret değerleri ülke grupları düzeyinde toplanmıştır, buradan her grup ve yıl için beklenen ticaret yoğunluğu hesaplanmıştır. Gerçekleşen ticaret yoğunluğu değerlerinin bu beklenen değerlere oranlanmasıyla GMATI hesaplanmıştır. Hem ihracat hem de ithalat için ülke grubu bazında hesaplanan GMATI değerleri Ekler bölümünde EK3 ve EK4'teki grafiklerde sunulmuştur. Yapısal olarak düzeltilmiş bir ticaret yoğunluğu göstergesi olan GMATI sonuçları, düzey olarak farklılaşmakla birlikte, niteliksel olarak Şekil 4 ve 6'da sunulan ihracat ve ithalat yoğunluğu indeksleri ile tutarlıdır. GMATI bulguları da Türkiye'nin güçlü ticaret ilişkileri olduğu ülke gruplarının ihracatta MENA, AB ve AB-dışı Avrupa, ithalatta ise Şanghay, AB ve AB-dışı Avrupa olduğunu göstermiştir. Yine GMATI bulguları da son yıllarda Afrika Birliği ülkeleri ile ihracat ilişkilerinin güçlendiğini, buna karşılık AB ülkeleri ile ithalat ilişkilerinin zayıflama eğiliminde olduğunu ortaya koymaktadır.

azaltan ve nicelik temelli hedeflerin ötesine geçerek kalıcı pazar çeşitlendirmesini destekleyen daha bütüncül bir ticaret politikası ihtiyacına işaret etmektedir.

6. Sonuç ve Değerlendirmeler

Türkiye'nin 2000'li yılların başından bu yana değişen dış politikası, dış ticaret politikasını da önemli ölçüde etkilemiştir. Avrupa merkezli bağımlılık yerine çok boyutlu bölgesel açılımı öngören bu dönüşüm, diplomatik girişimlerin ülkenin ekonomik çıkarlarıyla örtüştüğü bir "ticaret devleti" modeli ile karakterize edilmiştir. Afrika Ortaklık Politikası ve Latin Amerika Eylem Planı gibi girişimler, ticaret pazarlarını çeşitlendirmek ve jeopolitik özerklik sağlamak için benimsenen bilinçli strateji için atılmış adımlardır. Atılan adımlar ticaret hacminin ilgili ülke grupları ile artması ile sonuçlanmıştır. Örneğin Afrika Ortaklık Politikası kapsamında atılan kurumsal iş birliği adımları, bu bölge ile ticaretin %45 civarında artmasıyla sonuçlanmıştır (Siyakiya, 2019). Bu durum 1'in üstünde olduğu tespit edilen ihracat yoğunluğu indeksi ile de görülmektedir. Ancak Güney ve Kuzey Amerika ve Okyanusya'da Türkiye'nin tedarik ağlarına benzer bir şekilde ulaşamadığı, yapısal bütünleşmenin sınırlı kaldığı görülmektedir (Artekin & Duran, 2022; Erkekoğlu & Yılmaz, 2019). Bunu 1'den küçük elde edilen ithalat yoğunluğu indeksleri desteklemektedir. Bu durum, sektöre özgü stratejilerin ve kapsamlı ticaret anlaşmalarının yokluğunda dış politika odaklı ticaret modellerinin sınırlılıklarını gözler önüne sermektedir (Kaminski & Ng, 2006; Altay, 2024a).

Ancak Türkiye'nin dönüşen ticaret stratejisinin temelleri daha önce, özellikle de 1995'te AB-Türkiye arasında imzalanan GB ile atılmıştır. Bu anlaşma Türkiye-AB arasında derin bir entegrasyon dönemini başlatmış, bu, 2000'li yılların başında önemli ticari kazanımlar sağlamış ve Birliği Türkiye'nin en istikrarlı ve kurumsallaşmış ortağı haline getirmiştir. Ancak kurumsal derinleşmenin daha ileriye götürülebilmesi, tek bir entegrasyona bağımlılığın yarattığı kırılma noktaları ve pazar çeşitlendirme ihtiyacı, bu entegrasyonun ivmesini azaltmış ve AB'nin Türkiye'nin ticaretindeki görece ağırlığı azaltmıştır. Bu bağımlılığı azaltma çabası neticesinde Türkiye 2000'li yılların ortalarından itibaren MENA, Afrika ve Balkanlar gibi bölgelere yönelik bölgesel çeşitlendirme stratejilerini daha aktif biçimde hayata geçirmiştir. Bu çabalar, diplomatik açılım ile ticaret teşvik mekanizmalarının örtüştüğü bazı geleneksel olmayan pazarlarda, özellikle 2005-2015 döneminde, sınırlı ihracat artışları sağlamıştır. Ancak bu kazanımlar belirli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Karşılıklı ithalat akımlarının gelişmemesi ve ticari ilişkilerin kurumsallaştırılamaması nedeniyle uzun vadeli bir bütünleşme sağlanamamıştır. Bunun yanında ülkenin ticaret yapısı özellikle ara ve yüksek teknolojili mallarda Asya'ya artan ithalat bağımlılığı nedeniyle giderek asimetrik hale gelmiştir. Ticaretin teşviki pazara erişimi genişletirken, buna sağlam bir sanayi politikası, lojistik entegrasyon veya sektöre özel yatırım stratejileri eşlik etmemiştir. Bu da uzun vadeli ekonomik karşılıklı bağımlılığı ve endüstriyel iyileştirme adımlarını sınırlandırmıştır (Togan, 2010; Akpiliç vd., 2024). Bu dengesizlik, Türkiye'nin küresel değer zincirlerinin daha yüksek katma değerli segmentlerinde kendini yeniden konumlandırma kapasitesini zayıflatmıştır.

Sonuç olarak Türkiye coğrafi olarak pazar çeşitlendirme politikasında başarılı olmuş ancak benimsediği politikalar yapısal bütünlükten uzak kalmıştır. AB'nin ticaretteki hakimiyeti azalmış olsa da dengeleyici rolü devam etmektedir. Dolayısıyla son dönemde yürürlüğe giren Avrupa Yeşil Mutabakatı bu ilişkide Türkiye için zorunlu bir uyum sürecini gerekli kılmakta ve dış ticaret politikalarının çevresel standartlarla bütünleşmesini önemli hale getirmektedir. MENA ve Afrika ülkeleri, politika adımlarının başarısıyla sonuçlanan bölgeler olsa da bu adımlar sürdürülebilir entegrasyon için gerekli kurumsal derinlikten yoksundur. Asya ülkeleri için atılan adımlar ise

Asya'nın Türkiye'nin ithalat yapısındaki rolünün orantısız bir şekilde artmasıyla ve tek taraflı bağımlılığın güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Kuzey ve Güney Amerika ve Okyanusya ise dış ticarete hem ihracat hem de ithalat açısından hâlâ marjinal konumdadır.

Türkiye'nin son yıllarda "proaktif dış politika" motivasyonu ile geliştirmeye çalıştığı dış ticaret ilişkileri ticaretin artmasıyla ve pazar çeşitlendirmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak dış ticaret açığını kapatmada ve ithalatta bağımlılığı azaltmada sonuç alınamamıştır. Özellikle son yıllarda tedarik zincirlerinde yaşanan dönüşümler ve küresel korumacılığın artması, benimsenen dış ticaret politikalarının yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Benimsenen ticaret politikalarının etkinliğini arttırmak için ticaret diplomasisi ile ulusal ekonomik stratejiler arasında daha fazla uyum sağlanması gerekmektedir. Bu uyumu sağlamak için sanayi modernizasyonu, altyapı yatırımları, gümrük uyumu ve hedefe yönelik bölgesel ya da ikili anlaşmalar gereklidir. Ancak böyle bütüncül bir yaklaşım ile yapısal bağımlılıklar azaltılabilir, küresel değer zincirine katılımlar derinleştirilebilir ve diplomatik adımlar kalıcı ve karşılıklı ticaret ilişkilerine dönüştürülebilir.

Bu çalışma, Türkiye'nin farklı ülke gruplarıyla dış ticaret yoğunluğunu uzun dönemli bir perspektifle inceleyerek mevcut yönelimlerin dış ticaret politikalarıyla uyumunu ortaya koymuştur. Ancak gelecekte yapılacak araştırmalar, bu bulguları derinleştirecek çeşitli yönlerde ilerleyebilir. Öncelikle, sektörel düzeyde ticaret yoğunluğu analizleri gerçekleştirilerek pazar çeşitlendirmesinin hangi sektörlerde daha başarılı olduğu belirlenebilir. İkinci olarak, ticaret yoğunluğunu belirleyen faktörlerin tespiti için çekim modeli kullanılabilir. Bu kapsamda, modelde bağımlı değişken olarak ihracat veya ithalat yerine ticaret yoğunluğu indeksinin kullanılması, ekonomik büyüklük, mesafe, ticaret anlaşmaları, kurumsal yakınlık ve politik istikrar gibi değişkenlerin ticaret yoğunluğu üzerindeki etkilerinin ölçülmesine olanak sağlayacaktır. Ayrıca, ticaret yoğunluğundaki değişimlerin ekonomik büyüme, sanayi yapısı ve rekabetçilik üzerindeki dolaylı etkileri incelenerek, dış ticaret politikalarının sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle ne ölçüde uyumlu olduğu değerlendirilebilir. Son olarak, ileride yapılacak araştırmalar ticaret yoğunluğu analizine mekânsal kümelenme veya bölgesel yoğunlaşma yaklaşımlarını entegre ederek, Türkiye'nin dış ticaret ağlarının coğrafi yapısını daha ayrıntılı biçimde inceleyebilir.

Kaynakça

- Akal, M. & Ersoy, A. Y. (2015). Osmanlı 45 ülkelerinin Türkiye ile dış ticaret yoğunlukları gelişimi ve yeni Osmanlılık. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 1244-1262. <https://doi.org/10.14687/ijhs.v12i1.3253>
- Akman, M. S. (2023). Türkiye'nin dış ticaret politikası ve uygulamaları: 1923-2023. Ö.F. Çolak (Ed.), *Yüzyılın ekonomisi cilt II: Yüzyılın makroekonomik analiz* içinde (ss. 315-360). Efil Yayınevi.
- Akpiliç, F., Aslan, Ç., & Bulut, E. (2024). The effects of global economic policy uncertainties on manufacturing industry exports: The case of Türkiye. *Industrial Policy*, 4(2), 50-58. <https://doi.org/10.61192/indpol.1596389>
- Altay, H., Çelebioğlu, F., & Şen, A. (2010). Ticari yoğunlaşma kapsamında Türkiye'nin küresel ölçekli dış ticaret analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 161-172. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4768/65582>
- Altay, S. (2024a). Trade policy review of Turkey. *The World Economy*, 47(9), 3861-3892. <https://doi.org/10.1111/twec.13609>
- Altay, S. (2024b). Regional trade agreements in Turkish foreign policy: A rising trading state's quest for trade sovereignty. *Turkish Studies*, 26(2), 229-264. <https://doi.org/10.1080/14683849.2024.2440434>
- Anderson, J. E., & van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *American Economic Review*, 93(1), 170-192.
- Artekin, A. Ö., & Duran, M. S. (2022, 12-13 Mayıs). Development of international trade in Turkey: Trends and changes. *12th International Scientific Conference "Business and Management 2022"*. Vilnius, Litvanya. <https://doi.org/10.3846/bm.2022.713>
- Aydoğuş, O. (2011). Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri ve Türkiye. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 5, 36-44. <https://iktisatvetoplum.com/mena-orta-dogu-ve-kuzey-afrika-ulkeleri-ve-turkiye-osman-aydogus/>
- Aynagöz Çakmak, Ö. (2017). Orta Asya: Bölgesel entegrasyon girişimleri ve öneriler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(33), 116-134. <https://doi.org/10.30976/susead.327538>
- Bano, S. (2002). Intra-industry trade and trade intensities: Evidence from New Zealand (Working Paper in Economics 5/02), University of Waikato. <https://researchcommons.waikato.ac.nz/entities/publication/cbd0e920-58b7-482d-9648-845ca4d221a9>
- Brown, A. J. (1949). *Applied economics: Aspects of the world economy in war and peace*. George Allen and Unwin.
- Chen, B., & Li, Y. (2014). Analyzing bilateral trade barriers under global trade context: A gravity model adjusted trade intensity index approach. *Review of Development Economics*, 18(2), 326-339. <https://doi.org/10.1111/rode.12087>
- Conte, M., Cotterlaz, P., & Mayer, T. (2022). The CEPII Gravity database. (Working Paper No: 2022-05) CEPII.
- Çeştepe, H. (2012). Türkiye'nin seçilmiş Ortadoğu ülkeleriyle ticaretinin analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 23-43. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/6059/81455>
- Demir, M. A. (2020). Türkiye ile seçilmiş Orta Doğu ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğunun analizi. *Nazilli İİBF Dergisi*, 1(1), 1-14. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niibfd/issue/55259/745791>
- Drysdale, P., & Garnaut, R. (1982). Trade intensities and the analysis of bilateral trade flows in a many-country world. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 22(2), 62-84. <https://www.jstor.org/stable/43295729?seq=1>

- Ekor, M., Adeniyi, O., & Saka, J. (2015). Trade intensity analysis of South Africa-BRIC economic relations (MPRA Paper No. 82632). Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/82632/>
- Elmorsy, S. A. (2015). Determinants of trade intensity of Egypt with COMESA countries. *Bandung*, 2(1), 1-25. <https://doi.org/10.1186/s40728-014-0002-6>
- Emeç, A. S., Kaplan, F., & Koluman, A. (2021). Türkiye ile Afrika ülkeleri arasındaki dış ticaret üzerine bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(4), 509-520. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduibfd/issue/65632/996729>
- Erkekoğlu, H., & Yılmaz, B. (2019). Investigation of foreign trade between Turkey and member countries of Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC) with gravity model. *Journal of Yaşar University*, 14(54), 141-151. <https://doi.org/10.19168/JYASAR.525789>
- Head, K., & Mayer, T. (2014). Gravity equations: Workhorse, toolkit, and cookbook. *Handbook of International Economics*, 4, 131-195.
- Karaalp, H. S. (2011). Competitiveness of Turkey in Eurasia: A comparison with CIS countries. *China-USA Business Review*, 10(9), 727-744.
- Kaminski, B., & Ng, F. (2006). Turkey's evolving trade integration into Pan-European markets. World Bank Policy Research Working Paper No. 3908. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/30415414-b1c6-5203-8fee-2142f5f17393>
- Kirişçi, K. (2009). The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the Trading State. *New Perspectives on Turkey*, 40. <https://doi.org/10.1017/S0896634600005203>
- Kirişçi, K., & Kaptanoğlu, N. (2011). The politics of trade and Turkish foreign policy. *Middle Eastern Studies*, 47(5), 705-724. <https://doi.org/10.1080/00263206.2011.613226>
- Kojima, K. (1964). The pattern of international trade among advanced countries. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 5(1), 16-36. <https://core.ac.uk/download/pdf/6835715.pdf>
- Kutlay, M. & Öniş, Z. (2020). Otoriter kapitalizmin yükselişi: Değişen küresel dengeler ve demokrasinin geleceği üzerine. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 120, 42-53. <https://iktisatvetoplum.com/otoriter-kapitalizmin-yukselisi-degisken-kuresel-dengeler-ve-demokrasinin-gelecegi-uzerine-mustafa-kutlay-ziya-onis/>
- Kutlay, M. (2012). Yeni Türk dış politikasının ekonomi politiği: Eleştirel bir yaklaşım. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(35), 101-127. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39283/462614>
- Kutlay, M. (2024). "21. yüzyılı kazanmak: Güç geçişleri döneminde Küresel Güney ve Türkiye". TÜSİAD Küresel Siyaset Forumu Makale Dizisi No: 7. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/11667-tusi-ad-kuresel-siyaset-forumu-makale-dizisi-no-7-21-yuzyili-kazanmak-guc-gecisleri-doneminde-kuresel-guney-ve-turkiye>
- Malik, J., & Rather, S. A. (2018). China's trade intensity with South Asian countries. *Journal of Economics and International Finance*, 10(4), 30-42. <http://dx.doi.org/10.5897/JEIF2015.0682>
- Maryam, J., Banday, U. J., & Mittal, A. (2018). Trade intensity and revealed comparative advantage: An analysis of Intra-BRICS trade. *International Journal of Emerging Markets*, 13(5), 1182-1195. <https://doi.org/10.1108/IJoEM-09-2017-0365>
- Metin, M., & İspiroğlu, F. (2017). Türkiye'nin MENA ülkeleri ile dış ticareti: Bir makroekonomik değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 23-38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ksuibf/issue/30884/334301>
- Minko, A. E. (2024). Intersections of Middle East crises and African stability: Assessing the impact of regional conflicts on peace and security in Sub-Saharan Africa. *Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University*, 3(9), 11-33. <https://doi.org/10.46991/JOPS/2024.3.9.011>

- Öniş, Z., & Yılmaz, Ş. (2009). Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign policy activism in Turkey during the AKP era. *Turkish Studies*, 10(1), 7-24. <https://doi.org/10.1080/14683840802648562>
- Önsoy, M. (2017). Latin America-Turkey relations: Reaching out to distant shores of the Western Hemisphere. P. Gözen Ercan (Ed.), *Turkish foreign policy içinde* (ss. 237-258). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50451-3_12
- Özkan, M., & Orakçı, S. (2023). Decoding of Turkey's last two decades in Africa. M. Vasiliev, D. A. Degterev, & T. M. Shaw (Ed.), *Africa and the formation of the new system of international relations-Vol. II içinde* (ss. 205-216). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-34041-3_13
- Pamuk, Ş. (2023). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Papuççular, H. (2023). *Cumhuriyetin dış politikası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Paswan, A. (2021). India's bilateral trade with China: Empirical study based on Trade Intensity Index and Trade Reciprocity Index. *Studies in Economics and Business Relations*, 2(1), 1-16. <https://doi.org/10.48185/sebr.v2i1.81>
- Phan, T. H., & Jeong, J. Y. (2012). An analysis of Korea-Vietnam bilateral trade relations (MPRA Paper No. 48312). Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/48312/>
- Rosecrance, R. N. (1986). *The rise of the trading state: Commerce and conquest in the modern world*. Basic Books.
- Santos Silva, J.M.C., & Tenreyro, S. (2006). The log of gravity. *The Review of Economics and Statistics*, 88(4), 641-658. <https://doi.org/10.1162/rest.88.4.641>
- Saray, M. O. (2019). D-8 ekonomileri, dış ticaret desenleri ve Türkiye için önemi: İhracat ve ithalat yoğunluğu endeksiyle bir değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 5(2), 171-188. <https://doi.org/10.30613/uresosc.627642>
- Sherstyukov, S. (2024). Turkey's relations with the countries of Latin America and the Caribbean in the 21st century: In search of strategic autonomy. *Journal of Volgograd State University: Series 4. History. Regional Studies. International Relations*, 29(1), 193-202. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2024.1.17>
- Siyakiya, P. (2019). Analysing the Turkey-Africa relationship's impact on the flow of Turkey's exports. *Empirical Economic Review*, 2(1), 35-62. <http://dx.doi.org/10.29145/eer/21/020102>
- Şimşek, N., Şimşek, H. A., & Zhanaltay, Z. (2017). Analysis of bilateral trade relations between Turkey and Russia Federation. *Bilgi*, (83), 1-26.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2024). "2023 Yılında Cumhuriyet Tarihimizin İhracat Rekorunu Kırdık" 7 Kasım 2025 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/haberler/2023-yilinda-cumhuriyet-tarihimizin-ihracat-rekorunu-kirdik> adresinden erişildi.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Dünya Ticaret Örgütü". 15 Nisan 2025 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/dunya-ticaret-orgutu-dto.tr.mfa> adresinden erişildi.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Orta Asya Ülkeleri ile İlişkiler". 15 Nisan 2025 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkeleri-iliskileri.tr.mfa> adresinden erişildi.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye'nin Latin Amerika ve Karayiplere Yönelik Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri". 15 Nisan 2025 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/i-turkiye-nin-latin-amerika-ve-karayiplere-yonelik-politikasi-ve-bolge-ulkeleri-ile-iliskileri.tr.mfa> adresinden erişildi.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye-Afrika İlişkileri". 15 Nisan 2025 tarihinde <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> adresinden erişildi.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. "Uzak Ülkeler Stratejisi". 15 Nisan 2025 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/ihracat/uzak-ulkeler-stratejisi> adresinden erişildi.

- T.C. Ticaret Bakanlığı. “Yürürlükte Bulunan STA’lar”. 15 Nisan 2025 tarihinde <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari/yururlukte-bulunan-stalar> adresinden erişildi.
- Tapsoba, S. J. A. (2008). Trade intensity and business cycle synchronicity in Africa. *Journal of African Economies*, 18(2), 287-318. <https://doi.org/10.1093/jae/ejn014>
- Togan, S. (2010). Turkey: Trade Policy Review 2007. *The World Economy*, 33(11), 1339-1389. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2009.1254.x>
- United Nations. (n.d.). UN Comtrade Database. United Nations Statistics Division. 1 Nisan 2025 tarihinde <https://comtradeplus.un.org/> adresinden erişildi.
- Vollrath, T. L. (1991). A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127(2), 265-280. <http://www.jstor.org/stable/40439943>
- Yang, Y., & Gupta, S. (2007). Regional trade arrangements in Africa: Past performance and the way forward. *African Development Review*, 19(3), 399-431. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8268.2007.00169.x>
- Yazgan, M. E., & Derici Şengül, Ö. (2023), Türkiye’nin dış ticaret macerası, Ö.F. Çolak (Ed.) *Yüzyılın Ekonomisi Cilt II: Yüzyılın Makroekonomik Analiz* içinde (ss. 361-390). Efil Yayınevi
- Yotov, Y. V., Piermartini, R., Monteiro, J-A., & Larch, M. (2016). An advanced guide to trade policy analysis: The structural gravity model. Geneva: UNCTAD and WTO. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/advancedwtounctad2016_e.pdf

Extended Summary

Evaluation of Türkiye's Regional Foreign Trade Intensity Between 1995 and 2023 within the Scope of Adopted Trade Policies

This study analyses Türkiye's trade intensity in different markets and assesses whether foreign trade policies influence its orientation towards various regional partners. The research measures the strength of Türkiye's bilateral exports and imports relations with ten different country groups over the period 1995-2023 and reveals the extent to which changes in these relations align with transformations in trade policy. In this context, the study evaluates the effectiveness and sustainability of Türkiye's market diversification goals. From the founding of the Republic until 1980, trade policy was conducted with import substitution strategies; domestic production was protected by customs walls, but the limitations of exports and dependence on energy imports led to currency crises. After 1980, an export-led growth strategy was adopted by liberalising foreign trade, increasing the export of manufactured goods, and removing barriers to capital movements. Although security-oriented foreign policy dominated in the 1990s, economic relations with the Central Asian Republics and Russia developed after the collapse of the Soviet Union. In the 2000s, trade diplomacy came to the forefront within the framework of the "soft power" concept, while security-oriented policies regained prominence after 2010. During this period, while Türkiye experienced tensions with the West, it sought to strengthen its relations with emerging markets in Africa, Latin America, and Asia, particularly with BRICS countries. The Africa Partnership Policy, the Latin America Action Plan, the "sectoral dialogue partnership" with ASEAN, and the Distant Countries Strategy are concrete examples of these initiatives.

In the literature, the trade intensity index is widely used to measure the strength of trade relations between countries. Yang and Gupta (2007), Elmorsy (2015), and Tapsoba (2008) show that intra-regional trade in Africa remains limited despite trade agreements. Maryam et al. (2018) and Ekor et al. (2015) find that trade among BRICS countries has increased but is not symmetrical. Studies focusing specifically on Türkiye (Akal & Ersoy, 2015; Çeştepe, 2012; Demir, 2020; Aynagöz Çakmak, 2017) mostly examine historical and cultural ties rather than the effects of recent foreign policy strategies. Current and comprehensive analyses examining the impact of these strategies on trade orientation remain limited. This study addresses this gap by classifying 217 countries into ten groups and using up-to-date data. These are ASEAN, African Union, European Union, MENA, non-EU European countries, North America, South America, Oceania, Shanghai Cooperation Organization (SCO), and Other Asia. The analysis uses the Trade Intensity Index (TII) developed by Brown (1949) and Kojima (1964). In this study, the export intensity index is calculated by dividing the share of Türkiye's exports to a specific group of countries in Türkiye's total exports by the share of the same group of countries in the world's total imports. The import intensity index is the ratio of Türkiye's share of imports from a specific group of countries in Türkiye's total imports to the share of the same group of countries in the world's total exports. Both indices take values between zero and positive infinity. Values greater than 1 indicate higher-than-expected trade intensity, while values less than 1 indicate lower-than-expected trade intensity. Goods trade data between Türkiye and the country groups in question are obtained from the United Nations (UN) COMTRADE database.

The analysis results show that the highest export intensity occurs in MENA countries between 1995 and 2023. Index values for MENA remain above 1 throughout the period, reflecting a strong and sustained export trend that exceeds global trade expectations. Africa's export intensity exceeds 1 after 2010, demonstrating the tangible impact of Türkiye's Africa Partnership Policy. The EU's export intensity, despite its high volume, indicates a neutral relationship with values close to 1, and non-EU European countries similarly exhibit stable but limited intensity around 1. Türkiye's export intensity with ASEAN, the SCO countries, and other Asian countries remains below 1 for most periods, reflecting limited structural penetration into Asian markets. The index values for North America, Latin America, and Oceania remain low, indicating that diplomatic openings have a limited impact on trade with these regions. While the EU's share in imports has decreased since the 2000s, the share of ASEAN countries, and especially SCO countries, has increased. Recently, SCO countries have surpassed the EU to become Türkiye's largest import partner. The import intensity index for SCO countries remains above 1 throughout the entire period, indicating structural dependence. While ASEAN's import intensity is below 1, it shows an increasing trend. Import intensity with other Asian countries remains low. Import intensity from the EU remains close to 1 and has decreased below 1 in recent years, indicating reduced dependence. The import intensity of the African, South American, Oceania, and North American regions remains below 1, and these regions do not become significant supply sources. MENA import intensity remains stable at around 1 throughout the period.

Overall, the data indicate that Türkiye's foreign trade policy produces selective but unbalanced results. While export diversification towards MENA and Africa yields noticeable gains when considering intensity indices, similar success is not achieved in the Asian or American regions. In terms of imports, the increasing structural dependence on Asia points to a growing asymmetry in foreign trade. While policy steps increase trade volume, there is limited success in developing strong and sustainable trade relations within each country group. Although the EU's dominance in trade decreases, its balancing role continues. The increase in MENA and Africa is limited due to a lack of institutional depth.

Increased trade with Asia, particularly imports from SCO countries, strengthens import dependence. America and Oceania remain marginal in Türkiye's trade. Therefore, trade diplomacy needs to be brought into greater alignment with national economic strategies. A holistic approach supported by industrial modernisation, infrastructure investments, customs harmonisation, and targeted agreements can reduce structural dependencies. Investing in high-value-added sectors, diversifying energy and raw material supplies, and strengthening logistics capacity are critical steps for long-term interdependence and sustainable market diversification. Such a strategy can strengthen Türkiye's position in global value chains, allowing diplomatic initiatives to transform into lasting trade relationships.

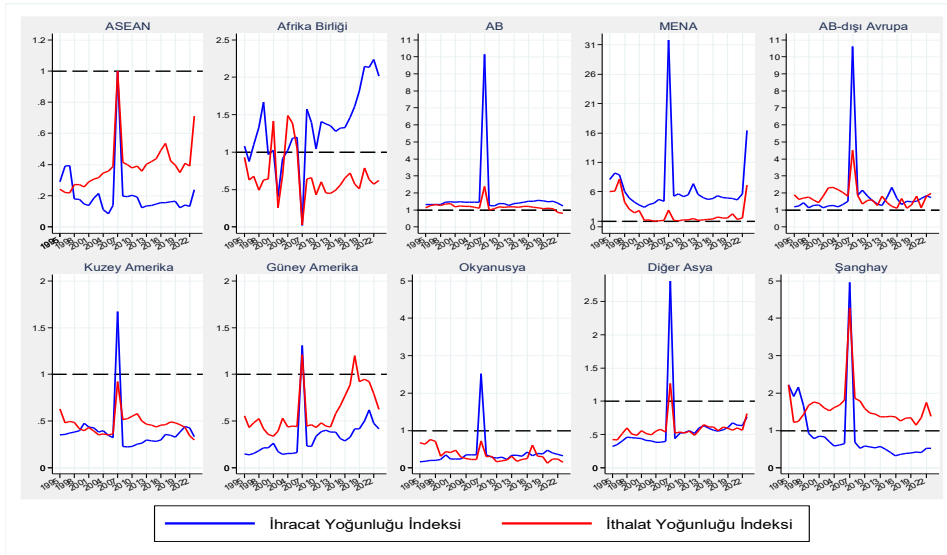
Ekler

EK1: Türkiye'nin Her Bir Ülke Grubu ile İhracat ve İthalatı (milyar dolar, 1995-2023)

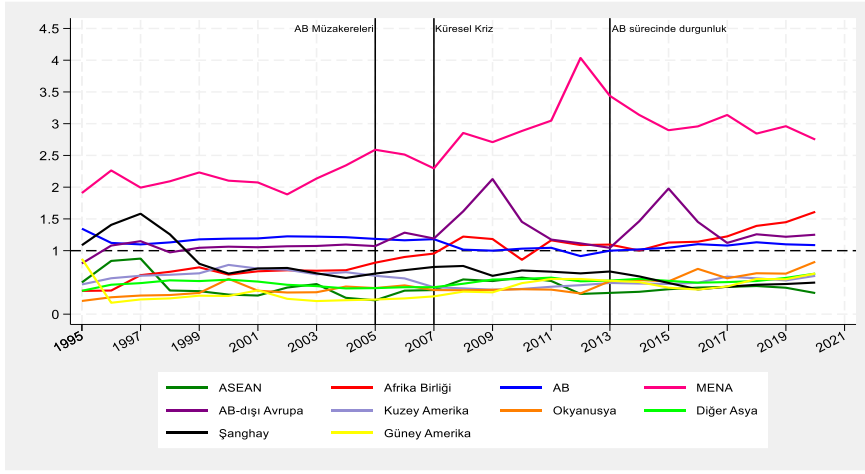
Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

EK2: Her Bir Ülke Grubunun İhracat ve İthalat Yoğunluğu İndeksleri (1995-2023)

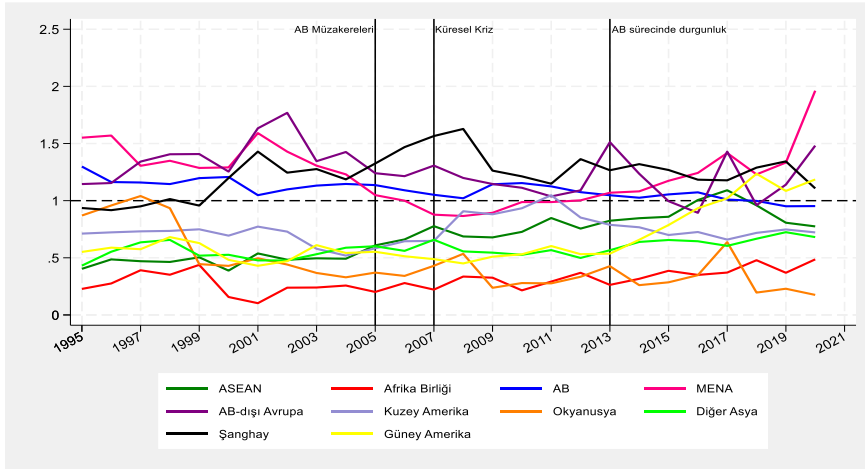
Kaynak: UN COMTRADE veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

EK3: İhracatta Her Bir Ülke Grubunun GMATI İndeksleri (1995-2020)

Kaynak: Gravity veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

EK4: İthalatta Her Bir Ülke Grubunun GMATI İndeksleri (1995-2020)

Kaynak: Gravity veritabanından alınan verilerle yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

EK5: Ülke Grupları Listesi

ASEAN	Afrika Birliği		AB	MENA	AB-dışı Avrupa
Brunei	Angola	Moritanya	Avusturya	Cezayir	Arnavutluk
Kamboçya	Benin	Morityus	Belçika	Bahreyn	Andorra
Endonezya	Botsvana	Mozambik	Bulgaristan	Mısır	Belarus
Laos	Burkina Faso	Namibya	Hırvatistan	İran	Bosna-Hersek
Malezya	Burundi	Nijer	Kıbrıs	Irak	Faroe Adaları
Myanmar	Yeşil Burun Adaları	Nijerya	Çekya	Ürdün	Cebelitarık
Filipinler	Kamerun	Ruanda	Danimarka	Kuveyt	İzlanda
Singapur	Orta Afrika Cum.	São Tomé ve Príncipe	Estonya	Lübnan	Moldova
Tayland	Çad	Senegal	Finlandiya	Libya	Karadağ
Vietnam	Komorlar	Sejšeller	Fransa	Fas	K. Makedonya
	Kongo Dem. Cum.	Sierra Leone	Almanya	Umman	Norveç
	Kongo Cumhuriyeti	Somali	Yunanistan	Katar	San Marino
	Fildişi Sahili	Güney Afrika	Macaristan	S. Arabistan	Sırbistan
	Cibuti	Güney Sudan	İrlanda	Suriye	İsviçre
	Ekvator Ginesi	Sudan	İtalya	Tunus	Ukrayna
	Eritre	Tanzanya	Letonya	BAE	
	Esvatini	Togo	Litvanya	Yemen	
	Etiyopya	Uganda	Lüksemburg		
	Gabon	Zambiya	Malta		
	Gambiya	Zimbabve	Hollanda		
	Gana		Polonya		
	Gine		Portekiz		
	Gine-Bissau		Romanya		
	Kenya		Slovakya		
	Lesotho		Slovenya		
	Liberya		İspanya		
	Madagaskar		İsveç		
	Malavi		Birleşik Krallık		
	Mali				
EFTA		STA	STA (Müzakereleri Tamamlanan)		

Not: Ülkeler hem coğrafi konumları hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu anlaşmalar dikkate alınarak, her ülke bir gruba düşecek şekilde yazarlar tarafından on gruba ayrılmıştır. Anlaşmalar için T.C. Ticaret Bakanlığı'nın "Yürürlükte Bulunan STA'lar" başlıklı kaynağından yararlanılmıştır.

EK5: Ülke Grupları Listesi (Devam)

Kuzey Amerika	Okyanusya	Diğer Asya	Şanghay	Güney Amerika
Anguilla	Amerikan Samoası	Afganistan	Çin	Arjantin
Antigua ve Barbuda	Avustralya	Ermenistan	Hindistan	Bolivya
Aruba	Cocos Adaları	Azerbaycan	Kazakistan	Brezilya
Bahamalar	Cook Adaları	Bangladeş	Kırgızistan	Şili
Barbados	Fiji	Butan	Pakistan	Kolombiya
Belize	Fransız Polinezyası	Gürcistan	Rusya Fed.	Kosta Rika
Bermuda	Guam	Hong Kong	Tacikistan	Küba
Britanya Virjin Adaları	Kiribati	İsrail	Özbekistan	Dominik Cum.
Kanada	Marshall Adaları	Japonya		Ekvador
Cayman Adaları	Mikronezya	Kuzey Kore		El Salvador
Curaçao	Nauru	Güney Kore		Guatemala
Dominika	Yeni Kaledonya	Makao (Çin)		Guyana
Grönland	Yeni Zelanda	Maldivler		Paraguay
Grenada	Kuzey Mariana Adaları	Moğolistan		Peru
Guadeloupe	Palau	Nepal		Surinam
Haiti	Papua Yeni Gine	Sri Lanka		Trinidad ve Tobago
Honduras	Pitcairn Adaları	Doğu Timor		Uruguay
Jamaika	Samoa	Türkmenistan		Venezuela
Meksika	Solomon Adaları	Filistin		
Montserrat	Tokelau			
Nikaragua	Tonga			
Panama	Tuvalu			
Sint Maarten (Hollanda)	Vanuatu			
Saint Kitts ve Nevis	Wallis ve Futuna Adaları			
Saint Lucia				
Saint Pierre ve Miquelon				
Saint Vincent ve Grenadinler				
Turks ve Caicos Adaları				
Amerika Birleşik Devletleri				
TTA		STA (Müzakereleri Devam Eden)		

Not: Ülkeler hem coğrafi konumları hem de Türkiye'nin içinde bulunduğu anlaşmalar dikkate alınarak, her ülke bir gruba düşecek şekilde yazarlar tarafından on gruba ayrılmıştır. Anlaşmalar için T.C. Ticaret Bakanlığı'nın "Yürürlükte Bulunan STA'lar" başlıklı kaynağından yararlanılmıştır.

Kültürlerarası İletişim Bağlamında Göç Kavramı: Little Amal'ın Uluslararası Göçünde Türkiye Güzergahı Üzerine Göstergebilimsel Analiz

Harika TOS¹

Onur TOS²

Kültürlerarası İletişim Bağlamında Göç Kavramı: Little Amal'ın Uluslararası Göçünde Türkiye Güzergahı Üzerine Göstergebilimsel Analiz	The Concept of Migration in the Context of Intercultural Communication: A Semiotic Analysis of Turkey's Route in Little Amal's International Migration
Öz Bu çalışma, Little Amal projesinin Türkiye güzergâhını kültürlerarası iletişim ve göç bağlamında ele almaktadır. Doküman incelemesiyle toplanan veriler Saussure'nin göstergebilimsel analiz yöntemiyle incelenmektedir. Amal'ın performansları, göçün sembolik temsillerini açığa çıkarmaktadır. Analiz sonucunda çocukluk, kırılganlık, kayıp, umut ve dayanışma temaları öne çıkarken, sanatsal performanslar göçün toplumsal görünürlüğüne artırmakta ve empati üretmektedir. Halkın katılımıyla gerçekleştirilen etkinlikler, göçmenlerin "öteki" konumunu dönüştürerek kültürlerarası diyalogu güçlendirmektedir. Little Amal, göçün insani boyutlarını görünür kılan, toplumsal bilinçlendirme ve kültürel etkileşim için güçlü bir sembolik araçtır.	Abstract This study examines the Little Amal project's route through Turkey within the context of intercultural communication and migration. Data collected through document analysis is examined using Saussure's semiotic analysis method. Amal's performances reveal symbolic representations of migration. The analysis highlights themes of childhood, fragility, loss, hope and solidarity, while the artistic performances increase the social visibility of migration and generate empathy. Events involving public participation transform the position of migrants as "the other" and strengthen intercultural dialogue. Little Amal is a powerful symbolic tool for raising social awareness and promoting cultural interaction by making the human dimensions of migration visible.
Anahtar Kelimeler: Kültürlerarası İletişim, Göç, Göstergebilim, Little Amal, Sembolik Temsil	Keywords: Intercultural Communication, Migration, Semiotics, Little Amal, Symbolic Representation
JEL Kodları: F22, O15, R23	JEL Codes: F22, O15, R23

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Sosyal medya analizine yönelik bir araştırma olduğu için etik kurul izni alınmamıştır.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Çalışmanın (tamamı iki yazar ile birlikte/bölgümleri yazarlara paylaştırılarak) oluşturulmuştur. Bununla birlikte (giriş, kavramsal çerçeve, literatür taraması ve metodoloji ikinci yazar; analizler, tartışma ve sonuç bölümü birinci yazar) yazarlar tarafından yapılmıştır. Çalışmanın tekrar okuması ve düzenlemesi birlikte yapılmıştır. Yazar 1'in makaleye katkısı %50, Yazar 2'nin makaleye katkısı %50'dir.
Çıkar Beyanı	Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

¹ Yüksek Şehir Plancısı, Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, harika.tos.91@gmail.com

² Öğr. Gör. Dr., Tarsus Üniversitesi, Tarsus Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, onurtos@tarsus.edu.tr

e-ISSN: 1306-6293/© 2026 The Author(s). Published by Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

1. Giriş

Göç, insanlık tarihinin en eski olgularından biri olarak günümüzde toplumsal, kültürel ve siyasal boyutlarıyla küresel gündemin merkezinde yer almaktadır. Savaşlar, ekonomik yetersizlikler, siyasal baskılar, doğal afetler ve salgın hastalıklar, milyonlarca insanı zorunlu veya gönüllü göçe zorlamaktadır. Bu süreç, yalnızca coğrafi bir yer değiştirme değildir. Göç süreci kimlik, aidiyet, uyum ve toplumsal kabul gibi çok boyutlu dönüşümlere işaret etmektedir. Göçün bu çok katmanlı yapısı, beraberinde kültürlerarası karşılaşmaları, farklılıkların müzakere edilmesini ve yeni iletişim biçimlerinin ortaya çıkmasını gerekli kılmaktadır.

Kültürlerarası iletişim, göçmenlerin yeni toplumsal çevreye uyumunda ve ev sahibi toplumların "öteki" algısının dönüşümünde belirleyici bir rol oynamaktadır. İletişim süreçleri, yalnızca bilgi aktarımı olarak ele alınmamaktadır. Bu kapsamda iletişim süreci kimlik müzakereleri, önyargıların aşılması, empati geliştirilmesi ve toplumsal uyumun sağlanması açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda göç, kültürlerarası iletişim çalışmalarında yalnızca demografik bir olgu değildir. Göç, sembolik temsiller ve sanatsal pratikler aracılığıyla anlam üretilen bir toplumsal alan olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada incelenen Little Amal Projesi, göçün kültürel ve insani boyutlarını sanat aracılığıyla görünür kılmayı amaçlayan küresel bir girişimdir. Suriyeli mülteci bir çocuğu temsil eden dev kukla, 2021 yılında Türkiye'nin farklı şehirlerinde gerçekleştirdiği yolculuk boyunca yerel halkla etkileşim kurmuş; performatif gösteriler aracılığıyla göçün insani ve duygusal yönlerini toplumsal hafızaya taşımıştır. Little Amal'ın sessizliği, göçmenlerin görünmezliğini; çocuk oluşu, kırılganlığı ve masumiyeti; yolculuğu ise göçün süreklilik arz eden doğasını simgesel biçimde ifade etmektedir. Bu bağlamda, araştırmanın çıkış noktası; Little Amal figürünün Türkiye güzergâhında gerçekleştirdiği performanslar aracılığıyla göç ve kültürlerarası iletişim temalarının hangi göstergeler üzerinden temsil edildiğini incelemektir. Çalışmada, Saussure'ün göstergebilimsel analiz modeli kullanılarak sanatsal performansların, medya temsillerinin ve kamusal etkileşimlerin ürettiği sembolik anlamlar çözümlenmektedir. Bu çözümlenmeler, göçün siyasal veya ekonomik bir sorun olmasının yanında kültürel ve iletişimsel bir olgu olarak yeniden değerlendirilmesine katkı sunmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İletişim Kavramı ve Kültürlerarası İletişim

İletişim, insan yaşamının en temel unsurlarından bir tanesidir. Bilgi, duygu ve düşünce aktarımına ek olarak toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan bir mekanizma biçiminde tanımlanmaktadır (Dökmen, 2019; Cüceloğlu, 2019). Craig (1999), iletişimi bağımsız bir akademik alan olarak ortaya koymakta ve iletişim teorilerinin disiplinler arası doğasına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte iletişim süreçleri bireyler arasında, toplumsal, kültürel ve siyasal düzeylerde işlev görmektedir (Geçikli, 2024). Bu nedenle iletişim, modern toplumların işleyişinde kritik bir konuma sahiptir. İletişim, kültürel bir olgu olarak da nitelendirilmektedir. Hall (1976), kültürü iletişimle eşdeğer bir kavram olarak görmüş ve kültürün, bireylerin davranışlarını, algılarını ve toplumsal ilişkilerini yönlendiren bir sistem olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla iletişim, kültürün hem taşıyıcısı hem de üreticisi konumundadır (Kartari, 2014). Kültürel kodlar, dilsel yapılar, semboller ve anlam sistemleri iletişim aracılığıyla aktarılmakta ve yeniden üretilmektedir (Bitirim-Okmeydan & Saran, 2019). Bu nedenle iletişimin kültürden ayrı düşünülmemeyeceği açıktır.

Kültürlerarası iletişim, farklı kültürel arka planlardan gelen bireyler arasındaki etkileşim süreçlerine odaklanmaktadır. Bu süreç, toplumsal uyumun sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır (Yaylagül, 2021). Bununla birlikte uluslararası göçler toplumsal yapılarda büyük farklılıklara sebep olurken; farklı kültürel yapıya sahip olan toplumlar ve bireyler açısından da yeni olanaklar ve problemler oluşturmaktadır (Ekici & Tuncel, 2015). Bu çerçevede toplumsal düzlemde kültürlerarası iletişim kavramını anlamlandırma süreçleri büyük öneme sahiptir. Özdemir (2011) kültürlerarası iletişimi, farklı kültürlerin mensubu olan bireylerin karşılıklı mesaj alışverişi ve anlam üretme çabaları olarak ifade etmektedir. Oatey ve Franklin (2009) kültürlerarası iletişimi bir süreç olarak ele almakta ve bu süreci farklı kültürlerden gelen bireylerin etkileşimi olarak nitelendirmektedir. Gudykunst (2004), kültürlerarası iletişimi farklı normlara ve değerlere sahip bireylerin ortak bir anlam zemini yaratma çabası olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda kültürlerarası iletişim, sadece dilsel bir aktarım süreci olarak değerlendirilmemekte, aynı zamanda önyargıların, stereotiplerin, kimlik müzakerelerinin ve toplumsal uyumun da merkezinde yer alan bir kavram olarak nitelendirilmektedir. Kartarı (2014) ise kültürlerarası iletişimi, kültürel farklılıkların ve yabancı algısının nasıl yönetildiği üzerine yapılan disiplinler arası bir inceleme alanı olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte Novinger (2001) göçmenlerin ve ev sahibi toplumların karşılıklı anlayış, saygı ve hoşgörü temelinde iyi niyetli bir yaklaşım geliştirmelerinin, kültürlerarası iletişimin başarısını doğrudan etkileyen bir faktör olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum özellikle göçmenlerin daha uyumlu bir toplumsal yaşantı kurmalarını ve toplumla entegrasyonlarını sosyo-kültürel zeminde kolaylaştırmaktadır. Mutlu (2017), iletişimi kültürel kodların üretim ve aktarım süreci olarak değerlendirirken; Erdoğan ve Alemdar (1990) ise medya aracılığıyla kültürün yeniden üretildiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede kültürlerarası iletişim, bireylerin karşılaşmalarından doğan zorlukların ve fırsatların analiz edilmesi açısından merkezi konuma sahip bir kavram olarak nitelendirilebilir.

2.2. Göç Kavramı ve Bu Süreçlerde Önemli Bir Arabulucu Rolünde: Göç İletişimi

Göç, insanlık tarihinin en kadim olgularından bir tanesidir. Bireysel ve toplumsal düzeyde derin etkiler yaratmaktadır (Martiniello & Rea, 2014). Coğrafi açıdan insan hareketliliği göç olgusuyla açıklanmaktadır. Modern çağın başlangıcı ile birlikte, küreselleşmenin etkisi ve gelişen teknoloji, mekân ve zaman kavramlarını yeniden tanımlamış ve bu durum göç hareketliliklerini hızlandırmıştır (Yiğittürk-Ekiyor, 2021). Küresel gelişmeler ve yeniliklerle birlikte bireylerin ve toplumların daha hızlı ve kolay yoldan hareket etmeleri sağlanarak uluslararası göçlerin gerçekleşmesi hızlanmıştır (Petersen & Schramm, 2017). Bunun yanı sıra tarihsel süreç içerisinde çok farklı nedenlerden dolayı göç hareketi gerçekleşmiştir. Ekonomi, sosyal hayat, seyahat, kültürel yaşam, salgın hastalık ve savaş gibi başlıklar bu nedenler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte göç hareketliliği zorunlu olarak (savaş, doğal felaket vb.) ya da mecburiyet olmadan/keyfi biçimde (sosyal hayat, kültürel vb.) gerçekleşebilmektedir (Tos & Gökçe, 2021; Adıgüzel, 2024).

Castles vd. (2013) göçü; coğrafi bir yer değiştirme hareketleriyle birlikte sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları dönüştüren bir süreç olarak ele almaktadır. Bu dönüşüm, göçmenlerin aidiyet duygularını, kimliklerini ve yaşam stratejilerini doğrudan etkilemektedir (Portes, 2010). Bununla birlikte göç, bireylerin yaşam deneyimlerinde köklü değişikliklere yol açarken, aynı zamanda göç edilen toplumlarda da kültürel çeşitlilik, ekonomik fırsatlar ve kimi zaman toplumsal gerilimler yaratabilmektedir (Williams, 2010). Göç, bireylerin veya grupların fiziksel olarak bir yerden başka bir yere taşınmasından çok daha derin anlamlar taşıyan bir olgudur

(Demirkol, 2024). Bu çerçevede bir olgu olarak göç, toplumsal düzlem içerisinde kültürel, sosyo-iktisadi ve toplumsal olarak yeniden şekillenme süreçlerini de beraberinde getirmektedir (Dingle & Drake, 2007; Groutsis, Vassilopoulou, & Kyriakidou, 2019). Bu bağlamda, göç hareketliliği, kitlesel ya da bireysel boyutlarda gerçekleşebilir. Bireysel göçler, genellikle eğitim, iş fırsatları veya yaşam kalitesinin iyileştirilmesi amacıyla yapılırken, kitlesel göçler genellikle savaşlar, etnik çatışmalar, doğal afetler ve diğer zorlayıcı koşullar nedeniyle gerçekleşmektedir (Zolberg, 2006). Göçün kitlesel hareket biçiminde mi yoksa bireysel olarak mı gerçekleştiğinin bilinmesi, göçün etki boyutunun saptanmasını sağlamaktadır (Smith, 2007). Bir sürece yayılan ve gönüllü olarak gerçekleşen göç ile zorunluluktan kaynaklı gerçekleşen göç hareketinin toplumsal bazda yansımaları (siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik) birbirinden farklı olarak ele alınmaktadır (Mike & Akyıldız, 2025).

Göç sürecinde yaşanan hareketlilik ve bu hareketlilik sonucunda meydana gelen farklılıklar neticesinde, göç sürecindeki bireyler için çeşitli tanımlar geliştirilmiştir. Kopina'ya (2019) göre bireyler bir zorunluluk olmadan kendi istekleri ile gerçekleştirdikleri hareket durumunda; göçmen olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte eğer bireyler savaş/salgın hastalık gibi nedenlerden dolayı zorunlu biçimde hareket etmek durumunda kalırlarsa, bu durumda mülteci olarak nitelendirilmektedirler (UNHCR, 2018). Zorunlu göç, savaş, doğal afet veya siyasi baskılar gibi dışsal faktörlerden kaynaklanırken; gönüllü göç, genellikle ekonomik fırsatlar, eğitim veya yaşam standartlarını iyileştirme isteğiyle ilişkilidir (Güler & Çobanoğlu, 2011). Bu iki göç türü, farklı toplumsal ve bireysel sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin, gönüllü göç, genellikle daha kolay uyum süreçleriyle ilişkilendirilirken, zorunlu göç, daha fazla sosyal dışlanma ve uyumsuzluk sorunları ile sonuçlanabilmektedir (Castles & Miller, 2013).

Zorunlu ya da gönüllü olarak gerçekleşmesi fark etmeksizin, yaşanan uluslararası göçler; kültürel açıdan birbirinden farklı olan toplumların/grupların/bireylerin birbiriyle etkileşim halinde olmalarını, iletişim sağlamalarını mecbur kılmaktadır (Aksoy Z. , 2012). Tarihsel süreçte yaşanan göçlerin kültürel anlamda toplumları büyük ölçüde etkilediği belirlenmiştir. Bu etkileşim farklı toplumlar arasındaki önyargıların kırılarak yeni fırsatların oluşmasını da sağlayabilmektedir (Connell, 2010). Bunun yanı sıra ev sahibi ülke ile göçmen/mülteci/sığınmacı topluluklar arasında çatışmalara/dışlanmalara da sebep olabilmektedir. Bu durumun altında yatan temel neden, toplumlar arasındaki uyum sürecinin doğru şekilde yaşanmamasından kaynaklanmaktadır (Kymlicka, 2001). Bu çerçevede kültürlerarası karşılaşmalarda iletişim önemli bir unsur olarak görülmektedir. Göç yalnızca fiziksel bir hareketlilik değildir. Bununla birlikte göç, kamusal alanda temsil edilmiş biçimiyle de toplumsal algıları şekillendiren bir olgudur. Bu bağlamda, göçün medya, sanat ve kültürel ürünler aracılığıyla temsil edilme biçimleri, toplumsal algılar ve kültürlerarası etkileşim üzerinde belirleyici rol oynamaktadır.

Göç iletişimi ise bu sürecin merkezinde yer almaktadır. Moores ve Metykova'ya (2009) göre göç eden bireylerin hem kendi diaspora topluluklarıyla bağlarını sürdürmelerinde hem de yeni toplumlara uyum sağlamalarında iletişim pratikleri belirleyici rol oynayabilmektedir. Bunun yanı sıra Vertovec (2007), süper çeşitlilik kavramıyla; göçün etnik ya da dini farklılıkları ile birlikte dil, kültür, sosyoekonomik statü ve göç yolları bakımından farklılıkların iç içe geçtiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede süper çeşitlilik kavramı, etnik ya da dini farklılıklarla birlikte bireylerin göç yolları, hukuki statüleri, dil yeterlilikleri ve sosyal konumları gibi çok sayıda farklı etkenin iç içe geçmesiyle oluşan yeni göçmenlik biçimlerine işaret etmektedir. Ogan (2001) ise göçmenlerin medya kullanım alışkanlıklarını inceleyerek onların kimliklerini sürdürme ve yeniden üretme biçimlerinin bu süreçlerde farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur. Georgiou

(2006) da göçmenlerin hem kendilerini temsil etme hem de ev sahibi toplumlarda algılanma biçimlerinin iletişimsel pratikler aracılığıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Abadan-Unat (2024) ise Türkiye'den Avrupa'ya göç sürecinde göçmenlerin iletişim pratiklerini uyum ve kimlik müzakerelerinin merkezine koymaktadır. Keyman (2010), göç eyleminin ekonomik durumlarla birlikte siyasal ve kültürel sonuçlar doğurduğunu belirterek göç iletişiminin toplumsal uyum politikalarıyla iç içe geçtiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda göç iletişimi, göçün çok boyutlu doğasını kavramak için hem teorik hem de pratik açıdan önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır. Tüm bu etkileşimler, göçün sosyolojik boyutuyla birlikte iletişimsel ve kültürel boyutlarının da analiz edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, kültürlerarası iletişim ve göç iletişimi çerçevesinde temsil, kimlik ve anlam üretimi gibi unsurlar, göç çalışmalarında giderek daha merkezi bir yere oturmaktadır.

2.3. Kültürlerarası İletişim Ekseninde Göç Olgusu

Göç, kültürlerarası iletişimin en yoğun biçimde deneyimlendiği alanlardan biridir. Chambers (2024) farklı kültürel geçmişlere sahip bireylerin bir araya gelmesinin hem toplumsal zenginlik hem de iletişimsel gerilim yaratabildiğini belirtmektedir. Kim (2001) ise göçmenlerin kültürlerarası uyum süreçlerini iletişim üzerinden değerlendirerek göçmenlerin yeni bir kültürel çevreye entegrasyonunda iletişimin kilit rol oynadığını savunmaktadır. Bununla birlikte Berry (1997) göçmenlerin uyum stratejilerini; asimilasyon (yerel kültüre tamamen uyum), ayrışma (kendi kültürünü koruma), bütünleşme (çift yönlü uyum), marjinalleşme (her iki kültürle de ilişkisizlik) şeklinde tanımlayarak bu süreçlerin iletişimsel boyutlarının açıklığa kavuşturmasına katkıda bulunmuştur. Bu stratejiler, göçmenlerin bireysel düzeyde olduğu kadar sosyal düzlemde karşılaştıkları fırsat ve zorlukları anlamada da yol göstericidir.

Göçün kültürlerarası iletişim perspektifinden değerlendirilmesi, bireysel uyum süreçleriyle birlikte toplumsal politikaları, medya söylemlerini ve kültürel temsilleri kapsamaktadır. Kaya (2009), göçün güvenleştirilmesi bağlamında göçmen kimliklerinin iletişimsel bir mücadele alanına dönüştüğünü belirtmektedir. İçduygu (2014), Türkiye'nin göç politikalarında iletişim süreçlerinin önemine dikkat çekerek, göçmenlerin sosyo-kültürel açıdan kabul görmesinde iletişimsel stratejilerin belirleyici rol oynadığını ifade etmektedir. Ayata (2008) ise göçmenlerin günlük yaşam pratiklerinde kültürlerarası iletişimin bireysel deneyimlere ek olarak toplumsal bütünleşme açısından da kritik olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede göç, kültürlerarası iletişimin bireysel ve toplumsal düzeydeki dönüştürücü etkilerini gözlemlemek açısından bir sosyal laboratuvar işlevi görmektedir.

Göç hareketliliği, toplumsal yapıları ve kültürel dinamikleri derinden etkileyen bir süreçtir. Göçmenlerin ve ev sahibi toplumların kültürlerarası iletişim becerilerini geliştirmeleri, karşılıklı anlayış ve toplumsal uyum açısından önemli bir rol oynamaktadır. Kültürlerarası iletişimin etkin bir şekilde işlediği topluluklarda, göçmenler ve yerel halk arasında daha az çatışma ve daha fazla uyum gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, göç ve kültürlerarası iletişim arasındaki ilişki, daha geniş toplumsal değişimlerin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu kapsamda, kültürlerarası iletişim sürecinde göçmenlik deneyimlenen bir olgu olmakla birlikte kamusal alanda çeşitli söylemler ve semboller aracılığıyla temsil edilen bir anlam üretim sürecidir. Bu temsil biçimleri, sanat, medya ve kamusal performanslar yoluyla yeniden üretilmektedir.

Sanatın kültürlerarası iletişimde rolü bulunmaktadır. Göç, kültürel farklılıkların en yoğun biçimde karşılaştığı toplumsal süreçlerden biridir ve bu karşılaşmaların anlamlandırılmasında iletişim kadar sanat da önemli bir araç olarak dikkat çekmektedir. Sanat, estetik bir üretim olmakla birlikte aynı zamanda toplumsal bir iletişim biçimidir. Hall'a (1997) göre temsil, kültürel

anlamaların üretiminde ve paylaşımında merkezi bir rol oynamaktadır. Sanat da bu temsil süreçlerinin en güçlü kanallarından biri olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte kültürlerarası iletişim literatüründe, sanat pratikleri farklılıkların müzakere edilmesine, empati ve dayanışmanın inşasına katkı sağlayan simgesel köprüler olarak görülmektedir (Georgiou, 2006).

Göç çalışmalarında, sanat performansları göçmenlerin görünürlüğüne artırmak, toplumsal önyargıları dönüştürmek ve yeni kimlik müzakerelerine zemin hazırlamak açısından işlevseldir (Adadan-Unat, 2024). Castles ve Miller'a (2013) göre göç, küreselleşen dünyada kültürel üretim biçimlerini yeniden şekillendirmekte; sanatsal pratikler bu dönüşümün hem tanığı hem de aktörü olmaktadır. Little Amal örneğinde görüldüğü gibi sanat, göçün duygusal ve insani boyutlarını görünür kılarak kültürlerarası iletişimin yeniden inşasına aracılık etmektedir.

2.4. Little Amal

Little Amal, 10 yaşındaki bir Suriyeli mülteci çocuğun kuklası olarak, küresel ölçekte mülteci çocukların karşılaştığı zorluklara dikkat çekmeye yönelik bir sanat projesidir. Amal'ın çocuk oluşu, savaş ve yerinden edilme süreçlerinin en savunmasız öznesi olan çocukların görünürlüğüne artırırken; kukla formu ise hem bir temsil aracına hem de toplumsal vicdana seslenen bir anlatı figürüne dönüşmektedir. Amal'ın sessizliği, göçmenlerin çoğu zaman görünmez kılınan hikâyelerine dikkat çeken simgesel bir unsurdur. Bununla birlikte Amal Temmuz 2021'de başlayan yolculuğunda, dünya çapında 17 ülkede ve 166 şehirde milyonlarca insanla etkileşimde bulunmuş ve mülteciliğin, özellikle savaş ve yerinden edilme nedeniyle yaşanan insan hakları ihlallerinin, küresel bir toplumsal sorun olarak tartışılmasını sağlamıştır. Handspring Kukla Şirketi tarafından tasarlanan bu dev kukla, mülteciliği ve insan haklarını sembolize ederken, aynı zamanda kültürel farklılıkların aşılmasında kültürlerarası iletişimin gücünü ortaya koymuştur. Little Amal'ın Türkiye'deki rotası ise 27 Temmuz 2021 tarihinde Gaziantep'ten başlayıp, 8 Ağustos 2021 tarihinde İzmir'in Çeşme İlçesi'nde son bulmuştur. Bu süreç, göçmenlik sorununun toplumsal bir olgu olarak daha geniş kitleler tarafından görünür hâle gelmesini sağlamıştır. Little Amal'ın Türkiye rotası; Gaziantep – Adana – (Tarsus) Mersin – Antalya – (Pamukkale) Denizli – (Efes-Selçuk-Urla) İzmir (Çeşme) şeklinde ilerlemiştir. Proje çerçevesinde, Choose Love ile iş birliği yapılarak (savaş ve diğer krizlerden dolayı yerinden edilmiş çocukların eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla) Amal Fonu oluşturulmuş ve bu fon aracılığıyla 1 milyon dolar bağış toplanmıştır. Kültürlerarası iletişim ve etkileşim bağlamında, sanat yoluyla gerçekleştirilen bu sosyal hareketin, toplumlar arasında empati ve anlayış geliştirilmesine katkı sunma potansiyeli bulunmaktadır. Her şehirde yerel halkın katılımıyla düzenlenen kültürel karşılaşmalar, dans, müzik, hikâye anlatımı gibi etkinliklerle Amal'ın yolculuğu yalnızca bir geçiş olarak değerlendirilmemiş aynı zamanda bir etkileşim zemini hâline gelmiştir. Ek olarak Little Amal, sanatın ve kültürlerarası iletişimin, insan hakları sorunlarıyla ilgili küresel bilinç oluşturmadaki önemli rolünü vurgulayan bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda Little Amal, yalnızca bir sanat nesnesi değildir. Göçün, kimlik arayışının ve kültürlerarası etkileşimin temsili olarak okunabilecek çok katmanlı bir göstergedir.

3. Literatür Artalanı

Göç ve kültürlerarası iletişim alanındaki literatür, çok katmanlı yapısıyla farklı tematik başlıklar altında incelenebilir. Bu çalışma bağlamında literatürü dört ana kümeye ayırmak, analiz ve tartışmalara sistematik bir zemin sağlamaktadır.

Göç ve kültürel temsil / sanat – medya üzerine odaklanan çalışmalar Little Amal'ın sanatsal ve dijital temsiline doğrudan katkı sağlamakta ve göç olgusunun kültürlerarası iletişimde nasıl

yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Görgün (2018), sinema aracılığıyla göç süreçlerinin kültürlerarası iletişim sorunlarının görsel temsillerle görünür kılındığını; Alawi (2021) kültürel kimliğin medyada korunup yeniden müzakere edildiğini; Ergül-Güvendi (2023) ise dijital aktivizmin göçmenlerin kültürlerarası iletişimde seslerini görünür kıldığı yeni mecralar yarattığını göstermektedir. Dinar-Dizdar'ın (2021) göstergebilimsel çalışması, iç göç ve kültürel çatışmaların sanat ve iletişim yoluyla nasıl aşılabileceğine dikkat çekmektedir. Ayrıca, Ekmekçi ve Aydın-Varol'un (2021) sinema üzerinden yaptığı analiz, göç ve kültürel farklılıkların sanatsal temsiller yoluyla kültürlerarası iletişimde nasıl müzakere edildiğini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalar, Little Amal projesinin sembolik ve dijital boyutlarının anlaşılmasında temel oluşturmaktadır.

Uyum, entegrasyon ve kimlik stratejileri üzerine yapılan çalışmalar göçmenlerin yeni çevrelerine uyum süreçleri ve kimlik müzakereleri üzerine odaklanmakta ve kültürlerarası iletişimde karşılaşılan zorluklar ile çözümleri ele almaktadır. Rusli vd. (2024), dini temelli iletişim yaklaşımlarının kültürel farklılıklardan kaynaklanan gerilimleri azaltmada önemli olduğunu; Fahzaria vd. (2024) ise Endonezyalı göçmen işçilerin dil öğrenme ve sosyal ağlar aracılığıyla iletişim engellerini aşma stratejilerini analiz etmektedir. Mahadevan'ın (2024) Almanya'daki mülteci entegrasyonu üzerine geliştirdiği çatışma sosyolojisi yaklaşımı, kültürlerarası çatışmaların yapıcı bir entegrasyon aracı olabileceğini savunmaktadır. Türkiye bağlamında Arslan-Elnasharty ve Sığı (2022), göçmenlerin iletişim algılarının uyum sürecindeki kritik rolünü ortaya koymakta ve farklı kültürel algıların entegrasyonun önündeki temel engellerden biri olduğunu göstermektedir.

Kültürlerarası iletişim ve etkileşim pratikleri alanında yapılan çalışmalar, göçmenlerin kültürlerarası iletişimde aktif roller üstlendiğini ve karşılıklı etkileşimin önemini vurgulamaktadır. Greco (2016), göç sürecinde kültürel kodların dönüşümünü yemek kültürü bağlamında irdelemiş; Yiğittürk-Ekiyor (2021) Afgan öğrenci göçünde dil ve uyum sorunlarının yanı sıra, empati ve esnekliğe dayalı iletişim yeterliliklerinin gelişimini ortaya koymuştur. Menggo vd. (2021) Endonezya'daki Tiba Meka ritüelinin kültürlerarası iletişimde barış, saygı ve empatiyi teşvik eden sembolik bir arabulucu işlevi gördüğünü göstermektedir. Aksoy (2012), göçün sadece demografik bir hareketlilik olmadığını, iletişimsel stratejilerle uyum sorunlarının aşılabileceğini savunurken, Aksoy (2023) disiplinin araçsallaştırıcı bakışını eleştirerek eşitlikçi ve diyalog temelli yaklaşımların geliştirilmesini önermektedir.

Göçün bireysel ve duygusal boyutlarını ele alan çalışma kişisel bilgelik, empati ve perspektif gelişimi üzerine odaklanmakta ve göçün bireysel düzeyde kültürlerarası iletişim yetkinliğini nasıl artırdığını göstermektedir. Kutor vd. (2019) Kanada'daki göçmenlerle yaptıkları çalışmada, kültürlerarası etkileşimlerin bireylerde perspektif genişlemesine ve kişisel bilgelik gelişimine katkı sağladığını ortaya koymuştur.

Tüm bu çalışmalar, göçün kültürlerarası iletişim bağlamında çok katmanlı bir olgu olarak ele alınabileceğini göstermekte; bu bağlamda Little Amal örneği, sembolik temsiller aracılığıyla göçün yeniden anlamlandırıldığı toplumsal bir alan sunmaktadır.

4. Metodoloji

4.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel konusu, Little Amal adlı sanatsal projenin Türkiye güzergâhı kapsamında göç olgusunun kültürlerarası iletişim bağlamında nasıl temsil edildiğini incelemektir. Özellikle Little Amal'ın kamusal alanda gerçekleştirdiği performatif eylemlerin,

göçmenlik ve mültecilik temalarının sembolik boyutunu nasıl görünür kıldığı; bu temsillerin toplumlar arası empati, farkındalık ve kültürel diyalog üretimindeki rolü araştırmanın merkezinde yer almaktadır. Araştırmanın temel amacı, Little Amal figürü üzerinden bir göstergebilimsel çözümleme yaparak, göçün kültürel temsiller aracılığıyla nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Little Amal'ın Türkiye rotası boyunca medyada, sanat etkinliklerinde ve kamusal karşılaşmalarda nasıl temsil edildiği incelenerek, göçmenlik deneyiminin kültürlerarası iletişim perspektifinden çözümlenmesi hedeflenmektedir. Aynı zamanda sanatın bir iletişim biçimi olarak, sembolik temsiller üzerinden farklı kültürel değerlere sahip toplumların uyum içerisinde yaşamasına katkı sunup sunmadığı araştırılmaktadır. Araştırmanın önemi ise göçün siyasi veya ekonomik bir olgu olmanın yanında kültürel, iletişimsel ve sembolik boyutlarıyla da ele alınması gerektiği vurgusundan kaynaklanmaktadır. Kültürlerarası iletişim ve göç literatürüne, sanat ve sembolizm üzerinden yeni bir katkı sunmayı hedefleyen bu çalışma, göçün temsili konusundaki tartışmalara alternatif bir bakış açısı kazandırmaktadır. Ayrıca, dijital aktivizm, medya görünürlüğü ve sanatsal performansların göçmenlerin toplumsal kabulü üzerindeki etkilerini tartışmaya açarak, göç çalışmaları ve iletişim alanları arasında disiplinler arası bir köprü kurmaktadır.

4.2. Araştırma Soruları

Bu çalışma, Little Amal adlı sanatsal projenin Türkiye güzergâhı boyunca göç ve kültürlerarası iletişim bağlamında nasıl temsil edildiğini göstermeye yönelik analizini kapsamaktadır. Bu doğrultuda araştırmada, Little Amal figürünün sembolik değerleri, temsil biçimleri ve bu temsillerin kültürlerarası iletişim ve göç süreçlerindeki yeri ele alınmaktadır. Aşağıda, bu kapsamda belirlenen araştırma soruları sıralanmaktadır:

- Little Amal figürü, göç ve kültürlerarası iletişim temalarını hangi görsel ve sembolik göstergeler aracılığıyla temsil etmektedir?
- Little Amal'ın Türkiye rotası boyunca gerçekleştirilen sanatsal performanslarda öne çıkan gösteren, gösterilen ve gösterge ilişkileri nelerdir ve bu ilişkiler hangi kültürel ya da toplumsal anlamlara referans vermektedir?
- Sanatsal performans ve medya temsilleri üzerinden üretilen göstergeler hangi tematik kategoriler altında sınıflandırılabilir?
- Little Amal projesi, göçün toplumsal görünürlüğünü ve kültürlerarası iletişim süreçlerini sembolik düzeyde nasıl yeniden yapılandırmaktadır?
- Göç ve mültecilik konularında farkındalık yaratmayı hedefleyen bu sanatsal girişim, toplumsal bilinçlendirme ve empati üretme işlevini hangi temsil stratejileri aracılığıyla gerçekleştirmektedir?

4.3. Araştırmanın Örneklem Yöntemi

Bu araştırmada, nitel araştırma tasarımına uygun olarak amaçlı örneklem yöntemleri kullanılmaktadır. Bu kapsamda spesifik olarak, kritik durum örnekleme ve ölçüt örnekleme stratejileri bir arada değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel inceleme nesnesi olan Little Amal, göç, kültürel temsil ve kültürlerarası iletişim temalarını bütüncül biçimde yansıtan sembolik değeri yüksek bir figür olması nedeniyle kritik bir vaka olarak seçilmiştir. Patton'a (2015) göre, kritik durum örnekleme; belirli bir bağlamda en anlamlı, öğretici veya sembolik değeri yüksek olan örneklerin seçilmesiyle, derinlemesine analiz yapılmasına imkân tanımaktadır. Little Amal, göçmenlik ve kültürlerarası temasın küresel ölçekte en çarpıcı temsillerinden biri olduğu için bu araştırma bağlamında kritik bir örnek teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra araştırmada, Little

Amal'ın 2021 yılında Türkiye'de gerçekleştirdiği güzergâh (Gaziantep, Adana, Mersin, Antalya, Denizli, İzmir) üzerine odaklanılmaktadır. Bu güzergâhın seçimi, ölçüt örnekleme yaklaşımı doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Yıldırım ve Şimşek'e (2021) göre, ölçüt örnekleme; araştırmanın amacına uygun belirli kriterlere göre seçilen olguların derinlemesine incelenmesini sağlayan bir örnekleme tekniğidir. Bu çalışmada kullanılan ölçütler şunlardır:

- Performansların Türkiye sınırları içinde gerçekleşmiş olması,
- Kültürel etkileşimin ve medya temsillerinin mevcut olması,
- Sanatsal etkinliklerin kamuya açık ve belgelendirilebilir olması.

Kritik durum ve ölçüt örnekleme yöntemlerinin bir arada kullanılması, Little Amal figürünün kültürel temsiline ilişkin göstergelerin derinlemesine analizine olanak tanımakta ve çalışmanın kuramsal ve tematik bütünlüğünü sağlamaktadır.

4.4. Araştırmanın Veri Toplama Süreci

Araştırmanın veri toplama süreci doküman incelemesi tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Güçlü'ye (2021) göre doküman incelemesi, belirli bir olguya ilişkin bilgi içeren yazılı, görsel ya da dijital materyallerin sistematik biçimde analiz edilmesine olanak tanıyan bir nitel araştırma tekniğidir. Sığı (2021) bu tür dokümanların, özellikle kültürel ve toplumsal içeriklerin anlamlandırılmasında güçlü bir bilgi kaynağı olduğunu belirtmektedir.

Savin-Baden ve Major (2013), dijital mecralarda yayımlanan sanat temelli içeriklerin, simgesel ve görsel zenginlikleri sayesinde doküman incelemesi kapsamında değerlendirilebilecek çok katmanlı veriler sunduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Handspring Puppet Company (2021) tarafından Little Amal projesi kapsamında 2021 yılında Türkiye güzergâhı boyunca gerçekleşen etkinliklerin dijital kayıtları, görsel materyalleri ve medya temsilleri incelenmeye alınmaktadır. Veriler, proje hakkında kamuya açık olarak sunulan sosyal medya paylaşımları, görseller ve proje organizatörlerinin açıklamaları üzerinden toplanmıştır.

Little Amal'ın Türkiye rotasını belgeleyen medya içerikleri, sanatsal performansla birlikte göçün kültürel temsili, kamuoyu ile kurulan sembolik iletişim ve kültürlerarası etkileşim biçimlerinin birer dışavurumu olarak ele alınmaktadır. Edwards ve l'Anson'a (2020), görsel dokümanların, araştırmacının kavramsal anlam üretiminde yorumlayıcı ve betimsel bir araç olduğunu ifade etmektedir. Bu çerçevede Little Amal'ın görsel temsilleri, göçmenlik, çocukluk, kültürel temsil, empati ve aktivizm gibi tematik kodlar altında analiz edilmektedir. Bu kapsamda verilerin araştırmaya dahil edilmesinde şu ölçütler temel alınmıştır:

- Projenin resmi organizatörleri tarafından yayımlanmış ya da kamuoyuna sunulmuş olması,
- Türkiye güzergâhına ait olması ve kültürlerarası etkileşim bağlamı içermesi,
- Sanatsal ve kültürel içerik taşıyarak simgesel anlatım sunması.

4.5. Veri Analiz Yöntemi

Araştırmada yararlanılan veri analiz yöntemi göstergebilimsel analizdir. Fiske'ye (2011) göre göstergebilim (semiotics/semiology), toplumsal yaşamda üretilen ve paylaşılan her türlü göstergenin anlam dünyasını inceleyen disiplinler arası bir yaklaşımdır. Bu yöntem, dil, medya, kültürel pratikler, sanat eserleri ve görsel temsiller gibi çok çeşitli alanlarda kullanılabilir. Göstergebilimsel analiz, bir göstergenin yalnızca yüzeydeki anlamına odaklanmamakta aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ideolojik bağlamda yüklenen derin anlamlarını da ortaya

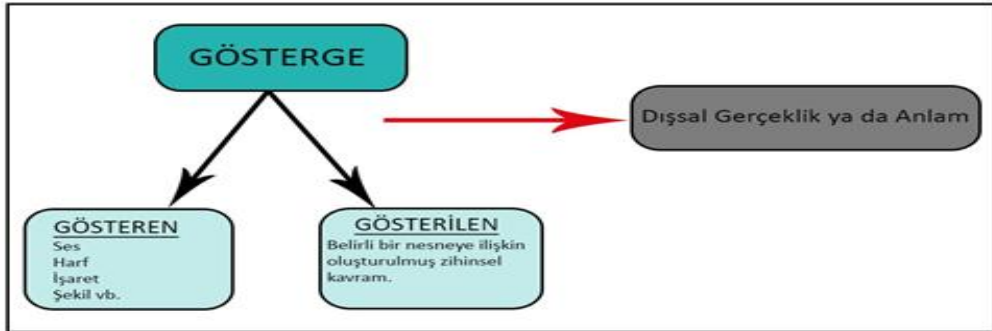
çıkarmaktadır (Chandler, 2022). Bu nedenle kültürlerarası iletişim ve göç gibi karmaşık olguların analizinde göstergebilim, araştırmacıya hem mikro hem de makro düzeyde çözümlene imkânı sunmaktadır. Bu kapsamda veriler, Saussure'n göstergebilimsel analiz yöntemiyle çözümlenmiştir. Saussure'e (2001) göre göstergebilim, toplumsal yaşamda yer alan göstergelerin incelenmesini amaçlamaktadır. Ona göre dil, göstergeler sisteminin en gelişmiş örneği olarak ele alınmakta ve anlam üretiminde merkezi bir rol oynamaktadır. Rıfat (2022) Saussure'ün yapısalci yaklaşımının, dilsel öğelerin sistem içerisindeki diğer öğelerle olan farklılık ilişkileri sayesinde anlam kazandığını belirtmektedir.

Bu yaklaşım, özellikle kültürel pratiklerin ve toplumsal olguların analizinde güçlü bir yöntem sunmaktadır. Örneğin göç gibi bir olgu, yalnızca coğrafi bir hareketlilik olarak ele alınmamakta aynı zamanda göstergeler aracılığıyla temsil edilen ve anlamlandırılan bir süreç olarak yansıtılmaktadır. Bu çerçevede göçmenlerin kamusal alandaki görünürlükleri, medyada temsil edilme biçimleri ya da sanatsal projeler aracılığıyla aktarılması, Saussure'ün göstergebilimsel çözümlenmesiyle incelenebilmektedir.

Rıfat'a (2014) göre Saussure'ün göstergebilime en önemli katkılarından biri, göstergenin iki boyutlu yapısını ortaya koymasıdır. Ona göre göstergebilim; bir gösterge (sign), gösteren (signifier) ve gösterilen (signified) olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır (Akerson, 2019):

- **Gösterge:** Anlam taşıyan en küçük birimdir. Hem somut (bir kelime, görüntü, ses) hem de soyut (bir fikir, bir kavram) unsurları barındırmaktadır.
- **Gösteren:** Göstergenin işitsel ya da görsel biçimidir; yani kelimenin ses dizisi, bir görüntü ya da simgesidir.
- **Gösterilen:** Göstergeye yüklenen zihinsel kavram ya da anlamdır.

Şekil 1: Saussure'ın Göstergebilimsel Analiz Görünümü

Kaynak: (Saussure, 2014).

Bu kavramsallaştırma, kültürlerarası iletişim bağlamında göçün nasıl farklı anlamlara büründüğünü açıklamak için oldukça işlevseldir. Göçmen imgeleri, medya söylemleri veya Little Amal gibi sanatsal performanslar, hem gösteren hem gösterilen düzeyinde çeşitli kültürel bağlamlarda farklı anlamlarla yüklenebilir. Bu durum, göçün yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik bir süreç olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda görsel ve işitsel öğelerden oluşan dokümanlar; gösteren, gösterilen ve gösterge bağlamları üzerinden kavramsal kodlara ayrılmıştır. Bu kodlar, kültürlerarası iletişim, temsil, farkındalık ve empati gibi temalar altında sınıflandırılmış ve yorumlanmıştır. Bu yöntem, Little Amal projesinin kültürel anlam üretim

süreçlerinde nasıl bir sembolik rol üstlendiğini derinlemesine kavrayabilmek amacıyla tercih edilmiştir.

4.6. Bulgular

Bu bölümde, Little Amal projesinin Türkiye güzergâhı boyunca gerçekleştirdiği sanatsal performanslara ait görsel materyaller, Saussure'ün gösterebilimsel analiz modeli çerçevesinde çözümlenmektedir. Analiz sürecinde, belirlenen göstergeler gösteren, gösterilen ve gösterge bağlamlarında sınıflandırılmış; elde edilen veriler, tematik kodlama yöntemiyle kültürlerarası iletişim, göçün sembolik temsili, empati ve farkındalık, çocukluk ve kırılmalık gibi başlıklar altında gruplandırılmıştır. Bulgular, ilgili göstergelerin tablo hâlinde sunulmasıyla aktarılmakta; tablo sonrası yapılan açıklamalar, verilerin kavramsal çerçeve ile ilişkilendirilerek yorumlanmasını sağlamaktadır. Bu yaklaşım, sembollerin betimlenmesine ve bu semboller aracılığıyla göç ve kültürlerarası iletişim bağlamında nasıl anlam üretildiğinin ortaya konmasına imkân tanımaktadır.

Little Amal, bir kukla olarak hem sanatın hem de sembolizmin birleşim noktasıdır. Göç ve kültürlerarası iletişim temaları şu görsel/simgesel göstergeler aracılığıyla temsil edilmektedir:

- **Çocuk figürü:** Göçün en savunmasız öznesi olan çocukları görünür kılmaktadır. Amal'ın masumiyeti ve kırılmalığı, göçün insani boyutunu vurgulamaktadır.
- **Sessizlik:** Amal'ın konuşmaması, göçmenlerin sesinin sıklıkla duyulmamasını; görünmezlik deneyimini simgelemektedir.
- **Yerel mekânlarla buluşma (Gaziantep Kalesi, Hadrian Kapısı, Pamukkale, Efes):** Göçün evrensel doğasıyla yerel kültürel mirasın birleşimini göstermektedir.
- **Kültürel performanslar (müzik, dans, folklor, dini ritüeller):** Göçmenlerle ev sahibi toplum arasında kültürlerarası diyalogun kurulabileceğini simgelemektedir.

Little Amal'ın Türkiye rotası boyunca gerçekleştirilen sanatsal performanslarda öne çıkan gösteren, gösterilen ve gösterge ilişkileri tablolar halinde aktarılmaktadır:

Şekil 2: Amal'ın Gaziantep Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

Gaziantep / 27 Temmuz 2021	
Gösteren	
1. Gaziantep Kalesi	2. Kırkayak Kültür
	

Tablo 1: A Amal'ın Gaziantep Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

1	Gösterge	- Little Amal - İnsanlar	- Gaziantep Kalesi - Işıklar
	Gösterilen	Işıklar ile aydınlatılmış Gaziantep Kalesi'nin önünde, insanların Little Amal'ı karşılamakta olduğu görülmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Alt aç 2.Aydınlatma: Bina dışı sabit ışık ve lazer ışıkları 3.Renk: Sarı, siyah, pembe	<u>Simgesel Kodlar:</u> 1.Giysi kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst 2.Nesne Kodu: Aydınlatma, Kale 3.Beden Dili Kodu: Amal insanlara, insanlar Amal' a bakmaktadır
2	Gösterge	- Mutfak tezgâhı - Tava ve tencereler	
	Gösterilen	Tek bir ışık ile aydınlatılmış olan mekânda tezgah ve rafta tencere ve tavaların yer aldığı görülmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: sabit iç aydınlatma 3.Renk: beyaz, gri, kahverengi, bakır	<u>Simgesel Kodlar:</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: tencere, tava, raf, tezgah, ampul 3.Beden Dili Kodu: -

Sanatçı Ali M. Demirel tarafından oluşturulan koreografi; gösteren 1'de yer almaktadır. Bu koreografiye göre Gaziantep'te karanlıkta kaybolmuş olan Amal'a, insanlar ellerindeki fenerleri açarak ışıktan patika oluşturmaktadırlar. Ardından Nefes Müzik Okulu Orkestrası'nın düzenlemiş olduğu müzik etkinliği gerçekleştirilmiştir. Konser sonunda Karam Evi öğrencileri yolculuk sırasında Amal'a yardımcı olacak bir bavul takdim etmişlerdir.

Şekil 3: Amal'ın Adana Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

Adana / 28 Temmuz 2021	
Gösteren	
3. Taşköprü ve Zübeyde Hanım Parkı	4. Yukarıdaki köprü
	

Tablo 2: A Amal'ın Adana Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

3	Gösterge	- Little Amal - Maketten yapılmış martılar - Portakal çiçeği karnavalında çalışan yerel gruplar - Seyhan Gölü
	Gösterilen	Portakal çiçeği karnavalında çalışan yerel gruplar ellerinde maketten yapılmış olan martılarla beraber Little Amal'la birlikte tarihi Taş Köprü'den geçmektedirler. Fotoğrafta maket martıların yüksekliği ile Amal'ın boyunun eşit olduğu görülmektedir.
	Kodlar	<p><u>Teknik Kodlar</u></p> <p>1.Çekim açısı: Alt açılı 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Sarı, siyah, kırmızı, pembe</p> <p><u>Simgesel Kodlar:</u></p> <p>1.Giyisi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst 2.Nesne Kodu: Maketten yapılmış martılar 3.Beden Dili Kodu: Amal ellerini iki yana açmış şekilde karşıya bakmaktadır.</p>
4	Gösterge	- Little Amal - Tarihi Taş Köprü - Seyhan Gölü - İnsanlar
	Gösterilen	Amal ve insanlar tarihi taş köprü üzerinden geçmektedirler.
	Kodlar	<p><u>Teknik Kodlar</u></p> <p>1.Çekim açısı: Alan derinliği 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Sarı, mavi, kahverengi</p> <p><u>Simgesel Kodlar:</u></p> <p>1.Giyisi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Kiremit 3.Beden Dili Kodu: Amal ve insanlar dik bir şekilde yürümektedirler</p>

Yerel gruplar ve Little Amal Adana'da tarihi Taş Köprü üzerinden geçmektedir. SGDD-ASAM'ın El Farah Korosu, Taşköprü Köprüsü yakınlarında bulunan Zübeyde Hanım Parkı'nda Minik Amal için dostluk şarkıları seslendirmiştir. Bu etkinlikte; Amal ve onun gibi güvenliğe doğru yolculuk eden diğer pek çok kişi için güvenli geçişi simgeleyen, gökyüzünde bir köprü daha inşa etmişlerdir.

Şekil 4: Amal'ın Mersin Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

Mersin / 29 – 30 Temmuz 2021		
Gösteren		
5. St. Paul Anıt Müzesi	6. Özgecan Aslan Barış Meydanı	7. Mersin Şehir Mezarlığı
		

Tablo 3: A Amal'ın Mersin Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

5.	Gösterge	- Little Amal - Danyal Cami	- Türk bayrakları - İnsanlar
	Gösterilen	Little Amal; Danyal Cami'nin çaprazında kalan üzerinde Türk bayrakları yer alan meydanın ortasında durup etrafına bakmaktadır. İnsanlarda Amal'a bakmaktadır.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Alan derinliği 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Kırmızı, beyaz, bej, siyah, pembe, kahverengi	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, insanlar – tişört, 2.Nesne Kodu: Toka, Türk bayrağı 3.Beden Dili Kodu: Amal meydanın ortasında durup etrafına bakmaktadır. İnsanlarda Amal'a bakmaktadır.
6.	Gösterge	- Little Amal - Deniz	- İnsanlar - Kayalık
	Gösterilen	İnsanlar Little Amal'ı deniz ile tanıstırmaktadırlar.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Alan derinliği 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Mavi, gri, bej, pembe	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, insanlar – tişört, Jean, ayakkabı 2.Nesne Kodu: Çanta 3.Beden Dili Kodu: Little Amal ve insanlar denize doğru heyecanla bakmaktadır
7.	Gösterge	- Little Amal - İnsanlar	- Mersin mezarlığı - Ağaçlar
	Gösterilen	Mersin mezarlığında bulunan Amal avuçlarını suretine götürerek dua etmekte olduğu görülmektedir. Amal dua ederken insanlar ona bakmaktadır.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön çekim çapraz açısı 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Yeşil, kahverengi, pembe, kırmızı, bej	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Uzun etek, Ahşap kafes üst, insanlar – tişört, 2.Nesne Kodu: - 3.Beden Dili Kodu: Amal'ın avuçları açık şekilde suretinde olup dua etmekte olduğu görülmektedir.

Tarsus antik kentinde bulunan yerel halk, Amal'a St. Paul'un doğum yerinden İngiltere'nin başkenti Londra'daki St. Paul Katedrali'ne kadar uzanan bir hediye hazırlamıştır. Londra'daki St. Paul Katedrali'ne kadar uzanan uzun yolculuğunda kendisine armağan edilen yöresel ürünleri (el işi ve Tarsus yöresine ait hediyelikler) yanında götürmüştür. Ayrıca Little Amal, yerel sanatçılar ve akademisyenlerden oluşan kültürhane kolektifiyle birlikte Mersin Mezarlığı'nı ziyaret etmiştir. Hoşgörüyü temsil eden eşsiz ve kutsal bir mekân olan Mersin Mezarlığı, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanların bir arada defnedildiği çok inançlı bir mezarlıktır. Bununla birlikte Little Amal ilk kez denizi Mersin'de keşfetmiştir. Mersin'de gün batarken Amal, uyuyacak bir yer ararken sahil şeridinde yürümüştür.

Şekil 5: Amal'ın Antalya Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

Antalya /30 Temmuz – 1 Ağustos 2021	
Gösteren	
8. Hadrian Kapısı	9. Engelsiz Kafe
	

Tablo 4: A Amal'ın Antalya Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

8.	Gösterge	- Hadrian Kale Kapısı - Aydınlatma	
	Gösterilen	Fotoğrafta şehrin önemli anıtsal yapılarından biri olan mermer Hadrian Kale Kapısı ışıklar ile aydınlatılmış şekilde görünmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Gece aydınlatması 3.Renk: Sarı, siyah	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Mermer 3.Beden Dili Kodu: -
9.	Gösterge	- Kısa film gösterimi - İnsanlar	
	Gösterilen	Açık hava gösteriminde yer alan kısa filmi izleyen insanlar	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Projeksiyon ışığı 3.Renk: Beyaz, siyah	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Projeksiyon 3.Beden Dili Kodu: Kısa film gösterimini odaklanmış şekilde seyreden insanlar

Amal, Antalya Kaleiçi'nin karmaşık ve kalabalık sokaklarını merak etmiştir. Şehrin simge yapılarından biri olan mermerden yapılmış muhteşem Hadrian Kapısı'nı keşfetmiştir. Kısa Film Yönetmenleri Derneği, Antalya'nın güzel doğasında kısa filmlerden oluşan özel bir açık hava gösterimini Adalya Vakfı'nın engellilere uygun mekânında gerçekleştirmiştir.

Şekil 6: Amal'ın Denizli Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

Denizli / 3 Ağustos 2021	
Gösteren	
10. Hierapolis-Pamukkale UNESCO Dünya Mirası Alanı	11. Kaleiçi Eski Çarşı – Bayramyeri
	

Tablo 5: A Amal'ın Denizli Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

10.	Gösterge	- Little Amal - Pamukkale travertenleri - Yeşillik	
	Gösterilen	Little Amal, UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Pamukkale travertenlerini gezmekte ve gözlemlemektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Alan derinliği 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Yeşil, mavi, beyaz, kırmızı, pembe	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst 2.Nesne Kodu: - 3.Beden Dili Kodu: Amal Pamukkale travertenleri üzerinde dik bir şekilde durarak manzaraya bakmaktadır
11.	Gösterge	- Fotoğraf sergisi	
	Gösterilen	Küratörlüğünü Yücel Tunca'nın üstlendiği resim sergisinde yer alan bir fotoğraf karesi. Fotoğrafta şemsiye altında birbirine sarılmış iki insan görülmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Odak aydınlatma (Resme yansıyan) 3.Renk: Siyah, beyaz, pembe	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Uzun kollu ceket 2.Nesne Kodu: Şemsiye, Resim 3.Beden Dili Kodu: Fotoğrafta yer alan birbirine sarılmış iki insan. Bu fotoğrafı kollarını açarak izleyen bir insan

Amal, UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Pamukkale'deki termal havuzları ziyaret etmiştir. Orada beyaz kayaların ve şifalı olduğuna inanılan büyü sıcak su kaynaklarının arasında yürümüştür. Küratörlüğünü Yücel Tunca'nın üstlendiği, Türkiye'den geçen mültecilerin portrelerinden oluşan açık hava fotoğraf sergisinde Amal, kendisi gibi göçmen insanların görüntülerinin olduğu Denizli sokaklarında adımlamıştır.

Şekil 7: Amal'ın İzmir Güzergahına Ait Gösteren Bilgileri

İzmir Gösteren		
12. Efes	13. Efes	14. Urla
		
Gösteren		
15. Urla	16. İzmir	17. İzmir
		
Gösteren		
18. İzmir	19. Çeşme	20. Çeşme
		

Tablo 6: A Amal'ın Denizli Güzergahına Ait Gösterge, Gösterilen ve Kod Bilgileri

12	Gösterge	- Efes Antik kenti	
	Gösterilen	Fener ve ışıklarla aydınlatılmış, Efes antik kentine ait muhteşem bir kalıntı gösterilmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Çapraz ön cephe 2.Aydınlatma: Gece aydınlatması, Fener 3.Renk: Mavi, Sarı, Siyah, Turuncu	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Fener 3.Beden Dili Kodu: -
13.	Gösterge	- Little Amal - İnsanlar	- Evler - Ağaçlar
	Gösterilen	Binaların önünde yer alan Amal'ın başı hafifçe öne eğik, sağ eli ise göğüs hizasındadır. Çevresindeki insanlar Amal'a bakmaktadır.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Beyaz, kırmızı, bej, kahverengi, mavi, yeşil	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, renkli tişörtler 2.Nesne Kodu: Çanak antenler 3.Beden Dili Kodu: Amal başı hafifçe öne eğik, gözleri kapalı, sağ eli göğsünün üzerindedir.
14.	Gösterge	- Little Amal - Toprak	- İnsanlar - Ağaçlar
	Gösterilen	Little Amal ve insanlar orman içerisinde ağaçlara sarılmaktadırlar.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Üst açı 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Yeşil, bej, kahverengi	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, renkli tişörtler 2.Nesne Kodu: - 3.Beden Dili Kodu: Yerde uzanan Little Amal avuçları ile ağaca dokunmaktadır.
15.	Gösterge	- Cam şişe - Mektup	- Deniz - Kumsal
	Gösterilen	Amal'a uzaklardan şişe içerisinde bir mektup geldiği belirtilmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Üst açı 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Beyaz, yeşil, kahverengi	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Cam şişe 3.Beden Dili Kodu: -
16.	Gösterge	- Little Amal - Diğer kuklalar - İzmir Saat kulesi - Martılar	- Palmiye ağaçları - Ağaçlar - Binalar - İnsanlar
	Gösterilen	Little Amal ve diğer kuklalar, İzmir saat kulesi önündedirler ve insanlar onlara bakmaktadır. Üstlerinden martılar uçmaktadır.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Alan derinliği 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Pembe, sarı, yeşil, bej, gri, kırmızı	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, renkli tişörtler 2.Nesne Kodu: Telefon, saat, beton 3.Beden Dili Kodu: Little Amal ve diğer insanlar ayakta olup saat kulesi etrafında yarım ay şeklinde sıralanmışlardır.
17.	Gösterge	- Little Amal - Folklor ekibi - Telefon	- İnsanlar - Ağaçlar - Kamera
	Gösterilen	Little Amal ve folklor ekibi gösteri yaparken insanlar onların fotoğraflarını çekmektedirler.	

	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Pembe, bej, kırmızı, siyah, beyaz, yeşil, gri	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, folklor kostümü, renkli tişörtler, başörtüleri 2.Nesne Kodu: Telefon 3.Beden Dili Kodu: Little Amal ve folklor ekibi el ele tutuşmuş dans etmektedir.
18.	Gösterge	- Little Amal - Kuklalar - Ağaçlar	- Çocuklar - Balonlar - Çim
	Gösterilen	Little Amal ve diğer kuklalar yarım daire şeklinde durmakta olup, Kültürpark'ta mülteci çocuklar ile birlikte eğlenmektedirler.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Yeşil, mavi, kahverengi, bej, kırmızı, turuncu, lacivert, siyah, pembe, beyaz	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Kukla - Uzun etek, Ahşap kafes üst, 2.Nesne Kodu: Balon 3.Beden Dili Kodu: Little Amal ve diğer kuklalar önlerinde duran mülteci çocuklara doğru bakmaktadırlar.
19.	Gösterge	- Deniz kıyısı - Ayakkabı	- Terlik
	Gösterilen	Fotoğrafta deniz kıyısında yer alan ayakkabı ve terlik görünmektedir. K2 Güncel Sanat Merkezi'ndeki sanatçılar, bu görsel ile karşı kıyıya geçmeye çalışan mültecilerin, Akdeniz'de hayatlarını kaybetmelerini temsil ettiğini belirtmektedirler.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Ön cephe 2.Aydınlatma: Gün ışığı 3.Renk: Bej, siyah	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: Ayakkabı, terlik 2.Nesne Kodu: - 3.Beden Dili Kodu: -
20.	Gösterge	- Kaset	
	Gösterilen	Suriyeli DJ OM. EL BEAT Suriye ve Türkiye müziklerinden oluşturduğu mix'i paylaşarak Amal'a veda etmektedir.	
	Kodlar	<u>Teknik Kodlar</u> 1.Çekim açısı: Üst açı 2.Aydınlatma: Sabit oda aydınlatması 3.Renk: Siyah, beyaz	<u>Simgesel Kodlar</u> 1.Giysi Kodu: - 2.Nesne Kodu: Kaset 3.Beden Dili Kodu: -

Amal, yolculuğunda zengin bir tarihe sahip büyüleyici bir antik liman kenti olan Efes'i ziyaret etmiştir. Amal, harabeler arasında Efes'in antik dünyanın en önemli kentlerinden biri olmasını sağlayan kültürel miras varlıklarını öğrenmiştir. Minik Amal, Efes Selçuk Belediyesi'nin desteğiyle Balconnection girişimi tarafından Selçuk-Efes'te karşılanmıştır. Bununla birlikte çok sayıda müzisyenin yaşadığı mahallede, Selçuk Belediyesi'nin anaokulunda, çocuklarla ve müzisyenlerle yürüyüşe çıkmıştır. Ayrıca İsmail Aka Kütüphanesi, REFES, Erden Dereli, Görkem Çırak, Elif Buran, Azra Günlemeç, Ahmet Başaran, Alina Yıldız'ın ritim grubu öğrencileri, müzisyenler Kerim Akgüneş, Kamber Karamişe, Burhan Aslan, Üstün Üstündağ, Tayfun Şeliman'a katılmıştır. Grup, ARAF gösterisi öncesinde Cafe Carpouza'nın sergi alanına bakan bahçesinde de performans sergilemiştir.

Efes – Selçuk durağında Balconnection ekibi, göç olgusunun sergilendiği projenin yanında aynı zamanda kesintiye uğrayan göçler ve arada bir yerde sıkışıp kalma üzerine kurulu, disiplinler arası katılımcı bir sanat projesi hazırlamıştır. Özgür Ceylan'ın sanat videosu: "All the

Way”; Azadeh Ramezani Tabrizi'nin sanat videosu: “Arafabad” ve Murat Savaşkan'la birlikte seslerden oluşan bir kolaj olan “Araf” toplanan izleyicilere gösterilmiştir.

K2 Çağdaş Sanatlar Merkezi tarafından düzenlenen bir sanat rezidansı olan K2 Urla Nefes Alanı, Amal'ı Urla'da ağırlamıştır. Portland, Maine'de ABD'ye yeni bir yuva kuran mülteci çocuklar, Amal'a uzun yolculuğunda iyi dileklerini iletmek için düzenlenen bir topluluk etkinliğinde şarkı söylemişlerdir. Okyanusların ötesinde Amal ve çocuklar teknoloji aracılığıyla bağlantı kurmuş, birlikte değerli anlar paylaşmışlardır.

Amal, Kemeraltı'nda yürürken kendi yaşlarında ve boyutlarında altı arkadaşıyla karşılaşmıştır. İzmir Uluslararası Kukla Günleri, Goethe Enstitüsü'nün desteğiyle iki ay sürecek bir kukla atölyesi düzenlemiştir. Atölye sırasında, SGDD-ASAM ağında yer alan 9-12 yaş aralığındaki 18 mülteci çocuk, Amal'a İzmir'e hoş geldiniz demek için altı dev kukla tasarlamış ve onlarla oynamayı öğrenmiştir. Konak Meydanı'nda folklor ekipleri Amal'ı büyük bir kutlama dansıyla karşılamış ve ona geleneksel Zeybek dansını öğretmişlerdir. İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir Uluslararası Kukla Günleri ve SGDD-ASAM, Minik Amal'ı Kültürpark'ta açık hava buluşmasına davet etmiştir. Amal burada yerel ve mülteci ailelerle tanışıp çocuklarıyla oyunlar oynamıştır.

K2 Çağdaş Sanat Merkezi tarafından İzmirli genç sanatçıların katılımıyla “sahile kadar uzanan, Çeşme şehrinin içinden geçen bir ayakkabı yolu” oluşturulmuştur. Bu enstalasyon; mülteci krizi sırasında kentten geçen herkesi temsil etmekte ve Akdeniz'i geçerken hayatını kaybedenleri anmaktadır. Amal'a, Türkiye'ye vedasını vurgulamak için Suriye ve Türkiye parçalarından oluşan heyecan verici bir miks hazırlayan Suriyeli DJ OM. EL BEAT eşlik etmiştir.

Little Amal'ın güzergahındaki ilişkiler farklı kültürel ve toplumsal anlamlara referans vermektedir. Amal'ın fiziksel varlığı, mekânlar (kaleler, meydanlar, cami, antik kent) ve nesnelere (bayrak, martı maketleri, şişe içindeki mektup); kültürel ve toplumsal gösterenler olarak anlam taşımaktadır. Göçün zorlukları, ev sahibi toplumun tepkisi, umut, aidiyet arayışı, dini/dini-dışı ritüellerle ortak insani değerler ise kültürel ve toplumsal anlamların gösterileni konumundadır. Bununla birlikte göçün yalnızca bir yer değiştirme olarak ele alınmaması, kültürel ve duygusal bir yolculuk olduğu gerçeğinin vurgulanması gösterge olarak kültürel ve toplumsal anlamları temsil etmektedir. Örneğin Mersin'de Amal'ın mezarlıkta dua etmesi, göçün kayıplarla ve yaşla ilişkisini; İzmir'de folklor ekibiyle dans etmesi ise birlikte yaşam ve kültürel kaynaşma ihtimalini göstermektedir.

Sanatsal performans ve medya temsilleri üzerinden üretilen göstergeler çeşitli tematik kategoriler altında sınıflandırılmaktadır:

- **Çocukluk ve kırılma:** Amal'ın bedensel dili ve masumiyet vurgusu.
- **Göçün yolculuk boyutu:** Şehirlerarası rota, antik ve modern mekânların kullanımı.
- **Kültürel diyalog:** Yerel halkın katılımıyla dans, müzik ve hikâye anlatımı.
- **Kayıp ve yas:** Mezarlıkta dua, deniz kenarında ayakkabı-terlik görüntüleri.
- **Umut ve dayanışma:** Mektuplar, martı figürleri, çocuklarla etkileşim.

Bu kategoriler, göçün çok katmanlı yapısını (travma, umut, kimlik, uyum) sanat yoluyla görünür kılmaktadır.

5. Tartışma ve Sonuç

Little Amal, göçe maruz bırakılmış çocukların zorlu yolculuğunu aktarabilmek için gerçekleştirilen bir etkinliktir. Bu etkinlik kapsamında Little Amal'ın başlangıç rotası Suriye sınırına yakın olan Türkiye olmuştur. 27 Temmuz 2021 – 8 Ağustos 2021 tarihleri arasında

gerçekleştirilen yolculuk Doğu'dan (Gaziantep) Batı'ya (İzmir) ve Türkiye'den Avrupa'ya şeklinde gerçekleşmiştir. Küçük Amal'ın Türkiye yolculuğu The Walk Productions ve Good Chance Theatre tarafından Handspring Puppet Company, Recep Tuna ve İstanbul Kültür Sanat Vakfı (İKSV) iş birliğiyle, lojistik prodüksiyonu ise AZ Celtic Films tarafından organize edilmiştir.

Little Amal'ın Türkiye güzergahı yolculuğunda ona eşlik eden birçok paydaşın bulunduğu yapılan incelemeler sonucunda belirlenmiştir. Bu paydaşlar arasında; "Sanatçı Ali M. Demirel", "Nefes Müzik Okulu Orkestrası", "SGDD-ASAM'ın El Farah Korosu", "yerel sanatçılar", "akademisyenler", "Kısa Film Yönetmenleri Derneği", "Adalya Vakfı", "Küratör Yücel Tunca", "Efes Selçuk Belediyesi", "anaokulu", "İsmail Aka Kütüphanesi", "REFES", "Erden Dereli", "Görkem Çırak", "Elif Buran", "Azra Günlemeç", "Ahmet Başaran", "Alina Yıldız'ın ritim grubu öğrencileri", "müziyenler Kerim Akgüneş, Kamber Karameşe, Burhan Aslan, Üstün Üstündağ, Tayfun Şeliman", "Balconnection ekibi", "sanatçı Özgür Ceylan", "sanatçı Azadeh Ramezani Tabrizi", "sanatçı Murat Savaşkan", "K2 Çağdaş Sanatlar Merkezi", "İzmir Uluslararası Kukla Günleri, Goethe Enstitüsü", "İzmir Büyükşehir Belediyesi" ve "Suriyeli DJ OM. EL BEAT" yer almaktadır.

Little Amal projesi, göçün toplumsal görünürlüğüne ve kültürlerarası iletişim süreçlerini sembolik düzeyde yeniden yapılandırılmasına katkı sağlamaktadır. Proje, göçün politik, ekonomik, insani ve kültürel bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede göçün görünürlüğüne artırarak mültecilerin yaşadığı görünmezliğin tersine çevrilmesinde duyurumu sağlayabilmiştir. Sanat aracılığıyla empati kurma imkânı yaratmış, toplumların öteki kavramına bakışında dönüşüm yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Kültürlerarası iletişimde, ortak ritüeller ve performanslarla birlikte yaşam entegrasyonunu sembolik düzeyde yeniden inşa etmiştir. Medya temsilileri sayesinde göç, ulusal/yerel sınırların ötesine taşınmış ve küresel bir bilinçlenme alanına dönüştürülmüştür.

Göç ve mültecilik konularında farkındalık yaratmayı hedefleyen bu sanatsal girişim, toplumsal bilinçlendirme ve empati üretme işlevini hangi çeşitli stratejiler aracılığıyla gerçekleştirmektedir:

- **Dramatizasyon stratejisi:** Amal'ın sessizliği ve mekânlarla kurduğu dramatik ilişkiler.
- **Kamusal mekânın dönüştürülmesi:** Tarihi/kültürel mekânların göç temsili için sahneye çevrilmesi.
- **Katılımcı performans:** Yerel halk, çocuklar ve sanatçılarla kurulan ortaklıklar.
- **Evrensel semboller:** Martılar, ışık, su, dua, çocuk kahkahaları gibi herkesin anlamlandırabileceği göstergeler.
- **Medya ve dijital görünürlük:** Sosyal medya kampanyaları, basın temsilileri, Amal Fonu aracılığıyla küresel dayanışmanın sağlanması.

Bu stratejiler, göçmenlerin toplumdaki öteki konumundan çıkarılıp, insan hakları ve ortak değerler temelinde yeniden tanımlanmasına hizmet etmektedir.

Tablo 7: Little Amal Projesinde Tematik Göstergeler ve Kültürel Anlamları

Tematik Kategori	Gösteren / Görsel Örnek	Kültürel veya Toplumsal Anlam
Çocukluk ve Kırılğanlık	Amal'ın çocuk figürü, bedensel dili ve dua sahnesi	Göçün en savunmasız özneleri olan çocukların görünür kılınması; masumiyet, korunma ve insani duyarlılığın vurgulanması.
Göçün Yolculuk Boyutu	Şehirlerarası rota, antik ve modern mekânların birlikte kullanımı	Göçün mekânsal olduğu kadar kültürel bir hareketlilik olduğu; geçmiş ile bugünün, gelenek ile modernliğin keşişimi.
Kültürel Diyalog	Yerel halkın katılımıyla dans, müzik, hikâye anlatımı ve ortak performanslar	Göçmenler ile ev sahibi toplum arasında etkileşim ve empati üretimi; kültürlerarası diyalogun sahada görünür hâle gelmesi.
Kayıp ve Yas	Mezarlıkta dua eden Amal, deniz kenarında ayakkabı ve terlik görselleri	Göçün travmatik boyutu, kayıpların kolektif hafızada sembolleştirilmesi; göçün insani bedelinin görünür kılınması.
Umut ve Dayanışma	Mektuplar, martı figürleri, çocuklarla kurulan etkileşimler	Dayanışma, umut ve yeniden başlamak için ortak değerlerin sembolik temsili; göçün dönüştürücü ve iyileştirici potansiyeli.

Tablo 7'de görüldüğü üzere Little Amal projesine ait sanatsal performans ve medya temsilleri, göçün çok katmanlı doğasını beş temel tematik eksenle ortaya çıkarmaktadır. Bulgularda Little Amal performansları aracılığıyla üretilen göstergeler; dayanışma, kayıp, umut, empati ve kültürel etkileşim gibi temalar üzerinden toplumsal anlam üretmektedir. Bu göstergeler, sanatın sembolik diliyle göçün bireysel kırılğanlıklarıyla birlikte kültürlerarası bütünleşme potansiyelini de görünür kılmakta; göç deneyimini duygusal, kültürel ve toplumsal düzeylerde yeniden yapılandırmaktadır. Amal'ın çocuk figürü aracılığıyla temsil edilen kırılğanlık ve masumiyet, göçün insani boyutunu vurgularken; şehirlerarası güzergâh boyunca antik ve modern mekânların birlikte kullanımı göçün tarihsel sürekliliğini sembolize etmektedir. Yerel halkla gerçekleştirilen dans, müzik ve hikâye anlatımı gibi kültürel karşılaşmalar, kültürlerarası iletişimin sahadaki karşılıklarını somutlaştırmaktadır. Bunun yanı sıra mezarlıkta dua sahnesi veya deniz kıyısındaki ayakkabılar gibi görseller, göçün kayıp ve yas boyutuna dikkat çekmekte; martı figürleri, mektuplar ve çocuklarla kurulan etkileşimler ise umut, empati ve dayanışma duygularını temsil etmektedir. Bu göstergeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Little Amal figürü göçün fiziksel bir yer değiştirme ile sınırlı kalmadığını kültürel, duygusal ve toplumsal bir yeniden anlamlandırma süreci olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada elde edilen bulgular, göçün kültürlerarası iletişim bağlamında bir demografik hareketlilik olmanın yanında aynı zamanda sembolik ve kültürel bir anlam üretim süreci olduğunu göstermektedir. Gaziantep'te ışık patikaları ve kalenin aydınlatılması, göçün belirsizlikten umuda yönelişini simgelerken; Adana'da martı figürleri, göçün geçiş ve liminal doğasını temsil etmektedir. Mersin'de mezarlıkta dua sahnesi, göçün kayıp ve yas boyutunu görünür kılmakta; İzmir'de folklor ekibiyle dans, kültürel kaynaşma ve bütünleşme potansiyeline işaret etmektedir. Bu durum, Saussure'ün (2001) göstergebilim modelinde ortaya koyduğu gösteren-gösterilen-gösterge ilişkilerinin toplumsal bağlamda nasıl yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu sahnelerdeki göstergeler, göçmenliğin bireysel kırılğanlıklarından kolektif bir dayanışma deneyimine uzanan anlam katmanlarını açığa çıkarmaktadır. Amal'ın sessizliği, göçmenlerin kamusal alandaki görünmezliğine dikkat

çekerken; çocuk oluşu masumiyet, korunma ve empati temalarını öne çıkarmaktadır. Proje, dramatisasyon, kamusal alanın sahneye dönüştürülmesi ve katılımcı performanslar gibi temsil stratejileriyle, göçün insani yönünü toplumsal farkındalık ve empati üretimi aracılığıyla yeniden kurgulamaktadır. Böylelikle Little Amal, göçün kültürlerarası iletişim bağlamında duygusal toplumsal boyutlarını görünür kılan güçlü bir sembolik figür olarak değerlendirilebilir.

Kuramsal arka planla karşılaştırıldığında, bulgular Berry'nin (1997) kültürlerarası uyum stratejilerinin pratik karşılıklarını üretmektedir. Özellikle İzmir'deki folklorik dans ve çocuklarla etkileşim, göçmenlerin ev sahibi toplumla kurduğu bütünleşme stratejisini somutlaştırmaktadır. Kim'in (2001) kültürlerarası uyum modelinde vurguladığı iletişimsel süreçler de Amal'ın performanslarında açıkça gözlenmiştir. Bununla birlikte Kaya'nın (2009) vurguladığı güvenikleştirme söylemine karşıt biçimde, Little Amal projesi göçün toplumsal kabulünü etik ve insani değerler üzerinden yeniden çerçevelemektedir. Georgiou'nun (2006) belirttiği gibi göçmenlerin ev sahibi toplumlarda algılanma biçimleri iletişimsel pratiklerle şekillenmektedir ve Amal bu noktada sembolik bir köprü işlevi görmektedir.

Çalışmanın önemli bir boyutu temsilin etik sınırlarıdır. Amal'ın sessizliği, göçmenlerin görünmezliğine dikkat çekmekle birlikte, "kimin adına kim konuşuyor" sorusunu da gündeme getirmektedir ve sanatın duygu sömürüsü riskine işaret etmektedir. Bu bağlamda, Little Amal gibi projelerin yalnızca farkındalık yaratmakla kalmayıp, göçmenlerin öznel deneyimlerini merkeze alan daha katılımcı ve çok sesli temsillere yönelmesi gerektiği gösterilmektedir. Bunun yanı sıra Amal'ın Türkiye güzergâhında yas, kayıp ve umut temalarının öne çıkması, yerel bağlamların sembolik temsillerde belirleyici olduğunu göstermektedir.

Little Amal projesi; göçün toplumsal görünürlüğünü artırmış, empati üretilmesini sağlamış ve kültürlerarası iletişimde yeni anlam katmanları oluşturmuştur. Göstergibilimsel analiz, sanatın göçü temsil etmede güçlü bir araç olduğunu ve farklı toplumlar arasında ortak bir anlam zemini kurduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, sanatın bir iletişim biçimi olarak göçün temsilinde dönüştürücü bir araç olabileceğini de göstermektedir. Bu doğrultuda kültürlerarası iletişim ve göç konusunda geliştirilen öneriler aşağıdaki gibi sıralanmaktadır:

- Göç temalı sanat projelerinde göçmenlerin aktif katılımı sağlanmalı, eş güdümlü kolektif katılım desteklenmelidir.
- Medya ve dijital platformlarda etik ilkeler gözetilerek, göçmenlerin yalnızca mağduriyetleri değil, gündelik yaşam pratikleri de görünür kılınmalıdır.
- Belediyeler, göçmenlerle ev sahibi toplumun etkileşimini artıracak kültürel diplomasi projeleri (ortak festivaller, atölyeler, sokak performansları) desteklenmelidir.
- Okullarda ve gençlik merkezlerinde kültürlerarası iletişim, empati ve farkındalık eğitimleri sanat temelli yöntemlerle zenginleştirilmelidir.
- Gelecek çalışmalarda, farklı ülkelerdeki Amal performanslarının alımlanışı incelenerek göçün temsili konusunda karşılaştırmalı bir çerçeve oluşturulmalıdır.

Bu öneriler, göç çalışmalarında kültürlerarası iletişim ekseninde yürütülecek gelecek araştırmalar için bir temel sunmaktadır. Özellikle boyutsal çalışmalar ve katılımcı gözlemler, Little Amal gibi sanat girişimlerinin toplumsal etkilerini daha derinlikli analiz etme imkânı sağlayacaktır. Bununla birlikte, bu çalışma kapsamında elde edilen bulguların, yalnızca proje organizatörlerinin kamuya açık paylaşımları ve görsel materyallerle sınırlı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle sonuçlar, Türkiye'deki toplumsal algı değişimini doğrudan

ölçmekten ziyade, sanatın göç temalı iletişim süreçlerindeki sembolik rolüne ilişkin sınırlı fakat anlamlı bir çerçeve sunmaktadır.

Kaynakça

- Adadan-Unat, N. (2024). *Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adıgüzel, Y. (2024). *Göç sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akerson, F. E. (2019). *Göstergebilime giriş*. Bilge Kültür Sanat.
- Aksoy, İ. U. (2023). "Kültürlerarası iletişim" bir alanın eleştirel okuması üzerine değerlendirme. *Etkileşim*, 6(11), 445-457. <https://doi.org/10.32739/etkileşim.2023.6ç11.205>
- Aksoy, Z. (2012). Uluslararası göç ve kültürlerarası iletişim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20), 292-303.
- Alawi, A. H. (2021). Media and intercultural communication shifts: A semiotic analysis of the cultural identity in two international films. *Croatian International Relations Review*, 27(88), 1-13. <https://doi.org/10.2478/CIRR-2021-0008>
- Arslan-Elnasharty, G., & Sığı, Ü. (2022). Yabancıların Türkiye'ye uyum sürecinde kültürlerarası iletişim algıları üzerine nitel araştırma: Anlara/İstanbul örneği. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 227-286.
- Ayata, S. (2008). Migrants and changing urban peripheries: Social relations, cultural diversity and the politics of exclusion in Istanbul's new neighbourhoods. *International Migration*, 46(3), 27-64. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2008.00461.x>
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology*, 46(1), 5-34. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
- Bitirim-Okmeydan, S., & Saran, M. (2019). *Kültürlerarası iletişim*. Eğitim Yayınevi.
- Castles, S., & Miller, M. J. (2013). *The age of migration: International population movements in the modern world*. Red Globe Press.
- Chambers, I. (2024). *Göç, kültür, kimlik*. (M. Beşikçi, & İ. Türkmen, Çev.). Ayrıntı.
- Chandler, D. (2022). *Semiotics: The basics*. Routledge.
- Connell, J. (2010). Pacific islands in the global economy: Paradoxes of migration and culture. *Singapore Journal of Tropical Geography*, 31(1), 115-129. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9493.2010.00387.x>
- Craig, R. T. (1999). Communication theory as a field. *Communication Theory*, 9(2), 119-161. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.1999.tb00355.x>
- Cüceloğlu, D. (2019). *İletişim Donanımları*. Remzi Kitabevi.
- Demirkol, N. (2024). *Kur'an'da göç olgusu: Göç olgusuna otantik bir yaklaşım*. Sonçağ Akademi & Kültür Yayınları.
- Dinar-Dizdar, T. (2021). İç göç ve kültürler arası iletişimde çatışma; Bir başkadır dizisi göstergebilimsel analizi. *Egemia Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi*, (8), 48-71.
- Dingle, H., & Drake, V. A. (2007). What is migration? *BioScience*, 57(2), 113-121. <https://doi.org/10.1641/B570206>
- Dökmen, Ü. (2019). *İletişim çatışmaları ve empati: Sanatta ve günlük yaşamda*. Remzi Kitabevi.
- Edwards, R., & l'Anson, J. (2020). Using artifacts and qualitative methodology to explore pharmacy students' learning practices. *American Journal of Pharmaceutical Education*, 84(1), 47-59. <https://doi.org/10.5688/ajpe7082>
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 9-22. <https://doi.org/10.20493/bt.71783>

- Ekmekçi, Z., & Aydın-Varol, F. B. (2021). Kültürlerarası iletişim bağlamında farklı kimliklerin sinemada temsili: "Bir adam ve ineği" filmi üzerine bir değerlendirme. *Atatürk İletişim Dergisi*, (Özel Sayı), 25-40. <https://doi.org/10.32952/atauniiletisim.1034038>
- Erdoğan, İ., & Alemdar, K. (1990). *İletişim ve toplum: Kitle iletişim kuramları tutucu ve değişimci yaklaşımlar*. Bilgi Yayınevi.
- Ergül-Güvendi, N. (2023). Kişiler, kültürlerarası iletişim perspektifinden dijital aktivizm ve göç. *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities*, 8(25), 618-624. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8364922>
- Fahzaria, N. A., Suwarsi, S., Fadhila, S. A., & Pebriyanto, W. (2024). Management of cross-cultural communication barriers for Indonesian migrant workers in South Korea. *Komunikator*, 16(2), 81-94. <https://doi.org/10.18196/jkm.21112>
- Fiske, J. (2011). *Introduction to communication studies*. Routledge.
- Geçikli, F. (2024). *Halkla ilişkiler ve iletişim*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Georgiou, M. (2006). *Diaspora, identity and the media: Diasporic transnationalism and mediated spatialities*. Hampton Press.
- Görgün, M. (2018). Uluslararası göç, kültürlerarası iletişim ve sinema: Aynı otobüsün insanları. *Mukaddime*, 9(1), 115-128. <https://doi.org/10.19059/mukaddime.481846>
- Greco, S. (2016). The semiotics of migrants' food: Between codes and experience. *Semiotica*, (211), 59-80. <https://doi.org/10.1515/sem-2016-0089>
- Groutsis, D., Vassilopoulou, J., & Kyriakidou, O. (2019). The 'New' migration for work phenomenon: The pursuit of emancipation and recognition in the context of work. *Work, Employment and Society*, 34(5), 864-882. <https://doi.org/10.1177/0950017019872651>
- Gudykunst, W. B. (2004). *Bridging differences: Effective intergroup communication*. Sage Publications.
- Güçlü, İ. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri: Teknik - yaklaşım - uygulama*. Nika Yayınevi.
- Güler, Ç., & Çobanoğlu, Z. (2011). *Konut sağlığı*. Yazıt Yayınları.
- Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Knopf Doubleday.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Sage Publications.
- Handspring Puppet Company. (2021) Little amal. <https://www.walkwithamal.org/> (Erişim tarihi: 12.08.2025).
- İçduygu, A. (2014). *Turkey's migration transition and its implications for the Euro-Turkish transnational space*. Global Turkey in Europe.
- Kartarı, A. (2014). *Kültür, farklılık ve iletişim: Kültürlerarası iletişimin kavramsal dayanakları*. İletişim Yayınları.
- Kaya, A. (2009). *Islam, migration and integration: The age of securitization*. Palgrave Macmillan.
- Keyman, E. F. (2010). Globalization, modernity and democracy-Turkish foreign policy 2009 and beyond. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 15(3-4), 1-20.
- Kim, Y. Y. (2001). *Becoming intercultural: An integrative theory of communication and cross-cultural adaptation*. Sage Publications.
- Kopnina, H. (2019). *East to west migration: Russian migrants in Western Europe*. Routledge.
- Kutor, S. K., Raileanu, A., & Simandan, D. (2019). International migration, cross-cultural interaction, and the development of personal wisdom. *Migration Studies*, 9(3), 490-513. <https://doi.org/10.1093/migration/mnz049>
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the vernacular: Nationalism, multiculturalism, and citizenship*. Oxford University Press.

- Mahadevan, J. (2024). Migration, ethnic otherness and the 'refugee crisis' in Germany: Why more conflict is better integration, and how this reconfigures positive cross-cultural management scholarship. *International Journal of Cross Cultural Management*, 24(1), 41-58. <https://doi.org/10.1177/14705958241234568>
- Martiniello, M., & Rea, A. (2014). The concept of migratory careers: Elements for a new theoretical perspective of contemporary human mobility. *Current Sociology*, 62(7), 1079-1096. <https://doi.org/10.1177/0011392114553386>
- Menggo, S., Ndiung, S., & Pandor, P. (2021). Semiotic construction in promoting intercultural communication: A tiba meka rite of manggarai, Indonesia. *Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*, 18(2), 187-210.
- Mike, F., & Akyıldız, İ. E. (2025). *Göç ve yoksulluk*. Ekin Yayınevi.
- Moore, S., & Metykova, M. (2009). Knowing how to get around: Place, migration, and communication. *The Communication Review*, 12(4), 313-326. <https://doi.org/10.1080/10714420903344428>
- Mutlu, E. (2017). *İletişim sözlüğü*. Ütopya Yayınevi.
- Novinger, T. (2001). *Intercultural communication: A practical guide*. University of Texas Press.
- Ogan, C. L. (2001). *Communication and identity in the diaspora: Turkish migrants in Amsterdam and their use of media*. Lexington Books.
- Özdemir, İ. (2011). Kültürlerarası iletişimin önemi. *Folklor/Edebiyat*, 17(66), 29-38.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & Evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage Publications.
- Petersen, A. R., & Schramm, M. (2017). (Post-)Migration in the age of globalisation: new challenges to imagination and representation. *Journal of Aesthetics & Culture*, 9(2), 1-12. <https://doi.org/10.1080/20004214.2017.1356178>
- Portes, A. (2010). Migration and social change: Some conceptual reflections. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1537-1563. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2010.489370>
- Rifat, M. (2014). *20. yüzyılda dilbilim ve göstergebilim kuramları 2 / Temel metinler*. Yapı Kredi Yayınları.
- Rifat, M. (2022). *Homo semioticus ve genel göstergebilim sorunları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Rusli, A., & Ramli, A. (2024). Islamic communication approach in managing cross-cultural challenges among residents and migrants in Aceh. *Jurnal Dakwah dan Sosial*, 7(2), 283-299. <https://doi.org/10.37680/muharrir.v7i2.6571>
- Saussure, F. D. (2001). *Genel dil bilim dersleri*. B. Vardar (Çev.), Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Saussure, F. D. (2014). *Genel dilbilim yazıları*. S. Kılıç (Çev.), İthaki Yayınları.
- Savin-Baden, M., & Major, C. H. (2013). *Qualitative research: The essential guide to theory and practice*. Routledge.
- Siğrı, Ü. (2021). *Nitel araştırma yöntemleri*. Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Smith, P. J. (2007). Climate change, mass migration and the military response. *Orbis*, 51(4), 617-633. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2007.08.006>
- Tos, H., & Gökçe, D. (2021). Suriyeli mültecilerin sosyal dışlanma sorunsalının "kapsayıcı kent" yaklaşımıyla değerlendirilmesi; Tarsus (Mersin) kenti örneği. *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 110-141.
- UNHCR. (2018). *Mülteci göçmen? Türkiye: The UN Refugee Agency*.
- Vertovec, S. (2007). Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1024-1054. <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>
- Williams, F. (2010). Migration and care: Themes, concepts and challenges. *Social Policy and Society*, 9(3), 385-396. <https://doi.org/10.1017/S1474746410000102>

- Yaylagül, L. (2021). *Kitle iletişim kuramları: Egemen ve eleştirel yaklaşımlar*. Dipnot Yayınları.
- Yiğittürk-Ekiyor, E. (2021). Göç ve kültürlerarası iletişim ilişkisi üzerine bir alan araştırması. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(4), 819-843. <https://doi.org/10.14230/johut1179>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Zolberg, A. R. (2006). *A nation by design: Immigration policy in the fashioning of America*. Harvard University Press.

Extended Summary

The Concept of Migration in the Context of Intercultural Communication: A Semiotic Analysis of Turkey's Route in Little Amal's International Migration

The phenomenon of migration is one of the oldest and most deeply rooted social experiences in human history and continues to be debated today in terms of its political, economic, cultural and humanitarian dimensions. Globalisation, technological developments and international crises are accelerating migration movements and leading to fundamental changes in individuals' life strategies. Migration is not merely a geographical relocation process; it is a multi-layered phenomenon that must also be addressed in terms of identity, belonging, social acceptance and intercultural interaction. In this context, migration has become a central concept in intercultural communication studies; encounters between individuals from different cultures have produced both opportunities and tensions. The representations of migration play a decisive role in shaping social perceptions through art, media, and public performances.

This study examines how migration is reinterpreted through artistic representation within the framework of intercultural communication. The focus of the research is Little Amal, a giant puppet representing a Syrian refugee child. Designed by Handspring Puppet Company, Amal has interacted with millions of people in 17 countries and 166 cities since her journey began in 2021, highlighting the human dimensions of migration, particularly the vulnerability of children. The Turkish leg of the journey took place between 27 July and 8 August 2021, covering the cities of Gaziantep, Adana, Mersin, Antalya, Denizli and Izmir. Welcomed in each city with different artistic events, Amal brought to the fore not only the political and economic dimensions of migration, but also its cultural and symbolic aspects.

The aim of the research is to reveal how migration is represented in the context of intercultural communication through the Little Amal figure. The study seeks to answer the following research questions: What visual and symbolic signs does Little Amal use to represent the themes of migration and intercultural communication? In the context of semiotic analysis, what signifier–signified–sign relationships stand out? Which thematic categories can the signs produced through artistic performance and media representations be divided into? How does the project reconfigure the social visibility of migration and intercultural communication processes? Which representation strategies are used to raise awareness on migration and refugee issues?

The research design employed was qualitative, utilising critical incident sampling and criterion sampling techniques. Little Amal was selected as a critical case study in terms of the symbolic representation of migration and intercultural communication. The data collection method used in the study was document analysis, involving the analysis of media recordings, visual materials and organiser statements from events held in Turkey as part of the project. The data were analysed within the framework of Saussure's semiotic approach; the signs were classified in terms of the dimensions of 'signifier, signified and sign'. The analysis was conducted under thematic codes such as empathy, awareness, cultural representation and childhood/vulnerability.

The findings show that Little Amal's performances in different cities produced symbols representing the multidimensional nature of migration. In Gaziantep, paths created with lights symbolise migration's transition from uncertainty to hope, while in Adana, seagull models point to the liminal, 'transitional' nature of migration. In Mersin, a scene of prayer in a cemetery made visible the dimensions of loss and mourning in migration. In Antalya, the illumination of historical monuments symbolised the intersection of migration with cultural heritage; in Denizli, the Pamukkale travertines symbolised the natural and universal dimensions of migration. In Izmir, the dance performed with the folklore group stood out as a symbol of coexistence and integration. Additionally, the images of shoes and slippers washed up on the shore served as a reminder of the tragic consequences of migration and the refugees who lost their lives.

In the discussion section, the findings are linked to the migration literature. Within the context of Berry's (1997) cross-cultural adaptation strategies and Kim's (2001) communication-based adaptation model, Little Amal's journey has produced practices that particularly reinforce the 'integration' strategy. Instead of Kaya's (2009) securitisation discourse, the Amal project has reframed migration through human and cultural values; as Georgiou (2006) emphasises, it has transformed the social perception of migrants through communicative practices. However, Amal's silence draws attention to the invisibility of migrants while also raising discussions about the ethical boundaries of representation.

The Little Amal project demonstrates that art can play a powerful mediating role in intercultural communication. By increasing the social visibility of migration and generating empathy and awareness, the project has challenged the position of migrants as "the other" and created common ground for understanding with host communities. The study's recommendations include ensuring the active participation of migrants in migration-themed art projects, observing ethical principles in media representations, increasing local government-civil society collaborations, and developing intercultural competencies in educational institutions through art-based methods. This study contributes to the literature on migration communication and intercultural communication through the transformative power of art in

an interdisciplinary manner. However, the fact that the research is limited to document analysis and does not include migrants' direct subjective narratives is seen as a limitation. Future research could examine the social impacts of these forms of representation in greater detail through in-depth interviews, participant observation, and comparative analysis.